

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXII. KÖTET. — 1. SZÁM

SZABOLCSKA MIHÁLY
EMLÉKEZETE

ÍRTA
CSÁSZÁR ELEMÉR
R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1933. ÉVI OKTÓBER HÓ 23-ÁN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934

SZABOLCSKA MIHÁLY

EMLÉKEZETE

ÍRTA

CSÁSZÁR ELEMÉR

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1933. ÉVI OKTÓBER HÓ 23-ÁN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1934

SZABOLCSKA MIHÁLY.

Az 1891-ik esztendő legelején a magyar irodalom életében ritkán ismétlődő esemény játszódott le: egy nap alatt országos hírre emelkedett egy fiatal költő. Neve, Szabolcska Mihály, szárnyra kelt abban a pillanatban, amikor fölbukkant az ismeretlenség homályából, maga az irodalom élére került, legkiválóbb lírikusaink sorába. Mindezt négy kis költeménynek köszönhetette, alig egy lapnyi verses szövegnek, amely a Fővárosi Lapok január 6-i tárcájában volt olvasható, a szerkesztő hangulatkeltő ajánlásával.¹ Másnap már elárasztották a szerkesztőt, Vadnai Károlyt, az üdvözlő levelek; az olvasók egész serege elragadtatással ünnepelte a magyarság új nagy költőjét és a szerencsés kezű felfedezőt, köztük a magas mértékkel dolgozó kritikus, Beöthy Zsolt, az irodalomnak Gyulai Pál mellett a másik vezéregyénisége. Beöthy, óvatosan ugyan, egy *talánnal* enyhítve ítéletét, Szabolcskában a régen várt új magyar lírikust köszönti, aki a hangulatok finomságával szólva a közönséghez *modern* költő, érzéseivel, képzeletével, hangjával *magyar* költő, tiszta náivságával, eleven ihletével, kifejezésének bájával *igazi* költő.²

Beöthynek az esztétika tudományos kritériumaira épített ítélete mozgalomba hozta az irodalom minden tényezőjét. Minden művelt ember sietett megismerni a verseket, mindenütt beszéltek róluk, tudományos körökben és irodalmi társaságokban, szalonokban és a kávéházak asztalai mellett, lelkesedtek értük vagy vitatkoztak értékükön. Sokan méltatlankodtak is a fiatal református pap páratlan sikerén, kivált

¹ A négy vers: *Mért nem születél te, Ünnepi harangszó, Genjben, Alice.*

² A levél megjelent a *Fővárosi Lapok* 1891. jan. 8-i számában.

egypár nehezen érvényesülő lírikus. Az irigykedők hangja megszólalt a sajtóban is, de csak elvétve, mint erőtlen, meddő tiltakozás, s csakhamar elhallgattatta a közvélemény egységes megnyilatkozása: a közönség és a lapok szentesítették az akadémikus kritikát. Még Kiss József hetilapja is, az irodalmi ellenzék moderneskedő, éles tollú, gyakran cinikus szerve, a *Hét*, fanyalogva bár, kénytelen volt elismerni, hogy a közölt versek feltűnően kedvesek és szépek, költőjük igazi tehetség, sikere jelentékeny és általános.

Szaboleska diadala teljes volt. Ritka siker jutott osztályrészéül, amelyet úgy jellemezhetünk, hogy egy költő fölrázza egykedvűségéből a magyar közönséget. Berzsenyi után, majd száz évvel, Szaboleska volt az első magyar lírikus, akit föllépésekor nyomban nagynak ismert el a kritika. S nagyságát elismerte az az irodalmi szerv is, melynek állásfoglalása a háborúelőtti Magyarországon a legbiztosabb fokmérője volt a közéleti jelentőségnek: az élc lapok. Az ember azidétt akkor vált híressé, ha tolluk hegyére vették a torzképrajzolók és az ötletgyártók, s aki belekerült a *Borsszem Jankó*ba, a *Bolond Istók*ba, az *Ústőkös*be, az belekerült az élő magyarok Pantheonjába is. Hősünknek bőven volt része ebben a kétes értékű dicsőségben: arcvonásai az illusztrátorok torzító tükrében, versei paródiákban, személye és művészete élcekben sűrűn megjelentek a három élc lap hasábjain. Híre, neve még a messze külföldre is eljutott, s a londoni *Athenaeum* is magasztalással emlékezett meg az új magyar költői csillagról.¹

Az érdeklődés a költőről csakhamar áterjedt az emberre, s a közönség mohón kutatta, ki ez a fiatal költő, az istenek kegyeltje, aki nagyobb zajjal robbant be az irodalom piacára, mint egykor Petőfi, s aki négy költeménnyel egyformán elbájolta a lágyszívű olvasót és a kegyetlen műbírákat. Kit rejt az akkor még különösen hangzó név: Szaboleska Mihály? A pesti irodalmi körökben az egy Vadnai Károlyon kívül nem tudta senki: nem tudták, hogy a debreceni hírlapokban már egy csomó verses és prózai műve jelent meg, az utóbbiak

¹ *The Athenaeum*, 1892. júl. 1. szám.

egy része egy kis kötetben is, *Időtöltésül* címmel 1890-ben, sőt egy verse Szabolcs Mihály név alatt a *Vasárnapi Újság*-ban is napvilágot látott, még 1885-ben, s nem tudták, hogy ez a fiatal költő nem is olyan fiatal — már a 29-ik élet-évében jár. Debrecen, amely az embert is, a költőt is ki-nevelte, sietett kivenni részét a dicsőségből: lefejtette az ismeretlenségnek azt a misztikus burkát, amely nagy nevelt-jét fődte. A fővárosi sajtó azonnal átvette és tovább terjesz-tette a híreket, s Szabolcska, aki akkor tanulmányúton volt Genfben — onnan küldte azt a négy verset is a *Fővárosi Lapok*nak — a nélkül, hogy sejtette volna, csakhamar bele-sodródott az irodalom árjába — bent is maradt haláláig.

1.

Szabolcska szülőfalujával három község is jelentkezett. A köztudat szerint Ókékscén született, maga Szabolcska egy újságcikk adatát, amely Tizsakürtöt nevezte meg szülő-helyéül, sajátkezüleg javította ki Újkékscére — de ő is rosszul emlékezett. Ma már kétségtelen, hogy mégis igaza volt az újságnak: a három versenyző falu közül Tizsakürté a dicsőség. Ott, a Tisza balpartján, süttött reá az első napsugár, 1861 szeptember 30-án, s ott, az Alföld szívében, élte le gyermek-éveit, előbb Tizsakürtön, majd, két éves kora óta, a Tisza másik partján, Ókékscén, szemben szülőfalujával — ide tele-pedtek vissza 1863-ban szülei.¹ Alföldi fiú volt, mint Petőfi, s szívét épúgy megigézte a róna, mint Petőfiét. Van bizonyára valami előttünk ismeretlen varázsa a ,dalos, virágos pusztaság'-nak,² talán nyíltsága, egyenessége, a végeláthatatlan szántó-földek, zöld mezők, amelyek a föléljük boruló kék égbolto-

¹ Szabolcska születésének időpontjáról, tizsakürti és ókékscéi tartózkodásának idejéről ellenmondó adatok szerepelnek még tudománys szakmunkákban is. Az itt közölt adatokat a költő fiának, Szabolcska Mihály dr. törvényszéki bírónak köszönhetem. — Sok más becses fölvilágosítással is szives volt munkámban támogatni.

² Az egyszerű macskakörmökbe (, ') tett idézetek Szabolcska szavai itt is, továbbra is.

zattal fölkeltik az emberben a végtelenség érzetét, vagy a tanyákon folyó élet egyhangú ritmusa és a vidék „messzeható csönd”-je, talán a medrében simán ömlő Tisza, bús füzeseivel és a kis fehér házak az akáclombos udvarokkal, vagy a fény különös játéka, a hajnal és a naplemente bája, a fodros báránnyelű rózsás színeződése. Szabolcska is szerelmese lett a magyar Alföldnek, képei mélyen benyomódtak emlékezetébe s megtermékenyítették lelkét: kifejlett érzeke a természet jelenségei és tüneményei iránt. Meglátja az őt környező valóság szépségét, simogató pillantására megelevenedik fű, fa, virág, melódiákat hall ki a vadgalamb bűgéséből, a szellő susogásából, a fűzek hajladozásából, szíve megtelik mély, de szavakba nem kívánczoló érzésekkel. Ezek a gyermekkori lelki élmények évek multával sem vesztenek erejükből: férfivá érve is a tiszamenti természet képei játszanak vele, s akkor már lesz ereje szóba rögzíteni őket és éreztetni bennük azt az édes hangulatot, amelybe valamikor régen beleringatták. Dalaiban finom vonásokkal rajzolódik ki az Alföld világa, s ezek az egyszerű, de mindennapiságukban is jellemző, hangulatos természeti képek megformálásuk művészetében a kiforrott költőt mutatják, anyagukkal azonban a multa utalnak, a gyermekkori benyomásokra.

Az alföldi környezet hatásánál is mélyebben belegyökerezett Szabolcska lelkébe a szülei házé. Többet is köszön neki — jóformán egész lelki valóját. Születésekor a sors legbecsesebb ajándékát juttatta neki: tiszta meleg családi otthont. Szülei egyszerű, szegény emberek voltak,¹ kemény munkával kellett megkeresni mindennapi kenyerüket, de lelkük nemessége nagyobb érték volt minden gazdagságnál. A nádfüdeles kis házikóban a gyermek Mihály csak szépet látott, csak jót tanult. Goethe óta szinte hagyományosan azt vallják a lírikusok, hogy értelmüket apjuktól, kedélyvilágukat anyjuktól örökölték. Szabolcskánál valóban úgy volt. Édesatyja, akkor már kerékgyártómester, jobbagynak született, 24

¹ A család állítólag Szabolcsból szakadt a Tisza mellékre s neve eredetileg Hati volt; a Szabolcska név csak új tartózkodó helyükön ragadt rájuk. V. ö. *Temesvári Hírlap*, 1924 márc. 23. (A cikk adatai nem mindenben megbízhatóak!)

éves koráig robotba járt s mint honvéd végigküzdötte a 48-as szabadságharcot. A nagy nemzeti küzdelem végigkísérte egész életén, az volt a legnagyobb élménye, legnagyobb büszkesége, még fejfájára is azt iratta, hogy a magyar szabadság katonája volt. Tüzes, meg nem alkuvó kuruc, parasztkba oltott Petur bán volt: rajongó fajszeretet és izzó németgyűlölet lelkének uralkodó érzései. Fiában megszelidülve, megnemesedve, de ugyanazzal az erővel éltek ezek az érzések: politikai álláspontja, felfogása a magyarság értékéről és szerepéről édesatyja iskolájában erősödött dogmává; tőle örökölte hajthatatlanságát is erkölcsi kérdésekben, valamint optimizmusát: hitét az igazság erejében. Józanága és világos értelme is a tiszta fejű, az átlagosnál műveltebb apa¹ öröksége: számot vetett mindig a körülményekkel s az élet nehéz helyzeteiben, egyházi pályája fordulópontjain és emberi sorsának fenyegető óráiban, az oláh megszállás alatt, mindig meglátta azt az utat, amelyet követnie kell. Pedig ha ez a józan, reális fő behunyta szemét és elzárta magát a világtól, fölrajzoltak szívében az álmok és ábrándok, vágyak és remények, s a magyar nóta, a magyar mese szárnyán egy képzeletalkotta világba menekült — ez már anyai örökség. A finomlelkű, ábrándozó, könyvekbe elmerülő, a költészetért lelkesedő édesanya lelke szállott át fiába, s onnan, a meleg anyai szívből, szállott át az övébe és lett egész életére leghatalmasabb támaszává a hit, az erős, minden kétséget legyőző hit Istenben: édesanyja imádkozó ajkáról hallotta először nevét, rámosolygó szeméből sugárzott feléje először az Istenség valója.

S a családi otthon világában, ebben a harmonikus környezetben, szülei gyöngéd viszonyában ismerte föl Szaboicska az emberi élet legnagyobb értékéül a szeretetet — nemcsak megtelt vele a lelke, hanem vezető eszméjévé, élete és költészete irányítójává is lett.

Mint a kagylóban a keletkező gyöngy, az Ókécskén mezítláb futkározó gyermek lelkében előre ki volt formálva a

¹ Az ókécskeiek iparos létére is őt bízták meg a falusi könyvtár kezelésével.

jövő Szabolcskája. De előre ki volt már rajzolta pályája is. Ugyan mi lehet ebből az értelmes szemű, gyöngéd lelkű fiúcskából, akit a hit és szeretet igéjével nevelnek, aki nagyapja ölében betűzgeti a Szentírást, s első nótái a zsoltárok? Mi lehet más, mint a biblia magyarázója, a zsoltárok éneklője, a hit és szeretet hirdetője: református pap. Már korán élete céljává lett a református lelkész hivatása, s meg is indult a feléje vezető úton. Egyenes volt az, de szegény fiú számára göröngyös: kis híja, hogy el nem akadt rajta. Mikor ugyanis szülőfalujában elvégezte az elemi iskolát és Kecskeméten a gimnázium alsó osztályait, szegény szülei, nem bírván tovább az iskoláztatással járó áldozatot, boltosinasnak akarták adni. A szerencsés véletlen, vagy a hívő Szabolcska szerint a Gondviselés, az elhatározó órában egy szarvasi gazdát vezetett az ókéscei házba, s az jószívűen magához vette a kis Mihályt, barátságból, fizetés nélkül.

Tanáraival és a tudományokkal nem volt baja sem Kecskeméten, sem Szarvason, annál több egészséges, hatalmas fizikumával. Ott mint kis diák akárhányszor éhesen feküdt le, itt a jószívvel nyújtott kegyelemkenyér kevés is volt, néha száraz is. Teológiára Debrecenbe ment, s a nagy kollégiumban is rá-rászorult a diákhumornak és a fiatal kedélynek gondúzó erejére. De itt bőven volt része jó napokban is, kivált mikor 1886-ban, elvégezvén a teológiát, esküdt és köztanító, majd az 1889—1890-ik iskolai esztendőben szenior lett. Ez a nagytekintélyű, jövedelmező méltóság a teológusok és egyben az egész kollégiumi ifjúság vezetőjévé emelte. Még évtizedekkel később is földerült az arca, ha debreceni diák-évei jutottak eszébe: a kollégiumi élet színes, vidám mozzanatai, sikerei a táncteremben és az ifjúság körében, a *Debrecen-Nagyvárad*i *Értesítő* hasábjain megjelent versei és humoros apróságai, — első írói kísérletei, egyben első diadalai — a méléző, magányos séták a Nagyerdő árnyékos utain, meg a gyöngyvirágok a tölgyes mélyén, amelyeket kegyetlen kézzel letépett, hogy egy kis leány Darabos-utcai ablakát díszítsék. A kis leány, Medgyesy Piroska, fakasztotta szívében az első szerelem poétikus érzését, s ez az ifjúkori szerelem csalta ki onnan az igazi

költői szikrát. Negyven év távolából visszanézve erre az ifjúkori szerelemre, egyszerű, mindennapi történetnek látszik. A halavány, félénk teológus megszeret egy élnk, vidám, barnaszemű, sudár leánykát, kedves, mosolygós szeméből biztató ígéretet olvas ki, s mikor legyőzve kétségeit, habozását, föltárja előtte szívét, lesujtva hallja meg a rideg valót, hogy a leány csak igaz, meleg barátságot érez iránta, de szerelmet nem.¹ Van-e elkoptatottabb motívum az emberi életben? A szerelmes ifjú lelkében azonban egy ábrándvilág omlott össze — de csalódása nyomán épúgy nem fejlett ki tragikus katasztrófa, mint száz évvel korábban a debreceni kollégium másik költőjének, Csokonainak, csalódásából. A kollégiumi élet, úgy látszik, megedzi a szíveket! Szabolcska is egypár szelíd, bánatos versben elsiratta szerelmét, csöndesen kesergett azon, hogy „megcsalta a szíve dobogása”, de nem tört meg, nem átkozódott: egészséges lelke kiheverte a csapást, sőt csakhamar a humor magasságába tudott emelkedni s egy kedves mesében megírva szerelme paródiáját, lezárta a Piroska-ügy aktáit:

A mi regényünknek vége van, vége;
 Beleunt a hős a dicsőségbe.
 És a hősnő? a szépséges királylány?
 — Ne félj, galambom, te se maradsz árván.

Régi mese volt, — de új is egyben, —
 A hős szerette a lányt véghetetlen,
 S dalát — mert trubadúr az istenadta —
 A királylányról egyre mondogatta.

De annak szíve kő volt-e, mi volt-e?
 A szegény trubadúrt csak nem szerette.
 Csak nem szerette, mégis hitegette,
 Amért a nevét rimbe kipengette.

A mi trubadúrunk hogy erre ébredt,
 Fogta a hárfát s szépen odébb ment.
 — Ez az új éppen az egész mesében —
 Nem lelték halva a várfal tövében.

¹ Így rekonstruálható a viszony története Szabolcska költeményeiből. Egy másik, de meg nem bízható híradás szerint Piroska szerette a költőt, de szülei, módos civisek, nem adták a költőhöz. (*Temesvári Hírlap*, 1924 márc. 23.)

A mi regényünknek vége van, vége,
 Beleunt a hős a dicsőségbe
 A szép királylány, kiről szolt a nóta? ...
 Még most is él, ha meg nem halt azóta. (Befejezés.)

Allegóriának mondhatnók ezt a kedves históriát, amelyben a költő, legyőzve szíve fájdalmát, a maga szomorú sorsán mosolyog s a szentimentális és komikus hangulatot a humor harmóniájában békíti ki — ha nem volna egészen nyílt, ha nem mondaná a költő, hogy a maga regényét kerekítette dallá.

A boldogtalan szerelem emlékétől, úgy gondolta Szabolcska, megszabadult végleg, s beérte a neki följánlott osztályrésszel, a barátsággal.¹ Csalódott. Piroska képe még sokáig kísérté, évek múlva is lantjára vette nevét, 'boldogságának *akkor* álmodott bűbajos jelszavát', és ez számára 'mindörökké rózsaszínű, megfeythetetlen, édes álom maradt' — más szóval: 'költészet, ábránd, szerelem'. (*Üzenet egy más világból.*)

Debrecenben lett költő Szabolcska — az utókor följegyzi ezt a város érdeméül. Maga a költő azonban hálásan érezte, hogy másért is adósa a városnak és a kollégiumnak: valójában nekik köszönhet mindent, amit az életben elért. Mint egyszerű, jelentéktelen ifjú, egy a sok közül, lépett be 1882-ben a kollégium kapuján, s 1892-ben mint kiforrott férfi, mint egyházának fölKent papja,² mint elismert költő távozott a város falai közül. Költői avatása külföldön érte, Genfben, de oda is Debrecen jóvoltából került. A debreceni szénioroknak kijárt a külföldi tanulmányút, s Szabolcska is a debreceni kollégium költségén járt kint az 1890/91-i tanévben a genfi teológiai akadémián, majd a következő évben Párizsban, az egyetemen — itt már irodalomtörténeti tanulmányokat folytatott. Szorgalmasan hallgatta Levient, Petit de Juleville és Gazier tanárok francia irodalomtörténeti, meg

¹ Leveleztek is egymással, Piroska egy levele (1891 febr. 22.) fönmaradt Szabolcska hagyatékában.

² Az első lelkészképesítő vizsgálatot 1886-ban, a másodikat 1889-ben állotta ki. Debreceni tanulmányának pontos adatait Kardos Albert dr. gimnáziumi igazgató szivességének köszönöm.

Lichtenberger tanár világirodalmi előadásait. Külföldi tartózkodása sok értékes költői motívummal szolgált neki; megénekelte Svájc természeti szépségeit, Párizs mozgalmas életét, ezeket a számára új csodákat — mélyebb hatással azonban nem volt költészetére az idegen világ. Árvának érezte magát, kivált Párizsban (*Párisi harangok*); a szajnaparti platánokról reá hulldogáló leveleken hiába keresett nótát — s amit talált, abban is hazulról magával vitt érzésvilága szólalt meg: a Szajna partjáról a Tiszamentére sóvárgó lelke (*A Szajna partján*). Számára Párizs nem reveláció volt, mint másfél évtizeddel később Adynak; ami ott, a világvárosban, kitört szívéből, az magyarságának tudata volt. Egyéniségére sem nyomta reá bélyegét, az idegen környezet még csak egy árnyalattal sem változtatta meg lelke szövedékének színét, s a külföldről hazatérő Szabolicska ugyanaz maradt, mint aki két évvel ezelőtt vándorútjára elindult.

Lélekben valóban ugyanaz maradt, de megváltozott helyzete az irodalomban. Föltűnése óta versekért ostromolták a magyar lapok, s ő Genfből sűrűn küldözgette haza újabb alkotásait. Mindegyik föltárt valamit szívvilágából, mindegyik új feléről mutatta be költői valóját: Szabolicska neve után csakhamar költészete is általánosan ismertté vált, s belegyökerezett a köztudatba, hogy irodalmunk egy új nagy költővel gazdagodott. Megmozdult a közönség is: új hőst elárasztja levelekkel az olvasók rajongó serege, egyszerű vidéki emberek csakúgy, mint a nagyúr, a magyar literary gentleman, Justh Zsigmond — az utóbbi azt írja neki, hogy olyan türelmetlenül várja és olyan élvezettel olvassa verseit, mint egy magyar költőét sem.¹ Szabolicska az ismert és elismert költő, fővárosi hírlapok ünnepelt versírója, a magyar közönség választott lírikusa: milyen más a világ szemében ez a Szabolicska, mint a régibb, a névtelen genfi teológus.

Igazi valójában mégis akkor jelent meg a magyar közönség előtt Szabolicska, mikor verseiből a debreceni Csokonai-

¹ Justh Zsigmond 1891 jún. 30-án írja hozzá első levelét, ismeretlenül, s hívja magához vendégül Szenttornyára. Két nap mulva újra ír — ebben van az idézett mondat.

kör egy csomót kötetbe foglalva 1891 őszén közrebocsátott. A kis kötet, *Költemények* szerény címe alatt, 80 verset adott, részint a költő újabb verseit, a Genfben írtakat, részint régieket, a debreceni évek termését. Vallásos áhítata és gyermekkori emlékei szólalnak meg bennük — igazi témája mégis a szerelem, az a csöndességében is szenvedélyes érzés, amelyet Piroska fakasztott szívében, vagy mint élmény, a pillanat hevében megragadva, vagy édes-bús emlékké halálulva. A versekben objektivált érzések a líra örök indítékai, anyagukban nincs semmi újság, mégis az a kép, amely belőlük a költőről kirajzolódott, szokatlanságával és újszerűségével mély hatást tett a közönségre. De nemcsak azzal. Minden olvasója érezte, hogy ez a kötet rendkívüli jelenség irodalmunk életében, hogy a költő, aki vele pályáján megindult, határozott, erős egyéniség: nem mehet el mellette szótlankul, aki a magyar irodalom ügyét szívében viseli. Lehet érte lelkesedni, lehet bírálni, de *kell* vele foglalkozni mint az új magyar líra számottevő tényezőjével.¹

A kötet valóban olyan hatalmas visszhangot vert föl a sajtóban, mint eddig egy magyar lírai gyűjtemény sem. A napilapok és a szépirodalmi hetilapok mind, kivétel nélkül, szokatlanul terjedelmes kritikákat közöltek róla — az *Egyetértés*ben megjelent bírálatnál hosszabbat magyar lírikusról napilap sem azelőtt, sem azóta nem közölt; a M. T. Akadémia folyóirata, a *Budapesti Szemle* is egy félívnél többet szentelt neki. Az irodalmi közvélemény ezúttal nem volt olyan egységes, mint az év elején, mikor Szabolcska első négy verse megjelent: a magasztalások között föl-fölcsendült a kritika szava, hol finoman, halkan, hol élesen, durván. A költőt magát, aki szerénységével páratlanul állott lírikusaink között, nem bántotta a szigorú, kíméletlen kritika, barátait és tisztelőit azonban felháborította, s védelmére keltek a méltatlanul megtámadott írónak. Ma, egy emberöltő után, úgy látjuk, hogy kár volt ezekre a támadásokra szót vesztegetni: esetlen, ízléstelen,

¹ A kötet anyagi sikere nem állott arányban az erkölcsivel: Szabolcska mindössze 42 frt 69 kr-t kapott érte a Csokonai-körtől.

kicsinyeskedő vagy üres támadások voltak, s ami még inkább csökkentette súlyukat, mindegyikből kiérzett a rosszindulat, a tendencia — tudatosan a kötet gyöngébb darabjaival foglalkoztak, s ami érték volt Szabolcska költészetében, azt futólag érintették vagy egészen elhallgatták. Megérzik rajtuk, hogy tollukat a harag vezette, kivált azokét, akik leeresztett sisakrostéllyal támadtak reá. Az egyik, még a legméltányosabb köztük, elítéli Szabolcskát: nem is igazi költő, mert «arra a kicsinyes világra szorítkozik, amely őt környékezi», s ebben a szűk körben is pusztá Petőfi- meg Heine-utánpótlásokat ad;¹ a másik megteszi Szabolcskát felekezeti költőnek s még szerelmes verseiben is a «hitbuzgó teológust» keresi — nem is talál bennük értéket, mert a lemondás, Szabolcska szerelmi lírájának uralkodó motívuma «nem is nevezhető költészetnek»;² a harmadik, Lemaître módjára, de híján a francia kritikus szellemességének, afféle impreszionista kritikát akar írni: a versekre ügyet sem vet, hanem magáról beszél s a költőről mellékesen odaveti, hogy ha igyekezik, «idővel olyan kedves költők közé fog emelkedni, aminők például Dömény József, Dömötör Pál és János, Szász Gerő és Domokos, Fejes István és még többen».³ Mind a három bírálatból a fölényeskedés és hűvösség alól ismételten kivillan a mélyükben tajtékzó harag — érthető, hiszen mindegyiket lírikus írta, a kor népszerű, de az irodalom vezéreitől éppen nem dédelgetett költői⁴: fájt nekik, hogy Beöthyék Szabolcska fejére tették a tőlük megtagadott koszorút, s meg akarták tépázni virágait.

De éppen ezek a gyűlölködő bírálatok mutatják, a bennük lüktető érzés erejével, milyen messze gyűrűzött s milyen mélyre hatott Szabolcska költészete. Vajon mi érteti meg, szemben e kritikusok elfogultságával, a közönség lel-

¹ A *Hét*, 1891 nov. 29-i szám, —*il* jellel.

² *Ország Világ*, 1891 —*i* —*s* jellel.

³ *Pesti Napló*, 1891 dec. 2-i szám, aláírás nélkül.

⁴ Az első költő-kritikus bizonyára Makai Emil volt, a második Palágyi Lajos (Sebestyén Gyula írja 1891 dec. 12-én Szabolcskának), a harmadik Szabolcska gyanítása szerint Ábrányi Emil — Sebestyén Gáspár Imrét keresi benne (u. ott), s ez valószínűbb is.

kesedésének magasra csapó árját, mi volt a titka Szaboleska népszerűségének, mi volt költészetének jelentősége a múlt század végén?

Hogy megfelelhessünk e kérdésekre, éljük bele magunkat a 90-es évek elejének irodalmi viszonyaiba. Kilenc év telt el Arany János halála óta, de szelleme még uralkodik az irodalmi életben, — vezetői mind az ő vezérkarából kerültek ki — iránya tovább él a költészetben. Az ő nyomain járó líra a tiszta érzések világában fogant s a nagy nemzeti és emberi eszmények szolgálatában áll; súlyos tartalom és mély gondolatok egyfelől, a kifejezés szabatosága és finomsága, a csiszolt forma másfelől a jellemző vonása. De ez a költészet kissé hideg s nem kerül közel az olvasók szívéhez: az öregebbek, Arany nemzedéke, Gyulai, Lévy, Szász Károly, a multban élnek, ideológiájuk más, mint a koré, ritkán is szólalnak meg; a fiatalok között van egypár erősebb egyéniség, Kozma Andor, Vargha Gyula, de több az epigon — ezek az utóbbiak ízlésüket és technikájukat kiművelték Arany művészetén, az átvett formakincsbe, a sablonokká merevedett hagyományos költői szólamokba azonban nem tudtak új életet vinni. Költőink másik csoportja új útra tért: pompázó retorikával hazafias érzésüket fitogtatták, vagy a modern élet újonnan fölbukkanó problémáit és bölcséleti kérdéseket feszegettek: amazok ódáit szavalgatták ünnepi alkalmakkor, emezeknek a magyar érzésvilágtól messze kerülő versei keltettek némi visszhangot az íróvilágnak a nemzeti klasszicizmustól elfordult felében, de sem az előbbieket dagályos, sem az utóbbiak keresett dikciója nem fogta meg a közönség szívét. A maguktól csapáson járó erősebb egyéniségek, a perzselő hevű, öreg korában is lázadó Vajda János, a hagyományos szellemi és formai korlátokat merész kézzel széttrő Kiss József, és az új témák, meg a költői hangulatok művésze, Reviczky Gyula, az akkori „intellectuel”-ek szemében a kor legnagyobb lírikusai: az olvasók zöme, a tősgyökeres magyarság körében nem tudtak népszerűvé válni. Voltak tehát költői az Akadémiának, az írói kluboknak, a hírlapoknak, az idegen műveltségűeknek, de nem volt a vidéknek, a magyar úrnak, a magyar asszony-

nak, a fiatal leánynak. Amit ez a társadalmi réteg költőjétől várt: az emberi szív mindennapi, de meleg, gyöngéd, tiszta érzéseinek egyszerű, közvetlen, szívhez szóló tolmácsolását, azt senki sem kínálta neki. Ez a költészet és sajátos műfaja, a dal, a κατ' ἐξοχήν líra, a 80-as évek végére elcsenevészedett; ami ezen a téren termett, az vagy modoros, a sok másolásban színtelenné fakult költészet volt, eredeti gondolatok és művészi kifejezés híján, vagy a differenciált és komplikált modern léleknek művészi, de a magyar érzésvilágtól idegen nyilatkozása. A könnyed, röpke dal, amely egyszerűségében is jellemző, természetességében is művészi s egyéni színezettségében az egyetemes emberit tükrözi, csiszolt formájában, kiművelt stílusában pedig a népköltészet szellemét érezteti: ennek érezte hiányát addig a magyar közönség, s ezt kapta meg új költőjétől, Szabolcskától.

Mindez valóban új és szokatlan volt Szabolcska költészetében, de nem volt az olvasói előtt: azok öntudatlanul is erre vágyódtak. A *Költemények* varázsának éppen az a titka, hogy Szabolcska, maga is öntudatlanul, megvalósította azt az ideált, amely a dalköltészetről olvasói lelkében szunnyadt: fölújította a tiszta dal műfaját, amely Petőfi óta mind jobban feledésbe ment, a magyaros színű vagy éppen népies zamatú műdalt. Ha nem restellünk játszani a szavakkal, azt is mondhatjuk, hogy Szabolcska költészete azért tűnt föl újszerűnek, mert a régi magyar költői hagyomány kelt általa új életre.

A dalok hatásának másik eleme szintén ilyen ellentétben sarkalt: költészete egyéni és általános érdekű volt egyben. Az első pillanatban egészen személyes jellegűnek tetszett: a költő igazi érzelmi lírát adott s benne önmagát, a közönség elé tárta lelkét őszintén, minden költői póz nélkül, s az maga is átélte a dalokban megszólaló örömet-bánatot, részese lett egy egyszerűségében is nemes szív kedélymozgalmainak, egy szeretetreméltó ember életsorsának — de ezekben az érzésekben és azok tolmácsolásában csakhamar a maga lelki mozgalmaira is ráismert s azonosította magát velük. «Mintha csak én írtam volna egyik-másik dalát» — olvassuk

a jellemző nyilatkozatot egyik naiv rajongójának levelében. Valóban melyik boldogtalan szerelmes nem ismert magára a költőben, mikor az a turbékoló vadgalambokat szerelme-séhez utasította — tanítsák szerelemre, ő nem szorult reájuk! (*Erdőn.*) S van-e szerető fiú, aki ne érezné át az igazságot annak a kis versnek, amelyben Szabolcska elmondja, hogy levelet akarván írni édesanyjának, köszöntő szavak helyett könnyeinek árja indult meg? (*Édes jó anyámnak.*¹) És ki ne illetődnék meg a költő imádságán, mikor az Isten házában három halk sóhajban az emberiség három nagy érzését terjeszti az Úr elé, az istenfélelmet, az emberszere-tetet és a gyermeki hálát? (*Ünnepi harangszó.*)

A tárgy egyetemes érdeke és a hagyománynak az új-szerű formán átvillanó ereje alapozta meg Szabolcska ver-seinek hatását — ezt fölfokozta és betetőzte az érzések és gondolatok kiformalásában érvényesülő művészet. Sza-bolcska mestere ezen a ponton a nép volt és Petőfi, tőlük leste el művészi elveit, az őszinteséget és az egyszerűséget, velük közös költészetének jelleme, az önkénytelenség és könnyedség. A dal úgy terem nála, mint virág a fán² — nincs magyar költő, akinél olyan gyorsan és könnyen dallá formá-lódnék a lélek pillanatnyi rezdülése: «vágy, ha felsohajt; emlék, ha visszafáj; öröm, ha felmosolyg: már dalt sugallt neki».³ Erejük forrása éppen ez a közvetlenség, a belső igazságuk — elhisszük a költőnek, amit egyízben verseiről nem minden önérzet nélkül mond:

.... minden versem: én vagyok,
Szívemen ment át valamennyi...

Nincs is dala, amelynek őszinteségében kételkednénk, nincs, amelyet hazugnak éreznénk.⁴ Érthető. Szabolcskának a dal ,szívverése' és ,nem mesterség'. S mivel a verseiben objek-

¹ A kis vers Petőfi-reminiscentia. (*Füstbe ment terv.*)

² Erdélyi Pál írja a *Hazánk* 1894 aug. 20-i számában.

³ Horváth János szavai; I. *Akad. Értes.* 1924.

⁴ Tudatosan teszi egyik kötete (*Újabb versek*) jeligéjéül ezt a két sort:

Elmondhatom büszkén, bátran,
Nincs hazug szó a nótámban.

tiválódó érzéshullámokat valóban átélte, tolmácsolásukban nem szorul sem művészi fogásokra, sem hangzatos szókra. Amint egyszerű volt az a szívvilág, amelyet tükröznek a dalok, akként formájuk, fölépítésük, kifejezéseik is csupa egyszerűség. A népdalnak szinte kezdetleges formakincse, csak épen megnesímítve; Petőfi dalainak átlátszóan tiszta kompozíciója; az élet nyelve, megfosztva köznapiságától, de menten az akkori irodalmi stílus cifra-ságaitól — még képeket is takarékos kézzel hint bele: ezekben a mozzanatokban határozódik Szabolcska költészetének eredetisége, egyéni jelleme, ez az, amiben eltért kora többi költőjétől. A legegyszerűbb eszközökkel kifejezni a mindennapi hangulatokból a bennük rejlő költőiséget, megadni a közkeletű motívumoknak az érdekességet, a gyöngéd, nemes érzések tolmácsolására elárasztani a hozzájuk illő báj: ebben nagy Szabolcska, ez az ő igazi művészete. Ereje a jellemző mozzanatok megragadása, a hangulatokat leghívebben festő, az érzések üdeségét legtermészetesebben visszatükröző szó kiválasztása és mindenekfölött a tömörség. Ebben páratlan. Egy pár rövid versszakban a szív csöndes viharzása keltétől nyugtáig, másutt a természeti kép a hozzácsatlakozó érzéssel és az abból kikristályosodó gondolattal, vagy épen egy egész kis történet, mint a *Balla Marisban*:

Utcán, téren virágot árult,
Illett rá kék, karton ruhája.
«Be szép lány lesz — mondták — belőle
Tizenhét esztendő korára.»

— Lett is belőle szép, sugár lány,
Kis városunk legszebb virága;
S amerre járt, virágot árult,
Divatos, szép, selyem ruhába.

Az anyjának más vett koporsót,
S ő egyre úgy járt, mint a páva...
Úgy is fogták ki a Tiszából:
Divatos, szép, selyem ruhába!

A tárgy ócska, a modern élet egy százszor megismétlődő és ezerszer megénekelt fordulata, de Szabolcska 12 sorba tudja összeszorítani s benne egy egész tragédiát játszhat le az előz-

ményektől a kifejetlig, egy emberi életet a maga teljességében. A költő művészete nemcsak abban nyilvánul, amit elmond, hanem abban is, amit elhallgat, s bár a költemény csupa mozgalom, az egymásra torlódó események számbavétele, s a költő egészen visszavonul hőse mögé, mégis kiérzik belőle, egy-egy jelzőjéből, egy-egy rideg ténymegállapításából erkölcsi állásfoglalása — az anyjának *más* vett koporsót !

A költő tiszta érzésvilága, a verseiből kiáradó természetesség és báj Szabolcska költészetének legnagyobb értékei, legnagyobb érdeme pedig a Petőfitől megteremtett dalforma regenerálása és kibontakoztatása. Ez a műfaj számára a lírai kifejezésnek nemcsak legbiztosabb,¹ hanem legtermékenyebb területe is. A műfaj hagyományos kereteit egyre tágítva, gazdag, változatos formáit és fajait fejlesztette ki, az egyszerű népdaltól² — legszebb példája az *Egy kis faluról* szóló dal — a bonyolultabb dalformákig, a pusztá ötlet művészi kiformalásától³ legegényibb érzései megékeléséig, s bennük a legeltérőbb zengésű hangokat ütötte meg, a röpke sóhajtól a mély megindulásig, a lány melázástól a szenvedélyes hévig. Majd mind sűrűbben vegyítette az érzelmi elembe a leíró vagy elbeszélőt s ezáltal a dal körében újszerű, egyéni fajokat teremtett.

Valóban Szabolcska egész lénye szerint dalköltő volt, a közönséget is elsősorban dalaival hódította meg. S meghódította teljesen. A lelkesedés hullámai oly magasra csaptak, hogy naivabb, hevülékenyebb tisztelői egy új Petőfit láttak benne, s még esztétikailag művelt elmék is erősen hitték, hogy Szabolcska működése új irányba tereli költészetünket, szellemben magyarabbá, színben népiesebbé teszi. A költőt nem kábította el a dicsőség : ismerte, minden kritikusanál jobban, tehetségének határait és művészetének értékét s mosolyogva hárította el magától a meg nem szolgált

¹ Kerecsényi megállapítása a *Napkelet* 1930 : 1197. l.

² Népdalt keveset írt ; legjobban megközelíti az igazi népdalt, szellemben is, hangban is, az *Elmegyek én innen messze* kezdetű.

³ Ebben a fajban Petőfi nyomán jár, de Petőfi az ötleteit inkább népdalokká fejlesztette.

dícséreteket : nem Petőfi ő,¹ nem is mérföldkő a magyar költészet útján, még csak nem is nagy költő, egy nemzet énekese — magának dalol, mint az erdő madara s örül, ha egy-két gyalog utas fölfigyel hangjára.²

A tisztes szerénységnek ezek a hangjai egészen őszinték voltak, a váratlan diadal azonban mégis fölverte a költő lelkét. Mélyén az öröm mellett más, sötétebb érzések is örvénylettek, a kétség, az aggodalom, a kishitűség szorongató érzései. Megdöbbenve eszmélt magára és helyzetére : egy csapásra az irodalom élére került, de meg tud-e ott maradni, mikor érdemtelenül jutott oda, nem a maga erejével, hanem az irodalmi viszonyoknak reá nézve kedvező alakulása következtében? Az irodalmi közvélemény, első sikerei nyomán, újat, többet és szebbet vár tőle, s hogy a várakozásnak, a fölfokozott követeléseknek megfeleljen, fejlődnie, emelkednie kell — olyan magas a cél s olyan kevés a remény! Amit a közönség nem sejtett, ő tudta, hogy a *Költemények* versei nem zsengek, egy hirtelen föl villanó költői lángelme első termése, hanem hosszú fejlődés eredményei, költészete talán már ki is teljesedett — a korral, lelki mozgalmi élnkülésével még gazdagodhatik és mélyülhet, de értékben aligha gyarapodik!³ Mi lesz, ha a közönség észreveszi, hogy csalódott benne? Már is hallatszottak hangok, hogy legszebb verse az a négy genfi költemény, a többi nem ér föl hozzájuk.

A sors kegyelmesebb volt a költőhöz, mintsem gondolta. Közönsége híven kitartott mellette haláláig, ismételten volt sikerekben része : borús sejtelmek mégsem voltak egészen

¹ A Petőfi-párhuzamot ezzel a tréfás hasonlattal szállította le kellő értékére : „Az oroszlán is macska, de egy kissé naggyobbacska”.

² V. ö. első és második versgyűjteményének (*Hangulatok*. 1894) bevezető verseit.

³ Még majd egy évtizeddel föllépése után is gyötörte Szabolcskát ez az aggodalom. Régi hű barátja, Vadnai, nem győzi eloszlatni kétségeit és éleszteti önbizalmát. Egyik levelében (1900 dec. 7.) ezt írja : «Hát téged még folyvást nyom az emlékezés, hogy 10 évvel ezelőtt én és Zsolt barátom annyi várakozást keltettünk föl irántad, amennyinek Te sohasem tudsz megfelelni? Ez is alaptalan töprengés. Azóta írtál annál különbeket is . . . » és megállapítja, hogy költészetének csúcspontján újabb versei állanak.

alaptalanok. Nem léphetett Petőfi nyomába, aki új irányba terelte a magyar lírát, pályája sem ívelt egyre magasabbra, mint többi nagy lírikusunké, Vörösmartyé, Aranyé, Tompáé és az újabbak közül Vargha Gyuláé, s delelőjén sem állott erősebb fényözönben, mint költészete hajnalhasadásakor. Ha arra vágyott volna, hogy a legnagyobbakkal álljon egy sorban, a pálya alkonyán fájdalmas érzéssel búcsúzhattott volna múzsájától. Ettől a tragikus végtől megmentette szerencsés lelki alkata. Nem tragédia hőséül hívta el az élet: földi ember volt ő s Arany tanítása értelmében beérte azzal, amit számára a sors rendelt — ez volt annyi, hogy mint embert és mint költőt boldoggá tehetett.

2.

Szabolcskát első nagy sikerei után egy ideig prózaibb dolgok foglalkoztatták: Párizsban tanulmányai, majd 1892 elején hazaérkezve, elhelyezkedése a polgári társadalomban. Nem volt állás nélkül — már 1891-ben megválasztotta segédlelkészévé a debreceni református egyház, hazaérkezése óta Könyves Tóth Mihály mellett működött mint káplán, meg a nagyiskolásokat tanította hittanra — de a közvélemény szerette volna kiemelni alárendelt helyzetéből. Széltében hangoztatták, hogy a kitűnő költőt anyagilag függetlenné kell tenni, bizalmas levelekben hívták kedvesen ide is, oda is tekintélyes egyházközségekbe, jövedelmező ekléziákba papnak — de az egyházi pályán a dicsőség lassúbb lábon járt, mint a költőin, s a fényes parókiák csábító képei csakhamar szétfoszlottak. Álom volt, felejtjük el, írta Szabolcska, s 1892 őszén elfogadta egy kis erdélyi községnek, a Maros-menti Felfalunak papságát. A kálvinista Rómából, a református világ szeme elől elment az Isten háta mögé, szegény falusi papnak — barátai azt gondolták, hogy családása üzte oda, a hiú, be nem váltott ígéretek. Milyen rosszul ismerték Szabolcskát!

Egyszerű kis falusi ház, fehérre meszelve, mint a többi, oszlopos tornáccal, galambdúccal, keskenyke kert, le a Marosig, köröskörül csupa magas, égbe nyúló hegy, oldaluk

sűrű fenyvessel borítva, csúcsukon még a nyári nap hevében is csillogó hó: milyen idegenszerű kép az új papnak, az Alföld szülöttének — vonalaiban és színeiben sokkal közelebb áll Schweizhoz, mint a Tiszamentéhez. Szabolcska lelkében azonban erősebb volt a természetérzék, mint a szülőföldje iránti elfogultság: azonnal fölismerte az új környezet természeti szépségeit s annyira megszerette a hegyeket, a sötét fenyveseket, a Maros vizét, hogy szinte hűtelen lett a rónához, a fehérvirágú akáchoz, a Tiszához, s csakhamar már azt énekelte, hogy

A mi Erdélyünknel
Hetedhét országon
Nincsen szebb darab föld,
Sehol a világon...

Költészetébe új színek, új képek lopódnak, költői világa új hangulatokkal, új motívumokkal gazdagodik: vadrózsabokroktól ellepett völgyek mosolygása kíséretében, fenyvesek zúgása, hegyi patakok csobogása hangzik ki abból a három verskötetből, amelyek felfalusi korszakának költői termését foglalják magukban (*Hangulatok*, 1894; *Újabb versek*, 1898; *Szabad órák*, 1900.).

A csendes falusi élet is ihlette Szabolcskát egy-két kedves idilli dalra, de csakhamar más, eddig nem hallott hangok csendültek föl a felfalusi paplakban: a boldog szerelem diadalmas énekei. Új otthonába már a viszonzott szerelem érzésével költözik — nyilván az bírta reá, hogy elfogadja a felfalusi eklézsiának sovány falathoz kötött függetlenségét.¹ S amint megálmodta, a következő év tavaszán, a Természet májusi pompájában, „rózsanyíláskor“, az Úr asztala elé vezette azt a biharvármegyei kékszemű, sötéthajú leányt, Kun Erzsikét, akit Párizsból visszatérve imádságába, dalaiába is belefoglalt.

Vágyainak beteljesülése egyidőre elfojtott Szabolcska szívében minden más érzést, lantján csak a hitvesi boldogság és a felesége szépségében való gyönyörködés számára volt

¹ Később kiderült, hogy ez a falat nem is volt olyan sovány: 60 hold föld és 6 hold belsőség tartozott a felfalusi paplakhoz.

húr — azután, alig egy félév múlva, elpattant a húr, elhallgattak a szerelem lüktető melódiái. A költőt ismét megcsalta szíve dobogása,¹ úgy látszik, az asszonyt is: mindketten belátták, hogy nem egymásnak rendelte őket a sors, és csöndesen szétváltak.² Az összeomlott családi boldogság képe egyideig még kísértette a költőt: egy versben lovagiasan megvédte elvált feleségét a rossz nyelvek ellen, egyszer-kétszer még fölmerült képzeletében Erzsike emléke, és reá gondolva fellobogott szívében egy-egy pillanatra, az eltiprott zsarátnok, nyomán fölcsendült újra, megölt szerelmének bús dala — de csalódása sem lelken, sem költészetén nem hagyott mélyebb nyomot.³ Barátai biztatták, hogy aknázza ki az irodalom számára fájdalmát,⁴ de Szabolcskát ízlése és jó érzéke visszatartotta.

A ború nem sokáig ült Szabolcska lelkén. Alig egy év múlva, 1895 elején új asszonyt vitt a tornácos paplakba. Ezúttal a női báj nem pusztán a költő szemét gyönyörködtette, hanem megfogta szívét is, mert akit szerelmével megajándékozott, Etédi Korondy Etelka, lélekben is szép volt. Egy hosszú életen át leghívebb barátja az embernek és legmegértőbb hallgatója a költőnek: megsokszorozta örömeit, jóságos kezével elsimította homlokáról a gondtól szántott redőket. A családi boldogság, amely vele beköltözött a felfalusi fehér házba, ott, a falakon belül, nem hagyta el a költőt egy pillanatra sem, s évek jártával egyre mélyült, kivált mikor gyermekektől lett hangos a ház. Elkísérte őt Felfaluból Temesvárra, majd Budapestre, s az utolsó, fáradt

¹ Így kezdődik egy verse (*Ébredés*) második gyűjteményében. A köztudat feleségére vonatkoztatja, látszólag joggal, mert a költő vele nyitja meg a csalódás dalait. A vers azonban 1891 őszéről való s Piroskára vonatkozik.

² Elválásuk egyik okára rávilágít egyik barátja, Karczag Vilmos levelének következő helye: «Csak azt sajnálom, hogy Neked nem olyan asszonyt adott a Teremtő, aki együtt örvendeznék a te megérdemelt sikereiden.» (1894 febr. 19.)

³ Elválásuk ihlette a következő versekre: *Önismeret*, *Megcsendül még, Megemlegetsz*, *Válás után*, *Édes anyád*.

⁴ Többek között Szász Gerő 1894 jan. 5-i levelében.

sugár, amely a halálra vált költő szemét elhagyta, a hűséges, szerető élettárs könnyein tört meg.

Egy emberöltővel megelőztük az idő járását — ekkor, a 90-es évek második felében még fiatalon mosolyog egymásra a két boldog szempár. A családi érzésnek ez a melege a felfalusi tiszteletes úrnak legdrágább kincse. Költészetének is egyik leggazdagabb ihletője. S valamint csendes, meghitt családi élete, költészetének ez a fele is csupa derű, csupa harmónia. Nincs benne semmi szertelenség, semmi romantika, a költő, szemérmes tartózkodással, még viszonzott költőiségét sem aknázza ki. Most nem jár mestere nyomán, s Petőfi helyett Arany példáját követi: a szeretett leányhoz írt dalait elrejtí a nyilvánosság elől, csak az ismeri, akiről szólnak. Beteljesedett boldogsága első hónapjaiban nem tud uralkodni érzelmein s szenvedélyes férfi heve egypár forró, de nem mindég ízléses szerelmi vallomásban robban ki — csakhamar azonban belátja, hogy nem méltó hozzá szerelmét így vásárra vinni, s innen kezdve forró érzésvilága megszűnik számára dalmotívumul szolgálni. Szerepét nemesebb érzések veszik át: a hitvese iránt érzett hála és hűség, a gyermekei születésén, testi fejlődésükön, lelkük megnyílásán érzett öröm az, amit családi verseiben megénekel — olyan érzések, amelyek egyaránt élnek minden családapában. S milyen szép az élet körükben, a „Senki szigetén”! Kint az életben, a nagy világban, munka és küzdés, tülekvés és láрма, otthonában, a kis világban, megértés és szeretet, megnyugvás és enyhülés:

Az egyikben naponta megsebeznek,
Ott rózsák nem, csak tövisek teremnek.
De a másik virágokkal rakott
S hullat sebére édes balzsamot. (Idehaza.)

Ez a világ derű és boldogság, még télen is, mikor a tűzhely köré gyűlve hallgatja a kis család a száguldó vihar robogását, hát még nyáron, „erdők, mezők csillogó pompájában”. S a legszebb idill, mikor udvaruk virágos akáca alatt ülve, gyönyörködik gyermekei játékában, s hallgatja „a világ legszebb himnusz”-át, az altató dalt felesége ajkán, és szíve megtelik a legtisztább érzéssel, a szeretettel. (*Munkaközben.*)

Az életnek ezekben a megszokott jeleneteiben egy egyszerű szív mozgalmait tükröződnek, s még a képek is, amelyekbe öltöznek, mindennapi vonásokból alakulnak — igazi díszük, egyben varázsuk, a melegség, a tisztaság és a végtelen gyöngédség. Hasonlóan egyszerű és kendőzetlen, de ép ilyen meleg, tiszta, gyöngéd dalokból telik ki családi verseinek másik fele. Öreg szüleit rajzolja bennük, Petőfi módján, de nyilván a valósághoz híven: anyagias gondolkodású édesatyját némi humorral, de sohasem bántóan, édesanyját, „a legjobb anyát”, meglett férfikorában is gyermekiesen naív, de gyermekiesen tiszta rajongással — s a mély érzések közvetlen, megható hangjai közé sohasem téved túlzó vagy keresett. Szabolcska lényének alapeleme, a szeretet, családi verseinek ebben a két csoportjában éli ki magát legteljesebben és legnemesebben, de legszívesebben is: a családi érzésnek nálunk ő az igazi költője, az ő költészetében buzog föl leggyakrabban, s ő szólaltatta meg legváltozatosabb hangjait. Lírájának legállandóbb indítéka is — egész kötetei vannak, így a *Csendes dalok* és a jellemző című *Dalok hazulról*, amelyek anyaga javarészen a családi életben rejlő költészetet fejti ki.

Felfalusi korszaka bontakoztatta ki egész gazdagságában költészetének egy másik indítékát, a természet világát. A természet képei már első verseit is színezték, a *Költemények*-ben meg éppen sűrűn jelennek meg, de inkább csak mint kísérői, illusztrálásai a kifejezést kereső hangulatnak: költészetének tárgyává csak az első felfalusi kötetben lesznek. Tájképei ugyanabból a talajból hajtottak ki, mint családi költészete: a szeretetből. Szabolcska természetszeretetével páratlanul áll a 90-es évek költői között — a régiek közül is csak Petőfi és Tompa, az utána föllépők közül az egy Bárd Miklós vetekedik vele. Szerelmese a szabad természetnek, a mezőnek és az erdőnek, a fáknak és a virágoknak, a Tiszának és a hegyeknek, az égnek és a felhőnek; szereti napsütéses derűjében és zordon haragjában, néma csöndjében és madárdaltól hangosan. Egynek érzi magát a természet világával, átéli vele sorsának minden fázisát: mint az, örvend ő is, ha tavasszal újra éled; együtt bánkódik vele, ha késő ősszel lehull a szírom, elszárad a levél, s ilyenkor,

„bolyongva szerteszét a halálra vált tájékon“, ő fogja le „sima kézzel, az utolsó virág szemét“.

Valami csodálatos bensőséggel merül el a természet képeibe, lelke szuggesztiókkal telik meg: nemcsak látja az akácfa fehér virágait, a vadrózsabokor hajladozó ágait, a „nyárfa fürtös fején rezgő ezüstlombot“, hanem hallja is szavukat, s amint kihallja a fák suttogásából, az erdő zúgásából az értelmet, akként megérti a fülemile dalát, a vadgalamb bűgását, a kakuk szavát is. De megérti a természet is hű barátját s egynek érzi magát vele: a rét selymes füve körülöleli és édes álmod sugall neki, a napsütötte báránnyelű ramosolyg és fölvidítja, a bólongató akácfa melódiát duruzsol fülébe fakadó verséhez,¹ a suttogó lomb, a virágos ág föléje hajol, megsimogatja arcát és vigasztalja, az erdő együtt sír vele bánatában, mikor búcsúzik a szeretett tájéktól — még a kis madarak is szóba állanak vele, mint egykor Assisi szentjével madár-testvérkéi. Sőt még lelki vívódásába is beleszól a nagy természet: megnyitja előtte — amit a hit nem tudott megtenni — a földöntúli élet reményét.²

Ezek a természeti képek nem olyan részletezők és sokszínűek, mint Tompa rajzai, festőiségben, mélységben, megragadó erőben nem mérkőzhetnek Petőfi tájképeivel, Bárd Miklós leírásában is több a mozgalmasság, a szemléletesség, a meglepő újszerűség, de mennyi meleg érzés, mennyi kedveség van bennük és mennyi elevenesség! Csupa szín, csupa élet mindenütt, és csupa lelkiség: kép és érzés, a természet világa és a szív világa összeolvad; hol a természeti kép rejti magában a lelki mozzanatot, hol a költő megindulása emeli be a festőelemet a líra világába — így is, úgy is mindig tiszta dal az, amit kapunk. Alaptónusát az érzelem adja

¹ A *Vágy* című dalában olvasható ez a kedves kép — egyben kitűnően rávilágít a dalteremtő lelki munka nehézségére:

A dalt, bár nem tudnám megírni,
De elgondolnám gyönyörűen:
— Bólongató akácfa lombok
Vernék ki a ritmust körültem!

² Oláh Gábor: *Írói arcképek*, 1909. 125. 1.

meg, a természetből ellesett vonások csak érzékelhetővé teszik, fölfokozzák vagy elmélyítik borús vagy derűs hangulatát. Kivált az utóbbiak, a derűs hangulatúak, érdekesek : velük Szabolcska egészen új festői eljárást hozott költészetünkbe. Ragyogó napsütésben, átlátszóan tiszta levegőben, telt, élénk színekkel ábrázolva a természetet, megteremtette költészetünkben a plein-air festést, úgy amint már korábban a képírásban megteremtette Szinyei-Merse Pál. Bár Szabolcska törekvése független a színek nagy magyar mesterétől, — bizonyos, hogy akkor még egy Szinyei-képet sem látott — a kapcsolat az új költői és az új festői irány között nyilvánvaló : mindkettőben ugyanaz a művészi fölfogás és művészi elv valósult meg. Az egyezés a részletekig nyomozható. Olvasva a *Nyári felhők* következő sorait :

A fűbe hanyatt heverészve,
Nézek a kéklő, magas égre . . .
Az ég egyszín-kék, tiszta selyem,
Fény a magasban, fény idele . . .
Mikor egy perc : s mire észreveszem,
Már felleg a fénylő mennyezeten!

kinek a szeme előtt nem jelenik meg rögtön Szinyei-Merse *Pacsirtája*? Ép így a *Tele van a város akácfavirággal*, meg a *Virágos akácfa* című versek önkéntelenül fölidézik emlékünke a *Virágzó almaják* című képet, nemcsak rokontárgyukkal, hanem a természeti kép keltette hangulat azonoságával. Ilyen plein-air festés Szabolcskának méltán leg híresebb tájképe, a *Hortobágy* is. Valójában diptichon : két összefűzött kép az alföldi róna nyári arculatáról. Az egyik délben mutatja be, a kanyargó Tiszával, a virágos rétekkal, a messze föltűnő habos délibábbal, a másik éjjel, a mély kék boltozaton fénylő csillagokkal — a két ellentétes tónusú képet a hangulat egysége tartja össze : itt is, ott is csönd és nyugalom s a végtelenség fölemelő érzése a ragyogó égbolt alatt. De itt a természetnek részletesen és nagy művészettel kivitt rajza csak keret, s az igazán megkapó a képből kifejlő gondolat — a magyar népdal születésének költői magyarázata :

Barna legény bámul
A csillag lángjába,
S rágondol a maga
Élte csillagára :
— Egy kékszemű lányra.

Fájó gyönyörűség
Amit gondol róla,
Abból terem itt, hej,
Az a sok szép nóta,
— Vagy ezer év óta!

Még több a fény, a sugárzás a *S jött a király* című tájképében. Szabolcska legmerészebb, legnagyobbyszerű festése : valóságos dithyramb a színek és vonalak világában. A király, aki érkezik, a nap. Az egész természet várja a hajnal ébredését : a rózsás égen utolsót villanó csillag, az erdő őrszeme, a rezgőlevelű nyárfa, a kis virágok a hímes mezőben. Ekkor megérkezik a hajnali szellő, jelentve, hogy jó a király. A hegyek ormán kigyúl az örömtűz :

És jött a király,
Arcán az öröm tüze égett.
Fény, ragyogás előtte, utána,
Míg kincseiből
Tartott az arany,
Azt szórta, hová sugárai értek.

Majd ujdonatúj
Fényes ezüstöt
Hintett pazarul szét,
Erdőkre, hegyekre, mezőre, virágra,
S míg szerte a fénylő, zöld sátrak alatt
Sok száz piciny ajkról megzendül a dal
És csattog a himnusz :
Megfordul a szellő
A lágy zenehangot szárnyára veszi,
És száll vele, száll, száll,
Ragyogva közelgő királya elébe.

A természet legpompásabb tüneményének, a napkeltének ez a festése¹ költőiségben méltó párja annak a kitűnő képnek, amelyet Jókai adott róla a *Sárga rózsában*.²

¹ A költemény a későbbi kiadásokban ezt a címet viseli : *Májusi napkeltekor*. Az új cím jól megnevezi a vers tárgyát, de nem olyan hangulatkeltő, mint a régibb — nyilván félt a költő, hogy az félreértést kelthet, s a verset majd allegóriának veszik.

² Szabolcska festő költészetéről értékes megállapításokat és finom megfigyeléseket ad Gálos Rezső egy Szabolcskáról tartott előadásában.

Az érzelmi elem ebben a költeményben látszólag egészen visszavonult a leíró mögé, de a hang lüktetéséből, az ujjongó szólamokból, a ragyogó képekből kiérzik a költő gyönyörködése a fény diadalában, s a magasan szárnyaló festő költemény lényegében mégis líra.

Szabolcska felfalusi költeményeinek egy másik csoportjában szintén elrejtí az érzelmet — ezúttal az elbeszélő elem mögé. A két elem vegyítése a legművészebb abban a kis költeményben, amelynek címe *Dal a kis Demeter Rózsikáról*. A legegyszerűbb, de legszomorúbb dal, amit egy kis parasztleánról írtak. A kis Demeter Rózsika maga volt a jóság, a szeretet, az istenfélelem — ha a XV. században Firenzében él, szende angyalaihoz nem találhatott volna méltóbb modellt az áhítat legnagyobb művésze, Beato Angelico. Orvosságért beteg anyjának a szomszéd városba ment, de útban érte a vihar — így találták élettelenül, imádságra kulcsolt kezében az orvosságos üveggel. A dal szárnyra kelt s Szabolcskának első felfalusi kötetében lenyomatott másik két dalával, *A Grand Cafében* és a *Salzburgi csapszékekben* címűekkel¹ élnek ma is, nem vesztek semmit frissességükből. A két utóbbi egy-egy mindennapi kép, de a rajz mögül, mint a *Demeter Rózsikában* is, egy hatalmas érzés csap föl megrázó, magával ragadó erővel. A külföldi tárgyú versek kettős képei mozgalmasabbak. Amaz egy fényes kávéház világát mutatja be; egyik felén a párizsi közönség, amint érzéketlenül hallgatja a magyar nótát; másik felén a hazájától elszakadt költő, akit könnyekig meghat az idegenben fülhangzó *Kondorosi csárda mellett*: a kettő ellentétéből fejlődik ki elénk az az erős faji érzés, amelyben a vers fogant. A *Salzburgi csapszék* egy való és egy elképzelt jelenetben tükrözi két faj eltérő jellemét. A német kocsmában verkliszó meg sör mellett összepöröl a két vetélytárs — ez a látott kép; nyomán föltámad a költő lelkében egy másik: egy Tiszaparti kocsmában talál egymásra két féltékeny magyar — nem sokat beszélnek, de az erősebb kiveri a gyöngébbet. A költő nem mondja, mennyivel különbnek tartja a magyar legényt, versében mégis lobog a magyar önérzet, a nemzeti büszkeség.

¹ Mind a kettő a *Hangulatokban* olvasható.

A köztudat ebben a három költeményben látja Szabolcska költészetének tetőződését. Teljes joggal. A költő az ihlet egy-egy szerencsés pillanatában olyat alkotott, ami méltó volna legnagyobb lírikusaink tollára, s ami a magyar szellemnek mindenkor kincse marad. Mindegyik verse egy-egy történet, az egyik általános emberi, a másik kettő sajátosan magyar, a fantázia erejével képpé formálva. A képek méreteikben kicsinyek, szinte miniatűrök, rajzukban szegényesek, de színesek és csodálatosan élesek s egyének sorsában az egyetemest vagy a nemzeti génuszt állítják szemünk elé. Mindenütt lüktet az élet, — még a halott Rózsika kézmozdulatában is érezzük az élet, a lélek utolsó megmozdulását! — mindenütt az emberi szív világa a maga belső igazságával. A művészet diadala ez az anyagon, a valóság jellemzővé eszményítve.

A megkapó tárgy s az ábrázolás művészete mellett e versek hatásának harmadik eleme a rajtuk eláradó líraiság. Látszólag tiszta epikumok, a szegény Demeter Rózsika meghatározható sorsa is csak az utolsó versszakban csalja ki a költő szívéből a fájdalom és a lázadozás hangját, a másik kettőben meg egészen elrejtí magát előlünk a lírai elem: mégis mindegyik lényege szerint egy-egy érzés illusztrálása, mindegyikből kiérezzük a költő lelki megindultságát — épen azért szólnak úgy a szívünkhöz, kivált a *Grand Café*-ban, amelyben az események szinte teljesen lírává dilaálódnak.

Szabolcska e három «nagy» költeményén kívül egész sorát írta a hozzájuk hasonló verseknek, már korábban is. Ilyen volt, láttuk, a *Balla Maris*, valamint ugyancsak a *Költemények* kötetben a *Föllebbezés*: a kis Emma esete, akire büntetést mértek, mert gyermeki boldogságában fölnevetett az imádság alatt; sőt volt ilyenféle már a négy genfi vers között is, az *Alice*: a költő kalandja a bájos francia leánnyal, aki a véletlenül az emlékébe vésődött magyar mondat, «Szeretlek szívből, igazán», kedves ismétlésével rózsás, de meg nem valósulható ábrándképet varázsolt egy pillanatra a költő elé. A későbbiekkel együtt egész kis gyűjteménnyé szaporodtak e versei — legismertebb köztük *A levél*: az urak nem merik megmondani a levéllel házaló írástudatlan özvegy Demeternének a benne foglalt szomorú

hírt. Bennük Szabolcska egy új költői fajt fejlesztett ki, a maga egyéni műfaját, a lírikus elbeszélést. Románcszerű költemények, a «ballada és a genre-kép határán»:¹ egyszerű történetek az életből, kivált a falu világából, rendesen szomorú vagy épen tragikus kifejelettel, a lehető legkevesebb szóval, gyakran csak 12 sorban, elbeszélve, de mindig sejtetve az események mögött a szereplők lelki mozgalmait. Lényegük szerint tehát epikumok, de a költő annyira együttérez szenvedő hőseivel, s a maga érzelmi megindultságát annyira át tudja terjeszteni az olvasóra, hogy e versei, objektív, tényyszerű előadásukban is, valósággal lírikumokkal hatnak s dallamos, énekelhető formájukkal egészen dalszerűek. Olyan tiszta dal, mint a *Grand Café*-ban, nincs több köztük, mind a korábbiakban, mind a későbbiekben erősebb az elbeszélő elem, de mindegyikben, még a legsúlyosabb tartalmúakban, a leggazdagabb szövésükben is, van bizonyos könnyedség és lehelletszerűség, hangulatosság és báj — gazdag és meleg lírizmus.

Egyik kevésbbé ismert elbeszélését bemutatom. Nem olyan lírai, mint a többi, de bár legrövidebb mind között, a legmozgalmasabb is: tíz sorban ugyanannyi esemény.

Legyen hű minden lány...

Mikor Kispál Danit katonának vitték,
Fehér Zsófi meghal, széltire azt hitték.

Nem halt meg, kilábolt valahogy belőle
S más menyasszonya lett, alig esztendőre.

Kispál Dani megjött rövid szabadságra,
S visszament, visszament — örökös rabságra.

Fehér Zsófit másnap sokan elsiratták,
De nem a halottat, az élőit siratták.

Fel is írták szépen a Zsófi fejéhez
«Legyen hű minden lány a szeretőjéhez!»

¹ Horváth János megállapítása. *Akadémiai Értesítő*, 1924. 78. I.

Ezek az érzelmes történetek lettek Szabolcska legnépszerűbb versei — értékükkel és hatásukkal vetekszik irodalomtörténeti jelentőségük. Velük a költő nemcsak költészetünk anyagát gazdagította, hanem a költészet számára új lehetőséget nyitott, új formát talált az érzések tolmácsolására. Nem járt ugyan töretlen úton, Petőfi genre-képeiből és románcáiból, Arany első balladakísérleteiből merítette az ösztönt, de amit átvett, azt a tömörség, mozgalmasság és líraiság felé továbbfejlesztve, a maga egyéni műfajává képpezte ki. Az irodalom fölkapta, egyre-másra termettek a hangulatos verses elbeszélések, de jellemző erőben és szűkszavúságban, líraiságban és dalszerűségben egyik sem érte el a mintaképet. A műfajnak legnagyobb mestere Szabolcska maradt.

Nagyobb kompozíciókon sem ekkor, sem később nem próbálta meg erejét — Munkácsy koszorújára nem vágyott, megelégedett Meissonier-ével. Még az epika tiszta fajai sem vonzották, s ami epikumot írt, az mind lírai jellegű. Ilyen a legterjedelmesebb, legmerészebb elgondolású verse, *A notre-dame-i toronyóra*. A költő Párizsban nyugtalanul hánykolódik ágyán — egyszerre megszólal a székesegyház órája és éjfél üt. A mélyen kongó hangok fölidéznek egy gyermekkori olvasmányának, egy lovagregénynek emlékét, amelynek döntő fordulatát ez a szólam vezette be :

«Épp a tizenkettőt ütötte
A notre-dame-i toronyóra.»

Az álom és ébrenlét mesgyéjén dolgozni kezd a fáradt agy. Fölvonultatja a regény három hőst, a kegyetlen királyt, a szende királyleányt és a szerelmes lovagot, homályosan földerengő történetükbe, az öntudat megbénult működése folytán, belevegyíti a maga szerelmi életének mozzanatait és szubjektív hangulatait : emlék és valóság bizarr képekké olvad össze, s közöttük, mintegy félálomban, imbolyogva halad a kettős mese, a hőse és a költőé, töredezett képzetek, félig kimondott gondolatok, szaggatott mondatok során — de a hangoknak ebből a látszólagos zavarából tisztán kicsendül a vezérmotívum, s a költő biztos művészettel magasabb,

psychologiai rendet teremt a szívnek és elmének zavaros játékába. S a költemény végére érve észrevevesszük, hogy a költő valóban játszott velünk: az epika álarcában lírát adott, tiszta lírát — hősei szerencsétlen sorsában a maga szerelmét könnyezte meg:

Ők nem lehettek soha egyek
 — Mennyit könnyeztem én ezen;
 Hiába vártak mind a ketten,
 Emlékezem, emlékezem!
 S miattad ím', most is zokogva
 Borúlok arccal vánkosomra,
 Míg ah, fölöttem egyre kong, kong —
 A notre-dame-i toronyóra.¹

3.

Hat évig tartott a költő felfalusi idillje. A hatodik év végén elszólította őt falusi magányából Temesvár egyházközsége, s Szabolcska 1898 december 2-án a görgényi havasok csöndjét fölcserélte a nagyváros zajával. Szorongó szívvel mondott búcsút a szerény paplaknak: „a pusztá fia”, a falu és az erdő szerelmese, félt „a magas kőházak börtön-étől. Idegenül érezte magát eleinte a „kőrengetegben”, távol a természettől, s csak lassan szokott bele az új környezetbe — még évek múlva is visszasóvárgott a Tisza meg a Maros vidékére, kivált virágfakadáskor, mikor „szívével már érezte a tavaszt, de szemével még nem látott semmit belőle”. Jó ideig tartott, míg a vidéki ember átformálódott városivá, a falusi tiszteletes egy nagy egyházközség lelkipásztorává, de a folyamat csöndben, konvulziók nélkül ment végbe. Szabolcska simulékony kedélye és józan életfelfogása megbékült a változott viszonyokkal, annál könnyebben, mert új munkaköre kielégítette ambícióját, s hívei ragaszkodásában megtalálta prédikátori működésének jutalmát. Emberi valójával, közvetlenségével és szeretetreméltóságával, meghódította az egész várost, mindenki szerette. Ha az utcán sétált, kényelmes, lassú lépéssel, szinte «tempósan», mint

¹ A verset a költő Párizsból keltezte; kötetben először a *Hangulatok* hozta. Alapja a Piroska iránt érzett szerelme.

apái, a megfontolt, higgadt parasztemberek: akivel találkozott, fiatalok és öregek, férfiak és asszonyok, mosolyogva köszöntötték, s földerült az ő arca is. Megjelenésében volt valami érdekes: magas, vaskos, de szálegyenes termet, hatalmas, domború koponya, — homlokának merész bolt-hajtása Rákosi Jenőt Bismarck koponyájára emlékeztette — alatta mélyen ülő, apró, de csillogóan fekete szempár, igazi kúnsági tatárfej, az Ázsia pusztáin kóborló ősök öröksége. Az egész ember maga a megtestesült nyugalom és határozottság, önérzet és erő: parancsolásra és uralkodásra termett, szinte félelmes egyéniség. De csak annak a szemében, aki nem tudta, hogy ez a satnya városi nép körében idegenszerű jelenség: Szabolcska Mihály. A végzet ezúttal tréfát űzött, s a hatalmas, szinte fenyegető alakba szelíd, szerény, jóságos lelket rejtett — azt a lelket, amelyet költészete élénk tárt. S valóban, ha megszólalt, noha mélyen bűgő hangjából is inkább erőt, mint lágyságot lehetett kihallani, menten megtermett a félelmesnek látszó ember körül a nem várt atmoszféra, az a kellemes érzés, amelyet egy gyöngédséggel, jószággal, szeretettel eltelt szív áraszt maga köré.

A temesváriak is hamar kiismerték új papjukat. Beköszöntő prédikációja már a Sámuel könyvéből vett alapjével rávallott a szív emberére: «Az emberek azt nézik, ami a szemük előtt van, de az Isten azt nézi, ami a szívben van.» Szabolcska is azt nézte, de nemcsak nézte, hanem követte is szíve sugallatát, s nemcsak szavainak, hanem tetteinek is irányítója a szeretet volt. Mikor 1909-ben visszatekintett tízéves lelkipásztori működésére, a meggyőződés erejével mondhatta: „Ha van ebben a gyülekezetben egyetlen egy olyan szegény, — ide értve a távollevőket is — akit én hozzám fordultában valaha nem testvéri szeretettel fogadtam s sorsán enyhíteni nem igyekeztem; ha van olyan árva elhagyott, akinek bűját, baját, sorsát én a magamévá nem tettem, vagy gyászoló fél, akit én sírni hagytam a vigasztalás szava nélkül, akkor én ma nem volnék méltó arra, hogy itt megálljak és nem is tudnék itt ma rettegés nélkül megállani”. Ugyanakkor írta *A magyar pap* című legendáját, s amit ott a mennyország kapujában álló

magyar pap Szent Péternek a maga érdeméül fölsorol, azt, hogy tanít és prédikál, példát mutat a népnek és vigasztalja a szenvedőket, egyre csak ad, de nem kér senkitől, s azonkívül gondoskodik a maga családjáról is — mindezt Szabolcska valóban megtette. Temesvári hívei bizonyára megnyitották volna előtte a mennyország kapuját!

Szabolcskát azonban nemcsak szerette egész Temesvár, hanem büszke is volt rá: nagyra tartották, mint költőt, dicsekedtek azzal, hogy az ő körükben él az ország legnépszerűbb költője. A város irodalmi és társadalmi életében vezető szerepet juttatott neki — társelnöke lett a Délvidék legelevenebb és legkomolyabban dolgozó irodalmi körének, az Arany János-Társaságnak¹ — s minden alkalmat megragadtak, hogy elhalmozzák szeretetük és megbecsülésük jeleivel. A magyar Temesvár és Szabolcska harmóniáját nem is bontotta meg semmi; családi boldogsága is, szerető hitvese és szépen fejlődő gyermekei körében, zavartalan maradt — sőt aminek reménye korábban még álmai között sem merült föl: némi jó módra is szert tett,² úgyhogy az a húsz esztendő, amelyet a költő 1899-től 1918-ig a magyar Temesvárott átélt, ép olyan derült állomás emberi pályáján, mint volt a felfalusi korszak. De nem olyan nyugodt és gondtalan. Temesvárott nem tudott úgy megbújni a világ elől, mint Felfaluban. Egyre növekvő tekintélye, újabb meg újabb verskötetetei mindjobban reá irányították a figyelmet, s a közérdeklődés ismételten kiragadta családját és hívei köréből. Akarata ellenére elkapta a lüktető élet sodra, belevetette a nagy világ mozgalmaiba, s ott, az egyéniségéhez nem illő viszonyok között, csalódás és szenvedés lett osztályrésze.

A közmondás azt tartja: aki szelet vet, vihart arat, Szabolcska példája igazolja, hogy szélvetés nélkül is van

¹ A társaságot maga Szabolcska alapította Szentkláray Jenővel, 1903-ban.

² Vagyoni helyzetére igen jellemző fényt vet Endrődi Sándor 1913. dec. 12-én írt levelének egyik kedves, tréfás passzusa: «Régvárt leveledre már régen válaszoltam volna, de mikor elolvastam, — azt írta benne Szabolcska, hogy egy bankbukás elvitte 10,000 K-ját — leesett az állam s azóta mind azon csodálkozom, hogy neked — tízezer koronád volt!»

vihararátás. Reá még az egyház békés világából is zúdultak viharok, s még a szeretet vetéséből is a háborúság magja hajtott ki. Már Felfaluba ismételten érkeztek kis és nagy egyházközségekből elhívó levelek, Temesvárott meg épen nem volt nyugta tőlük. Csak úgy ostromolták mindenfelől: Szászváros, Győr, Ókéske, Szatmár, Debrecen, Mezőtúr, Nagykőrös kívánták papjukul. Alig győzte elhárítani magától a megtszteleseket, néha még azokat a támadásokat is ki kellett védenie, amelyeket «szelídlelkű» paptársai indítottak ellene, a meghívás pusztá hírére. Mindez azonban csak ártatlan játék volt ahhoz a durva háborúhoz képest, amelyet 1911-ben vívtak ellene, mikor a békésbánati egyházmegye lelkészi értekezlete és világi közönsége őt az Eröss Lajos halálával megüresedett tiszántúli püspöki székre jelölte. A jelölés mindenfelé nagy örömet keltett, az egész ország szívesen látta volna a legnagyobb magyar papköltőt a legmagasabb egyházi polcon, egyébként is hozzáillett a református egyház hagyományaihoz, hogy a püspöki méltósággal azt a kiváló papot, azt a Krisztus igéje szerint élő embert tüntesse ki, aki a «saeculum»-ban magasan minden magyar pap fölé emelkedett. Debrecennek, az egyházkerület székhelyének azonban más volt a jelöltje, s nyomban megindította a hadjáratot Szabolcska ellen. Kieszelt egy hangzatos jelszót, a világháború *sacro egoismo*jával egyenértékű, de szebben hangzó «szent egység» jelszavát, s durván reá támadt Szabolcskára, hogy «megrontja az egyház és a hívek szent egységét». Szabolcska szelíd, tiszta lelke nem állotta a méltatlan harcot, s ott hagyta a küzdőteret. A kudarc nem bántotta — ki tudja, nem választotta-e lemondásával a jobbik részt? — mégis püspökjelöltsége életének fájdalmas emléke maradt: ekkor mutatkozott meg neki először álarc nélkül, a maga igazi valójában, az emberi arc.

Debrecenben és embereiben azonban nem most csalódott először. Épen egy évvel korábban, 1910. tavaszán, hasonló körülmények között, de más téren, szintén kudarcha fúladt vállalkozása. Ezúttal a politika koboldja incselkedett vele. Szabolcska, mint minden magyar ember, szeretett bizalmas körben politizálni. Véleményét nem rejtette véka alá, s mint

Temesvár törvényhatóságának tagja, a közgyűléseken szavával és szavazatával minden politikai kérdésben határozott állást foglalt. Politikai életünk azidétt igen mozgalmas volt. A guvernamentális szabadelvű párt összeroppanása, nyomán a nemzeti önállóságot követelő függetlenségi párt uralomra jutása új politikai lehetőségeknek nyitott teret, s fölszította a nemzeti törekvések reményét, viszont állandóan kísértett bent az országházában az államhatalmat aláásó obstrukció, kint az országban pedig az uralkodó támogatása mellett nemzetmegosztó jelszavá lett «általános, titkos». Az ellentétes irányú áramlatok megzavarták a lelkeket, hű fegyvertársak szembekerültek egymással, s halálos ellenségek fogtak kezét a közös eszme szolgálatára. Szabolcska, noha nem volt politikai iskolázottsága, — vagy talán épen azért — egyenesen, ingadozás nélkül haladt e törekvések útvesztőjében: családi hagyományai, idealizmusa és optimizmusa a nemzeti törekvések meg nem alkuvó hívévé tette, természetes józansága és higgadt temperamentuma viszont megóvta mind a szélsőségektől, mind a nemzet nyugalmit kockáztató újításoktól. Így amint később, noha nyílt ellensége volt a munkapárti kormánynak, nem volt hajlandó segédkezet nyújtani Justhék-nak nemzetfölforgató terveikhez, ekkor is azt hirdette, hogy az állam érdekét nem szabad föláldozni a hatalom kedvéért, de még az elvek uralmáért sem. Bátor, okos viselkedése, akarata ellenére belesodorta a politikai életbe, híre lassanként elterjedt, s az 1910-i választások alkalmával Székelyhídről is, Szoboszlóról is megkínálták képviselőjelöltséggel. Szabolcska nem kapott az ajánlaton, de kötelességének tartotta bejelenteni a kettős ajánlatot pártja, a Kossuth Ferenc vezetése alatt álló függetlenségi párt elnökségének. Ott nemcsak örömmel fogadták e hírt, hanem a párt elnöke, Tóth János, válaszolva a költőnek, úgy állította be a jelöltség kérdését, mintha a gondolat Budapestről, a párt vezetősége köréből indult volna ki,¹ s a párt és az ország érdekében *kérte* Szabolcskát, vállaljon képviselőiséget. De Székelyhíd és Szoboszló helyett, noha ott is volna reménye a megválasz-

¹ Úgy is volt; a székelyhídiek jelöltséget kínáló levele Budapestén kelt és a pártiroda hivatalos levélpapírára volt írva.

tásra, a debreceni I. kerület jelöltségére kérte föl: egyrészt mert a debreceniek maguk is nagyon kívánják őt képviselőjükül, másrészt mert csak az ő személyével lehetne ott dalra vinni a Kossuth-párt zászlaját. A pártelnököknek teljesen őszinte és végtelenül finom levele,¹ s a még biztatóbb második,² eloszlatta Szaboleska aggodalmait, elvállalta a jelöltséget. Ekkor váratlanul táviratot kapott a pártvezértől, Kossuth Ferentől,³ hogy a debreceni pártértekezleten Varga Lajost, az ottani párt elnökét jelölték képviselőül. Mi történt a közben eltelt hónap alatt, nem tudjuk. Szaboleska nem törte rajta a fejét, csak bosszankodott is, nevetett is a botesínálta politikus megérdemelt kudarcán.

Bolond Istók csak bekukkantott Debrecenbe s otthagytá azonnal a várost, Szaboleska be sem kukkanthatt, sem mint képviselő, sem mint püspök.

Az egyház és a politika megtagadta Szaboleskától a koszorút — nem bánta. Szíve nem ezen a téren vágyódott elismerésre, hanem a költészet terén, s ott a közönség bőkezűen nyújtotta a babért. Maga is megdolgozott érte. Szabad óráiban, kivált az est csöndjében, minden érzésrezdülését, minden ötletét versbe foglalta, így versei annyira fölszaporodtak, hogy a századforduló idején az ország legtermékenyebb költője volt: temesvári tartózkodása alatt, 1918-ig, hat kötet új verse jelent meg,⁴ egy kivételével, mind hűséges kiadójánál, a Singer és Wolfner-cégnél. Ebből a bibliografiai adatból azt a sokat jelentő megállapítást lehet levonni, hogy Szaboleska verseinek kiadása jó üzlet volt: szokatlan jelenség, hogy kiadó pénzt keressen magyar lírikumokkal. Sőt — és ez már szinte páratlan jelenség irodalmunk életében — még régibb köteteit is újra kiadták, az *Újabb versek* két, a *Hangulatok* három, a *Költemények* négy kiadást ért meg alig egy évtized alatt. Azt mutatja ez, hogy Szaboleska volt annak a kornak legnépszerűbb, legolvasottabb lírikusa, neki volt a

¹ 1910. IV. 3-ról keltezve.

² 1910. IV. 19-ről keltezve.

³ 1910. V. 17-én.

⁴ *Szabad órák*, 1900, *Áhítat, szeretet*, 1902, *Csendes dalok*, 1904, *A magam ösvényén*, 1907, *Dalok hazulról*, 1910, *Szívem szerint*, 1914.

legszelesebb körű és leghálásabb közönsége. Voltak, akiket a kritika jobban méltányolt, voltak, akik mellett nagyobb hévvel szállott síkra egy-egy irodalmi klikk, de olyan általános, olyan meleg szeretet egyiknek sem jutott osztályrészül, mint Szabolcskának, s a magyarság zömének ezidétt ő volt a kedves költője. Egy-egy kötetének megjelenése alkalmából, sőt igen sokszor egy-egy szebb verse közlésekor is, valósággal elárasztották üdvözlő levelekkel, ismeretlenek is, kiváló esztétikusok csakúgy, mint művelt és félművelt laikusok, — ezeknek az utóbbiaknak naív, de közvetlen elragadtatása néha végtelenül megható. Nem szabad ezeket a sokszor dadogó nyelven szóló kezdetleges esztétikai ítéleteket lenézni : nagy erő van önkénytelenségükben, s épen olyan megbízható tolmácsai a közhangulatnak, mint a tudomány álláspontjának a képzett esztétikusok méltánylása.

A közönség elismerését csakhamar követte az irodalmi fórumoké. A Kisfaludy-Társaság már temesvári tartózkodása első évében, 1899-ben, megválasztotta rendes tagjának, s a kitüntetés értékét fokozta, — a közönség szemében is, de a költőében még inkább — hogy régi jó emberein, Vadnain, Beöthyn, Szász Károlyon kívül Gyulai is melléje állt. Majd 1908-ban Akadémiánk kettős koszorúval tüntette ki : megválasztotta levelező tagjának s ugyanakkor az Ormódy Amélie-jutalmat *Csendes dalok* című verskötetének ítélte oda. Végül 1910-ben a Petőfi-Társaság tiszteleti tagjai sorába emelte. A Kisfaludy- és a Petőfi-Társaság elismerése büszkeséggel töltötte el, mert szerénységében is úgy érezte, hogy költészetével megszerezte a jogot helyet foglalni az ország legtekintélyesebb szépirodalmi társaságaiban, a nemzet jeles költői között. Az akadémiai tagság híre azonban megzavarta. Az Akadémia tudósok társasága, költők előtt ritkán és nem szívesen nyitja meg kapuját, rendszerint csak a legkiválóbbakat kapcsolja magához, milyen távol esik tőlük ő! Meghatottságát egy kedves, humoros rögtönzésbe rejtette,¹ halálját sem kürtölte világgá s hosszú ideig, Pestre költözéséig,

¹ Címe : *Levél akadémiai tagságomról*. Feleségének írta, de kötetben nem közölte. (Olvasható a *Délmagyarországi Közlöny*, 1918 máj. 17-i számában.)

csak elvétele fordult meg Akadémiánk ülésein, kéretlenül meg egyetlen egyszer sem vett részt munkájában; hogy ez a tartózkodás egyfelől szerénységének, másfelől az Akadémia nagy megbecsülésének jele, azt csak azok tudták, akik járatosak voltak szívének nemes világában.

A közélet pálmái alatt sem lehet büntetlenül vándorolni: Szabolcska is megszenvedett dicsőségéért. A kettős babérkoszorú mellett viselnie kellett egy harmadikat is, a töviskoszorút. A kritika, láttuk, már első kötetét sem kímélte, s amint népszerűsége nőtt, akként erősödtek a támadások költészete ellen. Hivatottságát nem tagadták, de fogyatkozások, gyöngeségeket vetettek szemére, egyre nagyobb hévvel, szinte szenvedélyességgel. Tagadhatatlan, hogy Szabolcska költészetében voltak olyan pontok, amelyekben jogosan megvethette lábát a kritika, de ép oly kétségtelen, hogy a reá szórt vádak nem mindig esztétikai természetűek, s jórészüik kívül marad a művészet körén. Ott szerepelt a támadások rugói között a mellőzöttek, lemaradtak keserősége, meg az irigység, az a szennyes, de örök emberi tulajdonság, amely nem tudja elviselni, hogy a sors önként, kéretlenül megadjon mindent kegyeltjének, s belevegyült a Szabolcska iránt érzett ellenszenvbe a világnézet kérdése is. A századeleji íróvilág egy része, s épen a hangosabb fele, erősen «progresszív» gondolkodású volt; Szabolcska költészete már a benne tükröződő konzeratív világnézettel és eszmevilágával, a haza, az Isten, a család háromságával, ellenérzést keltett bennük, sőt le is nézték a költőt mint ósdi, lejárt eszmék dalnokát. S mikor Szabolcska a magát «szabad gondolkodó»-nak nevező irány megerősödésével, bátran fölemelte ellene szavát a nyilvánosság előtt, támadva azokat, akik Istent és az egyházat, a hitet és az erkölcsöt balítéletnek és bolondságnak hirdetik s az egyéni szabadság örve alatt az elvadult önzést prédikálják:¹ ezekért a bátor szavaiért a proskribáltak jegyzékére került. A költő tudta, hogy a szeretet világából, ahol eddig járt, most a harcok tűzvonalaiba került, de vállalta a küzdelmet. Ő, aki a maga kis körében békés, szelíd ember volt, senkit sem bán-

¹ V. ö. vezércikkét a *Budapesti Hírlap* 1911 nov. 3-i számában.

tott és még a rajta esett sérelmeket sem torolta meg, most, hogy eszméit látta fenyegetve, szinte kereste az alkalmat az összecsapásra. Csakhamar még hevesebb támadást indított a «moderne» ellen: az Arany János-Társaság elnöki székéből hazugnak és veszedelmesnek bélyegezte azt a tanítást, hogy a művészet független az erkölctől, a műalkotás értéke a benne nyilatkozó világnézettől, és ezen az alapon tiltakozott a nemzetietlen, ideálokat leromboló, erkölcstelen költészet ellen.¹

Az ellentét mindjobban kimélyült — kimélyítésében része volt a politikának is. A közvéleménybe már korábban belevetett új jelszó, az általános, titkos választójog nyomán föllángoltak a szenvedélyek. A Szent Korona legheterogénebb elemei, az uralkodó és a nemzetiségek, a szociáldemokraták és az «intellectuel»-ek egyaránt kaptak rajta: mindegyik a maga külön álmainak megvalósulását várta tőle, s összefogtak a közös célra, kicsavarni a történeti osztály kezéből a vezető szerepet. Szabolicska már azelőtt fölismerte a szociáldemokrácia elveiben rejlő veszedelmet és egy versében (*Egy szocialista poétának*) odavágta szemükbe: «Nekem nem eladó a hazám kenyérért», most fölismerte a választójog kiterjesztésének tetszetős törekvésében a nemzetrontó erőt, s kitárta a közvélemény elé lelke aggodalmát.²

Az ellentábor érzésvilágába azonban belejátszott egy másik, még az előbbieknél is fontosabb tényező, az irodalompolitika is. Ezen a ponton is, bár akarata ellenére, Szabolicska volt a támadó fél. Szabolicskának ugyanis nemcsak költészete gyökerezett a régi hagyományokban, a nemzeti klasszicizmusban, hanem természetesen irodalmi fölfogása is, ezért mikor megjelent irodalmunkban az új magyar költészet megindítója a hagyományokat gyökerestül fölforgató Ady Endre, ezt az új lírát Szabolicska nem tudta megérteni. Eleinte, mint általában a konzervatív kritika, nem ismerte föl az új költői törekvés jelentőségét, nem aggodalmat keltett benne, mint egy évtized-

¹ 1913 márc. 17-én.

² *Válasz egy névtelen levélre* c. nyílt levelében. *Budapesti Hírlap*, 1912. júl. 7.

del később, hanem mulatságos feléről nézte, nevetett a ,zagyva versek'-en, a ,mellverő komédiás' hiú erőlködésén. Jó kedvében, hogy kifigurázza az ilyen ,érthetetlen' verseket, 1909 tavaszán írt egypár tudatosan sületlen, de épen nem szellemtelen Ady-utánzatot, s elküldte baráti levélbe szöve, Endrődi Sándornak. Az nemcsak maga mulatott jól rajtuk, hanem hogy a sikerült paródiákon mulasson az egész ország, a költő megkérdezése nélkül átadta az egyiket, a *Káprázatok tornyából* címűt, az Új Idők szerkesztőségének, majd, mikor az napvilágot látott,¹ a másik kettőt Rákosi Jenőnek, a Budapesti Hirlap számára.² Endrődi jól számított: a paródiák nagy hatást tettek.³ A közönség kacagott, Ady szörnyű haragra gerjedt — de haragudott maga Szabolicska is, mert Adyval baráti viszonyban volt, s esze ágába sem jutott ezeknek a maga mulatságára írt tréfáknak közzétételével megbántani.⁴ Ady, érthető, nem hagyta megtorlás nélkül a sértést. Az első vers elolvasása után azonnal tollat fogott, bosszút állt, stílszerűen szintén versben, de a tréfát durvasággal verte vissza, — jellemző már versének címe: *Költőcske Mihálynak*.⁵ Most már Szabolicska is felvette az odadobott kesztyűt. Három költeményben, hol tréfásan, hol komolyan, de irodalmi stílusban támadta az új költészetet és annak apostolát, — csak egyszer hagyta el nyugalma s így került tollára a *Költészetem* két szenvedélyes, maró versszaka:

¹ Az 1909. márc. 28-i számban.

² Megjelentek az 1909. ápr. 11-i számban.

³ Ezzel kapcsolatban talán nem lesz érdektelen megemlíteni a következő »anekdotá»-t. Mikor Szabolicska paródiái megjelentek, Szikra (Teleki Sándor grófné) ijedten kérdezte Endrődi Sándortól, nincs-e valami baja Szabolicskának, mert »egészen hülye» verseket olvasott tőle a Budapesti Hirlapban. Erre aztán Endrődi nézett ijedten a grófnéra, hogy nem az zavarodott-e meg. Végre kitudódott, hogy a grófné külföldön járván, nem tud semmit Adyról és nem ismeri az itthoni »modern költői ágaskodásokat». (Endrődi levele Szabolicskához 1909. ápr. 17.)

⁴ Hogy Szabolicska a verset nem szánta a nyilvánosságnak, mutatja kísérőlevelének egy tréfás szólama. (Megjelent az *Új Idők* id. számában.)

⁵ Megjelent a *Független Magyarország* 1909. ápr. 11-i számában.

S én nem hiszek az új csodákban,
 Új Ígétek Ige-voltában ;
 A számártövis nem virág!
 S nem lesz soha — vallom ép ésszel —
 Fejtetőre-rakott eszmékkel
 Megváltva a világ!

Jártam ott, hol pár agyalágyult
 Nyugati Titán «új»-nak bámult
 Hangon hallatta torz dalát . . .
 — Mosolytam, és csak szebbnek láttam
 Dalunkat és szűz tisztaságban
 A népünket magát.

Egyébként sem rejtette véka alá az új magyar költészetről vallott fölfogását. Beszélgetés közben, az Arany János-Társaság ülésein,¹ majd később írásban is nyíltan kimondta: «Nem szeretem, nem értem meg az új magyar irodalmat. Ebbe bele is nyugodtam, már nem is fáradozom többet, hogy megértsem, nem kínozom tovább magamat. Vén számár ahhoz Szaboleska Mihály, hogy beleilleszkedjék a mai költészetbe. Tisztára irodalmi eltévelyedés az, nehéz az nekem nagyon. Én már csak Arany Jánosnál maradok, az ő nyomát taposom, ha egyedül is, öregedőn is, de hűséges kitartással, fiatalos, lelkes rajongással . . . A másikat, ezt a hipermodernt, nem veszi be a természetem. „Mit meg nem ért a józan ember-ész; Hiányzik abból egy — az értelem”, mondja Arany János.»

A politikus állásfoglalásáért a költő lakolt: megtépdesték babérait. Érthető. S érthető az is, hogy a modern költészet hívei nem tudták elfogulatlanul megítélni a «régi iskola» e lelkes, harcos hívének költészetét s azt a maguk torzító tükrében hibákkal, fogyatkozásokkal terhelten mutatták be. A tendenciózusan festett kép hűségében volna okunk kételkedni, de gondolkodásba ejt, hogy a másik irányból, a nemzeti klasszicizmus táborából is ismételen csendültek föl vádak, gyakran éppen azok, amelyeket a modernnek hangoztatnak. Még a M. T. Akadémia folyóirata, a *Budapesti Szemle*

¹ Először 1909 márc. 8-án, a nagygyűlés elnöki megnyitójában. Olvasható: *Temesvári Hírlap*, 1909 márc. 9.)

sem tudott igazán fölmelegedni Szabolcska iránt : kritikái tele vannak többé-kevésbbé súlyosan fogalmazott vádakkal. A névtelen kritikákért a szerkesztő, irodalmi életünk vezére, Gyulai, vállalta a felelősséget, nyilván azért, mert ha részleteiben talán nem, de egészükben egyetértett munkatársa véleményével. Van-e mód megvédeni a költőt a kétfelől érkező s egymással találkozó támadások ellen, vagy legalább tompítani az élüket? Kísérjük meg, sorra véve a vádakát.

Az első, a legáltalánosabb, állandóan fölhangzó : Szabolcska költői pályáján nincs haladás, nincs emelkedés, a költő évtizedek alatt nem fejlődött, így nem váltotta be a föltűnésekor hozzá fűzött reményeket. Való, hogy Szabolcska költészete 1918-ban sem állott magasabban, mint egy negyedszázaddal korábban, de vajjon a költő hibája-e, hogy többet vártak tőle, mint amennyire kötelezte magát? Szabad-e bűnül fölronni neki, hogy fejlődése első fázisát elrejtve a köz elől, csak akkor lépett a nyilvánosság elé, amikor már tehetsége teljesen kibontakozott? A legnagyobb lírikusok, egy Goethe vagy nálunk Vörösmarty és Arany, igaz, pályájuk végéig emelkedtek vagy legalább fejlődtek,¹ s éltük alkonyán is új, addig nem sejtett szépségeket tártak elénk költészetükben, de Szabolcska hozzájuk még csak mérni sem merte magát! S ha Vajda János és Ady, azok a költők, akikkel leggyakrabban állították szembe, korán elérték pályájukon a zenitét, s költészetük súlypontja annak első felére esik : méltányos-e ugyanezért korholni Szabolcskát? Irodalmunk sokat vesztett, hogy Szabolcska későbbi kötetei nem állanak úgy fölötte a *Hangulatoknak*, mint az a *Költeményeknek*, hogy a párizsi és salzburgi képet nem követték még mélyebbek és meghatóbbak — de nem hálátlanság-e a költő iránt lenézni ezért a későbbi szép költeményeket?

Egyformán hánytorgatják föl mind a két oldalon azt is, hogy Szabolcska költészete szűk körben mozog : sem tárgyiban, sem műformáiban nincs változatosság. Költészete valójában csak egy érzés illusztrálása, a szeretetét, mindig

¹ Petőfi nem alkalmas az összevetésre, mert pályája csak egypár évre terjedt.

ennek a nyilvánulásait énekli : szeretetét a haza és a szülőföld, az otthon és a hivatás, a hitves és a gyermek, az Úr és Jézus Krisztus iránt. S mivel nagy élményekkel nem szolgált élete, és lelkét nem szántották föl viharok, lírai képzelete pedig fogyatékos : a maga túlságosan korlátozott érzés- és eszmevilágát sem tudja kellőleg kiaknázni, ugyanazokat az indítékokat ugyanabban a hangnemben, ugyanabban a szellemen dolgozza föl. Költészete ép úgy, mint élete, csupa derű, csupa harmónia, s az örök egyformaság nyomán ott jár az érdektelenség. De hiába is volna a szíve sokféle érzésre hangolva, hangszerén is kevés a húr : csak a könnyen elröppenő hangulatokat tudja belőlük kicsalni s még mélyebb érzéseinek is csak egyes foszlányait tudja értékesíteni. Egyetlen műfaja a rövid, pehelykönnyű dal ; minden érzését, eszméjét, ötletét dalba öltözteti, még az élet való képeit is belekényszeríti a dal vézna keretébe.

Ami ezekben a vádokban túlzó és mint egyoldalú beállítás következménye igazságtalan, arra majd rátérek mindjárt, más kapcsolatban, most, elfogultságtól menten, ismerjük el, ami belőle igaz. Igaz, hogy Szabolcska költészetében igen sok az állandó, vissza-visszatérő indíték, s kötetei versanyagukban is, kifejező művészetükben is nagyon közel kerülnek egymáshoz ; hogy az egyikben több a családi vers, a másikon a vallásos, a harmadikban az életkép, az jellemzi ugyan az illető gyűjteményt, de nem különíti el a többitől — hiszen ha más arányban is, de ugyanezek az elemek vegyülnek azokban is. Nem tagadhatjuk, hogy bármelyik kötetből teljesen megismerjük Szabolcska költészetét, s ha egyet elolvasunk, a többi csak élesebbé teszi költői képét, új színekkel nem gazdagítja. Vagy ezer versét¹ egy új Kazinczy bátran megtizedelhetné : költészetének egy indítéka sem menne veszendőbe. A szűk körben való mozgás, az ismételtetés, az egyformaság vádja alól nem menthetjük föl Szabolcska költészetét — de ez a vád csak akkor áll meg, ha tárgyakra, indítékokra vonatkoztatjuk. A verseit éltető érzés

¹ Körülbelül ennyi van együtt 12 kötetében. Egy csomó versét azonban nem vette föl gyűjteményeibe, számuk szintén fölmegegyezik százra.

— a vallásos megindulás és a mindent átható emberszeretet, a családi érzés melege, a magyar föld szépségén és a magyar lélek nemességén érzett öröm — vissza-visszajár lírájában, s hangja sem fog át nagy skálát: csöndes merengés vagy ép oly csöndes elborulás, álmodozás és megilletődés, intenzitás helyett bensőség és mélység¹ — de Szabolcskának van ereje más-más gondolatot fejteni ki érzéseiből, vagy legalább más-más képbe objektiválni őket, s van ereje változtatni hangja színét. Még költői szólamaiban sem ismétli magát s az egyező tárgyakat új fordulatokkal teszi másokká: versei között sok a hasonló, de nincs kettő, amely egy testvér volna. Nem akarjuk erőnyűl betudni azt, ami — mondjuk — gyöngeség, de bizonyos, hogy ugyanazt az egypár indítékot, amelyeket évezredek óta koptat mind a nép-, mind a műköltészet, aránylag egyszerű eszközökkel százféleképen variálni s megtalálni tolmácsolásukra az eredeti és egyéni, kedves és költői módot: a gyöngeségnek nem mindennapi ereje. Aki ennek úgy bírja a titkát, mint Szabolcska, az igazi költő.

Súlyos támadásoknak volt kitéve Szabolcska költészetének legjellemzőbb vonása, a harmónia.² Az áhítat és a szeretet, a bizalom és a megnyugvás költészete természetből harmonikus, de — úgy látták a költő kritikusai — ez a költészet valami alsóbbrendű szellemi érték, mert az ilyen ártatlan érzések kódén keresztül nem pillanthatni bele az emberi lélek mélységeibe. Szabolcska, bezárva szerencsés természetének, gondtalan életének kalitkájába, a maga szerény boldogságában nem látja meg az élet szörnyű sebeit, a bűnösök, a sorsüldözöttek, az elátkozottak szenvedéseit — a nagy diszharmóniát, a költészet igazi forrásvidékét. Igazán csak az a költő ráz meg, akinek szívét hatalmas szenvedélyek dúlják föl, akit kielégíthetetlen vágyai belső meghasonlásba kergetnek. Költő szerintünk az, aki «az élet börtönrácsait vad erővel verdesve», s az emberiséget évezredek óta nyugtalanító kérdésekre keresve feleletet, érzi mind a maga tehetetlenségét, mind

¹ Költészetéről jellemző képet ad a *Vihar előtt* c. versben, a 2—3. versszakban.

² A legsúlyosabb, legkomolyabb Reményik Sándor részéről érte. (Szabolcskáról írt rövid tanulmányában: *Erdélyi Irod. Szemle*, 1929.)

az emberi értelem parányiságát s marcangoló fájdalmában bele veti magát a kétely vagy a kétségbeesés sötétén örvénylő árjába. Az igazi költészet mindig pesszimisztikus! A magyarság nagy költője Vajda János, a sziklához láncolt új Prometheus, ez a lázongó, elkeseredésében fejét a szirteken véresre sebző titán, nem Szabolcska, akinek költészete csupa hit, csupa bizonyosság, az egyszerű szépségek világa, amelyben nincsenek nyugtalanító problémák, csak boldogító feleletek az élet apró, mindennapi kérdéseire. Az ő napja mindig ragyogó, éjszakája mindig csillagos, kételye, ha van, «tűnő árnyék, fájdalma gyógyuló seb, töprengése szelíd merengés».¹ Ezért az élet, a jövő Vajdáé, Szabolcska költészete csak aranykőd, amely azóta szétfoszlott, s ő még életében anakronizmus lett.²

Vád és ítélet egy füst alatt! Amaz, akárcsak a bíróság gyakorlatában az ügyészeké, nemcsak élesebb a kelleténél, hanem célzatos is: elhallgatja, hogy Szabolcska költői világába belezúg időnként a lélek vihara, megzavarva annak harmonikus derűjét. De erőszakos is a vád: nem hallgatja meg a költő védekezését. Elmondhatná, hogy kevés embert ráztak meg úgy, mint őt, a mások szenvedései, az élet sebei — csak-hogy azok nem költői sirámokra ihlették, hanem cselekvésre: szóval és tettel igyekezett enyhíteni embertársai fájdalmát. A maga fájdalmán, igaz, nem dallal vett erőt, hanem könnyel:

Ha igazi nagy bánatom van,
Köny fakad, nem dal szívemből.

(A fájdalomból...)

Nem szállok pörbe a szigorú ítélettel sem. Nem kérdem, vajon annyival nagyobb-e valóban Vajda János, mint ahogy megállapítja, — költőket összemérni egyébként is már Kölcsey óta hálátlan, meddő vállalkozás; nem csapok föl Vajda prófétája mellé Szabolcskáénak s nem jósolgatok egyiknek vagy másiknak a jövőt — Szabolcska egypár verse azonban bizonyára fog élni, vajon Vajdáéi is? Egypár kétségemet azonban nem hallgathatom el. Először: vajon a

¹ Reményik szavai, id. h.

² Szintén Reményik megállapítása.

költőiség kritériuma a tárgy, s a versek művészi értékét már eleve meghatározza annak az érzésnek természete, amelyből fakadtak, azok az indítékok, amelyek bennük megszólalnak? Nem a kifejezés művészete-e az, amely kicsalja a tárgyból a költői hatást? Hiszen a legnemesebb érzés, a legetikusabb tárgy is hatástalan marad, ha nem eleveníti meg a költő művészete, s gyakran még silány anyagból is remeket alkot a lángelme. Másodszor: nem könnyű multság-e szertelen, lázadozó érzésekkel megdöbbeneni a közönséget — kivált ha a költő nem fél a nagyhangú, rikító szavaktól? Mennyivel nagyobb művészi erő kell ahhoz, hogy a mindennapi érzésekből egyszerű eszközökkel fejtsük ki a bennük rejlő költőséget! Végül: valóban csak az önmagát marcangoló, földült vagy éppen megrendült lélekből fakad igazi költemény; csak a féktelen, önmagát emésztő, másokra és a világra támadó szenvedélynek akárhányszor iszapos áradata tisztulhat költészetté, s a pesszimizmus az egyetlen jogosult életfelfogás az irodalom világában? Bizonyos, hogy a szívtepő fájdalomnak, a hitében megrendült léleknek sok szép költeményt köszön az emberiség, s éppen a legmegrendítőbbeket, de nincs-e költészete a kiegyensúlyozott, harmónikus léleknek, a boldogság fölemelő érzésének, az élet szépségét élvező optimizmusnak, és nincs költészetté kristályosodó szépség az egyszerű, nemes, tiszta érzések világában, a kedély derűjében? Goethe azt mondta egy ízben: «Die ganze Natur ist eine Melodie, in der eine tiefe Harmonie verborgen ist.» Meglesni a természetnek ezt a dallamát s kifejteni a mélyén rejlő harmóniát: igazi művészi föladat, ép oly értékes, mint megragadni az élet diszharmóniáját — s ez a törekvés hatja át Szabolicska költészetét.

Egyébként is, mikor Szabolicska költészetét nem azért támadják, ami benne van, hanem ami nincs benne, megfélekedeznek arról, hogy Szabolicska pap is volt, sőt igazi pap, választott szolgája az Úrnak: szelídség és jóság illet hozzá, nem harag és átok, népét kibékíteni az Úrral volt az ő hivatása, s nem ellene lázítani.¹ A XVI. századi református prédikátorok

¹ Pap-voltával egyáltalán sok bajuk volt kritikusaiknak. Az

példáját követte, akik a maguk szenvedélyes lelkét polemiáikban engedték szabadon, énekeikbe azonban nem vitték bele lelkük lázadozó felét. Még a legszenvedélyesebb reformátorok ajkán is, egy Meliúsén, egy Sztáraién, ájtatos imádsággá, megalázkodó esdekléssé szelídült viharzó érzés-világuk: csoda-e, ha Szabolcska, mert hiszen az ő életében is voltak elvétele viharok, s az ő szívében is úrrá lett nem egyszer a harag, a fájdalom, költészetétől távortartotta a sötét indítékokat? Távortartotta vagy megneemesítette. A kis Demeter Rózsika halála milyen élesen szembeállította Szabolcskát az *embert* és Szabolcskát a *papot*: amaz fájdalmában szinte rátamad az Égre, emez kénytelen az Úr irgalmát hirdetni — s milyen szépen festi a vers a *költő* lelkének háborgását. A haragjáról meg jellemzően írja egy versében (*Egy furcsa vád*):

Egy furcsa vád sűrűn szememre lobban:
Hogy nincs vihar és szenvedély dalomban,
Hogy nem tudok toporzékolni versben,
Holott ez egy «költőnél» — érthetetlen!

Lehet, hogy ez baj — de biz én nem érzem,
Mert a dalom: az én vagyok egészen,
S én ugyan szoktam haragudni bőven.
Verset is írni — de más-más időben! ¹

Sokszor, már első kötete óta, hibáztatják kritikusai verseinek külső formáját, verselését, dikcióját — amint most idézett verse mutatja, nem is egészen jogtalanul. Szíve hamar hangolódik, ajkáról azonnal elröppen a dal, s az könnyen, közvetlenül ömlik: a pillanatnyiség azonban magában rejti a pongyolaság veszedelmét. Mint Petőfi tanítványa, hajlik a népdalformák és az egyszerű, igénytelen kifejezőmód felé, de emitt egyszerűsége néha szegényességbe és prózaiságba

---

egyik megróttá, hogy világi versein is megérzik a papos fölfogás, a másik meg méltatlankodva emlegette, hogy újabb verseiből egészen elveszett legegységibb vonásuk, a vallásos színezet. A harmadik azt állítja, hogy költő voltát ellenőrzi papi tisztsége, a negyedik meg-
rója, hogy költészetében az ember nem száll pörbe a pappal. Lafontaine meséje jut eszünkbe a szamarat hajtó parasztról.

¹ A verset nem szánta közlésre Szabolcska.

csap át, amott, ritkábban, megzavarodik a ritmus, s a dallamos sorok közé döcögősek csúsznak. A rímekben meg nem válogatós, csak épen a kopottakat és keresetteket kerüli, de beéri túlságosan merész asszonáncokkal, a magánhangzók összecsengésével, vagy ragrímekkel. Időmértékes verseit — jambikus lejtésű verse sokkal több van, mint általában gondolják — nagyobb gonddal írja; dikciójuk választékosabb, de az egyéniségéhez kevésbé illő hangnemben nehezebben mozog s helyenként keresettségbe téved, jambusainak gördülése sem mindig elég sima.¹

Verseinek ez a könnyed, szabadabb lebegése a régibb költői állapothoz, kivált Aranynek és követőinek formakéltékéhez képest, kétségkívül formatörés volt — egyben azonban lépés a modern költészet formai szabadossága felé: a nemzeti klasszicizmus híve e ponton akaratlanul az újítók táborához, Kiss József mellé állott és forradalmibb volt, mint akárhány akkori úgynevezett modern költő. Egyébként is tágitotta, néha nagy szerencsével, a hagyományos magyar formakincset, kivált a versszak-alkotás terén. A népdal-forma, még Petőfi után is, aránylag kevés schemára korlátozódott: Szabolcska a sorok merészebb elrendezésével, visszatérő és ráütő rímek alkalmazásával egészen új strófa-szerkezeteket alkotott. Érzéke azonban nem volt egészen megbízható, a művészi megkötöttség jelentőségéről időnkint megfeledkezett és egyéni önkénnyel szabta meg a strófák terjedelmét. Merészsége ilyenkor balul ütött ki: a schémától eltérő hosszabb vagy rövidebb sorok nem símulnak harmónikusan a szerkezetbe — s amint egyik ismertetője némi éllel, de jellemzően mondta: «Sohasem biztos nála, hogy a költemény első versszakának alakját követi-e a többi?» Ezzel szemben áll az a nagy érdeme, hogy ihletének szerencsés pillanataiban egész sorát adta a költészetünkben eddig ismeretlen verseképleteknek: változatos, művészien font strófákat, példát és

¹ Nem ritkák azonban gyűjteményeiben a kitűnő technikájú s választékosságukban is könnyen ömlő versek, mint p. o. *Az ég, Ének az újévben, Nagyszombat éjszakáján, Húsvét hajnalán* címűek — szándékosan mind a négyet egy verskötetnek (*Áhítat, szeretet*) egyetlen szakaszából választottam.

mintát nyújtva követőinek, új formai lehetőségeket nyújtva számukra. Szabolcska hatása — s erre még nem utaltak elég nyomatékkal — ezen a téren igen nagy: azt adott költőtársainak, amit Kazinczy olyan nagyon becsült — bátorságot a merésre. Példája vonzott: költői eljárásának «fesztelen üdesége» utánzásra csábított s követői tollán a magyar formakincs gazdagodott, változatossá lett, fölfrissült.

4.

Múltak az évek Szabolcska fölött, immár a 15-ik Temesvároott, ő meg lassanként fölért pályáján a gerincere. Ötvenkettedik életévébe lépett: úgy érezte, hogy mögéje került már az élet nyara. Számot vetett tehát önmagával. Mint Berzsenyi egyik legmélyebb versében, az *Életphilosophiában*, ő is megnyugvással állapítja meg: úgy élt, hogyha újra kellene kezdenie az életet, megint a maga életét élné végig. (*Születésem napján.*) Valóban nem volt oka panaszra. A sors kegyelmesebb volt hozzá, mint legtöbb embertársához. A bűt és örömet, amelyet minden emberfiának vegyest nyújt, neki kedvezőbb elegyítésben juttatta: jóval többet adott az örömből, mint a fájdalomból. Nagy csapásoktól megkímélte, s ami keserűség érte, könnyű szívvel viselte, mert érezte, hogy nem terheli értük felelősség: nem maga hozta fejére, hanem a rossz emberek. Ami meg boldoggá, elégedetté tette, családi boldogsága, hivatása, költői hírneve, művészetének megbecsülése, mind az irodalmi fórumok, mind a közönség részéről, barátainak és híveinek szeretete, abban — ezt a maga nagy szerénységében is be kellett látnia — működött az Úr áldó kezén kívül önérdeme is. Nem követett el semmit, amivel kockáztatta volna lelke nyugalmát és mindent megtett, hogy megőrizze ezt a nagy kincset.

Hogy meg tudta őrizni, azt mégis szerencsés természetének, kiegyensúlyozott lelkivilágának köszönhetette. Az élettől nem várt sokat, csak annyit, amennyihez joga volt, az emberektől meg éppen semmit: nem volt tehát módja csalódnia sem ott, sem itt. Maga csupa jóság volt és szeretetet árasztott maga körül: érthető, hogy a maga kis körében mindenfelől szeretet

sugárzott vissza reá. A makrokozmosz képét a maga mikrokozmoszról mintázta, s amint ez jól elrendezett, harmónikus világ volt, olyannak látta a nagyvilágot is. Leibniz-cel együtt hitte, hogy ezt a világot legjobbnak teremtette Isten. Hitt az igazság, a szépség, a jóság erejében, hitte, hogy az emberiség fokról-fokra halad a tökéletesség felé. A világ süllyedése, az erkölcsök züllése, meg az a mély, mindent elnyelő örvény a lejtő alján — mindez a sötétben látók fenyegetése, pusztá rémkép, megmenti tőle a világot az egyetlen szentség, az egyetlen bölcsesség, az egyetlen hatalom, ami a világ fölött van, a szeretet. (*Nem féltem én . . . , Jóslat, Hegyi beszéd.*) A nemes, tiszta szeretet átjárta Szabolcska egész valóját. A családi érzés a maga kis világában ; az együtt-érzés embertársaival, kivált a szenvedőkkel és a gyöngékkal, az árvákkal és az elhagyottakkal, a nyomorultakkal és az elesettekkel ; az istenfélelem, amely papi hivatásához vezette : mindez a lelkében élő szeretetnek nyilvánulása. Ez az egész világot átfogó érzés volt Szabolcska emberi életének erős horgonya, de egyben vezérmotívuma is vallásos lírájának. Szabolcska vallásos költészete különös helyet foglal el a magyar lírában. Bár egyházi férfiúnak, a magyar református egyház nagy tekintélyű tagjának szívéből fakadt, nincs semmi egyházas jellege, nincs rajta semmi papos vagy felekezeti vonás : vallásos költészet a szó igazi értelmében, egy hívő keresztyén lélek nyilatkozása. Egyformán távol áll az Istent dicsőítő himnuszoktól és az Úrhoz könyörgő zsoltároktól, versei nem énekek, de nem is imádságok ; nem ismerik a régi magyar vallásos költészet indítékait, a hódolatot és a megalázkodást, a büntudatot és a kegyelemvárását, a csodálatot és az esdeklést ; Szabolcskát nem kápráztatják el a hit igazságai és nem aggasztják a hit titkai, nem veri le a maga gyöngeségének és az Úr hatalmának tudata ; nem kér és nem vár Istentől semmit, de nem is nyílik ajka vallomásra vagy bűnbánásra — még hálaadó szólamokra is csak nagy ritkán. Zrínyi és Berzsenyi egy vallásos verse, pedig szerzőik világi emberek voltak, szinte több kapcsolatot tart az egyház hitéletével, mint a papköltő Szabolcska egész vallásos költészete. Ez egész szellemében és minden megmozdulásában

semmi más, mint a szeretet apothéozisa. A szeretet erejét és érdemét zengi Szabolcska költészete, ez gondolatainak szárnya, mikor lelke a mindennapi életből az Istenség felé emelkedik — a szeretet képzelete szinte kiszorít lelkéből minden más képzetet, s minden más érzést is. Annyira el van vele telve a lelke, hogy egy alkalommal papnál már bántó élbe fut ki lelkesedése : az *Ég* című versében¹ azt írja, hogy még a mennyei üdvösségéről is lemond, még az *Ég* sem kell neki, ha nincs ott szeretet.²

A szeretet glorifikálásával együtt jár, hogy Szabolcska az Istenséget mindig Krisztus Urunk képében jeleníti meg — vallásos énekeit, Szent Ambrosiusnak a himnusról adott meghatározását variálva, bátran nevezhetnők : cantus cum laude Christi. Majd mindig hozzáfűzi őket Krisztus Urunk életének két nagy mozzanatához : születéséhez és föltámadásához : vallásos versei jórészt húsvéti és méginkább karácsonyi énekek. A karácsony a szeretet ünnepe : érthető, hogy a szeretet költőjének legállandóbb ihletője — majd annyi karácsonyi éneket írt, ahányszor mint költő megélte ezt az örömnapot. Itt találja magyarázatát az a vissza-visszatérő vád, amellyel vallásos költészetét illették : indítékokban szegény, érzéseiben és gondolataiban, hangjában és színeiben nem elég változatos. Igaz, egyvégtében olvasva énekeit, egyhangúnak érezzük vallásos líráját, de ép oly igaz, hogy ebbe a szűk képzetvilágba bámulatosan sok árnyalatot tud vinni a költő. Karácsonyi verseiben rendszerint van valami meglepő fordulat, valami új gondolat, s az áhítatába elmerült léleknek van ereje meghatottságát beemelni az eszmék világába. Kivált emberszeretete talál mindig új, költőileg értékesíthető anyagot az életben — legmeghatóbb karácsonyi énekei azok, amelyekben szánalma, részvéte színezi ünnepi hangulatát : a költő a maga egyéni boldogságában, kétszeresen átérzi azoknak az embertársainak fájdalmát, akiknek az élet még ezen a szent napon is tövis-

¹ Újabb címe : *Mécsvilág*.

² Ez a gondolat Szabolcskánál Petőfi-reminiscentia. Petőfi mondja *A csillagos ég* c. versében, hogy ha nincs a csillagokban szerelem, nem vágyik oda.

koszorút fon a fejük köré. (*Karácsony előtt.*) Még bensőbbek azok az énekei, amelyekben a költő a meleg családi otthonból feléje sugárzó szeretetet átkerjeszti az egész emberiségre vagy arra, aki minden melegség, minden fény kútfeje, az Úrra — s összefogva a két világot, a maga kis világát és a nagyot, az emberiséget meg az istenséget, egyiket a másikban tükrözi, legteljesebben a *Fiam születésekor*, legművészebben a *Karácsonyest* című versében.¹ Emitt az ének első fele, gyermekkori karácsonyestéire emlékezve, Jézus születésében a nagy csoda beteljesülését ünnepli, az emberiség legfőbb boldogságának, a mennybejutás ígéretének megvalósulását; az ének második felében pedig a maga karácsony estéjén született gyermekére pillantva, a maguk legfőbb boldogságukért, mennybe-jutásukért ad hálát. Akkor, gyermekkorában, áhítattal megtelt szíve az egész világot *egy* nagy családnak érezte, most, apai érzésében, kis családját érzi egy egész világnak.

Húsvéti versei kisebb számmal vannak, de általában művészebbek. A *Virágvasárnap* igazi iubilatio a középkori sequentiák szellemében. Nagyszerűen érezteti az emberiség örömét, lelkesedését a föltámadás előtt, s a viharzó érzések hevéhez kitűnően simul a merészen nekilendülő ritmus. A *Húsvét hajnalán* című ugyanezt a lelkes hangulatot szólalattatja meg, de a természet ragyogó pompájában tükröztetve. Még magasabbra szárnyal képzelete, ha nagy ritkán elhagyja megszokott képzetkörét és az Isten-eszme világába emelkedik. Ilyenkor ereje megnő, hangja a fönséges érzéstől acélossá válik s énekei ódaszerű lendületet kapnak. Ilyen a *Nehéz órában* című. A fásult szívű emberek köréből a költő a szent könyvhöz fordul:

Kietlen puszták vándorának
Sötét, olajfás, hús berek:
Nyílj meg nekem, te szent, csodás könyv,
Fáradt vagyok, pihenhetek.
Lelkem körül úgy zúg a számum,
Üvölt a kétség vihara...
Adsz-e erőt a csüggedőnek,
Csodás oáz: szent biblia?

¹ Az *Újabb versek* c. kötetben, *Hiába szálltok el* kezdettel.

Az ószövetségben följegyezett csodákon szikrát fog képzelete, és kétkedés helyett az Úr erejét, jóságát, mindenhatóságát dicsőíti, hatalmasan áradó, Arany dikciójára emlékeztető szólamokban. Egy másik költeménye, az *Ének az új évben*, a legeggyetemesebb, legnagyobbyszerű érzésbe belefonja a legemberibb megindulást :

Fölszállok hozzád, magas sziklaszálam,
Te változatlan minden változásban,
— Én Istenem ; csak tégedet ölelve
Száll nyugalom, száll bízalom szívemre . . .

Valami sajátosan megható reflexet ad az éneknek az a naív bátorság, amellyel a költő leereszkedik az élet legnagyobb mélységeibe — s az ének stílusában is szép harmóniába símul a gondolatok emelkedettsége és a hang közvetlensége.

Az Istenbe vetett hit és a bizalom jóságában, bölcsességében volt Szabolcska vallásos érzületének két alappillére : ezekre, meg nyugodt öntudatára, épült föl egész világfölfogása is. Ez a fölfogás, láttuk már korábban, a jó emberek derült életbölcsélete, a naív optimizmus. Elemeit Szabolcska magával hozta születésekor, lelke szervezetében, de maga is dolgozott kiépítésén. Tudatosan távoltartotta magától az élet nagy kérdéseit, megoldásukkal nem vesződött. Ha mégis fölmerültek elméjében, egyszerűen, könnyen elintézte őket. Az élet értelmén csak egy pillanatig tűnődött s azonnal megnyugodott abban a gondolatban, hogy azt a véges emberi ésszel úgy sem lehet fölérni ; az ember hivatása sem volt előtte probléma : a latin szálló ige, *ora et labora*, két szavában megtalálta a nagy kérdésre a feleletet ; nem háborgatta őt a teológusok és az erkölcsbölcselek leggyötrőbb problémája, a földi lét igazságtalansága, az érdem és a jutalom disszonanciája, az ártatlanok szenvedése és a gonoszok boldogulása, az erkölcs bukása és a bűn diadala : theodiceájának fényében fölszállt a kételkedés köde.

Mélyebben csak két kapcsolatos metafizikai kérdés foglalkoztatta, a kezdet és a vég kérdése. De ezekhez sem a bölcselő attitude-jével lépett, hanem mint Arany a *Honnan és hova* című bölcselmi költeményében, a keresztyén hívőével.

Feleletet nem a tudománytól kért, — a tudós könyv ingoványba csalja az embert! — hanem a hitétől. Szíve vezeti a helyes útra: a természethez, amelynek örök megújulása eléje a halhatatlanság szimbolumát tárja (*Sárga levél...*), és Istenhez, aki belénk plántálta a hitét. S ebben a vallás-filozófiai gondolatkörben visszakanyarodott oda, ahonnan kiindult, a szeretethez:

Többet ér egy kis szeretet
Minden bölcseségnél... (*Dal a bölcseségről.*)

De bármilyen erős volt szívében a hit, s bármilyen derült lélekkel nézte a világot, időnként őt is meglepte a bizonytalanságnak, az aggodalomnak nyugtalanító érzése. Borongó őszi délutánokon, mikor a lehullt virág és a fákról lepergett sárga lomb, a természet haldoklásának fájdalmas látványa eléje vetítette a mulandóságnak s a maga elmúlásának sötét képzetét; életének egy-egy keserű órájában, megbántva és üldözve az emberektől, háborgó lelke elé kirajzolódtak az emberi gyűlölködés átkos jelenségei s nyomokon a pusztulás szörnyű képei; hivatása közben, fölkeresve a szegények rideg viskóit és még ridegebb nyomortanyáit, elszorult a szíve a beteg, nyomorék gyermekeken s lerongyolt, lezüllött szülőkön; a temetőben, mikor megrendülve állott egy megásott sír előtt, amelybe egy korán letört virágot vagy a népes család egyetlen támaszát kellett imádsággal letennie: ilyenkor megzavarodott lelkében a harmónia, pörbe szállott a Gondviseléssel, s fölzaklatott szíve nem tudta legyűrni az értelem lázadozó szavát. De épen ilyenkor, a nagy lelki meg hasonlások idején, kedélyéletének vívódásából, a hit és a kétség összeütközéséből fakadt költészetének egypár igen szép virága — legmélyebb költeményei, amelyek lelkének rejtettebb rétegeibe vetettek világot. Már a kis Demeter Rózsikáról szóló epikum is, amint egy finom érzékű bírálója észrevette,¹ ilyen benső küzdelemben fakadt, s fő vonzereje a költőnek az egyszerű történeten átsugárzó lelki meg hasonlása: a pap hitének és az ember megdöbbenésének össze-

¹ V—ch (Voinovich Géza) az *Uj Magyar Szemle* 1900. IV. k. 492. l.

ütközésében igazi lírává finomul a tárgy. Még élesebb a két érzés szembefordulása a *Vallomásban*, az *Uram, maradj velünk!* című fohászban és a *Nagyszombat éjszakáján* című ódában. Az első inkább Isten világa szépségének és a földi élet gyarlóságának kiélezett ellentétével hat,¹ mint a szív vergődésének éreztetésével; a második egyszerű, szinte közkeletű természeti képekben objektiválja a gyöngye ember félelmét, ha az élet legnagyobb misztériumára, a halálra gondol: de a sötét színekbe a nyelv művészetével annyi bensőséget, annyi melegséget visz a költő, hogy a harmónikusan kihangzó költemény

... Uram tiéd a tél, tiéd a nyár,
Te vagy az élet, és Te a halál,
A változások rendje mit nekünk?
— Csak Te maradj velünk!...

igénytelenségében is megragadja az emberi szívet. A *Nagyszombat éjszakáján* egy nyugtalan, tépelődő éjszaka szülötte. A kételkedés lidércenyomása alatt hasztalan száll tusába lelke nemesebb felével: tört hitével nem tud győzni. De az átvirrasztott, átgyötrődött éj után a kelő nap előrevetett fénye, húsvét szent hajnala, egyszerre bevilágít lelke sötétjébe s imádságra nyílván ajka, megtalálja önmagát. A nagy érzésekhez, a végletekbe szárnyaló gondolatokhoz kitűnően símul a dikció — hozzá és az érzés-komplexust magába záró kerethez, sőt a fojtogató bizonytalanságnak erős hitben való föloldásához Szabolcska ismét Aranytól vesz ihletet. A költeményen a *Magányban* szelleme érzik. Reá vall a megnyitó szólam (Az óra már az éjfél megmaladta...) s a nagy fordulatot bejelentő (Körülöttem győzedelmi dalba olvad...), valamint a küzdelem külső mozzanatai és a mögöttük rejlő lelki viharzás, még a kifejezésük módja is: Arany ódája a politicumról át van itt hangolva a theologicumra.

Mint minden magyar ház nyugalalmát, Szabolcska temesvári parókiájáét is fölverte a világháború kirobbanása. Abban a módban, amint Szabolcska erre a világrengésre reagált, nem

¹ A nyomorúság és a bűn rajzában félreismerhetetlen Arany *Fiának* című költeményének hatása.

volt semmi egyéni: a tipikus magyar lélek jellemző érzéskomplexusa kelt benne életre — még papi volta sem színezte sajátossá. Tudta, hogy ellenségeink ránk kényszerítették a harcot, tehát vállalnunk kell; tudta, hogy az életünkért és nem zsákmányért küzdünk, tehát nincs okunk lelkesedni. Majd mikor megdördültek az ágyúk, s lázas éjszakákon hallani vélte a csaták zaját, lelki szeme előtt meg elvonultak a robogó hadsorok és szuronyrohamra iramlottak a katonák: föl-fölzokogott a kiömlő vértenger gondolatára, szíve fájdalommal telt el, de optimista világnézetével bízott fegyvereink győzelmében és az igazság diadalában. Imádkozott hazánkért és a magyar ügyért, de a borzalomnak és a nemzeti öntudatnak, az aggodalomnak és a bizalomnak ezt a vegyes érzését dalokban alig objektíválta. Az *ember* szívét állandó izgalomban tartották az élethalál-harc fordulatai és nemzete sorsának szörnyű bizonytalansága, a *költő* nem keresett hangot lelki izgalmai levezetésére: erős nemzeti érzésű költőink között egy sincs, aki olyan kevés háborús verset írt volna, mint Szabolcska — egy-két inkább reflektáló és esdeklő vagy a háború pusztításain kesergő, mint tüzes és bátorító vers az egész termése háborús költészetének. Meg egy legenda, *A kereszt* — de ez a legszebb háborús költeményeink közül való. A tűzvonalban egy kereszt áll, rajta a Megváltó teste, s az az ütközetben minden puszkagolyót varázserővel magához vonz — a szent jelet szilánkokká lőtték, de a két sereg katonái közül egy sem sebesült meg. Krisztus urunk, amint az emberiség minden szenvedését újból magára veszi: magasztos, föl-emelő és vigasztaló gondolat volt azidétt nemcsak azoknak, akik a vallás, hanem azoknak is, akik a művészet igazságában hittek. A versnek egyszerűségében mély szimbolikája, s az a közérthetőségében megragadó kép, amelyből kifejlik, igazi költészet. Mikor megjelent, 1914 őszén, hatása rendkívüli volt — a költőt rajongói újra a *Grand Caféban*, a *Salzburgi csapszékből* és a *Kis Demeter Rózsika* magasságában látták és újjongva üdvözölték benne azt, akit a magyarság a háború megindulása óta várt, a világháború magyar Tyrtaiosát.¹

¹ Ezúttal is elárasztották üdvözlő levelekkel; köztük van Beöthy Zsolté és Rákosi Jenőé.

Tudjuk, meddő maradt a remény, a világháború vérzivatarának nem lett Szabolcska még lantosa sem. Különös, az első pillanatra szinte érthetetlen, az embernek és a költőnek ez az ellentétes állásfoglalása életének bizonyára legnagyobb élményével szemben. Hol keressük tartózkodásának magyarázatát? Hogy az ok lelki szervezetének sajátosságában rejlett, arra rávilágít a nagy háború előtti költői termésének az a feltűnő vonása, hogy alig van benne hazafias költemény. Szabolcska, akinél jobban kevés magyar költő szeretne hazáját és fáját, s mindazt, ami magyar, a magyar földet és a magyar népet, a magyar embert és a magyar nemzetet, ezt a szeretetet szintén nem foglalta versbe. Míg körülötte, kivált a század végén, hangos volt a költészet berke a haza emlegetésétől, s hivatott és hivatlan költők hazafias ódák özönét zúdították a közönségre, a sok használatban fakóvá koptatva a költészet egyik legnemesebb és legszínesebb indítékát: Szabolcska, talán öntudatlan jó érzéssel, talán tudatosan, nem vette ajkára a szent szót. Nagy, az egész nemzetre kiható alkalmakkor, Kossuth halálakor, Rákóczi hamvainak visszahozatalakor, írt egy-egy ünnepi ódát, egyébként nem engedte szívéből kitörni a hazafias érzést. Nyilván érezte, mint korábban Arany, hogy *szóval* könnyű szeretni a hazát, de kiállni az érzéssel a piacra, dicsekedve verni a mellett: íme, így lelkesedem én a nemzetemért, nem méltó igazi költőhöz. S valóban, ő sokkal méltóbb módját találta meg annak, hogy belevigye költészetébe a maga erős nemzeti érzését és faji öntudatát: átítatta azt egészen a lelkében élő magyar érzéssel. Kiütkezik ez írásaiban mindenünnen, akaratlanul, szinte észrevétlenül: költészete a maga egészében a magyarság glorifikálása. A költő verseiben belénk szuggerálja azt a tudatot, hogy a négy folyó országában zöldebb a fű, édesebb a virágillat, lombosabbak a fák, tisztább az ég, mint másutt, s a magyar különb a föld minden más népénél. A *Salzburgi csapszékben* és a *Sorozás* — ebben az utóbbiban szembeállítja a besorozott síró-rívó oláh parasztokat a bevonulásukat nótásan, bokrétásan köszöntő magyar legényekkel — nem hazafias versek, de van-e hazafias óda, amelyben nagyobb erővel lüktet a hazafias érzés? Aki ennyire átérzi

és átéreztetni a nemzeti gondolat erejét, az nem szorul arra, hogy beálljon a kórusba és emeltebb hangon, de kevesebb erővel ismételgesse az *Isten áldd meg a magyart* és a *Hazádnak rendületlenül-t*.

A világháborúban más volt a helyzet. Történeti időket éltünk, elérkezett a legszörnyűbb próba, amelynek a sors a nemzetet a török veszedelem óta kitette: ez még Szabolcska tartózkodó muzsáját is kilendíthette volna nyugalmaiból — senki sem vádolta volna meg, hogy hívságos elmével «olcsó malasztta» silányítja a «szent imát.» De Szabolcska hallgatott — nyilván még mélyebben kellett rejtezni az igazi oknak, miért nem volt lelke termő talaj a háborús költészet számára. Én úgy nézem, hogy ez alkalommal épen a nagy lelki feszültség bénította meg Szabolcska költői erét: érzéseinek intenzitása annyira fölfokozódott, hogy ebben a túlhevített állapotban nem tudtak költői formába öltözni. Majd meg a háború utolsó évében, mikor a valóság széttépte optimizmusának rózsás ködét, s meglátta a közeljövőnek előre vetett rémes árnyékát, lelke megtelt meg nem született dalokkal, s azok, mint viharos éjszakán az erdő dalos madarai, ott gunnyasztottak szíve mélyén,

Várván a békés hajnal-hasadásra,
Mikor majd szánó szívök zokogása
Csattoghat hét határban!

— — — — —
— Így én manapság búsan hallgatok...

De ha a béke napja ránk ragyog,

Az én dalomra is vár:

Gyógyítani seb, szárítani könny temérdek! ¹

Óh mennyi tört lomb, hány kifosztott fészek,

S halott virággal — egy egész nyár! (Viharban.)

5.

A sötét jóslat csakhamar beteljesült — de mennyivel szörnyűbb volt a valóság a megálmodottnál! Akkor úgy gondolta Szabolcska, hogy dalaival leszárítja majd a szenvedők könnyeit, s behegeszti a vérző sebeket — de mikor 'ráragyogott' a

¹ Ezt a sort a kiadásokban két sajtóhiba ékteleníti.

béke napja, ott zokogott ő is a vérző sebű magyarok között. S a nemzeti katasztrófa az ő szívébe még mélyebbre verte a tövist, hiszen ő az ország embertelen megcsönkítésében hazája elvesztését is siratta. Temesvárt leszakították az ország testéről, s ő ott maradt a letépett részen, a szerbbé, majd oláhvá lett városban! Nem túlzás, amit a *Veszteségek* című költeményében ír :

Én, én vagyok csak vígasztalan árva,
Visszhang csak az én bűnre nem felel . . .
Mit nékem részvét, könnyek óceánja?
Én a hazámat veszítettem el!

Egy élet boldogsága omlott össze szívében, s élete útja, amely eddig az öröm és a dicsőség rózsáin keresztül a harmónia világába vitte, 1919-től kezdve majd ez évtizedig minden fordultával a kalvária egy-egy újabb stációjához vezette.

Szabolicska lelki gyötrelmeit a megszállott Temesvárbán nem kell rajzolni. Ma is, noha már másfél évtizede nehezedik ránk országunk megcsönkítésének tudata, nekünk, csonkaországi magyaroknak is mindannyiszor elszorul a szívünk, ha elszakított véreinkre gondolunk — mennyivel égetőbb azoknak a testvéreinknek fájdalma, akik idegen rabigában sínylődnek. S Szabolicska, a fájára és nemzetére büszke magyar, még fokozottabb mértékben érezte át a keservet s még nehezebben tűrte a rabságot. Lázadozott lelke az emberek, a sors, még az Úr ellen is, hogy ránk mérték ezt a meg nem érdemelt végzetet, de kitörő indulatait el kellett fojtania, mert a zsarnok uralom a bűnös rossz indulatával mohón lesett minden kimondott szóra, hogy lesujtson kardjával — s a temesvári utcákon a fák leveleinek, a falak között a bútoroknak is fülük volt. Szabolicskára meg épen vigyáztak : tudták róla, hogy rablott földjüknek legnagyobb magyar költője és legtiszteltebb papja, minden szavát, minden mozdulatát lesi nemcsak Temesvár, hanem az egész Délvidék. Érezte ezt maga Szabolicska is, s minden szellemi energiáját meg kellett feszítenie, hogy hű pásztora legyen nyájának, de ne adjon alkalmat a farkasoknak, hogy beléje

marjanak. Volt ereje legyűrti feszülő érzéseit, s higgadt természetével, kiegyensúlyozott lényével megtalálta a helyes utat. A szíve mélyén élő isteni törvény szellemében dolgozott, de úgy, hogy ne sértse meg az új emberi törvény betűjét; külsőleg hozzásimult az új viszonyok követeléseéhez, de lélekben megmaradt, ami addig volt: a régi Magyarország törhetetlen híve. Minden szava, minden tette a magyar nemzeti eszmét szolgálta, a nyilvánosság előtt óvatosan, de határozottan, bizalmas körben, hű magyarjai között, nyíltan és megalkuvás nélkül. Vezető szerepet játszott felekezete minden megmozdulásában, mert a református egyház minden célkitűzése a magyarság erősítésére irányult; részt vett Petőfi százados ünnepén, a segesvári csatatérén — ez az ünneplés a nagy költő szellemének védelme alatt az erdélyi magyarság első nemzeti megszólalásává lett, s ott Szabolcska Petőfi-ódájával és gyűjtő beszédével szinte fanatizálta az emberek ezreit; az ő elnöklése alatt alakult meg Temesvárott a magyar-párt s az ülésen tartott beszéde bátor és okos politikai tett volt, megmutatta az utat, amelyen az erdélyi magyar politikának haladnia kell.

Még fényesebb bizonyítást tett politikai érettségéről és férfias bátorságáról, mikor állása és hivatása szembefordította az államhatalommal. Egyszer ráparancsoltak, hogy tisztelegjen a kormány előtt. Nem ment el, ki sem mentette magát. Mikor felelősségre vonták, nyugodtan kijelentette: nem ment el tisztelegni, egyrészt mert a református egyház törvényei szerint a presbitérium engedelmé nélkül nincs a lelkésznek joga tisztelegésen megjelenni, s azt összehívatni nem volt meg a megkövetelt idő, másfelől azért, mert kormány előtt nem tisztegett soha, még a magyar világban sem. A hatóság dúlt-fúlt, de mit tehetett, nem tudta Szabolcskát megcáfolni. Máskor meg elrendelték, hogy az új állam nemzeti ünnepén emlékezzék meg Romániáról az Isten házában és istentisztelet közben imádkozzék az oláhokért. Ekkor tartatott ugyan istentiszteletet, imádkoztatott is az oláhokért,¹ de enged-

¹ Szándékosan nem maga végezte az istentiszteletet, hanem helyettesével végeztette — hogy ezzel is csökkentse az «ünnepe» jelentőségét, de a felelősséget a történelemért, utolsó betűig vállalta.

mességében nem volt köszönet. A szent beszéd azzal kezdődött, hogy hatósági rendeletre emlékszik meg az új államról — ebből természetesen minden jelenlevő oláh kiérezte, hogy nem szíve szerint (magyarok természetesen nem voltak jelen az istentiszteleten) s azzal végződött, hogy imádkozott minden jó és rossz emberért, barátokért és ellenségekért, a nemzetén kívül és belül — a mindenható Isten, aki a szívekben és vesékben olvas, tudni fogja, hova helyezze majd áldása javát. Megtámadták, előbb újságban. Egyszerűen védekezett: a reformátusoknál régi szokás, hogy megnevezik az alkalmat és okot, ami miatt imádkozni kell — s egy szóval sem esett több; ami meg az imádságot illeti, neki csak azt hagyták meg, kikről emlékezzen meg, az oláhokról, s ezt megtette — hogy kikről hallgasson, arra nem kapott utasítást. A hatóság érezte, hogy Szabolcska újra kicsúszik a kezéből, s nem mert vádat emelni ellene, noha jól tudták, kiket értett az imádság «rossz emberek»-en, s azt is, mennyi áldást kíván számukra az Úrtól.

Komolyabb baja csak egy ízben volt a hatóságokkal, a megszállás elején. A délvidéki levente-mozgalom egy üldöztette, volt magyar főhadnagy, nála keresett menedéket. Elfogták mindkettőjüket, s Szabolcskát télvíz idején súlyos betegen elhurcolták Temesvárról Nagyszebenbe — marhaszállító kocsiban, két egész napig kitéve fagynak, szélnek. Véletlen szerencséjére a hadbíróság ügyésze emberséges oláh volt s mikor meghallotta, hogy az «állam elleni összeesküvéssel vádlott fogoly» költő, és éppen Szabolcska Mihály, a legnagyobb erdélyi költő: a megkezdett jegyzőkönyvet szét tépte és Szabolcskát hazabocsátotta. Bántódása így nem lett, mégis szinte végzetessé vált reá nézve a kaland: az úton homlokmedence-csonthátyagyúladást kapott, s csak a pesti orvos kése mentette meg az életnek. A súlyos szenvedések emlékéül holtáig viselt homlokán egy hatalmas csontdudort, az operáció el nem tűnő nyomát.

Ilyenféle szenvedésektől később megkímélte a sors, de az oláh hatóságok — rendőrség, bíróság, katonai törvényszék — gondoskodtak arról, hogy ne érezze magát teljes biztonságban. Kifogyhatatlan volt leleményük, mindig újabb

űrügyet és újabb eszközt találtak zaklatására ; vádolták, ijesztették, fenyegették, nyilván nem azzal a céllal, hogy megrontsák, — erre nem nyílt módjuk — hanem, hogy elnémítsák s megfosszák attól a két hatalmas fegyvertől, amely Isten kegyelméből és a magyarság javára rendelkezésére állt : a szószéktől és a költészettől.

Nem érték célt. Szabolcska rendületlenül és bölcsen állt őrhelyén, ahova sorsa vetette. Erőt adott neki a magyar ügy igazsága és az a hite, hogy az igazságnak diadalmas-kodni kell. Tudta, hogy a magyarságnak még sok szenvedést és megpróbáltatást kell elviselnie, míg elérkezik a ködös messzeségben derengő jobb kor, de hogy elérkezik, abban életének legszomorúbb óráiban sem kételkedett. Bízott fájának szívósságában és bízott a magyar közműveltség erejében — megküzd az még az idegen uralom legzsarnokibb elnyomásával is. Kedvelt hasonlata szerint a műveltséget éppúgy nem lehet erőszakkal elfojtani, mint ahogy nem lehet a napot piszkáival útjából eltéríteni. A meggyőződés erejével hirdette, hogy hiába az oláhok minden igyekezete. «Ha iskoláinkat utolsó szálig becsukják is, akkor sem érnek célt, mert minden magyar ház, minden családi tűzhely menten iskolává és a magyarság templomává válik. A mi értelmes magyar népünk tudja, mit tegyen létfenntartása és kultúrája megtartása érdekében. És ezt meg is cselekszi. A kultúrának megvan a lefolyása az emberi lelkekben ; ha elzárják, akkor ezer forrásból tör ki, mint a csermely vize, amelynek útját eltorlaszolják. Nem lehet elnyomni sem a kultúrát, sem az emberi lelkek kitörését».

Az ő lelke kitörését valóban nem tudta megakadályozni az oláh erőszak, szóban és írásban, prózában és versben hangot adott érzéseinek. Költészete, csüggedt madár a háború vérzivatarában, most rabság idején új szárnyra kapott, sőt olyan régióba lendült, amelyet azelőtt tudatosan elkerült, a nemzeti érzés világába. Egy pár év alatt több hazafias verset írt, mint addig egy emberöltő alatt. Ekkor bontakozott ki a maga teljes valójában Szabolcska emberi nagysága. A szabad, független Magyarország korában, amikor hazafias szólamok rímbe kényszerítésével könnyű dolog

volt olcsó népszerűséget szerezni, nem volt dala a hazáról, most, egy idegen zsarnokállam kötelékében élve, amely minden magyar megmozdulást rabláncsal és kínzással fenyegetett, egyik hazafias énekét a másik után írta. Bátran és büszkén hitvallást tett bennük ragaszkodásáról a magyar hazához, a magyar nemzeti eszméhez, dicsőítve az ezeréves magyar multat, s hirdetve az új föltámadást. Ennek a bátor tettnek erkölcsi értékét csak akkor tudjuk igazán fölmérni, ha arra gondolunk, hogy nemzetünk nagy katasztrófája után Szabolcska volt az egyetlen magyar költő, aki az elszakított országrészekeken meg merte ütni ezt a hangot. A többiek, kivált a fiatalok, az új politikai viszonyok között fölnőtt nemzedék, a maga nagy nemzeti fájdalomából nem merített ihletet, a hazájától elszakított magyarság nemzeti problémáit nem merték költészetükben értékesíteni, legfőllebb olyan halvány allegóriákba rejtették, amelyekből csak a legnagyobb jóakarattal lehet valamilyen nemzeti vonatkozást kihüvelyezni. Bizonyos, hogy a megszállott területen még ma is gúzsba köti költőink nemzeti energiáját a hatalom, s igen veszedelmes vállalkozás ott politicumot vinni a költészetbe — de íme, Szabolcskát nem riasztotta vissza az oláh szurony, az oláh börtön aggodalma, s az ő hazafias költészete 1919 után bátor, erőshangú nemzeti líra. Vagy egészen nyíltan szólaltatja meg azt a hitét, hogy amint ezer éven át úr volt földjén a magyar, úr lesz a jövőben is, bármit csinál Románia (*Csak megvirrad, Bánáti magyarok, Rákóczi*), s 'büszke, régi nagy népek poroszló cselédi' nem tarthatják rabságban a magyart (*Petőfi nemzete*), vagy, mint Tompa az abszolutizmus idején írt allegóriáiban, fátyolba burkolja érzéseit, de olyan fátyolba, amelyen még a műveletlen oláh szeme is átláthat (*Hajótöröttek, Az árva legendája, Karácsony ünnepe*).¹ Ezek közül az allegóriái közül a leghatalmasabb kettő a *LXXI-ik zsoltár* és *János vallástétele Jézus iránt*. Amaz pusztán költői átformálása Dávid király zsoltárának, de van-e csak egy magyar is, aki a pogányok pusztításának és kegyetlenke-

¹ Ezért a karácsonyi verséért hadbíróági eljárást is indítottak ellene.

désének rajzában rá ne ismerne az oláh barbárság bűneire,
és a zsidó énekes átkaiból ki ne hallaná a magyar költőét :

Szent gerjedelmed láttasd meg azokkal,
Kik megtagadtak, ím a pogányokkal!
Kik sohsem ismernek
Istent, se kegyelmet,
Verd meg az ő országuk ...
Kik megettek minket :
A mi sebeinket
Fordítsd vissza mind, rájuk!¹

A másik énekben János apostol a keresztfeszítés után Krisztus urunk kínszenvedésének egyes mozzanatait idézi maga elé, hogy annál erősebb hittel várja a szeretett Mester föltámadását — de a passio jeleneteiben még az avatatlan szem is menten ráismer a magyarság kálváriájának egyes stációira,² s az apostol reménykedéséből még a süket fül is kihallja a magyar föltámadás ígérétét.

... Így énekelt Szabolicska oláh földön az oláh rémuralom idején, akkor, mikor fiatal költőtársai a végeken vagy a maguk egyéni életének apró-cseprő bánatait sírták el, vagy a nemzetek fölé emelkedve, a «humanitás» tiszta, de hideg világában légiesen könnyű s nekünk, a XX. század nagy kérdéseivel vívódó magyaroknak közömbös verseket frogattak.

A legbátrabb magyar költő, a nemzet énekese ebben az időben az öreg Szabolicska Mihály volt!

S mintha a sors is meg akarta volna jutalmazni férfias erényéért : ugyanakkor, mikor nemzeti érzése ilyen merész hangokra ihlette, költői ereje más irányban is újra nagyot lendült. Költészete a huszas évek derekán valóságos másodvirágzását érte : indítékokban gazdagodott, színekben csil-

¹ Érdemes összevetni az utolsó hat sort az eredetivel : «Ontsd ki haragodat a pogányokra, akik nem ismernek téged, és az országokra, amelyek nem hívják segítségül a te nevedet.» (Károli Gáspár fordítása szerint.)

² Egy-egy vonás félreérthetetlenül elénk vezeti Károlyiék megalkodását Belgrádban, a trianoni «béke»-tárgyalás gonoszságát, az ország földarabolását, az oláhok magyarországi rablását stb.

logóbbá vált s formaérzéke biztosabb, kifejező művészete teljesebb, mint bármikor korábban. Lírája sorsában megismétlődött, persze szerényebben, Aranyé, s mint azt az *Őszikék*, őt is új feléről mutatták meg a magyar közönségnek kései temesvári versei. Az a kötete, *Őseim nyomán*, amely 1928-ban Akadémiánktól kiadva, utolsó verseit gyűjti össze, a *Hangulatok* óta legjelentősebb és legértékesebb versfüzete. Vagy negyven költemény;¹ mint a pályája alkonyára érkezett költő alkotásai szellemben öregesek — lélekben azonban frissek: a fáradt szív még egyszer fölpezsdül, szinte fiatalos erővel objektiválja magát bennük. Hazafias érzésén kívül — ez, láttuk, versben itt éli ki magát először teljesen — megjelennek érzés- és képzeletvilágának régi elemei: a vallásos áhítat és a bölcselkedés, amaz elmélyülve, emez lehiggadva; és megjelennek az újak: a magával leszámolt, immár csak a múltba néző ember visszaemlékezései, borongás az új idők érkeztn, amelyekhez nem tud és nem is akar hozzásimulni, és a készülődés a nagy útra, az örök bíró elé.

Nem ok nélkül állítottuk az *Őseim nyomán* verseit az *Őszikék* mellé: Szabolcska öregkori versein erősen megérzik hatásuk — legföltűnőbben, de nemesen, *Az öreg hegedősön*. Ebben a versben a *Tamburás* öreg úr nyomán ő is önarc-képet ad, magamagáról mintázva a világból kikopott, lantját már csak önmagának pengető muzsikus képét:

Az öreg hegedős hajh, belefáradt,
Nem igen tanul már új nótákat.
A hegedője, a szíve is ódon:
Muzsikál még, de csak a régi módon.

Ma más a világ és más a nóta.
Az öreg hegedős nem tehet róla,
De ha kinevetik százszor is érte:
Ő húzza a *régit*, a maga kedvére!

Arany humoros képe keserűbb és szubjektívebb: a maga testi-lelki romlásán bánkodik; Szabolcskái játszott és ob-

¹ Látszólag több; Szabolcska ugyanis fölvette a gyűjteménybe egy pár régiebb versét is.

jektívebb: nem az fáj neki, hogy félrelökte az élet sodra, hanem, hogy a magyar dal vesztette el becsületét, s a mai kor már egészen más nótákra kap. De hogy az ő hegedűjéről még egyre csengőbb hangok kelnek életre, azt éppen az a verse mutatja, amelyet ekkor a magyar nótáról írt. Vessük össze az új kötetében olvasható *Magyar nótát* azzal, amelyet ugyanerről a tárgyról három évtizeddel korábban írt¹ — a kettőt nem lehet összemérni. A régi egy közkeletű ötlet képbe foglalva: a magyar nóta úgy terem, magától, mint a rózsa; az új, négy versszakban, igazi jellemzése a négyszázéves magyar lírának, rávillantva igazi ihletőjére, a nemzeti fájdalomra.

Amit a fiatal Szabolcska kezdett, méltóan fejezte be az öreg.

A trianoni országhatár szinte kínai fallal zárta el az anyaországtól az oláh uralom alá került területeket, de a költő hangjának nem vetett gátat. Szabolcska költészete visszhangot vert mindenütt, amerre magyarok éltek — a legnagyobb figyelemmel éppen abban a körben hallgatták, amely most emlékének áldoz, a Magyar Tudományos Akadémiában. Akadémiánk régebben ismételten megmutatta, milyen nagyra tartja Szabolcska költészetét: ekkor, öregkorában újra elhalmozta kitüntetéseiével. 1926-ban levelező tagjai sorából a tiszteletiek közé emelte, közben, 1924-ben odaítélte neki az 1915—1923. évkörre szóló Marczibányi mellékjutalmat,² bizonyosságot téve ezzel arról, hogy Vargha Gyula mellett, akinek költészetét a nagyjutalommal tüntette ki, Szabolcskát tartja élő lírikusaink között a legkiválóbbnak.³ A koszorú értékét fokozta az az elismerés, amelynek kíséretében az Akadémia átnyujtotta. Ebben

¹ *A magyar nóta.* Szabad órák. 108. l.

² A bizottság, amelynek jelentése alapján az Akadémia ítelt, a következőképpen volt összeállítva: elnöke Ferenczi Zoltán, előadója Horváth János, tagjai Négyesy László, Szinnyi Ferenc és Császár Elemér.

³ Ugyanezt elismerte már három évvel korábban a Petőfi-Társaság: 1921-ben neki ítélte a lírikusok számára alapított Petőfi-nagydíjat.

Horváth János megállapította, hogy nem volt azidétt «költőnk, kit nagyobb közönség ismerne. Ez a közönség tőle csak jót, nemest, tisztát és magyarost kapott s ha hangulatos költészetét oly hamar megszerette, ennek az a magyarázata, hogy Szabolcska a magyarság egy igen nagy rétegének érzelmi világát korunkban mindenki másnál szerencsésebben és közvetlenebbül tudta költői kifejezésre juttatni».¹

Így látta Szabolcska költészetének jelentőségét irodalmunkban a maga kora: vajon ma, majd tíz évvel az ítélet elhangzása után, nem kell-e rajta módosítanunk? Nem tépdeste-e meg az idő a baráti kéztől nyújtott babért?

A tényeken nem szabad átsiklanunk. Meg kell vallanunk, hogy Szabolcska ma már nem az a költőnk, akit a legnagyobb közönség ismerne, s nem tagadhatjuk azt sem, hogy az egymásra torlódó évek költészetének virágos kertjében egyre nagyobb pusztítást tesznek. Fájdalmas megállapítások, de nem vonnak le semmit Szabolcska költészetének értékéből. Minden költő, még akit koruk legnagyobbnak tart is, Petőfi, Arany, Ady, elveszti közönségének egy részét, amint örökre elnémul — ez már a természet rendje. A régi olvasók sorra kidőlnek, újak lépnek helyükbe, akiknek más a lelki összetételük, megváltozik a kor, másfelé néz érdeklődésével, más emberi kérdések foglalkoztatják, s lassanként eltűnik az a világ, amelyben a költő élt, amely őt ihlette s amelynek dalolt. Egyébként is: minden új lassacskán régivé lesz, s az olvasók mindig újat akarnak. A költemények elavulása is szinte természeti törvény, ezt valóban csak a legnagyobbak művei törik át, egy Goethe, egy Arany versei. A könnyen hangolódó és gyorsan dolgozó költők — Szabolcska is közéjük tartozott! — meg éppen ki vannak téve az avulásnak: verseik egy része lehull még a költő életében, vagy éppen foganásukkor. Szabolcska sem kerülte el sorsát: verseinek rózsafáit megtizedelte az idő — nem baj, maradt még elég virág az ágakon. S az idő tisztító munkája nyomán a pusztulást elkerülő versek

¹ *Akadémiai Értesítő*, 1924: 78—79. 1.

harmonikusabb, egyenletesebb képet adnak költészetéről — és tetszetősebbet is. Az utókor elől eltűnnek a jelentéktelen, sablonos, kevésbé sikerült alkotások, s ami fönnmarad, egy csomó — elég sok! — Szabolicska-vers, az igazi érték. Az új nemzedék, meg a következők számára ezekben a szép versekben él tovább Szabolicska, él akkor is, amikor emberi valója pusztta névvé fakul — de maga a név nem vész ki a köztudatból, megőrzi mint nemzeti értéket az a pár szép vers.

Melyek ezek a versek? Merész vállalkozás volna, megelőzve az időt, ujjal mutatni rájuk, de tegyünk kísérletet, megjelölve legalább azt a kört, amelyben e verseit keresnünk kell. Maga a költő is, egy vallomásában, félénken, óvatosan, egy csalfán hitető édes álmomban rejtve, megjósolta, milyen költeményeivel győzi le a halált: szerelmesek ajkán fölcsendül majd holta után is egy-két dala, s ábrándos emberek tovább-szövik bús álmait.¹ Bizonyára ezek közül a szubjektív versek közül is megrezegetteti egy-kettő a jövő embe-
reinek szívét, én mégis azt hiszem, hogy Szabolicska költészetének maradandó fele éppen az, amelyben a költő a maga mély érzéseit objektív képeken keresztül sugározta ki, azok a versei, amelyekben a magyar földet és a magyar falu világát rajzolja, meg a magyar nép lelkét mutatja be. Ami ezekben a versekben megszólal, az az időtől független, az időfölötti, örök magyarság — s Szabolicska egyik érdeme, irodalomtörténeti jelentőségének egyik fele az, hogy mint a legnagyobb költőink, meg tudta ragadni a magyarság valójából azt, ami benne az egyre változó viszonyok között mindig állandó, ami egyformán jellemző erre a földre, erre a népre, az Árpádok korában csak úgy, mint ma vagy a messze jövőben.

A másik értéke e verseinek stílusuk: az a páratlan egyszerűség és természetesség, amellyel Szabolicska bennük ezt a valóságot művészté fokozza. Az idő jártával változik a közízlés, nyomán megváltoznak a művészet célkitűzései és megvalósításuk formája, minden új irány, új törekvés meg-

¹ Önbiztatás.

teremti a maga új stílusát, s az elnyomja a régít: a pompázó, nagyvonalú barokk stílust háttérbe szorította a kecses, bájos rokokó, a klasszicizmus hideg, kiegyensúlyozott, fönségesen nyugalmas stílusát a romanticizmus merész, nyugtalan, színekben pompázó stílusa, az impresszionista és a szimbolikus stílust az expresszionista — de van az emberi lélek művészi nyilatkozásának egy módja, amellyel nem bír az idő romboló ereje, amely egyformán hat a századok során, bármely stílus uralma alatt. Ez éppen az egyszerűség, természetesség. A benne rejlő báj mindig megfogta és mindig megfogja a szívet, mert az emberi lélek legmélyebben fekvő, sohasem változó rétegére, az örök emberire hat. Szabolcska másik érdeme, irodalomtörténeti jelentőségének másik fele, hogy egypár, elég sok, versében a magyar érzésvilágnak meg tudta adni minden időkre szóló kifejezést.

Így rajzolódik ki Szabolcska költészetének képe a magyar irodalom vásznára. De vajjon ha képét a világirodalomnak a jóval nagyobb méretű, tőlünk messze távolban húzódó síkjára vetítjük, lesz-e rajta Szabolcskának valami látható nyoma? Ne vesztégesse meg ítéletünket az a ragaszkodás, amely bennünket egyfelől egy kedves barátunk emlékéhez, másfelől a magyar szellem alkotásaihoz fűz, és mondjuk ki nyíltan nemcsak azt, hogy Szabolcska költészetének nem volt és nem lesz része a világirodalomban, hanem azt is, hogy még legigazibb műfajában, a dalban sem lehet őt az emberiség legnagyobb dalköltőihöz mérni. De viszont éppen olyan határozottan kimondhatjuk, hogy az olyan versek, mint a *Grand Cafében* és a *Salzburgi csapszékből*, a *Dal a kis Deme-ter Rózsikáról* és a *Hortobágy* nemcsak sajátosan magyar szépséget, hanem ezen túl egyetememes emberi szépséget is revelálnak, s ezáltal világirodalmi jelentőséget is nyernek. Mi kapcsolja a nemzeti irodalmak termékeit a világirodalomhoz, mi adja meg nekik a világirodalmi vonást? A feleletet legszabatosabban Strich Frigyes adta meg a *Weltliteratur und vergleichende Literaturgeschichte* című tanulmányában: «A világirodalom azokból a művekből szövődik össze, amelyekben a nemzeti jelleg a legélesebben tükröződik, s a világ akkor ért meg és fogad magáénak valamilyen művet,

ha abban, ami benne a nemzeti lélekre jellemző, élénk villan egyszersmind az örök ember arcéle is — ha a nemzet vére táplálja, de az egyetemes emberi szelleme élteti.»¹ Nem illik ez mind betűszerint Szabolcska szép verseire? A messze idegenben hazai nótától megilletődött költő, a veszekedő legények, az ártatlan kis leány halálán megrendült pap lelki világában a sajátosan nemzeti jellemvonás mögött nem ismer-szik-e föl mindenütt az a mélyebb, amely az egyetemes emberi egyik vonását revelálja, s az alakot, határozott nemzeti voltában is, egy örök emberi típussá, az emberiség egy egész rétegének reprezentánsává teszi?

Ezek a versek, valamelyik nagy nyugati nemzet nyel-vén írva, bejárták volna a fél világot!

6.

Az 1928. év tavaszán Szabolcska elhagyta «őrhelyét», a magyarság déli végvárát, és «kivándorolt»: Temesvárról Budapestre költözött. Hosszú lelki küzdelmekből született meg elhatározása. Szívet ugyan nem kellett cserélnie, hiszen hazát sem cserélt: az oláhoktól megszállott földön is, az idegen államban is lélekben a magyar haza polgára maradt, de le kellett mondania arról a hivatásáról, amelynek egy évtizede élt. A magyar nemzeti gondolatot szolgálta eddig idegenben; mint ember, mint pap, mint költő ébren tartotta elszakított véreiben magyarságuk tudatát: most nagy szív-fájdalommal vetette áldozatul ezt a nehéz, veszedelmes, de szép föladatot. És mégis meg kellett lennie, az okok egész sora érlelte tetté elhatározását. Lassanként megöregedett, közeledett a hetvenedik életévéhez, s az utolsó tíz esztendő

¹ Az Ermatinger szerkesztette *Philosophie der Literaturgeschichte* (1930) 430. lapján. A fordítás szabad; az eredeti így hangzik: «Es sind also gerade Werke von sehr ausgeprägter Nationalcharakter, aus denen die Weltliteratur sich zusammenfügt, ... ein Werk wird von der Welt verstanden und aufgenommen, wenn sein nationaler Wesenszug ein wesentlicher Zug des menschlichen Antlitzes überhaupt, des ewigen Menschenbildes ist, ... wenn es vom Blute der Nation genährt, aber vom Geiste der allgemeinen Menschlichkeit geseelt wird.»

szenvedései és izgalmai megviselték testét-lelkét. Még egyeseken, emelt fővel járt, civilruhás katonatisztnak nézhetne volna az ember, porosz gránátosnak, akit azonban a tatárok közül választottak a császár személye mellé: de az élesebb szem meglátta rajta a fáradtság, törődöttség jelét. Szeme is még mosolygón, bizakodóan nézett a világba, de arca már időnként el-elborult, s szomorú pillantása, gondterhelte homloka elárulta, hogy lelkének harmóniája oda van. Elmúlt az optimizmusnak az a lendülete, amely azelőtt magasan az élet sötét képei fölé emelte, most nem tudott hatásuktól szabadulni, befúrta magát szívébe a kétség. Hite nemzete jövőjében nem veszett el, de megrendült, s annak lecsökkent ereje nem mindig tudta elfojtani a sötétben látás rémképeit. Megingott hite önmagában is, s mind erősebb lett az a meggyőződése, hogy ő, a fáradt, öreg ember nem tudja már méltón betölteni a helyet, ahova Isten rendelése állította. Az emberek is, éppen szenvedésének osztályosai, elmélyítették kétségeit. Mint költőt durván megtámadták a Bécsbe szökött hazaárulók,¹ ezt persze föl sem vette, annál inkább fájt neki, hogy az erdélyi irodalom vezetői nem vonultak föl melléje olyan zárt sorban, amint az igazság megkövetelte volna. Mint politikust meg félretolta éppen az a Magyar-párt, amelynek Temesvárott ő vetette meg alapját. A világnézeti harc kiélesedésével, az egyre megerősödő balszárny, amely a maga modern ideológiájával a nemzetföltöttség eszméjét hirdelve, tudva vagy öntudatlanul a nemzetköziség érdekében dolgozott, kitessékelte a magyarok pártjából a hagyományos nemzeti ideálban élő, hazafias érzésében megalkuvásra nem hajló költőt. Arra a fájdalmas tudatra ébredt, hogy ő már nem az egész erdélyi magyarságnak embere, talán nem is a többségé — a keserű pohár csordultig megtelt.

Így történt, hogy Szabolcska elfogadta a Budapestről feléje nyújtott kezét. A magyar kormány, hogy meghálálja Szabolcskának azt, amit a nemzetért tett, egy emberélet költői s egy évtized politikai munkásságát, kinevezte a

¹ A *Gyilkos* c. lapjuk egy külön Szabolcska-számot adott ki s abban a legmocskosabb gyalázkodásokat szórta rá.

Gyűjtemény-egyetemhez és Akadémiánkban kínált neki munkakört. Szabolicska, a maga helyén ott hagyva a temesváriaknak egyik fiát, Lászlót, fölköltözött Budapestre és ezzel formailag is megint magyarrá vált.

Egy boldog emberrel több lett az országban! Az a harmadfél év, amelyet az Úr Szabolicskának még itt a földön rendelt, a legszebb jutalma volt egy derék ember munkában töltött életének, — napsugaras tavasz a sötét, zimankós, fergeteges évtized után. A fojtogató polip-karokból kimenekült ember boldogságával élvezte Szabolicska a szabadságot: érzelmeit, gondolatait nem kellett féltve rejtegetnie, kiönthette szívét, föltárhatta lelkét, megviselt, de szabad polgára lett a megcsonkított, de szabad hazának. Új környezetében, az Akadémia palotájában és a Kisfaludy-Társaság titkári székében — 1929-ben emelte oda társai bizalma — megértés, megbecsülés, szeretet vette körül, szívébe újra visszatért a harmónia, a bizalom, az életkedv. Mint hosszú, meleg ősz idején a gyümölcsfák, virágba borult még egyszer az ő lelke is, álmok játszottak vele, dalok zsongtak benne — de szárnyalását lassan, észrevétlenül megbénította testi szervezetének hanyatló ereje. Rövid küzdelem után elhatalmasodott rajta a lappangó kór s 1930. okt. 31-én örökre megállította szíve dobogását.

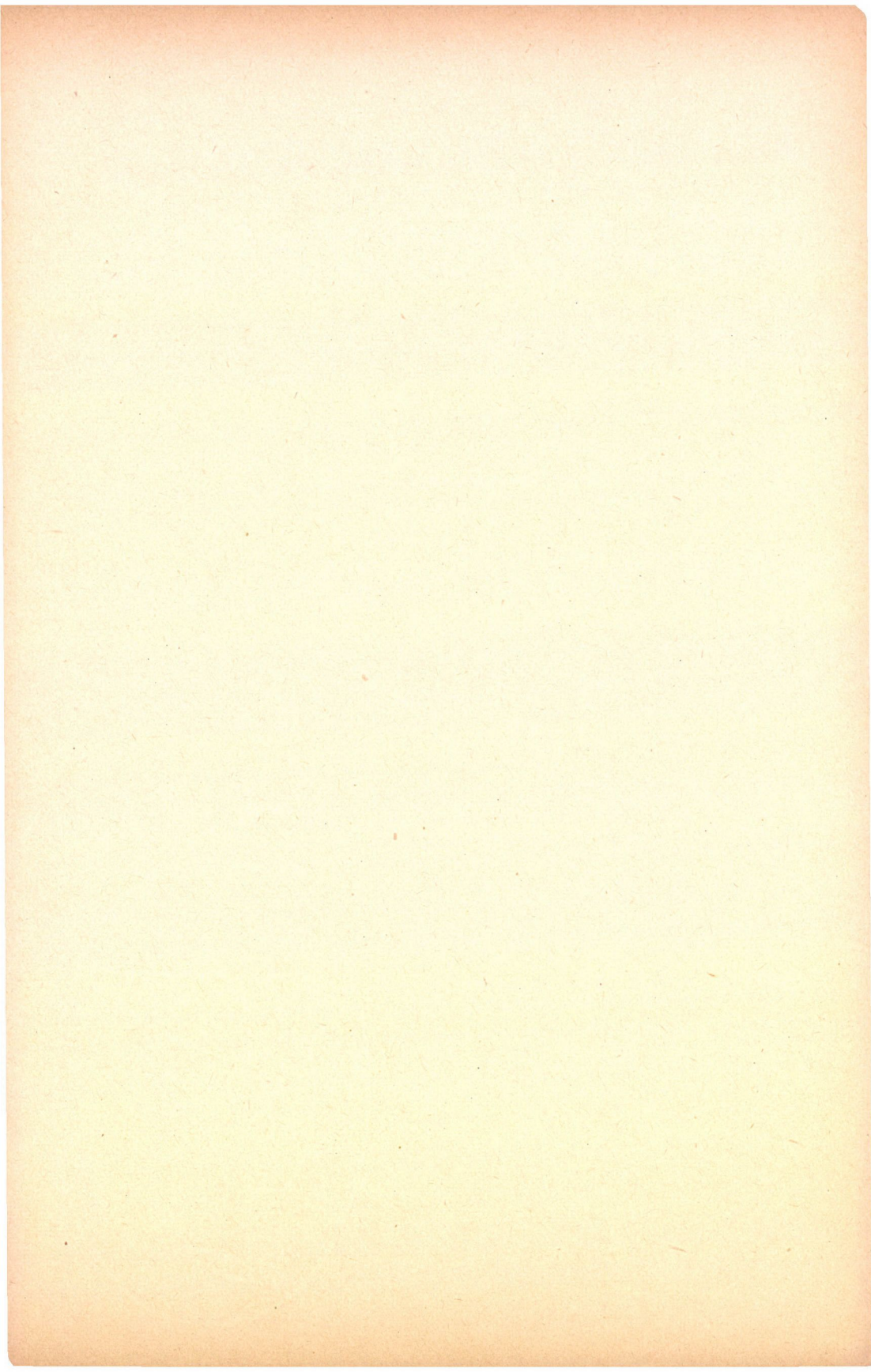
Földi pályája ezzel lezárult. Mi lett a sorsa a másik világban, ki merné kutatni. Higgyük, hogy beteljesedett, amit épen két évtizeddel halála előtt megjósolt:

Lelkem kiszáll e földi porból,
S mely int felé a csillagokból,
Szárnyát új létre bontja ki...
Holott új, fénylőbb álmokat lát,
S szeretteit az idők távolán át
Végetlenül ölelheti.

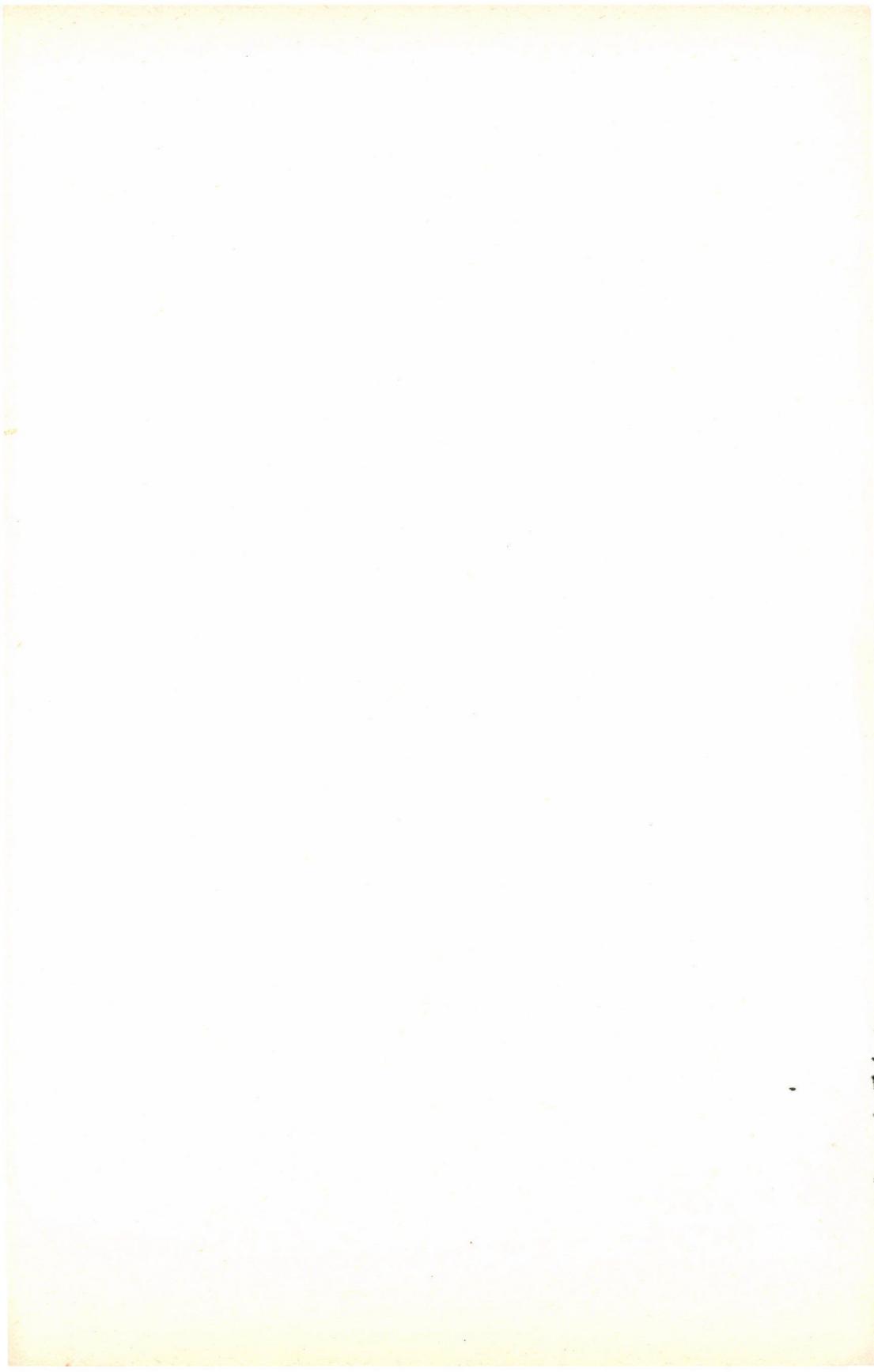

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

★

Felelős kiadó: Császár Elemér.

57

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 2. SZÁM.

SZÁSZI SZÁSZY BÉLA
EMLÉKEZETE.

ÍRTA
KOLOSVÁRY BÁLINT

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI JANUÁR HÓ 29-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934.

Pápa, 1934. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

Szászi Szászy Béla 1. tag emlékezete.

Irta : Kolosváry Bálint 1. t.

Tekintetes Akadémia!

A tek. Akadémia megtisztelő megbízásából hárul reám a kötelesség, hogy felgyújtsam a lángot a kegyeletés emlékezés oltárán és a tek. Akadémia színe elé idézzem néhai *Szászy Bélát*, aki csendben, szinte észrevétlenül távozott el közülünk — alig, hogy sorainkba beléphetett. Itt hagyta azonban Akadémiánknak maradék nélkül mindazt a szellemi értéket, melyet munkás életének fáradhatatlanságában összegyűjtött és nem vitt magával semmi egyebet, mint az őt köszöntő — és aztán a ravatalánál elhangzott búcsú szavaknak megtiszteltetését.

Sorsa, rendeltetése a dolgozó méhé volt. Fáradt, — az emberi erők teljesítőképességének határáig; sokszor talán roskadozva, de állott a vállaira nehezedő feladatok súlya alatt; — lelki energiáit, képességeit teljes kimerítettségükben adta oda hivatása szolgálatának — s tette mindezt: névtelen munkában, mely az alkotó egyéniséget elvonhatja ugyan minden gáncs, de egyúttal minden elismerés elől is.

Beteljesedett rajta a német szállóigének az örök ideálisták vigaszára szolgáló igazsága:

„Wenn einer thät den Faden spinnen,
Ein Spätrrer macht daraus das Linnen.“

Igen; — szötte és sodorta a durva, nyers anyagból azokat a finom, hajszálnyi fonalakat, melyeket más fogutána majd ragyogó, hímes szövetté összealkotni; — vetette és hordta darabonként a téglát a nemzedékek számára szóló nagy törvényhozási alkotásokhoz s ezek a téglák,

ezek az alappillért építő kövek nem az ő nevének jegyét viselik s őrzik meg az utókor számára.

Mégis Szászy Bélának, a hivatali állás homályába visszahúzódó nagy kodifikátornak érdeme, szelleme ott lebeg örökre a magyar jogélet és jogtudomány határkövei felett. A római jog kodifikációjának nagyszerű műve: Justinianus; — a Code civil megalkotása Napoleon; — az osztrák polgári törvénykönyv születése Mária Terézia dicsőségét hirdeti. De ki felejtkezett volna el a császári nagyságok még oly vakító fénye dacára is egy Tribonianus, egy Cambacérès, illetőleg Troughet, egy Azzoni, Holger avagy Zeiller nevéről, — hiszen a példakép említett korszakos, sőt korszakokat túlélő alkotásoknak szelleme és lelke az ő egyéniségüknek kitörülhetetlen stygmáit hordja magán.

A mi magánjogi törvénykönyvünk utolsó, klasszikus javaslata is — ha törvénné válik — a jövő egy ma még nem tudott igazságügyminiszterének homlokára fonja majd a siker és az alkotás pálmakoszorúját; — a köztudatban azonban ki kell alakulnia annak az értékítéletnek, hogy a »quorum pars magna fui«-t az a férfi jogosult egyedül hangoztatni, akinek nemes emléke előtt hálás kegyelettel adózik ma a Magyar Tudományos Akadémia.

*

Szászi Szászy Béla 1865 november 26-án született Pócsmegyeren. Atyja, *Szászy István*, a kis községnek kálvinista lelkipásztora; anyja, *Poór Etelka*, szintén református papi család sarjadéka. A családi napló jegyzi fel,¹ hogy Szászy Béla kis korában gyenge, beteges fiúcska volt, akit a szülők aggódó szeretete az otthon meleg szárnyai alól még az elemi iskoláig sem engedett ki. Édes atyja vezette be így azokba az alapvető ismeretekbe, melyeket — mindvégig kitűnő eredménnyel — a váci piaristák középiskolájában és a budapesti református gimnáziumban folytatott

¹ A család szívességéből alkalmam volt a Szászy Béla testvérbátyja Szászy István által írott családi naplóba betekinteni s annak adatait emlékbeszédem megírásánál felhasználni.

és végzett be 1883-ban valamennyi tárgyból *eminenter* kiállott érettségijével.

Medikus lett, mert a magát embertársaiért feláldozó orvos eszményképe vonzotta. Mihamar utolérte azonban a csalódás s az első hulladarab, mely az anatómiai intézetben kikészítésre a dolgozóasztalon elébe került: beteggé tette s elűzte őt attól az élethivatástól, mely testi és lelki adottságainak nem volt megfelelő.

Igy iratkozott át a jogi karra s átesve a lelki válságon, mely számára a választott életpálya szöges megfordulását jelentette: szívós akarattal küzdte föl magát a nem nagy kedvvel megkezdett, de utóbb annál nagyobb lelki odaadással betöltött új életcélkitűzés kiválasztott munkásai között a legkiválóbbak és legtiszteltebbek sorába.

Pedig első benyomásai — a budapesti egyetem jogi karán éppen nem voltak kedvezők. Naplójában¹ írja, hogy professzorai nem tudtak benne elragadtatást kelteni. Az egyik: éles elme és kiváló képzettség, de több időt tölt el a parlamenti klubban és a kártyaasztal mellett, mint tanítványai között a katedrán. A másik: kicsinyes ember, oly színvonalon mozog, melyet bármely volt gimnáziumi tanára is meghaladott. A harmadiknak előadásai a hallgatósággal közösen rendezett kabarészamba mennek; — a negyedik pedig olyan, aki hidegségével, rideg értetlenségével olympusi magaslatokra helyezi magát kollégiuma fölé.

Szászy Béla egyénisége, a kapott és vett benyomásokkal szemben tanúsított túlérzékenysége magyarázza meg, hogy a jogász-életpályának első évei sok belső küzdelemmel jártak. Lelkébe ugyan egyre mélyebben vésődött bele annak a hivatásnak átérzése, melynek prozelitájává a gondviselészerű véletlen avatta fel, — mégis, az elért eredmények sem tehetségével, sem szorgalmával, sem törekvéseivel nem mutattak igazságos és megnyugvást hozó össz-

---

¹ Szászy Bélának egy töredékes naplója maradt hátra kéziratban, melynek legrégebb feljegyzése — egy az életére vetett áttekintés — 1913-ból való. A napló nem rendszeres, s feljegyzései a nagy összeomlásnál megállnak.

hangot. Alapvizsgáit egyhangú minősítéssel tette le — ő —, aki a legkitünőbb fokozatot érhetne volna el. Harmadéves korában a nemzetiségi mozgalmak tárgyköréből készít egyetemi pályamunkát s bár a szakprofesszor az ő munkáját ajánlja jutalmazásra: a pályadíj felett döntő Kar versenytársának ítéli a pálmát. Szászy Béla dícséretet kap ugyan, de a nem teljes siker mélyen lehangolja. Naplójában írja: »— bensőmben fogadásszerű átalakulásba ment át: nem pályázom többé s az irodalmi ambíciókról is jóformán lettem«. Kitüntetéssel kiállott szigorlatai után 1888 március havában az egyetem tanácsa jogtudományi doktorrá avatja. Ott áll ezzel az élet felnyitott kapujában s tapogatózva, ingadozva teszi meg az első, — az egész jövőre sorsdöntő lépéseket.

Előbb ügyvédjelölt lesz, majd a székesfővárosnak fogalmazó díjnoka. E minőségében ismételten és sikertelenül pályázik fővárosi közigazgatási gyakornokságra, majd kedvét vesztve, a budapesti VII. ker. járásbíróshoz kerül mint segélydíjas joggyakornok. 1889 szeptember havában áll be életének legjelentősebb fordulata. Kecskemét város törvényhatósági bizottsága az alig 24 éves fiatalembert professzornak választja meg s ezzel Szászy Béla egy hosszú, munkás életre szólóan eljegyezte magát a tudománnyal. Három éven át mint az egyházjog és jogtörténet tanára működött a kecskeméti jogakadémián s itt kötött sűrű tartó hű barátságot a magyar jogtudomány egyik legértékesebb munkásával, Magyary Gézával, kinek Kecskemétről Nagyváradra való távozása egyik legszámottevőbb oka lehetett annak, hogy tanári katedráját Szászy Béla is a bírói talárral cserélte fel.

Nem a tudományhoz, nem a tanítói hivatáshoz lett hűtlen, mikor 1892-ben megszerzett ügyvédi oklevele után a székesfehérvári járásbírósnál kir. albíróvá kért és nyert kinevezést; sőt ellenkezőleg, tudományos törekvései számára kellett a kecskeméti fakultás helyett biztosabb talajt, határozottabb lehetőségeket keresnie, miután az, azelőtt a fenyegető veszély előtt állott, hogy fenntartó testületei feladják és az intézetet megszüntetik.

Tényleges bírói szolgálata egyébként rövid ideig tartott. Három hó után, 1893 január 1-től kezdve *Szilágyi Dezső* az igazságügyminisztériumba rendelte be szolgálatra.

A kodifikatórius osztályban, *Vavrik Béla* mellett, a házassági törvényjavaslat szövegezésénél és különös indokolásának előkészítésénél, továbbá az anyakönyvi hivatalok részére szóló »Utasítás« kidolgozásánál kezdte meg Szászy Béla azt az innen számítva haláláig megszakítás nélkül folytatott értékes és soha el nem múló érdemű munkásságot, mely méltóvá tette őt kortársai megbecsülésében egy *Zeiller* professzor koszorújára. Ez a munkássága emelte őt azok közé, akiknek bölcsesége, mélységes tudása tovább él a törvényhozás alkotásaiban s az igazságügyi közigazgatás rendeleti jogában akkor is, amidőn a múltó évek és évtizedek s az egymást felváltó generációk történelemmé halványítják az alkotó és teremtető erőknél a közvetlen értékelés lehetősége alól elvont energiáját és aktivitását.

Hálátlan a munka, mely az egyéniséget a hivatali tevékenység névtelenségében süllyeszti el s az egyéni szellem, az egyéni tudás minden gyümölcsét a legjelentéktelenebb közigazgatási cselekményre is kijáró aktabélyegző színtelenségébe olvasztja be. Szászy Béla egy hosszú életén át ennek a hálátlan munkának volt kifelé sokszor észrevétlenül maradt, hűséges szegődött szolgája, s ha hivatali állásában fokról-fokra emelkedett is, tudományos működésének túlnyomó nagyrésze a miniszteriális kormányzat tulajdonába sajátult át. 1894-ben segédtitkár; 1908-ban címzetes; 1913-ban valóságos miniszteri tanácsos; 1918-ban helyettes, majd valóságos államtitkár; 1919-ben a kommunizmus bukása után egyideig igazságügyminiszter, majd állásába visszatérve, ismét államtitkár. Legfelsőbb elismerés több ízben érte. 1906-ban a III. oszt. vaskoronarendet, 1914-ben a Lipót-rend lovagkeresztjét, 1917-ben a II. oszt. polgári hadi érdemkeresztet, 1924-ben a II. fiz. oszt. jellegét, 1928-ban pedig az I. oszt. magyar érdemkeresztet kapta meg. De ennél többetmondó és érdemben díszesebb a kodifikatórius munkásság eredményeinek az a

hosszú sorozata, mely az ő dolgozó szobájának íróasztaláról indult ki az állami életrend sokféle vonatkozásának szabályozása felé.

Vezető szerepe volt a házassági jogról szóló törvény szövegezésében, indokolásában és végrehajtásában; a büntető novella törvényjavaslatának előkészítésében, indokolásában és a végrehajtó rendelet kidolgozásában és, hogy csak a fontosabbak említettessenek: a rendőri büntető eljárásra; az ügyvédi, valamint az egységes bírói és ügyvédi vizsgára; az ügyvédi nyugdíjintézetre és alapszabályaira; a fiataikorúak bíróságára; a hatásköri bíróságra; a közigazgatási bíróság hatáskörének kiterjesztésére; a gróf Andrássy-féle választójogi törvényjavaslatra; az 1914. évi új képviselőválasztási javaslatra; a közös legelőkre; a közveszélyes munkakerülőkre; a választójog büntetőjogi védelmére; vízjogi novellára; a képviselőválasztási bíráskodásra; a hazaárulók vagyoni felelősségére; az összes háborús rendeletekre; az alkotmányosság helyreállítására vonatkozó törvényjavaslatok előkészítése, szövegezése, indokolása, végrehajtása a Szászy Béla kezén, az ő tudásának szűrőjén keresztül illeszkedtek bele — az alkotmányos tényezők approbáló érvényesülése után — az élő jogrendbe.

Ami azonban Szászy Béla személytelen munkásságának legméltóbb koronája, mely minden névtelensége ellenére emlékét »aere perennius« megörökíti: az, a »*Magyar Magánjog Törvénykönyve*« címen 1928-ban a törvényhozás elé terjesztett kodexjavaslat; több mint 38 év és számos kiváló elme fáradságának a magyar jogtudomány és a magyar törvényhozási technika szempontjából egyaránt a legmagasabb értéket jelentő eredménye.

Az a rész és az a tevékenység, mely a kodexjavaslatból Szászy Bélát illeti: túlnő az egyszerű életrajz adatterein és a tudós jellemzéséhez utalódik át.

Folytatom tehát ennek a kiáltó eseményekben éppen nem gazdag, de annál inkább puritán egyszerűségű életnek nyomonkövetését, íróasztalán, hivatali szobáján túl — ott és azon a területen, ahol ki-ki az ő emberi életét éli s ahol az időnként leverődő határkövek a halál után csak az utó-

dok elmosódó emlékeként beszélnek az ő néma nyelvükön — de annak, aki önmaga haladt el mellettük örömmel és bánattal, lelki kiteljesedésnek és vívódásoknak szimbolikus hordozói.

1899 február 25-én nősült meg. Felesége, kivel halálig tartó boldog házasságban élt, *Heinrich Viola*, dr. Heinrich Gusztávnak, a budapesti egyetem nagyhírű tanárának és Akadémiánk volt főtitkárának leánya. Fia, akire tudományos hajlamainak és az ősi lelkipásztori család lelki hagyományainak teljességét átörököltette: dr. Szászy István, a budapesti egyetem jog- és államtudományi karának magántanára és a nemzetközi köz- és magánjog elismert, tudós művelője. Az apák fiaikban élnek tovább és ha a Gondviselés az Istentől adott emberi értékeket a halandóság korlátai közül kiemelte: úgy ezzel folyamatossá tette és biztosította a nemzedékek munkájával kitermelt szellemi adottságok és lelki diszpozíciók fokozatosan fejlődő érvényesülését is.

Szászy Béla az ő meleg családi otthonában és a lányfalusi tusculanum csendjében a megelégedett, a lelkileg teljesen kiegyensúlyozott, boldog ember mintaképe. Mégis, egészen természetes, hogy a családon belül érvényesülő egyéni hatása nem maradhatott meg e szűk meder védőpartjai között, hanem szükségképpen el kellett annak gyűrűznie a társadalmi élet és a hivatalon kívüli köztevékenység területére is.

Apától rászállott hivatásérzését követve, vett tehát részt a kálvinista egyház életében s viselte az ezzel járó tiszteletbeli hivatalok gyakran súlyos terhét. Elnöke volt a Magyar Jogászegyletnek; alelnöke a londoni »*International Law Association*«-nak; elnökhelyettese az egységes bírói és ügyvédi vizsgáló-bizottságnak és minisztériuma képviselőletében tagja a gazdasági életben fontos szerepet betöltő közgazdasági jellegű szervezeteknek.

Akadémiánk 1931. évi tavaszi nagygyűlésén választotta tagjai közé s röviddel azután, hogy megnyerte őt, — el is vesztette. 1931 június hó 17-én végezte be váratlanul és fájó hirtelenséggel harmonikus életét s ravatalánál újra

beteljesült a magyar tragédia, mely akkor töri derékben a hatalmas tölgyet, mikor terebélyes lombozatának, életferejének teljességében a fejlődés csúcspontjára eljutott.

Szászy Béla egy egész hosszú és szakadatlan munkában eltelt életén át gyűjtötte tapasztalatainak, ismereteinek és tudásának szellemi kincseit s mikor tele kézzel szórhatta volna szét azokat a mögötte felnövekvő nemzedékek okulására: kihullott fáradhatatlan kezéből a toll, mint a győzelem előtt hősi halálba roskadó katonáéból a fegyver.

Amint ma, emlékét idézem: éles színekkel elevenedik meg előttem Szászy Béla, az ember. Határozott és mélyenszántó lelki adottságokkal indul az életnek, s azokat, mert kitörülhetetlenül belevésődtek gyermeki, ifjúi, majd férfiúi jellemének kialakító alapvonásai közé: soha, életében meg nem tagadhatta. Édes atyja, a vízjárta, phylloxera-verte szegény eklézsia lelkipásztora: fanatikusa volt a kötelességteljesítésnek és az önfeláldozó szolgálatnak. Egész életét kicsiny egyházának szentelte, mely előtte a tágabb családdal volt egyértelmű és a vele való, feloldhatatlan »szent házasságot« ő, a »makacsságig következetes« férfi: jobb eklézsiák kedvéért soha meg nem szakította volna. »Fiam — idézi tőle a családi napló — a pócsmegyeri papok nem mennek; azokat vinni szokták csak — vinni oda, a fejfás domboldalra.«

Atyjától Szászy Béla a halálig tartó hűséget, a kötelességteljesítés fanatizmusát, a léleknek makacsságig menő állhatatosságát és a lelkészi ősök puritánizmusát, mély vallásosságát kapta örökségül.

Az anya élete — jegyzi fel a családtörténet — »eseményekben szegény, szenvedésekkel elegy boldogságban: gazdag«. »Csupán családjának élt és minden cselekedete gyermekeinek boldogulására irányult. Vágyai nem voltak. A nagy világba nem kívánczozott. Az ő körét a család jelölte ki s áldott anyai szívének szeretettel gazdag világa.«

Mi mást kaphatott tőle a fiú, mint a nyilvánosságtól idegenkedő, szinte a félénkségig menő szerénységet; a mások iránti gyanútlan és teljes szívvel előlegezett bizalmat

és a jóságból, a szeretetből, az érzések mélységes melegéből a lélek igazi, tökéletes gazdagságát.

Töredékben maradt naplójának vallomásaiból meglepően sugárzik elő az a harmónia, mely Szászy Bélában a külső és a belső embert szoros egységben foglalja össze. Mikor 1913 elején miniszteri tanácsossá nevezi ki a király, — úgy érzi, hogy élethivatásának delelőjére érkezett. Megnyugvást jelentő örömmel tölti el, hogy lelki világából immár kikapcsolódott a hivatalnoki pálya szervezetével, az előlépés és az esetleges mellőzés aggodalmaival járó minden keserűség; s ő ott áll, hogy törekvéseinek elismerését elérhette.

»Sohasem volt más ambicióm — írja 1913 február 19-ről —, mint a munka, mellyel hazámat, embertársaimat tehetségemhez s erőmhöz képest szolgálhatom.«

De a jól megérdemelt kitüntetés örömébe mindjárt ő maga keveri be szigorú önkritikával az első örömcseppet és vádolja magát, hogy nagyszabású irodalmi tevékenységet nem fejtett ki.

»...fáj nagyon — mondja naplójában —, hogy hazámnak annyira szegény tudományos irodalmát valami kiváló művel nem gyarapítottam. Talán kishitűségemben kell keresnem írói ambicióim aláhanyatlásának okát. Kevésre értékeltem mindig magamat és képességeimet. Ma ezt bűnnek látom, mert nem lehet senki oly kis tehetségű, hogy kötelessége ne lenne megtenni mindent hazájáért, amire erői őt képesítik. Az élet pedig oly rövid, hogy az elszasztott éveket utóbb pótolni többé már nem lehet.«

Ami e sorokból, mint a lelki és szellemi habitus megnyilvánulása kisugárzik: azt akárki, aki Szászy Bélával bár csak egyetlenegyszer is személyesen érintkezett, mint egyéniségének egyik legsarkalatosabb jellemvonását állapíthatta meg.

Mint miniszteri tanácsost állította sorsa élete legváltóságosabb problémája elé. 1913 tavaszán dr. Balogh Jenő igazságügyminiszter javaslatára Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter felajánlotta számára a kultuszminisztérium politikai államtitkári állását.

»Nagyon meglepett, mondhatnám lesújtott ez a hír, mert nagy dolog az, amire vállalkoznom kellene. Politikai pályára nem készültem; nyilvánosság előtt nem szerepeltem; a kultusz feladatkörrel jogtanár korom óta nem foglalkoztam; szürke, jelentéktelen ember vagyok.« Így festi ő maga naplójában a lelki válságot, a tusakodást önmagával: és végre is győzött benne az igazi »Én«, s a felajánlott magas pozíciót elhárította magától. »A jó Isten látja szégyen, gyenge gyermekeinek útját. Én bízom abban, hogy Ő intézte sorsomat, így, amint történt.« (Napló, 1913 március 11-ről.)

Igy élt és ebben az ideológiában is halt el Szászzy Béla, akinek tudományos munkásságát Akadémiánknak kellett tagjául való megválasztásával elismernie, ellenesetben talán az ő puritán lelke még azt is kétségbe vonta volna, hogy számottevő tényezője annak a tudományának, melynek kortársai megbecsülésében és kétségtelenül a jövő ítélete szerint is magistere volt, az »ars boni et aequi«-nek elhivatott, felkent prozelitája.

Egyéniségének teljes rajzához ekként szükségképpen járul hozzá a szigorúan tudományos téren kifejtett munkásságának méltatása is.

*

Hogy e részben legtöbbet és legmaradandóbbat a törvényelőkészítés terrénumán alkotott: ez hivatali állásának természetes következménye. Vitatható ugyan, hogy legnagyobb munkájának, a Magyar Magánjog Törvénykönyve előkészítésének és szerkesztésének a törvényhozási politika szemszögéből meg volt-e az aktualítása vagy nem? S hogy az ötfelé szétszakított Magyarország egészében még nem érintett jogegységet szabad lett volna-e egy csonkaországra szorítkozó magánjogi kodexxel megbontani? Ez a kérdés azonban a kodex-javaslat tudományos értékelését és Szászzy Béla törvényalkotási művészetének mérlegelését nem befolyásolja. S bár a javaslat törvényhozási tárgyalása függőben maradt: tartalma mégis ellenállhatatlanul s napról-napra mindinkább beleszívódik az eleven életbe s a

gyakorlat szokássá rögzződésének ma: a legfőbb sugalmazója. Nagyobb elismerést törvénytervezetek készítője ennél nem arathat.

Szászy Béla azonban kodifikátori tevékenységén felül tudott időt szakítani az ezt meghaladó irodalmi működésre is.

Időrendben tekintve át önállóan is megjelent munkáit, első jelentékenyebb dolgozata azzal a címmel is felvett kérdéssel foglalkozik, hogy

»Lehet-e és kell-e a magánjogban egy a korlátozott beszámíthatóságnak megfelelő fogalmat alkotni?« (Megj. Budapest, 1911.) Pontos határvonalat húzva a büntető és magánjog között, melyek e kérdésben egyébként szoros érintkezésben állnak egymással, tárgyának teljes anyagát de lege ferenda szempontok szerint dolgozza fel és megállapítja, hogy az alkotandó magánjogi törvénykönyv állásfoglalását az elmeorvosi tudomány figyelembe vétele nélkül véglegesen kijelölni nem lehet. Fejtegetései során részletekbe menő összehasonlítást végez az 1900-ban életbe lépett német polgári törvénykönyv rendelkezései és a hazai vonatkozások között s munkája, bárha az az országos elmeorvosi kongresszus megbízásából készített szakvélemény formájába van öntve, mégis a felvetett kérdésnek egyúttal jogdogmatikai hátterét is felöleli.

1912-ben a Wlassics Gyula 60-ik születési évfordulója alkalmával kiadott »Büntetőjog idologozatok« című gyűjteményes munkában lát napvilágot második nagyobb tanulmánya »A fiatalok bírósága«-ról. Abból indul ki, hogy az az újszerű irányzat, mely a fiatalokkal szemben nemcsak a büntetések enyhítésének ad helyet, hanem a büntetést pótlólag nevelő, védő, esetleg gyógyító jellegű intézkedések alkalmazását is kívánatosnak tartja: a büntetőrendszer átalakítását és a büntetések skálája mellé más természetű rendelkezések felvételét jelenti. A büntető rendszernek ez az átalakulása szükségessé teszi az eljárási jognak különleges intézkedésekkel való módosítását. Az eljárási jognak t. i. önálló célja nincs; rendeltetése az, hogy az anyagi jog elveinek érvényesülését biztosítsa. Nyilván-

való tehát, hogy az a mai eljárási jog, mely csak a megtorlás elvét szolgálja: nem felelhet meg az oly büntetőrendszernek, melyből ez az elv egészen vagy részben kiküszöböltetett. A fiatalkorúak büntetőeljárási jogának mielőbbi megalkotása ekként sürgős törvényhozási feladat.

Fejtegeti a továbbiakban a reformnak meglehetősen töretlen utait és arra a konklúzióra jut, hogy a fiatalkorúak ügyeinek előzetes osztályozása, az enyhébb eseteknek a súlyosabbaktól elkülönítése és egyszerű, nem szorosan megtorló jellegű, hanem inkább gyámhatósági természetű eljárás alá helyezése céljából egy külön, a lehetőség szerint centralizált szerv: a fiatalkorúak bírósága állíttassék fel. Az azóta megalkotott törvény és annak gyakorlati eredményei igazolhatják, miképpen válhatik testté a gondolat.

Szászy Béla írói sokoldalúságának ékesen szóló bizonyítéka az a mélyen járó és eredeti szempontokon felépített tanulmánya, mely *»Az osztrák-magyar közjogi közösség minősítése«* címen a *»Jogállam«* 1916. évi 7—8. füzetében 52 sűrűen nyomott oldalon látott napvilágot. Szerző benne új utakon igyekszik az osztrák összbiradalmi elméletek tartahatatlanságát kimutatni. Reáutal arra, hogy az állami ügyek közösségének magyarázatához és jogi minősítéséhez fontos támpontokat nyújt a közösségnek az a fogalma és értelme, amelyet az a legkülönbözőbb magánjogi jogközösségi alakulatban szabatosan kiépítve nyert. Ezeknek a magánjogi közösségi alakulatoknak alaptípusaikban való áttekintése ugyanis azzal az előnnyel jár, hogy azok úgyszólván kimerítik a jogi értelemben vett közösségi jogviszony rendezésének minden logikailag elképzelhető alakját és így abból a közjogi közösségi viszonyok rendezésének lehetséges kategóriáira és ezek jogi vonatkozásaira is következtetést lehet vonni.

Ezen az alapon három közösségi alaptípust állapít meg s vizsgálatainak eredményét közjogi vonatkozásokban is végigkíséri. Ezek a típusok: *a jogi személy* (jogi egység) alakjában való rendezés; — *az együttes* (Gesamthand) *közösség* és *a közönséges* (hányadszerű) *közösség* jogi alakulatai. A rendkívül figyelemreméltó tanulmány végső

eredményét szerző abban állapítja meg, hogy Ausztria és Magyarország közjogi közössége az általános magánjogi társaság, a római jogi societas keretében megvalósult közönséges jogközösség alakulatának felel meg. Ez éppen nem jelenti azt, hogy a közösség bármelyik fél kívánságára bármikor megszüntethető lenne. A közösségnek ez az alakulata is megengedi, hogy a részesek a közösséget az azt létesítő jogalaphoz képest valamely közös célra állandóan fenn-tartsák s a részeseknek a megszüntetéshez való jogát korlátozzák vagy kizárják.

Ugyancsak 1906-ban lát napvilágot, a *Jogtudományi Közöny* ötvenéves jubileuma alkalmából megjelent »Jogi Dolgozatok« során Szászy Béla egyik legértékesebb tanulmánya: »Az alapítvány létrejövételének kérdése a bírói joggyakorlatban«. A cím kevesebbet mond, mint amennyit a tanulmány tartalma szerint átölel. Szerzője nagymértékben hézagos alapítványi-, köz- és magánjogunkat dolgozta fel benne a bírói határozatok és az alapítványi felügyeletről szóló régi törvényeink alapján és éles szemmel vont le a judikaturában érvényesülő alapelvek következményeit és oldotta meg ekként az alapítványi jog problémájának számos, eddig felelet nélkül maradt kérdését.

Eredményei az alapítvány létrejövételének az alapítványok feletti főfelügyeleti jogkörhöz való viszonya tekintetében a következők:

Az alapítvány, mint jogképes magánjogi személy, magával az alapító érvényes magánjogi rendelkezésével (alapító ügylet) létrejön s ehhez a kormányhatóság előzetes jóváhagyása nem szükséges. A főfelügyelő hatóság azonban a magánjogilag létrejött alapítványt közjogi szempontból vizsgálat alá veheti és közérdekből meg is szüntetheti.

Ha az alapítvány céljául oly intézmény létesítése van kijelölve, amelyhez a törvény értelmében kormányhatósági jóváhagyás vagy engedély kell: az alapítvány a magánjogi rendelkezéssel csak *feltételesen*, t. i. azzal a feltétellel jött létre, hogy a hatóság a célzott intézmény létesítését jóváhagyja vagy megengedi (pl. az alapítvány kórházlétesíté-

sét célozza, ehhez az 1876: XIV. t.-c. 56. §-a szerint belügy-miniszteri engedély kell).

Az alapítvány kezelésére az alapítótól kijelölt szerv csak a kezelés elfogadása alapján kötelezhető s ha a kezelés elfogadásához felsőbb hatósági jóváhagyás kell, az alapító e részbeni rendelkezésének hatálya a jóváhagyástól is függővé van téve.

Ha a kijelölt szerv a kezelésre nem vállalkozik, valamint, ha az alapítvány szervezetét és kezelési szabályait az alapító csak hiányosan, a felügyeleti jogkörbe vagy törvénybe ütköző módon, vagy általában nem kellően jelölte meg: a felügyelő hatóság a törvényes korlátok között a hiányokat az alapítóval, szükség esetén pedig lehetőleg a kijelölt kezelő szervvel való közreműködésben pótolhatja.

A főfelügyelő hatóság az alapítvány szervezeti és kezelési szabályainak alapító-levélbe való foglalását kívánhatja és annak hatálybalépését jóváhagyásától teheti függővé. Az alapító-levél kiállítása azonban nem magánjogi ügylet, hanem adminisztratív cselekmény, melytől az alapító magánrendelkezésének érvénye független.

A főfelügyelő hatóság az alapítvány működésének megkezdését az alapító-levél jóváhagyásáig megtilthatja s a felügyelet gyakorlásának elveit — ép úgy, mint az egyesületeknél — egyebekben is általános érvényű rendelettel szabályozhatja.

Az alapítvány vagyonának kezeléséhez való jog közjogi természetű lévén, a kezelő szerv törvényes képviseleti joga a felügyelő hatóság elismerésén vagy rendelkezésén alapszik és így arra, a felügyelet törvényes körében tett rendelkezések kötelezők.

Az alapítvány az alapító ügylettel csak *mint jogképes személy* jön létre. Cselekvőképességéhez (tehát a vagyon kezeléséhez is) szervezetének és kezelési szabályainak kellő rendezése szükséges. Hogy a felügyelet szempontjából a szervezeti és kezelési szabályok kielégítők-e? a főfelügyeleti hatóság megítélésétől függ. Ezért a kijelölt kezelő szervnek a bíróság az alapítványi vagyont nem adhatja ki, — amíg ehhez a felügyelő hatóság közvetlen beleegyezé-

sével, vagy az alapító-levelél jóváhagyásával közvetve hozzá nem járul.

Miután a kezelő szerv a kezelést csak felügyelet alatt kezdheti el vagy folytathatja: köteleés, felelősség terhe alatt, az alapítvány létrejöttét és az alapítványi vagyonnak esetleg már megtörtént átvételét a főfelügyelő hatóságnak bejelenteni. Amíg ez a bejelentés meg nem történik: az alapítvány működését nem kezdheti meg.

Mindezeket a szabályokat *Szászy Béla* a ma, a bírói gyakorlatban élő és érvényesülő alapítványi szokásjog hézagosságot elvi kijelentéseiből okszerű következtetések útján vonja le és megállapítja, hogy ezekkel a kiegészítésekkel biztosítottnak tekinthető, miszerint a felügyelő hatóság az ő előzetes közreműködése nélkül keletkezett alapítványokkal és kezelőikkel szemben a közérdek védelmére szükséges felügyeleti intézkedéseket megtehesse és az alapítványok létesítésének magánjogi szabadságát a felügyeleti közjogi érdekkörével összeegyeztesse.

Am azzal, hogy a Kúria gyakorlata szerint az alapítvány érvényes létrejövételének a kormányhatóság jóváhagyása nem előfeltétele, nem nyert meghatározást egyúttal az is, hogy melyek lesznek az alapítvány létrejövételének pozitív irányban szükséges magánjogi kellékei.

A tanulmány második része ebben a vonatkozásban végez hézagpótló kutatásokat. Szól először is az alapítóügyletnél is feltétlenül szükséges általános ügyleti kellékekről, majd az alapító ügylet formáját vizsgálja élők közötti és halál esetére szólóan létesített alapítványoknál. Taglalja az alapító ügylet perfekciójának és a visszavonhatóságnak kérdéseit, összefüggésben az alapító ügylet egy- vagy kétoldalú ügyleti mivolta körül felmerülő kontroverziákkal. Részletesen ismerteti a felügyelő hatósághoz intézendő közlési kötelezettséget és végül az alapítványi ügylet lényeges, specifikus tartalmát.

Szászy Bélának az alapítványok keletkezéséről írott munkája klasszikus példája annak a rekonstruáló és egyben analízáló tudós tevékenységnek, mely a gyakorlat szórva-nyosan elvileges és gyakran ellentmondó kijelentései alap-

ján az inhaerens következmények logikai lefejtésével ki tudja építeni az egész jogintézményt a nélkül, hogy az élő jog recitálásának határát önkényesen felállított tételekkel csak hajszálnyira is átlépte volna.

Merőben kodifikatórius jellegű műve Szászy Bélának az 1917. évi »*Nemi bajok elleni Nemzetvédő Szövetség*« törvényelőkészítő értekezlete elé terjesztett terjedelmes szakvéleménye, melyhez egy pontosan kidolgozott törvénytervezetet is csatol. A munkának gazdag anyagát, táglátóköri szempontjait, helyszűke miatt — sajnos — nem részletezhetem.

»*Törvénykönyv és szokásjogi rendszer*« címen erőteljesen foglal állást a kodifikáció mellett, szemben a szokásjogi rendszer híveivel, viszont kiemeli, hogy a jó kodifikáció csak az élő, a szokásos jog megrögzítésére, rendszerbe foglalására szorítkozzék és ne legyen soha oly innováció, mely meglepetésszerűleg szerves codex útján hoz magával addig ismeretlen, tehát gyökértelen újításokat. (»Jogállam«, 1928. évi 2—3. f.). A most érintett tanulmány tulajdonképpen egyik része annak az előadásnak, melyet szerző 1928. március 7-én a Magyar Jogászegyletben »*Magyarország magánjogi törvénykönyvének törvényjavaslatáról*« címen tartott (megj. M. Jogász Egyl. Értekezések. Új folyam XX. köt. 98. f. Budapest, 1928. december hó) s mely a kodifikáció történetének ismertetése mellett azzal a jogpolitikai kérdéssel is foglalkozik, hogy a codex megalkotása a ma adott viszonyok között időszerűnek tekinthető-e vagy nem?

A *Magyar Jogi Szemle* 1929. évi áprilisi száma hozza — sorrendben — Szászy Bélának, a Magyar Jogászegylet elnökének *elnöki székfoglaló beszédét*, majd 1930-ban a Magyar Jogászegylet 50 éves jubileuma alkalmából az egyesület értekezései sorában jelenik meg *elnöki megnyitója* (Magy. Jogász Egyes. Ért. új f. XXI. köt. 109—110. f.), melyben filozofikus elmélyedéssel vizsgálja a jog szerepét, eszmei tartalmát és a jog uralmának erkölcsi vonatkozásait, történelmi hivatását az olyan válságos időkben, amilyeneket számunkra a jelen szomorú viszonyai jelentenek.

»Korunk jogfejlődésének irányát jelző eszmék és törekvések« címen a Magyar Jogászegylet 1930. november 9-iki közgyűlésén elnöki megnyitót mond s mint minden legkisebb munkája, úgy ez is egy zárt, egységes tanulmány, mely szerzőjének mélységes jogi műveltségéről és átfogó szempontjairól tessen tanúságot. (Megj. a Magy. Jogász Egylet Ért. új folyam, XXII. köt., 117. füzetben.) Sorra veszi benne a mai társadalmak jogi életének szembetűnőbb jelenségeit, fejlődési és gondolatirányzatait. Megállapítja a közjog és magánjog viszonyában a római jog álláspontjáról messze letért fejlődés jelenségeit és a jog alapvető eszméinek szinte forradalomszerű átalakulását. A Nemzetek Szövetségével kapcsolatban a jog terén az emberi közösség gondolatának megvalósítása felé mutatnak a törekvések és végeredményben erre utalnak a jogegységesítési mozgalmak is, melyek már nem maradnak meg a szorosan vett nemzetközi jog területén, hanem átcsapnak a nemzetek belső jogára is. Beszél a »szabadjogról« és a »szabadjogszolgáltatás« mozgalmáról és a modern jogfejlődés mozgató és ható erőit általában a kor szociális eszméiben és törekvéseiben jelöli meg. Hasonló eszmekörben mozog »Jogszolgáltatási reformok« című rövidebb cikke (Megj. a Kereskedelmi Jog 1930. évi 30. számában), melyet időrendben a »Jogállam« 1931. évi jubileumi számában közzétett »A magánjogi kérdés szerepe a közigazgatási eljárásban« című tanulmánya követ. A közigazgatási funkcióját végző hatóság igen gyakran szembekerülhet magánjogi kérdésekkel, melyek kétféle alakban állhatnak elébe. Vagy úgy, mint a hatóság közigazgatási intézkedésének előfeltétele (praejudiciuma), vagy pedig úgy, mint az intézkedés alapját alkotó tényállás egyik eleme, része.

Az előbbi esetben a magánjog a közigazgatás paejudiciális kérdésévé válik, melynek helyes megítélésétől a közigazgatási intézkedés érvénye függ. Az utóbbi esetben ellenben a magánjog a közigazgatási intézkedés tényalapjában mint figyelembeveendő tényálláselem szerepel, anélkül, hogy a magánjogi kérdés megítélésének helyes avagy hely-

telen volta a közigazgatási intézkedés érvényére egyébként befolyást gyakorolna.

A példák hosszú sorának bemutatása után megállapítja szerző, hogy a közigazgatási hatóságnak — jóllehet hatáskörébe még az ideiglenes döntés sem tartozik — mégis foglalkoznia kell magánjogi kérdésekkel valahányszor közérdekű közigazgatási intézkedése egyesek magánjogait is érinti. A közérdek és magánjog kollíziója esetén a magánjognak természetesen vissza kell szorulnia s a jog eszméje csak azt követeli, hogy a magánjogában sértett fél veszteségéért kárpótoltassék.

Szászy Béla szétszórta megjelent kisebb, de mindig értékes közleményeitől, melyek a jog valamennyi ágának élénk figyelemmel kíséréséről tanuskodnak — sajnos — el kell tekintenem. Két tanulmányáról azonban még szólnak kell esnie. Az egyik: *»Holtnaknyilvánítás és a törvényes leszármazás védelme«* című értekezése (Megj. a Jogállam 1931. évi 3—4. füzetében), melyben a házassági törvénynek azokat a sokat vitatott rendelkezéseit magyarázza, amely rendelkezések a holtánnyilvánító ítéletnek a házasság szempontjából beálló következményeit és különösen az utóbb született gyermek törvényes származásának kérdését érintik.

A másik tanulmány: Szászy Béla hatyúdala. Közvetlen halála előtt adott megbízása alapján a Kecskeméti Jogakadémia százéves fennállása alkalmából kiadott *»Almanach«* számára küldte be Tunyoghi Szücs Lajos miniszteri titkár *»Egyházjogi kérdések a gyermekek vallásos nevelése köréből«* című egyházjogi és egyházjogpolitikai értekezését, melyet ő maga úgy vezet be, hogy az élet alkonyáról a messze múltba tekintve vissza első szerelme tárgyához, a kecskeméti jogakadémia katedráján hirdetett studiumához, az egyházjoghoz tér vele vissza. Munkája az e tárgykörben felmerült ellentétességeknek teljes, monografikus feldolgozása és értékes útmutatás arra, hogy miként kell és lehet vallásügyi törvényeinknek hézagait betölteni, kétséges rendelkezéseit megfelelően magyarázni.

Tekintetes Akadémia! Amit Szászy Béláról, az ember-ről és a tudósról a higgadt megítélés, de egyúttal az emlé-kéhez hűségesen ragaszkodó baráti szeretet hangján el-mondani akartam: elvégeztem. Egypár utolsó szóval: re-kapitulálok:

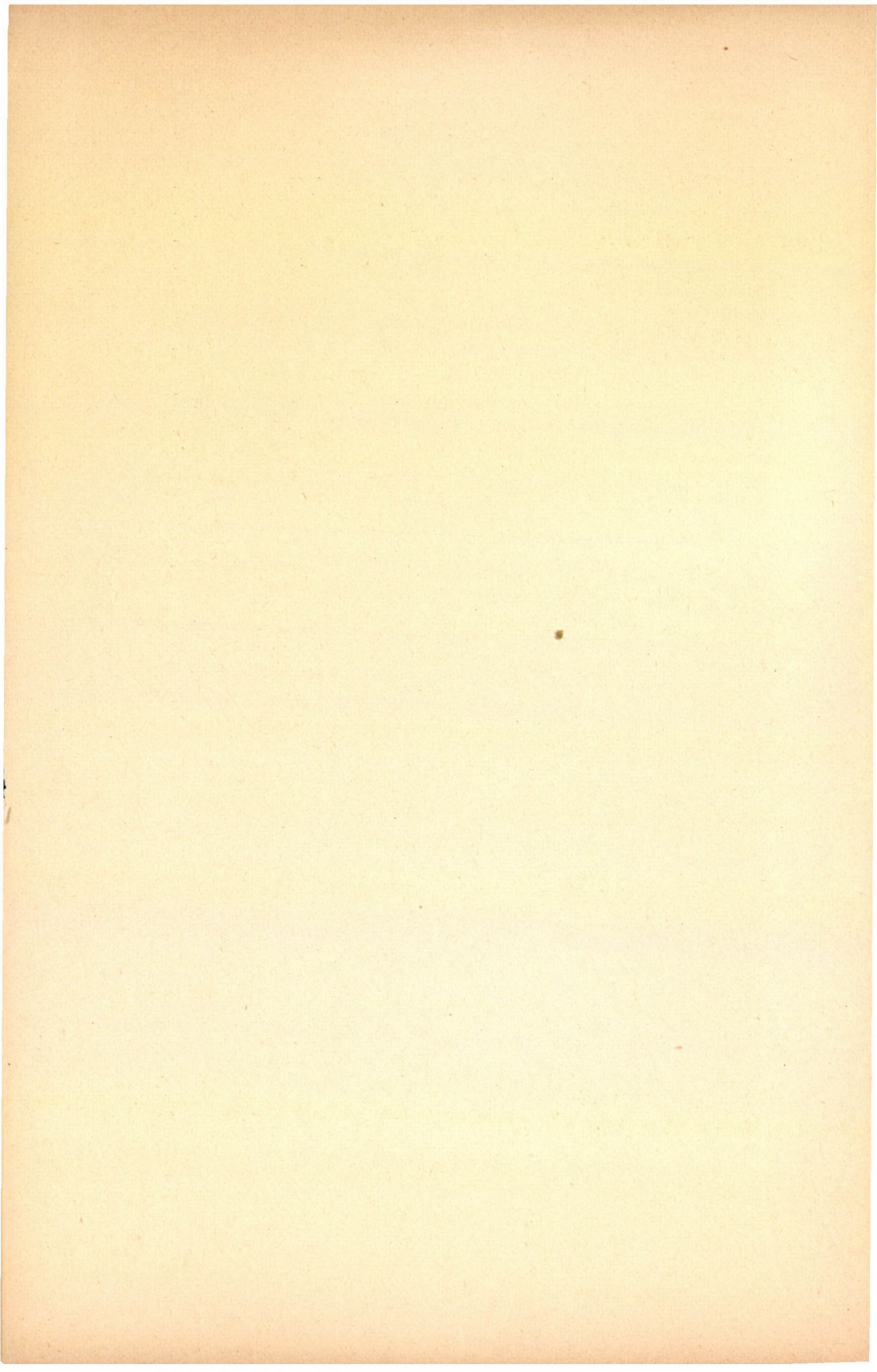
»Neve a magyar magánjog jövődő törvénykönyvétől elválaszthatatlan. Ragyogó stílusművészete, konstruáló tu-dománya, synthesiseinek pompázó eredményei élni fognak sok, egymást felváltó nemzedéken át — a jogot alkalmazó bíró munkájában és a jogát kereső polgár lelki megnyugvá-sában, melynek az ő nemes egyéniségét, klasszikus tudását minden vonásában visszatükröző »jó törvény« adja meg a fundamentumát.

Az a magas piedesztál, melyen Szászy Béla állt: a tör-vényalkotás és törvényszerkesztés tudománya. Erre a piedesz-tálra helyezem a Magyar Tudományos Akadémia kegyeleté-nek és nagyrabecsülésének pálmaágát azzal, hogy az »ars boni et aequi« nagymesterének szelleme és lelke sugározza be és tegye dúsantermővé azt a nehéz talajt, melyen az ő kezei, az ő szíve és az ő genialitása húzták meg a jövő remény-ségének mély barázdáit. — Emléke legyen és maradjon áldott.«*

---

* Kolosváry Bálint beszédéből dr. Szászy Béla temetésén, 1913. június 20.-án.

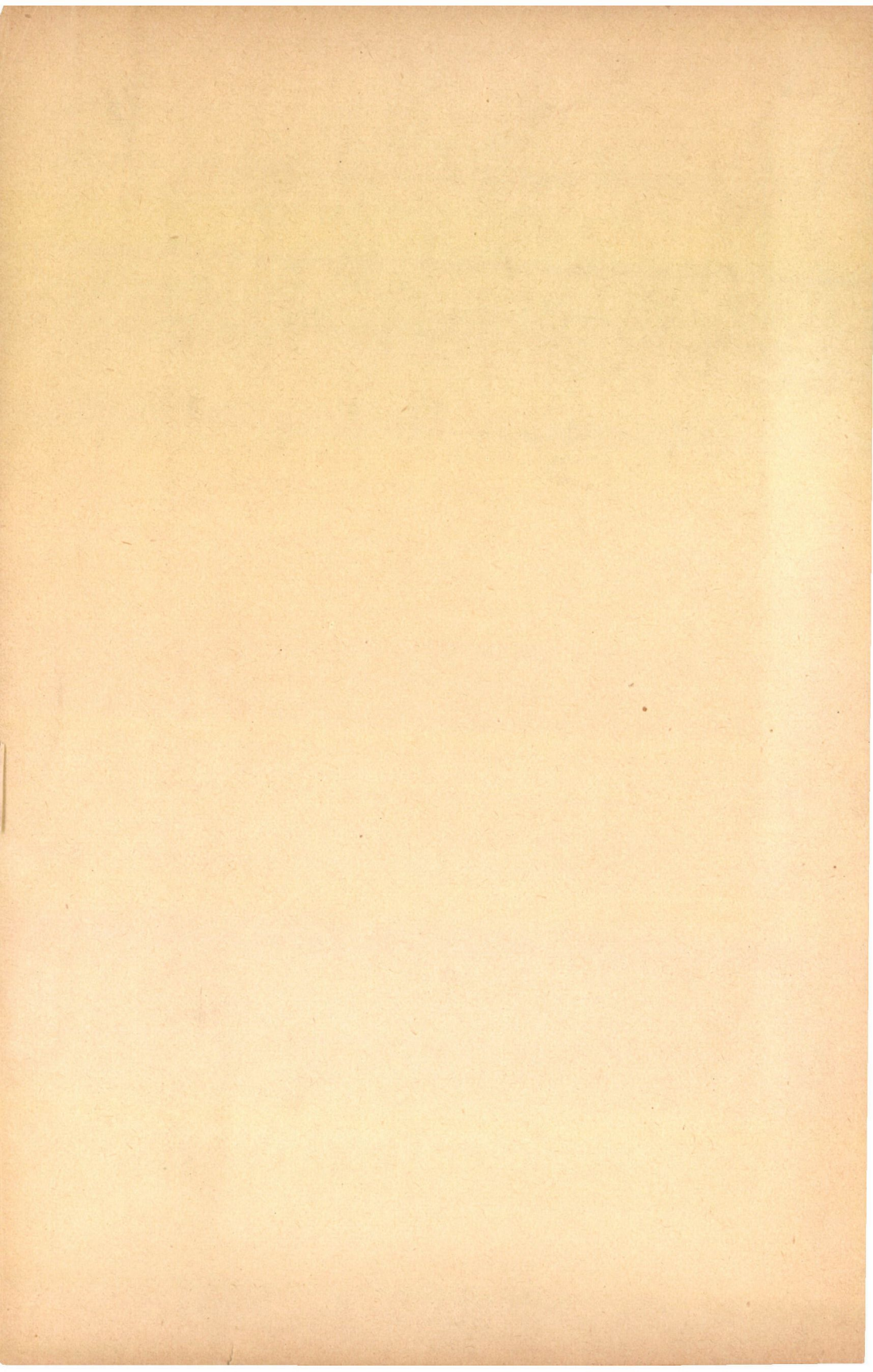

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 3 SZÁM.

THÚRY JÓZSEF
L. TAG
EMLÉKEZETE.

ÍRTA
NÉMETH GYULA
L. TAG.

(FEOLVASTA A M. T. AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK 1934. ÉVI ÁPRILIS
HÓ 9-ÉN TARTOTT ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934.

Pápa, 1934. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

Thúry József 1. tag emlékezete.

Irta : Németh Gyula 1. tag.

Tekintetes Akadémia!

Huszonnyolc esztendeje már annak, hogy Thúry József, a török filológia e kiváló munkása, a halasi református temetőben pihen. Szilády Áron, kit akadémiánk első osztálya annakidején megbízott, hogy mondjon róla emlékbeszédet, tizenkét év óta szintén a halasi temető lakója. Nemcsak Thúry, de Szilády emlékét is kezdi már lepni a feledés pora. Talán el is mult már az ideje annak, hogy Thúry Józsefről emlékbeszédet mondjunk.

Azt hiszem, Tekintetes Akadémia, ellenkezőleg van a dolog. Sohasem láttam Thúry Józsefet, nevét csak akkoriban kezdtem megismerni, mikor meghalt, mégis nagy örömmel fogadtam az első osztálynak az emlékbeszédre vonatkozó megbízását. Nagy örömmel fogadtam, mert a tisztelet és nagyrabecsülés szálai fűznek Thúry Józsefhez, mert meg vagyok győződve arról, hogy hálátlanok lennénk egy kitűnő tudós és derék ember emlékéhez, de tudományos kötelességet is mulasztanánk, ha róla emlékbeszédet nem mondanánk.

Hálátlanok lennénk, mert Thúry önzetlen, rendkívüli szorgalommal és rendkívüli tudományszeretettel végzett, eredményekben gazdag munkássága feltétlen elismerést érdemel s tudományos kötelességet mulasztanánk, mert Emlékbeszédeink sorozata hiányos lenne a Thúryról való megemlékezés nélkül.

*

Thúry 1861-ben karácsony első napján született, a Csepelsziget legdélibb községében, Makádon. Szülei egyszerű, de nem egészen szegény református földmíves emberek voltak, kik fiukat még tanár korában is támogatták.

Thúry szeretettel ragaszkodott hozzájuk; szüleihez 1884-től 1890-ig írt s a halasi gimnázium könyvtárában őrzött levelei egyénisége ismeretének s életrajzának legfontosabb forrásai.*

Az elemi iskolát szülőfalujában, a középiskola alsóbb osztályait Kunszentmiklóson, a felsőbbeket Budapesten végezte a református főgimnáziumban. Jó tanuló volt, tanárai nagyon szerették.

A török nyelvvel már a középiskolában foglalkozott. Mint egyik munkájában (A közép-ázsiai török nyelv ismertetései, 4.) mondja, Kőrösi Csoma Sándor példája lelkesítette a keleti nyelveknek és irodalmaknak magyar östörténeti szempontból való tanulmányozására. 1877-ből, 16 éves korából fennmaradt Halason egy »Margaritae rorum e poetica« című kis füzete, melyet azért írt, hogy mások olvassák s melyben többek között egy »mordvin dal« (*Van'uşa álma*) és két török vers található, valami furcsa, hibás törökséggel. Pár év múlva, mint VII. osztályos diák, szorgalmasan áttanulja Erődi Béla és Bálint Gábor török nyelv-tanát. Együtt tanult vele tanulótársa és barátja, Kardos Árpád, a mohamedán fegyverfeliratok gyűjtője és kutatója.

Az egyetemre 1880-ban azzal az elhatározással jött Thúry, hogy a magyar östörténettel és az összehasonlító nyelvészettel fog foglalkozni. Főleg török és finnugor tárgyú előadásokat hallgatott, e mellett tanult arabul és perzsául. A nyugati nyelvek közül a németet, franciát, angolt és orosz-tanulta. Mint egyetemi hallgató pályadíjat is nyert »Az ujjur, csagatáj és oszmántörök dialektusok egyezései és eltérései« című dolgozatával.

Thúry tudományos pályája szerencsétlenül indult. A

---

* Felhasználtam még a budapesti egyetem bölcsészeti karának irattárában található adatokat, Korda Imre megemlékezését A Kiskunhalasi Ref. Főgimnázium 1905/6-i Értesítőjében (151—56. l.), a Kiskunhalasi Ujság 1906 május 29-i számában közölt nekrológot, Szinnyei Thúry-cikkét és Kardos Árpádnak, Thúry fiatalkori barátjának visszaemlékezéseit, melyeket Kardos Árpád kérésemre írásba foglalt. — Sok tekintetben segítségemre volt Gulyás Sándor barátom, a halasi gimnázium tanára.

tudományos kutatás területén érdeklődését már a középiskolában elsősorban a török filológia kötötte le, s ez a körülmény döntő befolyással volt módszertani készségének az egyetemen — vagy mondjuk úgy — egyetemi éve alatt való kialakulására. A turkológiai érdeklődés Vámbéryhoz csatolta, ki maga is autodidakta volt s a tanári munkára nem is érzett magában hívatást. 1882-ben, tehát Thúry egyetemi pályája kezdetén jelent meg az Akadémia kiadásában Vámbéry műve, »A magyarok eredete«, mely a tudományos irodalomban, sőt a napi sajtóban is évekig tartó szenvedélyes harcot idézett elő. Vámbéry megkapó dialektikája természetszerűleg magával ragadta a minden iránt rendkívül fogékony, alapjában romantikus hajlamú fiatal turkológust. A vita első sorban a magyar nyelv eredetéről folyt: oly téma, melynek tárgyalásához a nyolcvanas években már alapos iskolázottság, a kutatási módszerben való jártasság volt szükséges, melyet éppúgy mint pl. a kémiai kutatás módját, csak aprólékos, hosszadalmas iskolai munkával lehet elsajátítani. Vámbéry és hívei ezt nem tudták vagy nem vették figyelembe; naívnul állottak a nyelvi jelenségekkel szemben, a nyelvtörténeti kutatás szabályainak ismerete nélkül magyarázták őket. A vita indulatosan folyt, ami szintén nehezítette a helytelen álláspontot elfoglaló törökös iskolában az elmélyedést. Ezek a körülmények károsan befolyásolták Thúry tudományos munkásságának megindulását.

Vámbéryval Thúry igen szoros kapcsolatban volt, bizonyos fokig munkájában is részt vett, fordított neki németből magyarra, korrektúrákat végzett számára. Mint tanítvány, rajongott mesteréért. Első dolgozatait is Vámbéry elmélete védelmében írta.

Az Egyetemes Philologiai Közlönyben »Ethnológiánk módszerei« címen 1883-ban, huszonegy éves korában adja ki első dolgozatát. Ügyesen ír; lapokon át elevenen fejtegeti, mi a különbség az objektív és szubjektív, továbbá az induktív és deduktív kutatás között. Vámbéry az objektív kutatás képviselője, mert elmélete megfelel a tényeknek; eljárása az indukció, mert az egyes tények figyelmes

vizsgálatából indul ki. Vele szemben Budenz szubjektív; módszere deduktív, abból az erőszakosan feltett tételből indul ki, hogy a magyarság finnugor eredetű s ebből a tételből kiindulva helytelenül magyarázza a magyar nyelv jelenségeit. Azután következnek Vámbéry közismert magyarázatai, szembeállítva Budenznek — valóban sokszor téves, de nyelvtudományunk akkori helyzetében egészen természetszerűleg felmerült — magyarázataival. Újat a cikk nem ad. Vámbéryt ismétli, fokozott polemikus éllel és gúnnnyal, de kritika és elmélyedés nélkül. Ha például Vámbéry azt mondja, hogy a magyar *szép* egy ujjur *söb*, *süb* 'szép' megfelelője, ő ismétli s nem jár utána, hogy ilyen ujjur szó nincsen. Arról tud, hogy szóegyeztetéseknél eltérő hangok megfelelését több példával kell igazolni, ki kell mutatni az illető megfelelés törvényszerűségét, de az egyes törvények megállapításánál nem jár el megfelelő kritikával; azt sem veszi figyelembe, hogy ősi nyelvi kapcsolatok kutatásánál gyakran egészen különböző — de persze szabályok szerint különböző — alakokat kell egymással egyeztetnünk s gúnyolja Budenzet, aki jobban méltányolja az eltérő, mint a megegyező alakok egybevetését.

Vámbéryval együtt az a felfogása, hogy a hangmegfeleléseknek az összehasonlított nyelveken belül is érvényesnek kell lenniök. Így a magyar *másik* szót — Vámbéry nyomán — a török *başak* 'fej' szóval magyarázza. Említi, hogy a *b ~ m* megfelelés megvan a törökben (pl. *bän* 'én' ~ *män*) s megvan a magyarban is, pl. *batyú* ~ *motyó*.

Az látszik az egész dolgozatból, hogy Thúrynak csak egyetlen mintája volt, Vámbéry műve. Ez pedig igen rossz minta volt, mely — sajnos — egyszersmindenkorra útját vágta annak, hogy Thúry a nyelvtudomány kutatási módszerét elsajátítsa.

Kritikai megjegyzéseiben Budenz-cel szemben — mint erre már céloztam — sokszor igaza van. Ott téveszti el a dolgot, hogy folyton Budenz gyengébb egyeztetéseiről beszél, ellenben nem igen emlegeti világos egyeztetéseit, a finnugor-magyar nyelvviszony vizsgálatának szilárd alap-

jait s nem látja azt, hogy a török-magyar nyelvrokonság elméletének ilyen szilárd alapjai nincsenek.

Egy év múlva, 1884-ben, újra nagy cikke jelenik meg Thúrynak a Philologiai Közlönyben. Címe: »Az ugor-magyar theoria«. Ebben elsősorban Hunfalvyval, Szinnyei-vel és Munkácsival polemizál, kik Vámbéry művét visszatartólag bírálták. E cikk ugyanolyan, mint az első. Védi Vámbéryt többek között Budenznek azon megállapítása ellen is, hogy Vámbéry a török szavakat, hogy hasonlóságnak lássanak bizonyos magyar szavakhoz, elferdíti s Budenzről igyekszik bizonyítani, hogy így jár el saját elmélete érdekében. Ezt már nem hagyta szó nélkül Budenz s a Nyelvtudományi Közlemények XVIII. kötetének 1884-ben megjelent harmadik füzetében, »Ad „Turcologiam“« című kis cikkében kimutatja Thúry állításának alaptalanságát.

E diákkori próbálkozások után kezdődik voltaképpen Thúry tudományos munkássága. Huszonnegyedik életéve körül van már, a törökben alapos ismeretekre tesz szert s tudományos működése egyre reálisabb irányba igazodik.

Fejlődésére nagy hatással volt konstantinápolyi tanulmányútja, melyet 1884 nyarán tett, Trefort miniszter és szülei támogatásával. Konstantinápolyban Szilágyi Dániel volt a mentora, az a derék magyar emigráns, ki Konstantinápolyban könyvkereskedő lett s ki páratlan buzgalommal szedett össze egy nagybecsű és nagyterjedelmű török kéziratgyűjteményt, mely jelenleg Akadémiánk tulajdona. Szilágyihoz Vámbérytől volt ajánlólevele. Thúry először a »Pest« szállodában szállt meg — sok magyar volt akkoriban Konstantinápolyban — majd Szilágyi lakást szerzett neki egy német asszonynál. »Szobám ablaka — írja Thúry — (szüleihez, 1884, jún. 20.) épen az »Arany-szarv« kikötőre nyílik, s nagyon szép kilátás van Konstantinápoly legszebb részére, Stambulra, a tulajdonképeni török városrészre. Látok tizennyolc mecsetet, hosszú vékony tornyaikkal; látom az Arany-szarvon átvezető hídát, jobbra egy török temetőt, magas fáival, balra a galatai nagy kornyot és hallok folytonosan, még éjjel is, a különféle házaló árúsoknak szörnyű ordításait.«

Konstantinápolyban megismeri Thúry a török életet, olvas, barangol. Megnézi a török színházakat, templomokat, a fürdőt, a forgó derviseket, jár török kávéházba — mint egyik levélben írja; ugyanebben a levélben arról is beszél, hogy át akar költözni Sztambulba.

Ír Vámbérynak, ki válaszol s arra kéri, hogy törökül írjon neki.

Négy hónapot töltött Konstantinápolyban, ezalatt járt Kis-Ázsia partvidékein is.

Ekkoriban állást is kap Thúry: Trefort 1884-ben Vámbéry ajánlatára a budapesti Kereskedelmi Akadémián szervezett keleti tanfolyamon a török nyelv tanárává nevezte ki s itt három évig működött. Thúry nem volt ezzel megelégedve, az évi 540 forint fizetést nagyon keveselte és súlyos nélkülözések között élt akkoriban. 1885 nyarán a palócoknál van tanulmányúton.

Tudományos munkásságának első jelentős terméke konstantinápolyi útja után, 1885-ben jelent meg »A török szókincs apologiája« címmel, az Egyetemes Philológiai Közlönyben. Még mindig Vámbéryt védi, még pedig éppen az ellen a vád ellen, melyről az imént szoltam, hogy t. i. Vámbéry a török adatokat, hogy hasonlóbbak legyenek a megmagyarázandó magyar alakokhoz, kissé megigazítja. Thúry két török forrást használ fel ebben a cikkben, Ahmed Vefîq paşa oszmánli és Šejch Sulejmān efendi csagatáj szótárát, melyeket eddig a vitában senki sem használt. Mindkettőnek a használatához meglehetősen gyakorlati oszmánli ismeretek kellenek. Thúry azt igyekszik bizonyítani, hogy Vámbéryt e szótárak számos esetben igazolják. Ez igaz is, de az is bizonyos, hogy Budenz megállapításai Vámbéry nyelvészeti célú török nyelvújításáról általában mégis helyesek. Thúry itt még mindig Vámbéry módszerét követi, a legtöbb esetben zavaros helyzettel, félreértésekkel állunk szemben. Így például a magyar *irha* szót Vámbéry a török *jaryaq*-ból magyarázta s azt állította, hogy a török szónak van *jyr̄aq* alakja is. Budenz megállapította, hogy ilyen alak nincs. Thúry védi Vámbéryt: azt mondja, hogy Šejch Sulejmān szótárában, a 311. lapon igenis van a szónak

jyr- kezdetű alakja. Az illető helyen valóban megvan a Thúry által idézett *jyryq* alak, csak az a baj, hogy ennek nem »irha«, hanem egészen más a jelentése. A török-magyar nyelvrokonság rossz ügyét tehát Thúrynak ez a cikke sem mentette meg, de mégis van ennek a cikknek egy kétségtelen érdeme: rámutatott arra, hogy az európai török szótárak adatait az említett két török forrás mennyire gazdagítja. Az is kétségtelen, hogy Thúry cikke a törökös iskola egyik leghatásosabb vitairata volt.

Mint mondtam, ebben a dolgozatban már látszanak Thúry jeles tulajdonságai: a források buzgó tanulmányozása s a filológiai kutatás iránti józan érzék. E tulajdonságok érvényesültek következő munkáiban s tették Thúryt korának egyik legkitűnőbb turkológusává.

Már 1885-ben megjelenik az Akadémiai Értekezések között »A kasztamuni-i török nyelvjárás« című tanulmánya, mely az első jelentős oszmán-török nyelvjárástanulmány, a turkológiai irodalomban sokszor idézett, ma is nélkülözhetetlen dolgozat. Nyelvtudományi szempontjai nem kifogástalanok, de anyaga becses, bő és megbízható. Egy dialektusban író költő művének kézírata alapján készült, melyet Thúry 1884-ben hozott Konstantinápolyból. A terület, a kasztamuni-i vilajet, melyről e nyelvjárasi szöveg való, Kis-Ázsia északi partvidékén, Trapezunt és Konstantinápoly között körülbelül középen van.

Török-magyar összehasonlító nyelvészeti dolgozatot Thúry nem ad ki többet,* de ez a terület az, amely egyelőre még legélénkebben foglalkoztatja. Úgy látom, volt egy nagy ifjúkori álma: egy nagy tettel megsemmisíteni a finnugor-magyar nyelvhasználást, Budenz, »Magyar-ugor összehasonlító szótára« helyébe egy »Magyar-török összehasonlító szótárt« tenni a magyar nyelvtudományi kutatás alapjává.

---

* Ide lehet még számítani bírálatát Miklosich „Die slavischen Elemente im Magyarischen“ c. művének második kiadásáról (1884), az Egyetemes Philológiai Közlöny 1885-i kötetében (295–303). Thúry itt azt bizonyítja, hogy számos szlávból magyarázott magyar szó török eredetű.

1885-től 1890-ig többször ír e szótárról szüleinek. »...egész napon át dolgozom, mert... a »Magyar-török összehasonlító szótár« megírásába kezdettem«, írja 1885, okt. 2-án. Majd okt. 20-án: »Én tehát most folytonosan dolgozom ezen a szótáron, Vámbéry és Kuun G. segítségével és bizonyára nagyobb sikert fogunk elérni, mint Budenzék«. Négy évig dolgozott e munkán, teljesen elkészült az első, a *h* betűig terjedő résszel s 1889 okt. 27-én már azt írja, hogy beadta szótárát az Akadémiának. 1890 május 28-án újra ír e művéről: »Szótárom ügyével meg vagyok elégedve. Gróf Kuun Gézával találkoztam s ez azt mondta, hogy először Vámbérynél volt bírálaton, most pedig Budenznél van. Ő ír majd Budenznek, hogy ne sokáig tartsa magánál és ne gáncoskodjon. Ha Budenz mégis ellenezné, ő hozzá adják. Beszéltem Hunfalvyval is. Ennél is volt bírálatom s igen megdicsért érte. Nem haragszik rám, inkább nagyon örült, hogy megismerkedett velem s alig akart elereszteni«.

Budenz 1891-ben, a novemberi ülésen terjesztette elő véleményét Thúry szótáráról. Higgadtan és tárgyilagosan, a kellő megbecsüléssel beszél róla. Kiemeli Thúry alapnézetét, mely szerint a magyar nyelv egyenes rokona a török nyelvnek s finnugor elemei idegen elemek, melyeket a magyar nép vándorlásai közben szedett fel. Budenz azután megállapítja, hogyan keletkezett e tévedés: 'a magyar nép *nemzetisége* a legrégebb *históriai* források tanúsága szerint török lévén, Thúry úgy véli, hogy a magyar *nyelvnek* is szükségképen török eredetűnek kell lennie — s ezt okvetetlen meg is kell hogy bizonyíthassa'. Ebben a mondatban Budenz a finnugor iskola minden túlzásától mentesen, klasszikus egyszerűséggel mutatja be a török-ugor háború problémáját: elismeri, hogy a történeti források szerint a honfoglaló magyarság török nemzetiségű, de élesen elválasztja az ethnológiai problémától a nyelvi problémát.

»Egyébiránt — írja Budenz (L. Gombocz: Akad. Értesítő 1907, 510.) — nem tekintve Thúry úr nyomozásának fent jelzett hiányos félszégességét és irányának elfogult cél-

zatosságát, mégis el kell ismernem, hogy sok tanulságot szolgáltat, különösen a mellett, hogy szorgalmas kutatás a török nyelvek szókincsében, az adatok pontos följegyzése és megvilágosítása, s általában magyarázó fejtegetéseinek ügyes intézése a munkának ajánló sajátosságai ... Ennélfogva *ajánlom* is a munkát, minden fogyasztása mellett, *kiadásra*...». Budenz — Thúry célzatán kívül álló — elfogadható eredményekre vezető momentumokat lát a munkában, egyrészt a magyar nyelv török jövényszavait, másrészt az ősi urál-altaji egyezéseket illetően.

A török-magyar összehasonlító szótár azonban sohasem jelent meg; talán Thúrynak a téma iránti fiatalos lelkesedése csappant meg, vagy talán az vette el a kedvét, hogy az Akadémia némi — különben lényegtelen — módosításokat kívánt. Azt hiszem, az előbbi ok volt a fontosabb; Thúryt ekkor már erősen foglalkoztatja egy más, érdekes és gazdag terület: az oszmán-török történetírás magyar vonatkozásai. A szótár ma is kéziratban van, Thúry halála után Gombocz Zoltán tagtársunk javaslata alapján Akadémiánk vásárolta meg kézirattára számára. (Akad. Értes. 1907, 508—15.)

Míg összehasonlító szótárán dolgozott, több fontos változás történt Thúry életében.

Vámbérytól mintha kissé távolabb került volna, ellenben igen szoros érintkezésben van Kuun Géza gróffal. 1886 karácsonyán látogatást is tesz Maros-Németin; a gróf, a grófné és az ott lévő vendégek nagy szeretettel fogadják. 1887 januárban több napig Pesten vannak a grófék s Thúry minden nap vendégük ebédre az Angol Királynőben, egy alkalommal Télfyvel és Szilágyi Sándorral együtt.

1886-ban megismerkedik Széchenyi Béla gróffal, kinek megbízásából Bálint Gábornak angol nyelven »rendetlenül összeírt« munkáját fordítja és rendezi sajtó alá.

Anyagi helyzete ebben az időben igen nyomasztó volt s csak 1887 őszén javult, amikor Nagykörsre hívták meg tanárnak. Itt csak négy hónapig működött, mert Szilágyi Áron kezdeményezésére már 1887 november 15-én Halason

választották meg — bár oklevele nem volt — a magyar és latin nyelv rendes tanárává.

»Szilády Á. azt írta meghívása okául — írja Thúry (szüleihez, 1887, nov. 16, Nagykőrös), — hogy én is (mint a többek közt ő) ne legyek kénytelen felhagyni a török-magyar rokonság tanulmányozásával«. Kőrösről nem akarták elengedni, mert nem volt utódja, de az ott járó Szász Károly püspök közbelépett érdekében. Arról is biztosította, hogy szótára ügyét az Akadémián pártolni fogja.

Halason Thúry nyugodtan élhetett munkájának, élete utolsó hat évében még a tanítás terhe alól is felmentette a halasi egyház, — igaz, hogy ekkor már sokat betegeskedett. Önálló háztartásban élt; kellemes, okos, vidám társalgó volt, szerette az embereket s őt is szerették és megbecsülték a halasiak.

Halason fejezte be — mint láttuk — a magyar-török összehasonlító szótár elkészült részének kéziratát, de már ennek befejezése előtt foglalkozott történeti kérdésekkel is. Első idetartozó munkája egy igen kiváló dolgozat, mely a régi magyar és török hadviselésről szól s 1888-ban, a Hadtörténelmi Közlemények első kötetében jelent meg. Thúry, mint Vámbéry híve, szorgalmasan olvasta ennek munkáit, így a Kutadgu Bilignek, e nevezetes, 1069-ből való török didaktikus költeménynek s az 1510-ből való Šejbānī-nāménak kiadását. Olvasta ezenkívül Timur rendeleteit (Tüzükāt-i Timur) is, Langlès francia fordításában; ennek ismeretét is Vámbérynek köszönhette, ki ezt a könyvet többször emlegeti. Ebből a három munkából s egyebekből Thúry összegyűjtötte a régi török hadviselésre vonatkozó adatokat s ezeket összevetette a régi magyar hadviselésre vonatkozó adatokkal. Szól a fegyverekről, ruházatról s más egyebekről is. A régi törökség leírásának egy érdekes és fontos, terjedelmes anyag ismerete alapján világosan és szépen megírt fejezetét kapjuk ebben a dolgozatban.

Másik idetartozó dolgozata, a Hadtörténelmi Közlemények 1890-i kötetében jelent meg. »Zrínyi Miklós hadtudományi elveinek forrása« a cikk címe s Thúry azt mu-

tatja be benne, hogy Zrínyi hadtudományi elvei megegyeznek azokkal a hadtudományi elvekkel, melyeket a Kutadgu Biligben találunk. Úgy gondolja, hogy »Zrínyi olyan hadtudományi elveket hirdetett, milyenek azon hadművészetben nyilvánultak meg, melyet ő gyermek és ifjú korában látásból és gyakorlatból, férfi korában a magyar históriából és a törökökkel folytatott csatározásaiból ismert... innen van az, hogy az első magyar hadtudományi író összetalálkozik a török hadtudományi elvek legelső összegyűjtőjével, mind a kettő a gyakorlatban élő elveket formulázván«.

Ugyanez a kötet közli Thúry első fordítását a magyar vonatkozású török történeti irodalomból »Az 1663—64-ik évi hadjárat« címen. Rāšid 1720 körül működő udvari történetíró művének részeit fordítja és kommentálja itt Thúry. Ismerteti a csekély számú addigi fordításokat s hangsúlyozza a török források fontos voltát.

Akadémiánk már az ötvenes években foglalkozott a magyar vonatkozású török történeti művekkel s elhatározta, hogy lefordíttatja őket. Repiczky János össze is állította a jegyzéküket, de korai halála miatt a munkát el nem végezhette. A hatvanas évek elején megindult az Okmánytár (Török-magyarkori Történelmi Emlékek, Első osztály) Szilády Áron és Szilágyi Sándor szerkesztésében (1863—73, 9 kötet), de a vállalat Második osztálya, a Török Történetírók, késett. (Akad. Értes. 1893, 463.)

1891-ben Thúry ajánlkozott a munka elvégzésére s 1893-ban már megjelent tőle a Török Történetírók első kötete, melyet 1896-ban követett a második kötet. Az 1916-ban megjelent III. kötet már nem az ő munkája.

Thúry ezeken kívül is több cikkben foglalkozik a török történeti művek magyar vonatkozású részeivel. Ilyen cikkei: Szigetvár elfoglalása 1566-ban, Hadtört. Közl. 1891; A várnai csatáról, Hadtört. Közl. 1892; Pecsevi viszonya a magyar történetíráshoz, Száz. 1892; A török hódítás kezdete Magyarországon, Száz. 1893; Bocskay István felkelése, Száz. 1899.

Az eredmény nem állt arányban a fáradsággal. Hiába mondja Thúry imént tárgyalt, idevonatkozó első cikkében,

hogy a török történeti munkák kiváló tulajdonsága a hitelesség és a részletesség. Részletesség helyett terjengősséget mondhatnánk, a hitelesség kérdéséhez pedig csak annyit jegyzek meg, hogy a török történetíró hagyományos előadási formákban és hihetetlenül dagályos stílusban adja elő az eseményeket, művének forrásértéke gyakran igen problematikus. De azt a munkát, melyet Thúry végzett, a magyar turkológiának mint elemi kötelességet el kellett végezni, ezt az anyagot a kritikus magyar történetírás rendelkezésére kellett bocsátani s Thúry e nehéz feladatnak nagy tudással és szorgalommal tett eleget.

Thúry élete tudományos munkássága szempontjából négy, egymástól világosan elkülöníthető korszakra oszlik. A nyolcvanas években a török-magyar nyelvrokonság gondolata foglalkoztatja; a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején a török történetírókat fordítja; a millenniumi ünnepségek közeledtével nemzetünk őstörténetével kezd foglalkozni s ezt teszi egészen a kilencvenes évek végéig; a kilencszázas években pedig szinte kizárólag tiszta turkológiai munkásságot folytat.

Közben irodalomtörténeti tanulmányai is jelennek meg, de ezek szerves összefüggésben vannak turkológiai tanulmányaival.

Az első ezek közül, a »Szilágyi és Hajmási históriája«, mely az Irodalomtörténeti Közlemények III. (1893.) kötetében jelent meg, mesterien old meg egy kérdést, melyet előtte mások teljes sikertelenséggel tárgyaltak. Török és magyar forrásokból kimutatja, hogy Szilágyi Mihály, a törököknél Kara Mikhál, azaz Fekete Mihály 1448-ban, a Rigómezőn, török fogságba került, de hamarosan kiszabadult; hogy Hajmási László Szilágyi Mihály birtokos szomszédja volt s hogy mellettük volt a birtoka I. Murád szultán hozzánk menekült fiának, Szavdzsi bégnek, kinek egy leánya is volt. Thúry ezzel szilárd alapot adott a Szilágyi és Hajmási históriájára vonatkozó kutatásnak.

Török történelmi tanulmányai ebben az időben egy másik irodalomtudományi témához, a Szigeti Veszedelem filológiai vizsgálatához is átvezették. Erről írt terjedelmes

dolgozata az Irodalomtörténeti Közlemények 1894-i kötetében, három folytatásban jelent meg. Mélyreható tanulmány ez, mely nagy mértékben gazdagította a Szigeti Veszedelem forrására vonatkozó ismereteinket.*

De — mondom — a millénium közeledése őstörténeti irányba viszi érdeklődését és munkásságát s ép 1896-ban, a millénium évében adja ki a Századokban »A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai« című dolgozatát, melyben eleven stílusán próbálja bizonyítani azt az általa felállított nagy tételt, »hogy a magyaroknak minden egyes tartózkodási helyét ismerjük a Kr. előtti VIII. századtól fogva a mai hazának birtokba vételéig«.

Hogyan jutott Thúry ehhez az eredményhez? Nagyon egyszerűen. Okoskodásának alapja természetesen az az elmélet, hogy a magyarság török nép s a finnugorsághoz legfeljebb annyi köze van, mint a szlávokhoz. Második láncszeme Thúry bizonyításának az onogur-magyar kapcsolat. Tudjuk, hogy a magyar őstörténeti kutatás egyik alaptétele az, hogy a magyarok *ungroi* neve az onogur-bolgárok nevéből származik. Hangtani nehézség a két név egyeztetésében nincs; régi török jövevényszavaink azt bizonyítják, hogy a magyarság valaha hosszabb ideig szoros kapcsolatban volt egy bolgár-török néppel; az onogur-bolgárok régen Nyugat-Szibériában laktak, a vogulok és osztjákok őseitől elszakadt magyarok szomszédságában; később a Pontus-Kaukázus vidékén találjuk az onogur-bolgárokat, körülbelül ahol a magyarokat is találjuk: nincs hát semmi nyomós okunk kételkedni abban, hogy a magyarok az onogur-bolgárokkal igen szoros kapcsolatban voltak. Thúry azonosítja a magyarokat az onogurokkal. Már most: az *on-ogur* név annyit jelent bolgár-törökül mint »tíz ogur, tíz törzs«, s ennek a névnek egy hasonló hangzású párját

---

* Tisztán magyar irodalomtörténeti érdekű „Magyar versek a XVIII. század első feléből“ c. cikke. (Irod. Közl. XI [1901], 68–80. Egy halasi kéziratból, irodalomtörténeti jegyzetekkel). — „Belmezei Fráter Pál verse 1660 körül“ c. dolgozata Thúrynak nincs (l. Szinnyei életrajzi lexikonát), ez Zsák J. Adolf cikke, az Irod. Közl. idézett számában a Thúry közleménye előtti cikk.

találjuk Közép-Ázsiában, az *on-ujgur* »tíz ujgur« nevet. Thúry az *ogur* szót azonosítja az *ujgur*-ral, az onogurokat az onujgurokkal s így azután abba a helyzetbe kerül, hogy a magyar őstörténetet az ujgurok s ezek révén az ázsiai hunok, a hiungnuk történetéhez kapcsolhatja, visszamenve a Kr. előtti időkbe. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy az *ogur* névnek az *ujgur* névhez — némi hasonlóságon kívül — semmi köze sincs, akkor világossá válik, hogy a magyarságról szóló első történeti feljegyzés Kr. u. 461—65-ből való, melyben Priskos arról tudósít bennünket, hogy az onogurok — s velük valószínűleg a magyarok is — a Kaukázus vidékére költöznek, de egy nehezebben hívő ember még ebben is kételkedhetik.

Thúry ezen az alapon és igen merészen kombinálva Kr. előtti kínai adatokat mongol-kori krónikák állításaival, a magyar őstörténetről nagyjában a következő képet adja.

Legrégibb történetünk a hiungnuk és a Thúry szerint velük azonos ujgurok középpázsiai története. Kr. u. 91-ben vagy 93-ban a hiungnuk, azaz az ujgurok egy része, az onogurok, miután a kínaiak megverték őket, az Irtis mellékére költöztek, oda, ahol ma a kirgizek Nagy Hordája él. Ebben a hazában, a Kr. utáni II., III., és IV. században kerültek az onogur-török nyelvbe, azaz a magyarba a finnugor elemek, a szomszédos vogul és osztják nyelvből. Ezeknek az onoguroknak egyik ága az a nép, mely »hun« néven 375-ben átjön a Volgán. De ezektől a hunoktól a magyarokat némileg mégis elválasztja Thúry, t. i. azt mondja, hogy a magyarok 457 tájáig a Káspi-tó felett, a Volga és Urál közt laktak; ez az állítás Priskos azon tudósításán alapszik, mely az onogurok, sara-gurok és ogurok költözéséről szól. A Volga és Urál közti területről a magyarok a Kubán mellékére költöztek; ezt onnan tudjuk, hogy ekkoriban a történeti források erre a helyre teszik az onogurokat. Thúry fejtegetésének ezzel a pontjával egyetérthetünk, valamint azzal a megállapításával is, hogy a VI. század második és a VII. század első felében a Pontus felett egy hun birodalom volt, melybe a magyarok beletartoztak. A következő hazát, Levediát, Thúry he-

lyesen a Don és Dnyeper közé teszi, de, Konstantinos Porphyrogennetos idevonatkozó helyének sajátos magyarázatával, már 835 előtt kiköltözteti innen a magyarokat. Eszerint tehát a magyarok Etelközben nem pár évig, hanem évtizedekig laktak volna s Thúry szerint az Ibn Rusta-féle tudósítás is az etelközi hazára vonatkozik.

A magyarság »hun« nevét Thúry elméletének megfelelően a magyar-hun rokonság bizonyítékának, »türk« nevét a magyar-török rokonság bizonyítékának tartja. Ma úgy gondoljuk, hogy ezek a nevek valóban illették a magyarságot, de csak azt jelzik, hogy a magyarok beletartoztak a hunok, illetőleg a türkök birodalmába.

Julián tudósításával is foglalkozik Thúry s itt határozottan szembehelyezkedik Vámbéryval, ki azt tartotta, hogy »az egész tudósítás egy a későbbi századokból származó, a magyar krónikák, továbbá Plan Carpin és Rubruquis adatai nyomán szerkesztett nagyon silány compilatio, melynek szerzője alkalmasint egy hazafias lelkű magyar hittérítő volt, mely compilatióból azonban sem Ázsiának középkori földrajza, sem a magyarok eredetének kérdése semminemű hasznot nem húzhat«. Thúry hitelesnek tartja Julián tudósítását, de — egészen helyesen — úgy magyarázza, hogy ebben nem az őshazáról, hanem a magyarságnak egy északra költözött töredékéről van szó.

A *magyar* névről Thúry azt tartja, hogy ezt az onogur nép, vagy talán csak ennek egyik, elszakadt része, az V. század után vette fel valami okból. Tiltakozik az ellen, hogy a *magyar* nevet a *man's'i* névvel hozzák kapcsolatba, mely a vogulban a vogulok és osztjákok közös neve. Erről a hangtanilag — és mellesleg megjegyezve, mindenképpen — kifogástalan magyarázatról, mely a magyar őstörténet egyik legerősebb pillére, azt mondja Thúry, hogy ez csak egyik példája ama visszaéléseknek, melyekkel oly gyakran találkozunk az összehasonlító nyelvészet terén. Ez még mindig a nyolcvanas évek hangja. Thúry nem tud magyarázatot a *magyar* névre; azt tartja róla, hogy eredetileg személynév, mellyel a magyarok csak a VI. század első felé-

ben kezdték magukat nevezni, azon *Movayţeqs* nevű királyuk után, kiről Theophanes is megemlékezik.

Thúry őstörténeti elmélete lényegében nem lehetett helyes, mert hibás volt kiinduláspontja, a török-magyar rokonság tétele. Megfelelő előmunkálatok, képzett bizantinista, sinológus és más munkatársak hiánya is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Thúry kutatási módja ezen a területen nem volt kifogástalan. De el kell ismerni Thúry érdemeit itt is: számos részletkérdést — mint erre többször rámutattam — nagyon jól lát; ő veszi észre többek közt azt is, hogy a »hét magyar« ugyanolyan népnév, mint pl. a török *toquz tatar* »kilenc tatár«; nagy buzgalommal gyűjti össze és tárgyalja az arab-perzsa történeti és földrajzi irodalom azon helyeit, melyeken a magyarokat türköknek nevezik; Muhammad-i 'Aufi kéziratát elhozatja Bécsből, Al Balchī kézirateit Bécsből és Bolognából.

Másik nagy őstörténeti tanulmánya »Krónikáink és a nemzeti hagyomány« címen az Irodalomtörténeti Közlemények 1897-i kötetében jelent meg. Érdekesen mutatja ki — ez talán a dolgozat legmaradandóbb része —, hogy Hunfalvy, ki régebben hajlandó volt az őstörténeti kutatásban krónikáink adatait figyelembe venni, Roesler »Romänische Studien«-jének (1871) hatása alatt a Magyarország Ethnographiájában (1876) már teljesen elveti a magyar krónikák tanúságát. Ezt Thúry nem csak általában, hanem Roesler és Hunfalvy munkáinak részletes összevetésével bizonyítja. Azután a hun-magyar rokonságot, krónikáink hun mondájának eredeti magyar voltát fejtegeti — főleg azoknak a tételeknek az alapján, melyeket a Századokban megjelent, most ismertetett tanulmányában vall. Szorgalmasan felkutat minden adatot, mely a hun-magyar kapcsolatra mutat, elsorolja azokat az írókat, kik hunoknak mondják a magyarokat, vagy azokat a régi török népeket, melyek a magyarsággal kapcsolatban voltak, de e sok becses adatot csak nyersen adja, nem állítja be filológiai kutatások alapján a saját talajukon való összefüggésekbe, nem állapítja meg kritikailag, hogy egy-egy ilyen »hun« elnevezésnek mi a történeti értéke. E munkát az újabb kutatás végezte el, mely

arra az eredményre jutott, hogy a hun-magyar kapcsolat tudata élt ugyan a honfoglaló magyarságnál, de krónikáink hun mondájában csak elvétele akadnak olyan részek, melyek a magyar hagyományra mennek vissza.

Thúry erősen felhasználhatónak tartja a krónikákat az őstörténeti kutatásban s ezt részletesen próbálja bizonyítani. Lássunk egy-két példát.

Anonymous műve hetedik fejezetében a következőket mondja: »Az Úr megtestesülésének nyolcszáznyolcvanegyedik esztendejében... a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak hívnak, kijött Szcitia földjéről nyugat felé... Sok-sok nap pedig pusztá tájakon vonultak; az Etil folyót pogány módra tömlőn ülve úsztatták át...« Ezen a helyen az *Etil* folyót megnyugtató módon megmagyarázni nem lehet. Thúry azt hiszi, hogy az *Etil* a Volgát jelenti s Anonymous tudósítása »ebben olyan nemzeti hagyományt tartott fenn, amely még emlékezik homályosan a Volgán túl, a Kaspi-tenger fölött elterült őshazáról, melyből őseink Priscus rhetor tudósítása szerint Kr. u. 457 tájban költöztek ki.« Thúry Priskosnak arra a helyére gondol, melyen ez az onogur-bolgárok megmozdulásáról szól. Hogy a magyarok ekkor költöztek régi urálvidéki hazájukból a Kaukázus vidékére, azt én is valószínűnek gondolom, de hogy Anonymous idézett tudósítása erre vonatkoznék, az több mint kétséges. Vagy például a krónikáknak azt a tudósítását, hogy Scythia határai a regnum Jorianorum, Tarsia, Mangalia és a gens Corosmina, Thúry úgy magyarázza, hogy ebben az a már emlegetett, a mai kirgizek földjén elterült egyik ázsiai őshazánk emléke van megőrizve. Gombocz Zoltán mutatta ki, hogy Scythiának szóbanforgó határai az egykorú földrajzi irodalomból kerültek a krónikába; azok az országok szerepelnek ebben a leírásban, melyeket a XIII. században mint az Európát Ázsiával összekötő legfontosabb útvonal mentén levőket, sokszor emlegettek. Ezt természetesen könnyebb ma nekem látni, mint Thúrynak volt 1897-ben, azonban kétségtelen, hogy Thúry is más alapon kereste volna a krónikák említett helyeinek

magyarázatát, ha a magyar-török nyelvrokonság téves elmélete félre nem vezeti.

Thúry őstörténeti vizsgálódásai egy nagyobbsszerű részlet-eredménnyel is jártak: rájött arra, hogy a magyarságnak arról a töredékéről, mely Konstantinos Porphyrogennetos szerint Perzsiába, illetőleg Örményországba költözött, a szavárdokról, kik a Kaukázus főgerincétől délre, Tiflisztől keletre laktak, arab, perzsa és örmény írók is szólnak. Ez a magyar őstörténeti kutatás egyik legszebb és legfontosabb felfedezése. Thúrynak erre vonatkozó cikke »A magyaroknak 'szavarti-aszfali' neve« címen a Századok 1897-i kötetében jelent meg. Marquart Thúry eredményei alapján tovább kutatva 1903-ban megállapította, hogy a szavárdok 750 és 760 között költöztek Örményországba s ehhez még hozzáfűzhetjük, hogy a szavárdok emlékét a magyar hagyomány is megőrizte: az Anonymusnál szereplő Zuard, azaz Szavárd vezér, ki magyarjaival Görögországba költözik s nem tér többé vissza, ennek az elszakadt nép-résznek, a szavárdoknak hagyománybeli képviselője.

A székelyek eredetének sokat vitatott kérdését is próbálta Thúry megoldani. Erre vonatkozó első cikke »A székelyek eredete« címen az Erdélyi Múzeum 1898-i évfolyamában jelent meg, második cikke »Még egyszer a székelyek eredetéről« címen ugyanazon folyóirat következő évi kötetében. Thúry szerint a székelyek avar eredetűek. Bizonyításának legfontosabb része a következő: a székelyföldi helynevek feltűnően egyeznek Zala, Veszprém, Baranya, Vas, továbbá Bihar, Szatmár, Szilágy és Arad megyei helynevekkel; ezeken a helyeken a történeti források szerint avarok laktak, tehát a székelyek avar eredetűek. Ez a bizonyítás nem egészen meggyőző; helynév-egyezésekből csak különleges esetekben lehet következtetéseket vonni s a székelyföldi és más magyarországi helynevek egyezése bizonyos esetekben sokatmondó ugyan — gondoljunk csak a *Pozsony, Moson, Rába* — *Ráb, Zobor* nevekre, melyek a székelyeknél is megvannak —, de ezek az egyezések nem oly természetűek, hogy alapot szolgáltatathatnának a székelység eredete kérdésének megnyugtató megoldására;

az is figyelembe veendő, hogy ezeken a vélt avar-székely helyneveken semmiféle avar bélyeg nincsen, ezek különféle eredetű rendes magyarországi helynevek s ha az avar-székely kapcsolat, illetőleg azonosság emlékei volnának, kellene valami feltűnő és határozottan látszó avar csoportnak, illetőleg, mivel az avarok Thúry szerint törökök, török csoportnak lenni köztük; a bizonyítás másik lánc-szeme, hogy az illető területeken a magyar honfoglalás korában avarok laktak volna, szintén nem elégít ki: avarok Magyarországon már ebben a korban nem igen éltek, legfeljebb jelentéktelen töredékekben, de semmi esetre sem olyan nagy területet elfoglaló néptömegekben, ahogyan Thúry felteszi, ki egyenesen azt mondja, »hogy az itt talált avar-székelyek száma bizonyosan volt akkora, mint a rokon jövevényeké (azaz a honfoglaló magyaroké), ha ugyan meg nem haladta azt«. Ha azonban nem is sikerült Thúrynak az avar-székely azonosság elméletét bebizonyítani, azt meg kell állapítanunk, hogy cikke a székely kérdés kutatásának legértékesebb termékei közé tartozik. Szépen és eredményesen cáfolja Hunfalvy elméletét — aminthogy Thúry több dolgozatában erősebb a cáfolásban, mint az építésben —, becses a székelyföldi és magyarországi egyező helynevek gondos és nagy munkával végzett összeállítása, nagy tudással készült az avar történet idevonatkozó részeinek ismertetése. De magának a kérdés lényegének a szempontjából is nagyon fontos a Thúry cikke, ha nem is éppen abban az értelemben, ahogyan ő gondolta. A *csigla*-mező és a *székely* név magyarázatára gondolok. Ezeket Thúry elfogadható módon fejti meg a törökségből. A *csiglá*-t illetőleg rámutat arra, hogy *čyy* a törökségben »kerítést, akadályt, védelmi berendezkedést« jelent, a *čyyla* pedig olyan helyet, ahol ilyen védelmi berendezkedések vannak. A *székely* nevet pedig egy török *sikil* szóból magyarázza Thúry, mely méltóságnév. A régi török népek intézményeit és szokásait ismerve, nem kételkedhetünk Thúry ezen magyarázatainak helyességében s e magyarázatok — mint mondtam — nagy jelentőségűek a székely kérdés megoldásánál.

Az Erdélyi Múzeum 1899-i kötetében Sebestyén Gyulával vitatkozik Thúry s elmésen cáfolja a székelyek kabar eredetének elméletét. Ebben a polemikus cikkben is van egy különösen szép és becses rész, t. i. az a nyolc oldal, melyen Thúry a magyar *lengyel* népnév eredetét megfejtí. Sebestyén t. i. azt mondotta a *székely* népnév végzetéről, hogy azonos a *lengyel* név végzetével. Thúry kimutatja, hogy a *lengyel* névnek régibb magyar alakja *lengyen*, s hogy ez egy más helyen is előforduló szabályszerű alak.

Mint mondtam, Thúry tudományos munkásságának negyedik, utolsó korszakában a török filológia területén dolgozott. 1899-ben jelent meg utolsó magyar őstörténeti értekezése s ezután pár évig nem ad ki semmi nevezetést, de 1903-tól fogva egymásután jelennek meg nagybecsű turkológiai tanulmányai.

Elsőnek említtem ezek között »A khazar *iša* méltóságnévről« című cikkét a Keleti Szemle IV., 1903-i kötetében. E cikkben azt bizonyítja Thúry, hogy a régi török *šad* méltóságnév, mely igen magas rangot jelzett, mohamedán íróknak a kazárookra vonatkozó feljegyzéseiben található *iša*, *išan*, *abšad* alakváltozatok alapján *išad*-nak olvasandó. E tételnek az adatok ellentmondanak. Szébb a cikknek egyik mellékeredménye, annak a bebizonyítása, hogy mind a kazároknál, mind az altajvidéki türköknél meg volt az a szokás, hogy a fejedelmet megválasztásakor addig fojtogatták, míg önkívületi állapotba jutott s akkor megkérdezték tőle, hogy meddig akar uralkodni. Igaz, hogy ezt már 1825-ben megírta Klaproth a Journal Asiatique VII. kötetében.

Thúry török filológiai munkássága két területen mozog: az egyik a ma is rendkívül elhanyagolt keleti török nyelv és irodalom, a másik a régi és új oszmánli filológia.

A keleti török területre vonatkozólag négy értekezése van, melyek közül kettő szótár-tanulmány.

Akadémiánk értekezései között jelent meg 1903-ban »A ‚Behdset-ül-lugat‘ című csagatáj szótár« címen első idetartozó tanulmánya, melyben részletes kritikai vizsgálat alá veszi a csagatáj szótárakat s bőven ismerteti a Behdžet-

ül-lugatot, egy 1861-ben írt csagatáj szótárt, melynek addig egyetlen ismeretes kéziratát ő fedezte fel s szerezte meg Konstantinápolyban. E szótár egy régi híres csagatáj szótárnak, a *Sengilāchnak* javított és bővített kiadása, a leggazdagabb és legmegbízhatóbb forrása a keleti török nyelvnek. 1914-ben egy orosz tudós újabb kéziratát fedezte fel Teheránban. Az a 36 lapnyi csagatáj szójegyzék, melyet Thúry e dolgozatában a Behdżet-ül-lugatból való mutatványul ad, becses adalék a török szókincs ismeretéhez. De rendkívül tanulságosak a csagatáj vagy a csagatájt is felölelő szótárak adatainak értékéről szóló fejtegetései is. Arra mutat rá, hogy milyen kritikával kell használni legtöbbször idézett szótáraink közül Zenker, Budagov, Pavet de Courteille és Šeich Sulejmān művét. Kimutatja, hogy lesz e szótárakban a tűzifából mennydörgés, a *nagu* 'miért?' szóból *bagu* 'legelő', az énekből ruhadarab, a rakétából denevér, a hiénából beszéd, a »mogorva ember«-ből »Dzsingiz kán kardjának markolata« és így tovább. E tévedések persze menthetők; a török szótárírónak rendkívüli nehézségekkel kell megküzdeni, de hiába — a tévedés, a rossz adat azután újabb tévedésekre ad alkalmat. Nem sok van, ami elvileg olyan fontos volna a török filológiában, mint az a tíz oldal, amit Thúry erről írt. Az ördög azonban nem alszik; vele is megesik, hogy szótármutatványának mindjárt az első lapján találunk egy szót: *atyg* és *atyq*, melynek jelentése 'medve', továbbá 'okos, józan'. Ilyen török szó nincs, ellenben az *ajyg* [szó] 'medvét' is, 'józan' is jelent. Aki ismeri az arab írást, már tudja, miből keletkezett a hiba: az *ajyg* szó *j* betűjének két pontját a szótáríró nem a sor alá, hanem a sor fölé tette s ez által a *j*-ből *t* lett.

Másik keleti török szótár tanulmánya a Keleti Szemle V. kötetében, 1904-ben jelent meg ezen a címen: »Az 'Abuška Lugati' című čagataj szótár«. Akadémiánk még 1862-ben, Vámbéry és Budenz gondozásában kiadta az »Abuška« című csagatáj szógyűjteményt, melyet azután 1869-ben egy orosz tudós, Véliaminoff-Zernov is kiadott. Ettől az Abuškától teljesen független szótár az »Abuška

Lugati», melynek kéziratát Thúry Konstantinápolyban szerezte. A kézirat, mely unicum, sajnos, csonka, körülbelül csak harmadrésze van meg. A szótár Thúry szerint a XVI. század elején keletkezett s a csagatáj nyelv legrégibb szótára. Thúry felsorolja belőle az Abuškában, továbbá a többi csagatáj szótárakban hiányzó szókat.

Ezekhez a tanulmányokhoz csatlakozik Thúrynak »A közép-ázsiai török nyelv ismertetései« című dolgozata; ebben sorra veszi és kritikailag ismerteti azokat a keleti és nyugati munkákat, melyek a keleti török nyelvvel foglalkoznak. Ez értekezését Akadémiánk 1906. évi Kőrösi Csoma-émlékünnepén, április 23-án, halála előtt épp egy hónappal olvasta fel s egyúttal ismertette Csomának egy kevés figyelemre méltatott, 1832-i levelét, melyben Csoma legvilágosabban fejezi ki ázsiai útjának célját, mely a magyarok legelső lakóhelyeinek felkeresése volt. »Kétségtelenül chinai Tatárországnak beljebb eső részei azok a helyek — írja Csoma ebben a levelében — hol a magyar nemzet bölcsőjét keresnünk kell«. Thúry nem céloz rá, de kétségtelen, hogy nagy öröme volt abban, hogy az ő pár évvel azelőtt hírdetett őstörténeti tételei így találkoztak Csoma gondolataival. Felfogásuknak közös alapja volt: a magyarok *ungroi* nevének az *ujgur*, *jugar* népnévvel való összecsengése.

Rendkívüli feladat megoldására vállalkozott Thúry »A közép-ázsiai török irodalom« című értekezésében, melyet Akadémiánk 1904-ben adott ki. A nagy terjedelmű s rendszeresen egyáltalában nem tanulmányozott középázsiai török irodalom történetét foglalta össze e dolgozatban. Bevezetésében maga mondja: »Ezt bizonyára merész vállalkozásnak tartja minden hozzáértő, és kétszeresen merésznek olyan embertől, aki egy vidéki kisebb városban él, a tudomány kincses bányáitól távol«. A merész vállalkozás nemcsak az adott körülményekhez képest sikerült fényesen; Thúry abszolút értékű művet teremtett, mely ma harminc év múlva is az egyetlen összefoglalás e területen s jól érthető hiányai ellenére is nélkülözhetetlen.

Az oszmán-török filológia területén három dolgozata van Thúrynak, mindhárom kiváló értékű.

Első közöttük »Török nyelvemlékek a XIV. század végéig« című értekezése, mellyel mint Akadémiánk 1903-ban megválasztott levelező tagja, ez év október 5-én székét foglalt. Az értekezés címe nem ad pontosan számot annak tartalmáról, mely voltaképpen a középázsiai török nyelvemlékek áttekintéséből, a kisázsiai török nyelvemlékek részletesebb tárgyalásából s az 1390. évből való Iskender-nāme kimerítő ismertetéséből áll. Thúry az Iskender-nāmét az oszmán-török irodalom első termékének tartja, Kis-Ázsia régebbi török irodalmi termékeit a szeldzsukoknak tulajdonítva. Az értekezés első része, a régi török nyelvemlékekre vonatkozó ismereteinek összefoglalása, első e nemű kísérlet s máig is magában áll.

Ehhez az értekezéshez kapcsolódik Thúrynak második oszmánli tárgyú dolgozata, »A XIV. századbeli oszmán-török nyelv«, a Nyelvtudományi Közlemények 1904-i (XXXIV.) kötetében. Az Iskender-nāme nyelvtani és lexikális sajátságait tárgyalja ebben a cikkben Thúry, becses adalékokat szolgáltatva a régi oszmánli nyelv ismeretéhez s a történeti török nyelvtanhoz.

Halála után jelent meg harmadik oszmánli tárgyú dolgozata, »A török drámairodalom«, a Budapesti Szemle CXXXVI. kötetében, 1908-ban. Ebben a török dráma történetét oly széleskörű tudással és olvasottsággal tárgyalja, hogy dolgozata mindannak, amit e témáról eddig írtak, magasan felette van.

Befejeztük Thúry munkásságának ismertetését s most feltehetjük a kérdést: milyen helyet foglal el Thúry a magyar turkológia fejlődésének történetében s általában a turkológiában.

A török filológia megalapítója Magyarországon Vámbéry Ármin. Akik előtte e területen dolgoztak, igen érdemes emberek, de nem volt meg az az átfogó képességük és tudásuk — nem is törekedtek erre —, hogy a magyar turkológia feladatait minden vonatkozásban lássák s a munkát az egyes területeken elkezdjék. Ezt Vámbéry tette meg. Ha

hibásan is, de rendszeresen művelte a török-magyar nyelv-hasonlítást, a török nyelvtudományt, a török régiségtant, a régi török népek történetét, a régi és a mai törökség néprajzi és nyelvészeti leírását. Thúry ezt a programot vette át, de kibővítette az oszmánli-magyar irodalomtörténeti és történeti kérdések szorgalmas kutatásával. Egyénisége Vámbéry sok színű egyéniségéhez nem hasonlítható, de a török filológia forrásanyagának ismeretében és filológiai módszerességben határozottan felülmúlja Vámbéryt, a természetes fejlődésnek következő, magasabb fokát képviseli.

Ez az ítélet szűrődött le Thúryról a török filológia nemzetközi irodalmában is. Thúry nemzetközi érvényesülését azonban szinte lehetetlenné tette az a körülmény, hogy idegen nyelven semmit sem adott ki. Amennyire kedves nekünk az ő erős magyar érzése, mely igen mélyen gyökerezett egyéniségében és tudományos lelki-alkatában, annyira nem helyeselhetjük, hogy nem igyekezett beleilleszkedni a török filológusok nemzetközi együttesébe. Ez hasznos lett volna a magyarságnak, dicsőségére vált volna a magyar tudománynak, és hasznos lett volna neki is, szélesedett volna a látóköre, fejlődött volna a kritikai érzéke. Így legszebb dolgozatait nem ismerik, vagy nem veszik figyelembe; néha, egy magyar szótár segítségével kihasználunk műveiből egy-egy adatot, esetleg többet is, de munkásságáról csak igen nagy vonásokban van képe a külföldi török filológusainak. Köprülüade Mehmet Fuat, a sztambuli egyetem tanára, a tudományos török irodalomtörténeti kutatás megteremtője, Thúrynak két dolgozatát kiadta török nyelven, Ragıp Hulûsi sztambuli nyelvész-professzor fordításában, a Milli tettebbü'ler medžmü'asy c. folyóiratban (1913).

Itthon azonban jól látták tudományos munkásságának és képességeinek nagy értékét. Goldziher Ignác és Szinnyi József, kik Thúry tudományköréhez legközelebb állottak, különös pártfogásukba vették Thúryt s a budapesti egyetem bölcsészeti kara 1906 tavaszán meghívta őt a Vámbéry nyugalomba vonulásával megüresedett keleti nyelvészeti tanszékre.

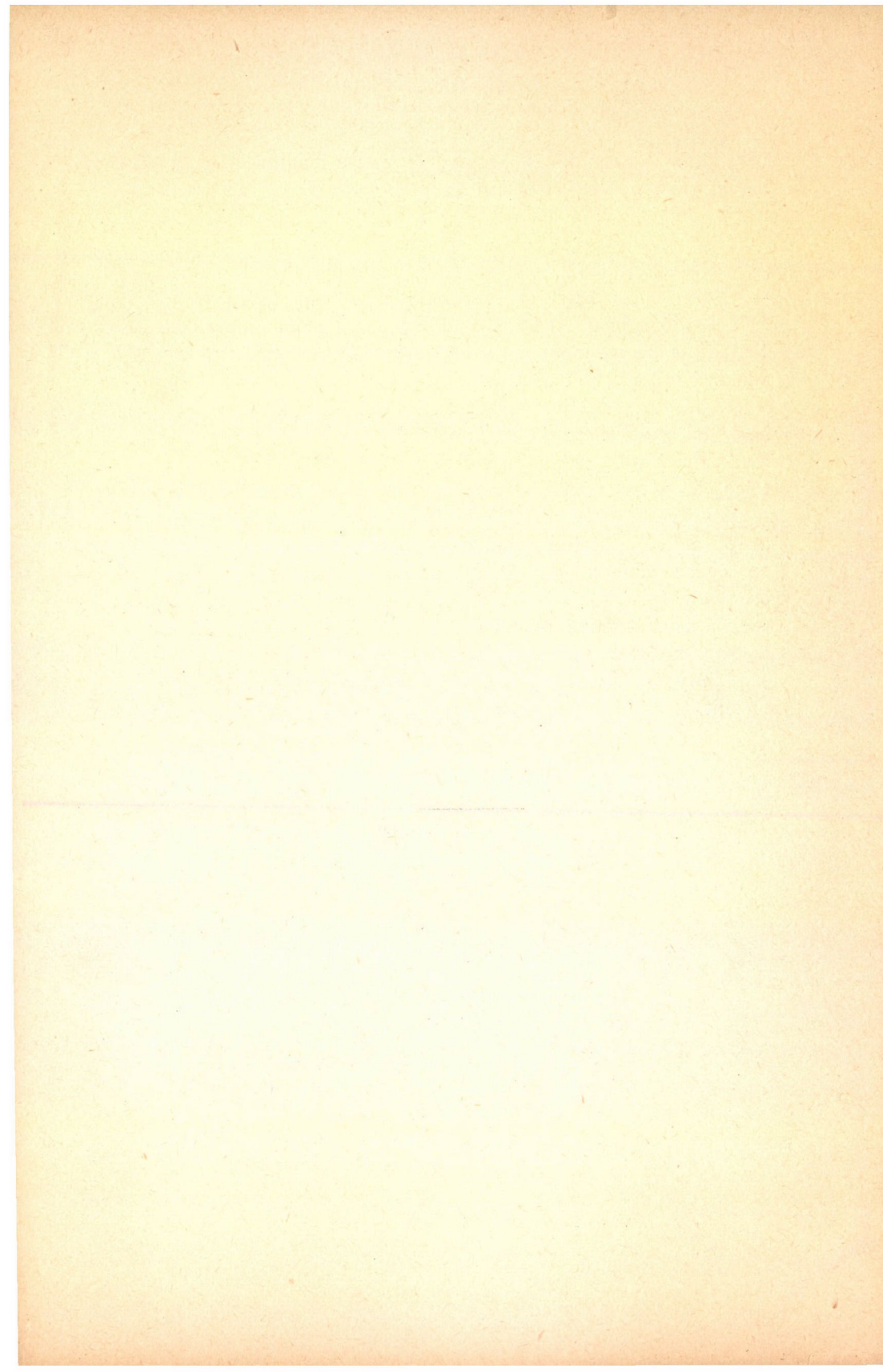
Thúrynak rendkívüli örömet okozott e meghívás; élete legnagyobb reménységét látta vele beteljesedni s az igazi tudós ambíciójával készült egyetemi tanári hívatása betöltésére. Sajnos, erre sosem került a sor; gyomorbaja miatt, mely évek óta kínoztta, operáltatnia kellett magát, de hiába — 1906 május 22-én a szabadkai kórházban, negyvenöt éves korában meghalt. Koporsójánál az Akadémia nevében Szilády Áron mondott beszédet, sírja fölé a halasiak közadakozásból emléket állítottak.

Thúry ereje teljességében volt 1906-ban s kétségtelen, hogy ha Budapestre jöhet és itt még évtizedekig dolgozhatik, ma jóval gazdagabb volna a török filológia. Kétségtelen, hogy — mint munkássága utolsó korszaka mutatja — növekvő forrásismerettel és kritikával mélyedt volna el annak a két területnek tanulmányozásában, melynek akkor az egész világon ő volt a legrésőbb képviselője, a régi oszmánli és a középázsiai török tanulmányokban s akkor ezek a területek ma nem volnának abban a mostoha állapotban, melyben ma vannak.

Súlyos vesztesége a török filológiának, hogy nem így történt.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 4. SZÁM.

KUNZ JENŐ L. TAG
EMLÉKEZETE.

ÍRTA

VITÉZ MOÓR GYULA

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI ÁPRILIS HÓ 30-ÁN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1934.

Kunz Jenő I. tag emlékezete.

I.

1. A tudományos munka felemelő voltáról kevés olyan megkapó vallomást találunk, mint azt, amelyben a cinizmusáról híres *Machiavelli* elmondja »Fejedelem« című műve keletkezésének történetét. A gyakorlati politikai életnek ez a nagy számkivetettje, hajótörött életének minden vigasztalását, az államélet elméleti szemléletében találja meg. »Ebbe az alacsony életbe elmerülten, — írja Vettori Ferencnek, — kidugom fejemet a penészből, gúnyolva sorsom mostohaságát, mert látni akarom, nem szégyenlő-e magát. Ha eljő az est, hazamegyek dolgozószobámba. A küszöbön levetem a piszkos és sáros parasztgúnyát, királyi udvarhoz illő ruhát öltök magamra és így, illő öltözetben lépek be az ókor nagyjainak udvarába. Itt szíves fogadtatásban részesülök és azzal a táplálékkal üditem magam, amely egyedül való nekem s amelyre születtem. Nem restellek velük beszélni, megkérdézem tőlük tetteik indokait; ők pedig nyájasan felelnek, úgy hogy négy órán keresztül nem érzek unalmat és elfelejtem minden viszontagságomat: a szegénység nem ijeszt, a halál nem rettent.«¹

Amidőn ebben az órában hét évvel ezelőtt elköltözött kiváló tagtársunk, Kunz Jenő I. tag emlékét felidézem, önkéntelenül Flórenc egykori halhatatlan követének szavai jutnak eszembe, mert hiszen Kunz Jenő élete is: a tudományos munka felemelő volta mellett tett vallomás volt. Csakhogy Kunz Jenő nem egy szegényes és csalódott élet nyomorúságaiból emelte ki fejét akkor, amidőn szemét a

¹ *Somló Bódog*: Machiavelli. (Társadalomtudomány c. folyóirat, I. köt., 1921.) 43 l.

messzefénylő elméletek távoli horizontjára függesztve társadalom- és jogbölcsészeti problémák megoldását kereste, hanem egy gyakorlati sikerekben gazdag élet, s egy elismerésben bővelkedő sokágú közéleti tevékenység erkölcsi és anyagi eredményekkel dúsan megrakott asztalától kelt fel, hogy lelkét ünneplő ruhába öltöztetve belépjen a tudomány magányos csarnokába.

*

2. Élete külső folyásában szerencsés élet, belsőleg kiegyensúlyozott, harmónikus élet volt. S amit elért benne, azt saját derekasságának és kiválóságának köszönhetette.

1844-ben született Temesváron, határőrvidéki katonacsaládból. Apja mérnökkari ezredes volt és talán tőle örökölte a kiváló szellemi képességekkel megáldott fiú azt a szigorúan exakt gondolkodást, mely őt mint jogászt jellemezte. A jogászi, különösen pedig az ügyvédi pálya sok alkalmat ad retorikai képességek kifejtésére. Azonban az is bizonyos, hogy éppen a magasabbrendű jogászi munkához nem a fellengzően szép, de többnyire homályos és pontatlan metaforákkal dolgozó retorika, hanem kéllehetetlenül éles logika, hajszálfinom disztíngváló képesség, pontos és szabatos gondolkodás s végül világos judicium szükséges. Kunz Jenő egész életében megvetette a retorikát, olyan vérbeli jogász volt, akinek szellemi alkata nem az érzelmi elemek meleg színeiből, hanem a hideg logikából, a világos és szabatos gondolkozásból merítette legjellegzetesebb vonásait.

Egyéniségének ebben a jellemző vonásában találhatjuk meg talán azon sikerek forrását is, amelyek őt — miután a pesti piaristák gimnáziumát s a pesti Kir. Magyar Tudományegyetem jogi fakultását elvégezte és az ügyvédi pályára lépett — a kiegyezés utáni boldog idők egyik legkitűnőbb jogászává, hírneves ügyvédjévé tették. A kiegyezés utáni fellendülés idejében az ő jogászi szak tudása nagy pénzügyi és vasuti tranzakciók lebonyolításánál s az azokból folyó jogviták eldöntésénél döntő szerepet játszott. E téren elért sikerei révén számos vállalat

jogtanácsosa és igazgatósági tagja, a Győr-Sopron-Ebenfurti vasút igazgató-elnöke, az Országos Központi Takarékpénztár elnöke és az Első Magyar Részvény-Serfőzde elnöke lett.

Tagja volt az Ügyvédvizsgáló Bizottságnak s több mint félszázadon át tagja a székesfővárosi törvényhatósági bizottságnak is. Az országos politikában a szabadelvű pártnak s különösen Tisza István grófnak volt lelkes híve s a belvárosi szabadelvű pártnak egyik vezére. Azt az emlékezetes választást, amelyben Tisza és Andrássy versenyeztek a Belváros mandátumáért, mint választási elnök ő vezette.

Közel harminc éven át látta el Spanyolország konzuli tisztét s e működéséért az Izabella-rend csillagos közepkeresztjével tüntették ki.

Sokoldalú közéleti elfoglaltsága mellett is maga vezette birtokain a gazdálkodást s mintaszerű gazdának bizonyult.

S mindezekon kívül ideje maradt tudományos irodalmi működés kifejtésére is. Számos kisebb jogi értekezésen kívül megírja »A munka« című hatalmas művét (1901, 382 l.), amelynek alapján Akadémiánk 1903-ban levelező tagjává választja. Székét 1904-ben »Az igazságos jog« c. mélyenszántó tanulmányával foglalja el. (44 l.) A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata kiadványsorozatát 1908-ban Kunz Jenő: »A jog« című munkájával indítja meg. (74 l.) Ezenkívül tudomásom szerint kéziratban is maradtak értekezései, így többek közt »Pénz« című tanulmánya, amelyen élete végén dolgozott és amelyet már nem is fejezhetett be.

Megadatott neki, hogy, bár törékeny szervezettel látta el Teremtője, józan, egyszerű és munkás életmódjának jutalmaként a patriarchák korát is megérje s mindvégig megőrizze teljes testi és lelki frissességét s derült élet-szemléletét. A sorscsapások ugyan őt sem kerülték el: idő előtt vesztette el hitvesét s élete alkonyán egymás után tette sírba három daliás fiát. De ezek a csapások sem bírták letörni: a görög bölcsek filozófikus nyugalomával, ki-

egyensúlyozott lélekkel fogadta őket, mint ahogy lelkének ezt a derült és puritán nyugalmit másrészt a szerencse kedvezése s a sikerek sora sem kavarta fel és nem kápráztatta el soha.

S adott az Úr neki könnyű és szép halált is. Halála napján, 1926. szept. 25-ikén délelőtt még fenn volt hivatalában s teljes szellemi frissességgel végezte el teendőit. Azután meglátogatta egyik súlyosan tüdővésztes kedves tisztviselőjét, akinek éppen haláltusájához érkezett. Mélyen megrendülve távozott a betegágytól, hazaérve csak annyit mondott, hogy: »Egy haldoklótól jövök«, összeesett és kiszenvedett. A hideg ész és a rideg logika embere így lett halálában melegen érző szívének áldozatává, beszédes bizonyságaként annak az igazságnak, hogy amilyen könnyen átengedik általában a teret a *homo sapiens* lelkében az észszerű megfontolások a megfontolatlan érzelmek rohamának, éppoly nehezen vonhatja ki magát még a legfényesebb ész és a legfölényesebb elme is az érzelmi *imponderabiliák* hatása alól.²

*

3. Kunz Jenő munkában és sikerekben gazdag életének szemlélete joggal támasztja bennünk azt a kérdést, hogy vajjon *mi* vitte ezt a sokfelé elfoglalt s pázar jólétben élő embert arra, hogy a tudományos igazságok kutatásának magányos és göröngyös útját járja? Bizonyos, hogy semmi gyakorlati szüksége sem volt arra, hogy élethivatásától messze elvezető társadalom- és jogfilozófiai kutatásokat végezzen. S ha ezt mégis megtette, akkor csakis tiszta lelki szükségből, azért a magasztos gyönyörűségért tette, amellyel az el nem múló igazságok szemlélete tölti el a mulandó embert. Ezért talán nem minden jog nélkül mondhattuk, hogy Kunz Jenő élete a tudományos munka felemelő volta mellett tett megkapó vallomás

---

² Az életrajzi adatokat az elhunyt veje, *Dóra Szilárd* úr és bizalmas barátja, *Metzler Jenő* úr, a MOKTÁR vezérigazgatója, voltak szívesek rendelkezésemre bocsátani.

volt. Ez az élet Schillernek a tudományról írt epigramm-ját juttatja eszünkbe:

„Einem ist sie die hohe, die himmlische Göttin, dem Andern
Eine tüchtige Kuh, die ihn mit Butter versorgt.“

S ha Schiller talán tévedett is, midőn a tudományt a bőven tejelő fejőstehén szerepére alkalmasnak vélte, semmi esetre sem tévedett, midőn a legfelségesebb istennőként jellemezte. Kunz Jenő számára a tudománnyal való önzetlen foglalkozás ennek a magasztos istennőnek áhítatos kultusza volt. A tudományos kutatás útjára azon földöntúli örömmel a megérezése vezette őt, amelyet az igazság felismerése nyújt és amely lelkünket az örökkévalóság lehelletével árasztja el.

Nem méltatlan felé fordult tehát Akadémiánk elismerése akkor, midőn Kunz Jenőt tagjává választotta. Mert bár a tudomány művelése számára nem volt élethivatás, annál sokkal több: istentisztelet, az *amor intellectualis Dei* megnyilatkozása volt.

II.

4. Kunz Jenő azonban nem csupán a tudománynakreme példaadóan önzetlen szeretetével érdemelte ki az akadémiai tagságot, hanem azzal is, hogy művei tudományos irodalmunk értékes gazdagodásaként tekinthetők.

»Jogcímét az akadémiai tagságra, — mondja *Concha Győző* azokban a sorokban, amelyekkel 1903 februárjában Kunz Jenőt levelező tagnak ajánlotta, — abban a kitűnő műben látom, amellyel 1901-ben örvendeztette meg tudományos irodalmunkat. A *Munka* szerény címe alatt ennek 382 oldalán az emberi társadalom összes összekötő kapcsolatainak, fenntartó erőinek, jogi, erkölcsi életelveinek oly megfejtésével találkozunk, amely először is meglep eredetiségével, azután lebilincsel igazságával. Csak az, aki a gazdasági, az erkölcsi, a jogi életnek minden zugát át-búvárolta, aki az emberiség fokozatos történelmét a legfőbb nézőpontokról bírja áttekinteni, gondolhat ily munka

tervére, kiviteléhez pedig oly kitaláló elme, oly éles ítélet szükséges, aminőt Kunz Jenő e művében mutat.»

Kunz Jenő főműve, »*A munka*« című mű, valóban igen érdemes alkotás. Látszik rajta ugyan, hogy nem a céhbeli szaktudós munkája. Hiába keresnők benne annak a tudományos apparátusnak a nyomát, amelynek segítségével a vonatkozó szakirodalom gondos és részletes feldolgozásával újabb tudományos művek felépülni szoktak. Mindazonáltal igen széleskörű irodalom felhasználásáról tesz szerzőnk munkája tanúbizonyságot. Szívesen idézi a filozófus Ed. Hartmannt, Spencert, Darwint, a neves közgazdákat és történészeket, a kezdetleges népek néprajzának kutatóit s a természettudományok művelőit is. Gyakran idéz azonban napilapokból is, különösen a Budapesti Hírlapból és a Pester Lloydból, vezércikkből vagy napi-hírekből. Általában szeret a mindennapi élet tényeiből kiindulni; gyakran visszatérő szólásmódja, mellyel a tételei bizonyítására felhozott tapasztalati példákat bevezeti, az, hogy »naponta láthatjuk«, vagy »mindennapi dolog«. Ilyen mindennapi tapasztalati példákból kiindulva világos és logikus gondolkozásával néha a legelvontabb igazságokig tud felemelkedni.

Az *exakt* gondolkodás iránti hajlama folytán, — amelyről fentebb már szoltunk, — igen sokra becsüli a természettudományokat, de éppen ez az exakt gondolkodás megóvjá attól is, hogy természettudományos megállapításokat kritikátlanul és könnyelműen átvigyen a társadalom életének szemléletére. Az ő ideálja nem a természetes kiválasztódás, hanem az öntudatos emberi akarat által irányított »mesterséges szelekció«. S mikor a »legfelsőbbrendű munkafeladat« gyanánt »az emberanyag nemesítését« tűzi ki, ebben a nézetében már az emberi kultúrcéloktól mérsékelt természettudományos felfogás nyilvánul meg. (333. l.)

Általában mentes az egyoldalúságtól és a szélsőségektől. Világos és józan fejtegetéseiben az ellentétes álláspontoknak mindig egyenlően gondos és elfogulatlan mérlegelésével találkozunk.

Művének címe, — mint arra már Concha Győző idézett szavai utalnak, — nem mindenben fedi a mű tartalmát. Művének csupán I. fejezetében foglalkozik a *munka* mivoltának, különböző fajainak, a testi és különösen a szellemi munka mibenlétének, a munka eredményének és eszközeinek az analizálásával. A II., III. és IV. fejezet a *társadalmi hatalom* természetével, kialakulásával és működésével foglalkozik, hogy az V. fejezet ugyancsak a társadalmi hatalomnak a munkára gyakorolt befolyását vizsgálja. A VI. fejezet a társadalmi *verseny* kérdését tárgyalja, amelyet azonban szintén a hatalom szemszögéből néz. A VII. fejezet a társadalmi *összeműködés* jelenségével foglalkozik, ezt is azonban főként a hatalom nagy szervező erejének és a hatalmi szervezetek és a szabad szervezetek különbségének a nézőpontjáról mutatja be. Végül a VIII. utolsó fejezet a társadalmi összeműködés által követelt helyes viselkedés szabályaival, különösen pedig a jogszabályok szerepével foglalkozik. Valóban elmondhatjuk tehát, hogy Kunz Jenő főműve a »Munka« szerény címe alatt egy egész *szociológiai rendszert, önálló társadalombölcseletet* nyújt. Ennek a műnek a tartalma: a társadalmi *hatalom* szerkezetének és működésének, a társadalmi *összeműködésnek*, a különböző társadalmi *szervezeteknek* és azok *szabályainak* a vizsgálata.

Ha művének a »*Társadalmi hatalom és társadalmi összeműködés*« címet adta volna, ezzel tartalmát kétségtelenül találóbban jelölte volna meg, mindazonáltal e mű behatódott tanulmányozása arról is meggyőzhet, hogy szerzőnk egy bizonyos szempontból nem választott rosszul, midőn könyvének homlokára »*A munka*« címet írta. Az ő puritán világfelfogásának a középpontjában ugyanis a munka gondolata áll. A legfőbb érték számára az emberi fejlődés szempontjából a munka érdeke.³ S ha igaz az,

³ Amidőn például a szociálista és kommunista felfogást cáfolja és a magántulajdon intézményét megindokolja, ezt mondja: »A főkérdés mindig az, hogy a *munka* érdekében szükséges, hasznos-e az ingó és ingatlan birtokkal kapcsolatos társadalmi hatalom?« S *minthogy* úgy találja, hogy nem ugyan a vagyon bírása, hanem a vagyonból való »ki-

hogy Kunz Jenő műve főként a társadalmi hatalommal, a társadalmi versennyel és a társadalmi összeműködéssel foglalkozik, igaz az is, hogy a társadalmi hatalomban »az emberi munkásságnak magas számú multiplikátorát« látja (137. l.), a versenyt a »munkát élénkítő csodaintézménynek« tartja (153—154. l.), a társadalmi összeműködéstől pedig sokszorososan felfokozott munkaeredményt vár (211. l.), egyszóval, hogy mind a társadalmi hatalomban, mind a versenyben, mind az összeműködésben *munkaeszközt* lát. S ha művének utolsó fejezetében a különböző emberi szervezeteket s azok törvényeit, a helyes viselkedés szabályait ismerteti, ezt is *sub specie laboris* teszi, mert hiszen szerinte »a társadalmi munkának három elválaszthatatlan főág van: az anyagi, a szellemi és a viselkedést szabályozó munkák«. (382. l.) Elmondhatjuk tehát, hogy szerzőnk művében egy egész társadalombölcseleti rendszert tár elénk, de egyúttal megállapíthatjuk azt is, hogy ezt az egész társadalombölcseletet a *munka* szemszögéből, egy laboricentrikus világfelfogás alpjáról fejti ki.

Érdekes, hogy ezen alapvető felfogásának síkjáról miképpen ismeri el értékesnek mind a *hatalom*, mind az azzal ellentétes *szabaadság* társadalomszervező gondolatát is. A kiegyezés utáni *liberális* eszméktől telített korszak híres ügyvédje valósággal rajongója a társadalmi hatalomnak, a *konzervatív* felfogás eme jellegzetes ideáljának. A hatalmat, mint a társadalom háztartásában legszükségesebb eszközt, az emberi munkásság legerősebb rugóját, a munkafelosztás és a társadalmi összeműködés megteremtőjét dicsőíti. A hatalom, — mondja, — »reakényszeríti és reaszoktatja a tömegeket a rendes, állandó munkásságra, melyre

rekesztettség“ nagyobb mennyiségű és jobb minőségű munkára indít, hogy „a kirekesztettek könnyebben indíthatók munkára és több munkára bírhatók (144. l.), *azért* az emberi fejlődés szempontjából elutasítja a kommunizmust. „A vagyonerő versenyesszközét, — mondja, — a versenyintézmény elfojtása nélkül tiltott fegyvernek nyilvánítani nem lehet mindaddig, míg a társadalomnak valamennyi tagja nem emelkedett a tökéletesedésnek oly magas fokára, hogy a munkára buzdító versenyösztöneiket a szellem és az erkölcs fegyvereivel vívott küzdelemben kielégíteni képesek.“ (195. l., v. ö. 300 s köv. ll.)

az embernek éppoly szüksége van, mint a mindennapi kenyérre«. (145. l.)⁴

A hatalom eme nagyrabecsülése mellett mégis, midőn a tisztán hatalmon alapuló társadalmi szervezet és az anarchizmus ideálját követő szabad szervezet értékét kell megítélnie, az utóbbinak adja az elsőbbséget. S ezen állásfoglalásánál megint csak a munka érdekét használja érték-mérőül. Amíg ugyanis a hatalmi szervezetnél szükség van az alávetetteknek engedelmességre való idomítására, rendbentartására és ellenőrzésére, addig a szabad szervezet »az idomítás, rendbentartás és ellenőrzés gyümölcstelen munkáját megtakarítja«. (253. l.) Tehát a szabadság értékét is a munkateljesítmény nagysága szerint ítéli meg.

Jól látja azonban, hogy »az élet nem ismer tiszta szervezeteket«, hogy »a valóságban minden szervezet, a legkisebbtől a legnagyobbig, vegyes természetű, vagyis részben szabad, részben hatalmi és csak abban különbözik egymástól, hogy az egyikbe több, a másikba kevesebb vegyült a szabadság vagy a hatalom alkotó elemeiből«. (305. l.) Hatalmi elemek híján nem lehetne szerinte »a szabad munkaszervezetet hasznavehetetlenné tevő szabadosságot megfékezni« és viszont »szabad elemek nélkül nem lehetne a hatalmi szervezetet megrontó korlátlan hatalmaskodásnak határt szabni«. (306. l.) — Szerzőnk ezekben a fejtegetéseiben éles szemmel mutat rá arra, hogy az egyes társadalom- és államszervezeti formáknak mennyire más az *ideológiája*, mint a *valósága*. Éles szemmel látja szerzőnk azt is, hogy a szabadság ideológiájának is szüksége van, ha a valóságban érvényesülni akar, a hatalomra, hogy az a szabadossággal szemben megvédje, s másrészt a hatalomnak is el kell ismernie a szabadságnak egy bizonyos fokát, ha nem akar hatalmaskodássá és önkénnyé elfajulni.

Szükség van tehát a hatalom és a szabadság arányos vegyületére, amely az egyedül reális *vegyes* természetű tár-

⁴ Igaz ugyan, hogy a verseny „csodaintézményét“ is sokratartja, de jól látja a „túlverseny“ káros hatásait is, s ezek kiküszöbölése végett a szabad verseny korlátozását indokoltnak tartja, ami természetesen ellentétben van a liberáлизmus felfogásával.

sadalmi szervezetekben valósul meg. Ez a kompromisszum a társadalom hatalmi és szabad elemei között szerzőnk szerint *a jog*. A jog, amely az önkényes hatalmat korlátozza és az anarchiával fenyegető szabadságot szabályozza, mérsékeli. A *jognak* a társadalom életében játszott eme nagyfontosságú szerepe indokolja, hogy szerzőnk nagy művét ennek a hatalmas társadalmi »munkaeszköznek«, a *jognak*, az ismertetésével fejezze be. A jog életéről adott értékes fejtegetései abban a tételben csendülnek ki, hogy a jog élő halott az erkölcs éltető ereje nélkül. (376—377. l.)

Ezzel a mély erkölcsi akkorddal harmónikusan zárul annak a szerzőnek munkája, akinek világfelfogása a munka központi gondolata körül mozog. Az ő laboricentrikus világ-nézete, a munka szemszögéből kiinduló társadalombölcseleti felfogása művét már magábanvéve is elejétől végig egy bizonyos komoly, szinte rigorisztikus etikai hangulattal tölti el. Erkölcsös viselkedésen a »hajlamaink elleni küzdelemet«, vagyis az erkölcsi munkát érti. Másrészt azonban minden munka erkölcsi munka, mert hiszen az szerzőnk szerint nem önmagáért, hanem kénytelenül, *hajlamaink ellenére* végzett tevékenység. A munkának ez az erkölcsi felfogása s egyben a társadalmi jelenségek végső értékmérőjeként való alkalmazása Kunz Jenő társadalombölcseleti művének komoly etikai színezetet ad. De ebben a felfogásban rejlik másrészt a művével szemben emelhető *kritikai kifogásoknak* forrása is.

Ha az erkölcs nem egyéb mint munka, vagyis hajlamaink elleni küzdelem, akkor »az erkölcsös viselkedés nem jelent még helyes viselkedést«, amint azt maga szerzőnk is megállapítja, megállapítván egyúttal azt is, hogy helytelen cél érdekében is lehet erkölcsi munkát végezni. (345. l.) De ha az erkölcs nem jelent okvetlen helyességet, akkor végső értékmérő gyanánt sem szolgálhat. Lehet, hogy éppen ez az oka annak, hogy szerzőnk nem az erkölcsöt, hanem a *munkát* használja fejtegetéseiben végső értékmérő gyanánt. Ha azonban a munka szerzőnk definíciója szerint nem más, mint »a nem önmagáért, hanem egy más, rajta kívül fekvő

cél kedvéért és így ezen szempontból kénytelenül akart működni, végső céljainknak szívesen elkerült vagy megrövidített útja és módja» (6—7. ll.), akkor a munka *jogalmánál fogva* mindig csak *eszköz* lehet és nem végső cél, s így nem alkalmazható végső értékmérő gyanánt. Az erkölcs végső értékmérőjének pusztán eszköz gyanánt való felfogása — mert hiszen távolabbi helyes vagy helytelen célok érdekében végezhetünk szerző felfogása szerint hajlamaink leküzdésében álló erkölcsi munkát —, s másrészt a pusztán eszközi jelentőséggel bíró munkának az emberi fejlődés végső értékmérőjeként való szemlélete: az a két gondolat tehát, amelyet egy a részletekkel nem törődő, csupán a mű alapgondolataira irányuló kritika, szerény véleményem szerint, Kunz Jenő főművével szemben kifogásul felhozhat.

*

5. Kunz Jenő főművének ismertetése után legyen szabad röviden két kisebb munkájáról: »*Az igazságos jog*« (1904. 44. l.) és »*A jog*« (1908. 74. l.) című értekezéseiről is megemlékeznem.

Szerzőnk már főművének utolsó fejezetében eljutott a *jog* fontos társadalmi szerepének a kidomborításához. Most szóbanforgó két kisebb értekezését pedig teljesen a jogelmélet két legfontosabb kérdésének, a *jogfogalom* problémájának és a *helyes jog* problémájának szenteli. Így jut el az éleseszű és tág látókörű jogász a *társadalombölcselet* régiójából az őt közelebbről érintő *jogfilozófia* területére. S ha a jogfilozófia mibenlétéről azt a felfogást valljuk, amelyet magam is képviselni bátor vagyok és amely szerint ennek a tudománynak három főkérdés megoldása, a jog fogalmának a tisztázása, a jog okozatos összefüggéseinek, társadalmi vonatkozásainak a felderítése és végül a helyes jog problémájának a megfejtése a feladata, akkor Kunz Jenő műveiből egy teljes *jogfilozófiai rendszer* kontúrjait láthatjuk kibontakozni, mert hiszen »*A munka*« című társadalombölcseleti műben a jog társadalmi szerepét megvilágító *jogszociológiát* is találhatunk; »*A jog*« című munka ehhez a jog fogalmát kutató *jogi alaptant*, »*Az igazságos*

jog» c. értekezés pedig a helyes jog kérdését vizsgáló *jogi értéktant* fűzi hozzá.

»*A jog*» c. értekezésében szerzőnk a jogszabályokat a társadalmi szabályok egyéb fajtáitól törekszik elhatárolni. Amint »*A munka*» c. nagy művében a tiszta hatalmi szervezetek és a magas erkölcsi fejlettséget feltételező szabad szervezetek közti kompromisszum eredménye gyanánt mutatta be a jogot, akként most szóbanforgó értekezésében is egyrészt a *hatalom*, másrészt az *erkölcs* segítségével próbálja azt meghatározni. A jognak egyik, még pedig *külső kelléke* ugyanis nézete szerint a fizikai kényszer, az erőszak, amellyel fenyeget és amelyet alkalmaz; másik, még pedig *belső kelléke* »az igazságosra való jóhiszemű törekvés«, az, hogy a jogalkotó »etikai parancsán sarkall«, összhangban van »a jogalkotó hatalom lelkületét átható etikai parancssal«. (41., 44., 46., 50. II.)

Azáltal, hogy a jogot a kényszerítő hatalomtól származtatja, hogy nézete szerint »nincs jog önmagában, kényszer-hatalommal rendelkező emberi akarat és cselekvés nélkül« (42. I.), élesen szembehelyezkedik a természetjogi és észjogi felfogással s a jogi *pozitívizmus* álláspontját foglalja el. A jogban rejlő *hatalmi* elem segítségével, azzal, hogy a jog mögött »egy a kényszer-erőt szolgáltató uralmi külön kötelék« áll (95. I.), sikerül is a jogot a konvencionális szabályoktól, valamint a vallási és különösen az erkölcsi parancsoktól elhatárolnia. A jog hatalmi, kényszerítő jellegéből folynak mindazok a különbségek is, amelyek szerzőnk finom elemzése szerint jog és erkölcs között fennállanak, s amelyek szerint a jog sokkal nehezkesebb, tehetetlenebb, tompábblátású, csak korlátozottabb téren érvényesülő és durvább eszközökkel dolgozó, mint az erkölcs. Ezzel szemben azonban »főérénye a jognak — szerzőnk szerint, — hogy hasonló a orvos késéhez, mely, ha ügyes kéz vezeti, akkor is segít, mikor a többi társadalmi gyógyszer hatálytalanok maradtak«. (74. I.)

Azáltal viszont, hogy a jogot a jogalkotó erkölcsi meggyőződéséből származtatja, a hatalmaskodás parancsaitól határolja el azt. Ezzel a felfogásával azonban két igen

súlyos nehézségbe ütközik. Az egyik az, hogy ha a jogfogalomhoz valóban szükséges, hogy a jogalkotó »igazságosságra való jóhiszemű törekvéséből«, »etikai meggyőződésének sugallatából« fakadjon, akkor ezáltal a teljesen szubjektív és nem ellenőrizhető »belső konstitutív kellék« által a jogfogalom egészen határozatlanná válik. Szerzőnk jogfogalmának ezt a határozatlanságát legjobban saját példái világítják meg: szerinte nem jogot alkot, hanem hatalmaskodik a törvényhozó szerv akkor, ha nem erkölcsi meggyőződésből, hanem saját érdekében bocsátja ki parancsait, és másrészt »jogot alkot még a rabló- és kalózevezér is, mikor köteléke eszméinek erőhatalmilag fogantott szerez társai között«. (44—45. ll.) Szerzőnk ezenkívül maga is elismeri, hogy a jogalkotó nem egyszer saját erkölcsi meggyőződése *ellenére* is alkothat jogot, amikor például az alattvalók felfogásához vagy pedig valamely külső hatalom kényszeréhez alkalmazkodik. (47—48. ll.) Ezzel azonban feladta jogfogalmának azt a belső kellékét, hogy a jognak a jogalkotó erkölcsi meggyőződéséből kell kisarjadzania. A másik nehézség, amelybe ez a felfogás ütközik az, hogy ha a jog az erkölcsből fakad, akkor hogyan magyarázható meg a helytelen, az erkölcstelen jog létezése; ha a jogot az igazságosságra való jóhiszemű törekvés hozza létre, akkor hogyan lehetséges, — pedig szerzőnk szerint is lehetséges, — az igazságtalan jog?

Ezen utóbbi nehézségtől szerzőnk akként szabadul meg, hogy az erkölcsöt nem azonosítja a helyessel, amint arról már főműve ismertetésénél is volt szó. Amíg azonban »*A munka*« című műben erkölcsön nem ért egyebet, mint erkölcsös viselkedést, hajlamaink leküzdését, addig most szóbanforgó értekezésében etikai parancsnak a cselekvő lelkében rejlő azt a meggyőződést tekinti, amely valamit önmagában és önmagáért helyesnek s ezért követendőnek mond. Ez az etikai meggyőződés szerinte két tényezőből tevődik össze, egyrészt a lelki erőből, ami körülbelül egyet jelent hajlamaink leküzdésével, s másrészt azon társadalmi kötelék érdekeinek és eszméinek figyelembevételéből, amelyhez a cselekvő tartozik. Szerzőnk

gondolkodásának erősen *szociológiai* irányzata lehetlenné teszi ekként számára azt, hogy erkölcsön más valamit is érthessen, mint gyarló emberek meggyőződését arról, hogy valami helyes, illetőleg társas kötelékük érdekének megfelel. »Etikai parancs, — mondja, — csakis az, amit kinek-kinek lelkülete... jól-rosszul... diktál«. (31. l.) Az etikai parancs tehát szerinte »mindig szubjektív és tételes, tehát esetleg téves«. (29., 31., 74. ll.) A helyességről való meggyőződés, az erkölcs, nem jelent még *valóban* helyességet. Az erkölcs lehet jó vagy rossz, helyes vagy helytelen. A tárgyilagos kritika szerzőnk szerint csak azt az erkölcsi parancsot fogja helyesnek elismerhetni, amely *észszerű* és *hasznos*. (30. l.) Az említett észszerűség és hasznosság, mint végső értékmérő »abszolút emberi szempontból való hasznot és észszerűséget« jelent (30. l.), vagyis »az emberi életfeltételeknek a szolgálatát«, »az emberiség boldogulásának és jobb sorsának« az előmozdítását. (23. l.) Hasznos és észszerű tehát az, ami a »végső emberi céloknak« megfelel, s ezek a végső célok: az ember anyagi, szellemi és érzelmi szükségleteinek a kielégítése (23., 49. ll.), vagy amint szerzőnk mondja: »a szellemi és anyagi javak és az embertársi jóérzelmek termelése és forgalma«. (49. l.) S minthogy mindezt végső sorban *a munka* biztosítja, szerzőnk fejtegetéseiből megint csak az ő laboricentrikus világfelfogása, *a társadalmi munka érdekeinek* végső értékmérő gyanánt való elfogadása bontakozik ki.

Ezekkel a fejtegetésekkel azonban már tulajdonképpen átjutottunk a helyes jog problémájának a területére, amellyel részletesebben szerzőnknek »Az igazságos jog« kérdését tárgyaló akadémiai székfoglaló értekezése foglalkozik.

Minthogy szerinte, amint láttuk, minden jogban a jogalkotónak jó vagy rossz *erkölcsi* meggyőződése nyilatkozik meg, a helyes jog kérdésének igen egyszerű és logikus megoldása volna: a jog helyességét vagy helytelenségét a benne rejlő erkölcsi felfogás helyességétől vagy helytelenségétől tenni függővé. Szerzőnk azonban a kér-

dés megoldásának nem ezt az egyszerű útját választja, hanem a jog számára egy egész külön helyességi érték-mérőt állít fel az *igazságosság* képében. Amint az értelem szempontjából helyeset igaznak, az etikailag helyeset jó-nak, az esztétikailag helyeset szépnek, akként nevezzük szerinte a helyes jogot igazságosnak. (A jog, 39. l., Az igazságos jog, 5. l.) Éppen ezért szabátosabbnak tartja, ha nem helyes jogról, hanem igazságos jogról beszélünk. A jog világának a logikai, etikai és esztétikai értékek világával való koordinációja, s az igazságosság értékének az etikai jó értékével való szembeállítás, — ami ezen felfogásban megnyilvánul, — nézetünk szerint nem indokolt, és különösen nem indokolt egy olyan felfogás alapján, amely, miként szerzőnké is, a jogot magát is erkölcsi meggyőződések megnyilatkozásának tekinti. Meg kell jegyezni különben is, hogy az igazságosnak és az erkölcsösnek azt az éles szétválasztását, amely az előbbi felfogásból következne, szerzőnk maga sem tartja fenn mindig, minthogy nem egy nyilatkozatában az igazságost az erkölcsösselel egyjelentésűnek veszi. (Pl. A jog, 41. l.) És megjegyezhetjük már most azt is, hogy szerzőnk a tőle választott hosszabb úton, vagyis az igazságosság elemzésével végzett kerülő úton is, ugyanarra az eredményre jut, amelyre azon az egyszerűbb és rövidebb úton juthatott volna, amely az erkölcsi meggyőződés helyességének megállapításából közvetlenül vezet el az ezen erkölcsi meggyőződést kifejező jog helyességének megítéléséhez. Látni fogjuk ugyanis, hogy amint helyes erkölcsnek azt tekintette, amely az emberiség életfeltételeit biztosítja s a társadalmi munka érdekeit szolgálja, akként igazságos jognak is végső sorban azt a jogot tartja, amely »a társas lét legközvetlenebb feltételének«, a társadalmi munkának szolgáltatásban áll. (Az igazságos jog, 42. l.)

Lássuk azonban azt a kerülő utat, amelyen szerzőnk eljut ehhez az eredményhez, amely világfelfogása központi gondolatának olyan harmonikusan megfelel. Kiindul abból, — és ezt a példának igen gazdag és érdekes sorával bizonyítja — hogy minden jogszabályban háromfajta al-

alkotóelemeket, úgymint ismereti, érzelmi és a közérdeket szolgáló elemeket találhatunk. Az igazságosság pedig ezen jogi alkotóelemeknek a hibátlanságában s egymással szembeni helyes alárendelődésében áll. Igazságos tehát az a jog, amely két feltételnek megfelel. Először annak, hogy alkotóelemei hibátlanok legyenek, vagyis a benne foglalt ismereti elemek logikailag helyesek és ne tévesek legyenek, a benne rejlő érzelmi követelmények az általános emberi együttérzésnek, a humanizmusnak megfeleljenek és végül a benne kifejezésre jutó közérdekek valóban a társadalom igazi közérékének követelményei legyenek. A másik ismertető jegye pedig az igazságos jognak az, hogy alkotó elemei egymással szemben helyes viszonyban álljanak: szerzőnk szerint ugyanis az ismereti elemeknek az érzelmi elemek és a közérdek *alá*, az érzelmi elemeknek pedig a közérdek alá kell rendelődniök. Ez azt jelenti, hogy az ismereti és az érzelmi elemek csak akkor érvényesülhetnek a jogban, ha ezt a harmadik alkotó elem, a közérdek megengedi, vagyis ha az előbbieket ez az utóbbi magába fogadja, recipiálja. A jog igazságosságának a végső mértéke tehát a *közérdek*, amelyet szerzőnk egyenlőnek vesz a jó *összeműködés*, vagyis a társadalmi *munka* érdekeivel, minthogy szerinte »a munka az emberi létnek légbőlvesztetlenebb föltétele«. (40. l.) Az igazságos jognak ezek szerint elsősorban a társadalmi munka érdekét kell szolgálnia, s csak »ennek hiányában, vagy határán túl« kell tekintetbe vennie »az általános emberi együttérzés helyes érzelmeit« s csak legvégül, ha mindezt kielégítette, »a jogilag feldolgozandó eset helyes logikai követelményeit«. (44. l.)

Ez ellen a felfogás ellen, amely a *munkát* tekinti az igazságos jog végső értékmérőjének, természetesen újból felhozhatnók azt a kifogást, melyről szerző főművének ismertetésénél már volt szó: hogy t. i. a munka nem lehet végső értékmérő azért, mert a munka mindig csak eszköz és nem végcél, amint azt a munka mivoltának meghatározásánál szerzőnk maga is elismeri.

6. Mindazonáltal, azt hiszem, nem járnánk el helyesen, ha fennakadnánk ezen az ellentmondáson.

Szerzőnk világosan látja azt, hogy nem szaladhatunk az örökérvényű természet- vagy észjog délibábja után, hogy csupán arra törekedhetünk, hogy a tételes jog, ez a tökéletlen emberi alkotás, »az évezredek e kinos terméke« (3. l.), mennél helyesebb, mennél igazságosabb legyen (8—9. ll.), s ezért szellemi erejének minden erőfeszítésével a helyességnek, az igazságosságnak iránytmutató mértékét igyekszik megragadni. Kutató szeme előtt azonban az erkölcsi meggyőződések sokfélesége, az emberi eszmények tarka összevisszasága csalóka káprázat gyanánt tűnik fel. Csoda-e, hogy exakt gondolkodásával elemezni, természettudományos módszerrel részeikre bontani próbálván ezeket az eszményeket, valójában ujjai közül kiereszti őket s azt fogja meg, ami csupán az eszmények nyomában jár, amivel azokat elérni, megvalósítani törekszünk: *a munkát*. Aki nemcsak messziről szemlélni, de közletről megfogni szeretné a szívárványt, annak kezében legfeljebb néhány csepp esővíz marad.

Mély tragikum a emberi gondolkodásnak, hogy látja, érzi az örökkévalóság lángját, az abszolút értékek messziről tündöklő fényét, de megfogni, megragadni nem tudja őket. S ha mégis megragadni akarja ezt a fényt, ezt a lángot: kezében csak annak kihamvadt zsarátnoka marad.

Abba a hibába, amelyet Kunz Jenő szemére vetetem, a szellemvilágnak olyan óriásai is beleestek, amilyenek a német faj legnagyobb büszkesége, *Goethe*, és a hozzá tökéletesen méltó magyar szellemóriás, *Madách*.

Amidőn a legnagyobb német költő élete főművének tanulságát a Faust II. részének végén levonja, azt akként foglalja össze, hogy:

„Der immer strebend sich bemüht,
Den können wir erlösen.“

Az emberi élet végső célja gyanánt tehát ő is a törekvő igyekezetet, a fáradtságos *munkát* állítja oda. S a nagy

magyar filozófus-költő drámájából is azt az uralkodó dalt halljuk kicsendülni, hogy az ember földi küzdelmeiben minden sikertelenség mellett is mindig győzelmes elv maga a *küzdés*, amely önmagában hordja jutalmát, »Az Ember Tragédiájának« VI. színében Péter apostol egyenesen akként határozza meg az ember rendeltetését, hogy: »Istennek dicsőség, Magadnak munka«. S az Ürbeli jelenetben Ádám is ki akarja ejteni kezéből a célok iránytűjét s a célokat szolgáló eszközt, a küzdést állítja oda végső érték gyanánt:

„A cél voltakép mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának.
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.“

Ugyanebből a meggyőződésből fakad az Úr szava is az utolsó jelenetben:

„Mondottam ember, küzdj és bízza bizzál!“

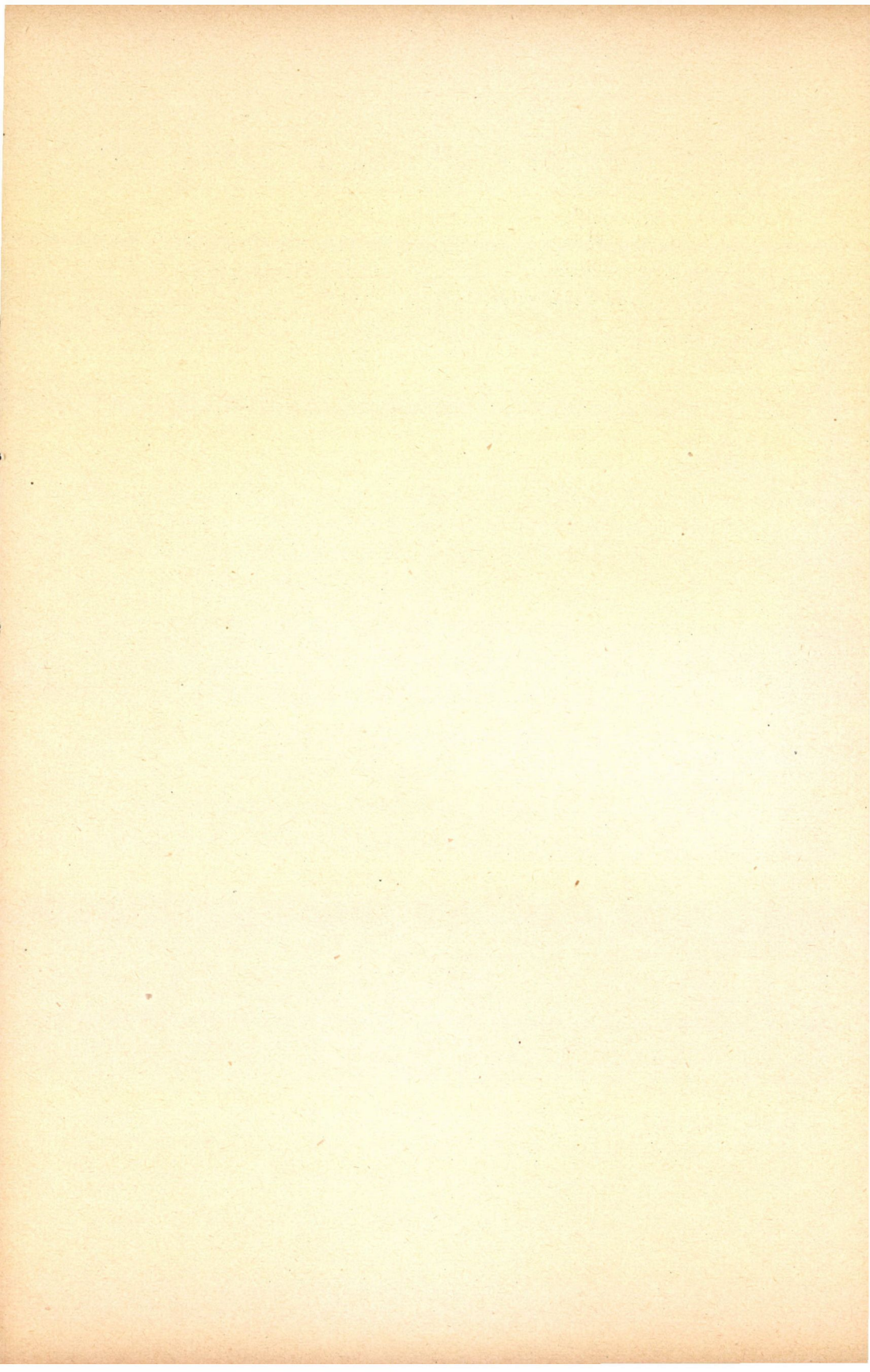
Mindez azonban, minden költői szépsége mellett is, olyan filozófiai *relativizmus*, amely végső sorban ellentmondásra visz: magát a Relativumot állítja oda Abszolutum gyanánt. Minden munka, fáradtság, törekvés, küzdelem, sőt maga az élet is, teljesen értelem nélküli és értéktelen azok nélkül a magasabb célok, eszmények és értékek nélkül, amelyekre a munka, a fáradtság, a törekvés, a küzdelem, az élet irányul, amelyeket — ha elérni nem is tud, — de elérni akar. Értelmet és értéket a Relativumnak is csak az Abszolutum adhat. S ha az abszolút értékek, az ideálok nem szállnak is a Földre: minden munkánk, minden küzdelmünk, és maga az élet is — a munka, küzdelem és élet *feletti* magasabb értékek és eszmények felé utal. A mulandó emberi élet a maga értelmét az élet feletti és életen túli elvekből nyeri, abból, ami a mulandóság felett is maradandó és a változóban is változatlan.

Ebből a gondolatból fonva teszem le a kegyeletos megemlékezésnek koszorúját azok elé az értékek és eszmények elé, amelyek néhai tagtársunk mulandó életéből tovább-világító fénnnyel kisugárzanak. Élete és irodalmi tevékenysége: a *munka* himnusza, életének legmagasztosabb eszménye: az *igazság* keresése volt.

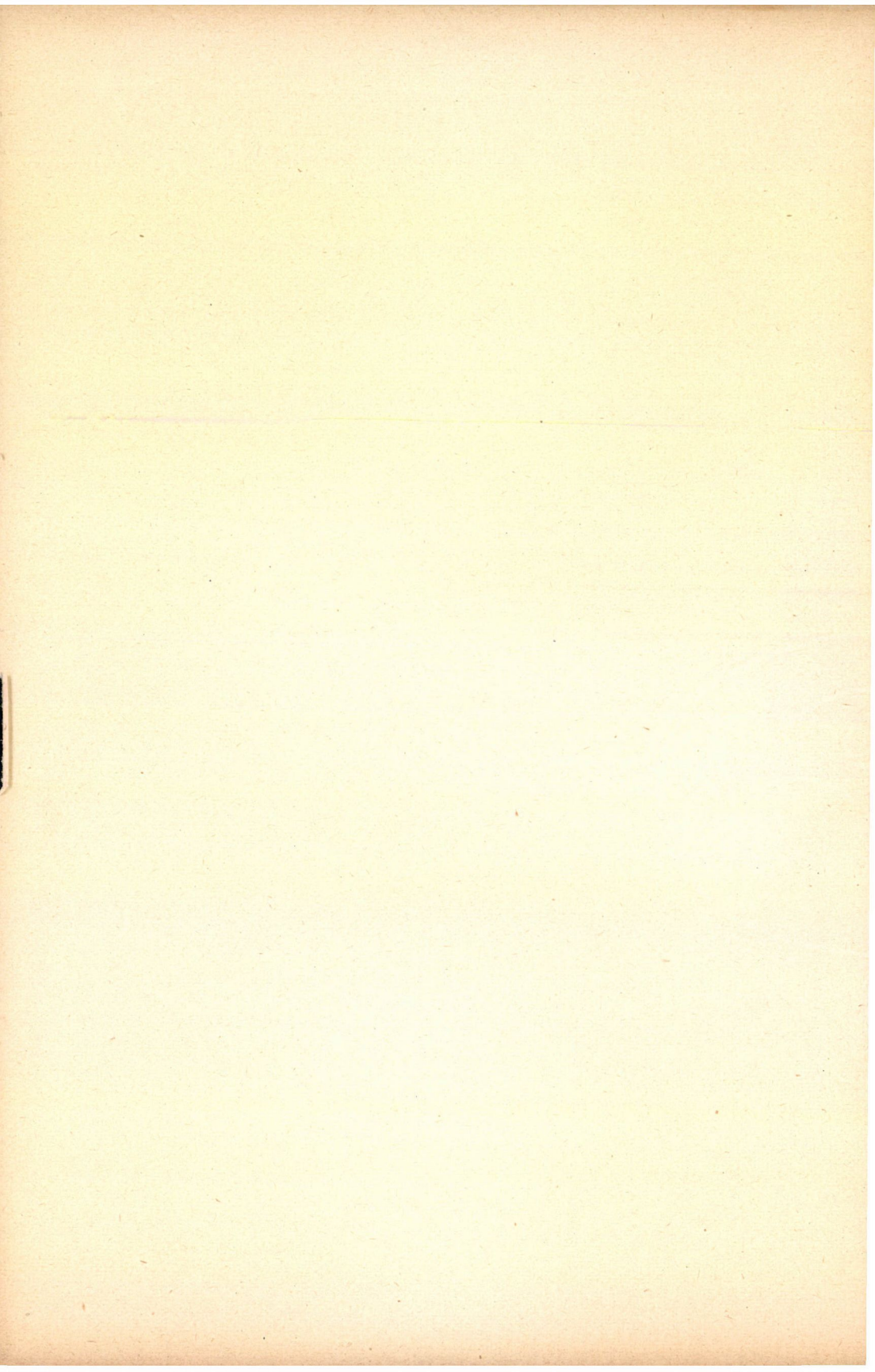

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 5. SZÁM.

GRÓF APPONYI ALBERT
EMLÉKEZETE.

(ARCKÉPPEL.)

ÍRTA
GRÓF BETHLEN ISTVÁN
T. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI MÁJUS HÓ 13-ÁN
TARTOTT ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934.

Pápa, 1934. Főiskolai könyvnyomda. (Fejelős vezető Nánik Pál.)

Gróf Apponyi Albert emlékezete.

1889-ben, negyvenöt évvel ezelőtt két magyar diák ült velem együtt a bécsi Theresianum iskolapadjában és feszült figyelemmel olvasta, mialatt a mathezis tanára unalmas egyenleteket írt a táblára, a budapesti újságok híradásait a magyar képviselőház véderővitájáról. Különös lelki gyönyörűséggel nyeltünk minden szót, amely ezen vita rendjén gróf Apponyi Albert ajkáról elhangzott, és megvallom, hogy magyar osztálytársaimmal együtt sohasem lelkesedtünk sem azelőtt, sem azután élő magyar politikusért jobban, mint akkor gróf Apponyi Albertért.

Ifjúságunknak ez az első mély benyomása, amely a nemzeti és politikai öntudatunk ébredésének pillanatában hatott reánk, hosszú időre kitörölhetetlen nyomokat hagyott lelkünkben. Velem együtt egy egész fiatal generáció nemzeti idealizmusa táplálkozott abból, amit Apponyi a nemzet jogairól, hivatásáról, jövőjéről akkor hirdetett, mert szava élő kifejezője volt mindannak, ami ennek a generációnak a lelkében vágyképen, óhajképen, lelkesedésben és ideális törekvésben elrejtve szunnyadott és amiért, úgy éreztük akkor, évszázadokon keresztül apáink hiába ontották volt vérüket. Meg voltunk győződve, hogy ha Apponyi pártja a magyar országgyűlésen többségre jut, alkotmányos eszközökkel és egyszerűen a többség elve alapján fogja valóra váltani mindazt, amit évszázadokon keresztül fegyverrel nem voltunk képesek kivívni.

Az a gondolat, hogy a nemzet aspirációinak az útjába még akkor is akadályok gördülhetnének, ha Apponyit az országgyűlés többsége támogatná, soha egy percig sem for-

dult meg agyunkban. Ha valaki ilyen aggályt felhozott volna, kineveltük volna. Hiszen úgy tanultuk volt, hogy Magyarország szigorúan alkotmányos ország és jogállam, amelynek alkotmányát királyi eskü is biztosítja; és úgy okoskodtunk, hogy ha még igaz is volna az, amit egyesek állítanak, hogy Apponyi kívánságai a nemzeti hadsereg felállítása tekintetében ellentétben állanak az 1867. évi törvényekkel, az országgyűlés többsége ki fogja egyszerűen mondani ezeknek a rossz törvényeknek a megváltoztatását; és ezt nem akadályozhatja meg senki, maga a király sem, aki különben sem tenné, mert hiszen ő jóságos és alkotmányos érzésű uralkodó, amint ezt mindenki tudja és hirdeti is.

Ez volt nagyjában az, amit akkor erről az egész dologról gondoltunk és ahogyan éreztünk és azt hiszem, nem tévedek, mikor azt mondom, hogy eltekintve azoktól, akik az 1867. év előtti eseményekbe mélyebb bepillantással bírtak, így érzett nemcsak az a fiatal nemzedék, amely 67 óta felcseperedett, hanem a nemzet politikai dolgokban kevésbé jártas túlnyomó nagy többsége is.

Mérhetetlen volt ebből kifolyólag erre a generációra egy olyan férfinak a hatása, aki a közérzésnek és a benne szunnyadó vágyaknak, az általa táplált kívánságoknak és követeléseknek a legmélyebb idealizmus hangján és avval a páratlan szónoki készséggel adott kifejezést, mint ahogyan ezt gróf Apponyi Albert ekkor tette.

Nincs is 1867-től 1914-ig, ezen közel 50 éves korszak alatt azok között, akik a közéletünkben szerepet vittek, egyetlen egy politikus sem, aki Apponyinál mélyebb hatást gyakorolt volna arra, hogy a politikai küzdelem homlokterébe milyen kérdések kerüljenek és aki a nemzet érzelmi világára és az abból fakadó törekvésekre döntőbb elhatározást fejtett volna ki, mint ő. Az ország anyagi ügyeinek fejlődésére, gazdasági és kulturális előrehaladására, szellemi és anyagi jólétünk alakulására, a szociális és a nemzetiségi kérdés fejlődésére döntő befolyást a kormányzati politika és elsősorban a dualisztikus korszak három nagy államférfia: Tisza Kálmán, Wekerle Sándor és Tisza István gyakoroltak; de a nemzet érzésvilágának kialakulása, a politikai küzdelmek iránya és

üteme felett a kilencvenes évek vége óta Apponyi korlátlanul uralkodott és nem tehetette ezt vitássá számára még az sem, hogy népünk lelkéhez tulajdonképpen mindig sokkal közelebb állott a tiszta 48-as függetlenségi program, mint Apponyi sok változáson és viszontagságon átment nemzeti programja, mert nemcsak hogy bent a parlamentben szellemi és szónoki fölényével Apponyi diktálta az ütemet, hanem főleg azért, mert abban, amit Apponyi hirdetett, a nemzet nem annyira programjának eleinte igen sovány egyes pontjaira figyelt fel, hanem arra az egész eszmei tartalomra, amelyben benne lapangott, ha nem is volt mindig kimondva, nemzeti függetlenségünk és önállóságunk teljessége.

A kiegyezési korszak politikai harcainak igazi dinamikus lököereje az ő személyében testesült tehát meg és egyéniségének, politikai irányának, egész eszmevilágának ismerete nélkül ez a kor és küzdelmei meg sem érthetők, mint ahogy a múlt század huszas és harmincas éveinek képe is csak Széchenyi egyéniségén, a negyvenes éveké pedig Kossuthén keresztül fogható fel.

Apponyi életrajza a kiegyezési korszak történetírásával azonos tehát. És ha élete közel két évtizeddel ezen korszakon túl is terjed, és talán épp ezen korszaka életének az, amely felett kortársainak csak az egyhangú elismerés hangján lehet ítéletet mondani, miután ezalatt tett eléggé meg nem becsülhető szolgálatokat a Trianonban megcsonkított országnak, mégis egyéniségének a bélyegét leginkább a kiegyezési korszakra nyomta rá Apponyi, amelynek eleitől végéig cselekvő részese volt.

A történelem objektív ítélőszéke előtt ő ezen korszak eseményeiért tehát épúgy felelős lesz, mint akár Tisza Kálmán, vagy Tisza István, mert történelmet csinált, mint ezek, és döntőleg befolyásolta 50 éven keresztül a nemzet életét még akkor is, ha nem volt felelős állásban. Felelőssége hasonló a Széchenyiéhez vagy a Kossuthéhoz az 1848 előtt történt eseményekért, amikor ők sem voltak még felelős állásban, de azért mégis döntő befolyást gyakoroltak ezen kor politikájára.

Vagy gondoljuk el, hogy mikép alakult volna a kiegye-

zési korszak közéleté, ha Apponyi nincsen és nem ő ragadja a közjogi küzdelmek zászlaját kezébe? Az 1889. évi véderővitáig tulajdonképpen ez volt a helyzet, mert Apponyi ebben az időben közjogi kérdésekkel még alig foglalkozott. Ennek megfelelően, jóllehet, a függetlenségi párt közjogi téren ezen 20 éves időszakban is ellenzéki politikát folytatott, nagyobb közjogi harcok mégsem merültek fel ezen időszakban; az ilyirányú küzdelem lendületet csak 1889-ben Apponyi és a mérsékelt ellenzék fellépésével nyert, mert addig a függetlenségi párt tevékenysége a 67-es kiegyezés pusztá negációjában merült ki és nem tűzött ki politikai küzdelmének célul pozitív közjogi követeléseket, amelyek érdekében a magyar közvéleményt mozgósítani képes lett volna. Apponyi volt 1889-ben az első, aki hirdetni kezdte, hogy a kiegyezés nemzeti tartalma nincsen még végrehajtva, hogy a kiegyezéssel nincsen ellentétben az a követelés, hogy a közös hadseregben a nemzet kívánságai érvényesüljenek, sőt még az a követelés sem, hogy a kiegyezés nemzeti értelemben továbbfejlesztessék.

Kétségtelen, hogy Apponyinak ezen kijelentései a nemzet széles rétegeiben keltettek visszhangot, mert amennyire abban az időben a közvéleménynek nagyrésze még fázott volna attól, hogy Deák nagy művét megbolygassa, amely a közfelfogás szerint évszázados súlyos küzdelmeknek vetett volt a dinasztia és a nemzet között véget, ép annyira kész volt a nemzet arra, hogy minden törekvést támogasson, amely a kiegyezéssel létesített intézmények nemzeti irányban való kiépítését tűzte ki célul, ha ez magának a kiegyezési műnek megbolygatása nélkül és a régi konfliktusok újra való felélesztése nélkül látszott lehetségesnek. Az is bizonyos, hogy a függetlenségi párt Apponyi fellépéséig ezt nem tartotta lehetségesnek; de amint olyan 67-es politikus hirdette ezt, akinek pedig a jóhiszeműségéhez kétség nem férhetett, a függetlenségi párt erre az útra szintén rá kellett hogy lépjen, miután az Apponyi által felállított követelések a kiegyezés keretén belül fokozatosan valósították volna meg a magyar hadsereget, amelynek hiánya miatt ellenezte volt elsősorban ez a párt Deák művét.

Annyival inkább érthető, hogy Apponyi eszméi a kiegyezéshez hű közvéleményben találtak számos lelkes követőre, különösen abban a részében, amely a fiatal generációhoz tartozott és már nem élte volt át az elnyomatás súlyos éveit, amely időnek szenvedései a nemzetre nézve kézzelfoghatóan bizonyították volt azokat a kedvezőtlen erőviszonyokat, amelyek hasonló összeütközések felidézésétől a nemzetet saját jól felfogott érdekében kellett hogy távoltartsák.

Ennek a nemzedéknek idealizmusa, rendíthetetlen bizalma a magyar parlamentárizmus erejében és az alkotmányosságban Apponyi eszméinek buzgó híveivé tették ezt a nemzedéket és reménysugárt adtak az egész nemzetnek, hogy az általa irányított küzdelem ki fogja vívni a nemzet számára a hadsereg körében is azt, amit 67-ben Deák és társai még nem voltak képesek megvalósítani.

Annyival valószínűbbnek látszhatott ez, mert hiszen Apponyinak teljesen igaza volt abban, hogy a közös hadsereggel szemben felállított követelményei, amelyek különben fokozatos fejlődésnek voltak alávetve és eleinte csak a magyar katonai nevelésben csúcsosodtak ki, később azután a magyar vezérleti, vezényleti és szolgálati nyelvben sűrűsödtek össze, tényleg semmikép sem állottak ellentétben a kiegyezésnek betűszerinti szövegével, amely a magyar hadseregről, mint az egész monarchia hadseregének kiegészítő részéről tett említést és belső szervezetének, vezérletének, vezényletének az intézését a magyar király alkotmányosan gyakorlandó jogai közé sorolta. Ez a konstrukció nem zárta ki, hogy az uralkodó az említett jogával élve, a közös hadsereg magyar csapatainál a magyar nyelvet juttassa érvényre, úgyhogy az a politikai küzdelem, amely ennek elérését tűzte ki célul, nem tűnt fel olyanak, mint amely a kiegyezéssel ellentétben állana.

A 67-es kiegyezésnek ez a jogi felépítése azonban, amint ma már ezt tudjuk, sajnos, csak jogi álarc, csak jogi fikció volt, ami később, csak utólag derült ki és vált világgossá a nemzet és Apponyi előtt is a maga egész valóságában, amikor a hadsereg körül lefolyt alkotmányos küzdelem összeütközésre vezetett nemzet és királya között és azt egyes-

ség útján kiegyenlíteni nem lehetett. Ferenc József király előtt ugyanis nem a kiegyezés jogi része képezte annak lényegét. Szerinte ő Deákkal a németnyelvű közös hadsereg fenntartásában egyezett volt meg, annak az évszázados összbirodalmi intézménynek a fenntartásában tehát, amelynek az 1867: XII. törvénycikk csak alkotmányosan elfogadható jogászkonstrukciót és jogi megalapozottságot adott; előtte ezen intézmény érintetlen fenntartása és megőrzése volt a megegyezés lényege és nem fér hozzá kétség, hogy Ferenc József király is teljesen jóhiszeműen gondolhatta ezt. Legjobban bizonyítja ezt többek között az is, hogy 68-ban, mikor a magyar törvényhozás az 1868: XLI. és XLII. törvénycikkkel a közös hadseregről, a honvédségről és a népfelkelésről intézkedett, a képviselőházban még vita sem volt abban a tekintetben, hogy a közös hadsereg nyelve más is lehetne, mint német. Azóta azonban Apponyi fellépéséig hosszú évek teltek volt el, amelyek alatt a magyar alkotmányosság megerősödött, a magyar államiság kiépült, a nemzeti erők megizmosodtak és egy ifjú nemzedék nőtt fel, amely csak a 67-es törvények szövegét látta maga előtt és amelynek nemzeti eszmevilágával sehogysen fért többé össze a közös hadsereg idejét multa összbirodalmi berendezkedése. Ez a németnyelvű hadsereg 1900 után anachronizmusnak tűnt fel tehát a nemzet szemében, megalázó Gessler-kalapnak és egy sötét történelmi kor maradványának.

Apponyi nemzeti törekvéseiben és lángoló szónoklataiban ebből kifolyólag a magyar eszmények, a nemzeti érzés jogosnak látszó követelményei öltöttek testet; míg viszont azok, akik vele szembeszálltak, úgyszólván nem is fejthették ki a király személyének exponálása nélkül a maguk igazát, nem hivatkozhattak azokra a komoly és hazafias aggodalmakra és azokra a veszélyekre, amelyek állásfoglalásuknak valódi indokául szolgáltak; a közvélemény előtt úgy tűntek fel tehát, mintha nemzeti érzés híján csak a hatalomhoz ragaszkodnának és erőszakkal állnák útját a nemzet boldogulásának.

Ebben a helyzetben rejlik ezen kor kormányférfiainak, de az egész kiegyezési korszaknak is a tragikus vonása, amely

a kormányt kézbentartó legjobb magyar hazafiakat életükön és közszereplésükön át végigkísérte és amely utoljára Tisza István életének fenséges tragédiájában csendült ki. Gyakran szóltanul kellett tűrjék azt a vádat, hogy rossz hazafiak, holott ezen vád néma tűrésével a legnagyobb hazafias áldozatot hozták meg hazájuknak.

És azért mégsem szabad Apponyi szereplését olyannak néznünk, amely ezt a tragédiát a legtávolabbról is akarta volna, vagy akár könnyelműen idézte volna fel. Apponyi kétségtelenül rendületlenül hitt és egészen 1910-ig, a koalíció összeomlásáig bízott is abban, hogy a közös hadsereg nemzeti irányba való fokozatos átalakítását a nemzet és a király között való komoly összeütközések nélkül érheti el. Hiszen nem hiányoztak erre bizonyos tárgyi bizonyítékok sem. A magyar katonai nevelés a Bánffy-kormány idején, talán épen azon okból, hogy az Apponyi vezetése alatt álló nemzeti párt és a szabadelvű párt fúziója lehetővé tétessék, a király hozzájárulásával valósult meg; a magyar tannyelvű honvédelmi intézetek a közös hadsereg tisztikarának kiképzésére is alkalmassá tették, később a honvédség megkapta a tüzérséget, amiről 1868-ban a király még hallani sem akart, a Széll-korszak után a kilences bizottmány javaslataihoz Ferenc József jórészt hozzájárult, jöllehet azok a nemzeti követelmények részbeni elfogadását jelentették. De mindezekről eltekintve, Ferenc József király alkotmányos érzése minden kétely felett állott és különösen mindaddig, amíg Ferenc Ferdinánd főherceg beavatkozása és befolyása kevésbé volt érezhető, nem volt kizártnak tekinthető, hogy ha a királynak választania kell az alkotmányos uralkodás lehetősége és bizonyos katonai követelések teljesítése között, ő egyes engedmények megtételére kapható lesz.

Sokkal lelkiismeretesebb államférfi volt Apponyi Albert, semhogy cinikus könnyelműséggel és pusztán népszerűség-hajhászból tudatosan akarta volna tehát nemzetét olyan küzdelmekbe belehajszolni, amelyek, ismerve a monarchia erőviszonyait, a nemzetnek csak a legsúlyosabb megsebzésére és a meglevőnek kockáztatására vezethettek. Apponyi nem volt forradalmár és sohasem gondolt akár a dinasztia-

tól, akár az Ausztriától való elszakadásra, sohasem gondolt fegyveres ellenállásra vagy olyan alkotmányos következmények levonására sem, mint amilyeneket Kossuth vezetése alatt a nemzet a királlyal szemben 1848-ban levont volt. Ő, amikor harcát megindította, kizárólag parlamentáris és alkotmányos küzdelmekre gondolt és ezen az úton remélte fokozatosan, igaz, a nehézségekkel bátran szembenézve, a nemzet igazát kiküzdeni.

De avval is mindig tisztában volt, hogy a parlamentáris eszközök kimerítése esetén, ha azok eredményre nem vezetnének és a király ellenállását ezúton leküzdeni nem lehetne, további konzekvenciák levonását nem kockáztathatja.

Apponyi sokkal európaibb látkörű volt, aki az erőviszonyokat mérlegelni képes, sokkal lelkiismeretesebb és jogtisztelőbb, semhogy nemzetét kockázatos kalandokba akarta volna belevinni, amelyeknek kimenetele kétséges nem lehetett.

Az a körülmény pedig, hogy az ezen küzdelmek rendjén felzaklatott politikai élet légkörében, Károlyi Mihály minden felelősségérzet nélküli politikai kalandorképen rendezhetett a világháború végén a legcéltalanabb módon forradalmat, ez lehetett a koalíciós korszak idején keletkezett közéleti légkörnek egy késői vadhajtsa, de semmiesetre sem írható Apponyi politikai törekvéseinek a terhére, mert Apponyi harcai mindenkor eszmei magaslaton, nemzeti célok érdekében és a nemzeti adottságok figyelembevételével vívattak meg.

Ő igenis hitt és bízott a magyar parlamentárizmusban, ő hitt és bízott az alkotmány kiegyenlítő erejében és meg volt győződve arról, hogy a nemzet útjában nem állanak alkotmányellenes tilalomfák, nemzeti fejlődésünk útjában nem állanak áthághatatlan akadályok.

Ma, mikor ezen küzdelemtől közel egy emberöltő választ már el, és az akkori szenvedélyektől mentesen vagyunk képesek az események felett ítéletet mondani, határozottan megállapítható, hogy Tisza Kálmán és Tisza István Ferenc József idejében világosabban látták a nemzet erő kifejtésének határait és azokat az adott kereteket, amelyeket figyelmen kívül hagyni a nemzetre nézve komoly veszélyt jelentett. De viszont az is bizonyos, hogy a nemzetnek éppen a hosszú

alkotmányos békekorszakban ő általuk munkált megerősödése, a nemzetnek gazdasági, kulturális és társadalmi téren bekövetkezett megizmosodása, a nemzeti öntudatnak evvel járó megnövekedése, önműködőleg ébresztették fel azokat az erőket, amelyek ezen adott keretek tágítását elkerülhetetlenül szükségessé tették. Kétségtelen, hogy ezek az erők az adott keretek szétrepesztésére a nemzet nagy idealistája, gróf Apponyi Albert nélkül is megkezdtek volna a maguk feszítő munkáját, talán valamivel később, talán kevesebb hatással, talán lassúbb ütemben, de bizonyos, hogy ez Apponyi nélkül is előbb-utóbb bekövetkezett volna, mert a németnyelvű közös hadsereg, úgy mint az a háború előtt fennállott, hovatovább mind nagyobb anarchizmussá vált még a monarchia védelmének szempontjából is. Ennek a hadseregnek ugyanis, amint azt a világháború eseményei utólag a vak előtt is bebizonyították, igazi nagy katonai értékét a magyar csapatok alkották. Az a törekvés tehát, hogy a magyar nemzet jogos igényei benne kielégítést nyerjenek, nemcsak a magyar nemzet, de ezen hadsereg jólfelfogott katonai szempontjaiból és az egész Monarchia védelmi érdekei szemszögéből is teljesen jogosnak volt tekinthető.

Ha a világháborút el is kerültük volna, még egy kisebb háború is, amelyben a magyar csapatok értéke és jelentősége a Monarchia védelme szempontjából kitűnt volna, elkerülhetetlenné tette volna a hadsereg kérdésének teljesen új alapokon, mégpedig az Apponyi által követelt módon való rendezését és ez a követelés teljesen jogosan és ellenállhatatlan erővel tört volna magának utat a közéletben és ily új rendezés a politikai helyzet követelményeinek is megfelelt volna.

Hogy a háború előtt a közös hadsereg egész tisztikara, Ferenc Ferdinánd trónörökösön kezdve, egészen a legutolsó osztrák hadnagyig a Monarchia erejét a közös hadsereg német nyelvű egységében kereste és nem ismerte fel azokat a hatalmas népi és lelki erőket, amelyek benne a Monarchia utolsó erőtartalmát képezték, az csak szomorú bizonyítéka annak, hogy a Monarchia igazi vezetői még a régi összbíróadalmi gondolat foglyaiképen nem voltak képesek arra, hogy a birodalom politikai arzenáljának rozsdásodó fegyvertárából ki-

válogassák az egyetlen igazi éles kardot, amellyel a Monarchia összeomlását talán még fel lehetett volna tartóztatni.

Apponyi a legnagyobb idealizmussal küzdött ezért a célért egy hosszú életen keresztül. És hogy célhoz jutni mégsem tudott, nem Tisza István és nem Tisza Kálmán voltak azok, akik megakadályozták benne; nem ők voltak azok, akik útjában álltak, nem ők voltak Apponyinak igazi politikai ellenfelei, mert ha tőlük függött volna, ők lettek volna az elsők, akik a nemzet kívánságait megvalósítják, hanem az a történelmi fátum, amely sorsunk felett lebegett és egymással szembenállásra kényszerítette ennek a kornak a legnagyobb, legönzetlenebb, legderekabb magyarjait, a helyett, hogy vállvetett összefogással munkálhatták volna hazájuk boldogságát.

Az ő elmúlásukkal a halál angyala nemzetünk felett is megsuhogtatta fekete szárnyait és eljött az ideje annak, hogy emléküik idézésével igazságot tegyünk az egymással szemben állott két tábornak, amely a maga hazafias kötelességét ebben a korban szent meggyőződéséhez híven teljesítette: az egyik optimistább hittel aziránt, ami kiküzdhető a nemzet számára, a másik ridegebb számítással és az élet valóságainak józanabb mérlegelésével; az egyik a hit, a bizakodás, a lélek tűzének szent pátozásával, a másik a puritán kötelességteljesítés áldozatos és komor némaságával; mindkettő önzetlenül, csak a hazának a javát keresve, méltó példakép minden idők magyar nemzedékei számára, mindketten elmerülve azonban a magyar sors tragédiájában, mintha ennek homlokára lett volna írva akkor, hogy: „Hiába, minden hiába!”

Úgy látszik a sors könyvébe volt megírva, hogy minden erőfeszítés eredménytelen maradjon, és hogy a nemzet sorsa felett más erők vegyék át uralmukat, mint azok, amelyek ezen nemzedék fiait annakidején egymással szembe állították volt.

Apponyi és Tisza, mindketten a Monarchia keretében keresték a magyar nemzet boldogulását, Apponyi épp úgy, mint Tisza; a magyar nemzet szempontjából mindketten meg voltak győződve fennállásának szükségéről; mindketten vallották, hogy a *pragmatica sanctio*-val Ausztria és Magyar-

ország közt létesített kapcsok és a Monarchia nagyhatalmi állása a magyar nemzet fennmaradásának és boldogulásának legbiztosabb garanciái. Különösen érdekesek e tekintetben Apponyi Albert emlékiratai II. kötetének vallomásai, amelyekben ő tulajdonképen egész politikai rendszerét és a magyar nemzet létproblémáiról táplált nézeteit fejtette ki és amelyek ép ezért Apponyi egyénisége és politikai küzdelmei megértésének kulcsát is tartalmazzák. Szükséges ebből kifolyólag, hogy velük részletesebben foglalkozzam.

Apponyi ezen emlékirataiban, Kossuthhoz hasonlóan, vallomást tesz a mellett, hogy az ország nemzetiségi viszonyai folytán nemzetünk elszigetelt fennállását, ha nem is tartja lehetetlennek, de legalább is nem tartja kívánatosnak; de Kossuth-al szemben a nyugati kapcsok keresését és fenntartását gondolta egyedül helyesnek, illetve óhajtottónak. Nem osztja tehát Kossuth nézetét a Duna-konfoederációról sem és különösen nem helyesli összeférhetetlenségi elméletét az Ausztriával való kapcsolatáról, amelyből azután a kölcsönös védelem kötelezettsége is folyt. Elismeri ugyan, hogy ily kapocs megnehezíti az uralkodó teljes lelki összeforrását a nemzettel, miután más nemzetnek is uralkodója egyúttal, de ezt a hátrányt szerinte ellensúlyozzák oly előnyök, amelyek a magyar nemzetre nézve létfenntartási szükségességet képviselnek. Amint mondja: „Valamennyi ország közt egy sincs, melynek külső helyzetét nagyobb bizonytalanságok és veszélyek környékeznék, mint Magyarország: e veszélyek ellen pedig pusztán szövetségesekkel és diplomáciai összeköttetésekkel biztosan védekezni nem lehet“. „A kis nemzetek a nagyok politikájában a kompenzációs objektumok jelentőségével bírnak és ez a jelentőség konjunkturális természetű.“ Áll ez szerinte nemcsak a csonka országra, hanem fokozottabb mértékben Nagymagyarországra is, amelynél a belső bomlás veszélye, nemzetiségi viszonyai folytán, fokozott jelentőséggel bír. Mindebből kifolyólag elkerülhetetlennek tartja a más országgal való kapcsolatot. És amikor arra a kérdésre ad választ, hogy ezt a kapcsolatot hol kell keresnünk, feleletét abban a kifejezésben foglalja össze, hogy a „nyugattal való összeköttetés kulturális emelkedéssel, a keleti kulturális

süllyedéssel járna“. A Habsburg-uralom mérlegét ennek megfelelően úgy állítja fel, hogy az előnyösen megszilárdította bennünk a nyugati gondolkodásmódot, terjesztette köztünk a nyugati szokásokat, szóval teljessé tette a Szent István által útbaindított fejlődést a nyugati nemzetlét megvalósításához.

Ennek az uralomnak még a hátrányos oldalai is javuló irányzatot mutattak szerinte. Minden egyes kibékülés nemzet és uralkodója közt jobb volt, mint az azt megelőző: a *pragmatica sanctio* több biztosítékot tartalmazott, mint a szatmári béke; viszont ehhez mérve haladást jelentettek az 1790. évi törvénycikkek; az 1867. évi kiegyezés pedig még jobb volt náluk is.

Apponyi ezek szerint magyar szempontból meggyőződéses híve volt az Ausztriával való állami közösségnek és amikor a közös ügyek terén, tehát elsősorban a hadseregben, a független magyar államiság attributumainak és a magyar nyelv jogainak elismerése érdekében lépett fel, előtte nem ezen állami közösségből folyó kapcsolatok a lazítása vagy a szétbontása lebegett, hanem ellenkezőleg, azoknak szilárdabbá, népszerűbbé tétele és az, hogy ezen kapcsolatok fennállását ne csak formai államszerződés és a formai jog biztosítsák, hanem a nemzet ragaszkodása hozzájuk, annak szabad elhatározásából, szabad akaratából. Olyan rendezést kívánt, hogy a közösségből folyó ezen intézményeket a magyar nemzet teljesen a magáénak vallhassa úgy, amint magáénak vallja saját autonóm intézményeit.

Amint emlékirataiban mondja: „Épp azért, mert az Ausztriával való kötelékek fenntartása egyik megingathatatlan tétele volt politikai hitvallásomnak, súlyos hibának tartottam, hogy e kötelék nevében oly állapotok fenntartását követelték, példának okáért a véderőben, amelyekkel életerős nemzet soha meg nem barátkozhatik és amelyek csak e köteléket tették gyűlöltté. Épp ezért iparkodtam e köteléken belül oly helyzetet kivívni, amelybe a magyar őszintén — tehát nemcsak mondvacsinált többségek külső látszatával — belenyugodhatik. Ez a helyzet pedig nemzetbiológiai törvények szerint — amint mondja — csak a nemzeti élet teljessége lehet“.

Ebből kifolyólag határozottan állást foglalt a kiegyezési korszak közjogi orthodoxyája ellen, amely elvileg hirdette a magyar állam teljes szuverenitását, gyakorlatilag azonban annak lényeges részét, pl. a nemzeti véderőt áldozatul hozta. Közpályája igazi tartalmává vált tehát, ezt a jogi fikciót valósággá változtatni.

Nagyon tévedne azonban az, aki ezen idézetekből azt a következtetést vonná le, hogy Apponyi a 67-i kiegyezésnek minden közös intézményét meg akarta volna változtatni vagy szüntetni. Korántsem. A külügyek közösségének fenntartásához élete végéig, tehát a 48-as függetlenségi pártba való 1905-ben történt belépése után is ragaszkodott. Belépése előtt ezt a kérdést Kossuth Ferencsel tisztázta, aki vele ezen a téren egy nézetten volt. Lehetetlennek tartotta a külügyek szétválasztását és összeférhetetlennek úgy a Monarchia konstrukciójával, de a magyar nemzet életérdekeivel is. A közös vámterületnek fenntartását gazdasági szempontból tartotta szükségesnek és jónak; megszüntetését életének egy szakában sem követelte. A külön bank felállítását sem követelte, és 1910-ben Justh-ék agitációja ellen foglalt állást, amellyel ezek a koalíciót azután meg is bontották.

Előtte az Ausztriával való kapcsolatnak a főproblémáját, a közös hadsereg németnyelvű berendezkedése alkotta. Ezt tekintette olyannak, amelybe a magyar nemzet soha bele nem nyugodhatik, tehát itt sem a hadsereg szervezeti és vezérleti egységét kifogásolta, amelyet katonai szempontból tulajdonképpen szükségesnek tartott és alapjában sohasem támadott meg, hanem a magyar csapatoknál a magyar vezérleti és szolgálati nyelv behozatalát sürgette úgy a legkisebb, valamint a nagy harcászati egységeknél egyaránt; és hogy evvel semmit sem követelt, ami tisztán katonai szempontból a hadsereg katonai értékét csökkenteni lett volna alkalmas, annak legjobb bizonyítéka a magyar kir. honvédség kifogástalan katonai értéke és egyúttal az egész hadsereg kötelékében magyar szelleme és nyelve volt. Valóban teljesen igaza volt Blumenthal porosz tábornagynak, a porosz hadsereg Moltke után a 70-es években legnagyobb tekintélyének, aki Apponyitól arra nézve megkérdezte, hogy vajjon az

osztrák-magyar monarchia katonai hatalma gyengülne-e, ha a közös hadsereg kiegészítő részét képező magyar hadsereg teljesen magyarrá tétetnék, habozás nélkül azt a választ adta, hogy ellenkezőleg, a hadsereg két külön részének üdvös versenye mindkettőnek katonai értékét csak növelni volna alkalmas.

A hadsereg kérdésében látta tehát valóban Apponyi az egész kiegyezési mű és az Ausztriával való házasságunknak főkérdését és amikor 1889-től kezdve arra szánta magát, hogy e kérdés magyar értelmében való megoldását viszi keresztül, ezt azért tette, mert, amint emlékiratában szó szerint mondja: „Egy élő nemzet öntudatából ki nem irtható követelményekről volt itt szó, amelyeknek nem a hangoztatása, hanem a megtagadása ásta alá a kiegyezési mű szilárdságát. Egészségesen érző nemzet nem nyugodhatik bele véderejének nem nemzeti jellegébe” és tovább azt mondja: „Azzal, hogy arra rámutattam, hogy ezt a természetszerű, ideig-óráig elfojtható, de ki nem irtható nemzeti követelményt az 1867: XII. tc. keretén belül is ki lehet elégiteni, a kiegyezési mű fenntartásának egyik mellőzhetetlen feltételére mutattam rá“.

Annak, hogy Apponyi a hadsereg kérdését helyezte küzdelmeinek homlokterébe, azonban nemcsak az volt az oka, hogy azt az összefüggést látta, amely a hadsereg ily értelmű reformja és a kiegyezés fenntartásának, illetve az Ausztriával való kapcsolatok állandó fenntartásának az érdeke között szerinte fennállott, hanem az a mély és egész politikai pályáján minduntalan hangoztatott meggyőződése, hogy egyfelől az általa felállított követelések megtagadása belpolitikai életünk egészségét is aláásta, és az, hogy szerinte megoldhatatlanná tette a nemzetiségi kérdést is, mert amint ezt sokszor hangsúlyozta, a véderő nemzeti jellege az egységes állampolgári nevelés sikeres keresztülvitelének előfeltételét képezte.

Apponyi szerint azok a férfiak, akik a kiegyezést létrehozták volt, úgy Deák, mint Andrássy, de kortársaik általában, nem ismerték volt fel az általános védkötelezettség 1868-ban, tehát a kiegyezés után történt behozatalának

nemzeti jelentőségét, és azt az egészen új szerepet, amelyet a néphadsereg a kaszthadsereggel szemben a nemzeti organizmusban betölteni hivatott; ez volt az oka annak, hogy 1868-ban nem tulajdonítottak szerinte annak akkora jelentőséget, mint ahogy kellett volna, amikor a véderőről szóló törvényt meghozták és ez a 1867 : XII. tc.-kel szemben visszalépést tartalmazott. A kiegyezés még a magyar hadsereget, mint az egész hadsereg kiegészítő részét említette volt, a 68-i véderőtörvény azonban erről a magyar hadseregről még említést sem tett már. A magyar hadsereg ezen tényleges eltemetésével Apponyi meggyőződése szerint a halál csíráját vették bele az egész kiegyezési műbe.

Ez volt szerinte a főoka annak is, hogy az egész kiegyezési korszak alatt a magyar közélet nem tudott szabadulni a közjogi politikától, mert oda csak a hadsereg megfelelő reformjával lehetett volna eljutni. A kiegyezés megvédése lett a közjogi ellenzékkel szemben a kormányzati politika főfeladata, és nem tudott a közélet úgy, mint más országokban egymással világnézeti alapon szemben álló konzervatív, liberális és radikális színezetű pártokban elhelyezkedni. Ez volt Apponyi felfogása szerint a kiindulási pontja a kiegyezést védő szabadelvűpárt nélkülözhetetlenségének, állandó és egyoldalú párturalmának, annak, hogy az egész közigazgatás ennek a célnak a szolgálatába állíttatott, az volt szerinte oka a szűk választójognak, amely a nemzetiségi veszély kellő felismerését tette lehetetlenné, ez volt az oka az erőszakos választási rendszernek, a választási korrupciónak és végeredményben közéletünk sok más egyoldalúságának is. Miután a nemzet, természetes ösztöneit követve, a közös hadsereg német berendezését nem akarhatta, olyan kormányzati szellemnek és olyan állami berendezkedésnek kellett szerinte kialakulnia, amelynek főtörekvése az kellett hogy legyen, hogy a nemzet ezen törekvését ne érvényesíthesse, ami alkotmányosságunk megrontására vezetett. Felfogása szerint organikus bajban szenvedett tehát nemzeti berendezkedésünk, mert a nemzeti élet teljességének hiánya beteggé tette az egész szervezetet, a nemzeti élet kifejléséhez nélkülözhetetlen szerveknek a hiánya zavarokat okozott az

egész szervezetben, és annak más orgánumaiban is és azokat is sorvadásra kárhoztatta.

Igen érdekes és Apponyi egész gondolkodásmódjára vet éles világot, hogy milyen összefüggést vélt felfedezhetni a nemzeti hadsereg hiánya és a nemzetiségi kérdés alakulása között is.

Alaptételét ebből a szempontból emlékirataiban a következőkben foglalja össze: „Az én gondolatom mindig az volt, hogy a magyar állam belső megerősödésével, minden irányban megóvott presztizsével, a nemzeti élet teljességével (mely egyedül képes a magyar állampolgári minőséget büszkeség tárgyává tenni, holott a csonka nemzeti élethez való tartozás vonzóerőt nem gyakorolhat), a jogállam minden biztosítékának kiépítésével, a kormányzat pártatlan igazságosságával, szociális és — last not least — az állampolgári nevelés szellemétől telített közoktatással (ami alatt nem a nyelvi magyarosítás chimère-ája értendő) kell a nemzeti egység organikus feltételeit létesíteni, amelyek nélkül az mindenkor csak látszat lesz; organikus veszélyekkel organikus erőket akartam szembehelyezni“.

A hadsereg nemzetivé tételét a nemzetiségi kérdés orvoslása szempontjából is elodázhatatatlannak tartja, amikor azt mondja: „Teljesen igazam volt azoknak a hatásoknak megítélésében, amelyeket az általános politika, a közigazgatás korrektsége és szociális szelleme, a kormányzati szellem és különösen a katonai szolgálat nemzeti jellege a nemzetiségi kérdés kialakulására gyakorol. Hiszen — hogy ez utóbbinál maradjak — a nemzeti jellegű hadsereg követelését épp ebből az indokból állítottam fel elsősorban, mert a katonai szolgálat benyomásai alkotják a leghatályosabb állampolgári nevelőeszközt; sehol és soha az államhatalom nem hatja annyira át az egész életet, annak úgyszólván minden percét, mint a katonai szolgálat éveiben, melynek benyomásai, mint a legfőbb hatalomról nyert benyomások, kiirthatatlanul belevésődnek az ifjú lelkekbe. Hiába mondja neki tanító, jegyző, főszolgabíró, alispán és főispán, hogy a magyar állam főhatalom, melynek föltétlen hűséggel, engedelmességgel és odaadással tartozik, ha a katonai szolgálatban a káplár és

a leutnant mindennap, a kapitány és az ezredes rövid, a generális úr hosszabb időközben valami más hatalom nevében követelik meg ugyanezt, mégpedig nagyobb és félelme-
sebb erővel; tehát úgy jelentkezik a helyzet az ifjú lelkében, hogy van más ilyen hatalom, amely többet jelent, mint a magyar állam hatalma. Ez előttem annyira világos, hogy nem értem, miként lehetett annak elismerése elől elzárkózni, hacsak politikai kényszerhelyzetből nem.“

Ezen rövid idézetből látható, hogy Apponyi, úgy mint különben túlnyomó többsége a politikusoknak a kiegyezési korszak alatt, a nemzetiségi kérdésben elsősorban lélektani problémát látott. Az a cél lebegett a szemök előtt, hogy megteremtsék a közállapotainkban, általános berendezkedésünkben, a közigazgatásban, tanügyi intézményeink alkalmas megszervezése útján azokat az előfeltételeket, amelyek között a nemmagyar nemzetiségeink is jól érezvén magukat, lelkükben majd a magyar államhoz való ragaszkodás és szeretet fog erősebben gyökeret verni azon csábítással szemben, amelyet a fajrokonaikkal vagy a más rokonnépekkel való egyesülés gondolata kelthet bennük. A szabadelvű korszak ezen optimizmusa ütközik ki Apponyi nézeteiből is, aki a magyar állam intézményeinek a szabadság, a jogrend, a szabadelvű alkotmányosság elvei szerint való kiépítésével és a közös hadsereg magyarrá tételével remélte nemzetiségeinket, önekik ez úton is imponálva, a magyar államiság gondolatának bűvkörében leláncolhatni. Nincs ebben a gondolatkörben az elnyomásnak vagy a hatalmi politikának még a leghalványabb utógondolata sem. Nem is fog a legrosszindulatúbb ellenséges propaganda Apponyi összes beszédeiben és írásaiban egyetlenegy mondatot sem találni, amely ilyen törekvésekkel való rokonszenvet árulna el, ellenkezőleg, tipikus kifejezője és szószólója volt ő a nemzetiségi kérdés terén a hosszú szabadelvű korszak azon optimizmusának, amely minden elszakadási törekvést, még ha ilyen már fel is ébredt, megfelelő szeretetteljes bánásmóddal, méltányossággal, a nemzetiségi nyelvek jogos igényeinek kielégítésével vélt könnyen és sikeresen ellensúlyozhatóknak, valamint szabadelvű és demokratikus intéz-

mények fenntartásával. Ugyanaz a naív hit ez, amely 48-ban Kossuth Lajost is hevítette, amikor vakon bízott abban, hogy a magyar szabadság proklamálása csodákat fog művelni és elegendő lesz arra, hogy az osztrák szoldateszka zsoldjában álló havasi mócokat és rácokat lefegyverezze, és hogy hatása alatt azok majd keblünkre fognak borulni.

Valóban csak csodálkozni lehet tehát azon, hogy még azt az Apponyit is, akinek lelkében annak a gondolatnak még az árnyéka sem fordulhatott meg soha, hogy bárkit is állampolgári jogaiban csorbitson, aki mindenkinek jogait, mindenkinek egyéniségét és jogos igényét minden téren a legnagyobb tiszteletben tartotta, aki életében senkit még megbántani sem volt képes, mint elnyomót, mint a magyar feudális uralom véreskezű és tipikus bosszúállóját állították oda hazánk külföldi ellenségei nem magyarajkú nemzeti-ségeinkkel szemben, holott ő egész életében csak azon tépelődött, hogy mikép nyerhetné meg a magyar állam számára jóságos szeretettel belső ellenségeinket is, akik pedig rég elhatározták volt, hogy minden további engedményt csak arra fognak felhasználni, hogy még sikerebben fordulhasanak a magyar állam egysége ellen.

Az a körülmény, hogy Apponyi sem volt a mellett, hogy a magyar állam egységes területe nemzetiségi részekre bontassék, ilyen vád emelésére jogcímet még nem szolgáltatott, mert hiszen az, hogy az uralom és az elnyomás lehetőségét a más ajkúakkal szemben az általuk többségben lakott területeken nemzetiségeinknek sem koncendáltuk, még nem jelentette azt, hogy őket nyomtuk volna el. Viszont az ellen, hogy nemzetiségeinknek nyelvi jogai a közigazgatásban, a törvényhozásban, az iskolákban stb. tiszteletben tartassanak, Apponyi sohasem vétett. Az 1907. évi népiskolai törvényeinek tartalmát pedig, amelyekből ellene a külföldön vádakát törekedtek kovácsolni, egyszerűen azért hamisították meg, hogy evvel a külföldön szerzett igen nagy tekintélyt csorbíthassák, ami sajnos, abban az időben sikerült is.

Apponyit nemcsak a nemzetiségi kérdésről vallott nézeteinél fogva, de egyéniségének jellemvonásait általánosabb politikai szempontból is kutatva, pályájának csúcs-

pontján a szabadelvű történelmi korszak egyik tipikus képviselőjének kell tekintenünk; ezen kor politikai eszmeáramlatai ugyanis lelkében éppoly elevenen éltek, mint e kor bármelyik egyéb nagy reprezentánsában. Ő hitt és bízott a parlamentárizmusban, bízott a demokráciában, ragaszkodott a polgári és politikai szabadságjogokhoz; és kora szabadelvű eszméinek végső konzekvenciáit, minden gátlás nélkül, épúgy, sőt még könnyebben vonta le, mint sok, talán nálánál liberálisabbnak tartott kortársa. Amint az általános titkos választói jog behozatalának eszméje komolyabb formában került a politikai élet homlokterébe, habozás nélkül mellette foglalt állást, tekintet nélkül arra, hogy tulajdonképen a hadseregbe vonatkozó nemzeti követeléseinek, tehát egész élete politikai törekvéseinek elgáncsolása érdekében dobott e kérdés a közélet nyílt vizeire. A szabadelvű kor eszméit a végsőkig magáévá tette és ebben nem feszélyezte őt sem főnemesi családi származása, sem papi nevelése, sem atyjától öröklött összeköttetései és azok a hagyományok sem, amelyek fiatal korában az ó-konzervatív párthoz és az aulikus irányhoz fűzték.

Ezek politikai pályája egyenes ívelését két irányban is hátráltatták ugyan, mert egyfelől bizonyos időre volt szűksége, míg az öröklött hagyományokból képes volt kibontakozni, másfelől ezek hosszabb ideig tették őt a tiszta fémveretű szabadelvűiek előtt gyanússá, akik benne konzervatív, aulikus és ultramontán politikust láttak, de ellenkező irányú lelki fejlődését megállítani képesek mégsem voltak. Ezek a körülmények magyarázzák meg, hogy állásfoglalásában, különösen eleinte, sok ellentmondás is mutatkozott, amit azután politikai ellenfelei elvtelenségnek, köpenyegforgatásnak és népszerűségvadászásnak minősítettek; megvádolták avval is, hogy ingatag és személyi politikát űz, holott ezen jelenségek nem voltak egyebek, mint egy lassan, de állandóan fejlődő és lelkiismeretes lélek fokozatos érésének a tünetei.

Apponyi politikai pályáján 1872-ben Senyey mellett mint katolikus színezetű Deák-párti képviselő indul útnak. 1875-ben, amikor a balközép Tisza Kálmán vezérlete alatt, a Deák-párttal fúzionál és a szabadelvűpárt megalakul,

Senyey Pállal együtt ellenzékbe megy és a konzervatív pártot alapítja. Mindenki azt hihette ekkor, hogy a 40-es évek ó-konzervatív kancellárjának, gróf Apponyi Györgynek a fia szintén a konzervatív irány vezéri szerepét fogja betölteni a szabadelvű korban. Valóban senkisé sem sejtette, hogy ugyanaz az Apponyi Albert, aki még 1875-ben mint a konzervatív Senyey-párt egyik prominens tagja a honvédségnek a közös hadseregbe való beolvasztását vallotta programja egyik pontjának, 14 évvel később a közös hadsereg nyelvben és szellemben nemzetivé tételét fogja követelni; senki sem sejtette, hogy ugyanaz az Apponyi Albert, aki 1872-ben katolikus színezettel és avval a politikai törekvéssel jött volt be a képviselőházba, hogy a római katolikus egyházat, amely a pápai csalhatatlanság dogmáját proklamálta volt, megvédje a szabadelvű magyar kormánynak a placetum jog alapján kiadott azon tilalmával szemben, hogy ezt a dogmát Magyarországon a püspökök kihirdessék, élete későbbi szakában amellet fog állást foglalini, hogy a házassági jogról az állam alkosson törvényt és hogy a polgári házasság vezettessék be, hacsak kisegítő formában is.

Ezeket az ellentmondásokat politikai állásfoglalásában bőségesen megmagyarázza azonban az a fejlődés, amelyen lelkileg Apponyi éppen a politikai életében való szereplése révén 15—20 év alatt átment és azok a hatások, amelyeket a magyar közélet légköre nézeteire gyakorolt. Az említett idő alatt Apponyi lelkileg teljesen elszakadt a konzervatív eszméktől, ezek alatt azt a világnézetet értve, amely apjának és ó-konzervatív elvtársainak volt a jellemző tulajdona és fokozatosan szabadelvű gondolkodásúvá alakult át. Ő azonban mégsem lett doktrinär liberális; sohasem volt liberális oly értelemben sem, mint amilyen értelemben nálunk Szilágyi Dezső vagy sok tekintetben a nagy kálvinista államférfiak, Tisza Kálmán és Tisza István voltak, vagy akár az ifjabb Andrassy Gyula, akikben a liberalizmus tantételei hússá és vérré váltak; az Apponyi szabadelvűsége mindig a lelki kiegyezésnek színével bírt, az öröklött hagyományok és a közéletünk ezen korszakának erősen szabadelvű alaptónusa között; az egyházas nevelés ifjúkorban szerzett és soha el

nem homályosuló hatásai és a magyar közélet exigenciái közt; egyfelől a lelkében csendesesen meghúzódó és tovább pislogó konzervatív hajlamai, másfelől a haladásra, az új ideálok megvalósítására törekvő ambícióinak a tüze között. Ez a folytonos lelki kiegyezési folyamat állandó tépelődésnek és sok ingadozásnak is vált nála kútforrásává, a nélkül azonban, hogy a mind szabadelvűbb irányban való lelki átalakulásának útját állhatta volna. Az aulikus irányból elinduló és a közjogi radikálizmusban végződő hasonló evolúciójának megkapó bizonyítéka éppen a hadsereg kérdésében elfoglalt álláspontjának minden visszaesésnélküli és fokozatos fejlődése, amely a honvédségnek a közös hadseregbe való beolvasztására vonatkozó programmpontjából kiindulva egészen a függetlenségi program elfogadásáig a legkülönfélébb változatokon ment keresztül. Pedig ép ezen a téren nem hiányoztak olyan körülmények, amelyek ezen fejlődést megakadályozni és őt visszariasztani lettek volna alkalmasak. Hiszen már az egyházpolitikai viták után figyelmeztette volt őt Ferenc József király, hogy a katonai kérdések terén sohase fog engedményeket tenni és kérte, hogy tegye lehetővé a nemzeti pártnak a szabadelvű párttal való fúzióját. Bánffy szintén hiába csábította erre a térre és ez neki még a magyar katonai nevelés megvalósítása révén sem sikerült. Apponyi pártja a Széll-korszak idején kedve ellenére lépett be a szabadelvű pártba és jóllehet híveit kelleetlenül ugyan, mégis követte, amikor látta, hogy katonai követeléseit ez úton megvalósítani nem tudja, újból hátat fordított ennek a pártnak és ellenzékbe ment. A koalíció alatt rendületlenül kitartott álláspontja mellett és nem volt hajlandó a kérdést Justhék által más térre átjátszani. Így változott át fokozatosan 20 év alatt a fiatal korában labanc Apponyi kuruccá, nemcsak azért, hogy ezen a réven népszerűsége tegyen szert, amit sokan ezen átváltozása fő mozgatójának hittek, hanem oda vezette idealizmusa és nemzeti érzése, oda vezette feltartóztatlanul, úgymint sok-sok más magyart évszázadokon keresztül, akik épúgy mint ő, részben talán akarattuk ellenére sodródtak bele nemzeti küzdelmeink sodrába.

Idealizmustól telített egyénisége leginkább talán a II. Rákóczi Ferencére hasonlít, aki épúgy, mint ő, a jezsuitáknál nevelkedett, abban az iskolában, amelyből kurucok ritkán kerültek ki és aki hosszú éveken keresztül mindent elkövetett, hogy Béccsel ne kerüljön szembe. Emlékirataiból Apponyiról is tudjuk, hogy politikai szereplésének első 20 évében, sőt még később is állandóan fázott attól, hogy a katonai kérdést előtérbe állítsa, hogy e révén szembe kerüljön Béccsel és a nemzet és királya között összeütközést idézzon fel. Sorsát azért mégis egyikük sem kerülte el. Mintha a fátum könyvébe lett volna beleírva, hogy el ne kerüljék. Mindketten, amint a sorstól kijelölt útra léptek, többé nem tértek vissza erről az útról, hanem levonták a maguk személyére nézve az összes következményeket.

Éppúgy mint Rákóczi, Apponyi is mélyen vallásos érzésű volt. Apponyi vallásossága életének egyik legfőbb jellemvonása. De azért mégis mentes volt minden felekezeti előítéllettől, úgyhogy szoros barátságban együtt tudott működni még a vallástalan ifj. Andrassy Gyulával, valamint a régebben szabadkőműves Szilágyi Dezsővel is. Jezsuita nevelése talán leginkább annak a kálvinista magyar szellemnek az elfogulatlan megítélését nehezítette meg számára, amelynek Tisza Kálmán, Tisza István és Bánffy Dezső voltak tipikus képviselői a magyar politikai életben. Ez a körülmény talán megmagyarázza azt is, hogy velük szemben élete végéig bizonyos tartózkodást, hogy ne mondjam bizalmatlanságot áruolt el, de azért felekezeti szempontokat a velük vívott politikai küzdelmeibe sem vegyített és azokat szigorúan igyekezett a politikai szempontoktól elválasztani.

Mint ember, Apponyi fönséges erkölcsi magaslaton állott. A harcban sohase volt gyűlölködő és minden politikai intrikától egész életében távol állott, az egyéni és a pártszempontokat a közérdeknek mindig alá tudta rendelni és nem volt mindenáron ellenzékieskedő sem. Jellemző e tekintetben mindvégig fenntartott álláspontja az obstrukcióval és különösen magatartása a háború alatt Tisza Istvánnal szemben, akit, jóllehet egy életen keresztül harcban állott vele, azon emberfeletti küzdelmében, hogy a legnehezebb háborús

években az ország ellentállóképességét fenntartsa, lojálisan támogatott. Nem volt részese azoknak az intrikáknak, amelyek végeredményben Tisza félreállításához és az ország katasztrófájához vezettek és nem helyeselte azt a választójogi akciót sem, amely a háború alatt eszközül használta e kérdést Tisza megbuktatására. Amit az ellenzéken hirdetett, azt kormányra kerülve cselekedeteivel sohasem hazudtolta meg. Szigorúan alkotmányos érzése és jogtisztelete, az alkotmányos szabadságokhoz való komoly ragaszkodás nem frázis volt szájában, ő ezeket a közélet kincseinek tekintette és amikor hatalomra került, ezen elvek szigorú tiszteletben tartását követőitől és kormánytársaitól éppúgy megkövetelte, mint ellenzéki korában a vele szemben állóktól.

Egyszerű életmódja, igénytelensége saját személyére nézve, a közéleti tisztaság és önzetlenség mindenkire nézve példaadó és tündöklő bajnokává avatták. Szigorúbb volt sajátmagával, mint embertársaival szemben; mint ember, talán még nagyobb volt, mint amilyen mint politikus lehetett és politikai ellenfelei is tisztelettel hajoltak meg egyénisége előtt, mert tudták, mégha a nyílt színen ezt nem is vallották be, hogy politikai botlásai is nem annyira hiúságból, vagy más emberi gyöngeségből fakadtak, amint ezt róla állítani szerették, hanem egy fenségesen tiszta lélek naív életszemléletéből és érzésvilágából. Az igaz, hogy Apponyi a népszerűséget és a szónoki sikert is szerette, hiszen minden igazi nagy szónoknak ez közös tulajdona már azért is, mert minden szónoki sikernek végeredményben a hallgatósággal való lelki összeforradásnak folytonos keresése és megtalálása a titka. Aki szónoki sikerre törekszik, pillanatnyi népszerűsége is törekszik tehát, és az a szónok, aki magáról azt mondja, hogy a népszerűséget megveti, leggyakrabban evvel a *kijelentésével* keresi azt és általa remél hallgatóságánál népszerűvé válni. De az igazán nagy szónokot a demagógtól az különbözteti meg, hogy utóbbi csak olyant hirdet, amiről előre tudja, hogy a tömegnek tetszeni fog, előbbi azonban el tudja érni, hogy a tömegnek az tetszik, amiről nincsen eredetileg meggyőződve, vagy aminek éppen az ellenkezőjében hitt. Apponyi korunk egyik, talán egyáltalán legnagyobb szónoka

volt és nagyságát e téren azt bizonyítja legjobban, hogy beszédeiben sohasem szállott le arról a magas szellemi és erkölcsi színvonalaról, amelyben saját egyénisége gyökerezett, hanem oda tudta a maga hallgatóságát felemelni.

Profétai megjelenése, zengő baritonja, eszmegazdagsága és fantáziája, tapintata és formaérzéke szónoknak predesztinálták. De sokkal több volt pusztán parlamenti szónoknál, aki csak a momentán hangulatnak megfelelő kifejezést találja meg, aki pusztán megfogalmazza azt, amit adott pillanatban a politikai taktika szempontjából kell előadni. Korának nagy kérdéseibe elmélyedő államférfi volt, aki szuggesztív erejével döntően befolyásolta a kiegyezés korában élt nemzedék gondolatvilágát, aki e révén az eseményeknek irányt adott és aki történelmet csinált, ha nem is a lélek fanatizmusának avval a tüzével, ha nem is avval a domináló akaraterővel, amint azt Tisza István tette, ha nem is a diplomáciai és taktikai képességnek avval a mesteri ügyességével mint Tisza Kálmán, de a magyar lélek érzőhúrjainak felajzásával és szellemének gazdag eszmevilágával termékenyítve meg a magyar politikai életet, eszméket, gondolatokat termelve közéletünk számára, amelyeket gyakran azután mások valósítottak meg. Sok-sok reformgondolat, amely közéletünkben megvalósult, az ő termékeny agyában született meg és az ő szónoki képessége révén indult meg a maga érvényesülésének az útján. Ez a nemzet valóban sokkal gyengébb lenne nemzeti öntudatban, szegényebb alkotmányos intézményekben és az állami nagy kérdések és összefüggések felfogásában, elmaradottabb gazdasági és kulturális téren, ha Apponyi nem élt volna; beszédei ezen a téren gazdag tárháza lesznek az értékesnél értékesebb gondolatoknak a jövő nemzedék számára is. A szabadelvű kiegyezési korszak nagy magyar parlamentáriusa volt tehát Apponyi életének ezen főkorszakában, amely 1872-től 1918-ig terjed, aki nemcsak szónokolt, nemcsak ellenzéki volt, nemcsak a kuruc hagyományok utolsó fényes vezérlő csillaga a magyar történelem 400 éves Habsburg-korszakában, aki épúgy, mint elődeinek talán nagyrésze, optimizmussal ítélte meg ugyan az útjában álló akadályokat, és ebből kifolyólag ezen harcában sikertelen

meddőségre volt látszólag ítélve, hanem termékeny gondolatokban gazdag államférfi is volt egyúttal, aki nemzete érzés- és eszmevilágát gazdagabbá tette és ezáltal a magyar politikai kultúra és műveltség kifejléséhez nagyban hozzájárult.

Apponyi életének ez a korszaka 1918-ban a Monarchia felbomlásával és hazánk megcsonkításával lezárult. Mindazok a törekvések és célok, amelyek 45 éven keresztül életének tartalmát képezték, amelyekért küzdött és forró csatákat vívott, az osztrák-magyar monarchia és az 1000 éves Magyarország történelmi kereteinek összeomlása folytán egy napról a másikra tárgytalanná váltak. Apponyi nagyságát, hazájával szemben érzett kötelességtudásának soha el nem pusztítható erejét az tanusítja talán leginkább, hogy amikor ő a világháború vérzivatarai és nemzeti összeomlásunk után úgy állott itt közöttünk, mint egy ezeréves letarolt őserdőnek egyedül fennmaradt és életének további folyásában is derékban kettétört fenyőóriása, ez a fenyőóriás újból meg tudott fiatalodni, új rügyeket és ágakat tudott hajtani, törzse új koronába borult és így a földig letarolt magyar erdő mezítelen talaján ezeréves fennállásunknak a világ minden tájé-kán messzire látható fenséges hirdetőjévé vált.

Egyedül állva még nagyobbnak tűnt fel előttünk és a világ előtt mint azelőtt, amikor még más magyar fenyőóriásokkal együtt a világosságért és a napfényért, a magyar égett küzdve sok társát árnyékba állította volt. Az egész magyar láthatárt most egyedül ő uralta; ha a letarolt erdőt talajon fagyos szél süvített végig, misztikus visszhangot a szavára ő adott; a tüzelő napsugár ellen hűsítő árnyékot a fáradt magyar vándornak örökzöld koronája nyújtott. Mindenki ismerte és mindenki benne az ezeréves nagy Magyarország nagy szent fáját tisztelte, amelynek rendeltetése, hogy közöttünk az örök életet és a feltámadást hirdesse.

Apponyit az összeomlás után új életfeladata nem érte váratlanul; már életének előbbi korszakában is gyakran képviselte Magyarországot a külföldön, olyan alkalmakkor, amikor nem hivatalos természetű nemzetközi összejöveteleken idegen nyelven kellett magyar érdekből felszólalni. Különösen

1895 óta szerepelt volt az interparlamentáris unió összejöveleiben, amely a háború utáni béketörekvéseknek és a népszövetségnek volt már akkor az előhírnöke. Az úniónak millenneumi budapesti gyűlését Bánffy megbízásából Apponyi készítette elő. A hágai első békekonferencia eszméjét, amelyet a minden oroszok cárja hívott azután később Hágában össze, Apponyi pendítette meg. A második hágai konferencia összehívásának eszméjét Rooseveltnél 1904-ben Apponyi kezdeményezte, amikor az interparlamentáris unió amerikai ülésén a magyar delegáció élén vett volt részt. A nemzetközi konfliktusok nemzetközi bíróságok útján való elintézésének tervét más neves békebarátokkal együtt ő hozta javaslatba és ezen eszme megvalósítása érdekében az unió ülésein több ízben hatalmas szónoklatokban szállott síkra.

Neve tehát 1918-ban már világszerte ismert volt. Szónoki képessége, nyelvtudása, békeszeretete, lojalitása más nemzetek fiaival szemben egyénileg hírnevet és tekintélyt szereztek volt neki és számtalan értékes személyes összeköttetést, amely körülmények már abban az időben kedvezően sugároztak vissza a magyar nemzetre, amelynek méltó képviselőjeként lépett volt fel a külföldön.

Nem készületlenül ment tehát Apponyi annak az új életfeladatnak és hivatásnak neki, amely a háború után reá várt és amelyet senki sem tudott volna helyette avval az utánozhatatlan szónoki művészettel betölteni, mint ő és amely őt a külföld szemében is a magyar nemzet nagy képviselőjévé, szószólójává, a magyar igazság hirdetőjévé, bent az országban pedig a nemzeti feltámadásnak igazi apostolává és prófétájává avatta.

Ez a szerepe Trianonban vette kezdetét. A legnagyobb nemzeti gyász, a legnagyobb nemzeti megaláztatás pillanatában az ő személyén keresztül magasztos fenségben és méltóságban ragyogott a magyar nemzet öntudatos magatartása itten. Nekem, aki jelen voltam abban a pillanatban, amikor Apponyi Párizsban a békekonferencián felszólalt, örököké fejlejtethetlen marad az a jelenet, amelynek akkor szem- és fültanúi voltunk. Már ennek a jelenetnek külsőségei is benyomást keltők voltak. A terem, amelyben az ünne-

pélyes aktusnak végbe kellett mennie, félhomályba borult és azt az elnöki asztalnál egyedül ülő Clemenceau mellett álló kandeláberek gyér fénye alig világította meg. A kép olyan volt, mintha temetési szertartáson vennénk részt. Clemenceau felszólalásának gyűlölködő, de egyúttal ironikus accentusa, amelyből megalázásunknak szándéka majdnem leplezetlenül csendült ki, kiáltó ellentétben állott Apponyi komoly, de egyúttal végtelenül méltóságteljes válaszával, amelyből egy ezeréves nemzeten elkövetett igazságtalan és barbár elbánás felett érzett fájdalom csak visszafojtva csendült ki, nem adva meg ezáltal a velünk szemben álló győzőknek azt az elégtételt, hogy a letiportak fájdalomában gyönyörködhessenek.

Sohasem láttam embert, veszített ügyet több méltósággal és több önérzettel képviselni, mint Apponyit akkor és úgy éreztem, hogy ő abban a percben az 1000 éves magyar becsületnek, lovagiasságnak és történelmi önérzetünknek fenséges képviselője volt.

Apponyi ezen alkalomkor, de más nemzetközi összejöveteleken is nemcsak szónoklatának tündöklő varázsával, nemcsak az idegen nyelvekben való teljes készségével, nemcsak érvelésének súlyával, disztinkciójának finomságával és hasonlatainak megkapó erejével hatott hallgatóságára, hanem elsősorban fellépésének méltóságával és egész egyéniségének szuggesztív voltával, amely mindenkit első perctől kezdve büvkörébe vont és amely az ellenfélnek is tiszteletet parancsolt még a legforróbb vita hevében is.

Sir Austen Chamberlain, aki pedig nem volt az optánskérdésben Apponyival egy véleményen, a múlt ősszel mondta nekem, tehát évekkel azután, hogy ez a vita lezajlott, hogy soha életében impresszionálóbbr vitának nem volt szemtanúja, mint annak, amely Apponyi és Titulescu között Genfben évekkel ezelőtt az optánskérdésben vívatott meg, nemcsak azért, mert ritkán látott évtizedes parlamenti közszereplése alatt két férfit, aki a maga igazát több ékes-szólással és a rendelkezésre álló érvek egész tárházának olyan tökéletes kihasználásával vívta volna meg, mint ők, hanem főleg azon áthidalhatatlan ellentét folytán, amely a szemben

álló két bajvivó egész egyéniségében megszemélyesült. Titulescuban mindenki a vitatkozó ügyvéd egyéniségének tipikus képviselőjét ismerhette fel, aki néha súlyosabbnál súlyosabb jogi érveket volt képes a maga igaza mellett felhozni, de aki nem riadt vissza a legkézenfekvőbb rabulisztikától, a nevetséges színészi póztól és az általa egyáltalán át nem érzett érzelmek fitogtatásától sem, hogy hallgatóságára hatást gyakoroljon. Vele szemben Apponyi a maga arisztokratikus és tiszteletet parancsoló patriarcha-egyéniiségével, kifejezőmódjának és beszédének választékos és tökéletes finomságával, meggyőződésének lendületes erejével, a nagy szónok, a nagy hazafi, a grand seigneur és egyúttal a nagy parlamenti vezér kimagasló típusát képviselte, aki érvelésének súlyán kívül egyéniségének egész varázsát volt képes a maga igaza mellett latba vetni.

De élénken emlékszem egy nagyműveltségű indiai maharadzsa megjegyzésére is, aki hazáját a népszövetség egyik őszi közgyűlésén képviselvén, Apponyi akkor elmondott beszédét végighallgatta és a hallott szónoklattól elragadtatva jegyezte meg, hogy Apponyi beszédéből mindenki, még ha különben nem is tudná, meggyőződhetnék arról, hogy a magyar nemzetnek 1000 éves kultúrája és multja van, mert olyan egyéniség, mint az Apponyié és a tőle hallott szónoklat csak egy ezeréves kultúrmulttal bíró nemzet talajából nőhet ki.

Valóban a magyar nemzetnek méltóbb és kimagaslóbb képviselője a külföldön és különösen Genfben senki sem lehetett, mint Apponyi. Akármiről beszélt, feszült figyelemmel hallgatták, ahogyan Briand vagy Mac Donald beszédeit hallgatták, akik pedig világhatalmaknak voltak a képviselői. Résztvevett Genfben úgyszólván minden olyan kérdés tárgyalásánál, amely európai jelentőséggel bírt és tudatosan vett ezekben részt, mert célja az volt, hogy a szőnyegen levő kérdéseket általános európai szempontból és európai színvonalon tárgyalva, mégis a magyar nézőpontot juttassa kifejezésre, amely az európai érdekekkel nemcsak hogy ellentétben nem állott, hanem velük és a civilizáció általános szempontjaival egyező volt. Tette ezt azért, hogy e révén a

magyar kérdést a világgal megismertesse és megoldását fokozatosan előbbre vigye.

Amikor az optánskérdésről beszélt, tulajdonképpen a nemzetközi bíraskodás elvének tiszteletbentartása érdekében szállt síkra; amikor a kisebbségi kérdést tárgyalta, — és több beszédében tette ezt, — a nemzeti önrendelkezési jog elvének és a nemzetközi béke megteremtésének magasabb szempontjaiból indult ki és ezeknek biztosítása érdekében követelte a kisebbségi védelemnek és eljárásnak hatékonnyá tételét a népszövetség tekintélyének megóvása szempontjából is, minthogy a kisebbségek jogainak oltalmát a szerződések a népszövetség feladatává tették volt.

Amikor 1924-ben és 1925-ben az úgynevezett genfi protokollumról vitatkozott, amely a nemzetközi biztonság kérdését lett volna a népszövetség szankciója mellett megoldani hivatva, amit a maga részéről helyeselt, egyúttal nyomatékkal követelte a legyőzött nemzetek biztonsága érdekében az egyenlő lefegyverzés keresztülvitelét és ma már csak kevesen tudják, hogy az ő szónoklatának hatása alatt döntött a népszövetség közgyűlése a mellett, hogy a leszerelési főbizottság kiküldessék, még mielőtt a biztonsági kérdés felett végleges döntés hozatott volna, nehogy ezzel is időt veszítsen ezen nagyjelentőségű kérdés megoldása. A lefegyverzési főbizottság munkáiban személyesen is részt vett, mindig az egyenlőség elvének keresztülvitele érdekében emelvén szót, úgyhogy neki is része volt abban, hogy ez az elv a Lausanne-i konferencián, ha egyelőre sajnos, csak elméleti formában is, de végeredményben a győztes hatalmak részéről is elismeréshez jutott.

Minden beszédében fokozott erővel és mind nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy a középeurópai és különösen a Duna-völgyi helyzet a békeszerződések revíziója nélkül nem orvosolható és plasztikusan fejtette ki azt az összefüggést, amely egyfelől a revíziós kérdés, másfelől a világbéke megszilárdítására és a béke megszervezésére irányuló általános törekvések között fennáll. Mind világosabban mutatott rá arra, hogy az állandó béke csak igazságos feltételeken épülhet fel, olyanokon, amelyekbe a legyőzöttek is bele-

nyugodhatnak és hogy ennél fogva az európai béke legnagyobb érdeke a Párizs környékén kötött békeszerződések revíziójának a keresztülvitele.

Mi, magyarok, Budapestről lélekzetviasszafojtva lestük minden megnyilatkozását és ma világosan látjuk, hogy Apponyi sok-sok százakat és ezreket győzött meg a revízió szükségességéről. Ma világosan látjuk és tudjuk, hogy az a kedvező hangulatváltozás, amely a revízió javára a világ közvéleményében jelentkezik, és az, hogy a revízió kérdése az európai problémák között ma már komoly formában ott szerepel, igen nagy részben Apponyinak az érdeme, ő neki, aki nemzete igazainak évekig becsületes szószólója volt a világ közvéleménye előtt, aki 80-ik életévét is meghaladott korban évről-évre új lendülettel, új lelkesedéssel és örökké ifjú erővel kelt útra Genfbe, ahol mint nagy európai mutatkozott be, de egyúttal mindig a leghívebb magyar maradt.

Valóban európai szabású államférfi volt ebben az időben gróf Apponyi Albert, de egyúttal lelkében mindvégig intranzigens hű magyar.

A béke eszméjéért komolyan lelkesedett. Ő hitt ezen eszmében, amelyet Európa és a világ legönzetlenebb és legnemesebben gondolkodó politikusai írtak a háború után törekvéseik zászlójára; ő hitt abban, hogy a népek közötti megértés munkálásával fokozatosan sikerülni fog a háború okait megszüntetni és a népek közt felmerülő vitás kérdéseket békés úton elintézni. Ő hitt a népszövetség ezen igazi hivatásában és mentől rendületlenebbül volt arról meggyőződve, hogy ezen a téren a népszövetségnek a jövőben nagy hivatása van, annál fájdalmasabban kellett megállapítania, hogy a népszövetség egyelőre nem egyéb, mint a győzőknek az eszköze, amelynek a segítségével a Párizsban kötött igazságtalan békeszerződések fenntartására törekszenek. De éppen azért, mert nem húnyhatott szemet ez előtt a kétségtelen tény előtt, annál inkább kötelességének tartotta általános európai, de hazai érdekből is, hogy a népszövetség munkájában komolyan résztvegyen és működésének ideálisabb irányba való megreformálása érdekében teljes erővel közreműködjék.

A népszövetség munkája az utolsó tíz évben látszólag valóban a tartós béke megteremtésére irányult és ezen munkájának keresztülvitelénél elfogadta a francia hármastétel sorrendjét, amelyet minden Genfben megfordult francia államférfi, elsősorban maga Briand is három szóval fejezett ki: Arbitrage, sécurité, désarmement: bíraskodás, biztonság, lefegyverzés. A népszövetség valóban legelsőnek kidolgozta a kötelező nemzetközi bíraskodásra vonatkozó szerződés-tervezetét és felszólította a világ államait annak elfogadására.

Ezen első munkája nagyjában és egészben sikerre is vezetett, mert a legtöbb állam a szóbanlevő szerződést, ha bizonyos fenntartással is, magáévá tette. 1924- és 1925-ben azután Apponyi hatékony közreműködésével megalkotta a népszövetség az úgynevezett genfi protocollumot, amely a biztonság követelményét kívánta volna megvalósítani, mégpedig azon az úton, hogy a népszövetségre bízta volna megfelelő szankciók alkalmazását a támadóval szemben. A népszövetség munkája azonban itt már megtorpant, a kidolgozott szerződés-tervezetet a nagy államok sem fogadták el. Az így előállott hézag pótlására ezért surrogátumok eszeltettek ki. Ilyen surrogátum volt a locarnói egyezmény, a Kellog—Briand-paktum, a különféle non-aggressziós szerződések, amelyeket egyes államok kötöttek, később az az amerikai javaslat, hogy minden állam jelentse ki kötelezőleg, miszerint lemond a háborús megoldásról, mint a nemzeti politika eszközéről. Ilyen volt végre a Genfben szintén Apponyi közreműködésével kidolgozott úgynevezett „acte général“, amely az egyeztetési eljárást szabályozta volna kötelezőleg arra az esetre, ha a népek között nem jogi természetű kérdések körül merültek volna fel nézeteltérések. Mindez azonban hiábavalónak bizonyult; a győztes államok élén Franciaország ezen javaslatokat nem fogadta el olyan teljes értékűeknek, mint amelyek a biztonság kérdésének hiány nélkül való megoldására alkalmasaknak lettek volna tekintetők.

Így fejlődött ki azután az a helyzet, amelyben Európa ma is sínylevő. A lefegyverzés ennek következtében a mai

napig sem volt keresztülvihető és a népszövetség továbbra is a győzők instrumentuma maradt.

Apponyi mindezekben a munkálatokban Genfben és más nemzetközi fórumok előtt tevékenyen és aktívan vett részt. Nem szorítkozott arra, hogy Magyarország és a Dunamedence szűkebb problémáit vigye a világ fóruma elé, hanem általános európai belpolitikát csinált, mindig szem előtt tartva azonban a magyar nemzet mérvadó szempontjait is. Apponyi Genfben magatartásával mindig tanubizonyosságot tett e réven a magyar nemzet békeszeretetről és arról, hogy ez a kis nemzet saját érdekeit az általános nagy európai és komoly békeérdekeknek alárendelni képes; ezúton nagy mértékben növelte tekintélyünket a világ szemei előtt és hozzájárult azon balvélemény és kedvezőtlen hírnév elosztatásához, amely sok évtizedes ellenséges propaganda gyümölcseképpen a magyar nemzetben erőszakos, veszekedő, revanche-ra törekvő, békétlen és romantikus hajlamú elemet akart látni Európa szívében.

Apponyit örökre elragadta tőlünk a halál és meggyőződésem szerint Genfben soha senkisé is képes őt teljesen pótolni, mert az ő egyénisége a legritkább, a legkivételesebb és legszerencsésebb egyesülését testesítette meg azoknak a tulajdonoknak, amelyekre épen azon feladatok teljesítése szempontjából volt szükség, amelyekre nemzete nevében vállalkozott, de amelyek ugyanazon összetételben talán egyszer fordulnak elő egy évszázadban, valamely Istenáldotta tehetségben. Apponyi előtt nemzetünk nagyjai között csak Kossuth Lajos volt hozzá e téren hasonló.

Nemzetünkre ezért sohasem pótolható veszteség, hogy akkor ragadta el a halál sorainkból, amikor a legnagyobb szükségünk lenne őreá.

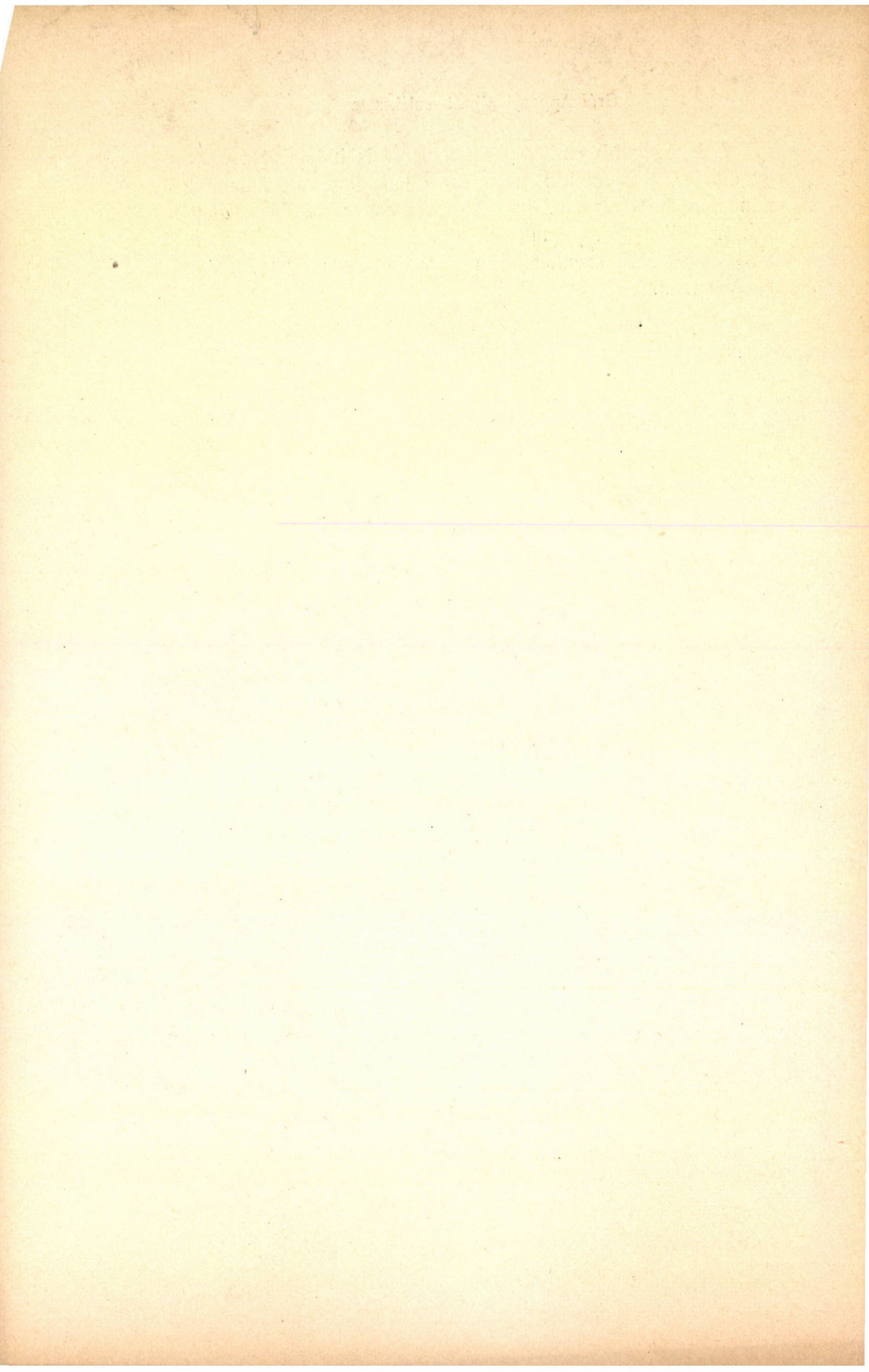
A kötelességteljesítés mezején halt hősi halált gróf Apponyi Albert épúgy, mint sok egyszerű sorsból származott magyar katona, aki a csatatéren esett el. Nincsen is meghatóbb, de a magyar nemzet szempontjából, minden tragikum dacára, lélekemelőbb is, mint Apponyi halálának ezen körülményei. Amilyen híven szolgálta hazáját életében, éppoly hű volt nemzetéhez halálában is.

A legnagyobb ember porhüvelyéből is halála után csak egy marékra való marad meg; és egy marékra való hamunál talán nem több az sem, amit Apponyi nagyszerű és gazdag magyar lelkéből a tekintetes Akadémia mai közgyűlésén az ő emlékének szentelt ezen szavaimban megeleveníteni képes voltam.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 6. SZÁM.

BALLÓ MÁTYÁS L. TAG
EMLÉKEZETE.

(ARCKÉPPEL.)

ÍRTA

KONEK FRIGYES

L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI OKTÓBER HÓ 8-ÁN
TARTOTT OSZTÁLYÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1934.

Pápa, 1934. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

Ballermaier

Balló Mátyás 1. tag emlékezete.

Irta és felolvasta a Magyar Tudományos Akadémia III. osztálya 1934. évi október hó 8.-i ülésén **Konek Frigyes** 1. tag.

Az 1880-ik évi május hó 25.-én, 469. sz. a. kelt átiratában a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke: Gróf Lónyay Menyhért értesíti az akkor még csak 36 éves Balló Mátyást, hogy őt kiváló és közhasznú tudományos munkássága alapján, Nendtvich Károly ajánlatára a május 20-iki nagygyűlésen levelező tagjai sorába választotta; az erről szóló oklevél gr. Lónyay Menyhért elnök és Fraknoi Vilmos főtitkár aláírásával a rákövetkező év február 14-ikén adatott ki. 50 évvel később, 1930. szept. 27-én a 86 éves Balló Mátyás rövid ideig tartó betegeskedés után örökre lehunyta szemeit.

Akadémiánk III. osztályának kitüntető bizalmából csekélységemnek jutott a rendkívül megtisztelő feladat, hogy megemlékezzem elhunyt tagtársunkról. Mielőtt ezt teszem, kellemes kötelességet teljesítek, midőn hálás köszönetemet fejezem ki az elhunyt családjának, főleg fiának, Balló Alfréd úrnak, a fővárosi Köztisztasági Hivatal igazgatójának és vejének, Aggházy Tibor úrnak, Máv. Fel. mérnöknek, akik a rendkívül nagyterjedelmű hagyatéknak, levelezésnek és a tudományos dolgozatoknak gondos elrendezésével és csoportosításával munkámat rendkívül megkönnyítették. Midőn a következőkben röviden jellemezni kívánom a megboldogult élete folyását és méltatni szeretném tudományos munkásságát, előre kell bocsátanom — és ez szolgáljon mentségemre, ha a kép nem lesz mindenben hű és tökéletes —, hogy a személyes ismeretség és barátság hiánya a 25 évvel idősebb, zárkózott tudóssal szemben, míg egyrészt feladatomat rendkívül megnehe-

zíti, addig másrészt a tudományos munkásság hasonló, sőt sok tekintetben egyező irányzata munkámat részben legalább megkönnyíti.

Balló Mátyás, mint hasonnevű, köztisztviselőként álló, fa- és vasnagykereskedő apának és nejének Mikó Máriának legfiatalabb fia, 1844. november 30-án született Liptó-Szentmiklóson. Gyermekek- és gimnáziumi, tehát ifjúkora éveit még olyan időben folytatta le, amidőn e helyről Késmárcra vagy Lőcsére csak kocsin lehetett közlekedni és a téli hónapokban csak a befagyott Vágon és Poprádon korcsolyázva juthattak el az emberek a tátraalji szepesi városkákba. Gimnáziumi tanulmányait Késmárkon és végül Lőcsén sikeresen befejezve — ez utóbbi helyen kötött barátságot Klein Gyulával, a későbbi műegyetemi botanikussal, amely baráti viszony a zürichi főiskolán folytatódott és sokszorosan kipróbálva, annak haláláig tartott — 1864. őszén a bécsi műegyetem vegyészeti szakosztályába iratkozott, ahol főleg Schrötter és Weselski professzorok kitűnő vezetése alatt két évet eltöltve, kémiai ismereteinek alapját vetette meg. 1866-ban ő is behódolt annak a varázserőnek, amelyet az akkori időkben a zürichi polytechnikum az egész világ tanulni vágyó ifjaira gyakorolt és két éven át Städeler alatt az általános — majd pedig Bolley vezetése alatt a műszaki kémia és technológia tanulmányozásával foglalkozott sikeresen — nem hanyagolva el a zoológiát, az antropológiát, a botanikát, a mineralógiát és petrográfiát, sőt a történeti és közgazdasági tudományokat sem — s az 1867—68. tanév végén kitüntetéssel megszerezte a zürichi műegyetem vegyészeti oklevelét. Időközben családi viszonyainak kedvezőtlen megváltozása folytán kénytelen volt szándékolt további tanulmányi terveiről lemondani és miután egy németországi festékgyár megtisztelő belépési ajánlatát is visszautasította, 1868. őszén hazaérkezett és csakhamar Nendtwich Károly tanzéke mellé került, mint asszisztens. Ebben az időben vette kezdetét az a rohamos fejlődés, amelyet a kémia klasszikus korának szokás nevezni; amely azután úgy elméleti, mint gyakorlati téren megteremtette a mai modern kémiát. En-

nek hatása alatt fiatal tudósunk is, alig hogy asszisztensi állását elfoglalta, a fővárosi IV. ker. főreáliskolánál elvállalta a Preisz Mór tanár nyugalomba vonulásával megüresedett vegytani tanszékét; annyiival is inkább, mivel annak laboratóriuma akkor a legjobban felszerelt hazai laboratóriumok közé tartozott és így remélhette, hogy pillanatnyi kívánságainak jobban fog megfelelni. Ezt a tanszékét azután 31 éven át töltötte be. Csakhamar meggyőződött azonban, hogy a középiskolai tanári állás ép oly kevésbé képes ambícióit kielégíteni, mint a főiskolai tanárságé. Foglalkozás, úgy, hogy, midőn 1874-ben Pestnek Budával való egyesítése alkalmából a főváros vegyészeti állást szervezett, ő azt mint ideiglenes mellékfoglalkozást vállalta, azon biztos reményben, sőt tudatában annak, hogy idővel ebből egy külön nagy intézet fog kifejlődni, ami csakugyan be is következett, ámde csak 25 évig tartó nehéz vajúdnás után. Ezen új hivatal kezdetben tisztán csak hygienikus célokat szolgált, amelyekből a közélémezés feladatai és érdekei egyelőre ki voltak zárva és csak a tanács közélémezési ügyosztályának felállítása után indultak meg azok a komoly tárgyalások, amelyek az intézet hatáskörének ebben az irányban való kiterjesztését célozták.

Egyebek között ebbe az időbe esik a fővárosi végleges vízmű létesítése, amelynek kémiai előmunkálatai nagy terjedelmű feladatot róttak az intézetre és első sorban annak vezetőjére. 1895-ben a laboratóriumot nagyobbitani, személyzetét pedig szaporítani kellett. Négy évvel később végre bekövetkezett a végleges szervezkedés. Az eddigi vezető az intézet élére meghívván, kimondatott reá nézve az inkompatibilitás. Ebből kifolyólag tanári állásától megválva, három év alatt a központi városház épületében berendezte az új laboratóriumot tágas helyiségekkel, a legteljesebb és legmodernebb felszereléssel — a mai fővárosi vegyészeti és élelmiszervizsgáló intézetet. Balló még tíz évig vezette és fejlesztette intézetét; majd fáradtan 1910-ben nyugalomba vonult. Az a körülmény, hogy már gimnáziumi-, később pedig bécsi és zürichi műegyetemi éve alatt korán elszakadt a családi tűzhely melegé-

től és a diploma megszerzése után úgyszólván teljesen megvált hazulról; az otthon kedvezőtlené vált anyagi helyzete folytán pedig teljesen saját erejére volt utalva: magyarázza meg zárkózottá kifejtett természetét. Ez később, meglelt férfi korában is annyira egyéni sajátosságává lett, hogy társaságot saját elhatározásból csak a legkritikább esetekben keresett fel és a társadalmi élettől visszavonultan, idejének minden pillanatát tudományának és családjának szentelte; pihenőt a fárasztó laboratóriumi munkák után a családi körben és kertészeti kedvtelésében keresve és találva. Bécsben ismerkedett meg jövőendő élet-társával, egy a szász-meiningeni hercegség Saalfeld kerületének Lichtentanne nevű kis falucska evangélikus lelkészének ott időző leányával, Greiner Zelmával, akinek — bár míg Zürichben tanult, két évig nem látta — levélben kérte meg a kezét s röviddel a diploma megszerzése után, 1869. szept. 30-án Budapesten nőül is vett; aki öt évtizednél tovább — szülőföldjét soha többet nem is látva — hitvesi hűséggel osztozott egy szerény tudósnak küzdelmes életében, a hivatal és a családfenntartás nehéz gondjaiban. Ebből a szerelmi frigyből négy gyermek, egy fiú és három leány született, akik unokákban megsokasodva alkották azt a boldog családi kört, amely Balló késő özvegyi öregségét a szeretet melegével aranyozta be és kellemessé tette számára a hosszú és fárasztó életmunka után a jól megérdemelt pihenés köznapjait is. — Ha végig tekintünk ezen a hosszú életen, amely tudósnak élni megadatott, elfog a kétség az iránt, hogy vajjon min csodálkozunk-e jobban: a soha nem lankadó munkakészségen, a törhetetlen akaraterőn, vagy az éles megfigyelőkészségen, amely összes tetteit, törekvéseit, maradandó becsű alkotásait és főleg egész tudományos munkásságát elejétől végig jellemzi? Mindjárt első szárnypróbálgatásai, amelyek a naphtylaminek és naphtolok kémiájával foglalkoznak, alapos készültségről és kísérleti ügyességről tanuskodva, feljogosítanak arra a következtetésre, hogy Balló, ha elfogadja egy festékgyár ajánlatát és Németországban marad, sokkal többet és maradandóbbat tudott volna terem-

teni az organikus kémia terén; mert vitán felül áll, hogy az akkor kibontakozó német kémiai nagyipar, amely a tudományos kutatáson alapulva, indult el világhódító útjára, nagy hatással volt ő reá is, ép úgy, mint kortársaira. Lehetne továbbá arról is vitatkozni, hogy tudományos pályája talán eredményekben dúsabban, irodalmilag is határozottabban bontakozott volna ki, ha a középiskola szűkös keretei helyett megadatik számára a kutató képességeinek sokkal jobban megfelelő főiskolai katedra; meghitt baráti körben ő maga is, több ízben fejezte ki az e fölött érzett keserű csalódását. Viszont kárpótlást találhatott pályájának abban a tagadhatatlanul nagy sikerében, amelyet a mai fővárosi és Élelmiszervizsgáló Intézet — bár hosszú küzdelmek árán való — megteremtése és megszervezése, nemcsak a főváros és a közegészségügy, hanem a maga számára is jelentett. Életének másik nagy harca a főváros vízellátásának ügye volt, amelyben ő teljes meggyőződéssel a tatai tavak és források vizének felhasználását ajánlotta és számtalan, a legnagyobb gonddal végzett összehasonlító víz- és talajelemzéssel alátámasztott előterjesztésében előre rámutatott azokra a nehézségekre, amelyeket ő a majd Vácig huzódó dunamenti kútrendszerben látott és amelyek később, tényleg jelentkeztek, sőt ma is fennállanak még. Balló tudományos munkásságát, irodalmi tevékenységét egész terjedelmében méltatni, messze meghaladná e rövid megemlékezés keretét, miért is a következőkben csak legfontosabb munkáinak rövid felsorolására szorítkozhatom. Tisztán tudományos dolgozatai főképp a Magyar Tudományos Akadémia III. osztályának folyóiratában, a »Mathematikai és Természettudományi Értesítőben« és más hazai szakfolyóiratokban; a »Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft«, a »Dinglers Polytechnisches Journalban« és még számos más bel- és külföldi szaklapban jelentek meg. Legfontosabb publikációi közül a következőket sorolom fel:

I. Tisztán tudományosak:

1. Zur Geschichte des Naphtylamins; Ber. 1870. évf. 288. és 673. l.
2. Neue Bildungsweise des Binitronaphtols; Dingler CXCIV. 504.
3. Az aethyloxalátnak hatásáról a naphtylaminra; Akad. Ért. 1873. és Ber. 1873. évf. 274. l.
4. Ueber das Schwefelkohlenstoffhydrat; Ber. 1871. évf. 118. l.
5. Festwerden niedrigsiedender Verbindungen; Ber. 1871. 160. l.
6. Weitere Beiträge zur Geschichte des Schwefelkohlenstoffhydrates; Ber. 1871. évf. 249. l.
7. Das Tönen reciproker Flammen; Ber. 1871. 900. l.
8. A vízelvonó testek behatásáról, a kámforsavra és amidjaira; Akad. Ért. 1879. és Ber. 1879. 324. l. és Annalen Chem. u. Pharm. CXCVII. 320. l.
9. Zur Constitution der Campherverbindungen; Ber. 1879. 1597. l.
10. Ueber die Oxydationsprodukte des Camphers; Ber. 1881. 332. l.
11. A szénsavhydrátról; Akad. Ért. I. 70. és Ber. 1883. 694. l.
12. A levegő szénsavtartalmanak meghatározásáról; Akad. Ért. II. 180. és Ber. 1884. 1097. l.
13. Phytochemiai adatok; Akad. Ért. II. 108. és Ber. 1884. 6.
14. Ueber die Bestimmung der Wärmeleitungsfähigkeit der Körper; Dingler CCLX. 275.

II. Műszaki dolgozatai sorából említem a következőket:

1. Die aus Rosanilin u. Bromnaphtalin oder Naphtylamin derivirenden Farbstoffe; Ber. 1870. évf. 676. l.
2. Ueber die Darstellung des Naphtylamins; Dingler CXCVI. 257.
3. Entwurf einer neuen Eismaschine; Dingler CCXI. 344.
4. Canditenwaren; Dingler CCXIII. 440.
5. A Duna folyam vegyi viszonyairól Budapest mellett; négy táblával; Akad. Ért. XI. köt. 1. füz.
6. Mineralquellen bei Budapest; Ber. 1878. évf. 1900. l.
7. A borhegyi ásványvíz elemzése; Akad. Ért. III. 184., Ber. 1884. 673.
8. Budapest főváros ivóvíz kérdéséről; Akad. Ért. IV. 123.
9. A hydrothermáns alkalmazása a bor hevítésére saját edényében; Akad. Ért. III. 21. és alkalmazása ruhamosásra;

Akad. Ért. III. 227. Mindkét közlemény megjelent: Dingler CCL. VII. 140. és 255.

10. Budapest főváros vízkérdése. Than és Fodor tanárokkal együttesen szerkesztett szakvélemény; Fővárosi nyomtatványok.
11. A fővárosi vízvezetéki víz systematikus vizsgálatának eredményei; a Fővárosi Vegyészeti Intézet évkönyveiben és külön füzetekben.
12. Tejelemzések. Szakvélemény a főváros tejkérdéséről; I. és II. füzet, 60 és 103 old.
13. Az évkönyvekben és számos hivatalos szakvéleményben eltemetett, — a vízvezetékre, az ásványvizekre és más élelmiszereinkre vonatkozó — új megfigyelések és tapasztalatok.
14. Nahrungsmittel-Controle in den Budapester Markthallen; Zeitschrift für Nahrungsmitteluntersuchung; Hygiene u. Warenkunde, 1898. 3. H.
15. Der Nachweis von Talg in Schweinefett; u. o. 1897. Heft 12.

III. Önálló művei közül említem:

1. Das Naphtalin und seine Derivate in Beziehung auf Technik und Wissenschaft. — Megjelent Braunschweigben Fr. Vieweg u. Sohn kiadó cég bizományában.
2. Elemi vegytan; tankönyv középiskolák számára. Megjelent 6 kiadásban a budapesti Franklin Társulatnál.
3. A vegytan alapelvei. U. o. 1. és 2. kiadásban.
4. A fővárosi Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet évkönyvei:
  - a) Az intézet működése az első tiz évben.
  - b) Az intézet működése 1895-ben; 274 old.
  - c) Az intézet működése 1896—1900-ig; 117 old.
  - d) Az intézet működése 1901—1903-ig; 123 old.
5. Usia. Budapest, 1897. Kilián Frigyes utódja bizományában.

Már e rövid áttekintésből is kitűnik az a bámulatra méltó sokoldalúság, amely Balló tudományos és irodalmi tevékenységét egyaránt jellemzi. Egyformán otthon van ő a tudományos és az alkalmazott kémia minden ágazatában; hozzászól a naftalin, a kámfor szerkezetéhez, a »Berichte der Deutschen Chem. Gesellschaft« című előkelő kémiai folyóirat első évfolyamaiban; rosanilin festékeket szintetizál; szellemesen bizonyítja, hogy a szénsavanhydrid

vizes oldatában hydrát alakban van jelen; foglalkozik gáz-analitikai-, majd phytokémiai problémákkal; különböző anyagok hővezető képességének meghatározásával; amellett egy új jéggépet szerkeszt (amely a millenáris kiállításon működött is); sok száz elemzéssel ellenőrzi a Duna vizét, számtalan szakvéleményben hozzászól a fővárosi vízvezeték kérdéséhez; ásványvizeket elemez; kontrollálja a fővárosi vásárcsarnokok élelmiszerforgalmát; száz meg száz tej, vaj, turó, bor és egyéb élelmiszer elemzést végez, új módszereket dolgoz ki és ismertet a tápszerkémia terén; emellett 6-ik kiadást is megért vegytant ír az iskolája számára; vaskos évi jelentésekben számol be felettes hatóságának, intézetének, — a fővárosi Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló Intézet — hatalmas ellenőrző munkájáról, — amely az ő vezetése és keze alatt fejlődött a főváros közegészségének egyik legfontosabb, sőt mondhatni nélkülözhetetlen ellenőrző tényezőjévé; végül elkalandozik még a filozófia berkeibe is és megjelenteti »Usia« néven, könyvalakban, a természettudományos exakt kutatásban kifáradt lelkének szabadon csapongó költői szárnyalását. Valóban szép költemény ez a munka, amelyről Pauler Ákos a vérbeli filozófus is azt tartja — 1897-ben megírt kritikájában, — hogy »egy pillanatra visszavarázsolja a természet fölé azt a glóriát, mely a mytikus világnézet hanyatlásával az objektív kutatás teréről már régen eltűnt« és Balló könyvét Fechner és Flammarion munkái mellé állítja, akik csak úgy mint ő, az exakt kutatás emberei és akiknek a tudományos kutatásban kifáradt lelke a szabad költői szárnyalásban keres vigaszt és megnyugvást. Aristoteles nyelvén »οὐσία« annyit jelent, mint »essentia«, »substantia«, amit úgy lehetne magyarra fordítani, hogy érzékfölkötti lényeg. Egy tetszhalott élményeit beszéli el Balló e könyvében, amelyet bálványozott leányának elvesztése felett érzett fájdalmas depresszió hatása alatt írt, — aki az életbe visszatérve szereteteivel közli azokat. Lelke porhüvelyétől megszabadulva, a tiszta étherbe száll a lelkiismeret szellemének: Ethosnak vezetése alatt, aki bevezeti őt a lét nagy kérdéseinek titkaiba, melyeknek elérésére életében hiába

törekedett. Együtt kalandozzák be a világűr; naprendszer-ről naprendszerre szállva tündöklő égitestek és a csillagok miriádjai tárulnak lelki szemeik elé. Bepillantanak a töprengő tudós szobájába, a nagyvárosok titkaiba, a harcmesők borzalmaiba, a vallási kultusz fényes és szegényes hajlékaiba; mindmegannyi allegóriái a világ és az élet nagy igazságainak. Mindenütt csak a természetfölötti erőknek küzdelmét látjuk az anyag ellen; ez az élet tartalma, amiből következik azután az ember hivatása e földön: az anyag leküzdésével folyton előre törni a tökéletesedés, a fejlődés útján. Gazdag fantáziával megírt fényes képsorozatokban tárja a világűrben szálló lélek elé, kísérője mind e tételeket, amelyeknek szálló lélek elé kísérője mind e tételeket, amelyeknek végső akkordja az Úr látománya leírhatatlan vízió alakjában. A bíráló (Pauler) kénytelen elismerni, hogy Balló »Uziája« üdítő és lélekemelő költészet természettudományi alapon; egyszerűen költői, de nem exakt tudományos filozófia, amelynek olvasása minden természetbarátnak melegen ajánlható. — Miután bemutattuk így Ballót, a bölcselkedőt, a filozófust, vessünk egy rövid pillantást Ballóra, a kutató természettudósra, a produktív kémikusra is. Tudományos és irodalmi munkásságát áttanulmányozva, igen sok érdekes, értékes és feljegyzésre érdemes gondolatra és adatra bukkantam, amelyek közül néhány fontosabbról — mondhatnám úttörőről, e helyen is meg akarok emlékezni. Akadémiánk 1882. évi december 11-iki ülésén olvasta fel Balló a szénsavhydrátról szóló tanulmányát, amelyre az impulzust az Eperjes mellett fakadó Szinnye-Lipóci ásványvizforrás vegyelemzése adta meg. Ennek folyamán azt tapasztalta, hogy a szabad szénsavtól erősen pezsgő ásványviz — amely mint »Salvator« gyógyviz már akkor forgalomban is volt — a benne levő gázt csak nagyon nehezen bocsátja el; sőt bepárlással sem lehet azt belőle teljesen kiűzni. Balló ezt a tünetényt úgy magyarázza — idézem a szerzőt, — »hogy a szénsav vizes oldataiban nem anhydrid, hanem hidrat alakjában van jelen és a fent említett tünetények a szénsavhydrát disszociációján alapszanak«. Hogy az oldatban levő szénsav utolsó maradéka olyan nehezen

távolítható csak el, más szóval a szénsavhydrát utolsó maradványa olyan nehezen bontható csak szét: Balló a víz »tömeghatásával« magyarázza. Hogy a szénsav oldataiban mint hydrát van jelen, e mellett szól az az ismert tény is, hogy szénsavtartalmú víz képes a mész- és magnézium-karbonátokat bikarbonátok alakjában feloldani:

$\text{CaCO}_3 + \text{H}_2\text{CO}_3 = \text{CaH}_2(\text{CO}_3)_2$. Még csalhatatlanabb bizonyítéka valamely savhydrát létezésének az a tulajdonsága, hogy bizonyos fémek vele érintkezve sóképzés közben hidrogén gázt fejlesztenek. Balló ennek kísérleti bizonyítására szerencsés ötlettel a magnézium fémét választja és ennek szalagjából nyalábot formálva, beakasztja azt a Salvator vízbe; fölője pedig egy ugyanazzal a vízzel telt üveg-hengert borít, azonnal erős gázfejlődést észlel; a gáz elemzéséből kitűnt, hogy az nagyobb tömegében szénsavanhydrid, kisebb részében pedig hidrogén volt. Quantitatív kísérlettel megállapítja, a magnéziumszalag súlyvesztéséből egyrészt, másrészt a kapott gázelegy pontos elemzésével, hogy egy atomsúly magnézium két atomsúly hidrogént fejleszt. Az így kapott hidrogén gáz csakis a Salvator vízben foglalt szabad szénsavhydrátból, vagy pedig a benne oldott bicarbonátokból származhatott és Balló azonnal megvizsgálja mindkét irányban a magnézium ezen hatását. Konstatálja, hogy szóдавíz és minden természetes-, eső-, folyó-, forrás-, kút-, sőt destillált víz is, ha hosszabb ideig áll a levegőn, magnéziummal gázt fejleszt, amely kezdetben túlnyomóan szénsavanhydridet, később azonban hidrogént tartalmaz. A reakciót úgy lehet magyarázni, hogy először bicarbonát keletkezik: I. $2 \text{H}_2\text{CO}_3 + \text{Mg} = \text{H}_2\text{Mg}(\text{CO}_3)_2 + \text{H}_2$, amelyet a magnézium tovább elbont karbonáttá:

II. $\text{H}_2\text{Mg}(\text{CO}_3)_2 + \text{Mg} = 2 \text{MgCO}_3 + \text{H}_2$; vagy pedig közvetlen, ezen egyszerű egyenlet szerint folyik le a reakció: $\text{H}_2\text{CO}_3 + \text{Mg} = \text{MgCO}_3 + \text{H}_2$; ugyanis nemcsak a vízből válik ki fehér pelyhes csapadék alakjában a magnézium-karbonát, hanem bevonja **finom** hártya alakjában a fém felületét is. Ezen észleletei alapján Balló azután polemizál kortársával Bussyvel, aki Liebiggel ellentétben azt állította, hogy a magnézium is azon fémek közé tartozik, amelyek ké-

pesek a vizet már közönséges hönél is elbontani; helyesen jegyzi meg Balló, hogy Bussy bizonyára szénsavtartalmú vízzel kísérletezett és az általa észlelt szabad hydrogén a szénsavhydrátból, nem pedig a vízből származott. Ezen megfigyelései kapcsán érdekes párhuzamot von szénsavtartalmú élvezeti cikkeink: az ásványvizek, a sör és szódavíz meg a fontosabb más, szabad savakat tartalmazó élelmi- és élvezeti cikkeink között. Ez utóbbiak közül sokan, mint lényeges alkatrészt a szabad savak csoportjába tartozó vegyületeket tartalmaznak, milyenek például az ecetben a szabad ecetsav, a borban a borkősav, a gyümölcsjeinkben az alma- és citromsav; ezzel szemben szénsavas élvezeti cikkeinknek, ha bennük a szénsav mint indifferens tulajdonságú anhydrid volna jelen, — korántsem lehetne olyan jelentőséget tulajdonítani, mint a fent említett szabad savakat tartalmazóknak. Mivel azonban láttuk azt, hogy a szénsav vizes oldataiban hydrát alakban van jelen, — és így — bár gyenge, de határozott savi jelleggel bír: megérthetjük egyrészt a szénsavnak hűsítő és frissítő italok alakjában való általános alkalmazását, másrészt pedig utmutatást láthatunk benne az iránt, hogy az ásványvizekben foglalt szénsavnak az eddiginél fokozottabb figyelmet kell szentelni. Ebből kifolyólag ajánlja a hazai ásványvizeknek nem pusztán csak vegyelemzését — ami nem elégséges valamely gyógyforrásnak orvosi szempontból való elbírálására —, hanem egyben tudományos megvizsgálását és jellemzését is, ami természetesen csakis egy speciális ásványvízkutató kísérleti állomás keretében volna lehetséges. Hazai gazdag gyógyforráskincsünk valóban rá is szolgálna egy ilyen intézet felállítására és felhívja erre az akkori közoktatásügyi miniszternek (Trefort Ágost) a figyelmét is. — Ezzel kapcsolatban Balló a magnézium fémnek az alkali bicarbonátok vizes oldataira gyakorolt hatását is tanulmányozta és kísérletileg megállapította azt, hogy ez a fém már hidegen is erős hydrogégáz-fejlődés és kristályos csapadék leválása közben elbontja úgy a kálium-, mint a nátriumbicarbonátot; ezen egyenlet szerint: $2\text{KHCO}_3 + \text{Mg} = \text{H}_2 + \text{K}_2\text{CO}_3 + \text{MgCO}_3$; a szénsavas magnézia, amely három molekula kristályvízzel

szokott kiválni (egyezően Rose H. megfigyelésével), csak másodlagos termék; képződését valószínűleg egy, első ízben keletkezett kaliummagnézium kettős só előzi meg, ezen egyenlet szerint:

II. $\text{K}_2\text{Mg}(\text{CO}_3)_2 = \text{K}_2\text{CO}_3 + \text{MgCO}_3$. — Mivel a fém magnézium a szabályos alkalicarbonátokra nem hat, Balló ezt a fémét ajánlja bicarbonátoknak a szóda- és hamuzsir-oldatokban való kimutatására; ha ugyanis savanyú só is van jelen, azonnal gázfejlődést észlelhetünk; természetes dolog, hogy az oldáshoz használt vízből előbb tartós forrással ki kell űzni az utolsó szénsavnyomokat is. — A szénsavhydrátnak ily módon Balló által bebizonyított létezése valószínűvé tette, hogy más eddig csak anhydrid alakban ismert savak vizes oldataikban hydrát alakban léteznek. Ilyen sav például a kénessav, amelynek vizes oldatából magnéziumfém rohamosan fejleszt hidrogént, ezen egyenlet szerint: $\text{H}_2\text{SO}_3 + \text{Mg} = \text{MgSO}_3 + \text{H}_2$; miközben a fém oldódik és az oldat bepárlásakor kristályosan válik ki a kénessavas magnézia. Balló ebből arra következtet, hogy a kénessav is — hasonlóan a szénsavhoz — vizes oldataiban nem mint anhydrid, hanem mint »kénessavhydrát« van jelen. Analog hatást tapasztalt továbbá bizonyos szerves savak és savanyú sók vizes oldataiban; nevezetesen az oxal-, borkő- és salicylsav, továbbá a heresó és borkő, valamint a phenol vizes oldataiban. Végezetül még arról számol be Balló az Akadémiának, hogy a magnézium fém, ha azt »platinájuk«, azaz egy csepp platinchloridoldatot adunk a fémre borító vízhez, akkor az így preparált magnézium képes a vizet már közönséges hőnél is hidrogén-fejlődés közben elbontani. Ilyen magnézium erős redukáló szernek bizonyult, amely például a nitrobenzolt könnyen anilinné, a nitronaftalint naphtylaminné, a ferricyankáliumot ferrová stb. redukálja. Előadása végén bejelenti, hogy a platinával aktivált magnéziumnak mint redukáló anyagnak főleg a szénsavhydrátra gyakorolt hatását tanulmányozni akarja,

mivel ez képezi a növényvilágnak természetadta főtáplálékát.¹

Sokat foglalkoztatta Ballót, a tápszerkémikust a zsírok hamisításának — főleg a sertézsírnak faggyúval történő hamisításának — mint leggyakoribb esetnek — egyszerű, gyors és megbízható módszerrel való megállapítása; illetve a hamisítás mértékének quantitatív meghatározása. Néhány százalék faggyút a sertézsírban sem a fajsúly, sem a jodszám, sem a refrakció (Zeiss) alapján biztosan megállapítani nem lehet, mivel a számba jövő értékek rendkívül közel fekszenek egymáshoz. A piknométrikus fajsúlymeghatározások folyamán Balló azt a megfigyelést tette, hogy míg a tiszta sertézsír közönséges hőnél, vagy méginkább jéggel hűtve, teljesen homogén masszává dermed: addig a faggyú ugyanilyen bánásmód után nem homogén, hanem egész tömegében szakadozott; repedések keletkeznek benne, amelyek természetesen megtelnek levegővel.

Ebből a tapasztalatból kiindulva Balló intézetében nagyon sok, maga előállította sertézsír-faggyú keveréket vizsgált meg ebben az irányban. Egyszerű, elmésen összeállított készülékkel meghatározta a fagyasztás után okkludált levegő mennyiségét, illetve térfogatát és azt találta, hogy míg a tiszta sertézsírban és a csak 1—2% faggyúval hamisított mintákban levegő nem volt kimutatható, addig 8 és több százalékos hamisítás esetében a készülék eudiometere már néhány köbc/m levegőt indikált 100 gram zsiradékban. Az így kapott adatokat összehasonlítva a fajsúly, a jodszám és a refrakció értékeivel, Balló arra következtet, hogy kellő óvatossággal használni lehet eljárását mindazokban az esetekben, amelyekben nagyobb arányú zsírhamisítás approximatív meghatározásáról van szó. — Ugyanaz a gondosság, körültekintés és alaposság jellemzi Balló egyéb analitikai dolgozatait és módszereit is, mint

---

¹ Meg kell jegyezni, hogy ez az előadás 52 évvel ezelőtt hangzott el. Ma minden kémikus régi igazságokat lát Balló akkori fejtegetéseiben. A magnéziumról is például rég tudjuk ma már, hogy az még methanollal is képes hidrogént fejleszteni és mint ilyen egyik legértékesebb redukáló anyagunkká lett az organikus kémiai praxisban.

például a levegő szénsav- és kénessavtartalmának mennyi-
leges meghatározására kidolgozott, rendkívüli egyszerű el-
járásait. Éppen ötven éve idén, hogy a Magyar Tudományos
Akadémia math. természettud. állandó bizottsága, b. Eötvös
Loránd indítványára 200 forintot szavazott meg Ballónak
phytochemiai vizsgálatok céljaira és még ugyanabban az
évben meg is jelent az Akadémiai Értesítőben és a »Be-
richte«-ben »Phytochemiai adatok« című, ez irányú kutató-
sainak első publikációja, amelyben látnoki szemmel előre
sejti az organikus chemiának a növényi chemiai kutatás
irányában való haladását és továbbfejlődését.

Ha tekintetbe vesszük azt az óriási munkát, amit Balló
úgy tudományos, mint gyakorlati téren 1874-től 1883-ig
mint fővárosi vegyész teljesített, amidőn egymaga közel
4000 vizsgálatot — és ezek között 35 teljes ásványvíz
elemzést — végzett, hozzá még egy nagyon is szerényen
felszerelt iskolai laboratóriumban, a tanítás befejeztével
megmaradt, kevés szabad idejében: ezt az imponáló munka-
teljesítményt csak úgy tudjuk megérteni, ha elfogadjuk,
hogy ő a szó legnemesebb értelmében is a munka embere
volt, aki élete minden pillanatát tudományának szentelte.
Csak 42 évi nehéz kettős szolgálat után tért pihenőre csa-
ládja körébe, ahol megadatott neki, hogy még hosszú
éveken keresztül élvezhesse a kémia után legkedvesebb
tudományának: a botanikának, illetve annak gyakorlati al-
kalmazásának: a kertészkedésnek örömeit. Rákospalotai
tuskulanumában nem egy, saját nevelésű botanikai ritka-
ság díszlett és nagy öröme szolgált, ha túl magasra nőtt
pálmáinak nem egy példányával kedveskedhetett az egyetem
botanikus kertjének, vagy a fővárosi állat- és növénykert
pálmaházának. — A tanári pályán és a közügyek terén
szerzett örökbecsű érdemeit külső elismerés nem igen
honorálta; de a Magyar Tudományos Akadémiába már
1880-ban történt levelező taggá való megválasztását, tanít-
ványainak mindenkor, különösen pedig a székesfővárosi
IV. ker. községi főreáliskola fennállásának 50. éves jubi-
leuma alkalmából 1905-ben tüntetően megnyilatkozott ra-
gaszkodását és szeretetét, továbbá felettes hatóságának

megbecsülését, munka- és pályatársainak őszinte barátságát minden más külső díznál és kitüntetésnél többre becsülte. — 1890. január 17-én Markusovszky, az Orsz. Közegészségügyi Egyesület elnöke értesíti Ballót, hogy az egyesület választmányi tagjának megválasztotta; ugyancsak tiszteleti tagja volt a palermói olasz fizika-kémiai Akadémiának, amely őt tudományos és emberbaráti érdemei elismeréséül 1908-ban I. oszt. éremmel tüntette ki. 1920-ban a Kir. Magyar Természettudományi Társulat díszoklevéllel üdvözli Ballót, 50 éves tagsági jubileuma alkalmából. Hála-lásan emlékeznek meg róla és közhasznú működéséről egy-részt a belvárosi főreál 50. és 75. éves fennállásának év-fordulója alkalmából kiadott emlékkönyvek, másrészt a Székesfővárosi Vegyészeti és Élelmiszervizsgáló intézet igazgatói jelentése az intézet 1910. évi működéséről. Az igazgatóságban követője, Rözsényi Iván — miután meg-emlékezett Balló érdemeiről és nehéz küzdelmeiről, amelye-ket az intézet megalapítása, modernizálása és végleges megszervezése érdekében végig kellett harcolnia, — a többi között a következőket mondja: »Balló igazgató 32 évi ta-nárkodása mellett és annak ellenére, hogy éveken át egye-dül látta el a vegyészeti teendőket, tudományosan is sokat foglalkozott és gazdag irodalmi munkásságot fejtett ki. A Salvator forrás vizének vizsgálata alkalmából megállapí-totta, hogy abban a széndioxyd nagyobb része mint szén-savhydrát van jelen (Math. és Természettud. Értesítő I. 70.). Két tankönyvén, »Das Naphtalin und seine Derivate« című monografiáján, az Akadémia kiadványaiban, a Magy. Chem. Folyóiratban és számos külföldi szaklapban megje-lent közleményein kívül három terjedelmes jelentést írt; egyet a vízmű létesítése alkalmából végzett vizsgálatokról és kettőt az 1887. és 1888-ban megejtett tejvizvizsgálatokról. Továbbá összeállított négy évkönyvet (1874—1883, 1884—1895, 1896—1900. és 1901—1903. évekről), melyekben beszámol a főváros vegyészének, illetőleg a székesfővárosi Vegyészeti Intézet működéséről. Összesen 30 év munkájáról ad számot. Nagy szervező tehetségéről tesz bizonyosságot végül az a szabályrendelet-tervezet is, melyben részletesen

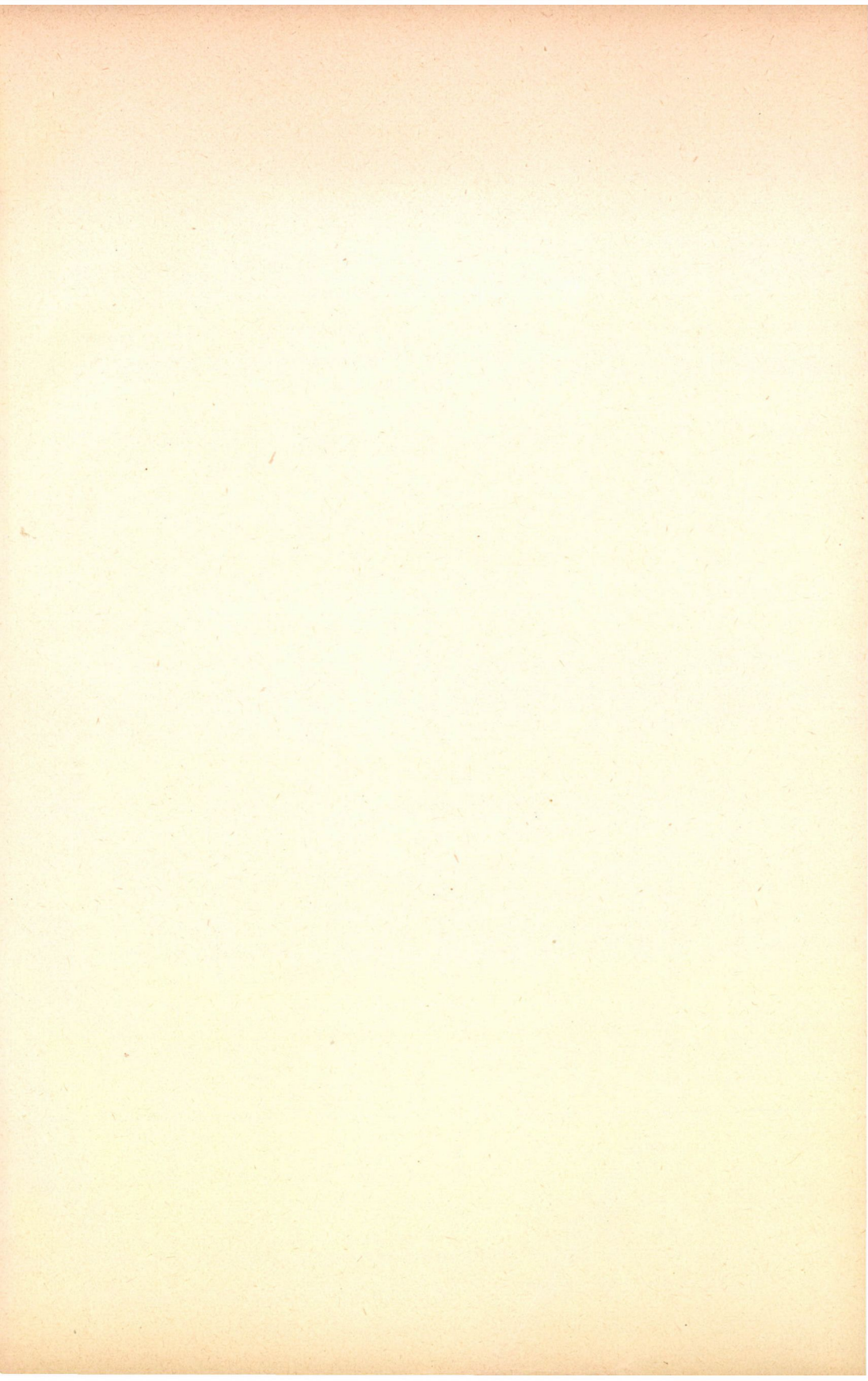

előadja, hogy a fővárosban — miként lehetne és kellene — egy általános tápszertörvény életbeléptéig — az összes élelmiszerek és használati cikkek forgalmát ellenőrizni. Balló igazgató az utóbbi időben is nagyobb szabású vizsgálatokat végzett. Az 1902/3. évben a Sáros fürdő forrásvizét teljesen analizálta. Azelőtt néhány évvel a faggyúnak sertészsírban való kimutatásával foglalkozott, továbbá különböző módszereket próbált ki a kénessavnak a levegőben való mennyileges meghatározására, végül igen egyszerű eljárást dolgozott ki a tejbe került istállószenny mérésére. Balló igazgató hivataloskodása utolsó évében súlyos betegségen esett keresztül és felgyógyulása után hosszabb szabadságra ment, pihenőt tartott és a mult év elején nyugalomba vonult; ő, aki sohasem lohadó munkakedvvel, bámulatos akaraterővel és kitartással végezte teendőit. Lelkesen dolgozott a főváros érdekében és maradandót alkotott; ezért büszkén tekinthet vissza 41 évet meghaladó sikerekben gazdag munkálkodására.« — Ennyit Rözsényi!

És midőn ma, e komor órában, Balló Mátyás maneseit idézve, teljes szívvel csatlakozunk ezen 14 év előtt elhangzott szép szavakhoz, a Magyar Tudományos Akadémia Balló Mátyást büszkén vallja a magáénak és az elismerés, a kegyelet és a hála babérkoszorúját helyezi sírjára.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 7. SZÁM.

KÜRSCHÁK JÓZSEF
EMLÉKEZETE.

(ARCKÉPPEL.)

ÍRTA

RADOS GUSZTÁV

R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI OKTÓBER HÓ 22-ÉN
TARTOTT OSZTÁLYÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1934.

KÜRSCHÁK JÓZSEF

1864—1933.

Kürschák József emlékezete.

Irta: Rados Gusztáv r. tag.

Tekintetes Akadémia!

A tek. Akadémiának engem méltóztatott abban a megtisztelő megbízatásban részesíteni, hogy az 1933. március 26-án elhunyt, érdemekben gazdag rendes- és igazgatósági tagjának, a III. osztálya titkárának, Kürschák Józsefnek emlékét, műveit méltató emlékbeszédben ünnepeljem. Amidőn e megbízatásnak megfelelek, teszem ezt hálatelt szívvel, mert Kürschák Józsefhez engem félszázados, félreértésektől soha meg nem zavart, meleg barátság szálai fűztek, de teszem ezt abban a meggyőződésben is, hogy gyenge szavammal csak vajmi kevéssel járulhatok hozzá emlékének fenntartásához, ez erre rá sem szorul, mert ő maga nagyértékű tudományos műveivel fényes helyet biztosított magának a tudomány történetében, amelyet ő maradandó becsű és az ő nevéhez fűződő értékekkel gazdagított.

Kürschák József sokoldalú és mélyen gondolkodó tudós volt, aki eszményi lelkesedéssel és teljes odaadással művelte azt a tudományt, melyet nálunk oly sokan száraznak és unalmasnak tartanak: a matematikát. Hogy ez a felfogás mennyire elterjedt, misem bizonyítja jobban, mint a következő mondat, amellyel gróf Bethlen István múlt év május 13-án gróf Apponyi Albertről elmondott nagyszabású emlékbeszédét bevezette: »1889-ben — mondja Bethlen — negyvenöt évvel ezelőtt két magyar deák ült velem együtt a Theresianum iskolapadján és feszült figyelemmel olvasta, mialatt a mathezis tanára unalmas egyenleteket írt a táblára, a budapesti újságok híradásait a magyar képviselőház

véderővitájáról». Gróf Bethlen István az »unalmas« jelzőt hibás helyen alkalmazta, mert bizonyára nem a táblára írt egyenleteket, hanem a mathézis tanárát kellett volna e jelzővel illetnie, aki nem tudta tanítványainak figyelmét lebilincselni. A matematikának, művelődésünk e fontos tényezőjének, ez a nagyon elterjedt és hibás értékelése arra vezetendő vissza, hogy a különösen nálunk oly sűrűn váltakozó, szinte egymást kergető, középiskolai tantervek a matematika tananyagát oly szerencsétlenül állapítják meg — és ebben nincs különbség a volt és jelen tantervek között —, hogy az tényleg száraz és magukban véve unalmas formális, technikai szabályokra és azoknak levezetésére szorítkozik és így a matematika jelen oktatása teljesen hibás, eltorzított képet nyújt erről a fantáziát izgató, mély eszmékben gazdag, esztetikai érzékünket is oly nagy mértékben kielégítő, alkalmazásaiban pedig alapvető és exakt kutatásokban nélkülözhetetlen, fejedelmi tudományról. E tudományról már *Galilei* úgy nyilatkozott, hogy a természet törvénykönyve a matematika nyelvén van megírva, *Kant* pedig a fakultások vitájáról szóló íratában tovább ment, azt jelentvén ki, hogy exakt tudomány csak annyiban becses, amennyiben eredményeit a matematika nyelvén kifejezni képes. Mily magas eszményiség nyilvánul meg *Hilbert*-nek, a jelen kor legnagyobb matematikusának, ama kijelentésében, hogy a matematikának egyedüli célja az emberi szellem becsületének kivívása.

Merőben hamis a matematika-természettudományi kultúrának az a beállítása is, amely nálunk annyira elterjedt, mintha ez a világ materialisztikus fölfogásának alapot nyújtana és a technikai téren való mesés alkalmazásai, a technikának az emberiség legmerészebb álmait is túlszárnyaló szerkezetei és gépei, melyekkel a tér és idő akadályainak hallatlan mértékű leküzdése sikerült, a világválság felidézéséhez hozzájárultak volna.

A világfölfogásban a múlt század közepe táján megnyilvánult materializmus és a vele karöltve járó atheizmus kontár féltudósok műve, amelyet a tisztán szellemi tudományokon nevelt vezető rétegek, természettudományi ismere-

tek híján, a kellő éles kritikával visszautasítani képtelenek voltak. A történelem tanúsága szerint a valódi matematikusok és természettudósok között materialista nem akad. Hiszen azok mindannyian idealisták, akik anyagi haszonról, széleskörű elismerésről lemondva, sokszor nélkülözések között, kemény munkában élnek hívatásuknak: az igazság felderítésének. Kürschák is, aki minden vallásos türelmetlenségtől távol állott, a katolikus egyháznak mindhaláláig hű és hívő fia maradt.

A technika pedig, amelynek kiirtása a jelenlegi népességi viszonyok mellett, az emberiség halálát jelentené, nagyteljesítésű alkotásaival áldást áraszt a világra; ezekkel az alkotásokkal millió meg millió ember él, és csak egyes, hiúságtól és kapzsiságtól elkápráztatott hatalmasak élnek velük vissza, így idézvéen elő a világ gazdasági válságát és egyéb bajait.

Én úgy érzem, hogy e helyreigazítással tartozom Kürschák József emlékének, aki egész életén át a matematika érvényesüléséért dolgozott és küzdött, de tartoztam vele a magyar tudományos akadémiának is, amely a tudományokat méltányosan és egyformán értékeli és amely a matematikai-természettudományi ismereteket különösen most, amidőn ezek a világ sorsára oly nagy jelentőségűek, az emberi műveltség nélkülözhetetlen tényezőinek tekinti. De tartozom vele az egész művelt közönségünknek is, mely sokszor illetéktelen sajtónyilatkozatok befolyása alatt a matematikának és a természettudományoknak oktatását minimumra leszoríttatni óhajtaná.

Legyen szabad e kitérés után Kürschák József életrajzát és pályafutásának főbb mozzanatait beszédem kerete követelte rövideggel bemutatni, hogy ezután főbb műveinek méltatására áttérhessek.

Kürschák József 1864. március 14-én Budán, mint az árvaegyei Turdosinból ideköltözött *Kürschák András*, derék iparosnak és felesége sz. *Teller Jozefa* fia született. Hat éves volt, amidőn atyját elvesztette, úgy hogy fölnevelésének gondja teljesen nemeslelkű édesanyjára nehezedt, akinek fő ambíciója volt két fiát művelt és derék

hazafiakká fölnevelni. Áldozatot nem kímélve, sokszor személyes nélkülözések árán, mindent elkövetett, hogy e nemes célját elérje, ami neki teljes mértékben sikerült is. Kürschák József már egy éves korában a Hunyadi János (ezelőtt Albrecht)-út 14. szám alatt lévő egyemeletes családi házukba került, amelynek falain belül pergett le egész élete. A vár ez előkelő részében fekvő hajlék körül uralkodó békés és csendes élet felette kedvezett a testileg gyenge, de eleven eszű fiú szellemi fejlődésének. A fiú gyenge szervezete édesanyját arra készítette, hogy az elemi iskola első két osztályát vele magán úton végeztesse, míg az elemi iskola 3. és 4. osztályát a kapucinusok budai vizivárosi iskolájában végezte. 1873-ban iratkozott be a budai állami (ma Toldi Ferenc) reáliskolába, amelyben az iskolai értesítők tanúsága szerint — amelyekbe betekinteni alkalmam volt — minden osztályban és az érettségi vizsgán is jeles eredményt sikerült elérnie. A reáliskolában már korán feltűnt matematikai tehetsége. *Bartus Adolf* miniszteri tanácsos úrtól, aki nyolc éven át iskolatársa és később sógora volt, értesültem, hogy a fiatal Kürschák *Kreybig Lajos*-hoz, az ábrázoló geometria tanárához vonzódott különösen. E tanár kiválóságáról tanuságot tesz a következő érdekes epizód, amely a tanárra és diákjára különösen jellemző. Kreybig egy alkalommal egy ábrázoló geometriai feladat bonyodalmas megoldását hosszasan magyarázta. Alig hogy azt befejezte, Kürschák felállt és rögtönözve egy sokkal egyszerűbb szerkesztéssel oldotta meg a feladatot, amit Kreybig tiszteletet parancsoló önmegtagadással habozás nélkül elismert és érte a szokimondó bátorságú és invenciózus kis diákot még meg is dícsérte.

1881-ben iratkozott be a műegyetemre, ahol az 1886-ban kelt távozási bizonyítványának tanúsága szerint öt teljes évet töltött. Tanárai közül *Hunyady Jenő*, *Szily Kálmán* és különösen *König Gyula* voltak reá nagy hatással, akik korán felismerték kiváló tehetségét és a matematika iránti lelkesedését. Szemináriumai gyakorlataikban vele külön foglalkoztak. Különösen sokat köszönhetett *König Gyulának*, akinek ösztönzésére már diákkorában önálló tudomá-

nyos kutató munkához fogott. Ennek első termékét »A körbe és körül írt sokszögekről« című értekezését König Gyula 1887. február 12-én a magyar tud. Akadémia III. osztályának ülésén bemutatta. Ugyanez az értekezés »Über dem Kreise eingeschriebene und umgeschriebene Polygone« címmel a Math. Annalen című kiváló folyóirat XXX. kötetében is megjelent. Kürscháknak ez első értekezésében már megnyilvánult a kész matematikus, minden kételyt kizáró tudományos szigorúságával, stílusának klasszikus szabatosságával és invenciójának erejével. Egy elemi extremum problémának tisztán geometriai úton való megoldását közli benne. Rendkívül szemléletes és szellemes módon kimutatja, hogy a körbe írt n -szögek között a szabályos n -szögnek területe a legnagyobb, a kör köré írtak közül pedig a körülírt szabályos n -szögé a legkisebb, aminek alapján igen érdekes módon sikerült szigorúan kimutatnia, hogy a körbe írt szabályos sokszögek területei monoton növekedők, míg a beírtaké monoton fogyó sorozat, ami a körmérés szigorú tárgyalásának alapját szolgáltatja.

Tanulmányainak befejezése után 1880-ban kitűnő eredménnyel tette le a középiskolai tanári vizsgálatot a matematikából mint főtárgyból és a fizikából mint melléktárgyból, 1890-ben pedig a budapesti tudományegyetemen a bölcsészeti doktori oklevelet szerezte meg.

Tehetségéhez és tudományos készségéhez méltó álláshoz csak későn jutott. Miután két évet Rozsnyón a gimnáziumon, néhány hónapot Debrecenben a főreáliskolán és két évet a budapesti V. ker. állami főreáliskolán mint helyettes tanár működött, 1891-ben König Gyula javaslatára a műegyetemen az egyik matematikai tanszék mellett repetitorrá és 1893-ban a műegyetemhez szolgálattételre beosztott rendes középiskolai tanárrá neveztetett ki. 1896-ban Ő Felsége őt a nyilvános rendkívüli tanári cím adományozásával tüntette ki; 1900-ban a műegyetemen létesített harmadik matematikai tanszéknek rendkívüli, 1904-ben rendes tanára lett. Miután révbe jutott mint főiskolai tanár, mint felette becses értékeket termelő kutató és mint előadó oktató, hervadhatatlan érdemeket szerzett magának.

A tanárság és hallgatóság körében a műegyetemnek egyik legtiszteltebb és legnépszerűbb tanára volt. A hallgatóság ragaszkodását meghálálta azzal a szép »Analízis és analitikus geometria« címen megjelent könyvével, amely előadásainak egy részét felölelte. E sajnos, befejezetlenül maradt, munkája tárgyalásainak eredetiségével és egyszerűségével, kiváló szabatoságával és minden kritikának helyt álló tudományos szigorúsága mellett is könnyű megérthetőségével tűnt ki. Tanártársainak bizalma folytán 1906—1909-ig a műegyetem vegyész-mérnöki és egyetemes osztályának dékáni, 1916—1918-ig a rektori tisztjét viselte. Mindkét tisztjében mint az ifjúság melegszívű barátja és tanártársainak szolgálatra kész támogatója a működéséhez fűzött várankozásoknak teljes mértékben megfelelt. Rectorsága idején 1917-ben Őfelsége neki a háború tartamára a népfelkelő ezredesi címet és a II. o. polgári hadi érdemkeresztet adományozta, 1927-ben pedig a Kormányzó úr Ő Főméltósága a signum laudis érdemjel adományozásával tüntette ki.

A műegyetemi oktatáson kívül derekasan kivette a részét a tanárképzés munkájából is. Kiváló pedagógiai tehetségének sikerült szaktudományának oly művelőket nevelnie, akik közül egyesek világhírré tettek szert. Közülök csak Neumann Jánost említem, aki a Princeton-i egyetemnek és az ott felállított fizikai kutatóintézetnek egyik büszkesége és akinek nagyfontosságú matematikai és elméleti fizikai kutatásai világsszerte feltűnést keltettek. Mint a közoktatási tanács előadója, a matematika új tantervének kidolgozásában tevékeny résztvett, ezt a lehetőség szerint a kor igényeihez mérten állapítván meg, az oktatás eredményének fokozásával elismerendő érdemet szerzett.

A báró Eötvös Mathematikai és Physikai Társulatnak alapítása óta egyik legtevékenyebb és érdemekben leg gazdagabb tagja volt, akinek e társulat folyóiratában »A körmérés története és elmélete«, »Az invariánsok elméletének alaptételéről« és »Az analtikái függvények elméletéhez« című terjedelmes cikksorozatai az összefoglaló és ismertető irodalomnak valóságos mintaképei, amelyek a

tudomány egyes fontos fejezeteinek újabb fejlődéséről kitűnő áttekintést nyújtanak. Nem kevésbé értékesek a Math. és Phys. Lapokban megjelent eredeti kutatáson alapuló számos értekezései is, valamint a br. Eötvös Loránd Math. és Phys. Társulat tanuló versenyein az Eötvös-pályadíjjal jutalmazott pályadolgozatok gyűjteményes kiadása, amely az egyes megoldásokhoz csatolt észrevételei folytán hazai oktató irodalmunk egyik legbecsesebb terméke. De hűségesen szolgálta a Társulat ügyeit annak igazgatása terén is, hosszú éveken át ellátván választmányának jegyzői és három éven át a társulat másodelnöki tisztjét.

A Magyar Tudományos Akadémia 1897-ben levelező-, 1914-ben rendes tagjává, 1931-ben III. osztályának titkárává és egyszersmind igazgató-tanácsának tagjává választotta. Mindezekben a minőségekben kiválóan felelt meg a működéséhez fűzött várakozásoknak. Világszerte elismert kutató munkájával fényt árasztott Akadémiánkra is, ahonnan e munkának értékes eredményei útra indultak, finom tapintatával, emelkedett eszményiséggel és szolgálatkészségével mindannyiunk tiszteletét és szeretetét bőven kiérdemelte.

Mint a Felső Oktatási Egyesület igazgatósági és az Ösztöndíjtanácsnak tagja, mérsékelt és logikus felszólalásaival rokonszenves elismerésre tett szert.

Életének még egy fontos mozzanatáról kell megemlékeznem. 1893. január 7-én vezette oltárhoz Meyer Józsefnek, a budai állami főreáliskola igazgatójának Riza nevű leányát, aki mint egészségének és lelki nyugalmanak valószínűs órangyala nem csekély mértékben járult hozzá annak a békés légkörnek megteremtéséhez, amely Kürschák szellemi működésének annyira kedvezett.

Áttérve matematikai műveinek méltatására, mindenneelőtt megjegyezzük, hogy Kürschák nem a szemléleti alapon geometriai vagy fizikai képekben gondolkodó matematikusok közé tartozott; az elvont szemlélődés, az egyszerűsítésre és általánosításra való képességében nyilvánult meg nagy tehetsége, amely szívós szorgalommal páro-

sulva teremtetette meg kutatásának nagy eredményeit, amelyekkel magának és hazájának dicsőséget szerzett.

Az eszme gyorsan fogamzott meg elméjében, mert egy praemissából kiindulva intuiciójának erejével a syllogismusok hosszú sorozatának végső láncszemében megnyilvánuló konklúziót lelki szeme előtt meglátta. Megsejtette eszméinek termékenységét és nagy hasznát, amelyekről eleve csak homályos volt a tudata. Eszméje hosszú, fárasztó, sokszor kínos küzködés árán vett föl határozott körvonalat és halad át a logika ellenőrző retortáján, míg oly alakban születik világgá, amelyben tartalma és értéke nyilvánvalóvá lesz.

Egyszerűsítő talentuma fényesen nyilvánul abban a kis dolgozatában, amely »Das Streckenübertragen« címen a Math. Annalen 55. kötetében megjelent. A geometriai megszerkeszthetőség klasszikus fogalmát *Gauss* állapította meg szabatosan, amidőn a körző és vonalzóval megszerkeszthető szabályos sokszögre vonatkozó korszakalkotó vizsgálódásait a »Disquisitiones arithmeticae« című alapvető munkájában közzétette. *Hilbert* a leegyszerűsítésben egy lépéssel tovább ment, midőn fölvetette azt a kérdést, hogy melyek azok a geometriai feladatok, amelyek vonalzóval és vonaldarab-átrakóval (Streckenüberträger) megoldhatók. Ez a »Streckenüberträger« oly eszköz, amely tetszészerinti vonaldaraboknak egyik egyenesről tetszés szerinti más egyenesre való átrakását lehetővé teszi. *Kürschák* most kimutatja, hogy tetszésszerinti vonaldarabok átrakása tisztán vonalzó segítségével lehetséges, ha *egyetlen egy* vonaldarabot, melyet ő »Eichmasz«-nak elnevezett, át tudunk rakni. *Kürschák*nak ez az észrevétele *Hilbert*t arra készítette, hogy »Grundlagen der Geometrie« című alapvető munkájának újabb kiadásában *Kürschák*nak fölemlítése mellett a VIII. fejezetnek »Die geometrischen Konstruktionen mittels Lineals und Eichmaszes« új címet adja.

Éles kritikájáról és ugyancsak egyszerűsítő talentumáról fényesen tanúskodik az az észrevétele, amelyet *Hilbert*nek ama nevezetes értekezéséhez fűzött, amely a *Waring*-tételre vonatkozik és a göttingai tudós társaság értesítőjében megjelent. A tétel maga úgy szól, hogy min-

den egész szám mint egész számok n -ik hatványainak összege állítható elő, amelyeknek számossága (Anzahl) az előállítandó egész számtól független és csak az n kitevőtől függ. Hilbert e mélységes tétel bebizonyítását egy segédtételekre alapítja, amely egy 25-szörös integrálra vonatkozik. Már néhány nappal Hilbert értekezésének megjelenése után Kürschák Hilbertet arról értesítette, hogy segédtetele olyannal pótolható, amelyben csak ötszörös integrál szerepel. Hilbert ezt az értekezését a Math. Annalen 67. kötetében az egyszerűsített segédtételel újból tette közzé, hálával emlékezve meg Kürschák észrevételéről.

König Gyulának és Vályi Gyulának a parciális differenciálegyenletekre vonatkozó kutatásaik behatása alatt Kürschák hosszú időn át parciális differenciálegyenletekre vonatkozó kérdésekkel foglalkozott. A matematikai irodalom e kutató munkásságának a figyelemre méltó értekezések hosszú sorozatát köszöni, amelyekben egyebek között sikerült neki megállapítania, hogy minő feltételek mellett alkalmazható Monge-nak módszere azokra a parciális differenciálegyenletekre, melyek a több változós variációproblémák megoldásában szerepelnek. Idevágó vizsgálódásai a »Math. Annalen« és a »Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung« című folyóiratokban láttak napvilágot.

Nagy általánosító tehetségéről fényesen tanuskodik az az értekezése, amely a »Journal für die reine u. angewandte Mathematik« című folyóirat 152. kötetében »Irreducible Formen« címen jelent meg és amelyben oly tételt sikerült föllálitania, amely Schönemann, Dumas és Bauer Mihály idevágó tételeit mint speciális eseteket felöleli.

Rátérek most életének főművére, melyet 1912-ben az V. londoni nemzetközi matematikus kongresszuson bemutatott és amely e kongresszus kiadványában kivonatban, teljes terjedelemben pedig »Über Limesbildung und allgemeine Körpertheorie« címen 1913-ban a Crelle-Journal 142. kötetében jelent meg. E nagyszabású tanulmánya, amely már a londoni kongresszuson nagy feltűnést keltett, a számtestek elméletének új fordulatot adott és a benne

nyújtott új elgondolásokkal a matematika e nagyfontosságú és az érdeklődés homlokterében álló fejezetének művelésére új eszközöket teremtvén, rendkívüli módon termékenyítően hatott.

Hogy a határérték fogalmát a kutatás oly területeire megállapíthassa, amelyeken a rendes határérték fogalmával célt nem érhetünk, mindenekelőtt az abszolút érték fogalmának célra vezető általánosítását konstruálta, melyet értékelésnek (*Bewertung*) nevezett; innen ered a »*Kürschák*-féle értékelés elmélet« elnevezés. Az x szám értékelésén x -nek oly függvényét érti, amely az $\varepsilon(xy) = \varepsilon(x) \varepsilon(y)$ függvényegyenletnek és az $\varepsilon(x + y) \leq \varepsilon(x) + \varepsilon(y)$ függvényegyenlőtlenségnek tesz eleget. Az $\varepsilon(x)$ értékelés, nyilván az x abszolút érték fogalmának általánosítása és teljesen alkalmas arra, hogy a szabályos számsorozat fogalmát vele megállapítsuk és *Cantor*-nak határértékelméletét számtestekből merített sorozatokra átvigyük. Ily módon *Kürschák* tetszésszerinti és értékelt számtestről áttérhet a sűrítési helyeinek adjunciójával keletkező perfekt számtestre, amelynek értékelésével is behatóan foglalkozik. Nagy nehézségekbe ütközött az adott értékelt és perfekt számtestből származó algebrai mennyiségek értékelésének elmélete, de *Kürschák*-nak sikerült ezeket leküzdenie, igen elmés módon fölhasználván *Hadamard*-nak egészen más célból kigondolt függvénytani tételeit. Befejezett (*abgeschlossen*) számtest alatt az olyan értendő, amelyben minden a számtesthez tartozó racionális egész függvény elsőfokú tényezőkre bomlik. A korán elhunyt kiváló matematikusnak *Ernst Steinitz*-nek sikerült algebrai és halmazelméleti segédeszközökkel kimutatnia, hogy minden számtest fokozatos tágítás útján befejezett számtestre vezet. (*Crelle Journal* 137. kötet 167. l.) *Kürschák* nagy értekezésének főeredménye most már abban a nevezetes tételben csúcsosodik ki, hogy *ha valamely befejezett számtestet sűrítési helyeinek hozzácsatolásával perfektté teszünk, ismét befejezett számtestet kapunk.*

Kürschák-nak e nagyjelentőségű értekezése a külföld kiváló matematikusainak egész sorát új kutatásokra ösz-

tönözte. Így *A. Ostrowski* három igen terjedelmes értekezésben egészíti ki *Kürschák* elméletét, *K. Rychlik*, *K. Schmidt*, *Helmut Hasse*, *W. Kroll* felette értékes eredményeket köszönnek annak az impulzusnak, melyet *Kürschák* úttörő értekezésével adott.

Ha még fölemlítjük, hogy *Kürschák* a Bolyaiak Tentámenjének a geniális szerzőkhöz méltó kiadásában való közreműködésével hazafias érdemet szerzett, hogy francia kiváló tudósok fölszólítására az »Encyclopédie des Sciences mathématiques« kiadásában tevékenyen közreműködött, hogy a »Revue semestrielle des publications mathématiques« című folyóiratnak állandó munkatársa, a »Math. és Természettudományi Értesítő«-nek és a »Mathematische und Naturw. Berichte aus Ungarn« c. folyóiratnak pedig szerkesztője volt, és hogy tudományos oeuvre-je négy könyvön kívül a beszédemhez függelék gyanánt csatolt irodalmi lajstrom tanúsága szerint 100 kisebb-nagyobb értekezést ölel fel és hogy mesterét, *König Gyulát*, hálaérzésektől sugallt és mély gondolatokban bővelkedő szép emlékbeszédben dicsőítette, akkor csodálkozással, hódolattal és hálával kell elismernünk, hogy ő idejével és tehetségével híven sáfárkodott. A tömeg tapsáról, földi javak gyűjtéséről, a társadalmi élet szórakozásairól lemondva, állhatatos, áldozatos, idegeket őrlő, kemény munkában kereste az emberiség látókörét tágító, tartalmas igazságokat és ezeknek föl kutatásában lelte lelki örömét. Amit talált, felette értékes megismerések, amelyek a tudomány továbbfejlesztésében döntő fontosságú szerephez jutottak.

Nagy tudományos sikerei csak szűk szakkörökben váltak ismeretessé. Minden feltűnést kerülő szerénységében ő a reklámdobot sohasem pergette érvényesülése érdekében. Az ő egész élete szinte igazolja azt a kitűnő, nálunk is megszívlelendő, francia közmondást, »le bien ne fait pas de bruit, et le bruit ne fait pas de bien«.

Ő mint önzetlen kutató és mint ember nagy erényeivel magasan kiemelkedett sorainkból. Egyetlen vágya ugyanaz volt, amit báró Eötvös József a maga részéről a következő versben oly meghatóan kifejezett:

„Ha fenmarad nevem
Eszméim győzedelme
Legyen emlékjelem.”

Kürscháknak ez a vágya teljesült, mert eszméi, amelyek tovább élnek és termékenyítően hatnak, dicső emléket biztosítanak számára.

FÜGGELÉK.

Kürschák József irodalmi munkássága.

Bolyai de Bolya, Appendix scientiam spatii ... Ed. Kürschák. Budapest, 1902.

Analízis és analitikus geometria, I. Budapest, 1920. 2. kiadás, 1923.

Matematikai versenytételek, Szeged, 1929.

Propriétés générales des corps des variétés algébriques (exposé d'après l'article allemand de Ct. Landsberg, par J. Hadamard et J. Kürschák). Encyclopédie des Sciences mathématiques, tome I. vol. 2. (Paris-Leipzig, 1910.)

Mathematikai és Fizikai Lapok.

1. A körmérés története és elmélete, I—III.	1. kötet, 1892.
2. <i>Sophus Lie</i> , Vorlesungen über Differencialgleichungen. (Ismertetés.)	
3. <i>Bachmann</i> , Vorlesungen über die Natur der Irrationalzahlen. (Ismertetés.)	
4. 6. feladat két megoldása.	
5. A körmérés története és elmélete, IV—VI.	2. „ 1893.
6. 26. feladat kitűzése.	
7. 9. és 13. feladat megoldása.	
8. A körmérés elmélete és története, VII—IX.	3. „ 1894.
9. Az invariánsok elméletének alaptételéről.	
10. 23. feladat kitűzése.	
11. <i>Hunyady Jenő</i> egyik determináns-tételéről.	4. „ 1895.
12. Az invariánsok elméletének alaptételéről, II.	
13. Az analitikai függvények elméletéhez.	
14. Klein, Vorträge über ausgewählte Fragen der Elementargeometrie. (Ismertetés.)	
15. 28. feladat kitűzése.	
16. 22. feladat megoldása.	
17. Az analitikai függvények elméletéhez, II—IV.	5. „ 1896.
18. Az egyértékű egész függvények neméről.	

19. Quadratikus binar-alakok rendszereinek invariánsairól.	7. kötet, 1898.
20. A szabályos tizenkétszögről.	
21. Az egyértékű egész függvények neméről, II—III.	
22. A ciklikus determinánsok elméletéhez.	
23. A valós számoknak racionális törtekkel való megközelítéséről.	8. „ 1899.
24. A komplex változó gamma-függvényéről, I—II.	
25. A hatványsorok elméletéhez.	
26. 34. és 35. feladat kitűzése.	
27. A komplex változó gamma-függvényéről, III—IV.	9. „ 1900.
28. 29. feladat két megoldása.	
29. <i>Mentovich Ferenc</i> : Látogatás <i>Gauss</i> nál.	11. „ 1902.
A parallelszögről.	12. „ 1903.
30. <i>König Gyula</i> : Az algebrai mennyiségek általános elméletének alapvonalai. (Ismertetés <i>Rados Gusztáv</i> val együtt.)	
31. A komplex számok ábrázolásának egy elemi geometriai alkalmazásáról.	13. „ 1904.
32. Formák legnagyobb közös osztójáról. Determinánsok irreducibilitásáról.	15. „ 1906.
33. <i>Desargues</i> tétele.	
34. Bizonyos determinánsok jellemző tulajdonságairól.	
35. Egy egyenlőtlenségről.	17. „ 1908.
36. 33. feladat megoldása.	
37. A racionális egész függvények oszthatóságáról.	18. „ 1909.
38. Kitűzött feladat.	23. „ 1914.
39. A harmonikus sorról.	27. „ 1918.
40. Binomiális együttthatók hatványösszegéről.	29. „ 1922.
41. Jelentés az 1922. évi <i>König Gyula</i> -jutalomról.	30. „ 1924.
42. A kombinációkról.	32. „ 1925.
43. Speciális matrixokról.	
44. Lóugrás a végtelen sakktáblán.	33. „ 1926.
45. A paralellák axiomájától független szerkesztések.	37. „ 1930.
46. Egy analitikus geometriai determináns irreducibilitása.	38. „ 1931.
47. <i>König Gyula</i> („Kiváló matematikusok és fizikusok“ c. gyűjtemény számára írt életrajz.)	40. „ 1933.

Mathematische Annalen.

48. Ueber dem Kreise ein- und umgeschiebene Vielecke.	30. kötet, 1887.
49. Ueber partielle Differentialgleichungen zweiter Ordnung mit gleichen Charakteristiken.	37. „ 1890.
50. Ueber die partielle Differentialgleichung des Problems $S \iint V(p, q) dx dy = 0$	44. „ 1894.
51. Das Streckenabtragen.	55. „ 1902.
52. Über die Transformation der partiellen Differentialgleichungen der Variationsrechnung.	56. „ 1903.
53. Über symmetrische Matrices.	58. „ 1904.
54. Über eine charakteristische Eigenschaft der Differentialgleichungen der Variationsrechnung.	60. „ 1905.
55. Über den grössten gemeinsamen Teiler zweier Formen.	60. „ 1905.
56. Zur Theorie der Monge-Ampèreschen Differentialgleichungen.	61. „ 1905.
57. Die Existenzbedingungen des verallgemeinerten Kinetischen Potencial.	62. „ 1906.

Journal für die reine und angewandte Mathematik.

58. Über Limesbildung und allgemeine Körpertheorie.	142. kötet, 1913.
59. Über spezielle Funktionenreihen.	148. „ 1918.
60. Irreduzible Formen.	152. „ 1922.

Mathematische Zeitschrift.

61. Ein Irreduzibilitätssatz in der Theorie der symmetrischen Matrizen.	9. kötet, 1921.

Jahresbericht der Deutschen Mathematiker-Vereinigung.

62. Eine besondere Darstellung der linken Seite der Monge-Ampèreschen partiellen Differentialgleichungen.	17. kötet, 1908.

Archiv für Mathematik und Physik.

63. Anwendung der komplexen Zahlen zum Beweise eines elementargeometrischen Satzes. III. Reihe.	8. kötet, 1905.

64. Über Formen die vollständige Potenzen
sind. III. Reihe. 13. kötet, 1908.
65. Über die *Lionvillesche* Identität. III. Reihe. 18. „ 1911.

**Mathematische und naturwissenschaftliche Berichte
aus Ungarn.**

66. Über die in den Kreis und um den Kreis
beschriebenen Vielecke. V. kötet, 1887.
67. Über die partiellen Differentialgleichungen
zweiter Ordnung bei der Variation der
doppelter Integrale. VII. „ 1889.
68. Über eine besondere Classe der partiellen
Differentialgleichungen des Variations-
calculs. VIII. „ 1890.
69. Über eine Classe der partiellen Differential-
gleichungen zweiter Ordnung. XIV. „ 1896.
70. Über das regelmässige Zwölfeck. XV. „ 1898.
71. Über die Transformation der partiellen
Differentialgleichungen der Variations-
rechnung. XVII. „ 1901.
72. Über den Rang der Determinanten bei
inducierten linearen Substitutionen. XVIII. „ 1902.

**Acta Litterarum ac Scientiarum (Szeged),
Sectio scientiarum mathematicarum.**

73. Über das identische Verschwinden der
Variation. I. kötet, 1922/23.
74. Eine Verallgemeinerung von *Moivre's*
Problem in der Wahrscheinlichkeits-
rechnueg. I. „ 1922/23.
75. Rösselsprung auf dem unendlichen
Schachbrette. IV. „ 1928/29.
76. Eine Ergänzung zur Abhandlung von
Herrn *L. La Paz* über Variations-
problema, für welche die Extremal-
flächen Minimalflächen sind. V. „ 1930/32.
77. Die Irreduzibilität einer Determinante der
ornalytischen Geometria. VI. „ 1932/33.

Mathematikai és Természettudományi Értesítő.

78. A körbe és a kör körül írt sokszögekről. V. kötet, 1887.
79. A kettős integrálok variációjánál fellépő másodrendű parciális differenciál-egyenletekről. VII. „ 1889.
80. A variációszámítás parciális differenciál-egyenleteinek egy különös osztályáról. VIII. „ 1890.
81. A másodrendű parciális differenciál-egyenletek egy osztályáról. XV. „ 1897.
82. A variációszámítás parciális differenciál-egyenleteinek transformációjáról. XVII. „ 1899.
83. Az indukált lineár-helyettesítések determinánsának rangjáról. XVIII. „ 1900.
84. Az általánosított kinetikai potenciál létezésének feltételei. XXIII. „ 1905.
85. Adalék az elimináció elméletéhez. XXIV. „ 1906.
86. Az abszolút érték fogalmának általánosítása. XXX. „ 1912.
87. A kettős integrálok variálásánál fellépő főegyenletek azonos eltűnéséről. XXXIII. „ 1915.
88. **Akadémiai Értesítő.** *Hermite Károly* kultag emlékezete. 1905.
89. **International Congress of Mathematicians.** (Cambridge, 1912.) Über Limesbildung und allgemeine Körpertheorie.
90. **Transaction of the Royal Society of South Africa.**
On matrices connected with Sylvester's dialytic eliminant.
XI. kötet.
91. **Nieu Archief voor Wiskunde.** Mengentheoretisches über Potenzreihen.
92. Die Ausbildung der Mittelschulprofessoren, Budapest, 1911.
(Internationale Math. Unterrichtskommission, Ungarische Subkommission.)
93. Megemlékezés *Bolyai János*ról, Budapest, 1926. (Stella-Almanach.)
94. *Bolyai Farkas* Tentamenje és *Bolyai János* Appendixe. (A Magyar Tudományos Akadémia ünnepi ülése 1932. február 22-én.)

95. Az utolsó száz év a matematika történetéből Magyarországon. (Magyar Tudományos Akadémia, 1926.)
96. Raktori széklfoglaló beszéd. (Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1916.)
97. *König Gyula*. (Középiskolai Math. Lapok, 1913.)
98. *König Gyula*, Emlékbeszéd a Magy. Kir. József-műegyetem 1914. március 25-én tartott emlékültnepén. (A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1914.)
99. A matematika multja, jelene és jövő fejlődésének biztosítása hazánkban. (A természet-, orvos-, műszaki és mezőgazdaságtudományi országos kongresszus munkálatai; 1926. jan. 4.)
100. Vergangenheit und Gegenwart der Mathematik. (Zoltán Magyary, Die Entstehung einer internationalen Wissenschaftspolitik, Leipzig, Meiner, 1932., 155—157. lap.)

Szerkesztette a Mathematikai és Természettudományi Értesítőt.

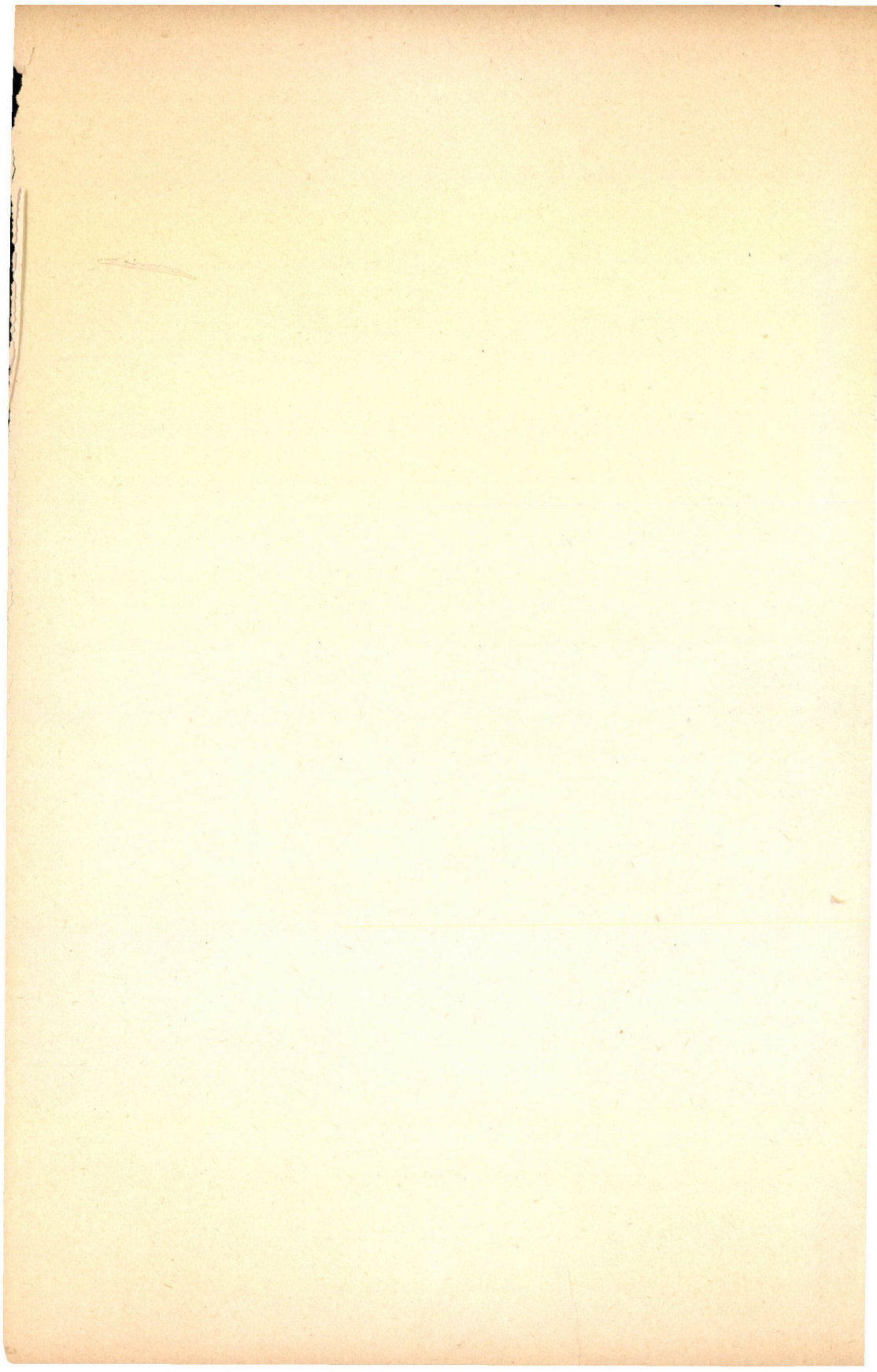
Munkatársa volt a Revue semestrielle des Publications mathématiques c. hollandiai folyóiratnak.

Pápa, 1934. Főiskolai könyvnyomda. (Fejelős vezető Nánik Pál.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 8. SZÁM.

BRENTANO LUJO
EMLÉKEZETE.

ÍRTA

FÖLDES BÉLA

T. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1934. ÉVI DECEMBER HÓ 17-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1934.

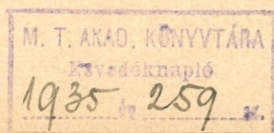
Brentano Lujo emlékezete.

Brentano Lujo irodalomtörténeti jelentősége elsősorban a szakszervezeti ügy és a vele összefüggő alapproblémák elméletének megalapozása, kiegészítve, helyesbítve, de meg nem támadva s el nem hagyva a klasszikus társadalomgazdasági iskola alapelveit. Gazdaságtörténeti jelentősége pedig a XIX. század munkásmozgalom-történetében a munkásmozgalomra, a szakszervezeti intézmény klasszikus vizsgálata alapján gyakorolt döntő hatásban rejlik. Ez a szakszervezeti alakulat — szemben úgy az individualizmussal, mint a szocializmussal — egyúttal tulajdonképeni kiindulópontja a korporacionizmusnak alias fascizmusnak. Azt mondja egy német nemzetgazda: »mikor a fascista hatalmasok erősen a nyeregben ültek, hogy egyáltalában valamit alkothassanak, korporatív államukban azokat a szociális eszméket kellett megvalósítaniok, melyeket előttük egy nagy liberális, Brentano Lujo, kigondolt«. ¹

És ma, amikor a munkás és a munkaadó viszonyát különösen Németországban a »vezér« (Führer)-elvre óhajtják fektetni, követelvén, hogy a vállalkozó tényleg kapitánya legyen a gazdaságnak, a termelésnek, akit súlyos felelősség terhel, vissza kell emlékezni Brentano következő szavaira: »Das Haupt eines grossen Betriebes ist wie der Capitain eines Schiffs oder der General einer Armee. Er muss wissenschaftliche, technische- und praktische Kenntnisse haben, ferner Geistesgegenwart, eine entsprechende äussere Erscheinung, Muth, Eifer und die Gewohnheit des Befehlens«. ²

¹ Soziale Praxis 1932. év, 295. oldal.

² Zur Kritik der englischen Gewerkvereine. Leipzig, 1872. 335. old.

A társadalmi jelenségek kutatásának göröngyös mezejét művelő egy kiemelkedő egyéniség emlékezetét idézzük ma fel, akinek sikerült nehéz problémák titkának mélyébe behatolni, mindig keresve és vallva azt, amit igazságnak tekintett. Amellett egy harmonikus, az élet magaslatán mozgó egyéniség, ki egyúttal a gyakorlati életre, nemzetének fejlődésére és előmenetelére tartós hatást gyakorolt. És aki azok közé tartozott, akik a munkásosztály gazdasági és kulturális emelkedéséhez jelentékeny mértékben hozzájárultak. Kutatásaival és megállapításaival a modern szocializmus két legnagyobb képviselőjének: Lassalének és Marxnak egyoldalú konstrukcióit az »ehernes Lohngesetz« és a »Verelendung« jóslatát szétbontotta, a munkásosztálynak megmutatta, hogy nem forradalom, hanem óvatos haladás által érheti el céljait, melyek egyúttal minden humánus társadalom céljai, a legtöbb ember számára a lehető legnagyobb jólét biztosítása és a kultúra javaiban való részesedés.

A társadalomgazdasági elmélkedések és kutatások megindulásakor a figyelem elsősorban a piac jelenségeinek kutatására indult. Ár, pénz, külkereskedelem, kereslet és kínálat dinamikája Hume, Smith, Ricardo munkáiban kielégítő magyarázatot is találtak. A gazdasági élet mintegy természettudományi felfogás — hisz ez a természetfilozófia korszaka volt — azonban kevésbé világította meg a jelenségeknek azokat a tényezőit, melyek az emberi akarat és erkölcsi természete közbenjöttével alakulnak és azoknak hatása alatt állanak. Így történhetett, hogy pl. Ricardo a gépek terjedésének esetleg káros hatásait a munkás helyzetére előbb nem akarta koncedálni és csak később ismerte el, talán már Owen tanítása nyomán, mivel még parlamenti beszédjében is foglalkozott. Csak későbbben, Lauderdale, List, Müller, Thünen, azután a történeti iskola, különösen pedig a társadalomerkölcsi iskola, ismét a szocialisztikus rendszerek hatása alatt, továbbá Carlyle és Ruskin kritikája nyomán előtérbe lépett amaz etikai tényezők vizsgálata, mindenek előtt pedig a nagyipari, kapitalisztikus, individualisztikus termelési és jöve-

delemelosztási rendszernek és kihatásának a munkássorsra való vizsgálata. Azok sorába pedig, akik ezen vizsgálatoknak szentelték kutató munkájukat és akiknek vizsgálatainak nagyon előre vitték a társadalomgazdaságtannak a munkaviszonyra vonatkozó ismeretét, Lujo Brentano is tartozik.

Az úttörő társadalomgazdasági gondolkozók a munkára vezették vissza az értéket. Locke híres fejtegetése a munkát tekintette minden érték forrásának. Smith is azt hirdette, hogy eredetileg minden érték munkából származik, sőt a tőke nem egyéb, mint felhalmozott munka. Ha a társadalomgazdasági kutatások ezen eszmemenetet követték volna, egészségesebb alapon épült volna fel a jövedelemelosztás tana és a közgazdasági politika. Ricardo azonban a napoleoni háborúk gazdasági kihatásai alapján a földjáradékot tette ökonomocentrikus problémává. Később a gyári rendszer által okozott súlyos bajok azonban újból a munkára irányították a társadalmi gazdaságtan figyelmét. Igaz, hogy kezdetben ezen impulzus főleg a szociálisták munkáiban volt észlelhető, Saint-Simonnál, Thompsonnál, Owennél, Marxnál. De a társadalomgazdaságtani kutatók között is egyesek, mint Sismondi, Thünen a munka szerepét kezdték behatóbban tanulmányozni. Vizsgálják a munkabértörvényt, a munkabérszerződés tényezőit, a munka viszonyát a tőkéhez, a gazdasági élet emberi, erkölcsi mozanatait. Statisztikai vizsgálódások indulnak meg a munkások életviszonyairól, táplálkozásáról, lakásviszonyairól, műveltségi, egészségi, erkölcsi és családi állapotaikról. Le Play, Ducpetiaux, Engel jelölik meg ezt az irányt. Brentano is Engel szemináriumából került ki.

A nemzetgazdaságtan haladása ma kétségkívül kevésbé az általános bölcséleti teoreémaktól függ, mint a részletkutatásoktól, amilyenek a természettudományok óriási haladását előidéztek és mint amilyenek Brentano életművét is jellemzik. Amint a természettudós sem azon töri a fejét, miképen definiálja az életet, hanem hozzáfog az élet jelenségeinek vizsgálásához, úgy a társadalomgazdaságtan haladását nem a csak ritkán teljes szigorral megkonstruál-

ható definícióktól várhatjuk, bár azoknak is meg van a maguk nagy jelentősége, hanem a gazdasági élet mikroszkopikus átkutatásától. Egy deka megfigyelés többet nyomonhat, mint egy mázsa spekuláció, mert csak kivételesen adatik az intuíciónak az, hogy felismerje az élet ezer szála által alkotott társadalomgazdasági tünetményeknek szövődményeit. Brentano egyike volt azoknak, akik nem a »Wolkenkuckusheim« vékony szférájában keresték a tanulságokat, hanem belenyúltak a telve-telt életbe — »Greift nur hinein ins volle Menschenleben« mondja Goethe — és annak mélységeiből felhoztak néhány aranyigazságot, szét-törve néhány, látszólag sziklaerősen felépített tévedést. Ez pedig azért is sikerült nekik, mert a társadalom funkcióiban felismerték az individuális elv mellett a társadalmi, az erkölcsi elv működését is és így hívebb képet adhattak a kaleidoszkopikus jelenségekről.

A Brentano-család, mely eredetileg Olaszországból származott — a családalapító a XIII. században a déltiroli Castel-Brentano ura volt —, a XVII. század elején Németországban a Majna melletti Frankfurtban telepedett le és ott kereskedést folytatott. A családnak később sok kiváló tagja volt bíboros, altábornagy stb. Brentano testvére, Ferenc, a bécsi egyetem bölcsészet tanára volt, Klemenc költő. A család általában a szellemi és vagyoni arisztokrácia köréhez tartozott. Ismeretes a családnak Goethevel való többszöri kapcsa, amelyről Goethe említést is tesz. Híres Brentano Bettina ismeretsége Goethevel és könyve: Goethe's Briefwechsel mit einem Kinde. Brentano nagymamájának, a híres Maximilianának is nagy tisztelője volt Goethe. Állítólag Buff Saroltán kívül ő lebegett Goethe előtt mint eszmény, mikor »Werthers Leiden« című híres regényében Lotte alakját alkotta. Brentano egyik nagybátyjának házában szintén sűrűn megfordult Goethe. Brentano rokonságban állott Savignyval is, a híres romanistával. A család erősen katolikus és konzervatív volt.

Brentano egyetemi tanulmányait Münsterben, Würzburgban és Münchenben végezte. Különösen természettu-

dományokkal foglalkozott, Liebiget hallgatta, de a legnagyobb hatást a romanista Windscheid tette rá. Würzburgban pénzügytant hallgatott. Összesen négyen hallgatták. Három aludt. Végére ő is s mikor felébredt, látta, hogy a tanár is alszik. Eredetileg hivatali pályára törekedett, de az 1866-i háború után, minthogy sem bajor, sem porosz hivatalnok nem akart lenni, elhatározta, hogy tanár lesz és tárgyaül a nemzetgazdaságtant választotta, mellyel eddig csak mellékesen foglalkozott. Göttingába ment, ahol akkor Helfferich tanított. Most alaposan tanulmányozza az angol klasszikusokat és tudori disszertációjában tárgyalja Thüment. Berlinbe megy, hogy az Engel Ernő vezetése alatt álló statisztikai szemináriumban dolgozzék, ahonnan tudvalevőleg több kiváló kutató került ki. »Bár csak pedagógiailag jobban vezették volna«, mondja Brentano. Mégis ott dől el a jövője. Mert Engel magával viszi Angliába tanulmányútra és angol tapasztalatai meggyőzték Brentanot arról, hogy bárminő nagyszerűek is az akkor lelkesen felkarolt szövetkezetügy eredményei, mégis a munkásmozgalom súlypontja és jövője a szakszervezetekben rejlik. Felfogására döntő befolyással volt az érintkezés a munkásügy kiváló angol képviselőivel, mint John Maholm Ludlow, a keresztényszociális mozgalom akkori vezetője, Denison Maurice, Hughes Tamás, Vansittard Neale, Lloyd Jones (Owen tanítványa), Harrison, a kiváló angol Comte-tanítvány, Newton, az egyesült gépészmérnökök klasszikus szakszervezetének alapítója, Allan (Newton utódja), Mundella stb. Épen akkor folyt a nevezetes »Sheffieldi« per is a sztrájktrörök ellen elkövetett bűntettek ügyében. Brentano tanulmányai alapján teljesen elfogadja a Harrison által szerkesztett kisebbségi vélemény álláspontját, mert azt látta, hogy csak a szakszervezetek segítségével valósítható meg a munkások emancipációja, mint az Smith Ádám és Ricardo szeme előtt lebegett. Mint más eladók, a munkások is csak a szakszervezet által érhetik el, hogy munkájuk kínálatát a kereslethez szabják. A szakszervezetek nem állanak ellentétben a mai gazdasági renddel; ellenkezőleg, a szakszervezetek annak megvalósí-

tásához vezettek és ezzel megadják a lehetőséget a mai gazdasági rend fennállása mellett a munkásoknak a kultúra áldásaiban nagyobb mértékben való részesüléséhez. A Lassalle-féle vaskemény bértörvény ezzel elveszíti ijesztő jellegét. Brentano ezen állásfoglalása merev ellentétben állott Marx tanaival. Nem mintha az angol munkáosztály emelkedése nem volna eredménye az ellentálló középosztállyal vívott kemény harcnak, de ez az osztályharc valami egészen más volt, mint amelyet Marx tanított, akivel kellemtelenkedni akaró bírálói nem egyszer összehasonlították. »Az az osztályharc, melyet én láttam — mondja Brentano — harc volt a fennálló gazdasági rendszer alapján a munkást megillető jogok érvényesítésére, a Marx által hirdetett harc pedig a fennálló gazdasági rend ellen irányult.«¹ Egyik alapeszméje Brentanonak az volt, hogy a szakszervezet a mai kor számára ugyanazt jelenti, mint a gildák a középkorban, — védő intézmények a gyengék számára a túlerővel szemben.

Ennyit szükségesnek tartottam itt Brentano életrajzi adataiból felemlíteni, mert ezek tudományos életképének megalkotásához tartoznak. Egyébként az életrajzi adatokat, melyek elsősorban Brentano önéletrajzában s minden enciklopédiában megtalálhatók, mellőzöm. Csak annyit említek mégis meg, hogy egész életében egyetemi és irodalmi feladatainak élt, a német bürokráciába, különösen a poroszba, nem akarván belépni. Családja sok kárt szenvedett a poroszoktól, kiknek úgy látszik ő sem volt különösen rokonszenves. Először Boroszlóban lépett egyetemi katedrára, azután Strassburgban, Bécsben, majd Lipcsében, végül Münchenben, ahol élete végéig működött nagy hír, nagy elismerés mellett, kiváló szakembereket és szakmunkákat adva Németországnak és a tudománynak általában. A világháború után az Egyesült Államok Brentanot óhajtották német követnek, amit már magas kora miatt is visszautasított.

---

¹ Mein Leben im Kampfe um die sociale Entwicklung Deutschlands. Jena, 1931. 50. l.

Brentano terjedelmes irodalmi működést fejtett ki. Legjelentősebb munkáját, a munkásügy és különösen az angol szakszervezet tanulmányozásának szentelte, melytől, szemben a szociálizmus ködképeivel, a munkásügy békés fejlődését remélte. A szakszervezetek, melyeknek gyökerét az előbbi századok legényegyleteiben látta, megvalósítják a jelenben azt a történelem által igazolt tételt, hogy a gazdag, az erős hatalomra törekszik, a szegény, a gyenge pedig egyesülésre. Ezen egyesülés által a gyenge korrigálja helyzetét és versenyképessé válik az erőssel.

A szakszervezeti ügynek szentelt munkájának címe: »Die Arbeitergilden der Gegenwart«. A cím azt sejteti, hogy nemcsak az angol szakszervezeti ügyet akarta tárgyalni. Tényleg azonban ezek szolgáltatják munkájának anyagát. Az első kötet: »Geschichte der englischen Gewerk-vereine« (1871); a második kötet: »Zur Kritik der englischen Gewerkvereine« (1872). Az egész munka, de különösen a második kötet, elméleti tekintetben is nagyfontosságú.

Minthogy oly szerencsés voltam, hogy a kiadótól véleményadás céljából a könyv próbaíveit kaptam — ép akkor a lipcsei egyetemen tartózkodván —, én voltam az első, aki annak tartalmával megismerkedett. Jelentős eseménynek mondtam kiadását. Felismertem nagy elméleti jelentőségén kívül annak gyakorlati fontosságát és aktualitását. Ennek kifejezést is adtam »A munkásmozgalom legújabb iránya« című magyar és német nyelven megjelent tanulmányomban, mely Németországban igen kedvező fogadtatásban részesült, itthon pedig részint dicsérettel, részint orrfintorgatással találkozott. Meg voltam győződve, hogy a szakszervezeti intézmény terjedése nagyban hozzájárulhat a munkásmozgalomnak a mai társadalom keretében való helyes alakulásához. Érdekes, hogy nálunk később Tisza István is, aki a szociálpolitika terén sok modern alakulásnak ellensége volt, a szakszervezetek jelentőségét felismerte.¹

---

¹ Gróf Tisza István összes munkái. Budapest, 1928. I. kötet, 589. oldal.

A szakszervezeti eszme elismerése abból a szempontból nyer nagy jelentőséget, hogy az állam és az egyén közé iktatja a társadalmat, a szövetkezetet, a korporációt, a testületi organumokat. Ez enyhíti az állami hatalmi szervezet, épügy, mint az egyéni szabadság túlzásait. Az egyéni önkény épügy mint az állami diktatúra szélsőségeit elkerüli. Helyet biztosít a helyesen interpretált, jól felfogott és felismert közérdeknek. Magasabb célokat tűz az egyénnek, alárendeli a közösségnek. Neveli egy magasabb létre, kivezeti az énség sivár korlátai közül, fegyelmezi, alkalmassá teszi a közösségre, arra tanítja, hogy áldozatokat hozzon a közérdeknek. Milyen nagy szenvedéseket, nélkülözéseket tűr el egy sztrájk alkalmával az a munkás, aki talán a fennforgó speciális ügyben egyáltalán érdekelve nincs. Áldoz, nélkülöz társaiért. A szakszervezet jelenti az önrendelkezést, melyet a kultúrvilágban sem nemzettől, sem társadalmi osztálytól meg nem tagadhatni.

A szakszervezeti mozgalom ugyan nem egészen követte azt az irányt, melyet Brentano képzelt fiatal fogékonyságában és lelkesedésében. A szakszervezeti rendszert azonosította azzal az eszményi tevékenységgel, melyet ő különösen egyes angol szakszervezetekben, így az angol gépészmérnökök szakszervezetében (Amalgamated Engineers T. U.) tapasztalt. Nem absztrakt elméletek, fellengzős jelszavak után indultak, hanem az élet adottságaiból a megfelelő tanulságokat vezették le, egyúttal helyreigazítván az akkori elmélet egyes egyoldalú általánosításait. A tanulatlan munkások jogosulatlan versenyét korlátozni akarták, mert a felnőtt, tanult munkás számára megélhetési minimumot kellett biztosítani. A munkaviszonyt lehetőleg állandósítani akarták. Csak, ha céljaik más eszközökkel el nem érhetők, szükség esetében alkalmazták a sztrájkot, tudván azt, hogy minden sztrájk mily nagy hátrányokkal jár a munkásokra, mily óriási költségeket okoz s az eredmény mennyire bizonytalan. Az ortodox angol elmélet bizonyos tételeit, így különösen azt a tételt, hogy a munka is árú, melynek ára tisztán a kereslettől és kínálattól függ, valamint azon tételt, hogy adott helyzetben a béremelés

lehetetlen, mert a munkabérek volumenét egy fix alap — wage-found — határozza meg, sikeresen megcáfolták. A Trades-Unionok ezen tevékenysége legkevésbé sem volt forradalmi, inkább konzervatív, mert történetileg is régi korszakok jelenségeivel függött össze.

A Trades-Unionok azonban nem maradtak meg mindig ezen helyes iránynál. Politikai, sőt szociálistikus jelleget is öltöttek, ami természetesen a szakszervezeti ügy alakulását és egészséges működését is károsan befolyásolta. Ennek dacára kétségtelen, hogy a Trades-Unionok fontos szervei a mai ipari társadalomnak és jövőjüket remélhetőleg kedvezően befolyásolja az az újabb felfogás, hogy a munkásügy szorosan összefüggvén a társadalom egészének életével, a Trade-Union is az összes fontos közgazdasági kérdésekben érdeklődő állást foglal.

Minden kétségen felül áll, hogy a szakszervezet a munkásosztály haladásának legfőbb tényezői közé tartozik és ez osztály érdekeinek felismerésében, képviselésében és kitűzésében döntő szerepet játszott. A Trades-Unionok, élükön a Trades-Unionok tanácsa, oly szervezetbe foglalták össze a munkásokat, mely alkalmas a munkás önértetének és cselekvési képességeinek a legmagasabb potenciára való emelésére. A Trades-Unionok nagy anyagi erővel képesek voltak minden irányban a munkásosztály művelődését is előmozdítani, a Trade-Union vezetésére hivatott egyéneknek alkalmat nyújtani a munkásügy alapos tanulmányozására, az élet folytonos haladásának megfigyelésére, miáltal ezek a vezetők mindenütt a munkásügy legalaposabb ismerői és mint olyanok, nagy számmal is vannak képviselve egyes parlamentekben.

Abban Brentano túlbecsülte a szakszervezeteket, hogy, tekintettel azok működésére, túlnyomóan a munkásosztályra akarta a további fejlődést bízni, lehetőleg távol tartva főleg az állam közbelépését. A liberáliszmus szószólóját halljuk itt, aki az állami intervenciót perhorezskálta a nélkül, hogy a munkásvédelmi törvények jelentőségét kisebbítette volna.

A szakszervezeti ügy fejlődése egyébként nagyon egyenlőtlen vonalat mutat. Németországban a szakszerve-

zeti ügy beletorkollott a nemzeti szociálizmusba, feloszlatták úgy a sok szakszervezetet, mint a munkaadó szervezeteket.¹ Az általános német szakszervezeti szövetség pedig hajlandónak mutatkozott egy állandó magasabb szervezetet elfogadni. Északamerikában ellenben Rooseveltt követeli a szakszervezetek elismerését és a munkásoknak szakszervezetekben való szervezését. A Trade-Union klasszikus hazájában, Angliában, a szakszervezetek taglétszáma jelentékenyen csökken. A szakszervezet, mely eredetileg a tanult munkások érdekeit ápolta, a racionalizálás következtében is gyengül, mert a racionalizálás épen a tanult munkásokat szorítja ki. Ennek folytán a szakszervezeti mozgalomban nagy súlya van a tanulatlan munkásoknak, kiket a racionalizálás kevésbé érint, a napszámosoknak, a dokkmunkásoknak, a vasuti munkásoknak, a szénbányamunkásoknak stb. Ezek pedig inkább szélsőbb jelszavakra hallgatnak, ami egyik oka volt, hogy Macdonald a Labour Partyt elhagyta. Az a szellem, melyet Brentano talált és dicsért, amely szellem lehetővé teszi a gazdasági szabadság elvének a szociális érdekekkel való összeegyeztetését, sajnos, kihalóban van. Az az ideális kép, amelyben Brentano a Trades-Unionokat látta, az idők folyamán lényegesen megváltozott. A Trade-Union abba a hibába esett, hogy ép amit Brentano általuk elhárítottnak remélt, a szocialisztikus túlzásokat, utópiákat nagyon erősen ápolta. Azonkívül, ami szintén Brentano szemé előtt lebegett, a gazdasági szabadság; az egyéni szabadság elveit félrelökték és nagyon kíméletlenül használták a terror fegyvereit — lásd a legújabb amerikai sztrájkokat —, úgy hogy erősen érvényesült legújabban is a törekvés a szakszervezeti terror alól való szabadulás irányában, így az 1933-ban tartott nemzetközi szakszervezeti kongresszuson is.

Az élet így sokat lefarag az eszményekből. De azért azok történeti szerepüket betöltik és a haladás munkáját végzik. A Trade-Union és az összes osztályképviseltek idővel megtanulni voltak kénytelenek, hogy csoportérdeke-

¹ Papan, Die erste Jahresbilanz. (Pester Lloyd, 1934 január 28.)

ket csak úgy lehet helyesen képviselni, ha az összesség érdekeit is mindig szem előtt tartjuk. És így a Trade-Union is lassanként az általános problémákat, melyeknek egy része a munkásokat érdekli, figyelembe részesíti. Mert az általános problémák helyes megoldása körül a munkáosztály is érdekelve van és az általános érdekek kielégítése nélkül a munkások speciális érdekei sem találhatnak megnyugtató megoldást. A munkások küzdelmét mindinkább megnehezíti és zavarja az a körülmény, hogy a vállalatok és a vállalati szervezetek nagy kiterjedése következtében a sztrájk felett a Trades-Unionok hivatalos adminisztratív, bürokratikus szervezeteinek kell döntenie. Most csak ők képesek az egész terrénumot áttekinteni és a helyzetet megítélni. Ez által a munkások egyszerűen parancsszóra engedelmeskedő tömegekké válnak; ez elégtelenséget is szül, mely a »munkás-demokrácia« vagy »munkás-bürokrácia« jelszavaiban is kifejezésre jut. Különben Brentano már 1873-ban kijelenti, hogy tudta, miszerint a szakszervezetek is degenerálódni fognak, mert minden elfajul, ami egyszer uralkodóvá vált. (L. »Die wissenschaftlichen Leistungen des Herrn Ludwig Bamberger, 32. l.) Szerinte a fejlődés menetének nem is kell a szakszervezetnél megállani. Egy szakszervezet feletti szervezésre gondolt már, egy korporációra, mely a munkásokat és a munkaadókat egyesíti.¹

Brentano rámutat arra is, hogy az egyéni, egyénenkénti munkabérszerződés fikció és anakronizmus. Fikció a termelési processus miatt, anakronizmus, mert ma, az óriási üzemek korszakában a munkabérszerződést nem egyénenként, hanem tömegesen kötik. Egyfelől a munkások szervezetei, másfelől a munkaadók szervezetei kötik meg megbízottaik útján. A kollektív szerződés lép az egyéni

¹ »Die einzelnen Berufsvereine genügen nicht (denn wir haben deren ja mancherlei: freie, christliche, Hirsch-Dunkersche u. s. w.). Also eine amtliche Organisation der Arbeiter eines Gewerbes behufs Regelung der Arbeiterverhältnisse... Auf diese Weise gelangten wir also zu einer korporativen Organisation der Arbeiter und Arbeitgeber. (Mein Leben 250. l.)

helyébe. Ez az ú. n. tarifaszerveződés, melynek klasszikus példája az angol Brookland Agreement.¹

Brentano korán felismerte azt a tényt, hogy a kartellek ugyanazon az alapelven nyugsznak, mint a Trades-Unionok. Ezt kifejtette az osztrák közgazdák társaságában tartott előadásában (1888). Az elnöklő Stein Lőrinc következőkép formulázta Brentano álláspontját: ahogy a munkások koalíciója a munkás bérminimumának biztosítására, úgy a kartell a vállalkozó létminimumának biztosítására szolgál.² Kimarad csak azok felhasználása egyed-
 árusági nyereségekre.

Brentano, a szakszervezeti intézmény nagy barátja és harcosa, örömmel állapítja meg, hogy az annyira gyűlölt és gyanúsított szakszervezetek a világháború kitörésekor bizonyítékát adták politikai megbízhatóságuknak, melynek hiányában Németország hamar összeroskadott volna. »Hol maradt volna a német birodalom — mondja —, ha a német szakszervezetek, amikor a háborút kijelentették, azok a hazátlan legények lettek volna, amilyeneknek azok gyanúsították, akik tőlük azokat a jogokat akarták megtagadni, amelyeket a munkaadószervezetek ellenmondás nélkül élveztek! Mi, akik őket jobban ismertük, több mint 48 év óta fáradoztunk, hogy számukra ugyanazokat a jogokat kivívjuk, habár még nagyon sok fontosat kell elérnünk, — mégis sikerünk volt az elemi jogaik ellen intézett támadások visszaverésében. Következésképpen a munkásoknak meg volt az a tudatuk, hogy a jelenlegi gazdasági szervezet keretén belül gazdasági és társadalmi helyzetüket emelhetik. Ez volt az, ami őket a háború legnagyobb veszélyének órájában minden sérelmet elfelejteni tanítottta. Ha másképpen cselekszenek, ha olyanok lettek volna, amilyeneknek ellenségeik évtizedeken keresztül rágalmazták, a német birodalom a háború küszöbén összeroppant volna.«³

A világháború és a forradalom után új szellem vonult be a szociálpolitikába. A munkaadó szervezetek a

¹ Zur Kritik der englischen Gewerkvereine. 21. l.

² Mein Leben, 146. l.

³ Mein Leben, 313. oldal.

munkások követeléseit két kézzel teljesítették, ami Brentanonak nagy örömet okozott. Azt lehetett mondani, amit szent Remigius Chlodwig keresztelése után mondott: »Hajolj meg Sicamber, tiszteld amit elégettél és égesd el, amit tiszteltél«.¹

Érdekes, habár könnyen zavart okozó, Brentano állásfoglalása azzal a kérdéssel szemben, áru-e a munka, vagy nem? Az ortodox elmélet tudvalevőleg azt állította, hogy a munka áru, mint más áru, a kereslet és kínálat tárgya, a munka ára tehát a kereslettől és a kínálattól függ, a kereslet pedig függ a tőke azon részétől, mely munka keresésére fordítatik. Ezzel szemben Brentano nagy munkájában kifejti, hogy a szakszervezetek az ortodox elmélet ezen tételével szembeszállnak, utalva azon körülményekre, melyek miatt a munkára vonatkozólag kereslet és kínálat nem olyan símán alakul, mint sok más árunál. Ezen tétel a szakszervezetek hitvallásának egyik hitelvévé vált és az 1919. évben Washingtonban tartott nemzetközi munkaügyi konferencia a munkaügy rendezésére megállapított szabályok közé felvette azt, hogy a munka nem áru. Viszont Brentano a munkabérszerződés helyes megállapítása körül kifejti és erősen hangsúlyozza, hogy a munka áru, hogy a munkaszerződés a kereslet és kínálat alapján alakul, hogy ép ez a nagy kultúrális haladás, melyet a gazdasági szabadság hozott, mert a rabszolgaság, a jobbágyság mellett a munka nem áru, hanem jogviszony folyamánya, hogy a munkának, mint árunak, ára megállapítása érdekében a munkások is megtehetik a szükséges lépéseket, úgy mint ezt a kereslet, a munkaadó teheti, jobb feltételek kivívására tömörülhetnek, sztrájkolhatnak, eljárhatnak — természetesen a jog korlátai között — a sztrájktilorékkal szemben stb. Ez a felfogás annyira viszi Brentanot, hogy szidja azokat, akik a békeszerződések XIII. szakaszába beállították azt a tételt, hogy a munka nem áru.

¹ Mein Leben, 384. l.

Mig tehát Brentano egyfelől csatlakozik a szakszervezetek azon felfogásához, hogy a munka nem áru, másfelől szenvedélyesen hirdeti, hogy a munka: áru. A megoldás ott van, hogy a munka áru, de egy különös áru, épúgy, mint ahogy azt mondjuk, hogy az ember is állat, de különös állat, a vér: nedv, de különös nedv. A munka áruvá tétele csak azt jelenti, hogy a munka szabadon felhasználhatja a jog keretén belül azokat a tényezőket, melyek reá nézve a munkaszerződés feltételeinek előnyös alakulását biztosítják, de különös áru, mert az emberhez, a személyhez tartozik, tőle nincs úgy elválasztva, mint az áru. Mig például a termelő áruját akár olyan égalj alá is küldheti, mely reá nézve halált jelentene, már a munkás nem viheti oda munkáját, még ha ott kedvezőbb bérfeltételeket is nyujtanak.¹

Gyakorlati munkásságának egyik célja volt a munkabér szerződési jog továbbfejlesztése, a tarifális egyezmény alapján. Amire előbb gondolni sem lehetett, az a világháborút követő forradalom után mint érett gyümölcs hullott a munkásság ölébe. Brentano Heinemannal együtt törvényjavaslatot dolgozott ki, de a kormány ezt mellőzve, Sinzheimer tanár munkálatát fogadta el. Tantörténeti szempontból tanulságos, hogy neki, az angol szakszervezeti mozgalom ismerőjének és támogatójának azt a szemrehányást tették akkor, hogy törvényjavaslata a szakszervezeteket mellőzni akarja.

Erős konfliktusba került Brentano a nyolc órás munkanap tekintetében.² Ő, ki évtizedeken át a nyolc órás munkanap mellett foglalt állást, hogy így a munkásosztály kulturális emelkedése előmozdítottassék, aki egyik tanulmányában a munkanap és a munkateljesítmény közötti összefügg-

¹ Lásd Brentano Die Kritik der englischen Gewerkvereine 6. és köv. 1. Über Bestrafung des Arbeitsvertragsbruches. (Leipzig, 1874., 147. l., Mein Leben, 100. l. s. köv.)

² Lásd Mein Leben stb., 393. l.

gést helyesen vázolta, a szociális haladás nemzetközi egyesülete által Prágában tartott első kongresszuson kénytelen volt arra való utalással, hogy Németországra a békeszerződések rettenetes terheket róttak, melyeket csak fokozott árukivitellel lehet kiegyenlíteni, kijelenteni, hogy Németország nem valósíthatja meg a nyolc órás munkanapot. Mindamellett nem kívánja ez állásfoglalásból a végső következtetést levonni. Különösen Albert Thomas részéről találkozott erős ellentéttel. Az entente-országok képviselőit Brentano szerint az is vezette, hogy épen a nyolc órás munkanap behozatala által Németországot még jobban gyengíteni akarták. Ez talán Thomasra vonatkozólag nem áll, aki valóban fanatikusan küzdött minden szociálpolitikai haladásért. Különben tanulságos megjegyezni, hogy egyik nagy győztes állam sem valósította meg a nyolc órás munkanapot, hanem kijelentette, hogy akkor vezeti be, ha a versenyző állam is bevezeti.

Érdekes, hogy Brentano valószínűleg utolsó megnyilatkozása — Soziale Praxis 1931. júl. 4. — (meghalt 1931. szeptember) tiltakozás a sokak által sürgetett bérrövidítés ellen, mely alkalmas eszköz volna a világválság leküzdésére. »Május 15-én — mondja — XI. Pius pápa óvta a világot a munkabérek leszállításától, nálunk pedig életfenntartás drágítása és munkabérek leszállítása! Ha a profitminimum és a bérminimum harcában az előbbi győzne, — mintha itt Brentano is az újabban sűrűn megtámadott rentabilitási elv¹ ellen fordulna — akkor a kapitalisztikus rendszer végéhez közelednék nálunk és borzasztó éhségforradalmak után a szovjet-gazdasághoz vezetne. De nem hihetem, hogy van német kormány, amely odáig engedné a dolgokat fejlődni.«

Különösen ki kell emelni Brentano nagy harcát a szabadkereskedelem érdekében. Nincs itt helye annak, hogy a pro és contra kérdéseit tárgyaljuk. A mai kor és annak

---

¹ Lásd „Neue Lehren — alte Wahrheiten“ című cikkemet (Pester Lloyd, 1934 okt. 17.).

gazdasági, politikai, pénzügyi vezetőinek tekintélyes része nem volt hajlandó Brentano állásfoglalását helyeselni és így e ponton is heves támadások érték, eszméit pedig nemcsak nem tudta győzelemre vinni, hanem látnia kellett, hogy mindenütt szűkül a szabadkereskedelem tere, még az annyira ortodox szabadkereskedelmi Angliában is. Brentano, aki Roscher és List iránt nagy elismeréssel volt, ezektől eltérőleg túlságba vitte a doctrinärizmust. Mert ha valamely téren, úgy a nemzetek interkurzusában nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes nemzetek a gazdasági fejlődés különböző fokán állanak, hogy tehát nem lehet ezen különböző fejlettségi fokú nemzetekre ugyanazt a gazdaságpolitikai köntöst ráhúzni. Továbbá nem lehet szemet hunyni az előtt a tény előtt, hogy a világháború után a bekövetkezett nyomor és válság folytán a világ gazdaság a már elért magas fokról egy alacsony fokra csúszott le, melyre a magas fejlettségű gazdaság rendszere nem alkalmazható. Igaz viszont, hogy Brentanonak annyiban igaza van, hogy ma már a kereskedelmi szabadság korlátozásában túlságba is mentek, sőt itt-ott már külkereskedelemtől alig lehet szó. Megjegyzendő különben az is, hogy Brentano ebbeli okoskodásának fonala is a szociális térre vezet, amennyiben nézete szerint a nagy világválságot a tömegek fogyasztásának emelésével kell legyőzni, ami csak a kereskedelem szabadsága mellett lehetséges.

Az a korszak, melyben a kereskedelmi szerződések leűntek, a kedvezményi szerződés megbukott, az autarkia győzött, legfeljebb enyhítve némileg preferenciák, kontingensek, kompenzációk és klíring egyezmények által, melyben Németország kancellárja a gazdasági politika első feladatának hirdeti a német nép önellátását élelmiszerekkel biztosítani, melyben a szabad verseny rég megszűnt, melyben világkartellek szabályozzák a gyárakat, a termelést és fogyasztást, melyben a munkabérek a szakszervezetek szabályozzák, melyben az állam döntőleg belenyúl az ármegállapításba, melyben a korlátozások bilincsbe verik az egész gazdaságot, melyben intervencionizmus van jóformán minden téren és minden viszonyban, sőt melyben hango-

san követelik a kapitalisztikus rendszer egyedüli mentő eszméjeként a tervgazdaságot, — nem alkalmas a gazdasági erők szabad működésének teóriáját befogadni és követni. A gazdasági szabadság eszméje anakronizmussá vált. Hozzájárult, hogy a gazdasági viszonyok túlnőttek az individualizmus körén, túlnőttek nagy részben még az állami individuumok hatáskörén is. Hozzájárult, hogy a gazdasági tevékenység és a gazdasági helyzet jelentősége túlnőtt az individuális szükséglet-kielégítés feladatán és nagy nemzeti és nemzetközi tényezővé vált. Brentano tanítása süket fülekre talált a jelen nemzedéknél, az valószínűleg csak a jövő nemzedék előtt lesz érthető. Ma csak az állam realitás, csak az állam szuverén, csak az állam hatalom és vele szemben az egyén, melyből a gazdasági szabadság elmélete kiindul, teljesen tehetetlen.

Ebből természetesen nem következik, mintha Brentano ebbeli munkája a tudományra nézve elveszett, csak az, hogy a közgazdaságtan gyakorlati tanai a relativitás és a kontraszt törvényeinek hódolnak. Egy-egy gazdasági rendszer idővel követeli az ellenkező rendszer alkalmazását, mert az előbbi rendszer előnyei már kimerültek, hátrányai pedig mindjobban érvényesülnek, míg az ellenkező rendszer előnyei után áhítoznak, hátrányait pedig még nem ismerik, míg nem érzik.

Brentano két történeti munkát is tett közzé életének utolsó éveiben. Ezzel, mint mondja, helyre akarta hozni a nemzetgazdaságtani írók azon mulasztását, hogy az elméletek történeti alapját nem fejtették ki, inkább csak itt-ott felhasználják az uralkodó elméletek esetleges igazolására. A két munka azon előadásáinak foglalatja, melyeket a nemzetgazdaságtani előadások megalapozására tartott. Elsősorban a középkori gazdasági viszonyokat tanulmányozta, mégpedig egyes országok szerint, melyek nagy jelentőségre emelkedtek a gazdasági élet fejlődésében. Ezek között különösen kiemelkedik Anglia, annak gazdasági történetéről szól az egyik nagyszabású munka. Későbbben felismertc, hogy a középkor gazdasági történetét nem lehet meg-

ismerni az ókori gazdaság története nélkül. Így keletkezett az ókori gazdaság történetéről szóló munka. Ez a munka nem forrásmunka, hanem a történetkutatás fontosabb eredményeinek felhasználása. És habár már kisebb terjedelme is mutatja, hogy csak a legfontosabb események és fejlemények rajza, így is nagyon tanulságos. Több felfogást, így Rodbertusét, Sombartét, Bücherét stb. helyreigazítja. Nagyon tanulságosan írja le, hogy már a római birodalom hanyatlásának kora mutat oly jelenségeket, melyek nagyon hasonlóak a középkor intézményeihez, úgy, hogy ezek inkább az ókori gazdaság utolsó korszakának továbbfejlődését mutatják. Nagyon tanulságos egyes népek bizonyos gazdasági fokán kifejlődő kapitalizmusnak magyarázata (a római latifundiális rendszer okainak taglalása), az egyiptomi tervgazdaság ismertetése stb., a bizánci császárság kihatásának ismertetése és a bizánci hatalomnak teljes háttérbe szorítása az olaszok által. Sok tanulságos reflexiót fűz az ózsidó nép gazdasági életéhez, e népnek a diaspora után mutatkozó gazdasági tevékenységéhez, befolyásához ezen korszakban stb. Külön tárgyalja az egyiptomiak, a babilóniaiak, az assyrok, föníciaiak, ózsidók, a görögök, rómaiak és bizánciak gazdasági történetét és munkájának végeredményeként talán azt a tételt lehet leszűrni, hogy minden népnél a nagy vagyoni disparitások, a gazdagok és szegények között tátongó űr, a kapitalisztikus szellem túltengése, a produktív tevékenység hanyatlása, az állami erő hanyatlása és egyes nagy vagyonú rétegeknek az állammal való versengése vezetett az államok pusztulásához.

Míg az ókori népek történetét tárgyaló munka csak az áttekintés jellegével bír, az angol gazdaság történetét kutató nagy mű valóságos forrásmunka; három, illetőleg négy vaskos kötetből áll. Első kötet: Kezdetől a XV. századig. II. kötet: A merkantilizmus korszaka. III. kötet: A felszabadulás és az újjászervezés korszaka. IV. kötet első félkötete: A polgárság és a munkásosztály emelkedése; második félkötete: A brit világbirodalom. Ez a munka 1927—1929-ig jelent meg és az angol gazdaságtörténet

legújabb fejleményeire kiterjed. A munka egy szélesvonalú perspektívával záródik: a világgazdaság és különösképp a világkereskedelem jövő alakulása és a fehér és színes fajok sorsdöntő harcának körvonalozása, — a szabad kereskedelem győzelmének hirdetésével. Mert amikor majd Nagybritánia vissza fog térni Cobden tanításához, melynek uralma alatt a világ leggazdagabb népe lett, dominiumai és gyarmatai függetlenek lesznek. A munka kimeríthetetlen tanulságokban, tulajdonképen egyúttal politikai történet, sőt irodalomtörténet, tükörkép egy hatalmas, rendkívüli államgazdasági kooperációról, mely alatt az összes nagy problémák időnként előtérbe jutnak, így pl. a nagy- és kisbirtok problémája. A mai kor szempontjából is nagyon érdekes okfejtésekkel találkozunk itt.

Tudományos hitvallásának főtételeit, melyeket későbbben, mikor Stein Lőrinc tanszékét Bécsben elfoglalta, székfoglaló előadásában még tovább kifejtett, Brentano már nagy munkájának zárófejezetében foglalja össze. Ami mindenekelőtt a társadalmi gazdaságtan módszerét illeti, John Stuart Millel szemben Comte Ágoston felfogásához csatlakozik, mely szerint a társadalmi tudományokban épen úgy, mint a természettudományokban, az induktív módszer alkalmazandó, mellyel szemben a deduktív módszernek csak a rektifikáció szerepe jut. Sőt a gyakorlati közgazdaságtanban csak az induktív módszer alkalmazható. A társadalmi kérdés lényegét abban látja, hogy a munkásosztálynak nemcsak gazdasági, hanem általános emelését és a kultúra javaiban való részesítését célozza. Végül megállapítja, mit tehet a szakszervezet ezen cél elérésére, melyet sem az ortodox közgazdaságtan, mely az emberek egy nem létező egyenlő versenyképességéből indul ki, sem a szövetkezeti eszme, mely az emberek egyforma áldozatkészségét tételezi fel, nem valósíthat meg. Ellenben igen is: a szakszervezet, mint az egyenként gyengék koalíciója. A szakszervezeti elv kiegészítője a gazdasági szabadság elvének, a szakszervezet konzervatív intézmény, mely fenn akarja tartani a munkabér-viszonyt, mely nem támadja sem a tulajdonjogot, sem a házasságot, sem a társadalom

mai alapját. Hogy Anglia a kontinens forradalmaitól megkíméltetett, ez főleg a szakszervezeteknek és a tanult munkásoknak általuk biztosított legkedvezőbb helyzetének tulajdonítható. De Brentano nem látja a szakszervezeti intézménnyel a szociális kérdést megoldva és nagy perspektívában vázolja a szociális fejlődés körvonalait, melynek végső célja az egész emberiséget a kultúra összes áldásaiban részesíteni. Végül ki kell emelni azon fejtegetéseket, melyekben a vagyoni szociális kötelezettségeit hangsúlyozza, általában utalván arra, hogy a gazdaságpolitikai problémákat nem lehet csak gazdasági szempontból megítélni, hanem szükséges az etikai és általános politikai szempontokat is figyelembe venni.¹

Az etikai társadalomgazdaságtannak volt Brentano egyik legkiválóbb képviselője, hirdetője és ügyvédje, melynek jogosultságát, szükségességét a Németországban akkor virágzó Manchester-iskolával szemben védelembe vett. Ennek elfogult képviselői azt az irányt némileg gúnyból Katheder-szocializmusnak keresztelték, azt mondván, hogy az etikai irány képviselőinek alapeszméi, így a gazdasági természet-törvényekkel szemben esetleg szükséges és lehetséges védekezés, adott esetben állami beavatkozással, már a szocialistáknál is előfordul, mivel szemben Brentano egyebek között tréfásan megjegyzi, hogy ha Marx is azt mondja, hogy a víz folyékony, azért az nem folyékony?

Brentano nem volt az u. n. elvont elmélet híve. Nem az absztrakció vékony szférájában mozgott, nem felesleges természetlen szóharcok foglalkoztatták, hanem az életet tanulmányozta. Az exakt, induktív módszer híve volt. Nem csoda, hogy Menger egészen őszintén azt mondta Brentanonak, mikor Bécsbe, Stein Lőrinc tanszékére nevezték ki, hogy kétségsbe van esve. Pedig Brentano annak ellenére, hogy az élet jelenségeit tanulmányozta, egynek érezte ma-

¹ Egyik iratában pedig azt mondja, hogy közgazdasági kérdésekben is az etikai és általános politikai szempontok a gazdaságiakat megelőzik. (Die wissenschaftliche Leistung des Herrn Ludwig Bamberger. Lipcse, 1873. Előszó.)

gát az ortodox iskola képviselőivel, Smith-el, Ricardo-val, kinek tárgyalási módszere sok tekintetben absztrakt, de absztrakciói az életben gyökereznek, nem a syllogizmusban. Szeretett ezen nagy elődökre hivatkozni, amiért Schmollertől szemrehányást kap, — mint mondja — már azért is, »mert ezt követeli a becsületes tudományos munka, nem pedig az elődök ignorálása és mindennek előlről kezdése«.

Brentano nem hódolt az értékmentesség elvének (Wertfreie Theorie). Ő igen is, ítéletet mondott a gazdasági gyakorlat, a gazdasági politika elvei, rendszerei fölé. Sőt — mondhatni — fanatizmussal harcolt az általa helyesnek talált gazdasági eljárások mellett, az általa helytelennek találtak ellen. És ez rendben is van. Nem állítom azt, hogy a társadalmi gazdaságtan csak a közgazdasági politika problémáival foglalkozzék; a társadalmi gazdaságtannak vannak olyan problémái is, melyek a tér- és időbeli változásokon túl, általános érvénnyel bírnak. Azután a társadalmi gazdaságtannak problémái közé tartozik a gazdasági mult felderítése és a mult tanulságainak értékesítése. A társadalmi gazdaságtannak van leíró része, a létező gazdasági viszonyoknak alapos feltűntetése, különösen a statisztika segítségével. De meddő volna tanítása, ha tartózkodnia kellene attól, hogy értékelje a gazdasági élet alakulását az alkalmazott vagy alkalmazandó eljárásokat, elveket, rendszereket.

Igaz, hogy ez a feladat nehéz, mert szükségessé teszi az élet bonyolult követelményeinek felfejtését, mely gyakran csak részben, gyakran csak feltételesen sikerülhet. Igaz, hogy itt a bíráló gyakran ki van téve veszélyes hibaforrásoknak, igaz, hogy az értékelés a változó körülmények befolyása alatt változni fog. Ha tetszik, lehet az értékelési feladatot külön vizsgálati terepnek tekinteni, mellyel szemben áll az u. n. »tisztá elmélet«, mint azt elnevezték. De lemondani a gyakorlati élet, a gazdasági politika rendszereinek megítéléséről, az végzetes hiba volna, mert amint Brentano mondja, tudományosan is csak az igaz, ami egy korszak körülményei szerint igaz. Brentano tudományos érdemei épen főleg a közgazdasági, a szociális politika

felé mutatnak. És csak szánalmas kelt, ha a tudomány egy kiváló képviselője, aki egyfelől nem is akarja nemzetgazdának elismerni azt, aki gyakorlati problémákkal foglalkozik, másfelől maga is legújabbban terjedelmes gyakorlati programot ad.

A mai kor gazdasági jellegének legfeltűnőbb és leglényegesebb tünete az államhatalom majdnem korlátlan beavatkozása, sőt diktatori rendelkezése a gazdasági élet összes terein. Az ortodox elmélet által hirdetett gazdasági törvények és köztük különösen a gazdasági szabadság elvének alkalmazása, egyéb hatalmas tényezők, így a természettudományok nagy haladása, a technika csodás alkotásai által támogatva, oly jólétet teremtettek, mely anyagi jólét ismét annyira tényezőjévé vált a politikai, kulturális haladásnak és az egyéni boldogulásnak, hogy mindinkább az anyagi jólétet tekintették minden egyéb haladás feltételének. Így az anyagi jólét egyéni és nemzeti szempontból nem hogy a haladás folytán kielégítést talált, hanem mint kontraszt jelenség ép minden igyekezet, minden állami tevékenység főterrénuma az anyagi jólét előmozdítása lett. Tehát ép a gazdasági szabadság által teremtetett jólét követelte, hogy az emberi jólét előmozdítása, biztosítása az állam által megoldandó feladatok első sorába kerüljön. A szabadság maga megölte a szabadságot és uralkodó eszmévé vált az állami intervencionizmus, a szabadság tana pedig ócska rongy lett. Ezt lehet egyes bizonyos szempontból sajnálni, de tagadni nem lehet. A jelen korszak a szabadság elvét detronizálta és uralkodó eszme lett az állam ingerenciája, az intervencionizmus, az etatizmus, állami szocializmus, állami kapitalizmus, sőt a gazdasági téren a diktatúra, gyakran a kapkodó, önhitt diktatórikus uralom. Hogy meddig, azt megállapítani alig lehetne.

Brentano álláspontja tulajdonképpen nagyon közel áll a »Non-interference-theory«-hoz, annak modernizálásával. Az állami tevékenységet elvben visszautasítja. Talán hasonló szubjektív okokból is, úgy mint Marx. Egyik sem dicsekedhetett a porosz állam, Berlin jóakaratóival. Azért a korporációkban látja a megoldást. A munkást egyenrangú ténye-

zövé akarja tenni a tőkével a munkabér szerződés megkötésénél. Fair Play. Egyébként pedig más problémákkal, így különösen a munkásvédelem problémáival nem sokat foglalkozik.

Az élet ma más síkon és más ütemben folyik, más dimenziókban, mint azelőtt. Az állam majdnem minden, az egyén majdnem semmi. Hiányzik az egyensúly a kultúr-államban egyformán fontos két tényező között. Hiányzik az összhangba foglalás. Hiányzik a magasabb kiengesztelő elv. A tudomány is többnyire szélsőségekben mozog, vagy mellékvágányokon.

Brentano tudományos képét következőképpen rajzolhatjuk: liberális, szociális, az angol klasszikus iskola híve,¹ de egyes egyoldalúságokkal ellenkező. Így az egoizmus tanát visszautasítja, a béralapelméletet visszautasítja, lévén végeredményben — mint azt már Hermann tanította — nem egy bizonyos része a tőkének a bérfizetés alapja, hanem a fogyasztók jövedeleme; a szabadkereskedelem híve, már a munkássztály olcsó ellátása érdekében, de ellentétben áll a régibb német szabadkereskedelmi iskolával, mely egészen a Manchesterizmus, a Bastiatizmus álláspontján áll.

»Kifejezetten individualista vagyok — mondja Brentano —, azzá tett alapos római jogi tudásom.«²

Individualista volt, de nem abban az értelemben, hogy mindenki magára hagyassék, hanem az individualizmus kiegészítője a gyengéknél a koalíció, tehát a szakszervezet. A szakszervezeti szabadság híve, mert ezúton a munkássztályra vonatkozólag valóra válik a jogegyenlőség. Ha a vállalkozók tömörülhetnek egyesületükbe, a munkások is

¹ De nem kritika nélküli híve. Így pl. majdnem haragosan megjegyzi (Mein Leben, 191. l.), hogy a nemzetgazdák mindig a „Ricardo-féle földjáradék-tanról beszélnek, pedig a földjáradéktant először James Anderson fejtette ki, utána pedig West és Malthus, Ricardo előtt. Brentanonak azonban csak részben van igaza, mert kétségtelen, hogy a tudományos világ főleg Ricardo munkái és elmélete alapján ismerte meg a földjáradéktant és még inkább, mert Ricardo fejtette ki annak döntő szerepét a jövedelemeloszlás jelenségei körében.

² Mein Leben stb. 98. l.

tehessék ezt. A történeti iskola hívének mondja magát és visszautasítván az egyoldalú deduktív okoskodást, követeli az élet, a reális tények tanulmányozását. Szerinte is, mint már Roscher szerint, a társadalomgazdaságtan kiindulási és végpontja az ember, nem pedig a jószág, az áru, még pedig nem csak az ember, hanem a családban élő ember. Visszautasítja az állami szocializmust, a túlságos állami beavatkozást és ezért alkalmilag ellentétbe kerül Schmollerrel és Wágnerrel. Politikai követelése is a liberalizmus, követeli az eszméknek teljes szabadságát, a tanulás szabadságát és ezzel a tanerők alkalmazásának minden diktatorizmus alól való fel szabadítását.

Életrajzában több-kevesebb maliciával beszél sok kiváló kartársáról: Schmollerről, Stein Lörincről, Mengerről, Mayrról, Seringről, Gustav Cohnról, főleg pedig Wagner Adolfról, akinek bölcsője mellett — mint mondja — (Mein Leben 72. l.) nem állottak a gráciák.

Néha finom gúnnyal szól az ortodox iskola absztrakcióiról, így ama kiindulási pontjáról, hogy minden ember a lehető legnagyobb nyereségre törekszik. Elmondja, hogy egyszer Nápolyban egy lazzaronival akarta a csomagját vitetni, de az rázta a fejét és azt mondta: »Már ettem«.

Milyen összetett az igazi egyéniség, milyen kevés ép azért a teljes eredetiség, azt Brentano egyénisége bizonyítja. A család Goethei tradíciói és vonatkozásai Brentano egyéniségére is erősen kihatottak; humanizmus, de nem nacionalizmus nélkül, klasszicizmus, de nem romantizmus nélkül, univerzalizmus, de nem specializmus nélkül, demokratizmus, de nem arisztokratizmus nélkül, magasabb érzelmi liberalizmus, de nem anarkizmus, individualizmus, de nem atomizmus. Liberalizmusa általában nem volt a lapos, tartalom nélküli jelszavas liberalizmus, inkább az organikus történelmi előzményekből fakadó, a haladás, a műveltség, a közérdek liberálizmusa. Liberalizmusát a vallási érzés is táplálta, az egyháznak az állammal szemben érzett antagonizmusa. Igénytelen volt és kultúra-rajongó. A gazda-

sági természettörvényeknek, de a fejlődés törvényének is hirdetője. Mint katolikus, mint szociálpolitikus, mint politikus, a kisebbségek szellemében élő patricius és munkásbarát, szenvedélyes harcias és konciliáns, gúnyolódó és dicsőítő.

Brentano erősen harcias egyéniség volt. Ez talán olasz eredetében gyökerezik. Sokat állt tűzben. »Mein ganzes Leben besteht aus einer Fülle sich an einander reihender Kämpfe« mondja. Lényének ezen oldala talán nem mindig rokonszenves. A túlszenvedélyes tudományos harcban sokszor mindkét oldal túllép a határon, szóval túloz. Azonban ha Börne szerint a szabadságnak is szüksége van jezsuitákra, úgy méginkább áll, hogy az igazságnak is szüksége van Bayard lovagokra, sőt talán »Rolando furioso«-kra is. Igaz, hogy idővel rendesen az igazság okvetlenül kiderül. Hozzájárul, hogy ép a társadalmi tudományokban viszonylagos igazságok játszanak nagy szerepet, igazságok, melyek csak bizonyos föltételek alatt igazságok, bizonyos körülmények között, fél-, viszonylagos igazságok. Igazságok, amelyek ma igazságok, de holnap már nem igazságok. A társadalmi tudomány kategóriái nem örök kategóriák, következtetései, indukciói, idő- és térbeli változásoknak vannak alávetve. Törvényei többnyire úgynevezett fejlődési törvények. A gazdasági életben a kontrasztok törvénye is érvényesül. Ha az egyik író követeli a takarékoskodást, a másik követeli a fogyasztást, lehet-e bármelyiket tévedéssel vádolni? A gazdasági tudománynak egyelőre még az a gyengéje, hogy ritkán tud matematikai pontossággal mérlegelni, tehát meddig menjen a takarékoskodás, meddig menjen a költekezés, mert kétségtelenül mindkettő lehet túlozni.

A gazdasági igazságok relativitását illusztrálja Brentano jellemzően, amikor a bécsi egyetemre való meghívását azzal próbálja elhárítani, mondván, hogy egy matematikust lehet áthelyezni egyik országból a másikba, de egy nemzetgazdát nem, mert az összenő az országgal, melyben tanított. Ha eddig a német vámegyletet Német-

ország szempontjából tárgyalta, hogyan tárgyalhatná most osztrák szempontból?

Mikor Bajorország 1918. nov. 7-én köztársaság lett, a katona- és munkástanács mellett ép a tudomány, művészet és irodalom emberei követelték, hogy a szellemi munka számára külön tanács alakíttassék. Hivatkozással a munkásokkal való kapcsolatára, Brentanot kérték, hogy a tanács szervezését kérje, amit teljesített is és Brentano lett a tanács elnöke. E minőségében indítványt tett arra, hogy Bajorország a birodalomnál maradjon és hogy a parlamentet összehívhassák. Kurt Eisner, a köztársaság elnöke, azután megkínálta kereskedelmi miniszterséggel, amit Brentano visszautasított, különösen hangsúlyozván, hogy a bürokrácia őt mindig távol tartotta az ügyektől, ő tehát az adminisztrációhoz nem ért. December 7-én megtették kereskedelmi és ipari népbiztossá, de azt néhány nap múlva megint letette. Átvette azután a szocializáló bizottság elnökségét. Itt azon meggyőződéshez jutott: »Absolute Überlegenheit der privaten Wirtschaftsbetriebe; Sozialisierung nur wo ein völlig routinenhafter Betrieb möglich und bei Monopolcharakter«.¹

Brentano a versaillesi békét és a középeurópai hatalmak bűnösségét is tanulmány tárgyává tette és »Die Urheber des Weltkrieges« című munkájában ezt a vádat visszautasította. Minthogy a szakszervezetek is hajlandók voltak Németország egyedüli felelősségének tételét elfogadni, a müncheni szakszervezetek előtt két órás előadásban ezt a felfogást megcáfolta. Ugyanerről a témáról Bécsben is tartott előadást, melyben azon téves nézetét fejtette ki, hogy Berchtold, a német kancellár tanácsa ellenére, a szerbeknek hadüzenetet küldött. Brentano elmondja, hogy ez alkalommal Károly császár egy volt minisztere elmondotta neki, hogy mikor Tisza a háború ellen tiltakozott, a császár őt hívatta és neki elmondta, hogy a világ

---

¹ Lásd Mein Leben, 361. l.

azt állítja, hogy neki a trónörökös meggyilkolása nem esett rosszul, mert köztük nézeteltérések voltak; ha nem bosszulja meg a trónörökös meggyilkolását, az a vád örökre rajta marad, ezért saját emlékének megmentésére kéri Tiszát, mondjon le a tiltakozásról. Tisza válaszolt, hogy ő a Felségnek leghívebb szolgálója és hozzájárult a hadüzenethez. Nagyon tiszteljük Brentano igazságérzetét és szakismeretét, de azt hisszük, hogy meg kellett volna gondolnia, hogy ilyen mesék terjesztésével nagy kárt okozhat. Tisztázott dolog, hogy a király, a német szövetségesekkel egyetértve, az örökös szerb aknamunka miatt döntött a szerb háború mellett. A régibb, e tárgyról szóló irodalomtól eltekintve, Ebray, Fabre-Luce, Morhardton kívül legújabban Cartagena gróf, Spanyolország szentpétervári követé és Rosen kimutatják, hogy egyedül Oroszország felelős a világháború kitöréséért.

A revízió ügyét is érinti,¹ midőn 1919-ben Angliában tett látogatásáról elmondja, hogy a Labour Party programjának első pontja a revízió, hogy e párt két év múlva kormányra jut és egyik első lépése a revízió melletti állásfoglalás lesz. Sajnos, a kormányrajutás bekövetkezett. De a revízió melletti állásfoglalás nagyon ködös volt. Azért még sem kételkedünk, hogy e pártban a revíziónak sok meggyőződéses barátja van.

Nagy fájdalmat okozott Brentanonak a német szociálpolitikai egyesületben, melynek egyik alapítója és vezére volt, idővel bekövetkezett irányváltozás. Ez az egyesület, melyet 1872-ben Engel, Schmoller, Brentano, Wagner, a szociálpolitika elméleti és gyakorlati úttörői, a szociális haladás érdekében alapítottak, idővel olyan tagokkal is gyarapodott, akiknek a szociálpolitika nem volt meggyőződésük, de akik, mikor a szociálpolitika divat lett és egyéni érdeküknek is szolgálhatott, hozzácsatlakoztak, de arra is kaphatók voltak, hogy a szociálpolitikával szemben állást foglaljanak, mikor a szociálpolitika bizonyos körökben és

---

¹ Mein Leben, 380. l.

bizonyos események következtében népszerűtlenné vált. Szomorúan látta, hogy a szociálpolitikai egyesület mindinkább elvont kérdésekkel kezd foglalkozni, melyeket csak a tudós csendes cellájában lehet tisztázni, ellenben a munkásosztály s általában az alsóbb osztályoknak a háború folytán bekövetkezett nagy szenvedései, nélkülözései, a nép életmódjának folytonos hanyatlása, a milliányi munkanélküliek szomorú tábora mellett hallgatagon, vakon elmennek, a helyett, hogy megjelölnék azokat az eszközöket és módokat, melyekkel az általános nyomort enyhíteni lehetne. 1929 május 20-án bejelentette az egyesületből való kilépését, mert »bennmaradásom hallgatag helyeslés lett volna az egyesület közömbösségének a német népet fenyegető veszélyekkel szemben és megtagadása egész multamnak«.

Elítélte Knappnak a pénz állami természetéről hirdett és sajnos, nagy elterjedésnek örvendett elméletét és mikor az infláció ezt az elméletet igen tragikus világításba helyezte, fájdalmas elégtételt érzett.

Nehéz volna ilyen tevékeny életről, mint a Brentanoé volt, teljes képet adni. Erélyes küzdelmeket folytatott az egyetemek szabadságáért és függetlenségéért. Szót emelt a politikai elnyomás ellen, így a spanyol Francisco Ferrer esetében. Számtalan tudományos kongresszuson vett tevékeny részt, számos tudományos előadást tartott, amivel a szociálpolitikai szervezet alapítását előmozdította, szerkesztett és — last not least — sokat foglalkozott tanítványainak kiképzésével és útbaindításával. Az általa tárgyalt kérdések közül különösen ki kell emelni még az agrárpolitikai problémákat, így a földbirtok és a gabonaárak problémáját stb. Föltétlenül ragaszkodván a gazdasági szabadság elvéhez, a földbirtok teljes szabadságát, szabad felosztását követelte, helytelenítvén a földbirtok szabadságát korlátozó minden intézményt, így különösen a járadékirtok-rendszert, a törzsörökös rendszert stb.

Brentano többször járt Magyarországon; 1885-ben résztvett a Budapesten tartott mezőgazdasági kongresszuson, mely alkalommal indítványt is tett a monarchiának a német váme gyülethez való szorosabb közeledése iránt; 1896-ban az itt tartott nemzetközi mezőgazdasági kongresszuson, 1922-ben pedig a magyar Cobden-Szövetség meghívására előadást tartott a szabad kereskedelemről. Ez alkalommal szép ünneplésben is volt része, melyről életrajzában is megelégedetten emlékezik meg azzal, hogy így csak a magyarok tudnak ünnepelni.

Meg kell még említeni, hogy Brentano önéletrajza — bár kissé túlméretezettnek látszik (434 nagyoktáv lap) — az emlékirat-irodalomnak is értékes terméke, sok adattal a kor politikai és közgazdasági történetéhez, különösen a kereskedelmi- és szociálpolitika problémáihoz, a német és angol munkásmozgalom történetéhez, a kultúrproblémák, így különösen a »Kulturkampf«, a világháború, a versaillesi békeparancs, a forradalom és kommunizmus (Kun Béla neve sem hiányzik) történetéhez, végül egy nevezetes német család szociológiájához.

»Lujo Brentano szerencsésebb volt — mondja Bonn¹ —, mint a legtöbb tudós. A világ nagy mozgalmaira maradandó befolyást gyakorolt, a nyugati világ munkásmozgalmában sikeresen legyőzte nagy ellenfelét: Marxot. Marx csak ott győzött, ahol a marxista szociálizmus alapjai marxista tudás alapján hiányoztak. Brentano a német munkásmozgalomra rányomta bélyegét és megalkotta azt az elméletet, amely lehetővé tette, hogy a német köztársaság, létesítése óta, dacára elméletileg marxista hitvallásának, pozitív munkában az egész nép fejlődésében közreműködjék. Második sikere minden idők történetében egyedül álló, ő a fascizmus pozitív társadalmi rendszerének atyja.«

Brentano arra törekedett, hogy tudomány és élet összhangban legyen; hogy a tudomány ne mellőzze az életet s az élet se mellőzze a tudományt. Az emberből indul ki, az emberből, mint társadalmi kapcsolatokban élő emberből, aki

---

¹ Soziale Praxis, 1931, Heft 10.

mint bizonyos kultúrfoknak, bizonyos gazdasági berendezéseknek, bizonyos eszményi jog- és gazdasági postulatumnak az alanya. Nem élettelen absztrakciók, nem száraz történetírás irányítják, hanem a jelenségek természettudományi elemzése és a társadalmi igazságosság eszményei. És ki tagadhatja, hogy az általa is hirdetett társadalomerkölcsi eszmény a modern szociálpolitikához, a munkásosztály emelkedéséhez, a munkaszerződés és a munkáviszony átalakításához, azzal a kapitalizmus korlátozásához, azzal a mai társadalom egész gazdasági szerkezetének nemesítéséhez, felfogásának, irányeszmeinek átalakításához vezetett?

Rendszere a szociálliberalizmus egyik típusa, melynek keresztülvitele nagy nehézségekbe ütközik és melynek a jelenkor áramlatai kevésbé kedveznek. Felfogása erős elvi alapon állott, tudományos igazságokon, de ezeken túl inkább gyakorlati iránya volt, tevékenységével gyakorlati eredményeket keresett: a népek gazdasági életének magasabb és igazságosabb alakzatát kereste.

Brentano heves, sőt gyűlölködő támadásoknak volt kitéve életében, de még halála után is az elmélet és gyakorlat emberei, az agráriusok, védvamosok, manchesteristák, szocialisták, reakcionáriusok, intervencionalisták stb. részéről, mert élő és érzékeny érdekeket érintett. Mi a tudomány távlatából nézhetjük működését és mondhatunk pártatlan ítéletet.

Brentano nem alapított új iskolát, nem hirdetett új elméleteket. De több téves tételt megcáfolt, vagy segített módosítani. Világosságot derített a modern munkásmozgalomra, melyre tudományos megállapításai befolyást is gyakoroltak. Megmagyarázta a szakszervezetek feladatait, jogosultságát, megvédvén egyformán a korrekt kapitalisztikus, individuális gazdasági rendszer és a szociális fejlődés követelményeit. Az angol gazdasági elmélet egy finomabb, az induktív módszer alapján az új jelenségekkel számoló helyesbített kiadását képviselik tanításai. Kétségtelen, hogy a kultúrvilág felvonuló új gazdasági korszaka az egyoldalú kapitalizmus és féktelen profithajszla korláto-

zását, az emberi, az erkölcsi szempontok erősebb kidomborítását, a társadalmi kapcsolatok és az állam kiegyensúlyozó közreműködését követeli. Azok közé tartozik Brentano, azok között foglalja el a legelső helyek egyikét, akik ezt az irányt főleg Németországban először hirdették, érte megalkuvás nélkül a tudomány fegyvereivel küzdöttek és megvalósulását elősegítették. A Magyar Tudományos Akadémia ez érdeméért ajánlásomra kitüntette a külső tagsággal, ma pedig elismerését fejezi ki a tudomány, a világ munkásai és ezzel a társadalmi béke körül szerzett kiváló érdemeiért.

Brentano Lujo néhány nagyobb és nevezetesebb munkája.

- Über J. H. von Thünens naturgemässer Arbeitslohn u. Zinsfuss im isolierten Staate. Abhandlung für Erlangung der philosophischen Doktorwürde an der Universität Göttingen. Göttingen, 1867.
- On the history and development of Gilds and the origin of Trades-Unions. London, 1870.
- Die Arbeitergilden der Gegenwart. I. Bd.: Geschichte der eng. Gewerkvereine. Leipzig, II. Bd. Zur Kritik der eng. Gewerkvereine. 1872. Leipzig.
- Über Einigungsämter. Leipzig, 1873.
- Die wissenschaftliche Leistung des Herrn Ludwig Bamberger. Leipzig, 1873.
- Über das Verhältniss von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung. Leipzig, 1876.
- Das Arbeitsverhältnis gemäss dem heutigen Recht. Leipzig, 1877.
- Die Arbeitsversicherung gemäss der heutigen Wirtschaftsordnung. Leipzig, 1879.
- Der Arbeitsversicherungszwang, seine Voraussetzungen und seine Folgen. Berlin, 1881.
- Die christlich-socialle Bewegung in England. Leipzig, 1883.
- Die klassische Nationalökonomie. Leipzig, 1888.
- Über die Ursachen der heutigen socialen Not. Leipzig, 1889.
- Die Stellung der Gebildeten zur socialen Frage. Leipzig, 1890.

Agrarpolitik. Stuttgart, 1897.

Erbrechtspolitik. Stuttgart, 1899.

Getreidezölle als Mittel gegen die Not der Landwirte. Berlin, 1903.

Das Freihandelsargument. Berlin, 1901.

Die Schrecken des überwiegenden Industriestaates. Berlin, 1901.

Die Urheber des Weltkrieges. 2. Aufl. München, 1922.

Walter Rathenau u. seine Verdienste um Deutschland. München 1922.

Die deutschen Getreidezölle 3. Aufl. Stuttgart u. Berlin, 1925.

Der wirtschaftliche Mensch in der Geschichte. Leipzig, 1924.

Konkrete Grundbedingungen der Volkswirtschaft. Leipzig, 1924.

Mein Leben im Kampf um die sociale Entwicklung Deutschlands. Jena. Diederich, 1931.

Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. I. Bd.

Von den Anfängen bis gegen Ende des XV. Jahrhunderts, 1927. II. Bd. Die Zeit des Merkantilismus. 1927. III. Die

Zeit der Befreiung und Neuorganisation. 1. Halbband: Das Aufsteigen des Bürgerthums u. der Arbeiterklasse. 1928.,

2. Halbband: Das britische Weltreich. 1929. Jena, Gustav Fischer.

Wirtschaftsleben der antiken Welt. Jena, 1929.

Magyar nyelven: A tanoncügyről. (Közgazgatási Lapok, 1877.)

Szabad kereskedelem és vámvédelem a békekötés után. (Cobden Könyvtár, 1922. 11. sz.)

Pápa, 1935. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXII. KÖTET. — 9. SZÁM

JÁNOSI BÉLA
EMLÉKEZETE

ÍRTA
KÉKY LAJOS
L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1934. ÉVI NOVEMBER HÓ 26-ÁN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935

JÁNOSI BÉLA

EMLÉKEZETE

ÍRTA

KÉKY LAJOS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1934. ÉVI NOVEMBER HÓ 26-ÁN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1935

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

JÁNOSI BÉLA EMLÉKEZETE.

Jánosi Béla sorsát, munkás és összhangos életét gyakran emlegették a magyar tanári sors jellemzetes és elszomorító példajaként. Emelkedetten eszményi felfogású lelkének minden lángja a magyar kultúra oltárán lobogott el, egész életét ennek az eszménynek a szolgálatára szentelte s mégis, míg a toll ki nem esett kezéből, iskolai dolgozatokat kellett javítania, köztanárként jutott el pályája végére s élete alkonyán súlyos gondokkal kellett küzdenie. Ő maga bizonyára tiltakozott volna mindaz ellen, ami ebben a megállapításban vádként hangzik a sors ellen. Nem is elégedetlenkedett soha, és bár csalódások is érték pályáján, kötelességérzetében még ezek sem rendítették meg egy pillanatra sem. Dolgozott, de nem előmenetelért és kitüntetésekért, hanem magáért a jól végzett munka öröméért. Alakja, amint most emléket idézzük, valóban a legférfiasabb erények fényében jelenik meg előttünk: puritán és nemes jellemű, megalkuvást nem ismerően kötelességtudó, önérzetesen szerény, minden szépet és nemeset forró vágyódással szerető s az élet minden vonatkozásában összhangot kereső ember volt.

Olyan nemzetről származott, melyet tömérdék megpróbáltatás edzett meg arra, hogy férfiasan és keményen tűrje a sors csapásait és az élet sanyarúságait. Székely vér folyt ereiben. Családja, a Búzaházi Jánosi-család, marostordamegyei volt s a festői Nyárad-völgyből eredt. Atyja, László, ki 1820-ban született, katonatiszt volt s mikor a nemzet fegyverbe szólította dicső önvédelmi harcára fiait, ő is eleget tett a hívó szónak és mint huszárkapitány megszökött ezredétől s beállt honvédnek. Végigküzdötte a szabadságharcot s mikor a nemzeti ügy elbukott, őt is börtönbe hurcolták és elkobozták kis

birtokát. Háromesztendei várfogságot szenvedett Josefstadt-ban, majd kiszabadulása után az akkor létesített kataszterhez került Brassóba s feleségül vevén a marosvásárhelyi közjegyző leányát, Vitályos Amáliát, családot alapított. Brassóban született első fiuk, Béla, 1857. okt. 26-án. Házasságukból még egy gyermek született: László, ki mint pénzügyminisztériumi miniszteri tanácsos végezte hivatalnoki pályáját. Az anyja hamarosan elhalt, úgy hogy a két fiú nevelése az apára maradt, aki Brassóból Nagyszebenbe, majd innen Kolozsvárra került s a hivatalnoki ranglétrán a kataszteri igazgatóságig emelkedett. Nem közönséges ember lehetett, eszményi gondolkozású, minden művészetért lelkesedő természet. Nagyon szeretett utazni, ami akkor még eléggé ritka kedvtelés volt nálunk. A hetvenes években beutazta egész Európát s járt a Szentföldön is. Fiaiának küldött leveleiben talpraesett megjegyzésekkel írta le azokat a képtárakat, amelyekben megfordult, s nem lehetetlen, hogy ezekhez a levelekhez nyúljon vissza egy gyökérszála annak az érdeklődésnek, amely fia lelkében a képzőművészetek iránt támadt. Szerette a zenét is, szívesen járt hangversenyekre s maga is kedvvel fuvolázott. Ezt a hajlamát is örökölték fiai. Béla mint fiatal aradi tanár ének- és zenekart szervezett diákjaiból s olyan eredményesen vezette őket, hogy nyilvános hangversenyeket is rendezett velük. De szűk családi körben is egyik legszebb kedvtelése volt a zene. Öccsével és két fiával négyesben rendszeresen játszottak kamarazene-darabokat. Nemcsak művészi, hanem politikai eszményeihez is hű volt apjuk. Nagy negyvennyolcas volt egész életében s talán ez a hűsége siettette halálát. Kolozsvárról felutazott Kossuth Lajos temetésére, meghűlt s a tüdőgyulladás hamarosan végzett vele itt Pesten. Abban a temetőben pihen, ahol fia is végső nyugalóhelyére talált.

Jánosi Béla elemi iskolai tanulmányait a nagyszebeni r. kat. Normal-Hauptschulében végezte, középiskolázását is a nagyszebeni állami gimnáziumban kezdte, amely akkor még német tannyelvű volt s csak a következő években tért át a magyarra. A középiskola III. osztályát már a kolozsvári r. kat. főgimn.-ban járta, érettségi vizsgálatát is itt tette

1875. júniusában. Gyermekkoráról nem tudunk többet, de ez boldog lehetett és kedves emlékü. Legalább is erre következtethetünk az egyáltalán nem érzelmes és nem lírai természetű Jánosi kevésszámú érzelmes nyilatkozatainak egyikéből: «Mindnyájunkat édes érzés hevít át, ha a távol aranyködében úszó boldog ifjúkorba szállhatunk. Jól esik a mindenünnen előtóduló emlékek hatása alatt a költővel legalább pillanatokra elfelednünk, hogy férfiakká lettünk, és szívesen éljük át újra magunkban az egykor átélteket.»

Főiskolai tanulmányai végzése céljából a kolozsvári egyetem bölcsészeti karára iratkozott be magyar-német szakos tanárjelöltnek. Imre Sándor, Meltzl Hugó, Szabó Károly, Szász Béla és Felméri Lajos voltak tanárai. Leckekönyve telve szorgalmának s kitűnő készségének bizonyásaival, mintegy teljes összhangban azzal a jellemzéssel, melyet később mond fölserdülése koráról: «Nemzeti műveltségünk fel lendülésének, a megfeszített munkásságnak és alkotási vágyának kora, mely érdekes és hibáiban is tanulságos képet nyújt». 1880-ban megszerzi tanári diplomáját s bölcsészettudományi doktori oklevelet is szerez a német nyelv- és irodalomból mint fő s a magyar irodalomtörténetből és magyar nyelvészetből mint melléktantárgyakból. Közben katonai kötelezettségének is eleget tett.

Kitárult immár előtte az élet kapuja, ráléphet jövő életpályájának útjára. Siet is rátalálni erre az útra, siettetni a fiatalember legmakacsabb ösztönzője: szerelmes szíve. Kolozsvárott a Kismester-utcai Hegedüs-házban laktak. Ott küzdötte a nagycsaládú szegény özvegyasszony életharcát Magyar-zsákodi Hegedüs Sándor ügyvéd özvegye, Kövendi Várady Anna, hat gyermekével. Az elhunyt családfő emlékét bizonyára rokonszenvenné tette Jánosi atyja előtt, hogy ő is a szabadságharc katonája volt hadbírói minőségben s vagyonát és ügyvédi gyakorlatát is feláldozta a szent ügyért. A család sora ekkor már jobban ment, a fiúk már elszálltak hazulról s közülök kettő fényes pálya küszöbén állott: Sándor, a későbbi miniszter, s István, a későbbi egyetemi tanár. Jánosi Bélát a család szemefénye, Anna, érdekelte, a fiatalok szívében gyöngéd vonzalom támadt s a kedves idillt az ifjú mennél

hamarabb szeretne volna boldog befejezésre juttatni. Atyja nem látta szívesen ezt a sietséget. Szerette volna, ha fia ismereteinek gyarapítására beiratkozott volna még valamelyik külföldi egyetemre s külföldi utazást tett volna. A szerelmes ifjú azonban igyekezett mennél hamarabb álláshoz jutni. Örömmel fogadta hát 1880. dec. 29-én helyettes tanári alkalmaztatását az aradi kir. kat. főgimnáziumnál s mivel rendes tanári kineveztetése késett, 1882. júl. 26-án, Anna-napján, oltárhoz vezette szívének választottját. Boldog házasságukat három gyermekkel áldotta meg az ég.

Aradi évei nyugalmas eseménytelenségben telnek, egészen kis családjának és az iskolának él. Rendes tanárrá kineveztetése 1884-ben, véglegesítése 1887-ben történik meg.

Bármennyire jól érezte is magát Aradon, mégis önművelésére és tudományos munkásságra irányuló vágya s növekedő fiai iskoláztatásának gondja kíváncsiságot keltett benne, hogy fölkerüljön a fővárosba. 1893. szept. 25-én írta alá gr. Csáky Albin miniszter a budapesti II. ker. áll. főreáliskolához való áthelyezését. Ez a jónevű iskola, melyben akkor kitűnő erőket egyesítő tanári kar működött, lett Jánosi Béla több mint negyedszázados tanári tevékenységének színhelyévé.

Jánosi Béla tanári működése annyira hozzátartozik egyéniségének rajzához, annyira fontos tevékenysége volt életének, hogy nem intézhető el pár futó szóval. Ő valóban idealizmustól vezéreltetve lépett a tanári pályára s mintaképe volt az ideális tanárnak. Szinte önmaga tanári szolgálatát s a tanári hivatásról vallott felfogását jellemezte egyik tanártársát búcsúztató beszédében: «Igazi babérait a középiskolai tanári munka terén kifejtett munkásságával aratta. Hányszor láttuk gyönyörködve, hogy' kelti fel s tartja ébren a már felkeltett érdeklődést tanítványaiában, hogyan vezeti őket finom pedagógiai érzékkel a legegyszerűbb eszközök felhasználásával a legrövidebb úton az igazságok megismeréséhez s hogy' használja fel a nyert ismereteket, mint részleteket, egy nagy egész megszerkesztésére, egy világkép és életfelfogás megalapozására. Ő azon nem éppen nagyszámúak közül való volt, kiket szent hivatás hozott a mi pályánkra. A tanári munka rá nézve nem teher s rideg kötelelességteljesítés számba

ment, hanem az örömnél és gyönyörűségnek állandó forrása volt.»

Nem tartozott az irodalommal vagy tudománnyal foglalkozó tanároknak ahhoz a nagyobbik csoportjához, amely magához méltatlan nyűgnek tekinti a tanítást és csalódott becsvággyal, sebzett önérzettel végzi az iskolai munkát. Egyik tanártársa azzal jellemezte, hogy legelsősorban az iskoláé volt, ezt nem áldozta fel még a tudománynak sem. Páratlanul kötelességtudó és buzgó tanár volt, a föltétlen tisztesség és megbízhatóság, a becsületes, odaadó munkateljesítés példája. Legtöbbször azt az örömet becsülte, amely a kötelességteljesítés tudatából s a munka sikerének látásából fakad. Utolsó igazgatójának kifejezése szerint a tanári munkát nem lehet ideálisabban végezni, mint ő végezte. Összhangos életével, puritánul nemes ételével nemcsak tanítványait nevelte, hanem fiatalabb kartársait is. Egyik tanártársa úgy nyilatkozott róla, hogy klasszikusa volt a kollegialitásnak is. Teljes mértékben áll reá, amivel ő egyik tanártársát jellemezte: tanártársai megbízható, derék, önzetlen kartársukat becsülték benne. Nem hirtelen hevülő és érzéseit nyelvére hordozó természet volt, inkább zárkózottságra hajlott, de minden tartózkodás és merevség nélkül való, szíves és kollegiális érzéstől áthatott társ volt. Ha tanácsal, tettel szolgálhatott, azonnal készen állott rá s nagy emberismeretével, józan, tárgyilagos életfelfogásával nem egynek volt hasznára. Tisztában volt a maga értékével s abban is biztos volt ítéléte, kit mennyire engedhet közel magához, de idegen volt tőle minden nagyképűség és pöffeszkedés. Az volt a tanári szobájában is, ami az életben: a legteljesebb mértékben tárgyilagos, korrekt és nobilis, de kissé hűvös és zárkózott ember. Abban az időben a korkülönbség bizonyos, a külsőségekben is mutatkozó határvonalat húzott idősebb és fiatalabb kartársak közé. Az érintkezésnek ez a finom és az idősebbek iránt a tiszteletet megadó módja az összeomlás után mintha megváltozott volna. Minden testületbe kerültek fiatalok, akik lármás és kíméletlen modorukkal megdöbbentették a Jánosihoz hasonlóan finom és érzékeny lelkeket. Ő is többször panaszkodott: «Borzasztó ez a lármás tónus!» Egyébként nem zárkózott el

tanártársaitól, szívesen kapcsolódott bele beszélgetésükbe, akár komoly vita folyt, akár tréfálkozás. Sőt, ha iskolán kívül, fehér asztalnál gyűltek össze, ott közlékenyebbé is vált s mélyebb bepillantást engedett lelkébe. Ha valamelyik társuk előlépett vagy kitüntetést nyert, rendszerint ő üdvözölte az ünnepeltet alkalmi versezettel, amely természetesen tele volt az iskolai élet köréből vett célzásokkal. Kissé elnyújtott verses köszöntők Jánosinak ezek az alkalmi versezetei, itt-ott egy pár jóízű fordulattal, sőt ilyen szép részlettel is :

Oh költői szép aranykor! Mért hagyál el minket?
Milyen üres lett ez a föld, hogy elszálltál innét.
Most csak — mint hervadt virágon illat maradványa
S futó ködnek szálfenyőhöz tapadó foszlánya —
A művész lelkében maradt valami belőled,
Hogy az embereknek hirt adjon felőled.

Innocent Ferenc tiszteletére írta ennek igazgatói címmel történt kitüntetése alkalmából ezt a versezetet, melynek tréfás címe : *Az álom*, azaz : *Nem jó igazgatónak lenni*. Elegiko-fantasztiko-epikum. Farsangból bőjt-re maradt tréfa, melyben az alcímen kívül csak a felköszöntő komoly és igaz.

Szerették tanítványai is. Lelkiismeretes készüléssel, széleskörű olvasottsággal, ritka pedagógiai tapintattal, nemes emberszeretettel, kifogyhatatlan türelemmel és előkelő tárgylagossággal nevelte őket. Szigorú volt, de érezték, hogy a szigor javukra szolgál s a ridegnek látszó külső alatt az ifjúságot szerető és jóakaró szív dobog.

Gyakran beszélt iskolai ünnepélyeken is mint kiváló, mindig tartalmas és formás szónok. Megírta iskolájának fél-százados történetét s több ízben írt az iskola értesítőjében meglehangú méltatást az intézettől megvált tanártársairól, gyöngéd elismeréssel méltányolva emberi vagy tudós derekasságukat.

Iskolai munkásságának egyik jelentékenyebb s szélesebb körökre is kiható érdekességű mozzanata volt kísérlete a művészettörténet középiskolai tanítására. Az 1898/9. iskolai évben a vallás- és közokt. miniszter az esztétikai képzés tárgyában megindított mozgalommal kapcsolatban kísérletkép három budapesti középiskolában sorozatos előadások tar-

tását rendelte el, hogy ezeken szemléltető eszközök felhasználásával végigvezessék a két felső osztály tanulóifjúságát a képzőművészetek történetén. Jánosi Béla egyike volt azoknak a tanároknak, akik erre megbízatást nyertek. Nagyon érdekelte a kísérlet s tanulságos beszámólót is írt róla az intézeti értesítőben (*Műtörténeti előadások a középiskolában*). Beszámolva az előadott anyagról elismeréssel szól a tanfolyam értékéről, de ezt nem becsüli túl. Megállapítja, hogy az esztétikai érzék nevelésének ez nem egyetlen, sőt nem is legfőbb eszköze. Szerinte az ízlés igazi iskolája a rajztanítás, mely éveken át tartó gondos munkával vezeti a tanulót fokról-fokra előre, a technikai kézi ügyesség elsajátításán kívül élesíti a látást, megfigyelő képességet, felkölti a tisztaság, csínosság és a szép iránt való fogékonyságot s ezen az úton a természeti szépnak élénk megérzéséhez, a művészi stílus felismeréséhez, valamint a műremek megértéséhez és méltánylásához is eljuttat. A rajznak méltó társa a mintázás. Míg mások előkészítő és alapvető jellegűnek tekintették ezt a kurzust, Jánosi inkább összefoglaló és betetőző természetűnek tartotta. Konkrét tervet is ajánlott a tanfolyam célszerűbb megvalósítására. Egészében a dolgozat igen meggyőző bizonyossága Jánosi pedagógiai érzékének, módszertani iskolázottságának és alapos elméleti képzettségének is.

Még egy pedagógiai állásfoglalása vonja magára figyelmünket. Az egységes jogosítású középiskola tárgyában Lukács György miniszter által 1906-ban összehívott értekezleten ő is felszólalt. Az értekezlet elé megvitatásra Fináczy Ernő javaslata került, mely egységes középiskolát ajánlott 13 kötelező (köztük a latinnal) s 6 fakultatív tárggyal. Jánosi Béla a reáliskola jogainak és érdekeinek szószólójaként a külön gimnázium és külön reáliskola fenntartása mellett szólalt fel, de úgy, hogy a reáliskola növendékei választhassanak a latin és francia között. Egészen természetesen következett ez az iskoláról vallott felfogásából: «Az iskola élő szerv, melyet a nemzeti szellem a maga szükségletei szerint terem, formál és lát el tartalommal, hogy vele saját céljainak érdekében hasson, munkáljon. Az iskola tehát eredménye és egyúttal fontos tényezője a nemzeti fejlődésnek».

Egész lelkével csüggött az iskolán és élt tanári hivatásának, de becsvágya és hivatásérzete ennél magasabb célt is tűzött eléje: a tudományos munkásságot. Írói pályája kissé bizonytalanul, tapogatózva indul. Mint irodalomtörténetíró teszi első jelentékenyebb kísérletét 1883-ban Abafi Lajos *Figyelőjében* egy XVII. századi magyar verselőről, Kolosi Török Istvánról írt dolgozatával. Igen rokonszenves és méltányos felfogásnak adja bizonyosságát azokra az írókra vonatkozólag, akik nem jutottak el a hírnév magaslatára: «Aki egy nemzet irodalomtörténetével behatóan akar foglalkozni, nem szabad figyelmét kizárólag az elsőrendű munkásokra irányozni... Ezek mellett hány szerényebb tehetség hozta meg ugyanazon lelkesedéssel áldozatát a nyelv- és irodalomnak, kiknek hatását nem jelölik századok s nevét nem vette szárnyaira hír s dicsőség.» E szerény munkások közé tartozott az az erdélyi unitárius pap vagy tanító vagy mindkettő egy személyben, akiről ír s akinek egypár fordított munkája mellett két eredeti versezetét ismerteti. Jánosi maga is bevallja, hogy hiába keresnének költői tehetséget vagy a költői előadás iránti eleven érzéket ezekben a nyilatkozásaiban egy egyszerű léleknek, de korjellemző vonást lát abban, hogy szerzőjük eltalálta annak a kornak jellemzetesen oktató irányát. De jellemző a dolgozat magára Jánosira is, aki kisebb jelentőségű adalékot sem tart értéktelennek, ha föl lehet használni értékesebb gondolat megvilágítására.

Következő dolgozatában, némi bátortalansággal, irányt változtat s az irodalomtudománynak már az esztétikával határos területére tér át. Az aradi Kölcsey-Egyesületben mutatta be ezt az értekezését *Víg elem a magyar népköltészetben* címmel. Benne a népköltészetet mint a nép-pszichológiának elsőrendű forrását értékeli s a nép kedélyének egyik elemére, humorára akar költészetéből rávilágítani.

Ekkor már megvilágosodott a tapogatózó előtt tudományos hivatásának útja, fölmerült kereső tekintete előtt az a tárgy, melynek egész élete munkáját szenteli majd.

A Magyar Tudományos Akadémia 1885. május 27-én tartott nagygyűlésén a következő pályatételt tűzte ki: «Kíváncsatik az esztétika története az ó- és középkorban».

Az 1887. szept. 30-án lejárt pályázatra két pályamű érkezett, de a jutalom egyiknek sem volt odaítélhető. Hogy Jánosi Béla résztvett-e a pályázaton, nem állapítható meg, de nem valószínű. A pályakérdést 1889. szept. 30-i határnappal másodszor is kitűzték. Egy pályamű érkezett, bírálói Beöthy Zsolt és Hunfalvy Pál voltak. A Beöthy Zsolttól fogalmazott pályázati jelentés szerint a pályamű tárgyát jól átértett, jól felfogott író műve, síma, egyszerű, jó nyelven írva. Nem beszél az érzés vagy lelkesedés hevével, de tárgyiasan és nyomatékosan fejteget. Ha hibája van, leginkább a rövidség az, hogy nem fejt ki némely tárgyat elég bőven s a filozófia történetében jártas olvasó lebeg szeme előtt. De így is nyeresége irodalmunknak. Mivel azonban a pályamű nem volt befejezve, az Akadémia úgy határozott, hogy ha az ismeretlen szerző egy év alatt munkáját befejezve benyújtja s azt a bírálat jutalomra érdemesnek találja, jelígis levelét felbontják s a jutalmat kiadják neki.

Így is történt. A bíráló jelentés szerint a pályázó örvedetesen igazolta a határozat helyességét: érdemes volt időt engedni neki s méltó volt a biztatásra. Olyan munkát nyújtott be, mely filozófiai tanulmányainkban hasznos szolgáltatást van hivatva tenni s tudományos irodalmunkban hézagot tölt be. A derék munkát különösen két érdeménél fogva mondja méltónak az elismerésre. Egyik, hogy anyagát lehető teljességben adja elő, másik, hogy megelégszik az ismertető magyarázó feladatával. Nem valamely rendszer szempontjából tárgyalja anyagát, hanem arra törekszik, hogy ennek mennél teljesebb és hívebb megértését segítse elő. Hunfalvy Pál ezt írta a munkáról: «Olvasgatván, örömmel teltem el, hogy magyar nyelven van írva e munka. Véleményem szerint írója nagyon érett ítéletű ember, nemcsak az esztétikai elméleteknek, hanem a görög klasszikus irodalomnak is, amennyire a kérdést illeti, derék ismerője. Szépirodalmunk igazán kérkedhetik ezzel a munkával, melynél jobbat, szükségesebbet alig nyújthat a tanulni akaró közönségnek». Az Akadémia odaítélte a száz aranyból álló Gorove-jutalmat a nagy elismeréssel méltányolt pályaműnek, melynek szerzője Jánosi Béla volt.

A pályázat szép eredményétől biztatva, másodszor is kitűzte esztétika-történeti pályakérdésre az Akadémia a Gorove-jutalmat, 1893. szept. 30-i lejárattal. Egyetlen pályamű érkezett akkor is a pályatételre, mely így hangzott: «Az újkori esztétika története Kant fölléptéig». A pályamű tulajdonképpen csak vázlatos jegyzéke volt annak, amit a szerző meg akart írni. De a vázlatból s néhány kész fejezetből határozottan kiviláglott kiváló készültsége s az általa gyűjtött anyagnak lehető teljessége. A bíráló jelentés szerint kész fejezetei tanulmányának minden irányú buzgóságáról, felfogásának és előadásának világosságáról és szabatoságáról tanúskodtak. Arra nézve is megnyugtatót nyújtottak ezek a fejezetek, hogy nem tudáskodó, de annál hasznosabb munkát várhatni szerzőjüktől. Mindezek alapján az Akadémia újra meghirdette a pályakérdést 1896. szept. 30-i lejárattal. Ismét csak egy pályamű érkezett, melynek szerzője a jelentés szerint terjedelmesen és behatón tárgyalta s világosan és az egész anyag kellő ismeretével fejtegette a kérdést. A különböző nézeteket igyekezett tárgyilagosan előadni s róluk higgadtan ítélni. Közvetlenül a forrásokból merített, ezeket jól ismeri és szakértelemmel tárgyalja. Fogyatkozásául mondja azonban a jelentés, hogy nem mindenütt árul el elég érzéket a tudományos keret és a műveltség-történeti háttér iránt, de fejtegetéseiben mindenütt világos és biztos, kritikájában mértéktartó és józan, előadásában folyékony és egyenletes. Az elismerő bírálatra az Akadémia a jutalmat kiadta s a jelíges levélből a pályamű szerzőjéül ismét Jánosi Béla neve tűnt ki.

A két kitüntetett pályamű így már egy nagy munkának, egy magyar nyelvű teljes esztétika-történetnek a körvonalait jelezte és jogos várakozását keltette föl Jánosi Bélával szemben. Egész lelkével hozzálátott tehát a szép és gyümölcsözőnek ígérkező feladat megoldásához s 1899-ben megjelent az Akadémia kiadásában nagy esztétika-történetének I. kötete, melyet a következő két évben még két kötet követett.

Az első kötet saját szavaival szólva «tanulmányainak első gyümölcsét», a görögök esztétikáját tartalmazza. Egészen megváltozott alakban bocsátotta nyilvánosság elé tíz eszten-

dővel azelőtt jutalmat nyert pályaművét. Szükségét érezte mindenekelőtt annak, hogy munkáját «módosult ízlésével és felfogásával összhangba hozza». Az azóta megnövekedett irodalom tekintetbevétele mellett legfőbb változtatásul azt jelöli meg, hogy művét a művelt magyar olvasókörökhöz igényeihez óhajtotta alkalmazni. Erre valószínűleg inkább az akadémiai pártolói könyvtár előírása indította, mint saját elhatározása. Az új cél érdekében kivetkőztette művét szakmunka jellegéből, megnövelte művelődéstörténeti háttérét, mellőzte a kevésbé fontos részletkérdéseket, közülök sokat a jegyzetekbe sorolt, ezeket magukat megapasztotta s a könyv végére függesztette. Nem titkolja, hogy példaadó hatással volt rá a német tudomány s nagy elismeréssel szól ennek kiváló erényéről, az alaposságról, a gondos, a dolgok mélyébe hatoló búvárlatról. De viszont kifogásolja, hogy a németek az újabb kornak külföldi termékeire kelleténél kevesebb figyelemmel vannak s mindig határozott filozófiai rendszerek álláspontjáról bírálják az esztétikai elméleteket. Ezeket a hibákat ő igyekszik elkerülni. Tárgyának elhatárolásában is elhajlik legjelentékenyebb német mintaképeitől, Zimmermanntól és Schaslertől, akik csak a bölcséleti eredményekre voltak tekintettel s kizárták nemcsak a technikai és történeti eredményeket, hanem az esztétikának s műelméletnek szisztematikusabb alkotórészeit is, ha nem tisztán bölcsészetiek s nem vonatkoznak kizárólag a szépre s a művészetnek fogalmára. Ő Vischer Frigyes Tivadar felé hajlik, ki már felismerte a műveltségtörténeti háttér értékét. Vele szemben viszont az adatok megbecsüléseért száll síkra Jánosi. «Módunkban áll — mondja — óvakodni az adatok tömegétől. Ha filozófiai magaslatról tekintünk végig az emberiség művelődésének egyes korain s a művészetben és irodalmon, természetes jogunk van arra, hogy száz meg száz jelentéktelen dolgot mellőzve, kiemeljük azt a keveset, amiben a fejlődés szembetűnő módon mutatkozik». A maga álláspontját abban jelöli meg, hogy nincs adathalmazra szükség, hanem a legfontosabb mozzanatoknak s uralkodó áramlatoknak ismeretére s mindig csak annyiban, amennyiben befolyással lehettek az elmélet irányítására. Ebben már

inkább Heinrich von Stein és Hermann Conrad volt a mintaképe.

Az esztétika történetének feladatát abban állapítja meg, hogy végig kell tekintenie a szépre s a művészetekre vonatkozó elméletnek fejlődési útján és eredményein. «Hosszú utat szándékozunk megtenni, — írja — midőn nyomon követjük az emberi gondolkozást mindazon küzdelmeken keresztül, melyeket kiolthatatlan vággyal a helyes belátás és tudás iránt, annyi sikertelen kísérlet után, százszor is elbukva, szívós kitartással újból meg újból megindított, hogy az esztétikai fogalmakat illetőleg is az igazságnak birtokába jusson». Nagyon meggyőzően fejt ki, hogy nem elszigetelten kell tekinteni az esztétika fejlődését, hanem fel kell használni általában a gondolkodás történetének tanulságait, amennyiben az esztétikára vonatkozólag felvilágosítást, útbaigazítást nyújthatnak. «Szélesebb körben ugyanis tisztábban tűnnek fel a korszellemet mozgató okok, az irányok, célok, törekvések, és bizonyára sok minden az esztétika fejlődési menetében világosabbá lesz, ha az embert foglalkoztató többi nagy kérdéssel hozzuk összeköttetésbe». Nem tagadja, hogy az esztétika történetének művelői közt nagy eltérések vannak abban a tekintetben, hogy felhasználhatja-e az esztétika története a művelődéstörténetnek s benne főként az ízlés történetének s a művészettörténetnek adatait. Ő teret enged ezeknek is, mert «kétségtelen, hogy az esztétikai elmélkedés irányítására kulturális tényezők is nagy mértékben befolytak s az emberi szellem nyilvánulásának két nagy tere, a műelmélet és műalkotás, szoros kapcsolatban állott és áll... Az esztétika története nem mellőzheti, kellő mérsékléssel használva s a leglényegesebb adatokra szorítkozva, a műtörténeti jellemzéseket sem». Ezzel az állásponttal kapcsolatos, hogy míg egyes történetírók a tiszta tudományos jelleget hangsúlyozva kizárják tárgyalásukból az olyan összefüggés nélkül álló, kifejtést és indokolást nélkülöző, gyakorlati érdeklődésből származó, esetleg konkrét esetekre vonatkozó s bíráló természetű megjegyzéseket, melyeket költők, művészek és laikusok tettek, Jánosi befogadja ezeket is, hacsak nem vonatkoznak tisztán technikai kérdésekre vagy nem

tapadnak egyes jelenségekhez minden további távlat nélkül. «Az ilyen nyilatkozatok fokmérői a művészetek felé forduló elméleti érdeklődésnek s az esztétika térfoglalását jelzik, s ha nincs értékük a tudomány előhaladása szempontjából, van korfestő becsük».

Most figyelembe véve mindezeket a szempontokat, melyeket lehetőleg magának Jánosinak a szavaival ismertettünk, eljárását a következőképpen jellemzi. A képen, amelyet nyújtani akar, «a közvetlen érdeklődésnek előterében az esztétikai elmélet foglal helyet kellő részletességgel feltüntetve, e mögött a gondolkozás történetének szakaszai következnek, jelentősebb, jellemzetes alakjaikkal s leghátul a művelődés-történelemnek főbb irányai s áramlatai tűnnek fel vázlatosan, nagy vonalaikban. Így nemcsak az esztétikai rendszereket ismerjük meg, de a talajt is, amelyből kiemelkedtek».

A görög esztétika történetét a bölcsészeti reflexió felébredésén kezdi, az esztétikai gondolkodás legelső eredményeinek ismertetésével. Sokratesen keresztül Aristophanes-nél állapodik meg, aki elsőnek gondolkozott a költészetről s elsőül hagyott ránk a költészet elméletére vonatkozó megjegyzéseket. Így jut el «a nagy esztétikai elméletek»-hez, mindenekelőtt Platonhoz. Nagy elmélyedéssel elemzi és méltatja esztétikáját s nemcsak esztétikai vonatkozásait fejtegeti így, hanem feltűnő vonzalommal időz Platon magas eszmévilágában, mintha nem tudna elválni «a természetnek ettől a szép csodájától». Még behatóbban tárgyalja Aristotelest, még pedig Platonnal egybevetve. Az Aristotelesre következő bölcsészeti iskolák esztétikai elméleteinek ismertetése után s részben ezekkel kapcsolatban áttér a rómaiakra, kiknél a görög művészet és tudomány új otthonra talált. Bezáróul pompás, tömör összefoglaló jellemzését adja a görög esztétikának és eredményeinek.

Ennyi az, ami a vaskos kötet anyagát szolgáltatja. A klasszikus kor hagyatéka az újkori esztétikához viszonyítva valóban szegényes, ezért a két nagy bölcselő bőséges tárgyalása mellett figyelemre méltatja a költőknek, szónokoknak és művészeknek elméleti és gyakorlati irányú poétikai

és művészetelméleti megjegyzéseit is. Az irodalom alapos ismeretével hordja mindezt össze, amiben nagy segítségére volt Walter Gyula königsbergi egyetemi tanárnak akkoriban megjelent munkája (*Geschichte der Aesthetik im Alterthum*, 1894). Walter példás szorgalommal búvárolta át az összes görög költők és bölcselek műveit s összeszedte mindazon nyilatkozataikat, amelyek a legtávolabbi kapcsolatba is hozhatók az esztétikával. De maga Jánosi is széleskörű tanulmányokat végzett. Előzetesen elmélyedt azokba a filozófiai rendszerekbe, melyekben az esztétikai nézetek helyet találtak, azokba a bölcséleti problémákba, melyekhez esztétikai elmélkedések kapcsolódtak. Nem párolja ki az ókori filozófiai rendszerekből esztétikai tartalmukat, hanem folyton érezteti a szoros kapcsolatot filozófiai és esztétikai gondolataik közt. Egy-egy írónak különféle munkáiban szétszórta esztétikai nézeteit és töredékes gondolatait oly lelkiismeretesen csoportosítja és fűzi egybe, hogy ezek szinte rendszeresen felépített gondolat-sor hatását teszik ránk.

Az ókori esztétikának ez a részletes tárgyalása, amelyről méltán mondta egyik jeles ismertetője, hogy «igazán klasszikus befejezettséggel» adja a görögök esztétikáját, némileg elűt az esztétika-történetek tárgyalási módjától. Még inkább elmondható ez a második kötetről, mely az esztétika-történetekben megszokott terjedeleminél jóval bővebben tárgyalja anyagát. A középkortól Baumgarten fellépéséig terjed ez az anyag, tehát a könyv azokat az esztétikai törekvéseket ismerteti, amelyek a klasszikus világ lehanyaglásától az esztétikának mint rendszeres tudománynak megalapításáig merültek fel. Bevallja Jánosi, hogy ha tisztára bölcsészeti érdeklődés vezette volna, nem igen tartaná érdemesnek foglalkozni a középkorral. De a bölcsészeti eredményeken kívül őt az esztétikai érzék fejlődése is érdekelte, valamint az elméletben az új mellett a réginek a fennmaradása is. Meg volt róla győződve, hogy abból a szempontból, hogy milyen volt az embereknek félig-meddig öntudatlanul nyilatkozó ízlése és műérzéke s hogyan vélekedtek a korshelllem hatása alatt állva a gondolkozók — a középkor is megérdemli a tanulmányozást.

Az egyházatyák gyér esztétikai nyilatkozatainak ismeretése után a renaissance poétikai elméleteit tárgyalja s a kor költőinek, művészeinek és elméletíróinak idevágó nézeteit állítja össze. Majd a francia klasszicizmusról és racionalizmusról szólva tulajdonképp a művészeteknek, első sorban a költészetnek elméletét nyújtja annak a kornak a megvilágításában, valójában tehát a XVII. és XVIII. század poétikai nézeteit tárgyalja. Ebbe az áramlatba kapcsolja bele először a magyar irodalmat, a francia szellemnek Bessenyeire gyakorolt hatása révén. A kötetnek a gerince az esztétikának bölcsészeti megalapítását tárgyalja, rámutat az újkori filozófia útjára, melyen a XVI—XVIII. század nagy gondolkodói — Bacon, Descartes, Hobbes, Locke, Hume — elindultak, s problémáira, melyek közt már esztétikai természetűek is felvillantak. Majd a XVIII. századnak főként azokat az angol filozófusait ismerteti, akiknek a figyelme már esztétikai kérdésekre irányult s ha még nem alkottak is rendszeres esztétikát, de már bölcséleti alapon, tudományosan magyarázták az esztétikai tetszés okait és formáit. Befejezőül ezektől az angol elmélkedőktől a kontinensen keltett mozgalmakat ismerteti, főként azt, hogy miként alkalmazták ezeknek elvont fejtegetéseit konkrét esetekre a gyakorlati érzékű franciák.

Látnivaló, hogy itt már jóval terjedelmesebb anyagot ölel fel, mint az első kötetben. A könyv anyagának első felét nagyon felduzzasztotta Jánosinak az az elve, hogy sok gyakorlati értékű s rendszerbe nem foglalt gondolatot is tárgyalása körébe vont, amelyeket általában mellőzni szoktak az esztétika történetének írói. A kötet második felében már filozófiai rendszerekből indul ki s ezek alapján fejtegeti azokat a problémákat, amelyeknek megoldása a gondolkodókat egyre közelebb juttatta az esztétikának mint önálló tudománynak kialakulásához. Itt már nemcsak egységesebb, hanem szervezettebb is kompozíciója. Éreztetni tudja az esztétikai elméletek kapcsolatát az általános bölcséleti gondolkodással, amelyből kisarjadtak, s egységbe tudja fogni a szétszórótt gondolatokat. Míg előbb inkább csak krónikása volt az esztétikai törekvéseknek, itt már pragmatikus történetüket írja.

A harmadik kötet anyaga rendkívüli mértékben megnövekedett. Maga is panaszolja feladatának nehéz voltát. Az eddigiekhez arányítva nagyon szűk keretek közé azt az óriási anyagot kellett összezsúfolnia, amely azoknak a vizsgálódásoknak eredményeül halmozódott fel, amelyek Baumgarten óta a szépség és a művészetek lényegének és törvényeinek kiderítésére irányultak. Másfél századnál hosszabb időnek sokféle ágazó törekvéseit és eredményeit kellett egy kötetbe szorítania, olyan körét, mely szinte lázasan tevékeny, új szempontok kitűzésében és új eredményekben szinte kifogyhatatlan, mélyreható részlettanulmányokban mérhetetlenül gazdag. S feladatát úgy kellett megoldania, hogy «necsak a fejlődés menete tűnjék szembe, de az általános vezető eszmék kiemelése mellett fény essék a részletes fejtegetésekre is és a nagy vonalaknak megvonása mellett lehetőleg kevés vesszen el a jellemzőbb és finomabb, talán színes részletekből, ha ezek fontosságra is kiválók». Megvallja, hogy ezt a tervet csak az anyagnak erős megszorításával lehetett megvalósítania, úgy hogy a legkiválóbb elméletek behatóbb és részletesebb ismertetése miatt a második sorban állók háttérbe kerültek és nem részesülhettek abban a figyelemben, amely őket sokszor műveik értékénél fogva különben megillette volna.

A kötet, röviden megjelölve, a XIX. század esztétikáját tárgyalja. Baumgarten esztétikájából indul ki, de elkerüli az esztétika német történetíróinak elfogultságát, akik szerint Baumgartenben a német szellem minden jelentősebb előzmény nélkül ajándékozta meg a világot egy új tudománnyal. Jánosi is elismeri Baumgarten jelentőségét, de nem feledkezik meg azokról a XVIII. századi angol és francia bölcselőkről sem, akik rendszerező kísérleteikkel megelőzték őt. Jelentékeny teret juttat a Kantot megelőző és követő populáris esztétikának, a történeti szempont mellett azért is, mert művelői közül több egyszersmind a német irodalomnak is elsőrangú nagysága. «Egy Winckelmann, Lessing, Herder, Schiller szelleme messzire bevilágít a következő időkbe és munkásságuk az esztétikai elméletben tényleg mély nyomokat hagyott». Méltó helyet juttat Kant esztétikájának is,

szoros kapcsolatban általános bölcseleti eszméivel. A kötetnek legfontosabb része a metafizikai esztétika aranykorának ismertetése. Ilyen nevek szerepelnek itt : Fichte, Schelling, Hegel, Herbart, Schopenhauer és a spekulatív esztétikának Németországon kívüli képviselői. Esztétikájuk megértetése végett rá kellett világítani bölcseleti rendszerükre s ebből vezetni le esztétikai nézeteiket. Az esztétika történetének legnehezebb fejezete ez és Jánosi nagy becsvágygal és lelkiismeretességgel oldotta meg szép feladatát. Befejezőül az esztétikai vizsgálódásnak a pozitív tudomány alapján álló irányával, az empirizmus és pozitívizmus esztétikai törekvéseivel ismertet meg. Ezeknek már aránylag kevés teret juttat. Épp ily vázlatos a magyar esztétikai irodalom összefoglalása is. Ezeknek a részeknek bővebb megírását további bűvárgódásainak tárgyául szánta Jánosi.

Egészében műve igen nagy anyagot ölel föl : az elvont gondolkodás ébredésétől egészen Nietzscheig ismerteti a bölcseleti esztétika történetét. Jelentékenyebb előmunkálatok nélkül ez a tudományág nálunk általa egyszerre teljes fegyverzetben lépett a többi tudomány sorába. Jelentékeny feladatot rótt rá mindjárt magának az anyagnak az összegyűjtése is. Az eredeti forrásokból merít mindig, ebben nagy segítségére van alapos filológiai és kitűnő filozófiai készsége. Minden állítása teljesen megbízható, mert egynél sem mulasztja el a forrásokra való hivatkozást. Nem akar minden áron eredetinek látszani, megelégszik a képzett ismertető és megbízható vezető szerepével. Ennek a szerepnek kitűnően meg is felel. Inkább magukat az ismertetett írókat beszélteni, ő maga háttérben marad. Nem a maga bölcseleti álláspontjáról magyarázza a jelenségeket, — ezt még csak nem is jelzi — hanem teljes tárgyilagossággal ismerteti őket. De nem tér ki a bírálóat elől sem, ahol fennforog ennek a szüksége és megvan a lehetősége. Példás elfogulatlanságot és higgadtságot tanúsít a kritikában s minden ítéletét lelkiismeretes módszerességgel indokolja.

Jánosi maga mondja, hogy művét a művelt magyar olvasóközönségnek szánta s ehhez a célhoz alkalmazkodott kidolgozásában is. Amilyen puritánul tárgyilagosa a tárgya-

lásban, épp annyira óvakodik minden pedáns szárazságtól s minden cicomától előadásában. Munkája nem közönséges hivatottságról tanúskodik nehéz bölceleti kérdéseknek népszerű és mégis alapos fejtegetésére. Beöthy Zsolt szavai szerint «nemcsak előadása módjában van valami magyarosan józan és értelmes, hanem a tárgynak egész felfogása, körének kiszabása és magyarázó módja tanúskodik róla, mennyire tisztában volt vele, mi és milyen a szüksége közönségünknek és irodalmunknak ezen a téren». Élvezetesen és ízléssel, szabatosan és világosan ír.

Természetesen ilyen nagy munka nem lehet meg a nélkül, hogy kifogások is ne merüljenek föl ellene. Ezeknek nagyrészt több-kevesebb joggal már az egykorú kritika is hangoztatta. Kétségtelenül van pl. bizonyos határozatlanság a mű célkitűzése tekintetében. Jánosi a művelt magyar közönségnek szánta, de ennek a közönségnek akkor még hiányzott s még ma is alighanem hiányzik a bölceleti műveltsége ilyen nagy mértékben elvont mű megértéséhez. Az esztétika történetének nem is népszerűsítésére, hanem tudományos megírására volt akkor szükség, ebből a célból hirdette az Akadémia is pályázatait. Jánosi elszánhatta magát arra, hogy a tudományos követelményeket megpróbálja alárendelni a népszerűsítés kívánalmainak, de gondolkozásának fegyelmezettsége, alapossága és nagy lelkiismeretessége mégis tudományos munkát hozott létre. Tudományos használhatóságát még inkább biztosítja a kötetek végén a gazdag apparatus, a sok utalás az irodalomra és a forrásokra s ezeknek értelmezése és bírálata.

Mint tudományos munkában joggal kifogásolhatták az eredeti szempontok hiányát s a jelenségek összevetésében, különösen a régi esztétikai elméleteknek a mai felfogással való szembeállításában mutatkozó bátortalanságot; de az is bizonyos, hogy a munka szoliditása ezeknek nem látta kárát. Egyébként Jánosi mindent elkövetett, hogy ha már eredeti szempontokat nem tűzött ki, az ismeretes anyagot új oldalakról is igyekezzék megvilágítani, tárgyalásmódjával érdekesebbé tenni. Erre a célra szolgál a művelődéstörténeti háttér rajza, egy-egy korszak elején a kor törekvéseinek,

érzelemlágának és gondolatkörének képe, hogy így az esztétikai törekvéseket ne elszigetelten, hanem a kor világnézetével kapcsolatban mutassa be. Ezekben a rajzokban tagadhatatlanul van valami következtetlenség. Így mindjárt a görög esztétika történetében egészen Aristoteles epigonjaiig hiányzik, s amit rajzol, az csak a művészet hanyatlásának bemutatására szolgál. Pedig az általános görög világnézet erősen esztétikai jellemű volt s így rajza a tárgyra vonatkozólag is megvilágító hatású lett volna. Minél továbbra jut az időrendben a szerző, annál inkább elnagyolja ezeket a rajzokat s a művelődési viszonyok festésében nem szorítkozik következetesen mindig ugyanazokra a tényezőkre. Gyakran nem érezteti eléggé a korviszonyok s az esztétikai elméletek közt levő kapcsolatot, az előtér és a háttér nem forrnak össze egységessé. De viszont jó érzékkel választja ki a korfestő vonásokat, ezek mindig találók és élesek.

Végül a legjogosabb kifogás a mű aránytalan beosztása ellen hozható fel. Az esztétika újkori tudomány s mindaz, ami ezen a téren a XVIII. század előtt történt, próbálkozásnál, legjobb esetben alapvetésnél többnek nem tekinthető. Ezeknek a terjedelem kétharmadát feláldozni s az esztétika tulajdonképeni történetének csak egyharmadát juttatni, valóban nem mondható szerencsés beosztásnak. Még aránytalanabbá teszi magát a harmadik kötetet is, hogy négyötöd része a német spekulatív esztétikával foglalkozik s csak egyötöde marad a többi nemzetek spekulatív esztétikusainak s a pozitív irány képviselőinek ismertetésére. «Egy negyedik kötet szorult ide be 50 oldalra!» — kiált fel egyik ismertetője.

Ezeknek ellenére is Jánosi műve egyik díszé tudományos irodalmunknak: alapvető, nagyjelentőségű, maradandó értékű. Joggal mondta róla egyik méltatója: «Olyan dicsőségünk, mely a legnagyobb külföldi hasonló munkákkal is a legteljesebb mértékben kiállja az összehasonlítást, sőt tárgyilagosságával azok legtöbbször felülmúlja».

A nagy mű létrejöttében jelentékeny része volt Akadémiánknak. Buzdítása és támogatása nélkül aligha kezdett volna hozzá a munkához a szükséges, nagy forrásanyag-

tól és segédeszközöktől távol, vidéken élő tanár. A mű megjelenése után a méltánylók sorában is első volt. 1902-ben már levelező tagjai sorába választja Riedl Frigyes ajánlására, aki kiemelte, hogy «nagy műve kutató szorgalom és áttekintő, összefoglaló szellem műve. E tárgyról írt munkák közül a legeslegnagyobbak egyike, mely egyszersmind világosságával és vonzó előadásával is kitűnik». Székét a következő év március 2-án foglalta el *Az aesthetikai hatás tényezői*. Egy fejezet az aesthetika legújabb történetéből című értekezésével.

Az alcím világosan utal arra, hogy Jánosi Béla az esztétika történetére vonatkozó kutatásait nem tekintette nagy műve harmadik kötetével befejezettnek. Ki akarta még egészíteni azzal, amit ott csak vázlatosan tekintett át: a legújabb irányok és törekvések ismertetésével s a magyar esztétikai irodalom történetével. Ebben a két irányban indul további tevékenysége, mindenekelőtt anyaggyűjtése. Az első körből csak erről az egy, székfoglalóul írt dolgozatáról van tudomásunk. Egy nagyobb terjedelmű részlete a Budapesti Szemlében jelent meg *Az emberiesítés és együttérzés tana a mai aesthetikában* címmel. Az újabb lélektani esztétikának azt a törekvését ismerteti, amely az esztétikai tetszésnek akarja magyarázatát adni, — tisztába hozni, melyek azok az elemek, amelyekre ez az egységesnek látszó jelleme mellett is nyilvánvalóan összetett folyamat szétbontható. Az erre irányuló elméletekből csak annak az egynek ismertetését szakítja ki, amely az asszociációs elmélettel többé-kevésbé bevallott közösségben az esztétikai hatás titkát bizonyos bonyolult, homályos és rejtélyes lelki működésekben, az érzékeink előtt álló tárggyal való együttérzésünkben, állapotába való belehelyezkedésünkben, magunknak vele azonosításában, az élettelennek élettel való felruházásában, a mozdulatlanak erőnyilvánulás gyanánt való felfogásában látja. A lelki tevékenységnek mindezeket a formáit az emberiesítésben (anthropomorphisatio) és az együttérzésben vagy, a németeknél elfogadott elnevezést használva, a beleérzésben (Einfühlung) foglalhatjuk össze. Az értekezés ezeknek a fogalmaknak történetét kíséri végig az esztétika történetének folyamán.

És most tíz esztendeig Jánosi Bélának semmiféle eszté-

tika-történeti dolgozata nem lát napvilágot. Az anyaggyűjtés kora volt ez. Úgy látszik, előbbi tervét feladva, egészen a magyar esztétikai irodalom megírásába mélyedt. 1913-tól kezdve évenként egymásután olvassa fel az Akadémián s teszi közzé *Szerdahely György esztétikája*, *Henszlmann Imre és Erdélyi János esztétikai elmélete* és *Schedius Lajos esztétikai elmélete* című dolgozatait. Ezeket is Jánosi legszembetűnőbb írói erénye jellemzi elsősorban: az összes részletekre kiterjedő gondosság és lelkiismeretesség. Az esztétika egyetemes történetének alapos és aprólékos ismerete képessé teszi arra, hogy a magyar esztétikának ezeket az úttörőit belehelyezze koruk esztétikai törekvéseinek keretébe, rámutasson gondolataiknak eredő helyére s igazságos megvilágításban mutassa be munkásságuk értékét. De a hazai forrásokat is rendkívüli alapossággal búvárolta át, úgyhogy mindegyik tanulmány valóságos monográfiává szélesedik. Mintegy arra akart velük példát szolgáltatni, hogy csak ilyen aprólékos kutatásokra és pozitív adatokra támaszkodó előmunkálatok alapján írható meg a magyar esztétika története. Különösen a Szerdahelyt és Schediust ismertető dolgozatok fontosak, mert csak ezek alapján vált lehetővé a biztos ítéletmondás esztétikai munkásságuk értéke felől. Jánosi megállapítja viszonyukat forrásaikhoz, Szerdahelyről kimutatja, hogy kompilátornál egyébként nem igen tekinthető, Schediust is belehelyezi a német populáris filozófusok, továbbá Schelling és követői gondolatvilágába. De érdemeiket és jelentőségüket is teljes alapossággal és méltánnyal emeli ki.

Ezeknek a dolgozatainak alapján, amelyek egyre többen sejtették, hogy biztatóan halad a magyar esztétika történetének megírása felé, 1915-ben akadémiai rendes tagnak ajánlotta Heinrich Gusztáv és Riedl Frigyes. Az ajánlás hivatkozik arra, hogy levelező taggá választatása óta is őrnyedetlen és értékes munkásságot fejt ki, melynek középontja a magyar esztétika története. E készülő művéből több igen becses, kizárólag önálló kutatáson alapuló részletet mutatott be, melyek nemcsak a szakkörökben, hanem a művelt közönségnél is élénk tetszésre találtak. Az ajánlás így végződik: «Az Akadémia egy csendesen dolgozó, a rek-

lám és feltűnési viszketeg országos betegségeitől ment komoly tudóst és jellemes férfiút tüntet ki jól kiérdemelt elismerésével, ha rendes tagjai sorába választja».

Megválasztatása csaknem teljes egyhangúsággal történt, s ő a következő év május 1-én *A lélektani aesthetika út-törői Magyarországon* című tanulmányával foglalta el székét. Brassai Sámuelről s egypár kevésbbé jelentékeny társáról szól. Brassairól írta utolsó nagyobb dolgozatát is, mely *Brassai a művészi hatás okairól* címmel a Budapesti Szemle 1917. évi folyamában jelent meg.

Kedves tervét, melyen másfél évtized munkásságával dolgozott, nem tudta valóra váltani. Nem tudta megírni sem az esztétika legújabb korának történetét, sem a magyar esztétikáét. De az utóbbiról egy rövidebb összefoglalást mégis nyújthatott. A Kisfaludy-Társaság lefordíttatta az angol Knight esztétika-történetét s ennek a magyar esztétika történetével való kiegészítésére Jánosi Bélát kérte fel. Jánosi örömmel vállalta a megbízást s dolgozatában rövid terjedelme ellenére is alapos tájékoztatást nyújtott a kérdésről. Természetesen nem alkalmazhatott olyan magas mértéket, mint Knight, s az anyagnak inkább teljességére, mint értékelésére törekedett s a teljesség kedvéért a legkiválóbbakról is aránytalanul röviden ír. Egészen külsőleges, csak az időrendhez igazodó beosztása miatt sem tartozik Jánosinak legsikerültebb dolgozatai közé. Knightnál helyénvalók az ilyen címek: Leibniztől Lessingig stb., de Jánosinál furcsán hatnak a többnyire jelentéktelen nevek mint korhatárolók.

1917. után nagyobb dolgozata nem jelent meg többé. Közeledett a munkás élet alkonya. A tudományos elismerés legmagasabb díszével, az akadémiai rendes tagsággal még mindig a középiskolában tanított, diákok dolgozatait javította s mellékesen volt tandíjkezelő, osztályfőnök, ifjúsági könyvtárnok és az önképzőkör vezetője. Nem panaszkodott; önérzetes, puritán lelke sohasem gondolt arra sem, hogy előkelő családi összeköttetéseit felhasználja arra, hogy tudományos munkásságára kedvezőbb beosztást érjen el. Húzta továbbra is a terhes ígát. Öreg igazgatójának és barátjának, Mayer Józsefnek utolsó éveiben ő igazgatta az iskolát, ter-

mészetesen teljes tanári elfoglaltságának megtartásával. Mikor Mayer távozásával mást neveztek ki igazgatónak, Jánosi nem érezte megbántottságát, sőt páratlan előzékenységgel támogatta szerencsésebb vetélytársát. Mikor ez 1918-ban nyugalomba vonult, végre Jánosi Bélát bízták meg az intézet vezetésével. Át is vette ezt, de nem sokáig tartotta kezében, mert amint elkövetkezett az összeomlás, Kunfi miniszter Surányi Károlyt, a Maró Gergely néven hírhedt naptárszerkesztőt állította az intézet élére. Jánosi keserűség nélkül állott félre s nem is gondolt többé arra, hogy lépéseket tegyen az igazgatói állás elnyerésére. Később szakfelügyelői megbízatást és igazgatói címet kapott. Ez volt minden, amit a tanári pályán elért.

De tudományos munkásságát még egy szép elismerés jutalmazta: a Kisfaludy-Társaság 1921. február 1-én tartott tagválasztó közülésén Beöthy Zsolt ajánlására rendes tagjává választotta az elhunyt Bayer József helyére.

S az ereje és munkakedve teljességében levő Jánosi Bélát, a Magyar Tudományos Akadémia és Kisfaludy-Társaság rendes tagját, 1921. augusztus végén, közvetlenül az új tanév megnyitása előtt, a minisztérium váratlanul végleges nyugalomba helyezte. Más viszonyok közt ezt természet rendje szerint valónak találta volna Jánosi, de az akkori bizonytalanságban rendkívül fájdalmasan érintette. Úgy érezte, hogy önzetlenségeért és szerénységeért eddig is csak mellőzés jutott osztályrészeül s ezt most pályája végén halátlanság tetőzte be. Lehangelő volt, hogy mikor tanártársai búcsúztatták, ő, ki egész életében az ideáloknak élt, kénytelen volt azt a vallomást tenni, hogy «keserűség nélkül, de gondok között» fogadja a nyugdíjaztatás elrendelését. «Post equitem sedet atra cura» — tette hozzá szomorúan. Úgy látszik, azt érezte ő is, amit régebben egyik tanártársáról írt: «Amikor tanári székéről lelépett és nyugalomba vonult, élete elvesztette tartalmának egy részét».

Bármily fájdalmasan is érintette ez a fordulat, mégis be-bejárt az iskolába vagy vejének hűvösvölgyi telkén foglalatzkodott. Szeptember 12-én este idősebbik fiát behívta dolgozószobájába s mintha valamit akart volna mondani

neki, egyideig küszködött magával, aztán egy restelkedő mosollyal és kézlegyintéssel egy angol szöveg lefordítására kérte. Mi volt ez? Halálsejtelem? Ki tudná megmondani? Nyugodtan lefeküdt s reggelre már halott volt, egyetlen jajszó nélkül szenderült örök álmra. Nem juttatta osztályrészeül a sors, hogy Horatius vágyának megfelelően élhesse a nyugalom éveit :

et mihi vivam,

Quod superest aevi, si quid superesse volunt di . . .

Pedig megérdemelte volna, hogy életalkonya hosszúra nyúl-jék, mint egy szelíd, csendes, békét lehelő nyári est. Nem kifáradtan, hanem az alkotó vágy teljességében, munkatervek közepett érte a halál.

Munkásságának ismeretében immár könnyen megrajzol-hatjuk Jánosi Bélának, a tudósnek képét. Legfeltűnőbb vonása, hogy egész lelki alkotottsága történeti irányúvá tette tudós munkásságát. Ő nem gondolt arra, amit az esztétika történetének német művelőinél látott, hogy önálló esztétikai rendszer alkotására törekedjék s ennek csak mintegy bevezetéseül írja meg az esztétika egyetemes történetét. Adatokban való pontossága, teljes elfogulatlansággal mérlegelő kritikai érzéke tartózkodóvá tette minden elmélettel szemben. Ő minden történeti szempontból vizsgált. Mikor egyik könyvkiadó-vállalat az esztétikai érzelmek pszichológiájának megírásával bízta meg, ő a kérdés történetét állította össze igen ki-tűnően, de a kiadó ezt nem használhatta népszerűsítő gyűjteményes vállalatában. Bölcséletileg fegyelmezett gondolkozás és lelkiismeretes módszeresség volt legfőbb tudós erénye. Nagyon rendszeresen és tervszerűen dolgozott; egész életre szóló munkaprogramja volt. Az esztétika történetének három kötete után az esztétika legújabb történetének anyagát gyűjtötte, majd egészen a magyar esztétika történetének megírására összpontosította munkásságát. Tudós munkájában is épp olyan tárgyilagos volt, mint az életben. Irtózott az egyéni természetű színezésnek minden módjától, nem árulta el tárgyáért való lelkesedését; de annak, hogy szereti és megbecsüli tárgyát, mégis meggyőző bizonyosságát adta azzal,

hogy minden mondatából kiérzik a lelkiismeretes odaadás és mûgond.

Ha emberi képének rajzához keressük a vonásokat, úgy látjuk, hogy bizonyos mértékig «láthatatlan ember» volt még a hozzá legközelebb állókkal szemben is. Nem volt ez komor elzárkózás a világtól, de kétségtelenül megvolt benne az érzékenyebb lelkek zárkózottsága. Erős önfegyelemmel minden körülmény közt meg tudta őrizni nyugodtságát és higgadtágát. Sok olyan vonása volt lelkének, mely Arany Jánosra emlékeztet, aki egyébként, talán ennél a lélekrokonságnál fogva is, legkedvesebb költője volt. Konzervatív gondolkodású volt, szilárd erkölcsi alapon állt s értékeléseiben, akár emberekről, akár eszmékről volt szó, a morális szempontot sohasem hagyta figyelmen kívül. Nemesen önérzetes, finom-érzésű lélek volt. Egyik tanártársa szerint fájdalmas érzékenysége nem egyszer külsőleg is megnyilatkozott szája szögletének sajátos vibrálásában. Megvolt benne Aranyinak tépelődése és befelé vérző érzékenysége is. Megtörtént többször, hogy otthon szenvedő arccal járt-kelt, látszott rajta, hogy valami nyugtalanítja, de nem szólt, kérdezni is hasztalan lett volna, míg aztán kerülő úton megtudták hozzátartozói, hogy valamelyik kedvesebb tanártársát érte valami családi kellemetlenség s résztvevő érzése az ő lelkét is egészen felzaklatta.

Egyik elhunyt tanártársáról ezt írta Jánosi Béla: «Nem hiába élt s nem mindenestől halt meg. Non omnis moriar — mondhatta el magáról, mikor utolsó útjára gondolt. A magyar tudományosság és kulturális törekvések történetírója megállapítja majd érdemeit s elkönyveli szellemi hagyatékát».

Gondolt-e ilyen mérlegeléssel a maga életének eredményeire s alkotásainak jövőjére? Úgy látszik, igen; egyéniségéhez méltó módon. Egyik iskolai ünnepi beszédében azt a vallomást teszi, hogy mikor intézetük történetét írta, a régi iratok fakuló lapjait forgatva, «az elmúlás szomorú gondolata lopódzott lelkébe», s fölvetette a kérdést: «Hol van annyi munkában töltött élet pozitív eredménye, hol van a mű, melyen annyi szeretettel dolgoztak, hol van nyoma annak a tudásnak, erőnek, lelkesedésnek, mely a mult embereiben élt,

annak a fáradozásnak, mellyel hivatásukat teljesítették?» A feleletet is megadja. «Koszorús költőnk, Vörösmarty, a *Cserhalom*hoz írt Utóhangban borongó lélekkel kérdezi, vajjon lesz-e, ki egykor a jeltelen sírban nyugvó énekesről megemlékezzék. „Ne is legyen, — teszi lemondó megnyugvással hozzá — csak az ősi dicsőség híre maradjon fent és legyen, ki szabad lélekkel zengje utánunk :

Cserhalom, a te tetőd diadalnak büszke tetője !“

Hasonlót kívánunk mi is . . . Az örökké alkotó és örökké romboló természet törvényeit követve, hadd enyészék el az ember, az egyén, halványuljon el és tűnjék el idővel emlékünks is, de álljon a ház, melynek építésében segédkeztünk : a magyar művelődés temploma, és haladjon a nemzet a megerősödés, a jólét és nagyság útján. Érezzük, tudjuk, hogy az erőben, mely ezt az emelkedést táplálja, ható, élő tényezőként ott van és ott lehet derék elődeinknek, az elköltözötteknek szelleme mellett a miénk is, hogy túlélve minket, hasson és munkáljon tovább örökön örökké.»

Azzal a hittel veszünk búcsút Jánosi Bélának férfiass, komoly és munkás egyéniségétől, hogy tevékeny szellemének alkotásai túlélik őt s tovább hatnak és munkálnak örökön örökké.

JÁNOSI BÉLA IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

Kolosi Török István magyar verselő a XVII. században. Figyelő, XIV. k. (1883).

Vig elem a magyar népköltészetben. Az aradi Kölcsey Egyesület Évkönyve az 1887. évről. V. évf. 14—29. l.

A renaissance-kori művészet fő jellemvonásai. Budapesti Szemle, 94. k. (1898) 321—354. l.

Műtörténeti előadások a középiskolában. Budapesti II. ker., áll. főreálisk. értesítője 1898/9. 17—21. l.

Az aesthetika története. T. k. A görögök aesthetikája. A M. T. Akadémiától Gorove-díjjal jutalmazott pályamű. Bpest, 1899. Akad. kiadás. 8. r. II. 504. l.

Ism. k. Bpesti Szemle 101. k. 310—314. l. — Dr. Szlávik Mátyás, Erd. Múzeum. 1900., 473—476. l. — Kont J. Rev. crit. 1900. 14. sz. — Császár Elemér. EPh K 1900., 479—485. l.

II. k. A középkortól Baumgarten fölléptéig. A M. T. Akadémiától Gorove-díjjal jutalmazott pályamű. Bpest, 1900. Akad. kiadása. 8. r. VI. 553 l.

Ism. Császár Elemér, EPh K. 1901., 460—467. l. — Kont J. Rev. crit. 1901. 42. sz.

III. k. Baumgartentől napjainkig. Bpest, 1901. Akad. kiadása. 8. r. VI. 635 l.

Ism. Császár Elemér. EPh K. 1902., 418—425. l. — Rác Lajos, Deutsche Lit. Ztg. 1903. 18. sz.

I—III. k. ism. K—ny F—c. Bpesti Szemle, 112. k. 464. l. — Dr. Pekár Károly, Athenaeum, 1902. 260—268., 383—398. l. — Művészet, 1902., 438. l.

A magyar nemzet újjászületése. (Beszéd.) Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1901/2.

Tormói Miletz Jánosról. Bpesti II. ker. áll. főreálisk. ért. 1902/3.

Az emberiesítés és együttérzés tana a mai aesthetikában.
Bpesti Szemle 119. k. 321—337. l. 120. k. 34—70. l. (1904).

Jelentés a M.-T. Akadémia Nádasdy-pályázatáról. Akad. Ért. 1904. 317—320. l.

A budapesti II. ker. állami reáliskola emlékkönyve. Az intézet főnnállásának félszázados évfordulója alkalmából szerkesztette —. Bpest, 1905.

A II. ker. reálisk. főnnállásának félszázados ünnepén. (Beszéd.) Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1905/6.

Buday Józsefről. Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1905/6.

Jelentés a Gorove-pályázatról. Akad. Ért. 1906. 646—650. l.

Az egységes jogosítású középiskoláról. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztériumban Lukács György dr. elnök-lésével 1906. jan. 29., 30. és 31. napján folyt szakértekezlet jegyzőkönyve. Bpest, 1906. 144—151. l.

Mayer Józsefről. Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1906/7.

Markovics Sándorról. Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1908/9.

Dr. Brózik Károlyról. Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1911/2.

Jelentés a gróf Teleki-pályázatról. Akad. Ért. 1913. 365—376. l.

Szerdahely György aesthetikája. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIII. k. 1. sz. Bpest, 1914. Akad. kiad. 8. r. 59. l.

Ism. Kornis Gyula, Eph K. 1914., 483. l. — Kocsis Lénárd, Irodalomtört. 1914., 329—331. l. — Kiss Ernő. Erd. Múz. 1914., 177—179. l.

Henszlmann Imre és Erdélyi János aesthetikai elmélete. Bpesti Szemle. 159. k. (1914) 26—65. l.

Schedius Lajos aesthetikai elmélete. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XXIII. k. 6. sz. Bpest, 1916. Akad. kiad. 8. r. 57. l.

Ism. Husztiné Révhegyi Rózsi. Eph K. 1916., 648. l. — Morvay Győző, Irodalomtörténet. 1917., 176. l.

Az aesthetika története Magyarországon. (Függelékül Knight William «Az aesthetika története» című munkájához.) Különnyomat. Bpest, 1914. 16. r. 55. l.

Ism. S. A. Athenaeum. 1915., 482—484. l. — Várdai Béla, Math. Szemle. 1915., 968—970. l. — Kristóf György, Irodalomtört. Közl. 1916., 118. l.

A koronázás ünnepén. (Beszéd.) Bpesti II. ker. főreálisk. ért. 1916/17.

Brassai a művészi hatás okairól. Bpesti Szemle 171. k. (1917.) 183—206. l.

A lélektani aesthetika úttörői Magyarországon. (Kivonat.) Akad. Ért. 1917. 13—17. l.

Jelentés a Halmos Izor-pályázatról. Akad. Ért. 1917. 376—377. l.

A Révai Nagy Lexikona esztétikai cikkei.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 10. SZÁM.

CONCHA GYÖZŐ

IG. ÉS T. TAG

EMLÉKEZETE.

1. **BERZEVICZY ALBERT** IG. ÉS T. T. ELNÖK MEGNYITÓ
BESZÉDE AZ 1935 MÁJUS 27-ÉN TARTOTT EMLÉK-
ÜNNEPÉLYEN.
2. **EREKY ISTVÁN R. TAG**: EMLÉKBESZÉD CONCHA GYÖZŐ
IG. ÉS T. TAGRÓL.
3. **HEGEDŰS LORÁNT** IG. ÉS T. TAG: CONCHA GYÖZŐ
POLITIKÁJA.

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

1. KÖNYV
2. KÖNYV
3. KÖNYV
4. KÖNYV
5. KÖNYV
6. KÖNYV
7. KÖNYV
8. KÖNYV
9. KÖNYV
10. KÖNYV
11. KÖNYV
12. KÖNYV
13. KÖNYV
14. KÖNYV
15. KÖNYV
16. KÖNYV
17. KÖNYV
18. KÖNYV
19. KÖNYV
20. KÖNYV
21. KÖNYV
22. KÖNYV
23. KÖNYV
24. KÖNYV
25. KÖNYV
26. KÖNYV
27. KÖNYV
28. KÖNYV
29. KÖNYV
30. KÖNYV
31. KÖNYV
32. KÖNYV
33. KÖNYV
34. KÖNYV
35. KÖNYV
36. KÖNYV
37. KÖNYV
38. KÖNYV
39. KÖNYV
40. KÖNYV
41. KÖNYV
42. KÖNYV
43. KÖNYV
44. KÖNYV
45. KÖNYV
46. KÖNYV
47. KÖNYV
48. KÖNYV
49. KÖNYV
50. KÖNYV
51. KÖNYV
52. KÖNYV
53. KÖNYV
54. KÖNYV
55. KÖNYV
56. KÖNYV
57. KÖNYV
58. KÖNYV
59. KÖNYV
60. KÖNYV
61. KÖNYV
62. KÖNYV
63. KÖNYV
64. KÖNYV
65. KÖNYV
66. KÖNYV
67. KÖNYV
68. KÖNYV
69. KÖNYV
70. KÖNYV
71. KÖNYV
72. KÖNYV
73. KÖNYV
74. KÖNYV
75. KÖNYV
76. KÖNYV
77. KÖNYV
78. KÖNYV
79. KÖNYV
80. KÖNYV
81. KÖNYV
82. KÖNYV
83. KÖNYV
84. KÖNYV
85. KÖNYV
86. KÖNYV
87. KÖNYV
88. KÖNYV
89. KÖNYV
90. KÖNYV
91. KÖNYV
92. KÖNYV
93. KÖNYV
94. KÖNYV
95. KÖNYV
96. KÖNYV
97. KÖNYV
98. KÖNYV
99. KÖNYV
100. KÖNYV

KÖNYV

KÖNYV

KÖNYV

KÖNYV

KÖNYV

Elnöki megnyitó

a Concha Győző emlékülésen, 1935. május 27-én.

Tekintetes Akadémia!

Mai összes ülésünket kizárólag a Concha Győző emlékezetének szenteltük; két tagtársunk fog megemlékezni róla, egyik tudományos munkásságát a maga teljességében fölkarolva, a másik különösen, mint a politikai tudomány művelőjét méltatva őt.

Ezt a kivételes formáját a kegyeletes megemlékezésnek Concha Győző valóban kiérdemelte Akadémiánktól.

Ő kevés híján egy fél századon át volt tagja Akadémiánknak s abban oly vezérszerepet vitt, melyet nem ő keresett, melyre nem ő törekedett, mely természetes következménye volt nagy tudományos tekintélyének s a jog- és államtudományi tudományok széles köre, valamint az Akadémia élete iránti őszinte, nemes és mindig üdvös érdeklődésének.

Természetszerűen és a közakarat megnyilvánulásaképpen követte akadémiai pályáján a levelező tagságot a rendes tagság, a rendes tagságot az osztályelnökség és igazgatótagság s ezeket a másodelnökség.

Nagy tanári és irodalmi elfoglaltsága sohasem gátolta az Akadémia munkásságában való részvételben. Egészen utolsó betegsége idejéig majdnem sohasem hiányzott üléseinken s ha ő szavát hallatta, az rendesen döntővé vált tanácskozásainkra nézve. Tudományos értekezéseken kívül különösen nagybecsű és nagyhatású emlékbeszédeket hallottunk tőle Pulszky Ferencről, Pulszky Ágostról, Brassai Sámuelről és Gneist Rudolf külső tagról. De az Akadémia bíráló-bizottságaiban is szívesen kivette a maga munkarészét s fontos esetekben történt a döntés az ő gondosan és alaposan kidolgozott jelentései alapján.

II.

Viszont az Akadémia is igyekezett az ő munkássága iránti méltánylásának nemcsak azzal adni kifejezést, hogy fontos tisztségeket bízott rá, hanem azzal is, hogy nagybecsű munkáit kiadta.

Igy az Akadémia kiadásában jelent meg az »Újkori alkotmányok« című kétkötetes műve és az élete végén »Hatvan év tudományos mozgalmai között« cím alatt összegyűjtött kisebb munkái, melyek e gyűjteménybe foglalva ékesszóló hirdetőivé lettek az ő széleskörű tudásának s az azt összefoglaló egységes, magasan szárnyaló tudományos felfogásának.

Bár soha nyomatékosan nem pártolt senkit, lassankint, természetszerűen az Akadémiában elnépesedtek az ő tanítványai, akik ugyanoly áhítattal hallgatták itt elhangzott szavait, mint azokat, melyeket a tanszéken hallatott. Egy néme a tudományos patriarchatusnak fejlődött ki így körülötte, fölényét soha bántó, vagy nyomasztó módon nem érezte; az atyai barát hangján szólt a fiatalabbakhoz; őt oly tisztelet környezte, melyet a szeretet melege hatott át.

Igy él Concha Győző tovább a mi emlékezetünkben, kik munkatársai vagy tanítványai lehettünk. Így fogjuk átadni tiszta és nemes emlékét annak az újabb nemzedéknek, amely őt már csak híréből és munkáiból fogja ismerni és amely megtanulhatja tőlünk azt, ami csak javára szolgálhat: hogy van olyan tekintély, amelynek elismerése nem aláz meg, hanem fölemel!

Örömünkre szolgál, hogy a kegyelet ez ünnepén hívásukra megjelent a Boldogult családja, melyen annyi szeretettel csüngött, megjelentek azoknak az intézményeknek — elsősorban egyetemeknek — képviselői, melyeknek díszére szolgált és nagyszámú személyes tisztelői s barátai. Melegen üdvözlöm tagtársainkat és vendégeinket, és átadom a szót a mai szónokoknak, elsősorban Erek Istvánnak.

Emlékbeszéd

Concha Győző ig. és t. t.-ről.

Irta: Erekly István.

Concha Győző feljegyzései szerint Kozma Andor, a költő, midőn a reformátusok egyházkerületi üléseire Pápára utazott, mindig a pápai Szent Benedek-rend szálló vendége volt. Egy ily alkalommal értesült arról, hogy a rend igen szívesen látná, ha Concha Győző az 1925/26. tanév záró-ünnepélyén megjelenék, mert szeretnének megemlékezni arról, hogy Concha Győzőt a gimnázium első osztályába 70 évvel azelőtt vették fel.

»Kozma Andor elbájoló kedves modorában, mint a Benedek-rend nagykövete keresett fel — így ír emlékezéseiben Concha Győző — s kérte a szíves meghívás teljesítését.« »Gyarló egészségem megfosztott ettől az örömtől.« »Nem kockáztathattam meg az utat, melynek folytatása is kellett volna, hogy legyen, a közeli Marcaltőre, szüleim sírjához.« Egy epistolát írt tehát Concha Győző, amelyet sub specie aeternitatis az ő kedves pápai diák-társaihoz intézett — a nyolcvan éves aggastyán a 10—18 éves gimnázistákhoz s az epistolában leírta pápai diák-éveinek legkedvesebb emlékeit. Az epistolára csakhamar megérkezett a válasz egy teljes nagyságú facsimile alakjában, amely »*Katalog der I. Klasse des Schuljahres 1856/7. Gymnasium Pápa*« cím alatt Concha Győző nyolc pápai fél-évének teljes anyakönyvét tartalmazta 15 rovattal, Füssy Tamás és Vaszary Kolos aláírásával.

Concha Győzőt annyira meghatotta ez a kedves figyelem, hogy az epistolát folytatta s a győri főgimnáziumban s a budapesti egyetemen töltött esztendőik emlékeit is megörökítette.

E feljegyzések korántsem akarnak korképet festeni, de mégis vetnek egy-egy fénysugarat az 1849-ben feldarabolt Magyarország társadalmi életére s bepillantást engednek az ifjú Concha Győző érzés- és gondolatvilágába.

A visszaemlékezések hatása alatt a nyolcvan éves Concha ismét megpróbált az lenni, aki pályája kezdetén volt: a költészetért, irodalomért rajongó szépíró.

»Tér és idő nincsenek az örökkévalóságban«, — így kezdi a pápai diákokhoz intézett epistoláját. »Álomban és emlékezetünkben eltűnnek szemléletünknek e mankói.« »Pápán vagyok most is, mint 70 évvel ezelőtt, midőn jó atyám, az Amadé grófi család számtartója parvistaként a gymnaziumba felvétetett s a honoraciór Márfy tisztartó családjánál elhelyezett.«

»Előttem áll Kovács Béla nagy természetbarát professzorom lepkefogó hálójával, mert akkor a költő szerint én is:

Pillangókat űztem verőfényes, harmatos mezőkön
S kigyult arccal, lenge szőke hajjal
Nyargaltam a tilalmason által.«

A tanulást a szavalati próbák, az állatkitömésnél való segédkezések s az a lelkesedés tették élvezetessé, amelyet Vaszary Kolos keltett diákjaiban, midőn világtörténelmi előadásaiba becsempészte a magyar történelem nagy eseményeit.

A főapát és a kerületi fődirektor iskolalátogatásai, a nagyközönség érdeklődésével találkozó záróünnepélyek s egy zászlószentelés voltak tanuló éveinek rendkívüli eseményei. A legmélyebb hatást a zászlószentelés váltotta ki belőle, mert a pápai gimnázium zászlóanyja gyanánt Magyarország vértanúhalált halt első miniszterelnökének, gr. Batthyány Lajosnak bánatos özvegye szerepelt.

Tanuló és játékos életének e jelenetei mögött ott állnak felejthetetlen ludi magisterei; — ott áll Füssy Tamás deli méltóságos alakjával, fürkésző szemeivel, komoly szerzetesi jellegével; — ott áll Vaszary Kolos túlfűtött szobájában; teste gyöngye és törékeny; lángoló tekintete csupa

jóság; ott áll Méry Etel finom egyénisége, akin 1860 felé mindinkább szembeötlik külsőleg is a szerzetes izzó hazaszeretete, szembeötlik a mind több és több sujtással díszített magyaros ruhában.

A gimnázium tőzsomszédságában pedig — t. i. a szerzetesi rendházban — egy külön műhelyben dolgozni látja néhány tanárát, akik 1858. és 60. között egy hat kötetes ifjúsági Plutarchot adtak ki. A kötetek e hatalmas sorozata a hit, a tudomány, a költészet, a művészet s az állami élet nagy alakjaira hívta fel az ifjúság figyelmét s arra törekedett, hogy olvasói szívét és értelmét az iskola megszokott keretén túl is foglalkoztassa, felemelje, nemesítse.

Kisdiák koruk egyik legnagyobb élménye az volt, ha az országgyűléseket megjárt tudós és nagy harcos bakonybéli apát, Sárkány Miklós az ő régimódi hintóján Pápára berobogott. A hintót a gimnázium félszerébe helyezték el. Ebbe a hintóba elbujni s a kufsteini várfogságból kiszabadult honvéd bencséről, a későbbi nagy archaeológusról, Rómer Flórisról s hasonló sorsú rendtársáról, Riadó tüzeselelkű költőjéről, Czuczor Gergelyről suttozva elbeszélgetni, ez volt a legnagyobb mulatságuk.

S ez volt a legnagyobb boldogságuk is azért, mert az 1849-iki összeomlás, Concha Győző tanúságtétele szerint, még a világháború utáni összeomlásnál is borzalmasabb volt: hiszen akkor némán kellett a bilincseket viselni, szótlanul kellett a megaláztatásokat eltűrni.

Midőn 1860. őszén a pápai gimnáziumból kivált s mint ötödik gimnázista a győri főgimnáziumba iratkozott be, — ekkor már az osztrák császári hadsereget ért nagy vereség, a villafrancai fegyverszünet s a zürichi békekötés hatása alatt az elnyomatás lényegesen enyhült s kezdetét vette a magyar világ. A magyar viselet annyira általánossá lett, hogy az egyik kanonok a diákmiséken már vitézkötésekkel borított lilaszínű díszöltönyben jelent meg.

Mély benyomást tett az egész győri diákságra s természetesen Concha Győzőre is, hogy a szerzetes tanárok sorában ott látták azt az öt évi börtönre ítélt bencést, aki

1848-ban mint honvédtűsz kapitány harcolt a hazáért, t. i. a kufsteini várfogságból kiszabadult s a győri főgimnáziumban elhelyezett Rómer Flórist, s ott látták a tanári személyzet tagjai között Fieba Lajos nyugalmazott plebánost, Concha Győző olasz nyelvtanítóját, akit az osztrákok 1849-ben 50 botütéssel büntettek.

A hazafias felbuzdulás annyira erőt vett a lelkeken, hogy tanáraik sem tudták magukat fékezeni, s a római régiségek tudós szerzője, Fojtényi pl. lépten-nyomon elkalandozott tárgyától s a napi eseményekre tett megjegyzéseket.

Ily körülmények közt természetes, hogy a diákságot is elsősorban a haza ügyei s a nagy hazafiak személye érdekelték. Kiváncsian nézegettek be Kozma Imre kertjébe, aki 1848-ban Győr vármegyének egyik országgyűlési képviselője volt s aki a szabadságharc leverése után fogadalmat tett, hogy ki nem lép a házából addig, amíg az alkotmányt vissza nem állítják. Kozma Imre 12 évi önkéntes internálás után csak akkor hagyta el házát, midőn az alkotmányt 1861-ben visszaállították. De tovább folytatta az önkéntes internálást, midőn a magyar világot ismét az abszolutizmus váltotta fel. Az erős nemzeti érzés éles megfigyelésekre képesítette az ifjú Conchát. Megfigyelte pl., hogy a rendek közti válaszfalakat könnyű volt 1848-ban papíron egy tollvonással eltörölni, — de a valóságban e válaszfalak fennmaradtak; s bár a magyarság napról-napra hódított Győr város német polgársága között, a városi polgárság egy része — s köztük tulajdon nagybátyja, Toscano István is — nehezen tűrték a vármegyei nemességnak a való életben tényleg kiváltságos helyzetét; a nemességgel szemben a királyság védőszárnyai alá menekültek s ízig-vérig schwarc-gelbek voltak. Ez volt az oka, hogy bár nagybátyjának a lakása valóságos egyházművészeti múzeum volt s a művészet iránti érdeklődése következtében nagy vonzóerőt gyakorolt rá, — nagybátyját lehetőleg kerülte s vele szemben mindig tartózkodó volt. Győri tanulóévei alatt az egész tanuló-ifjúságból a történelem és az irodalomtörténet váltották ki a legnagyobb érdeklődést. Ő rá pedig e két tárgy tanárán kívül még két bencés

tanár gyakorolt sorsdöntő befolyást. Az egyik Rummel Arnulf volt, a bölceleti propedeutika tanára, aki nemcsak Burgstaller lélek- és gondolkodástanát adta elő, hanem a metafizikára s a bölcsészet legkiválóbb mestereinek a méltatására is kiterjeszkedett. A másik bencés, t. i. Rónay Jácint Concha Győző diákkorában még a számkivetés keserű kenyerét ette Angliában, de Concha mohó érdeklődéssel olvasgatta 1849-ben írt jellemisméjét, amelyben a különböző nemzeteket, mint önálló egyéniségeket tárgyalta s kiemelte egymástól elütő jellemvonásaikat.

De bármily nagy volt e három szerzetestanár hatása, életének legfontosabb kérdését, t. i. a pályaválasztást illetőleg még sem az ő hatásuk alatt döntött. Édesapjának az volt az óhajtása, hogy fia törvényt tanuljon és ügyvéd legyen. Ezt a megoldást azonban Rómer Flóris, aki ezidőtájt a Concha-család körében tartózkodott, — a leghevesebben ellenezte s ekkép fakadt ki: »Ha ilyen tervei vannak a számtartó úrnak, akkor mindjárt koldustarisznyát is csinálthat a fiának«. Ez az ellenvetés nagy megdöbbenést keltett. De minden aggodalmat eloszlatott az Amade grófi család két érdekes vendége.

Az ifjú Concha Győző Kisfaludy Zsigmond aranykulcsos nyugalmazott követségi tanácsossal, az Amade grófi család rendes nyári vendégével gyakran elsétálgatott a hatalmas marcaltői parkban s mély benyomást tett rá, midőn Kisfaludy Zsigmond Zachariaenek, az akkoriban még nagy híré német jogtudósnak »*Vierzig Bücher vom Staate*« című munkájáról kezdett beszélni. Eleinte megdöbben, mert nem tudta, hogy a negyven könyv nem negyven kötetet, hanem csak negyven fejezetet jelent; — de midőn végig hallgatta Kisfaludy Zsigmond lelkes elismerő kritikáját, — a jogi pálya iránti vonzalma mind nagyobbra nőtt.

S véglegesen a jogi pálya mellett döntött, midőn megismerkedett a grófi családnak egy másik rendes nyári vendégével, a nála csak hat évvel idősebb Véghelyi Dezsővel. Véghelyi az Amade grófi család levéltárát rendezte s lelkesedéssel beszélt az ifjú Concha előtt a levéltár csodálatosan gazdag anyagáról, amelyről később a legilleté-

kesebb szakértő, Hajnik Imre állapította meg, hogy »az Amade-levéltár a magyar magánjog történelme szempontjából gazdagabb az országos-, a Batthyány-, szóval, minden egyéb levéltárunknál«.

Kisfaludy és Vég helyi hatása alatt iratkozott be Concha 1864. őszén a jogra.

Ekkoriban már az egyetemi ifjúság teljesen a politika hatása alatt állott, s a bel- és külpolitikai események egyaránt zavarták az Alma mater rendes életét. Ez a politikával telített ifjúsági élet azonban 1864-ben még alig öt éves multra tekinthetett vissza; — 1859-ben Bach bukása után kezdődött azzal a küzdelemmel, amely az egyetemen az előadás nyelvét a magyar nyelvet akarta megtenni; — s folytatódott azzal a küzdelemmel, amelynek eredményeképp Kisfaludy Károly hamvait a kerepesi úti temetőbe szállították át s mélységesen tragikus fordulatot vett akkor, midőn a katonaság 1860-ban néhány 49-es vértanú sírjának a megkoszorúzásakor a gyászoló egyetemi ifjúságra sortüzet adott le s magának az egyetemi ifjúságnak is vértanúja támadt az ekkor elhalt s azóta hosszú éveken át gyászolt Forinyák Géza személyében.

Az a szervezet azonban, amely a mult emlékeit tervszerűen átplántálta az újonnan beiratkozott egyetemi hallgatók lelkébe s olyan szabadságot biztosított az egyetemi ifjak részére, amilyennel az apák akkor még nem rendelkeztek, — t. i. a jogász segélyegylet Konek Sándor jogkari prodékán buzdítására csak 1862-ben alakult meg.

A jogász segélyegyleti elnök választásával vette kezdetét minden egyes tanévben az ifjúság politikai élete.

Szilágyi Dezső, a későbbi igazságügyminiszter és Jessenák Rafael után 1864-ben a harmadik jogászegyleti elnököt kellett megválasztani. A választási harcban már az ifjú Concha Győző is részt vett s természetesen annak a megválasztása érdekében harcolt, akinek a multja az ő szemében politikailag rokonszenvesebb volt, t. i. gróf Bethlen Jánossal szemben Deák Farkasnak, a későbbi írónak és történésznek a megválasztása érdekében, akit

a Török-Gálffy-féle összeesküvésben való részvétele miatt 15 éves gimnazista korában több évi várfogságra ítélték.

Ezt a küzdelmet, amely a Bethlenisták győzelmével végződött, csakhamar egy sokkal nagyobb szabású és sokkal szenvedélyesebb politikai harc váltotta fel. 1866-ban ugyanis az ifjúság egyik része Tisza Kálmánért, a másik része — és ehhez tartozott Concha Győző is — Deák Ferencért lelkesedett. Heves összeütközések támadtak s az indulat annyira elragadta a Tisza Kálmánért lelkesedő ifjúságot, hogy egyesek súlyosan sértő kifejezéseket használtak Deák Ferencet illetőleg. A sértegetések következtében a párbajok egész sorozata támadt s mint lelkes Deákista Concha Győző is karddal a kezében védelmezte politikai ideálját, Deák Ferencet. A Deák-párti ifjúság azonban nem elégedett meg az ügy lovagias úton való elintézésével, hanem a lapokban egy nyilatkozat alakjában is tiltakozott a Tisza és Ghyczy mellett tüntető töredék túlkapásai ellen. Ez a nyilatkozat eljutott Kossuth Lajoshoz is s amint irataiból kitűnik, mélységes megrendülést váltott ki belőle, mert a nyilatkozat aláíróiban s köztük Concha Győzőben is — egy jövőendő ó-konzervatív csoportnak az előőrseit vélte felfedezni.

Az ifjúság politikai szereplése 1866-ban kibővült. A katolikus ifjúság vezérei s köztük Concha Győző is mélységes fájdalommal látták, hogy a katolikus főpapság legkiválóbbjai vagy félig, vagy teljesen számkivetésben élnek; Lonovics 18 évig nem láthatta el érseki funkcióit; Haynald 1863-tól 1867-ig csak in partibus infidelium működhetett; a prímási székről lemondott szentéletű Hám helyébe Szatmárra Háas Mihályt, a nagy germanizálót nevezték ki, aki még a Hortobágyon is el akarta terjeszteni a német szót; Horváth Mihály a nagy történetíró, mint száműzött Genfben volt kénytelen közzétenni az egyetemi ifjúság által nagy titokban olvasott munkáját: *Huszonöt év történetét*. De nemcsak az abszolutizmus urai járultak hozzá ahhoz, hogy a katolikusok a politikai küzdelmekben háttérbe szorultak. Volt ennek — Concha Győző emlékezése szerint — több más oka is. Ekkoriban tette közzé

Renan csillogó írásművészettel megírt munkáját: *Jézus életét*. Renan munkájának megjelenése európai eseményné nőtt s bár lélektanilag teljesen képtelen alkotás volt, — Európaszerte nagy hatást gyakorolt s a magyar értelmiség nagy részét vagy kételkedővé tette, vagy egyenesen a maga pártjára térítette. S Renan szellemi hatását a kül- és belpolitikai tények is alátámasztották. Garibaldi oldalán a Szent Atya állama ellen nagy számban küzdöttek a magyar katolikusok azért, mert Olaszországtól remélték hazájuk felszabadítását. Bent az országban pedig Deák Ferenc művének ellenzői, az Apponyi, Bartal, Majláth vezetése alatt álló szélső jobb párt zöme buzgó katolikusokból állott. Kül- és belpolitikai tények egyaránt hozzájárultak tehát ahhoz, hogy a katolikus vallás az ifjúság szemében, mint nemzetellenes vallás szerepelt. Az ifjúság egy része — s köztük Concha Győző is ezt a gondolatot elviselhetetlennek találta; — összejöveteleket kezdtek tartani, s összejöveteleiken mohó érdeklődéssel olvasták Montalambert *Szabad egyház a szabad államban* című munkáját; lelkesedtek Ozanam Szent Vince konferenciáinak a gondolatain; — s Korbuly Imre, a későbbi közjogász vezetése alatt megkísérelték, hogy szervezkedjenek. De alig tartottak néhány megbeszélést, az ifjúság nagy többsége ellenük fordult, felvilágosodás nélkül szűkölködő vakoskodókká, nemzetellenes ultramontanokká bélyegezték őket. S a többség »anathemája« — Concha Győző szerint — oly szörnyű hatást gyakorolt rájuk, hogy az egész szervezkedés egyszerre összeomlott, mint a kártyavár.

A kudarc világosan rámutatott arra, hogy a katolikus szellem az adott viszonyok közt csakis a sajtó útján terjedhet és erősödhetik. Ez a meggyőződés vitte rá Concha Győzőt mint a katolikus ifjúság egyik vezérét arra, hogy magyarra fordítsa Feuillet Octavenak *Szibill* című regényét.

A regény a hit és a szerelem összeütközésének finom művészi rajza s Franciaországban oly nagy hatást váltott ki, hogy a szabadgondolkodó George Sand a hatást szűkeségnek látta ellensúlyozni s ezért írta meg *Mademoiselle*

de la Quintinie című regényét, egy hitetlen nő szerelmének a történetét. Concha Győző a *Szibill* fordítását a Kisfaludy Társaságnál nyújtotta be kiadás végett. Vadnay Károly megtagadta a regény kinyomatását azon a címen, hogy a klerikális Eugenia császárné rendelkezése s az ő ízlése szerint készült. Az igazság örökös harcosa, Gyulai Pál azonban úgy találta, hogy akár a császárné, akár bárki más kedvéért készült s akár klerikális, akár szabadgondolkodó szellem hatja át, — a kiadásnál csak egy szempont lehet irányadó: a mű és a fordítás művészi értéke; — s kétszer is kinyomatta Concha Győző *Szibill* fordítását, először 1867-ben, s azután mikor minden példányát elkapták, — az Olcsó könyvtárban. Bár a politika az egyetemi ifjúság tanulmányai szempontjából kétségtelenül zavarólag hatott, — Concha Győzőnek mégis maradt elég ideje arra is, hogy a jogi tanulmányokkal társainál sokkal behatóbban foglalkozzék.

Tanárai közül — valamint a gimnáziumban, ugyanúgy az egyetemen is — bölcsészet-tanára, Horváth Ciryll gyakorolta rá a legnagyobb hatást. Szigorúan következetes okfejtése, világos, magyaros előadása, a kifejezéssel teljes szemeiből kisugárzó nyugodt bölcsesség valósággal megigézték hallgatóit s Concha Győző szinte megbűvölve csüngött előadás alatt az öreg úr átszellemült arcán.

Horváth Ciryll után csak másodsorban következtek a jog- és államtudományi kar akkori büszkeségei.

Pauler Tivadarnak hatalmas tudós egyénisége a bölcséleti és a büntetőjog terén, — átfogó szelleme az összes jogi kari szaktudományok encyclopediájában, — ízeltetői a nemzetközi jog köréből a legnagyobb tisztelettel, klaszszikus ékesszólása pedig esztetikai gyönyörűséggel töltötték el.

A josefinus iránynak nagy ellensége, Konek, rendkívüli élénkségevel egyházjogban és statisztikában egyaránt le tudta kötni hallgatói figyelmét; a segélyegylet megszervezése révén a szíveket is meghódította; — humoros elszólásai pedig felejthetetlenül kedves emlékek gyanánt maradtak fenn Concha Győző emlékezetében.

Karvassy Ágoston csakis mint előadó tudta lebilincselni. Karvassy ugyanis nem annyira a tudomány művelésére, hanem inkább a józan gyakorlati irányú tanításra fektette a súlyt s talán éppen ez volt az oka annak, hogy bár igénytelen alakja s kissé orrhangú győri tájszólása révén nagyon is kirítt tekintélyes megjelenésű és ékesen szóló kartársai közül, — nemzetgazdasági, politikai és váltójogi előadásai iránt mégis állandóan nagy érdeklődés nyilvánult meg.

Kautz Gyula számára voltaképen Karvassy nyugalomba vonulása nyitotta meg az egyetem termeit. Ekkor kezdhette meg élete főmunkájának, a közgazdaság tudományának tanszéki művelését. Azok, akik jogi tanulmányaikat 1864. és 1868. között végezték el, — s köztük Concha is — csak hallottak az ő alapvető nagy munkájáról: *A közgazdaság történetéről*; — közgazdaságtant nála nem hallgathattak. Ellenben nekik is részük volt Kautz átfogó szellemének kincseiben a magyar alkotmányból tartott előadásai révén. Concha Győző feljegyzései szerint Kautz Gyula nagy hevülettel s ép oly szabatosággal tanított; s ő volt akkoriban az egyetlen professzor, aki hallgatóinak tudományos törekvéseit teljes szívvel-lélekkel felkarolta, előadás után minden érdeklődőnek a legnagyobb örömmel adta meg a kért felvilágosítást, kedvenc hallgatóit lakására is meghívta, a saját könyvtárából is adott nekik könyveket s jóformán azt pótolta, amiről akkor még álmodni sem lehetett, t. i. a mai szemináriumot.

Pauleren, Karvassyn és Kautzon kívül még egy jogi kari professzor gyakorolt döntő befolyást az ifjú Concha Győző jogi világnézetének a kialakulására, t. i. Wenzel Gusztáv, aki mint előadó és író egyaránt rendkívüli jelenség volt. Különcködései s a tanári működésébe itt-ott betévedő groteszk humor hallgatói részéről sok élcelődésre adtak alkalmat; — de akik — mint Concha Győző is — fel tudták fogni előadásainak lényegét s foglalkoztak irodalmi alkotásaival, — azok tisztában voltak az ő nagy tudományos jelentőségével. Wenzel Gusztáv — Concha Győző értékelése szerint — egyik fő oszlopa a magyar

jogtudománynak egyrészt európai színvonalánál, másrészt a hazai jog különböző ágainak lángoló szereteténél s ezzel kapcsolatban a magyar történelem forrásaiban való fáradhatatlan bányászkodásainál fogva. A magyarországi és erdélyi magán- és közjog s az összehasonlító európai jogtörténelem körébe vágó sok munkája közül különösen egy gyakorolt Concha Győző lelkére soha többé ki nem törölhető benyomást, t. i. a Budapesti Szemle 1860-i évfolyamában közzétett Magyar és erdélyi közjoga. Concha Győző szerint Wenzelnek e munkája korszakalkotó jelentőségre tett szert. Wenzel közjogából u. is minden kétséget kizárólag kitűnt, hogy a magyar rendi alkotmány minden más állam rendi alkotmányától lényegesen különbözött s kitűnt az is, hogy ezen rendkívül nagy jelentőségű eltérést a többi államok rendi alkotmányaitól a magyar szentkorona szervezete s az ezen felépülő állami egység idézték elő.

A budapesti egyetem díszein kívül rendkívül mély és maradandó hatást gyakorolt Concha Győzőre a közigazgatásban megalapítója, Stein Lőrinc, akit Concha bécsi egyetemi fél éve folyamán 1868—69-ben hallgatott. Stein felismerte magyar tanítványa tehetségét, a tanítvány pedig negyedszázad múlva is boldogan és büszkén emlékezett vissza *Politika* c. munkájában arra az időre, midőn a magyar önkormányzatra vonatkozó adatokat a nemzetközi összehasonlítás alapján dolgozó Stein Lőrinc részére összegyűjtötte, ez pedig *Közigazgatástana* I. részének I. fejezetében a Concha által közölt adatokat feldolgozta.¹

Stein Lőrinc hatása alatt jött létre első nagyszabású államtudományi dolgozata, amelyet a budapesti egyetem pályadíjjal tüntetett ki s amely 1869-ben a Budapesti Szemlében a következő cím alatt jelent meg: *A municipalis rendszer jelen állása Európában*.

Ez a dolgozat alapozta meg Concha Győző tudományos pályafutását, — ennek alapján nevezték ki 1872-ben az akkor szervezkedő új egyetemen t. i. a kolozsvári Ferenc

---

¹ *Politika* I. k. 585. old.

József-tudományegyetemen tanárrá. Az új egyetem eleinte meglehetősen sok nehézséggel küzdött, s amint Concha Győző hátrahagyott írásaiból is megállapítható — a Kolozsvárott lakó elszegényedett mágnások minden jelentéktelen semmiségbe belekapaszkodtak, hogy a város jövőendő szellemi arisztokráciájának kellemetlenségeket okozhassanak; — belekapaszkodtak pl. az új professzorok által megkövetelt, de az erdélyi fülnek szokatlan címzésbe; — gúnyverseket s egy színdarabot irattak róluk »A Nagyságosok« címen. A professzorok közül Concha Győző volt az, aki e sajátos kolozsvári milieube legelőször tudott beleilleszkedni. Amint az Erdélyi Híradónak Concha Győzőt búcsúztató 1892. szeptember 12-iki tárcacikkében olvashatjuk, az 1872-iki tanári karnak az alig 27 éves Concha Győző volt a legfiatalabb tagja s fiatalságával, daliás férfiszépségével s nagyszerű modorával egy csapásra meghódította az egyetemi ifjúságot és mindazokat, akiknek társaságában megfordult. De bármennyire kedvelt tagja lett a kolozsvári társaságnak, Concha Győző rövid pár esztendő elmúltával mégsem Kolozsvárról, hanem Esztergomból nősült. Egyik volt jogásztársának, a később bárósított Forster Gyulának a nővérét, Scitovszky hercegprímás volt jószágkormányzójának, az érdemei jutalmául egyháztelkek adományozásával kitüntetett utolsó érseki nemesnek, Forster Jánosnak a leányát, Forster Emiliát vette feleségül. Concha Győző házassága egyike volt a legboldogabb házasságoknak. De boldogsága csak rövid ideig — alig valamivel több, mint nyolc esztendeig — tartott. 1883. január 12-én érte Concha Győzőt életének első nagy csapása: Concháné alig 29 éves korában ezen a napon hunyt el. Bár négy kis árvájának a nevelése nagyon is indokolttá tette volna, hogy részükre anyáról gondoskodjék, — Concha Győző soha többé meg nem nősült s minden idejét, amivel mint magánember szabadon rendelkezett, — forrón szeretett hitvese emlékének s gyermekei nevelésének szentelte. Az Erdélyi Híradónak fentidézett tárcacikke révén mi is láthatunk egy jelenetet a magáramaradt édesapa családi életéből. A búcsúztató cikk szerint 10 éven át láthat-

ták a kolozsváriak, amint Concha Győző és négy gyönyörű gyermeke Kolozsvár környékére ki-kirándult s porosan, de egészséges pírral, örömtől ragyogó arccal tért haza a borjúmáli hegyek közül.

Concha Győző 20 esztendő telt el Kolozsvárott s e 20 esztendő alatt ugyanazzal a munkás és önfeláldozó szeretettel küzdött és dolgozott az ő tágabb körű családjáért, az egyetemi ifjúságért s új szűkebb hazájáért, Kolozsvárért és Erdélyért, mint amelyet Politikájában a társadalmi élet egyik legfőbb mozgató ereje gyanánt állított olvasói elé. Politikájának a felebaráti szeretetre vonatkozó fejtegetése — mélységes megdöbbenést váltott ki egyik kritikusából, a nagy tudású Schwarcz Gyulából. Gúnyosan emelte ki, hogy semmiféle angol, német, francia vagy olasz Politikában a szeretetről, mint a társadalmi élet mozgató erejéről nem olvasott s ép ezért Concha Győzőnek a felebaráti szeretetről vallott felfogásában holmi tudománytalan keresztény szocializmust vélte felfedezni.¹ De bármily elítélő volt a kritikus álláspontja, — Concha Győzőt az ő közéleti szereplésében elsősorban és legfőképpen tényleg a szeretet: az egyetemi ifjúságnak, Kolozsvárnak, a pusztuló erdélyi magyarságnak s az egész magyar fajnak a szeretete irányította. Már Kolozsvárott kibontakozott, Budapesten mindössze jobban szembeötlött tanári működésének az a jellemvonása, hogy hallgatóiánk nemcsak az értelméhez, de a szívéhez is hozzáférni iparkodott. Érdeklődött tehát a sorsuk iránt; felkarolta törekvéseiket; figyelemmel kísérte pályafutásukat; a tehetségesebbek számára ösztöndíjakat eszközölt ki; tanulmányútjuk alatt felkereste őket leveleivel; megkövetelte, hogy leveleire válaszolva külföldi benyomásaikról beszámoljanak; leírják Páris, London, Róma, Berlin s a többi nagy külföldi egyetemi városoknak életéből azt, ami figyelmüket leginkább ragadta meg; jellemezzék a külföldi egyetemi tanárok előadásait; forrásmunkák után kutassanak; állítsák

---

¹ *Athenaeum* 1895. évf. 114—115. old.

össze a tanulmányaik tárgyára vonatkozó legújabb irodalmat stb.

S fenntartotta az érintkezést tanítványaival akkor is, amikor az egyetemmel való minden kapcsolatuk megszűnt. Ez a magyarázata annak az arányaiban és tartalmának gazdagságában páratlanul nagyszabású levelezésnek, amelybe Concha Győző mint kolozsvári és budapesti professzor belebocsátkozott. Ez a levelezés, — amint a hozzá intézett levelekből kitűnik, — nemcsak a tanítványokat kapcsolta bele Concha Győző érdeklődésének a körébe, hanem tanártársait, barátjait s köztük számos belföldi és külföldi közéleti nagyságot is. S akár tanítvány, akár jóbarát, vagy államférfi volt az, akit a vele való levelezésbe belevont, — Concha Győző a szeretet bűvös kulcsával minden léleknek fel tudta nyitni a zárját. A levelek betűiből mintha élő húsvér-emberek lépnének elibénk, látjuk erényeiket, látjuk hibáikat, látjuk életük tragikus fordulatait; s látjuk jó és balsorsban egyaránt a Concha Győző személye iránti mélységes tisztelet és szeretet megnyilvánulását.

Sőt ennél többet is láthatunk: az elszakított területekről írt levelek révén belepillanthatunk az egész magyarság tragédiájába: az elnyomott, az eltiport magyarság szenvedéseibe.

A kritikusa által kigúnyolt munkás felebaráti szeretet bírta rá Concha Győzőt arra, hogy kolozsvári tanárkodása alatt ne csak az ifjúságnak és barátainak a sorsa iránt érdeklődjék, hanem kiterjessze az ő cselekedetekben megnyilvánuló érdeklődését Kolozsvár városára és az erdélyi magyarságra is.

Részt vett tehát Kolozsvár közéletében ugyanazzal a következetes eréllyel és nagyszabású tudással, mint amellyel minden munkáját végezni szokta. S az eredmény az volt, hogy midőn 20 esztendei kolozsvári munkálkodása után ottani tanszékétől s vele együtt Kolozsvártól is megvált, — az egész város osztatlan háláját és szeretetét vitte el magával Budapestre.

S ugyanily hálával és szeretettel gondolt rá Erdély egész magyarsága.

Az aktív politika iránti érdeklődés szempontjából sajátos ellentét áll fenn azon 20 esztendő között, amelyet Concha Győző Kolozsvárott töltött el, s a következő több mint 40 esztendő között. Concha Győző Kolozsvárott vezető szerepet játszott, mint aktív politikus is; — Budapesten ellenben a gyakorlati politikától teljesen visszavonult. Ha egyetemi szereplésétől eltekintünk, szavát jóformán csak akkor lehetett hallani, ha az ő tudományszakát érdeklő nagy közigazgatási reformokat kellett előkészíteni s e reformok révén a jövő fejlődés útját kellett egyengetni; — vagy ha olyan, az alkotmánytan körébe vágó elvi kérdések merültek fel, amelyekre vonatkozólag Conchának meg volt a maga tudományosan megalapozott és munkáiban is jelzett álláspontja. Ezt az álláspontot — lett légyen szó akár a parlamenti kormányrendszer természetéről, akár az obstrukcióról, akár bármiféle más politikai vonatkozású kérdésről — imponáló nagy tudással, higgadtan s a legnagyobb határozottsággal fejtette ki. De ezt sohasem azzal a célzattal tette, hogy a gyakorlati politikában vezető szerephez jusson. Az ő igazi éltető eleme nem a gyakorlati, hanem az elméleti politika volt; s a saját feljegyzései szerint is ez volt a legmélyebben fekvő oka annak, hogy a darabontkormány idejében a neki felajánlott kultuszminiszteri tárcát el nem fogadta. Mi a magyarázata e sajátos ellentétnek Concha Győző kolozsvári és budapesti szereplése között? Szerintem Concha Erdélyben látta a magyarság élethalálharcát az oláhsággal; nem mehetett el részvétlenül e harc mellett; nem temetkezhetett el könyvei közé; faja iránti izzó szeretete kényszerítette arra, hogy az ő alaptermészetével ellentétbe jutva, gyakorlati politikával is foglalkozzék. Budapesten, a magyarság diadalmas előretörésének a központjában semmiféle ilyen kényszerhelyzet nem volt s ép ezért alaptermészetének megfelelően tisztára családjának, az egyetemnek és az egyetemi ifjúságnak, a Magyar Tu-

dományos Akadémiának s még akkor is, ha a publicisztika terén működött, — még akkor is a tudománynak élt.

De sajtóságos, míg Kolozsvárott aktív politikai szereplése ellenére is osztatlan tisztelettel és szeretettel vették körül, — Budapesten visszavonultsága ellenére is szenvedélyes támadások céltáblájává lett.

Támadták egyrészt a háború történelmi szerepéről vallott felfogása miatt, amellyel az őszirózsás forradalom nagy pacifistáit valósággal felbőszítette; — s támadták a budapesti egyetem életében játszott vezető szerepe miatt. Hogy miért és kik támadták, ez világosan kitűnik a zágrábi Novostinak — egy ottani szabadkőműves boulevard lapnak — a Tuka-per előestéjén írt cikkéből. A Budapestről keltezett s Concha Győző egyik bizalmasától származó cikk úgy állítja Tukát a horvát olvasó közönség elé, mint aki a budapesti egyetemi ifjúság körében a feudális-klerikális irányzat képviselője volt s megállapítja, hogy ezt a keresztény nemzeti renaissance-ot Tuka legfőbb pártfogója, Concha Győző irányította.

Ezen egész 1900-ig visszanyúló támadásoknak s különösen a háború történelmi szerepéről vallott felfogásának kell tulajdonítanunk, hogy a kommunizmus kitörésekor Concha Győzőt nyomban a Markó-utcai kommunista börtönbe hurcolták.

Feleségének elvesztése óta ez volt a második és legnagyobb csapás, amely Concha Győzőre lesújtott. Hiszen ekkor már nemcsak ő maga egyénileg és a családjá révén szenvedett, hanem hazája területét is szétdarabolták s azt az ezeréves történelmi fejlődés eredményeképp kialakult alkotmányt és jogrendet is megsemmisítették, amelynek különlegesen magyar jellegét ő hirdette a legnagyobb erővel, ő hirdette, mint valóságos hitvallást. Midőn fogásából elbocsátották s detektívek őrizete alatt lakásában internálták, — a kommunisták börtönéből mindössze egy emléket vitt el magával: azt a letétjegyet, amelyet 250 K-ra becsült aranyórájáért adtak. S ez a letétjegy világít bele Concha Győzőnek a kommunizmus alatt átélt szenvedéseibe. Concha Győző ugyanis addig, míg az ő házi

fogsága tartott, az engedélyezett naponkénti sétáit mindig egy detektív őrizete alatt volt kénytelen megtenni. Hányan akadhattak ilyenkor régi tanítványai, barátai és tisztelői sorában olyanok, akik a vele való találkozáskor elfordították a fejüket, hogy ne kelljen köszönniök; hányan lehettek, akik gúnyosan a szeme közé nevettek; hányan lehettek, akik a kommunista államnak a magasságból lezuhant páriájára megjegyzéseket tettek? Ezekre a kérdésekre Concha Győző letétjegye adja meg a választ, amelyen egy Jászai Marihoz, a Nemzeti Színház nagy tragikájához intézett levelének következő fogalmazványát olvashatjuk:

»Mélyen tisztelt Asszonyom! Felejthetetlen lesz nekem az a spontán meleg kézszorítás s a kíséző kegyes szavak, amelyekkel engem, a detektív őrizete alatt sétálót oly váratlanul megtisztelt. Mert hisz személyesen nem ismert; csak kísézője figyelmeztette az öreg professzorra. Mindig bámultam a nagy művésznőt, aki úgy megérti és oly remekül ábrázolja az emberi érzelmeket; a tegnapi találkozás megmutatta, amit oly sokszor hallottam, milyen mélyen át is érzi azokat? Az a benső részvét, amely Asszonyom mozdulatából kisugárzott, igaz lelki örömet szerzett mélyen tisztelő hívének, Concha Győzőnek.«

Felejthetetlen volt a nagy tragika meleg kézszorítása: — felejthetetlenek voltak az ő kíséző kegyes szavai, és felejthetetlen volt a belőlük kiáradó bensőséges részvét az ismeretlen aggastyán iránt azért, mert nagyon sokak részéről vagy mindennek ép az ellenkezőjét, vagy rideg közönyt tapasztalt.

A kommunizmus bukása után Concha Győző mintha valósággal újjá éledt volna. Ő, aki az 1849-i összeomlást követő abszolutizmust is átélte, s párhuzamot tudott vonni az abszolutizmus kora s a kommunizmus utáni korszak között, — az utóbbit találta könnyebben elviselhetőnek, természetesen csakis a Csonkaország magyarsága szempontjából. Hiszen a Csonkaországban, — ha koldusszegények voltunk is, — de szabadok voltunk; és semmiféle idegen hatalom kémjeitől nem tartva, szabadon küzdhattünk nemzetünk jövőjéért. S ő élt is ezzel

a szabadsággal. A 73-ik évét túlhaladott aggastyán majd a választói jog rendeleti úton való szabályozásához szól hozzá s a főrendiház reformjára vonatkozólag tesz javaslatot; majd a multba menekül vissza s Dante állam-ideálját kutatja; majd saját korának problémáival foglalkozva, Anglia alkotmányos válságát, az új nemzetközi jogot s a magyar társadalmat teszi tanulmányozás tárgyává; majd mint bíráló lép fel s Szekfü *Három nemzedék*-ét kritizálva, a konzervatív és a liberális elvre vonatkozó álláspontját fejt ki. Nagyszabású munkássága közben szinte röpül az idő; s egyszerre csak rászakad az öreg kor tragikuma. Egyik — hozzám intézett — levelében szinte feljajdul, miért nem foglalkoznak »*Van-e magyar társadalom*« című tanulmányával? Ha nincs igaza, cáfolják meg; de vitatkozzanak vele, hiszen ő még él, még nem halt meg. S mivel tanításainak igazsága s a személye iránti mélységes tisztelet nem engedte, hogy munkája körül polémia támadjon, — mivel az ő éltető eleme a tudományos eszmékért folytatott küzdelem zaja elcsendesült körülötte, — kifakadt, hogy a nemzetre gyakorolt hatása már megszűnt, s őt már életében elfeledték. Bár csak egy ilyen leveléről van tudomásom, mégis fel kell vetnem azt a kérdést, ki volt a magyarság számára Concha Győző s megszűnt-e, avagy tovább él-e az ő hatása nemzetére?

* * *

Concha Győző munkásságának méltatásánál abból a megkülönböztetésből kell kiindulnom, amelyet ő maga soha szem elől nem tévesztett, mert mindig éles határvonalat vont egyrészt a publicisztika, vagyis közírodalom, másrészt a tudomány között.

Az ő saját meghatározása szerint közíróknak, publicistáknak eredetileg azokat nevezték, akik a magánjog művelőivel, a civilistákkal ellentétben, az állammal és ennek közjogával, valamint a nemzetközi joggal foglalkoztak.

A publicisztika azonban csakhamar elvált az állam-

mal foglalkozó tudományoktól. Az állammal ugyanis két cél megvalósítása érdekében lehet foglalkozni; — vagy tisztára elméleti célból azért, hogy az állami élet igazságait felismerjük; — vagy gyakorlati célból, azért, hogy ezeket az igazságokat egy bizonyos nemzet életében s az adott viszonyokhoz alkalmazkodva megvalósítsuk. Az előbbi cél esetében a szó valódi értelmében vett tudományos munkássággal van dolgunk s ennek eredményei gyanánt jöttek létre az állam- és jogbölcselet, a tételes közjog, a közgazdaságtan stb. A második cél esetében a közélet irányításának egy különleges módozatával van dolgunk s ennek eredményekép jött létre a gyakorlati politikának az az ága, amelyet manapság publicisztikának, közírodalomnak szoktak nevezni. A mai értelemben vett publicisztika tehát nem az, ami valamikor volt, t. i. tudomány, hanem egy olyan, a régi világban ismeretlen művészet, amely cselekvés helyett írói tevékenység útján iparkodik a gyakorlati politika céljait megvalósítani. S éppen azért, mert nem cselekedetek útján, hanem az írott szó erejével akar a lelkekre hatni, — s mivel nemcsak eszünkhöz, de szívünkhöz is akar szólni, — fejlettségének magasabb fokán esztétikai formákat ölt magára s az igazi nagy közíró publicista valósággal művésszé lesz.

Részletesen ismertettem Concha Győzőnek a publicisztikáról, a közírodalomról vallott felfogását azért, mert csakis így áll módomban Concha Győző munkásságából azt, ami az ő saját meggyőződése szerint is a publicisztika körébe tartozik, — tudományos munkásságától elkülöníteni s publicisztikai munkásságát a saját maga által kezünkbe adott mértékkel megmérni.

Concha Győző saját meghatározása szerint több mint húszra tehetjük azon dolgozatainak a számát, amelyek az állami és társadalmi élet aktuális kérdéseivel foglalkoznak s következésképp nem a tudomány, hanem a publicisztika körébe tartoznak. Ezt azonban nem azért emelem ki, mintha ezzel az ő munkásságának értékét leszállítani akarnám. Sőt, ellenkezőleg! Concha Győző egyéniségének egyik legszebb és legrokonszenvesebb vonását éppen ab-

bán látom, hogy őt az állam és a társadalom élete nemcsak mint gondolkozót, nemcsak mint tudóst, hanem áldozatra kész munkás felebaráti- és hazaszeretete következtében, mint embert is érdekelte. Oly nagy volt ugyanis benne a munkásságra sarkaló szeretet embertársai s a magyar faj iránt, oly nagy lelkesedés lobogott benne valahányszor a magyarság jövőjének biztosításáról volt szó, hogy szinte elemi kötelességének tartotta az állami és társadalmi élet aktuális kérdéseire hozzászólni s megoldásuk érdekében az ő nagy elméleti ismereteit és életbölcseiségét latba vetni. Publicisztikai alkotásain végigtekintve, — legelőször is témáinak sokféleségére s az általa megoldani szándékolt problémák nagyságára kell felhívnom a figyelmet. Concha Győző foglalkozott ugyan olyan kérdésekkel is, amelyek első tekintetre talán nem érdemlik meg egy olyan publicisztának a figyelmét, aki egyúttal nagy állambölcselelő is. De aki elolvassa pl. a női keresetről írt dolgozatát, csakhamar észreveszi, hogy Concha Győző a forradalmi átalakuláson átment modern társadalomnak egyik legnehezebb problémáját, a keresetre ráutalt nőnek a helyzetét vizsgálja s fejtegetéseiben nemcsak az idevágó irodalom ismerete nyilvánul meg, hanem mély életbölcseiség is. Pár, látszólag jelentéktelen problémától eltekintve, csupa nagy s nem egyszer azt mondhatnám, sorsdöntően nagy problémával foglalkozik.

Minthogy az ő felfogása szerint az államélet nem öleli fel a társadalom életét a maga teljes egészében, a társadalomnak tehát megvan a maga külön olyan élete, amelyben a nemzeti erőktől lényegesen különböző erők működnek, — problémáit két csoportba, t. i. a társadalmi és az állami élet problémáinak csoportjaiba oszthatjuk.¹ Társadalmi problémákat iparkodik megoldani akkor, midőn a társadalom életének ható erőit, a magyar társadalom betegségeit s egyes rétegeinek jelentőségét, illetve soruk mikénti alakulását vizsgálja. A társadalomban ható szellemi erőkkel foglalkozik azon dolgozataiban, amelyek-

¹ Az utóbbi csoportba tartozó dolgozatait Hegedüs Lóránt méltatja.

ben a keresztény vallásnak a társadalom harcaiban való szerepét, a laikus morál válságát s az angol egyházi viszonyokat tárgyalja. A magyar társadalom betegségeire s orvoslásuk mikéntjére mutat rá, — midőn kikel a jelszavak imádata ellen, midőn hangsúlyozza, hogy a társadalmat, bármennyire osztályokra tagozódik is, — az együvé tartozás, a szolidaritás érzésének kell áthatnia s az egységes állam alapzatául a végső céljaiban is egységes társadalomnak kell szolgálnia. S a magyar társadalom összetételének legkényesebb és legnehezebb problémáival foglalkozik, midőn kimutatja, hogy az ő felfogása szerint zsidókérdés ugyan van, de nem Tisza-Eszlár, nem Egan Ede, nem Bartha Miklós szellemében, nem a vallásos és a lelkében is magyarrá lett zsidóság, hanem a vallástalan és nemzetközi gondolkozású zsidó intellektuellerk szempontjából. S mivel ezeket világnézeti kérdések választják el a magyarságtól, nyíltan bevallja, hogy az ily értelemben vett zsidókérdést, mint világnézeti kérdést, sem törvényhozói, sem társadalmi úton megoldani nem lehet; — de emberséges keresztény *modus vivendi*t mégis találhatunk s ez abból áll, hogy az emberi és nemzeti létért való harcunkban a keresztény utánozza a zsidónak, ez pedig utánozza a kereszténynek a jó tulajdonságait.

S ugyanily kényes és talán még nehezebb problémát tárgyal akkor, midőn a magyar gentry kialakulását s a megmentésére irányuló kísérleteket tárgyalja.

A gentry elnevezést Angliában 1661 óta, vagyis azóta használják, amióta a hűbértokokra nehezedő honvédelmi kötelezettséget megszüntették. A lovagi intézmény ettől fogva vesztette el létjogosultságát, s ettől fogva nevezik azokat, akiknek lovagi címük van, valamint azokat, akik vagyonuk és jövedelmük nagyságánál fogva velük egyenlő társadalmi helyzetben vannak, — gentlemaneknek, összességüket pedig gentrynek. Minthogy a honvédelmi kötelezettség eltörlése következtében a lovagok összessége, mint jogi értelemben vett rend megszűnt, — gentryről jogi értelemben vett meghatározást adni nem lehet; — a gentrynek a fentebbiekben adott meghatározása tehát nem jogi, ha-

nem szociológiai meghatározás. Egy ilyen társadalmi s nem jogi értelemben vett fogalom nálunk is szükségessé vált; — mert a nemesi előjogok 1848-i megszüntetése következtében a köznemesség, mint jogi értelemben vett rend nálunk is megszűnt, — társadalmilag azonban, mint a magyar társadalomnak a főrendek után következő legelölkelőbb rétege, továbbra is fennmaradt. S mivel sokan voltak soraiban olyanok, akik birtokaikat elvesztették s mint tisztviselők, orvosok, mérnökök voltak kénytelenek megkeresni a kenyerüket, — a magyar társadalomnak a főrendekhez legközelebb álló rétege a 70-es évek elején épúgy felölelte a földbirtokos nemeseken kívül a birtok nélküli nemeseket és a régi értelemben vett honoráciorokat, mint Angliában. Ez a magyarázata, hogy bár a főrendek után következő legelölkelőbb társadalmi réteg nem teljesen ugyanazon elemekből tevődött össze mint Angliában, — ezt a réteget nálunk is gentrynek kezdték nevezni. A nálunk és Angliában gentrynek nevezett társadalmi réteg a XIX. század 70-es éveiben a külföldön és nálunk egyaránt válságos helyzetbe került s a földbirtok egy része a külföldön és nálunk is zsidókézzre jutott. Csakhamar kialakult tehát egy, a gentry megmentésére irányuló agrármozgalom, amelynek Németországban Meyer Rudolf és Vogelsang Károly voltak a főharcosai. Ez az agrármozgalom hozzánk is átcsapott s a nemesi birtok italmérési jogának megváltását, az örökjog reformját, a középbirtokokból hitbizományok alakítását, a reálhitel fejlesztését stb. tűzte ki céljául. E mozgalomnak heves ellenzői támadtak, akik antiszemitizmust, klerikális és feudális irányzatot véltek benne felfedezni s részint ezért ítélték el, részint pedig azért, mert az agrármozgalom valamennyi eszméjét Meyertől és Vogelsangtól átvett idegen eszmének tartották. Beksics Gusztáv, Berzeviczy Albert és Láng Lajos egyaránt helytelenítették az agrármozgalomnak a szabadelvűséggel össze nem egyeztethető törekvéseit. S ezt a helytelenítést nem volt képes ellensúlyozni sem Zsögöd, aki a középosztályt az ági öröklés útján, sem Tisza István, aki az első szülöttségi hitbi-

zomány útján akarta megmenteni. A magyar törvényhozást sokkal inkább érdekelték a meddő közjogi kérdések, a vármegyék reformja s az egyházpolitikai viták, mint a társadalomnak a rendezése, amely pedig egyedüli biztos alapja az egész állami életnek. E sivár meddőség közepette történt, hogy egy dúsgazdag és nagyműveltségű magyar mágnás, gróf Pálffy János 1907. nov. 14-én vöröskői várát és a hozzátartozó uradalmat végrendeletében középiskolai tanárok részére üdülöhelyül hagyta s a középosztály gyermekei részére ösztöndíjak és külföldi tanulmányúti segélyek létesítése céljából két, összesen közel tíz millió koronás alapítvány létesítését rendelte el. Gróf Pálffy Jánosnak ez a páratlanul nagyszabású elhatározása, amely mai pénzben több mint 15 millió pengőt szánt a középosztály támogatására, — indította Concha Győzőt a gentryről szóló tanulmánya megírására. Tanulmányának legnagyobb gondolata, hogy, t. i. az államot csak akkor tehetjük naggyá, gazdaggá és hatalmassá, ha naggyá és hatalmassá tettük a társadalmat, — örök igazság marad. De mivel Concha Győző ezt a gondolatot elsősorban a gentryre alkalmazva akarta megvalósítani, — sok és heves támadásban volt része. Elismerték, hogy a gentryről szóló tanulmány Concha Győzőnek értékesebb és alaposabb írásai közé tartozik; — de nem láttak benne mást, mint a gentry dithyrambusát, szerzőjében pedig nem láttak mást, mint az uralkodó osztályok csodálatosan buzgó tudósát, a nagy igazolót, aki előkelő tudományos köntösben megjelenő — s nem kis tehetségre és nagy irodalmi jártasságra valló írásaiban és egyetemi előadásaiban energikus védelmezője a jelen való állapotoknak. S midőn egyik kritikusa azt olvassa Concha munkájában, hogy a gentry a lovagi intézménynek modern alakja, — megjelenik Concha bírálójának lelki szemei előtt az egész magyar közigazgatás nagyszerű gentryápoló rendszere; — egy dohos levegőjű szolgabírói hivatal s benne az elmaradt, durva, a közigazgatási jog- és a magyar helyesírás elemeivel küszködő főszolgabíró úr, a népgyűléseket be-

tiltó, paraszterő kisisten, mint a gentrynek legjellegzetesebb típusa.

Az olyan tragédia, amelynek egy egész nemzet a hőse, — ezer- és ezerféleképp érezteti a hatását. S a magyarság tragédiájában éreztette olyanformán is, hogy a gr. Pálffy János végrendelete nyomán a gentry körül támadt egész vita csakhamar tárgytalanná vált; — Vöröskövárát a magyar állam feldarabolása, gr. Pálffy János páratlanul nagyszabású alapítványait a pénz értékének leomlása következtében elvesztettük.

Nem maradt ránk semmi más, mint gróf Pálffy Jánosnak és Concha Győzőnek az a közös gondolata, hogy ha meg akarjuk menteni, avagy naggyá akarjuk tenni az államot, — akkor előbb a társadalmat mentsük meg s ennek a testi, lelki és gazdasági jólétét emeljük a lehető legmagasabb színvonalra.

A világháború negyedik hónapjában írta meg Concha Győző Machiavelli feltámadása című cikkét. Machiavellismust lát abban, hogy Szerbia, akit védtünk, akit a török hódoltságból kiszabadulni segítettünk, akit Szólvicánál az eltiprástól megmentettünk, — tűrte, sőt *támogatta* azt az összeesküvést, amely a délszláv részeket tőlünk elszakítani akarta s ebből a célból trónörökösünket hitvesével együtt meggyilkoltatta. S Machiavellismust lát abban is, hogy Európa három vezető nemzete Szerbia védelmére kelve, bennünket a háborúba belekényszerített. S újból kifejti azt a sokat támadott álláspontját, hogy a háború válhatatlanul hozzátartozik a nemzetek életéhez egyszerűen azért, mert a nemzetek nem a szellem éteri világában, hanem a földön élnek; s bármennyire elemi kötelesség, hogy a háborút elkerülni iparkodjunk, — ha egyszer ránk kényszerítették, akkor végig kell harcolnunk a küzdelmet; s ebben a küzdelemben nem bestialitást kell látnunk, — hiszen a bestia önfeláldozásra nem képes, — hanem a nemzet akaratának legmagasabb rendű megnyilatkozását. Hiszen az emberiségnek e szívfacsaró, velőkig ható, szenvedéssel teljes nagy küzdelmeiben fakadnak a lelki erők legnemesebb virágai: a halálmegvetés; — az áldozatkész-

ség, az önzetlenség legnagyobb foka azoknál, akik a tűzben vannak, — az egymásért élés, a tűrés, a szenvedés, a lemondás az otthonmaradottaknál s a tiszta politikai erkölcs győzelmébe vetett törhetetlen hit mindannyiunknál.

Az a rettenetes csalódás, amely a világháború elvesztésével Concha Győzöt s vele együtt az egész nemzetet érte, — teszi indokolttá, hogy Concha Győző publicisztikai munkásságának jellemzését az ő legelső publicisztikai dolgozatának ismertetésével zárjam le. Ez a dolgozat 1890-ben az aradi vértanúk albumában jelent meg s »*A magyar faj hegemoniájá*«-ról szól. Írója maga elé képzelve az október 6-i kivégzések borzalmas jelenetét, — a kérdések egész sorozatát veti fel. Azok a bitófák, amelyeken kiszenvetettek, — »támasztó oszlopai voltak-e az emberiségnek?« »Nem az emberiség útjában álló akadály volt-e az a nemzet, amelyért meghaltatok?« »Nem az emberiség fennsőbb céljai ellenére oltódott-e ki életetek?« »Nem voltak-e rajongók, akiket összetörtek az európai világ történetének a kerekai?« »Az egyéni morál ítélőszéke előtt halálotok a honfihűség dicső áldozata volt; — de vajjon az emberi nemre van-e más jelentősége is, mint az, hogy ennek az erénynek egy újabb magasztos példáját hagyttatok az utókorra?« S e kérdésekre válaszolva megállapítja, hogy az aradi vértanúknak, — mint világtörténelmi tényezőknek az értéke a magyar faj értékével, fölényének és uralkodásának a jogosult voltával áll vagy bukik. Párhuzamot von tehát a magyar faj s a nemzetségek között s arra az eredményre jut, hogy a magyar faj hegemoniája nem egy fajnak, hanem az egész művelt emberiségnek az érdekében áll.

S ezt a tételt — mintha csak előre látta volna a megszállott területek magyarságának tragikus sorsát, — az emberiségre nézve értékesebb fajok hegemoniájának a jellemzésével igazolja. Míg ugyanis az emberiségre nézve kevésbé értékes fajok hegemoniája abban nyilvánul meg, hogy az uralmuknak alávetett más fajú népeket megsemmisíteni iparkodnak, — addig az emberiségre értékesebb fajok a nekik alárendelt egyéb fajokat illetőleg csak a

politikai hatalmat tartják fenn a maguk számára; — az emberi és az egyéni jogokat ellenben tiszteletben tartják; s az egyházban és az iskolában a közgazdasági élet és az irodalom terén mindenkit szabadon engednek érvényesülni. »A magyar faj hegemoniája« című tanulmány olvasóját különösen két nagy igazság ragadja meg. Akár vértanúkról, akár államférfiakról legyen szó, — az állami közélet tényezőinek nagysága a világtörténelem szempontjából mindig relatív; — a kis nemzeteknek tudás és karakter szempontjából még oly nagy államférfiai is eltörpülnek a világtörténelem színpadján a nagy nemzetek államférfiai mellett. A nemzetek értéke, a nemzetek nagysága azonban nem tagjaik számától, hanem kultúrájuk értékétől s több nemzetiségből álló államokban, — az alávetett fajok kultúrájának a megbecsülésétől függ.

Concha Győzöt, mint közíró, publicistát problémáinak nagysága, gondolatainak mélysége, s a kidolgozásokban megnyilvánuló művészet tesz nagygyá s emléké a magyar publicisztika történetében felejtethetlenné.

* * *

Concha Győző tudományos munkásságát ugyanaz a sokoldalúság jellemzi, mint amely az ő publicisztikai munkásságát jellemezte. Ezért kell az ő tudományos dolgozatait a szerint, amint másoknak a munkásságával foglalkozik, — vagy pedig a saját tudományos kutatásainak eredményeit tárja elénk, — két csoportba osztanom. Az első csoportba tartoznak a publicisztika és a közjog irodalomtörténetét érdeklő dolgozatai, akadémiai emlékbeszédei és jelentései, valamint bírálatai.

A második csoport két alcsoportra válik szét, s az egyikbe a tételes alkotmányjog és a közigazgatási jog, a másikba pedig az állambölcelet és a közigazgatástan körébe vágó dolgozatai tartoznak.

A magyar publicisztika történetét két kisebb dolgozata és egy nagyobb tanulmánya érdekli, t. i. a »Vexatio dat intellectum« s »Az angolos irány politikai irodalmunkban a mult század végén« című dolgozatai, — valamint »Eötvös és Montalembert barátságáról« írt nagyszabású

munkája. Mivel az első két dolgozat eredményeit »*A 90-es évek reformeszméi. és előzményeik*« című nagyobb tanulmányába is felvette, — az Eötvös és Montalambert barátságáról szóló tanulmányt pedig tagtársam, Hegedüs Lóránt fogja méltatni, — én csak két irodalomtörténeti tárgyú munkájáról emlékezem meg. Ezek közül a Szabó Béla közjogi munkásságát méltató tanulmány s az Akadémia ügyrendje értelmében elkészített önéletrajz világítanak rá arra, hogy Concha Győző miért írt öt irodalomtörténelmi tárgyú dolgozatot, miért vállalkozott négy emlékbeszéd megtartására, miért bírálta meg 34 írónak a munkáját s a Magyar Tudományos Akadémia részére írt előadói jelentéseit is figyelembevételre, miért foglalkozott közel félszáz dolgozatban oly behatóan a mások tudományos munkásságával? Concha Győző teljesen tisztában volt azzal, hogy a bírálatok írására fordított munkának mi az óriási hátránya? Mivel szerinte a legjobb bírálat az volna, ha a bíráló az általa megkritizált munka helyett egy jobb munkát írna, ez azonban nagyon sok okból lehetetlen, — a bírálói tevékenység szerinte mindig egy bizonyos *meddőséggel* jár. Concha azonban e meddőséget tudva is behatóan foglalkozott a mások munkáinak méltatásával és bírálatával azért, — mert az ő felfogása szerint rendszeres kritikai tevékenység hiányában tudományról beszélni sem lehet. Szerinte ugyanis ha a saját szellemi glóbusunk minden pontját gondosan nyilván nem tartjuk, ha elődeinknek s egymásnak a munkáit továbbhaladásunkban fel nem használjuk, ha a mások munkáiba becsúszott tévedéseket illő kritikával el nem távolítjuk, ha a külföld kérészéletű tudományos eredményein is kapva kapunk, a magyar tudomány alkotásait **ellenben** figyelmen kívül hagyjuk, — akkor egymástól elszigetelten élő tudósaink ugyan lehetnek, de tudományról s ami még fontosabb, magyar tudományról beszélni sem lehet.¹ A méltatás és a kritika szükségességéről vallott meggyőződése vitte rá Concha Győzőt egyrészt arra, hogy a magyar publicisztika és a ma-

¹ „Szabó Béla elfeledett közjogásunk“ c. ért. 70. old.

gyar közjog multját kutassa, másrészt a saját szavai szerint arra, hogy a korabéli magyar szellemi glóbus minden olyan pontját, amely az ő szaktudományával a legtávolabbról is összefüggött, — gondosan nyilvántartsa és megvilágítsa.

Hónapokat töltött el a Nemzeti Múzeumban, hogy összegyűjtse és feldolgozza azt a közel 300 pamflétet, amely nálunk 1790. táján a francia forradalom hatása alatt megjelent. Maga is elismerte, hogy ezek közt sok volt a teljesen értéktelen alkotás; sőt — mivel a felvilágosodás éle a katolikus egyház ellen irányult, — sok volt az olyan röpirat, amelyeknek sekélységét és ürességét csak bárdolatlan nyersségük és ízléstelenségük, ripők modoruk s az a megvetés és gúny multa felül, amellyel a katolicizmust ostromolták. S Concha mégis feldolgozta e röpirati anyagot, valamint a cáfolásuk céljából kiadott ellenröpiratokat. Miért? Mert »komolyabb háttérük van, mert csak egyik szemét alkotják annak a láncolatnak, amelynek végén a rendi viszonyokban való hit megingása s ezzel együtt egy más alapú társadalom első homályos képe válik ki«.

A röpiratok ugyanis nemcsak az egyház, hanem az egész rendi társadalom ellen irányultak s a sok salak közt több értékes alkotást is találhatunk. S ha ezeket is figyelembe vesszük, akkor kiderül, hogy a XIX. század harmincas éveinek reformmozgalmai semmiféle olyan új eszmét nem hoztak felszínre, ami már ezen röpiratokban is fel ne tűnt volna; sőt a XIX. század harmincas éveinek reformeszméi el sem érik az 1790 körüli éveknek az irodalomban megnyilvánuló szellemét se bőségre, se mélységre nézve. Ez utóbbi állításának igazolása érdekében behatóan ismerteti a reformeszméket tárgyaló nagyobbbszabású röpiratokat, amelyeknek szerzői közül a legfényesebb írónak gr. Batthyány Alajost, legszenvedélyesebbnek Laczkovics Jánost, legmélyebbnek Hajnóczy Józsefet, legérdekesebbnek az »Igaz hazafi« című röpirat névtelen szerzőjét s leginkább a külföldi szellem hatása alatt állónak Martinovics Ignácot találta. Ezen öt írónak remekül megrajzolt arcképe után, —

az ú. n. angolos irány képviselőinek, t. i. Barits Adalbertnek és Aranka Györgynek a munkáit jellemzi s a munkáikról írt bírálatában ő jár mint úttörő azoknak az élén, akik az angol-magyar alkotmány és önkormányzat rokonságát tagadják; s ép ezért a magyar rendi önkormányzatot és az angol klasszikus selfgovernmentet csak abból a célból engedik összehasonlítani, hogy az eltérésekre annál élesebben rámutathassanak.

Concha Győző emlékbeszédei, akadémiai előadói jelentései és bírálatai szellemi glóbusunk minden pontjára rá akarván világítani, — csodálatos sokoldalúságról tesznek tanúságot. Concha Győző nemcsak a publicisztikára s a jog- és állambölcseletre terjeszti ki az ő méltató és bíráló tevékenységét, midőn br. Eötvös Józsefnek, Vázsonyi Vilmosnak, Réz Mihálynak, Pulszky Ágostonnak, Kuncz Ignácnak, Dell'Adami Rezsőnek nagyon különböző értékű munkáit ismerteti s magasztaló, elismerő vagy le-sújtó kritikát gyakorol felettük; — hanem kiterjeszti ezt a kritikai munkásságot a hozzá még elég közel álló szociológiára is, midőn Kuncz Jenő, Dobranszky Péter, Király Péter és Jászi Oszkár műveit, s kiterjeszti a már jóval távolabb álló alkotmányjogra és közigazgatási jogra is, midőn Korbuly Imre, Kmetty Károly, Nagy Ernő, Polner Ödön, Grünwald Béla, Gruber Lajos, Nagy Olivér s több más közjogászunk munkáit teszi kritika tárgyává. De ezekből az adatokból még korántsem ítélni lehet meg Concha Győző sokoldalúságát. Hiszen Concha Győző emlékbeszédet tartott a polyhistor Brassai Sámuel s a politikus Pulszky Ferenc felett; — s megbírált a Huttkey Lipótnak Mikes törökországi levelei, Baranyainak Buddha és Krisztus, Márfy Mantuanonak Ködkép és valóság a Balkánon, Balogh Ernőnek A magyar kultúra és a nemzetiségek, Gaál Jenőnek, a nagy közgazdásznak Széchenyi István, Szekfü Gyulának, a *histoire contemporaine* művelőjének Három nemzedék, egy hanyatló kor története s Bodnár Zsigmondnak Szellemi haladásunk törvénye című munkáit; — s ezzel sem elégedve meg, kiterjesztette az ő bíráló munkásságát olyan külföldi írókra is, akik a magyar tudo-

mány fejlődésére hatást gyakoroltak, vagy akikre a magyar tudomány figyelmét felhívni jónak látta. Emlékbeszédet mondott Gneist Rudolf felett; — s méltatta Stein Lőrincnek, Bähr Ottónak az államtudományok körébe tartozó, — s Chlumetzkynek az államtudományoktól teljesen távol álló munkáit. E sokoldalúságnak természetesen hátterei is voltak. Hogy csak egy példát hozzak fel, — egyik legkiválóbb emlékbeszédének szembeötlő nagy fogatkozása, hogy Pulszky Ferenc nagyszabású portréjából az archaeológusnak a szakszerű méltatása természetesen hiányzik. De viszont a tárgytól még oly távol álló írók feletti kritikáját is meg tudta indokolni, s az ilyen bírálatokban is nagy irodalmi tájékozottságról, hatalmas vitatkozó készségről s nagy tudásról és bölcseségről tesz tanúságot. Hogy azt a bírálatot emeljem ki, — amelynek tárgya az ő szaktárgyától talán legtávolabb állott, — Bodnár Zsigmondnak, az irodalomtörténésznek Szellemi haladásunk törvényéről írt munkáját pl. azért bírálta meg, mert ez a törvény, Bodnár saját állítása szerint, egyetemes érvényű törvény s következésképp Concha Győző kutatásainak tárgyai, az államra és a társadalomra is kiterjed. S jellemző, ahogy a Bodnár-féle törvény tarthatatlan voltát kimutatja. Mi a Bodnár-féle felfedezés lényege? Az, hogy az emberiség szellemi fejlődése ritmikus folyamat: az új eszme mindig ideális; — harca a megvalósulásért ideálreális, mert a való étellel való megalkuvást tételez fel; — s a megalkuvást szükségképpen a realizmus követi. Midőn a realizmus reakcióba csap át, a káros hatást csak egy újabb eszmének a felvetésével lehet ellensúlyozni s erre újból kezdetét veszi, hogy soha véget ne érjen az idealizmus, az ideálrealizmus és a realizmus váltakozása. Concha kimutatja, hogy Bodnár e törvényében semmiféle új vagy eredeti gondolat nincs. Hiszen vegyük a történelmi felfogásnak Kanttól elítélt irányait: az abderitaságot, amely a fennállóhoz ragaszkodik, — a chiliasmust, amely az örök haladást követeli s a terrorizmust, amely eszméit erőszakkal is megvalósítja. Mik ezek, ha nem Bodnár realizmusa, idealizmusa és ideálrealiz-

musa? S Condorcet marche de raisonja, Krausz thesisének, antithesisének és synthesisének ritmusa, — Comte görbe vonala s Gioberti csigavonala, amelyekkel e különböző írók a szellemi haladást szemléltetni akarják, Bodnárénál sokkal mélyebb tartalmú megokolással ugyancsak a szellemi haladás törvényét fejezik ki. Bodnár törvénye költői ábránd, alkalmazása pedig a közélet máról-holnapra változó eseményeire kételyt támaszt egész vállalkozásának komolysága iránt.

S ugyanilyen szellemben a tudományos irodalmat ugyanily szuverén módon felhasználva álláspontjának igazolására, — írja meg Concha Győző többi bírálatait és méltatásait, valamint emlékbeszédeit is. De természetesen az a nagy tudás, amelyet bírálataiból kiolvashatunk, — annál feleslegesebb erőfeszítésnek tűnik fel, mennél kisebb jelentőségű írókra pazarolja kincseit, s annál magasabbra emeli kritikáinak értékét, mennél nagyobbszabású s az ő szakmájához mennél közelebb álló írókat tanulmányoz.

* * *

E sokoldalú és nagyszabású bíráló tevékenység volt Concha Győző legfőbb szellemi gyönyörűsége, de egyúttal a legtöbb kellemetlenség, összeütközés és fájdalmas emlék forrása is. Ez a magyarázata annak, hogy Concha Győző ránk maradt önéletrajzában egyéb tudományos munkásságát alig érinti; — bírálataival azonban s a hozzájuk fűződő fájdalmas emlékekkel behatóan foglalkozik. E fájdalmas emlékü bírálatok közül kettőt ismertetek s ezek közül az egyik Gaál Jenő, a másik Nagy Ernő tudományos munkásságára vonatkozik.

A Magyar Tudományos Akadémia Gaál Jenőnek Széchenyiről írt nagy munkáját Concha Győző kritikájának hatása alatt nem eredeti terjedelmében, hanem megcsonkítva tette közzé s a kihagyott 180 oldalnyi szöveg a szerző kiadásában külön jelent meg. A munkának ezt a megcsonkítását rendkívül sok izgalom előzte meg, de Concha Győző a nagybeteg író családjának kérelmére

sem tudott olyasmit tenni, ami meggyőződésével ellenkezett; — nem tudta megadni az imprimaturt a munka teljes egészére; — s bevárva Gaál Jenő felgyógyulását, az Akadémia által kiküldött bizottság elé terjesztette jelentését. E jelentésből kitűnőleg Gaál Jenő munkájának Concha szerint egy teljesen elfogadhatatlan tétel volt, mintegy a csattanója. E tétel szerint Széchenyi nagyságát abban kell keresni, mennyivel megelőzte Darwint s mennyivel korábban alkalmazta a létért való küzdelemnek a természeti világban érvényesülő elvét az ember erkölcsi világára? Concha Győző kimutatta, hogy ez a tétel a mélyen vallásos Széchenyi egész gondolatvilágával a legélesebb ellentétben áll, s mivel a darvinizmusról szóló fejtegetések gróf Széchenyi Istvánt, a Magyar Tudományos Akadémia alapítóját a valóságnak meg nem felelő színben tüntetnék fel, még pedig egy olyan munkában, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia ad ki, — javasolta e fejtegetések elhagyását. A kiküldött bizottság Concha Győző álláspontját egyhangúlag elfogadta.

Fájdalmas volt Concha Győzőre nézve ez a kritika azért, mert Gaál Jenőt, mint tudóst igen nagyra becsülte s vele a legjobb viszonyban volt.

De ugyanily nagyra becsülte Concha Győző Nagy Ernőt is s mégis kötelességének tartotta, hogy Nagy Ernőnek a Magyar Tudományos Akadémia tagjává leendő megválasztását három ízben megakadályozza azon a címen, hogy közjoga az akadémiai babért nem érdemli meg.

A magyar közjogászoknak, sőt a külföldieknek is az volt Nagy Ernő idejében a legnagyobb fogyatkozásuk, hogy munkáik valósággal telítve voltak a tételes közjogba bele nem tartozó olyan fejtegetésekkel, amelyek a jogszabályok alkotásának okait és céljait kutatták, megfestették a történelmi hátteret, párhuzamot vontak a saját államuk és egyéb államok alkotmánya között stb. Ezzel az ú. n. publicisztikai módszerrel egy volt kereskedelmi jogász, Laband szakított, aki közjogában is az érvényben levő jogszabályok dogmatikus kifejtésére fektette a súlyt, épúgy, amint ezt a magánjogászok a magánjogban tették;

— s ezzel megalapította a modern közjogot s meghonosította az államtudományok terén is a publicisztikai, vagy másképp államtudományi módszer ellentétét, az ú. n. jogtudományi módszert. Laband munkája korszakot alkotott nemcsak Németországban, hanem az egész világ közjogi irodalmában. Ennek a világszerte elterjedt irányzatnak a hatása alá került Nagy Ernő, midőn magyar közjogát megírta. Valamint Laband a világirodalomban, ugyanúgy Nagy Ernő munkája nálunk is egy új korszakot nyitott meg a magyar közjog irodalmában. De mivel Nagy Ernő nem ismerte oly alaposan a mi történelmi alkotmányunk szellemét, mint Concha Győző, — Nagy Ernő közjoga a magyar alkotmányjog történelmi jellegét érzékeltetni, — egyes jogintézményeinek különlegesen magyar jellemvonásait feltüntetni nem tudta s a kezdet nehézségeivel küzdve, több kérdés tárgyalásánál tévedett. Concha Győző volt az, aki e hibákra rámutatott; — s ki kell emelnem, hogy az a viszonzó, amelyben Nagy Ernőnek válaszolva, — álláspontját kifejtette, — a magyar kritikai irodalomnak mindenkor egyik legfőbb büszkesége lesz.

De bármily nagyra értékeljem Concha Győző *Közjog és magyar közjog* címen közzétett viszonzóválaszát, valamint br. Eötvös József állambölcselete és a külföldi Kritika című tanulmányát, — szerintem Concha Győző mint kritikus abban a bírálatában jutott el a tetőpontra, amelyet Pulszky Ágostonnak »A jog- és állambölcselet alaptanai« című munkájáról írt. Bírálatát egy, a jogbölcselet legújabbkori történetét vázoló s rendkívül értékes tanulmánnyal alapozza meg.

Concha Győző szerint a XVIII. századnak s a XIX. század első felének egetverő idealizmusa az egész külvilágot az emberi öntudat alkotása gyanánt tüntette fel. Ez az elvont alanyi idealizmus Franciaországban tört a legkérelmezhetlenebb következetességgel valósulásra a nagy forradalomban s annak befejezésében a napoleoni korban. Következménye az a hit volt, hogy az európai emberiség egy egységes egészet alkot, az emberi jogok pedig örökérvényűek.

A XIX. század folyamán a nemzeti különállás gondolata mind erősebb lett; — s következésképp mind többen és többen helyezkedtek arra az álláspontra, hogy az európai emberiség egysége üres fantom, az emberi jogok örök-érvényűsége pedig mese és nem valóság. Szakitottak tehát az elvont alanyi idealizmussal, amely a dolgok lényegét kutatta s megelégedtek a tényeknek s ezek alapján a tünemények láncolatának a felderítésével.

Az új irányzat a társadalmi tünemények tanában is az exakt természettudományi módszert alkalmazta s egy új tudománynak, Comte Ágoston társadalmi természettanának vetette meg az alapját. De bármennyire a tényekből indult ki, Comte az ő csodálatosan nagy hatását Concha Győző szerint mégis annak köszönheti, ami ellen állandóan küzdött, t. i. a társadalomtanában megnyilvánuló idealizmusnak. Hiszen a legnagyobb hatást munkája dinamikus részében, vagyis a történetbölcseletben érte el, még pedig azzal, hogy az emberiséget fejlődésének valamennyi századán át egy és ugyanazon személynek tüntette fel, sorsának alakulását rajongó áhítattal kísérte s a szociológia legfőbb feladatát az emberiség bajainak orvoslásában látta. Concha Győző szerint mindez tapasztalással nem igazolható pusztá feltevés, egy nagy gondolkozónak a fenséges idealizmusa volt. Comte idealizmusa csak azért nem ötlött szembe, mert eltakarta a természettudományi phraseologia s a Comte munkáiból kiáradó világosság és érthetőség. A kornak a pozitivitás iránti szükségletét Comte után első sorban és legfőképpen Herbert Spencer érezte át és elégítette ki a legnagyobb mértékben. Az ő társadalmi természettana csak része volt egy olyan az egész mindenséget felölelő nagy gondolatépületnek, amelyenhez hasonló angol gondolkozó előtte még soha létre nem hozott. Concha Győző Spencer eredetiségét abban látja, hogy az egész mindenségnek s ezen belül az emberiségnek a tüneményeit is ugyanazon egy végső elvre, az erőfenntartás elvére vezeti vissza. Szerinte ugyanis minden lét anyagból és mozgásból áll; a mozgást mindig az erő idézi elő; — ez pedig elpusztíthatatlan s csak más formát ölt változásaiban. Az emberi világ tüneményei tehát alapjuk-

ban véve ép úgy mechanikusak, mint a csillagok világának tűneményei, de ennél sokkal bonyolultabbak; a szociológia végeredményben szintén természettan s az egész mindenségen áthúzódó fejlődésnek, az evolúciónak a törvénye a társadalom életében is érvényesül.

A társadalom ennek következtében Herbert Spencer felfogása szerint nem tervszerűen és tudatosan, hanem — az emberi számításnak az értelemnek nagyon kis szerepet hagyva, — önmechanismusa, az öntudatlan szokás útján fejlődik tovább. Ezért kell, hogy a fejlett társaságokban is az állami be nem avatkozás elve érvényesüljön; sőt mennél fejlettebb lesz a társadalom, s mennél nagyobb lesz az önként beálló összhang a társadalom alkotó elemei között, — az állam kényszerű beavatkozása annál feleslegebbé válik. Concha Győző szerint a szerves evolúció gondolata vitte rá Spencert arra, hogy a szociológia legfőbb feladatát ne a mai társadalom gazdasági, erkölcsi és kormányzati jelenségeinek a kutatásában lássa, hanem abban, hogy kimutassa a társadalmi organizmus keletkezését. Ezért foglalkozik Spencer oly behatóan a kezdetleges népek életének vallási, családi, jogi, gazdasági és erkölcsi viszonyainak tanulmányozásával, s ezért tűnik fel az ő szociológiája a kezdetleges népek néprajzának, néplélektannak.

Concha Győző szerint Spencer szociológiája rendkívül nagy hatást gyakorolt az angolok gondolkozására s egy külön iskolának a kialakulására vezetett.

De ugyancsak nagy hatást gyakorolt a pozitivizmus Franciaországra is, ahol Littré hatása alatt, — Olaszországra, ahol Villari, Trezza, Guarin de Vitri, Lombroso és Ferri hatása alatt, — Oroszországra és Amerikára, ahol Wyruboff, Roberty és Carey hatása alatt jöttek létre különböző pozitivisták iskolák. Concha Győző szerint a pozitivizmust illetőleg legtartózkodóbban még a németek viselkedtek, akiknél csak »az örökké elégedetlen Düring« s »a szellemi szaporaság egy nemében szenvedő Gumplovic« álltak határozottan a külföldi pozitivizmus oldalára.

A pozitivizmus tehát világszerte elterjedt szellemi

áramlattá növekedett s természetesen hozzánk is eljutott. Eleinte csak Kállay Béni és Halász Imre fordításainak az előszavaiban; s Pauler Gyulának a pozitívizmus pápáját, Comte Ágostont méltató cikkeiben látjuk feltűnni a pozitív gondolkozás nyomait. Később már a pozitívizmus hatása alatt önálló munkák jönnek létre Lánczy Gyula, Beöthy Leó, Böhm Károly tollából s közülök emelkedik ki az, aki a pozitívizmust a jog- és állambölcselet terén a külföldiekénél egyetemesebben és a nem pozitív gondolkozás kritikus felhasználásával törekszik megalapozni, t. i. Pulszky Ágoston.

Előre bocsátottam Concha Győzőnek e fejtegetéseit azért, mert kitűnik belőlük Conchának, mint kritikusnak legjellemzőbb tulajdonsága. Concha Győző oly alaposan áttanulmányozta a megbírált író tanulmányának tárgyát, hogy szinte azt érezzük, talán jobb lett volna, ha Concha nem kritikát ír, hanem a jog- és állambölcselet alaptanait Pulszky helyett ő maga fejt ki. Természetes tehát, hogy kritikája rendkívül mélyen járó és alapos volt. De minket nem Pulszky Ágostonnak a méltatása, mint inkább az érdekel, miben tér el Concha Győző gondolkozása ezen bírálatából kitűnőleg Pulszkyétól s egyáltalán a pozitívizmustól? Concha Győzőt Pulszky Ágostonhoz a kora ifjúságukban keletkezett és a sírig tartó barátság fűzte; s a világfelfogásban soha meg nem szűnő ellentét választotta el tőle. Ez a világnézeti ellentét kiterjedt Pulszky és vele együtt a pozitivisták módszerére, a szerves evolúciónak Pulszky által is hirdetett gondolatára s az ezek útján elért következtetésekre, vagyis Pulszky munkája egy részének a tartalmára is.

Concha Győző szerint az ember csak azért tudja a természetet az érzéki tapasztalás útján megérteni, mert egy a természeti világnál magasabbrendű világához, a szellem világához tartozik. A pozitívizmus módszerét tehát azért nem lehet elfogadni, mert azt kívánja az embertől, hogy a saját szellemi világának törvényeit kutatva, szálljon lejjebb s a merőben érzéki, vagy lagalább is az exakt bizonyosságú tapasztalásra támaszkodjék. Ez azonban le-

hetetlen, mert szellemi tüneményekre érzéki tényeket mértékül nem alkalmazhatunk. S ép ezért azok, akik mint Pulszky és a pozitivisták, — a szellemet önálló ténynek el nem ismerik, — szellemi mivoltát és alkotásait sem lesznek képesek megmagyarázni. Az ember ugyanis csak kezdetben él a természettel békében, mint annak egyszerű része; művelődése folyamán — amely nem más, mint elszakadás a természettől, — küzd vele; s végül kisebb-nagyobb győzelmek után elválik a természettől. Ezt látjuk, ezt tapasztaljuk. De megmagyarázni csak akkor tudjuk, ha a szellemet az ő teremtettségével feltételezzük.

Valamint Pulszkynak és a pozitivistáknak a módszerét, ugyanúgy nem fogadja el Concha Győző a szerves evolúcióra vonatkozó álláspontjukat sem. Mert ha a szerves evolúció azt jelenti, hogy az egyneműeknek okvetlenül külön-neműekre kell szétválniuk, akkor a külön-neműekből kiváló egyneműeknek is újra külön-neműekre kell válniuk és semmiféleképpen sem lehet belátni, hogyan és miért jut e folyamat az egyensúly állapotába, s hogyan és miért semmisülnek meg azok az erők, amelyeknek megsemmisíthetetlenségét tartja Spencer a legfőbb, a legbizonyosabb ténynek?

Ami végül Pulszky kutatásainak az eredményét illeti, Concha Győző ezeknek nagyrészt elfogadja, bár semmiképpen sem bírja belátni, hogy ezen eredményekhez csakis a Pulszky által választott úton, a pozitivizmus útján lehetne eljutni.

De sem a módszert, sem az eredményt nem tudja elfogadni több rendkívül fontos kérdést illetően.

Pulszky szerint a társadalom egy uralkodó és több alárendelt társadalomból áll. Concha Győző szerint ez helytelen; a társadalom ugyanazon egy államon belül mindig egységes, s ép ezért, ha tovább tagozódik, akkor nem alsóbbrendű társadalmak, hanem osztályok és rendek jönnek létre.

Pulszky szerint vallási társadalom is van. Concha szerint a vallás szentesítheti, fenntarthatja, módosíthatja és szétbonthatja a társadalmakat; megindíthatja keletke-

zésüket; ideált nyujthat, amelyet a társadalom megvalósítani iparkodik; de társadalmat nem alkothat, egyszerűen azért, mert a társadalom ellentétes érdekei s a köztük végbemenő küzdelem a vallást közvetlenül nem érdeklik, mert a vallás az érdekek harcán túl emelkedik.

Pulszky szerint az állam nem más, mint az öntudatra és külső hatalomra jutott azon társadalmi érdek, mely elég erős minden más érdeknek parancsolni; az állam a társadalom hatalmi szervezete. Concha Győző szerint ezt a meghatározást lehetetlen elfogadni, mert imperatív mandátumok által megkötött követi rendszert von maga után s mint ilyen kiegyenlíthetetlen ellentétben áll a népképviselési alkotmánnyal s a királyság és a képviselési köztársaság intézményeivel. Az állam Concha szerint nem azonos a társadalommal, az állam a társadalom mellett, mint teljesen önálló erőforrás működik.

S végül Pulszky Ágost és Concha Győző egyaránt elvetik azt az álláspontot, hogy idővel — ha a társadalom alkotó elemei közt az összhang teljessé lesz, — az államnak a társadalom életébe való beavatkozása teljesen feleslegessé válik. Concha Győző szerint ez az álláspont logikus akkor, ha a szellem teremő erejét állítjuk s az államot az emberi szellem tudatos alkotása gyanánt fogjuk fel. Ellenben logikai ellenmondás, ha a szellem teremő erejét — amint ezt Pulszky Ágoston teszi — tagadjuk, mert az öntudatlan ösztönszerű fejlődésnek a feltételezése szükségképen azt kell hogy eredményezze, amit Spencer-nél eredményezett, t. i. az állam be nem avatkozását a társadalom életébe, vagyis az ú. n. adminisztratív nihilizmust.

Behatóbban ismertettem Concha Győzőnek mint bírálónak a munkásságát azért, mert bírálataiban bontakozik ki előttünk az ő hatalmas egyénisége. Elvi álláspontjainak az érvényre juttatásánál a makacsságig következetes, a konzekvenciák levonásánál kérlelhetetlen, a vitatkozásban féltelmetes ellenfél; de ezzel egyidejűleg pártatlan és igazságos bírő, akit nem képes megtántorítani sem barátság, sem kartársi viszony; csodálatos nagy irodalmi ismeretek-

kel rendelkező tudós, akinél nem tudjuk mi lep meg jobban bennünket; tudásának mélysége, kritikai munkásságának nagy arányai és sokoldalúsága, vagy pedig a szakbavágó irodalom beható ismerete? Concha Győzőnek, mint bírálónak a nagyságát, mi sem bizonyítja jobban, mint az az ür, amelyet maga után hagyott; amióta ő nem tart többé szemlét szellemi életünk glóbusának minden pontja felett, — államtudományi kritika tulajdonképpen nincs.

* * *

Concha Győző azt a kritikai szellemet, amely őt mások munkásságának a felülbírlására serkentette, — a saját tudományos munkásságába is átvitte.

Ez a magyarázata annak, hogy a külföldi tételes jogot tanulmányozva, az összehasonlítás módszeréhez folyamodik; hogy a saját jogunkat illetőleg a hiányok feltárását s a reformoknál való közreműködést tartja legfőbb feladatának; s végül hogy más államok tételes jogának a feldolgozásánál is iparkodik rámutatni a fogyatozó-sokra.

A saját tételes **jogunkra** vonatkozó hét kisebb dolgozatában részint az alkotmányjog körébe vágó vitás kérdésekkel foglalkozik s a felhatalmazás alapján való rendeletalkotásnak s az országgyűlési tagok tanúskodási kötelességének vitás kérdéseit tisztázza; — részint közigazgatási jogunknak a hetvenes években fennállott nagy fogyatozásait emeli ki, s a rendi jog egynémely maradványára, fegyelmi jogunk gyarlóságaira, a hatásköri bíraskodás hiányának káros következeiseire s közigazgatási hatóságaink gyakorlatának az ingadozásaira mutat rá.

A saját tételes jogunkra vonatkozó munkáinál összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőségük van azon szintén a magyar jogot érdeklő munkáinak, amelyekben a fogyatozásokból mintegy a következtetést vonja le reformjavaslatok alakjában s amelyekben mint a magyar államnak saját maga által kinevezett kodifikátora szerepel.

A közigazgatási ankétról írt munkájában mutat rá arra, hogy éles ellentétben a magyar joggal, hogyan jön-

nek létre a reformok Angliában? Az angol törvényhozás sohasem elméletek után indul, midőn a meglevőt átalakítja; — hanem minden nagyobb szabású reform megalkotása előtt egy-egy bizottságot küld ki, amely tanúkat és szakértőket hallgat ki; helyszíni szemléket tart; évekig tartó munka árán hatalmas kötetekben a tények ezreit tárja a törvényhozás elé; a tények ezrei alapján mutatja ki a jogrend egyik vagy másik ágának a fogyatkozásait; — s a tények ezzeire építi fel a maga következtetéseit, t. i. a tervbe vett reformokat. Nálunk ily értelemben vett ankétok nincsenek. A javaslatokat a minisztériumok hivatalos kodifikátorai készítik — az élet ismerete nélkül s nagyon sokszor a külföld hatása alatt.

Ezen inkább elméleti jelentőségű tanulmányától eltekintve Concha Győző tulajdonképeni kodifikátori, illetve helyesebben a reformjavaslatokat felülbíráló munkássága két részre válik szét.

Az egyik rész az alkotmányjogot érdekli s korának legidősebb kérdéseire: a választói jog és a főrendiház reformjára vonatkozik, s Concha Győzőnek a magyar faj iránti lángoló szeretetéről s józan konzervatív gondolkodásáról tesz tanúságot. A másik rész a közigazgatási jogot érdekli s a vármegyei önkormányzat reformjára s a közigazgatási bíraskodás meghonosítására vonatkozik.

Concha Győző az önkormányzatot illetőleg a magyar rendi világ vármegyei önkormányzatának, az angol grófsági önkormányzatnak s az angol klasszikus selfgovernment legnagyobb bűvárának, t. i. Gneist Rudolfnak a hatása alatt áll. Hallani sem akar tehát a francia forradalomnak arról a korszakalkotó nagy vívmányáról, amely különbséget tesz országos és helyi érdekű ügyek között s az országos érdekű ügyekben a rendi világ partikularizmusával szakítva az önkormányzatot megszüntette s az állami egység nevében csak egy akaratot, a központi kormány akaratát engedte érvényesülni; a helyi érdekű ügyekben ellenben elismerte az önkormányzatot, s mindössze azt kötötte ki, hogy a központi kormány a különböző önkormányzati alakulatok felett felügyeletet gyakorolhasson s törvénybe

ütköző határozataikat megsemmisíthesse. Concha Győző ezt az álláspontot, mint a magyar jog szellemével ellenkezőt, elvetette, — az önkormányzat hatáskörének a helyi érdeklő ügyekre való korlátozását mint az önkormányzat lealacsonyítását fogta fel — s az önkormányzat lényegét az országos érdeklő ügyek intézésében látta.

S ugyancsak a régi magyar jog, az angol jog és Gneist Rudolf hatása tükröződik vissza Concha Győzőnek abban a tanításában is, amely szerint önkormányzatot *nobile officium*, vagyis ingyenes szolgálat nélkül elképzelni nem lehet. Pedig ha ebből a szempontból vizsgáljuk a mai modern államok megyéinek és községeinek az önkormányzatát, akkor arra a szomorú eredményre kell jutnunk, hogy önkormányzat egyszerűen nincs. Concha Győző tudta, de nem akarta levonni a következtetést abból a tényből, hogy az ingyenes szolgálat az önkormányzatot arisztokratikussá teszi s következésképp, ha az ingyenesség fogalmi kellék volt az arisztokratikus rendi önkormányzat szempontjából nálunk s a klasszikus *selfgovernment* szempontjából Angliában — nem fogalmi kellék ma, amikor az arisztokratikus önkormányzattal mindenütt szakítottak s helyette mindenütt a népképviseleti alapon szervezett demokratikus önkormányzatot fogadták el. Igaz, hogy a népképviseleti elv keserű csalódásokat szült, de a csalódások nem az arisztokratikus önkormányzathoz való visszatérést vonták maguk után, hanem amint Amerika, Olaszország és a Németbirodalom példái mutatják, diktatúrára, fascizmusra, hitlerizmusra vezettek községekben és megyékben egyaránt.

Concha Győző a hatáskörön és az ingyenességen kívül még egy tekintetben állott az angol *selfgovernment* és Gneist hatása alatt, t. i. az önkormányzati tisztségek mikénti betöltésének a kérdésében. Concha Győző a kinevezés mellett foglalt állást s egyik legfőbb érve az volt, hogy kinevezési rendszer esetén azért lehet kiválóbb tisztviselői kart remélni, mert az előtt, aki a vármegyei tisztviselői pályára lép, nem egyetlenegy megyének, hanem az egész országnak a hivatalai nyitva állanak. Concha Győző nem vette észre, hogy a kinevezés csak akkor teheti a tisztviselő

lőt az önkormányzat tisztviselőjévé, ha funkcióit egyedül és kizárólag mint az illető megye vagy község tisztviselője láthatja el s következésképp át nem helyezhető. A kinevezési rendszer tehát az önkormányzat tisztviselőire vonatkozólag indokolt lehet sok egyéb okból, de nem lehet indokolt az áthelyezés lehetősége s az ezzel kapcsolatos előnyök miatt.

A hatáskörre, az ingyenes szolgálatra s a kinevezési rendszerrel kapcsolatban az áthelyezésre vonatkozó álláspontjától eltekintve, Concha Győző bírálata az önkormányzat reformjait illetőleg oly magas színvonalon áll, hogy vele ezen a téren a versenyt senki sem vehette fel.

Még magasabb színvonalon állanak azok a munkái, amelyekben a közigazgatási bíráskodás szükségességét hirdeti s nagyszabású nemzetközi összehasonlítás és elméleti tanulmányok alapján mutat rá a követelt reform legfőbb alapelveire. Munkássága ezen a téren tudományos és gyakorlati politikai szempontból egyaránt úttörő, eredményében pedig — ha a törvényhozás nem is fogadta el mindenben Concha Győző álláspontját — közigazgatásunk történetében korszakalkotó volt.

Míg Concha Győzőnek a magyar alkotmányjog és közigazgatási jog körébe vágó tételes jogi dolgozatai ma már csak irodalomtörténeti emlékek, ma is hézagot pótol az a több mint 800 oldalra terjedő két kötetes munkája, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából »Újkorai alkotmányok« címen Belgium, az Északamerikai Egyesült Államok és Anglia alkotmányairól írt. Munkájának megírására politikai és tudományos életünknek egy beteges tünete adott okot. Azóta t. i., hogy a magyar törvényhozás a rendiséggel szakított s a jogegyenlőség elve alapján egy modern magyar állam alapjait kezdte lerakni, Concha Győző szerint kiveszett a magyar politikusokból s a magyar közjog tudományos bűváraiból a mi saját jogunk tisztelete; az elmaradottságnak betegesen túlhajtott érzése vett erőt a lelkeken; a külföldieskedő kisebbség szinte terrorizálta a többséget; a terror hatása alatt folytonosan a külföld,

s különösen Anglia jogintézményeire hivatkoztak; reformjaink legnagyobb részénél a külföldet utánozták; s folytonosan azon tűnődtek, mit fog mondani a tervezett rendszabályokhoz a külföld? Egyszóval a mi politikusaink Concha szavai szerint úgy viselkedtek, mintha a külföldnek számadásra kötelezett jobbágysai lennének. Ennek a beteges állapotnak akart véget vetni Concha Győző, midőn az Akadémia kitüntető megbízatását elfogadva, Újkori alkotmányok című munkáját megírta. A munka alapgondolata az, hogy bármennyire minta-alkotmány gyanánt szerepelt a belga alkotmány, bármennyit hivatkoztak a miénkkel állítólag rokon angol alkotmányra s bármily nagyra értékelték egyesek az amerikai Unió alkotmányát, — e három alkotmány egyikét sem lehet utánozni, még pedig két okból. Egyrészt azért nem, mert mindegyik az illető állam saját különleges viszonyainak a hatása alatt jött létre, olyannyira, hogy a történelmi előzmények ismerete nélkül róluk tiszta és világos képet alkotni nem is tudunk; másrészt azért nem lehet és nem szabad őket utánozni, mert egyikük sem remekmű, s mindegyiknek meg vannak a maga nagy fogyatkozásai. Erre az alapgondolatra kell visszavezetnünk, hogy a három alkotmány feldolgozásánál Concha Győző tudatosan elveti az ú. n. jogtudományi módszert, s helyette a történelempolitikai, vagyis az ú. n. államtudományi módszert alkalmazza. Belgium és az amerikai Unió alkotmányainak a feldolgozását egy-egy hosszabb történelmi bevezetéssel alapozza meg; az angol alkotmányt pedig, mint évezredes történelmi fejlődés eredményét állítja az olvasó elé. S közben nem elégszik meg az egyszerű ismertetéssel, hanem itt is kitör belőle a harcos természetű kritikus, s a kisebb-nagyobb jelentőségű hibákra és fogyatkozásokra is rámutat. Bár közel félszázada annak, hogy Concha Győző Újkori alkotmányok című munkája megjelent, s e félszázad alatt mind a három alkotmány sok tekintetben és jelentékenyen átalakult, Concha Győző Újkori alkotmányok c. munkája a mi irodalmunkban ma is elsőrangú forrásmunka, s mint ilyet, méltán tekinthetjük az ő egyik legértékesebb és legmaradandóbb alkotásának.

Concha Győző azonban nem mint publicista, nem mint a közjog és a publicisztika irodalmának bűvárja, mint kritikus, tételes jogász, vagy reformátor, s nem mint az összehasonlító alkotmány és közigazgatási jog művelője volt a legnagyobb, hanem mint állambölcselelő.

Concha Győzőnek, mint állambölcselelőnek legnagyobb alkotásából, t. i. Politikájából az első részt, vagyis az alkotmánytant, Hegedüs Lóránt tagtársam fogja méltatni. Ez az oka, hogy csakis kisebb dolgozatai és Politikájának II. része, t. i. a közigazgatástan alapján próbálom őt, mint állambölcselelőt jellemezni s munkáinak maradandó értékét és korszakalkotó jelentőségét kimutatni.

Kisebb dolgozatai közül az Egyéni szabadság és parlamentarizmus című székfoglaló értekezése kivonat a később közzétett Újkori alkotmányok II. kötetéből; az államhatalmak megoszlásának elvei című munkájában lényegileg véve ugyanazt fejti ki, mint amit e kérdésre vonatkozólag Politikájának I. kötetében ad elő; az Akadémián tartott második székfoglaló értekezését pedig, amely a rendőrség természetéről és állásáról szól a szabad államban — beledolgozta később közzétett Közigazgatástanába. Ép ezért behatóbban mindössze egy kisebb tanulmányát ismertetem, azt, amelyet a legértékesebbnek és Concha Győző gondolkozására nézve a legjellemzőbbnek tartok. T. i. behatóan ismertetem »Az emberi eszme mint szabadság« című munkáját. A többi kisebb dolgozatait — s ezek sorában a Társadalomról szóló kisebb tanulmányát is — csak annyiban érintem, amennyiben ez Concha Győzőnek, mint állambölcselelőnek a jellemzéséhez feltétlenül szükséges.

Concha Győző felfogása szerint lényünknek *halhatatlan* része a szellem az ő önmagát elhatározni képes öntudatos cselekvése útján jut érvényre lényünknek *mulandó* része, a test felett. S a szellemnek ezen öntudatos cselekvéseiből tevődik össze mindaz, amit egyrészt az egyes emberek életének, vagyis egyéni életnek, másrészt az egyes emberek kapcsolataiból álló lelki egészek, t. i. a törzs, a család, a társadalom és az állam életének, vagyis egy összefoglaló műszóval a köz életének szoktak nevezni.

Concha Győző szerint a törzs, a család, a társadalom és az állam élete az emberi eszme megvalósulása szempontjából fontosabb, mint az egyes emberek élete; s fontosabb azért, mert a nemzedékek egész sorozatát, a múltat és a jövőt jobban hatalmában tartja, mint az egyén; — mert a törzs, a család, a társadalom és az állam nem csak a jelenben élő egyének összessége, hanem a múlt és a jövő kapcsolata. A közben az emberiség egyetemessége, az egyénben az ő sajátossága működik; — s a viszony a köz és az egyén közt akképen alakul, hogy az emberinek az eszméje csakis mint köztudat és közakarat tud megvalósulni, s mint ilyen, nyomásként hat az egyesre; viszont azonban az egyes ember is ébreszti a köztudatot s ő is elősegíti vagy akadályozza annak megvalósulását.

E viszony következtében az ember a maga eszméjét kétféleképen, t. i. közületeleg és egyénileg valósítja meg.

Mivel a közben az nyilatkozik meg, ami minden egyénnel közös, — a köz eszméje az *egyenlőség* eszméjét, s mivel az egyént a közöstől eltérő jellege teszi egyéniséggé, az egyéniség eszméje a *szabadságot* hozza magával. Concha Győző ezeknek az előre bocsátása után egy történelmi áttekintést nyújt arra vonatkozólag, hogy a köz és az egyén viszonyát az emberi gondolkozás történetének különböző korszakaiban miképen fogták fel?

Szerinte az ókori gondolkozás a közt és az egyént egyenlően fontosnak tartotta; de az egyénekben nem önálló tényezőket, vagyis egyéniségeket, hanem azt mondhatnánk, egyforma emberpéldányokat látott. Ezért tartotta az államot az egyforma érdekű emberek egyszerű összességének.

A kereszténység az egyes embert pusztá példányból önálló szuverén egyéniséggé emelte, de a közösséget s különösen az államot illetőleg a véges világban semleges álláspontra helyezkedett.

Az újkori bölcsélet a kereszténység individualizmusát általánosította úgyannyira, hogy a közület ezen általánosítás következtében nem öncélú lét gyanánt, hanem csak az eszmének a létezési formája gyanánt tűnik fel. Hobbes szerint pl. a törzs, a társadalom és az állam

csak az emberek által alkotott mesterséges alakzatok. Hobbes-szal szemben Fergusoné az érdem, hogy a köz és az egyén önállóságát s mindkettőnek egyforma őseredetiségét felismerte.

De az egyén mellett az állam és a család önállóságát csak Hegel állította helyre, habár egynémely irányban túlságosan az egyén hátrányára. Concha Győző felfogása szerint Hegelhez képest a pozitivizmus visszaesést jelent, mert a pozitív bölcsélet az egyént merő értelmi elvonásnak tekinti, s valóságos létet majd az emberiségnek tulajdonít, amint ezt Comtenál láthatjuk, — majd az emberiség egyes közületeinek, de akképen, hogy az emberi fejlődés végső foka az egyéniség teljes kifejlése lesz s az állam funkciói teljesen háttérbe szorulnak. Ezt az utóbbi álláspontot vallja Spencer és az ő iskolája. Az individualizmus azonban a pozitivizmus támadásai ellenére is fennmaradt s egyik legnagyobb képviselője gyanánt egy nagy magyar államférfi, br. Eötvös József szerepel. Eötvös szerint az egyén és a köz őseredeti együttessége ma is fennáll, de az egyénnel kezdettől fogva együtt létező köz gyanánt nem az államot, hanem a társadalmat kell tekintenünk, mert az állam csak a magasabb fejlődés eredményeképp mint az egyén létformája jött létre; s mert az állam felbomolhat, a társadalom ellenben örökké él. Az egyén és a köz ellentétéből Eötvös azt a következtetést vonja le, hogy a szabadság és az egyenlőség egymást szükségképen kizárják; — a szabadság és az egyenlőség összeférhetetlenek.

A XIX. század II. felében az állambölcselek legnagyobb része a köz és az egyén egyenrangúságát fogadja el s csak kivétel az a túlzott individualizmus, amely Concha szerint Accolasnál és Proudhonnál egyaránt anarchiára vezet. S valamint a túlzott individualizmus, ugyanúgy kivétel maradt a szocializmus is, amely az egyén önállóságát mellőzve, benne az ókori felfogással egyezőleg bárminemű kényszernek alávethető példányt, nem pedig egyéniséget lát. Az egyén és a köz egyenlő fontosságát hirdetik Wordsworth Donisthorp és Auberon Herbert, az angol s a legnagyobb nyomatékmal Dupon-White, a francia irodalomban,

de az utóbbinak Concha szerint nagy hátránya, hogy az egyénnek és a köznek közös gyökerét az emberi eszmében meg nem látja.

Az irodalom kritikai áttekintése után Concha Győző a saját álláspontját fejti ki.

Szerinte a végesség közé helyezett, vagyis a természeti világban élő ember a végtelenség, vagyis a szellemiség után sóvárogva, ahhoz úgy egyénileg, mint közületileg különböző utakon közeledik.

Vallásában a hit, művészetében a képzelet, tudományában az ész segítségével emelkedik ki a természet többi tárgyai és lényei közül, de csak szellemileg. Ha testileg is ki akar emelkedni, abból a célból, hogy legelemibb szükségleteit kielégítse, akkor kénytelen lesz a természeti világot a maga uralmának alávetni, s céljainak elérésére felhasználni. Ez utóbbi törekvései azonban összeütközést idéznek elő — embertársaival. Ezen összeütközéseket csak erőszakos kényszerrendszabályok alkalmazásával lehet kiküszöbölni. S ezt teszik az emberek akkor, midőn az emberek magatartását jogilag szabályozzák s jogsértések esetén a jogrendet, ha kell, kényszerrendszabályok útján is, helyreállítják s ebből a célból szervezkedve állami életet élnek.

Az ember a maga eszméjét tehát csakis az államban az állam útján tudja úgy megvalósítani, hogy a természeti világból kiemelkedve szabaddá legyen. Országglás, vagyis állami tevékenység és szabadság tehát egyet jelentenek.

Az emberi eszme tárgyilagos megvalósulása a vak természeti erők módjára, pusztá alkalmazkodás útján is bekövetkezhetik; — ez a természetes szabadság. A szellemi szabadság ellenben csak akkor következhetik be, ha az ember az ő eszméjét tudatosan és szándékosan, vagyis esze és akarata útján valósítja meg.

A szabadság ennek következtében Concha Győző szerint olyan uralmat jelent, amellyel az ember a maga eszméjét felismeri, — az önmaga által meghatározott korlátok között külsőleg megvalósítja és ha kell, módosítja. A szabadságnak ezen lényeges alkotó elemei azonban sem

az egyénben, sem az államban külön-külön fel nem találhatók; hanem csak e kettőben együttesen. Csak az államban élő egyén lehet tehát szabad s csak a szabad egyénekből álló nemzet mondható szabadnak. Innen van, hogy a belső szabadság, melynél fogva cselekedeteink belső indokaira kényszert gyakorolni nem lehet, — hogy az egyéni szabadság, melynél fogva akaratunknak bizonyos körben külsőleg is urai vagyunk, — s hogy a politikai szabadság, amelynél fogva egyéniségünkkel a mások, illetve az összesség életére befolyást gyakorolhatunk, nem ellentétei egymásnak, hanem az emberi szabadságnak, mint közös törzsnek csak külön hajtásai.

Concha Győző, miután a szabadságra vonatkozólag a saját álláspontját kifejtette, — szemlét tart és bírálatot mond a szabadságra vonatkozó irodalom felett az ókortól kezdve a XIX. század végéig. Szerinte az ókor a szabadságot mint pozitívumot fogta fel s nem az uralomtól való mentességnak, hanem uralomnak tekintette. A kereszténység az ember lényegét egyetemességébe s a kedély benesejébe helyezte. Ennek következtében a szabadságot, mint az akarat belső indokai feletti uralmat fogta fel. De ez az uralmi jelleg már Szent Ágostonnál elhomályosult, amennyiben Szent Ágoston nemcsak azt vitatta, hogy egyedül az isteni akarattal egyező cselekvésben rejlik a szabadság, hanem a szabadság önelhatározó elemét, a választási tehetséget is elvetette s az isteni malaszt művének állította. A későbbi fejlődés folyamán, midőn az emberiség a kereszténységgel két országra, t. i. a világi és az egyházi országra szakadt szét, a szabadság mindegyik országban mássá lett; az államban megmaradt uralomnak, az egyházban pedig uralomból, az uralom alóli mentességgé alakult át, t. i. mentességgé arra nézve, ami a legegényibb: a belső életre nézve.

Az állam és az egyház ellentétének s a kétféle szabadság küzdelmének folyamatát az abszolút királyságok s a protestantizmus kifejlődése fejezték be. Ezek teremtették meg Concha Győző szerint az államot, mint az ember egyetemes céljait felölelő szervezetet. Midőn azon-

ban az ember szembetalálta magát az abszolút hatalmú állammal s érezte annak nyomását, — e tényt kimagyarázni s korlátait meghatározni törekedett. Így alakult ki a XVIII. században az állam keletkezésére vonatkozó szerződéses elmélet, amely az állam végső okává az egyént tette meg. A szerződéses elmélet az egyénnek eredetileg korlátlan szabadságot tulajdonított; az államot, mint az egyéni szabadság merő korlátozását fogta fel; s vele szemben a polgári szabadságot, vagyis a közuralomban való részvételt csakis mint az egyéni szabadság biztosítékát engedte meg.

Ezen Grotius-tól származó tan a szabadságot az akarat korlátlanságában kereste. De a szerint, hogy e korlátlan akarat mire irányul, az egyéni szabadság következménye is más és más lett. Hobbes szerint pl. az ember legfőbb törekvése arra irányul, hogy állati létét fenntartsa. Minthogy ezt az állati létet a háborús állapot veszélyezteti s a béke mozdítja elő leginkább, — a béke érdekében a legzsarnokibb közhatalom felállítását követelte. Az egyéni szabadságért tehát feláldozta a közszabadságot. Ez az ellentét az egyéni és a közszabadság közt annál inkább eltűnik, mennél magasztosabban fogjuk fel az egyes ember lényegét. Spinoza pl. az egyes ember lényegét annak szellemi mivoltában látja s ép ezért nem azt tekinti az állam legfontosabb hivatásának, hogy állati létünk fennmaradását, a pusztá megélhetést és fajfenntartást biztosítsa; — hanem azt, hogy az ember, mint az Isten részecskéje, mint szellemi lény, a tökélynek mennél magasabb fokára emelkedjék. Ez azonban kizárja a zsarnokságot s a nyers erőszak helyett a szellemet, az ész teszi meg az állam irányító hatalmává, aminek következtében az állam nem korlátja, hanem biztosítéka lesz a közszabadságnak s ez épúgy megvalósul, mint az egyéni szabadság.

Csakhowy bármily szép és magasztos ez az álláspont, — Spinoza képtelen volt megmagyarázni, hogy az ész hogyan tehet szert uralomra az egyéni szenvedélyek felett? Ezt a problémát Rousseau próbálta megoldani a

társadalmi szerződésre vonatkozó elméletével. Kant nem tett egyebet, mint hogy az egyéni és a politikai szabadságot az ész egyetemes törvénye alá helyezte; az egyénnek és a köznek az ész egyetemes törvényében az alanyi tetszéstől független tartalmat adott; — s Rousseau empirikus emberét a kötelesség fogalma által észbeli lényvé alakította át; a tagjainak közös érdeke által alkotott államot pedig az ész követelményének s az ész törvényhozása alatt állónak tüntette fel.

Az állam lélektana Rousseau-nál és Kantnál teljesen azonos; — az államot mindkettőjük szerint az egyén jogának nagyobb biztonsága hozza létre. S abban is meg egyeznek, hogy mindegyiküknél feltalálhatjuk az ember és a polgár közötti megkülönböztetést s ehhez képest az egyéni és a politikai szabadságot is. Lényegileg véve tehát Rousseau és Kant szerint minden az egyéntől ered; a szabadság csak erkölcsi követelmény; s mint ilyen, nem a való világnak, hanem csak a mellette levő eszményi világnak a lakója.

Concha Győző Rousseau és Kant jellemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy nem Rousseau vagy Kant, hanem Montesquieu volt az, aki az egyéni és politikai szabadságot eszme helyett legelőször fogta fel mint tényt. Szerinte Montesquieu az egyéni szabadságot abban látta, hogy az állam törvényei az egyesek viszonyainak rendezésekor a dolgok természetes rendje által megkövetelt határon túl ne menjenek; a politikai szabadságot pedig abban látta, hogy a szuverén hatalommal ne lehessen visszaélni oly módon, hogy bárkit is a törvénnyel ellentétes magatartásra lehessen kényszeríteni, vagy a törvény által megengedett magatartástól el lehessen tiltani. S az ily értelemben vett politikai szabadságot azzal vélte biztosíthatni, ha a szuverén hatalom nem egy kézben van, hanem megoszlik, a törvényhozói, végrehajtó és bírói funkciókat más és más szervek látják el s ezek egymást kölcsönösen ellenőrzik és ha kell, ellensúlyozzák.

Amit Concha Győző szerint Montesquieu tanaiból inkább csak következtetni lehet, azt, t. i. az egyéni és

a politikai szabadságot a francia forradalom elvi világossággal iktatta törvénybe az emberi jogok deklarációjában. De Napoleon bukása után megkezdődik a nemzeti alapon való szervezkedés s az államok inkább a politikai, mint az egyéni szabadság érvényesítésére törekшенek. E törekvések hatása nyilvánult meg a restauráció nagy filozófusának, Hegelnek a bölceletében, aki az államnak az egyének szerződése alapján való létrejövetelét s az egyéni szabadságnak a szabadság főalakjaként való felfogását merő absztrakciónak tekintette s az egyéniséggel szemben a nemzeti génusz és a világsszellem lényegességét hangsúlyozta.

Hasonló eredményre jut Concha Győző szerint Comte pozitív bölcelete s Burke és Savigny jogtörténeti felfogása is. S még tovább haladtak ebben az irányban a szocialisták, akik az egyéni szabadság teljes megsemmisítését követelik.

A szabadság eszméjére vonatkozó ilyen ellentétes felfogások harca közepette tette tanulmányozás tárgyává a szabadság eszméjét br. Eötvös József a XIX. század uralkodó eszméi című munkájában. Concha Győző szerint, — aki kritikái szemlét Eötvös, Mill és Kuno Fischer munkáinak a bírálatával fejezi be, — nincs mű az államtudományi irodalomban, amely a szabadságot egyéni és politikai alakjában, történelmi változataiban, a társadalom és az állam szervezetétől való feltételezettségében oly behatóan tárgyalná, mint a magyar író, br. Eötvös József. De nagy hibája, hogy a politikai szabadságot az egyenlőség, illetve a népfelség elvével azonosítja, s ép ezért az emberiség legnagyobb veszélyévé nyilvánítja. Concha ezt az álláspontot feltétlenül elveti s Eötvös védelmére mindössze egy mentséget tud felhozni, azt t. i., hogy Eötvösnél az egyéni szabadság ellentéte gyanánt tulajdonképen nem a politikai szabadság, hanem annak csak egyik megnyilatkozása, a népfelség szerepel; — s voltaképen ez az, amit Eötvös az emberiségre nézve veszedelmesnek tart.

Concha Győzőnek Az emberi eszme mint szabadság

című tanulmányából világosan kítűnik, hogy Concha melyik bölcséleti iránynak a követői közé tartozik? Concha Győzőnek a mindenségről vallott felfogása a természeti világon kívül a szellem saját külön világának, — az elmulandó emberi testen kívül a halhatatlan léleknek a feltételezésén épül fel. De e szellemi, e lelki világnak nem az egyén, nem az egyéni sajátos gondolkodás, hanem a nemzet, a nemzeti génusz a fő mozgató ereje. Az emberi eszme, mint szabadság nem az egymagában álló egyén küzdelmeinek, nem az egyének szerződésének eredményeképp jön létre, amint ezt az alanyi idealizmus nagy bölcselő hirdették; — hanem tárgyilagosan valósul meg a világtörténelem nagy egységei, az állammá szervezkedő nemzetek révén. Concha Győző tehát az idealista állambölcséletnek azt az irányzatát követi, amelynek legjellegzetesebb képviselője gyanánt Hegel szerepel.

S Hegel részint közvetlenül gyakorolt rá befolyást, részint közvetve azok útján, akik az ő iskolájához tartoztak. Concha Győző — alighogy egyetemi tanulmányait megkezdte s a külföld állambölcséleti irodalmával megismerkedett, — Rössler hatása alá jutott. Ő maga mondja, hogy Hegel iskolájának legkiválóbb tagjául az államtudományok terén Rösslert tekintette s ennek 1857-ben közzétett általános államtana irányította őt a nemzetről, mint államalkotó tényezőről vallott felfogásában; — és ő maga mondja, hogy sok egyéb kérdés megoldásakor s különösen az emberi élet irányait és az állam célját illetőleg is Rössler felfogásához csatlakozott.¹

Rösslernél összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentősége van az állammal foglalkozó tudományok történetében Hegel egy másik tanítványának, akit Concha Győző csak egyetemi tanulmányainak befejezése után hallgatott, t. i. Stein Lőrincnek. A bécsi egyetemnek ezen világhírű professzora s egyik legnagyobb büszkesége, Hegel bölcséletét fogadva el alapul, — az államtudományok terén korszakalkotó tevékenységet fejtett ki s egy új tudomány-

¹ Politika I. k. 84. old.

ágnak, a közigazgatástannak lett a megalapítójává. Concha Győző maga állított emléket közigazgatásában az ő mesterének; s hogy Stein Lőrinc nagyságát kiemelhesse, részletesen ismerteti a közigazgatás kialakulását.¹ Concha Győző szerint a Stein Lőrincet megelőző kor közigazgatási irodalmát a közigazgatási jogtudomány teljes hiánya jellemezte. Minthogy a közigazgatás terén irányadó jogszabályok a kontinens államaiban rendeletek alakjában jöttek létre s e rendeletek folytonosan változtak, mint-hogy továbbá a közigazgatási hatóságok sérelmes határozatait a kontinensen független és pártatlan bírói fórumok előtt orvosoltatni nem lehetett, — azok, akik az állammal foglalkoztak, a közigazgatási jogot a magánjoggal egyenértékű jognak el nem ismerték. S ép ezért a joganyag feldolgozását, szinte azt mondhatnám, — meddőnek tartva, — a folyton változó jogszabályok helyett ezeknek az erkölcsi és gazdasági alapjait tették kutatás tárgyaivá. Ebben a szellemben foglalkoztak a közigazgatással Olaszországban 1814-től kezdve egészen a 70-es évekig Romagnosi, Manna, majd Persico a nélkül, hogy a közigazgatásban ki tudott volna alakulni.

Franciaországot a XVIII. század folyamán elsősorban az államháztartás és a közgazdaság érdekelték; — ez volt az oka Concha Győző szerint annak, hogy az államtudományok közül a XVIII. század vége felé csak a finansztudomány és a kamerálisztika virágoztak. Volt ugyan az államtudományok körén belül egy harmadik tudományág is, az ú. n. közrendészet; s kétségtelen, hogy sehol oly nagyszabású munkával meg nem indították a közrendészet művelését, mint épen Franciaországban. Delamar ugyanis a közrendészetet már 1705-ben egy 11 fejezetre osztott s négy hatalmas folio kötetből álló munkában, a *Traité de Police*-ben dolgozta fel. De a nagyszabású kezdet után méltó folytatás nem következett. A nagy francia forradalom pedig a közigazgatási hatóságok önkényének egyszersmindenkorra véget vetve, a törvény útján való sza-

¹ V. ö. Concha Győző: Politika II. 1. 230 – 245. old.

bályozás és a közigazgatási bíraskodás révén a közrendészetet a szó modern értelmében vett közigazgatási joggá alakította át. Ez a nagy átalakulás a magyarázata annak, hogy a franciák a közigazgatást dogmatikusan dolgozzák fel s a közigazgatástan nálunk kialakulni nem tudott.

Angliában Bentham volt az, aki a kormányzat és a közigazgatás szervezetét, a végrehajtási funkciónak minden képzelhető nemét s az állami feladatokat a legapróbb részletekig vizsgálat tárgyaivá tette s a francia közigazgatás elvei alapján rideg következetességgel vonta le a közhaszon elvéből az ő megállapításait. De a nagy utilitáriussal a közigazgatástan tudományos művelése Angliában is megszűnt.

A német államokban az állami életnek azt az átalakítását, amelyet a franciák a nagy francia forradalom útján valósítottak meg, az abszolút monarchiák a közigazgatás útján iparkodtak megvalósítani. Ezekre a törekvésekre kell Concha Győző szerint visszavezetnünk, hogy az állammal foglalkozó irodalom behatóan tanulmányozta az államháztartáson és a közgazdaságon kívül a közigazgatásnak egyéb összes feladatait, valamint a megoldásukhoz szükséges egész szervezetet. E sokoldalú tanulmányozás eredményeképp alakult ki a kameralisztika és a fináncstudomány mellett az állammal foglalkozó egyik legfontosabb tudomány, t. i. a policiának nevezett közrendészettan. Policiának nevezték ezt a tudományt azért, mert a XVIII. század folyamán a közigazgatási hatóságok a közoktatás, a közérkölciség, a közegészség, a közbiztonság, a vallás terén stb. jogszabályok által meg nem kötve s minden bírói ellenőrzéstől függetlenül ugyanolyan discretionalis hatalommal működtek, mint aminővel a policia szerve, a rendőrség van felruházva. A közrendészet mint tudomány, vagyis az ú. n. Pelizeiwissenschaft az egyes emberek azon szükségleteit tanulmányozta, amelyeket csak közerővel lehet kielégíteni s merő okoskodás, ú. n. belátásos bölcselkedés útján iparkodott általános célszerűségi szabályokat kieszelni. A közről, a nemzetről teljesen megfélemedezett; ezeket csakis, mint az egyén fejlődésének az eszközeit

tekintette; s a történelmileg keletkezett viszonyokat s különösen a társadalom tagoltságát osztályok szerint teljesen figyelmen kívül hagyta.

Az ily értelemben vett közrendészettanra Gneist Rudolf mérte a halálos csapást akkor, midőn az elvont célszerűség helyett a Montesquieu-Hegel-féle államtudományi módszert alkalmazva, Anglia közigazgatását tette tanulmányozás tárgyává s ezzel a német irodalomban egy új tételes jogtudománynak, t. i. a közigazgatási jognak vetette meg az alapját.

Azt az űrt, amelyet a közrendészettan megszűnése az elméleti jogtudományok terén idézett elő, — Stein Lőrinc töltötte ki részben Gneist Rudolfnak az angol jogra, részben saját magának a többi államok közigazgatására vonatkozó tanulmányai alapján. S kitöltötte azáltal, hogy egy Németországban és Bentham működésének megszűnte óta Angliában egyaránt ismeretlen, új tudománynak, t. i. a közigazgatástannak vetette meg az alapját. Concha Győző Stein fellépését korszakalkotónak tartja, még pedig három okból. Először, mert kimutatja, hogy az állam közigazgatási tevékenysége ép oly törvényszerűségektől függ, mint amilyen törvényszerűség uralkodik az emberi életnek lélektani, gazdasági, faji, társadalmi és erkölcsi jelenségeiben. Másodszor, mert kimutatja, hogy a közigazgatás rengeteg sokféle feladata közt összefüggés van s ebből kifolyólag a közigazgatás valamennyi célját arra vezeti vissza, hogy lehetővé tegye az embernek teljes egyéniséggé való kifejlődését. S harmadszor, korszakalkotó volt Stein Lőrinc fellépése azért, mert a közigazgatási feladatok mindegyikénél tüzetesen megjelölte az értelmi, gazdasági és szociális fejlődés korszakait, a főbb nemzetek különböző géniuszát, s ekképen fejtette meg, hogy az egyes feladatok megoldásánál a különböző államok eltéréseit mi okozza?

Stein Lőrinc hatása korának államtudományára páratlanul nagy volt. Olaszországban külön tanszékeket szerveztek az új tudomány, t. i. a közigazgatástan számára; — a német irodalomban valóságos iskola alakult ki az ő ha-

tása alatt; — s rendszere, az ú. n. államtudományi rendszer a tételes közigazgatási jog feldolgozására is kihatott.

Amint ebből a jellemzésből világosan kitűnik, Stein korszakalkotó közigazgatástana Hegel bölcséletén épül fel; — mert az ember eszméje Stein szerint is csak az államban, az állami közigazgatás révén tud kialakulni s mert minden nemzet közigazgatásában az ő külön nemzeti génusza tükröződik vissza. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy Concha Győző, aki Hegellel oly sokat foglalkozott s mint Rössel tanítványa, szintén Hegel hatása alá került, lelkes híve lett a Stein-féle új irányzatnak; — s élete céljául azt tűzte ki, hogy Stein visszhangja, — szerintem ennél sokkal több, — t. i. a magyar államtudományok Stein Lőrince legyen.

Concha Győző eredetisége és önállósága szükségképpen következett abból a sokat kifogásolt harcos bíráló szellemből, amely minden munkáját s így közigazgatástanaát is áthatotta. Valamint többi munkáiban, ugyanúgy közigazgatástanában is vannak ú. n. tantörténelmi összefoglalások, amelyekben az általa tárgyalt kérdések egész irodalmát összefoglalja s minden író felett bírálatot gyakorol. Természetes tehát, hogy megbíráltta saját mesterét, Stein Lőrincet is; — sőt bírálat tárgyává tette az egész közigazgatástant s mérlegelés tárgyává tette annak létjogosultságát s egész jövődjét.

Mai szemmel nézve Stein Lőrinc nagysága s ezzel egyidejűleg minden fogyatkozásának a kútforrása is a közigazgatásról vallott felfogásában gyökeredzik. Meglátta ezt a hibát és Steinnek több más hibáját Concha Győző is; — de míg a többi hibáit a saját munkájából kiküszöbölni iparkodott, az alapvető hibában, — s ezzel együtt Stein Lőrinc nagyságának a kútforrásában, — ő maga is osztozott.

Akár Stein Lőrincet, akár Concha Győzőt tekintjük, a közigazgatástan mindegyikük szerint abban különbözik a tételes közigazgatási jogtól, hogy míg emez a közigazgatással csak *egy* szempontból, t. i. *jogi* szempontból foglalkozik s következésképp csak annyi felvilágosítást nyújt a közigazgatásról, mint a kereskedelmi jog a kereskedés-

ről, addig a közigazgatásban nem egyedül és kizárólag azokkal a korlátokkal foglalkozik, amelyeket a jog a közigazgatási hatóságok működésére nézve felállít; — hanem azzal is, hogy miképen lehet e korlátok közt a közfeladatokat mennél tökéletesebben megoldani? A közigazgatásban ennek következtében az állam közigazgatási működését a maga teljes egészében hatóerőinek minden (gazdasági, erkölcsi, jogi, technikai) oldaláról s kitűzött célja és elérhető sikere szempontjából is vizsgálat tárgyává veszi. A közigazgatásnak ilyenén felfogása vonta maga után, hogy Stein Lőrincben ugyanazt a hibát kell felfedeznünk, — Concha szavaival élve, — mint az óriásban; méreteivel nem illik az átlagos erejű emberek közé. Stein Lőrinc egy egész tudománykört tudott művelni. De mivel csak az ő rendkívüli elméje volt képes arra, hogy a hadügyi, a pénzügyi, a közművelődési, a közegészségi, a rendőri és a szociális közigazgatást a nemzetközi összehasonlítás módszerére szerint dolgozza fel s az egyes államok megoldásait mint a nemzeti génusz alkotásait állítsa az olvasó elé, — a közigazgatásban művelői mesterük nyomdokaiba lépni képtelenek voltak. Concha Győzőnek tehát az volt a benyomása, hogy a közigazgatásban, mint ilyen megszűnik s külön tudományokra válik szét.¹ Concha Győző az ő saját munkájában megpróbálta ugyan a feladat arányait csökkenteni; a kormányzás tanát pl. — ellentétben Stein Lőrincel — kiküszöbölte a közigazgatásból; a nemzetközi összehasonlítást a minimumra korlátozta; s a nemzeti génusszal való összefüggések kimutatását mellőzte. De mivel egyébként ő is ragaszkodott ahhoz, hogy a közigazgatásnak a közigazgatást nemcsak jogi, hanem erkölcsi, gazdasági, technikai és sok egyéb szempontból is fel kell dolgoznia, — ő maga is Stein Lőrinc hibájába esett, s oly nagy feladat megoldására vállalkozott, amely egy ember erejét túlhaladja. Ez a magyarázata annak, hogy közigazgatástanát, amely mint torzó is büszkesége a magyar államtudományi irodalomnak, befe-

---

¹ V. ö. Közigazgatástan 241—243.

jezni nem tudta; — s hogy a közigazgatástan jövőjére vonatkozó sejtelmek beteljesültek. Spiegel Lajos, a prágai német egyetem professzora mutatott rá arra, hogy a közigazgatást egy embernek minden szempontból feldolgozni lehetetlen. Hiszen a modern közigazgatás oly rengeteg sok és sokféle feladat megoldását várja el az államtól, oly sok nem-jogász szakértőnek, orvosnak, tanárnak, mérnöknek, közgazdásznak, katonai és egyházi funkcionáriusnak a közreműködését teszi szükségessé, hogy az állam teljes joggal elmondhatja magáról: nihil humani a me alienum puto. Nincs tehát tudomány, amelyben szakértőnek ne kellene lennie annak, aki a közigazgatást minden oldaláról meg akarná világítani, vagyis aki egy Stein Lőrinci értelemben vett közigazgatástant akarna megírni. Mivel ez a tudományok mai fejlettségi fokán lehetetlen, — Concha Győző jövődőlése beteljesedett: az egységes közigazgatástant, a közigazgatás egyes ágait illetőleg — pl. a közegészségügyi, a vasúti, a közoktatásügyi, a mező-, erdő- és bányauji közigazgatást illetőleg — a megfelelő szakemberek, az orvosok, mérnökök, tanárok, gazdászok által írt monografiák váltották fel; a közigazgatástan, mint a közigazgatásra vonatkozó összes tudományok enciklopédiája megszűnt; s egy olyan tudomány váltotta fel, akár összehasonlító közigazgatási jog, akár általános közigazgatási jog alakjában, amely a közigazgatással kizárólag egy szempontból, t. i. a jog szempontjából foglalkozik.¹

Ha ezek után felvetem azt a kérdést, hogy Concha Győző kisebb állambölcseleti munkáiból és közigazgatástanából mi az, ami a magyar államtudományok szempontjából maradandó értéket képvisel, — a következő tényeket kell megállapítanom.

Concha Győző éles megkülönböztetést tett közigazgatás és kormányzat között s mesterénél, Stein Lőrincnél is következetesebb volt akkor, midőn a kormányzás tanát

¹ V. ö. Dr. Ludwig Spiegel: Die Verwaltungsrechtswissenschaft. 31. 44 – 49. old.

a közigazgatás tanából kiküszöbölte. Az újabb német államtudományi irodalom azonban a közigazgatás- és a kormányzásféle megkülönböztetést elejtette; — s vagy minden ténykedést közigazgatásnak tekintett, ami nem törvényhozás vagy igazságszolgáltatás; — vagy pedig az állami ténykedéseknek egy negyedik körével kísérletezett, amit azonban nem nevezett kormányzásnak. Ebből azok, akik kizárólag a német jogtudomány hatása alatt állanak, szükségképen azt a következtetést vonták le, hogy Concha Győzőnek az az elmélete, amely éles megkülönböztetést tesz közigazgatás és kormányzás között, — ma már elavult. Ezzel szemben rá kell mutatnom arra, hogy milyen álláspontot foglal el ebben a kérdésben dr. Herrnritt Rudolf, a közigazgatási bíróság volt tanácselnöke, bécsi egyetemi professzor? Szerinte az osztrák jog a világháború előtt azért nem tett különbséget közigazgatás és kormányzás között, mert a kormányzati aktusok legnagyobb része a külügy és a hadügy terén fordul elő, ezek pedig, mint Ausztria és Magyarország közös ügyei, a közigazgatási bíróság hatásköre alól kivétettek. Ausztria jelenlegi rendi alkotmánya az államot, mint jogállamot szervezi meg s ép ezért az egész állami közigazgatást a törvények uralmának s egy ú. n. szövetségi bíróság ellenőrzésének veti alá. A bírói ellenőrzés alól azonban Dollfuss kancellár meggyilkolásának hatása alatt kivették azon 17 törvénynek és rendeletnek a végrehajtását, amelyek az állam közrendjét, nyugalját és biztonságát vannak hivatva helyreállítani. E kivételeket Ausztria jogállam voltaival csak akkor lehet összeegyeztetni, ha a fentemlített 17 törvényben és rendeletben gyökeredző aktusokat nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusokká minősítjük. Ennek pedig azért nincs elvi akadálya, mert Németországtól és Ausztriától eltekintve, — a kormányzati aktusok fogalmát a legtöbb állam ismeri. Az olasz és a spanyol jog pl. magában az alkotmányban ismeri el a kormányzati aktusok létét s ezeket éppen azért, mert nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusok, — a bírói ellenőrzés alól kifejezetten kiveszi. A román jog taxatív sorolja fel a kormány-

zati aktusokat s ilyenek az árvíz és éhínség esetén tett intézkedések, a diplomácia és a hadügy körébe tartozó aktusok, a köztetületek felosztása stb. Ami pedig Franciaországot s az amerikai Ünót illeti, ezekben a közigazgatási bíróság maga korlátozza a saját hatáskörét olyan formán, hogy a politikai aktusokkal szemben a bírói jogvédelmét megtagadja azért, mert ezek nem közigazgatási, hanem kormányzati aktusok. Mindezekből világos, hogy Concha Győzőnek az az álláspontja, amely a kormányzást és a közigazgatást egymástól elválasztja, — nemcsak el nem avult, de mindinkább tért hódít.

Concha Győző azonban nemcsak a közigazgatást és a kormányzást választotta el egymástól; hanem ezeket és az igazságszolgáltatást összeségükben végrehajtásnak tekintve, — a végrehajtó hatalmat is élesen elkülönítette az államfői hatalomtól. Minthogy a német jog ezt a megkülönböztetést is elejtette, — azok, akik a német jogtudomány világában élnek, — Concha Győzőnek az államfői hatalomra vonatkozó tanítását is elavultnak tekintették. Ezekkel szemben Franciaország és a mi saját hazánk legújabb történetére hivatkozom. Franciaország egyik legnagyobb államférfia, Poincaré az ő emlékirataiban az Elysét börtönnnek, a köztársasági elnök fényes állását aranykalitkának nevezte el s keservesen kifakadt az ellen, hogy a francia alkotmány őt, mint a köztársaság elnökét, milyen tragikus helyzetek elé állította? Mert ha a minisztérium vagy a parlament nem tették meg Franciaország megmentése érdekében azt, amit kellett volna, — ő, mint elnök, semmit sem tehetett. Az elnöki jogkör üressége, a hatalommal ellátott igazi államfő hiánya az oka a francia közelet legnagyobb betegségének: az örökös kormányváltásoknak. Doumergue ezt a betegséget az elnöki jogkör bővítésével, az igazi államfői hatalom kiépítésével akarta megszüntetni. Ami Doumerguenak nem sikerült, azt a mi történelmi hagyományokhoz szokott nemzetünk a világháború és a kommunizmus után az 1920. évi I. tc.-ben, mint magától értetődő igazságot, iktatta törvénybe. S ha látjuk, mily zavarokat idéz elő más államokban az, hogy

az államfői jogkört, pl. az országgyűlés feloszlatásának a jogát maga az érdekelt országgyűlés gyakorolja, ha látjuk a jótékony hatását annak, hogy az országgyűlés hirdetését, elnapolását és feloszlatását s a miniszterek kinevezését és elbocsátását stb. minálunk egy, a minisztérium és az országgyűlés felett álló pártatlan hatalom gyakorolja, akkor el kell ismernünk, hogy egy különálló államfői hatalomra szükség van. Concha Győző tehát méltán helyezkedett arra az álláspontra, hogy az 1920. évi I. tc., amely az államfői hatalom ideiglenes gyakorlását szabályozza, — az ő elméleti álláspontját igazolta.

Concha Győző éles megkülönböztetést téve nemzet és nemzetiség között, az állam fogalmát a nemzetre építette fel. Ezen meghatározás szerint a mai csonka országból álló magyar állam a magyar nemzetnek a megszemélyesítője; az elszakított területeken élő magyarság pedig nem államalkotó nemzet, hanem csak nemzetiség. Aki Concha Győzőnek ezt az álláspontját a világháborút megelőző korszak legnagyobb német állambölcseleőjének, t. i. Jellineknek az álláspontjával veti egybe, az Jellinek tekintélyének a hatása alatt kételkedővé válik s azt hiszi, hogy Conchának az államra vonatkozó meghatározása elavult. De nem így van! A behatóbb tanulmányozás kénytelen megállapítani, hogy Jellinek a nemzetiség fogalmának kifejtését elhanyagolja, a nemzet fogalmát pedig az állam meghatározásánál olyan érvelés alapján mellőzi, amelyet elfogadni nem lehet. Ha ugyanis a mellőzés okait keressük, akkor kiderül, hogy a nemzet fogalmának azt a meghatározását, amely a közös leszármazásból, a vallásból vagy a nyelvből indul ki, vagyis az ú. n. tárgyilagos és egyúttal jogi meghatározást Jellinek György és Concha Győző egyaránt elvetik s következésképp mindketten arra az álláspontra helyezkednek, hogy az állam fogalmát a tárgyilagos, illetve a jogi értelemben vett nemzet fogalmára felépíteni nem lehet. Annál nagyobb az eltérés Concha és Jellinek közt abban a kérdésben, hogy fel lehet-e építeni az állam fogalmát a nemzetnek történelempolitikai, illetve alanyi értelemben vett fogalmára? Mind-

ketten megegyeznek abban, hogy ily értelemben nemzetnek csak azt a népet lehet tekinteni, amely tudja Concha Győző szerint azt, hogy a jóról vallott felfogása szempontjából, — Jellinek szerint pedig tudja azt, hogy kulturális életének számos alkotó elemei és történelmi multja szempontjából a többi népektől lényegesen különbözik. Ez a nemzeti öntudat teszi a népet nemzetté Jellinek szerint, — s ez teszi nemzetté Concha szerint is, de az utóbbi szerint csak akkor, ha az illető nép különleges erkölcsi felfogása az emberiségre nézve értéket jelent s ha ennek az emberiség szempontjából értékes népnek megvan a fizikai ereje is ahhoz, hogy magát minden más népnek az uralma alól felszabadítsa s önálló életet éljen. A nemzet fogalmának ezt a két utóbbi alkotó elemét Jellinek nem tudta meglátni s ezért nem tudott éles megkülönböztetést tenni nemzet és nemzetiség között. De ettől eltekintve, — a szubjektív értelemben vett nemzetet lényegileg véve Jellinek és Concha egyformán határozzák meg; a lényeg mindkettőjük szerint a nemzeti cogito ergo sum, vagyis a nemzeti öntudat. De míg Concha az ily értelemben vett nemzetet tekinti államnak, addig Jellinek az állam meghatározásából a nemzeti jelleget kiküszöböli. S ezt az álláspontját a nemzet dinamikus természetével indokolja. Szerinte ugyanis a nemzeti öntudat nagyobb vagy kisebb foka attól függ, hogy a tömegeket egybe forrasztó különleges kulturális elemek száma és jelentősége s ezek következtében az összetartozás érzése nagyobb-e vagy kisebb? Szerinte egy ilyen, az idők folyamán folyton folyvást változó s következésképp bizonytalan alapra az állam fogalmát felépíteni nem lehet. Concha Győző is elismeri a nemzet fogalmának ezt a dinamikus természetét s az államot ennek ellenére is a nemzet megszemélyesítőjének tekinti.

S mit látunk akkor, ha a német szellemi horizont határait áttörjük s az állam meghatározását illetőleg más nemzetek állambölcselőihez fordulunk s a világháború utáni idők tapasztalatait is figyelembe vesszük?

Franciaországban nemcsak az összehasonlító alkotmány-

jog legnagyobb tekintélye, Esmein s nemcsak a mai társadalmi rend alapján álló Léon Michoud vallják azt, hogy az állam a nemzet személyiségének a megtestesítője, hanem ha a mai társadalmi rend s a mai ú. n. hatalmi állam legnagyobb elméleti ellenségéhez Duguit-hez fordulunk, — más megszövegezésben ugyan, de Duguitnél is ugyanezen álláspontot látjuk érvényesülni. A syndicalista Duguit t. i. az ő hatkötetes hatalmas alkotmányjogának fundamentumává a következő tételt teszi meg: Az a tudat, hogy egy nemzethez tartozunk, hogy csakis mint egy nemzetnek a tagjai tudunk élni, hogy legfőbb érdekünk és legfőbb kötelességünk nemzetünk integritását védelmezni s nemzetünk fejlődésén dolgozni, — a haza és a nemzet eszméje élő valóság. S bár igaz, hogy abszolút igazságok nincsenek s minden fejlődik és változik, a társadalom fejlettségének mai fokán a társadalmi szolidaritás a nemzeti szolidaritásban nyilvánul meg; az állam a nemzet milieujében él, s következésképp az állam fogalmának alkotó elemei közül a nemzetet kiküszöbölni nem lehet.¹

S ha a mai olasz és német állambölcselekhöz fordulunk, azt látjuk, hogy a modern olasz állambölcselek egytől egyig a carta di lavoro álláspontjára helyezkednek; e szerint pedig a fascista állam nem más, mint az a magasabbrendű organizmus, az az erkölcsi, politikai és gazdasági egység, mely a nemzetek társadalmában mint olasz nemzet éli a maga életét.

S ugyanígy gondolkoznak a német állambölcselek is. Mintha a világháború elvesztése, a súlyos megaláztatások, a kétségbeejtő anyagi gondok, a soha nem sejtett nagy szenvedések a német nép egész valóját megrendítették volna, az a felfogás, mintha az állam holmi egyéniség nélküli szürke embertömeg volna, amelynek csak az a feladata, hogy az egyén érdekeit védelmezze s az egyén szabadságát biztosítsa, egyszerre nyomtalanul eltűnt. S a mai német állambölcselek Julius Binderrel az élükön ellenmondást nem tűrő határozottsággal hirdetik, hogy a nemzet a nép

---

¹ L. Duguit: *Traité de droit constitutionnel*. II. k. 4—16 old.

sajátos egyéniségének történelmi alakja; az állam pedig nemzeti, hatalmi és kultúrállam egy személyben. Nemzeti állam azért, mert nemzet nélkül államot és állam nélkül nemzetet elképzelni sem lehet; hatalmi állam azért, mert csak a hatalom biztosíthatja, hogy a nép, mint nemzet és egyúttal állam fennmaradhat; s kultúrállam azért, mert csak nemzeti kultúra van s mert nemzet és kultúra egyet jelentenek.¹

De nemcsak az állambölcselek állásfoglalása igazolja azt, hogy Concha Győzőnek az állam nemzeti jellegéről vallott felfogása ma is élő igazság, hanem bizonyítja ezt annak az államnak a sorsa is, amely az állam nemzeti jellege szempontjából a világtörténelemnek szinte azt mondhatnám kísérleti objektuma gyanánt szerepel, t. i. Ausztriának a sorsa. Az osztrák németiséget csak akkor és addig lehet a *saját* akaratából, nem pedig a nemzetközi *kényszerhelyzet* hatása alatt államnak tekinteni, ameddig történelmét és kultúráját s ebből fakadó ideáljait és törekvéseit a német nemzet történelmétől és kultúrájától s a német ideáloktól és törekvésektől elválasztja. Mihelyt a külön nemzeti öntudat s a külön nemzetként való élés akarata megszűnik, Ausztria a nemzetközi életnek nem természetes, hanem csak erőltetett és mesterkélt képződménye lesz.

Concha Győző éles megkülönböztetést tett állam és társadalom között. Amaz szerveinek együttműködését, az összhangot, az egységet tételezi fel, emez a széthúzás, az elkülönülés, a versengés, sőt nem egyszer az ellenségeskedés világa. Miért?

Azért, mert mennél fejlettebb lesz a kultúránk, az emberi szükségletek száma s következésképp a kielégítésükre hivatott foglalkozások és életpályák száma is annál nagyobb lesz. S ép ezért mennél fejlettebb lesz a kultúránk, a társadalom szervezete annál bonyolultabbá válik s annál több olyan osztályra, karra és rendre tagozódik, amelyek mindegyike a maga érdekeit szolgálja s a vele ellentétes

¹ Julius Binder: Philosophie des Rechts. 326—7. 330—340—341.
Ereký István: A jogtudomány módszerei. A Dugnit és Kelsen-féle módszertani álláspont bírálata. Különlenyomat a Városi Szemle XV. évf. 46—40. old.

érdekű osztályok törekvéseit ellensúlyozni iparkodik. Ennek az ú. n. osztályharcnak kétségtelenül meg vannak a maga nagy hátrányai. De Concha Győző szerint mi sem volna helytelenebb, mintha e hátrányok kiküszöbölése érdekében az osztályok, a karok és a rendek közötti különbségeket eltörölnék. Az osztályokra való tagozódás a kulturális fejlődésnek szükségképi következménye, az osztályok közötti küzdelem pedig maga az élet. Nem az osztályok eltörlésére kell tehát törekedni, amint ezt a szocialisták teszik, hanem az osztályharc elfajulásait kell megakadályozni s azt kell megfelelő törvényekkel kikényszeríteni, hogy a maga külön érdekét minden osztály, kar és rend alárendelje az összesség, a nemzet, illetve az állam közérdekének.¹

Hogy Concha Győzőnek az osztályharcra vonatkozó álláspontja mennyire élő igazság ma is, nem kell bizonyítanom; — eléggé bebizonyította ezt mindaz, ami nálunk és Oroszországban a kommunizmus alatt történt. De rá kell mutatnom arra az éles támadásra, amelyben Concha Győzőnek része volt azért, mert az ő felfogása szerint a társadalom osztályokra, karokra és rendekre válik szét, holott tételes jogilag csak osztályok vannak, a rendi világ 1848-i megszűnése óta karok és rendek nincsenek. Hogy ez a támadás Schwarcz Gyula részéről mennyire indokolatlan volt, világosan kitűnik abból, hogy a hasonló foglalkozású és társadalmi állású emberek Schwarcz Gyula kritikájának a megírásakor már világszerte szakszervezetekbe és különböző elnevezésű érdekképviselőtekbe tömörültek; hogy ezen érdekképviselőtek egy része már a kritika megírásakor a tételes jog által kötelezővé tett érdekképviselőtté alakult át; hogy az olasz kommunizmus bukása után a szocialisták leg-hatalmasabb fegyverét: az érdekképviselőti alapon való szervezkedést az olasz jog az egész társadalomra kiterjesztette, az érdekképviselőtekből rendeket, ezekből korporációkat alakított s a modern értelemben vett rendiség gondolatára

---

¹ Concha Győző: A társadalomról. Budapesti Szemle 1895. évf. 82. köt. 347—364. old.

építette fel az egész olasz testületi államot. S Concha Győzőnek a modern társadalom összetételéről vallott felfogását igazolja, hogy a rendi alapon való szervezkedés gondolata mindjobban terjed; nálunk pl. az érdekképviselési alapon eszközölt felsőházi és törvényhatósági reform alakjában, egyebütt sokkal nagyobb arányokban, — Németországban és Ausztriában pl. a nemzeti szocializmus különböző változatai alakjában.

S hogy Concha Győző gondolatainak kincsesházából a sok közül még csak egyet emeljek ki, — Concha Győző szerint az állam élete az emberi eszme megvalósulása szempontjából fontosabb, mint az egyes emberek élete, s fontosabb azért, mert nemzedékek egész sorozatát, a múltat és a jövőt jobban hatalmában tartja, mint az egyén; — mert az állam nemcsak a jelenben élő egyének összessége, hanem a múlt és a jövő kapcsolata. Hogy ez a gondolata is él és hat ma is, ennek az igazolásául elsősorban az olasz Carta di lavoro-ra hivatkozom. Mi az olasz állam a munkaalkotmány szerint? Olyan magasbbrendű organizmus, amelynek élete, céljai és működési eszközei felette állanak az azt alkotó csoportoknak és egyéneknek. S hivatkozom arra, aki a német népnek jelenlegi gyötrelmei közül a múltba menekülve, a német nép nagy idealistáinál keres vigasztalást. Julius Binder, midőn az állam igazi mivoltát ki akarja deríteni, ekképen szól: Az állam nem a jelenben élő állampolgároknak az egyesülete, hanem amint Treitschke mondja: »kifejezése és külső megjelenési formája mindazon nemzedékeknek, amelyek a jelenlegi nemzedéket megelőzőleg éltek és benne még ma is élnek, valamint azoknak is, amelyek a jövőben fognak élni«.¹

* * *

Concha Győző — amint belekapcsolta az államról vallott felfogásába a múlt idők történelmévé vált, a jelenleg küzdő s a még csak eljövendő nemzedékeket — ugyanúgy egybekapcsolta a saját tudományos munkásságában is a múltat, a jelent és a jövőndőt.

¹ Julius Binder : i. m. 327. old.

Hegel bölcséletének s Wenzel Gusztáv jogtörténelmi kutatásainak hatása alatt állva, egész tudományos munkásságát a mult ismeretére építette fel. Erre hivatkozva hirdette, hogy mint minden nemzet, ugyanúgy a mi nemzetünk is a saját különleges viszonyainak a hatása alatt alkotta meg jogrendjét s építette ki alkotmányát és közigazgatását. Ezért harcolt csodálatos nagy tudással és kíméletlen eréllyel azon álláspontjának diadalra juttatásáért, hogy modernizáljuk ugyan a magyar közjog tudományát, alkalmazzuk a régi államtudományi módszer helyett a jogtudományi módszert, de úgy, hogy alkotmányunk történelmi jellegét el ne homályosítsuk, különleges magyar vonásait le ne töröljük. A lélek nélküli utánzástól akarta óvni a magyar államférfiakat, midőn a belga, az amerikai s az angol alkotmányokat, mint a történelmi fejlődés eredményeit mutatta be, s azon hibákra is felhívta a figyelmet, amelyek a belga, az amerikai és az angol nemzet saját különleges viszonyaiból származva alkotmányaikat jellemzik. S ugyancsak a mult ismeretére építette fel az ő egész állambölcséletét. Bár nem fogadta el Hegelnek azt az álláspontját, hogy a jogban rejlő eszme, t. i. a szabadság, mint afféle szerves erő önmagától szükségképen s logikai szabályossággal fejlődne s bár nem fogadott el semmiféle más olyan álláspontot sem, amely az emberi szellem fejlődését merev szabályok szerint végbemenőnek tünteti fel, — minden fontosabb elméleti kérdés tárgyalásánál szemlét tartott a mult felett, ismertette és megbírált a problémájával foglalkozó állam-bölcselők álláspontját, kimutatta a fejlődést, rámutatott a hanyatlásra és visszaesésre, s ismertetése és bírálata az ókortól fogva a XX. század kezdetéig több mint kétezer esztendő szellemi áramlatait ölelte fel.

De bármennyire a multból indult ki minden tudományos kutatásánál, még sem lett a mult rabjává. Rendkívül fejlett érzéke volt az iránt, ami időszerű. Ez az érzék tette közíróvá, publicistává; ez kényszerítette, hogy örökösen szemmel tartsa és megkritizálja a magyar szellemi globusnak az államra vonatkozó minden megmozdulását; ez vitte rá arra, hogy alkotmányjogi és közigazgatási reformtervezeteinket

megbírálja, a reformokat tudományosan előkészítse, az elvi kérdésekben vitákat idézzon elő, ankéteket hirdessen s azokon elnökölve, vitatkozva s a vita eredményét egybefoglalva csodálatos agilitással vegyen részt.

Mint állambölcselet nem ejtette rabul a mult, nem korlátozta a tételes jog. S ő teljes szívvel és lélekkel élvezte azt a szabadságot, amely ellentétben a jogtörténeésszel és a tételes jogással, a jogbölcselet illeti meg.

Tudása és hazaszeretete szárnyain mint állambölcselet, magyar ember számára addig el nem ért magasságokba emelkedett, s amit onnan a magasságból látott, azt munkáiban egybe foglalta, eredetileg csak okulásul azok számára, akik az állami élet törvényszerűségeivel behatóbban akarnak foglalkozni; később — amint kiderült — vígasztalásul és reménységül nemzete és önmaga számára. Hogy vígasztalást és reménységet nyújtó sok nagy gondolata közül csak egyet említsek fel, az állam legfontosabb alkotó elemére, a nemzetre vonatkozó fejtegetéseire hivatkozom. Concha Győző a nemzeti eszme fejlődését s a vele foglalkozó irodalmat vizsgálva, azoknak ítélte oda a pálmát, akik mint egy évszázadokon át szétdarabolt nemzetnek az állambölcseleti, a nemzetek mivoltával és sorsuk alakulásával a legtöbbet és a legbehatóbban foglalkoztak. Concha Győző rámutatott arra, hogy a még szétdarabolt olasz nemzetnek nagy állambölcseleti Romagnosi már 1815-ben mint természeti törvényt hirdette a szétdarabolt nemzetek kiégésülését, vagyis az integritásra való törekvést; s rámutatott arra, hogy az egyesült Olaszország nagy állambölcseleti, Mancini 1872-ben már különbséget tett a történelmi fejlődés eredményekéé létrejött legitim nemzeti államok s az erőszakkal összetákol mesterséges államok között. Concha Győző éreztette, hogy e két felfogás között egy bizonyos ellenmondás van, mert míg az első felfogás minden nemzetiséget államalkotásra jogosít, — az utóbbi korlátozza ezt a jogot a történelmi fejlődés eredményekéé kialakult államok javára. S az ellenmondást Concha Győző maga küszöbölte ki, midőn hangoztatta, hogy nem a nemzeti különbség egyszerű ténye jogosít fel

az önálló állami életre, ehhez a fizikai erő túlsúlyán kívül még más is kell; kell az is, hogy az illető nép az emberiségre nézve értékeesebb legyen annál a népnél, amelynek uralma alól fel akar szabadulni. Az ilyen s az ehhez hasonló gondolatok, amelyeket Concha Győző a magyar állam szétdarabolása előtt több, mint egy évtizeddel hirdetett, — *adtak neki erőt arra, hogy mint 80-ik életévét meghaladott aggastyán is csodálatos szellemi frissességgel dolgozzék a magyarság jövődjéért.* Nemzedékek meríthetnek még tanulságot, vigasztalást és reménységet munkáiból. A magyarság pedig mindenkor a legnagyobb hálával és büszkeséggel fog visszagondolni Concha Győzőre, mint a világháború előtti Nagy-Magyarországnak *legnagyobb állambölcselejtére.*

Concha Győző irodalmi munkássága.

I. Szépirodalom.

1. *A kislány vánkosa*. Desbordes Valmore után. 1862.
  2. *Szibill története*. Regény Feuillet Octave után. 1868.
- I. és II. kiadás.

II. Közirodalom (publicisztika).

3. *Néhány szó Grünwald Béla »Közigazgatásunk és a szabadság« című röpiratához*. 1876.
4. *Angol egyházi viszonyok*. Hat tárcsa a »Kolozsvár« 1888-iki évfolyamában.
5. *A magyar faj hegemoniája*. Az aradi vértanúk albumában. 1890.
6. *A női keresetről*. Az erdélyi házi ipari egyesület kiadványa. 1890.
7. *A cselédekről*. Fővárosi Lapok. 1891.
8. *Egy angol miniszter a keresztény hitről*. Budapesti Szemle. 1896.
9. *Az egyetemi ifjúság a nemzet életében*. 1901.
10. *Jelszavakról*. 1904.
11. *Közjog és obstrukció*. Jogtud. Közlöny. 1904.
12. *Levél a szerkesztőhöz a parlamenti kormányról*. Erdélyi Múzeum. 1906.
13. *A szeplőtelen fogantatás dogmája*. 1905.
14. *Jogintézmény-e a parlamenti kormány?* Budapesti Szemle. 1905.
15. *Megint jelszavakról*. 1907.
16. *Levél a szerkesztőhöz*. Budapesti Szemle. 1907. (Az alkotmánybiztosítékok tárgyában.)
17. *Az állam, mint öncél*. Religio. 1907.
18. *A gentry*. Budapesti Szemle. 1910.
19. *U. az németül Ungarische Rundschau*. 1912.
20. *Az angol alkotmány válsága*. Budapesti Szemle. 1911.
21. *A keresztény vallás a társadalom harcaiban*. 1912.
22. *A laikus morál válsága*. 1912.
23. *Parlamenti kormányrendszer Magyarországon*. Budapesti Szemle. 1913.
24. *Új elmélet a parlamenti intézmény bajainak orvoslásáról*. Budapesti Szemle. 1915.
25. *A jogakadémiai tanárok egyetemi magántanári habilitációja*. 1915.
26. *Neonacionalismus*. Budapesti Szemle. 1928.
27. *Magyarország régi francia barátja*. Budapesti Szemle. 1928.

28. *Látogatás Kossuthnál.* Budapesti Szemle. 1928.

III. Publicisztika és közjog irodalom története.

29. *Vexatio dat intellectum.* Századok. 1880.

30. *Az angolos irány politikai irodalmunkban a múlt század végén.* Erdélyi Múzeum. 1880.

31. *A kilencvenes évek reformeszmei és előzményeik.* Budapesti Szemle és Olcsó könyvtár. 1882.

32. *Eötvös és Montalambert barátsága.* Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. 1918. 333 oldal.

33. *Szabó Béla elfeledett közjogásunk.* Budapesti Szemle. 1917.

IV. Akadémiai emlékbeszédek, jelentések, megemlékezések és beszédek.

34. *Jelentés a bolognai egyetem nyolcszáz éves emlékünnepeiről.* 1888.

35. *Gneist Rudolf emlékezete.* 1898.

36. *Brassai Sámuel emlékezete.* 1899.

37. *Pulszky Ferenc emlékezete.* 1903.

38. *Pulszky Ágost emlékezete.* 1906.

39. *A magyar közigazgatás és Némethy Károly.* Némethy K. emlékkönyv. 1932.

40. *Beszéd Lechner Ágost temetésén.* Jogtud. Közlöny. 1901.

41. *Beszéd Hajnik Imre temetésén.* Jogtud. Közlöny. 1902.

42. *Beszéd Pulszky Ágost temetésén.* Akad. Évk. 1901.

43. *Emlékezés Brassai Sámuelre.* Budapesti Szemle. 1910.

44/a. *Jelentés a Bródy-jutalomról.* Akad. Ért. XX. k. 1909. 248—254. l., XXVI. k. 1915. 318—325. l., XXIX. k. 1918. 229—236. l.

44/b. *Jelentés a Sztrokay-jutalomról.* Akad. Ért. XXII. k. 1911. 233—237. l., XXIV. k. 1913. 314—322. l.

45. *Beszéd br. Láng Lajos temetésén.* Akad. Ért. 1918.

V. Bírálatok.

46. *Stein új könyve.* Reform. 1871.

47. *Magyarország közjoga.* Korbuly Imrétől. Jogtud. Közlöny. 1871.

48. *Társadalmi bajaink.* Dobránszky Pétertől. Jogtud. Közlöny. 1872.

49. *Dr. Bähr Ottó: Der Rechtsstaat.* Hoffmann Pál. Jog- és államtud. folyóirat. 1871.

50. *A közegészségügy Angliában.* Fodor Józseftől. Erdélyi Múzeum. 1874.
51. *Polémia Korbuly Imrével.* Pesti Napló. 1874. 204. és 215. számok.
52. *A közigazgatási bíráskodás.* Gruber Lajostól. Magyar Igazságügy. 1878.
53. *A törvényhatósági közigazgatás kézikönyve.* Grünwald Bélától. Magyar Igazságügy. 1880.
54. *Közigazgatásunk és igazságszolgáltatásunk az államhatalmak megoszlása szempontjából.* Dell' Adami Rezsőtől. Magyar Igazságügy. 1880.
55. *A jog- és állambölcselet alaptanai.* Pulszky Ágostól. Magyar Igazságügy. 1885.
56. *A nemzetállam tankönyve.* Kuncz Ignáctól. Államtani problémák cím alatt. Budapesti Szemle. 1889.
57. *Porosz önkormányzati reform.* Kmetty Károlytól. Jogtud. Közlöny. 1891.
58. *Választási elv.* Vázsonyi Vilmostól. Jogtud. Közlöny. 1891.
59. *Nagy Ernő közjogáról.* Magyar Igazságügy. 1891.
60. *Közjog és magyar közjog.* Viszonválasz Nagy Ernő válaszára. U. o. 1891.
61. *Magyarország és Ausztria közjogi viszonya.* Polner Ödöntől. Magyar Igazságügy. 1891.
62. *Szellemi haladásunk törvénye.* Bodnár Zsigmondtól. Budapesti Szemle. 1893.
63. *A munka.* Kuncz Jenőtől. Budapesti Szemle. 1901.
64. *Mikes törökországi levelei.* Huttkay Lipóttól és
65. *Buddha és Krisztus.* Baranyaitól. Budapesti Szemle. 1906.
66. *Magyarság és demokrácia.* Réz Mihálytól. Budapesti Szemle. 1907.
67. *Oesterreich-Ungarn und Italien.* Chlumetzkytól és
68. *Ködkép és valóság a Balkánon.* Márffy Mantuano Rezsőtől. Budapesti Szemle. 1907.
69. *A választói jog problémái.* Nagy Olivértől és
70. *Magyar szocializmus.* Király Pétertől. Budapesti Szemle. 1907.
71. *Új Magyarország felé.* Jászi Oszkártól. Budapesti Szemle. 1907.
72. *A parasztok helyzete Magyarországon.* Szeberényi Lajos Zs.-tól és
73. *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására.* Forster Gézától. Budapesti Szemle. 1908. Szociálpolitika és közigazgatás cím alatt.
74. *Br. Eötvös József és a külföldi kritika.* Budapesti Szemle. 1908.

75. *A magyar kultúra és a nemzetiségek.* Balogh Ernő-től. Budapesti Szemle. 1908.

76. *A magyar helyhatósági önkormányzat és Tanulmányok a vármegyei önkormányzat köréből.* Erekly Istvántól. A megye multja és jelene cím alatt Budapesti Szemle. 1909.

77. *A szabadság.* Tuka Bélától. Budapesti Szemle. 1911.

78. *Dr. Királyi Árpád.* Jogállam. 1916.

79. *A választói jog reformja.* Ifj. Mikszáth Kálmántól. Budapesti Szemle. 1917.

80. *Magyar demokrácia. Magyar választói jog.* Révai Móról. Jogállam. 1918.

81. *Három nemzedék.* Egy hanyatló kor története. Szekfű Gyulától. Budapesti Szemle. 1921. Konzervatív és liberális elv cím alatt.

82. *A köteleesség állama felé.* Mikszáth Kálmántól. Budapesti Szemle. 1927.

VI. Tételes jogi munkák.

83. *Centuria Contrarietatum et Dubietatum.* Közigazgatási Lapok. 1877.

84. *Az állító és tagadó illetőségi összeütközések.* Közig. Lapok. 1877.

85. *A rendi jogok némely maradványairól közigazgatási jogunkban.* Közig. Lapok. 1878.

86. *Adalék közigazgatási és jegyzelmi praxisunkhoz.* Közig. Lapok. 1878.

87. *A törvényhozás felhatalmazása alapján kiadott miniszteri rendelet újabb felhatalmazás nélkül rendeleti úton megváltoztatható-e?* A magyar jogászgyűlés évkönyve. IX. évf. 300—315. old.

88. *Az országgyűlés tagjainak tanuskodási kötelessége.* Jogtud. Közl. 1898.

89. *A közigazgatási bíróság 88. sz. elvi jelentőségű határozata.* U. o. 1898.

VII. Reformokkal kapcsolatos munkák.

90. *A közigazgatási bíráskodás az alkotmányosság és az egyéni joghoz való viszonyában.* 1877.

91. *A közigazgatási enquête.* Magyar Igazságügy. 1881.

92. *A közigazgatási bíráskodás szabályozásánál mely elvek legyenek irányadók a bírói szervezet, a hatáskör, az eljárás tekintetében?* A magyar jogászgyűlés évkönyve. VIII. évf. 360—422. old. 1884.

93. *A közigazgatási javaslatról.* 1891.

94. *A közigazgatási bírósági javaslatról.* Jogtud. Közöny. 1894.

95. *A választói jog reformja.* Jogállam. 1907.

96. *A választói jog reformja.* Magyar jogászegyleti értekezések. Új folyam. IV. k. 31. füzet. 16. old.

97. *A közigazgatás reformja.* Magyar jogászegyleti értekezések. Új folyam. VIII. k.

98. *Előszó* Benkő Albert A megyei közigazgatási reform irányelveihez. 1911.

99. *A förendiházi reformjavaslat.* Jogállam. 1921.

100. *A nemzetgyűlési választások alapjául szolgáló választójogi szabályokat jogosult-e a kormány rendelettel megállapítani?* Alkotmányjogi értekezéslet jegyzőkönyve. 1932.

VIII. Nemzetközi összehasonlítás és nemzetközi jog.

101. *A municipalis rendszer jelen állása Európában.* Budapesti Szemle. 1869.

102. *Újkori alkotmányok.* I. k. 1884. 314 old.

103. *Újkori alkotmányok.* II. k. 1888. 510 old.

104. *Az új nemzetközi jog.* Magyar Akad. Értesítő. 1924.

IX. Állambölcseleti munkák.

105. *Beköszöntő a kolozsvári tudományegyetemen.* 1872.

106. *Egyéni szabadság és parlamentarizmus Angliában.* Akad. lev. tagsági székfoglaló. 1888. 32 old.

107. *Az államhatalmak megoszlásának elvei.* Magyar jogászegyleti értekezések. VIII. k. 2. füzet.

108. *Az emberi eszme, mint szabadság.* Budapesti Szemle. 1894.

109. *Politika.* I. k. 619 old. 1895.

110. *A társadalomról.* Budapesti Szemle. 1895.

111. *Demokrácia és nemzetiség.* Huszadik század. 1901.

112. *A rendőrség természete és állása szabad államban.* Akadémiai rendes tagsági székfoglaló. 1901.

113. *Politika.* II. k. 447 old. 1905.

114. *Van-e magyar társadalom?* Társadalomtudomány. 1927.

X. Összegyűjtött értekezései és bírálatai.

115. *Hatvan év tudományos mozgalmi között.* I. k. 1928

XI. Kéziratban hátrahagyott munkák.

116. *A felsőbb oktatás rendezéséről szóló javaslat.* 1891. előtti időből.

117. *Az államregények.* 1874.

Concha Politikája.

Erekly István Concha Győzőről, a politikai tudomány nagymesteréről szóló mélyen járó emlékbeszédét azzal a megállapítással végzi, hogy Concha »a világháború előtti Nagy-Magyarországnak legnagyobb állambölcseleője«. Az a szép megemlékezés, melyet Akadémiánkon 1933. november havában *Kuncz Ödön* levelező tag *Nagy Ferenc* kíváló tagtársunkról tartott, azok között, akik szerint »a magyar jogtudomány és professzori hivatás örök büszkeségei maradnak«, úgy idézi elénk Concha Győzőt, mint »a fenséges eszmék birodalmában bolyongó tudós arisztokratát«. Midőn a Magyar Jogászegylet 1934. évi február 24-én tartott ülésén hódolt Concha Győző emlékének, az ünnep szónoka, *Polner Ödön*, a szegedi egyetem tanára, Conchát így jellemezte: »Az a férfiú, akinek emlékezetét ünnepeljük, a politikának 56 éven keresztül nemzedékek sorát nevelő nagy hatású tanítója, de a tudomány, amelyet tanított, nem az egzigenciák tudománya volt. Az egzigenciáknak ú. n. tudománya nem is tudomány, csak mesterség, néha magasfokú művészet, mely azonban igen távol áll attól a tudománytól, amelyet Concha Győző az általa művelt és tanított politika tudományaként magáénak vallott«. Ez a jellemzés így végződik: »Concha Győző egyike volt a magyar nemzet legjelesebb, legnagyobb és leghűbb fiai-nak. Jellemileg és értelmileg egyaránt hozzájárult a nemzet emelkedéséhez«.

Úgy gondolom, hogy e hármas jellemzés méltóan fejezi ki azokat a gondolatokat, amelyek Concha Győző minden hallgatójában, olvasójában és követőjében meggyökeresedtek: majdnem 60 év nemzedékei előtt állt és áll ő itt, ebben a magasságban. Ha most e szerény dol-

gozatban a fentjelzett életrajzírók megállapításait elfogadom, az a cél, melyet nemkönnyű feladatommá tűztem ki magam elé, voltaképen kiegészítése kíván lenni a róla elhangzott és gondosan felkutatott megállapításoknak. Ami után indulok és amelynek eléréséhez az érdeklődők figyelmes támogatását kérem: egyetlen probléma, de a leg súlyosabb. Éppen az a kérdés ez, vajjon mi az a tudomány, melyet, mint hallottuk, Concha politikai tudományként magáénak vallott s hová akart és tudott emelkedni igazságainak az a piramisa, melyet oly rendületlen erővel több mint egy félszázad klastromi tisztasága közt összerakott és a politikai tudományban hátrahagyott, — ez a kérdés, ez a probléma, amelyet az ő kedves dunántúli kifejezésével élve, elmélete »leglelkének« nevezhetünk.

Az út, melyen járnunk kell, nem könnyű. Maga Concha tette azt nehezzé, nemcsak azért, hogy páratlan alapos sággal a bizonyítások rendkívül széles területét ölelte át, irodalmakon, államokon és részletes adatgyűjtésen keresztül: hanem azért is, mert igazságainak legmélyebb alapjai és legmagasabb következtetései csak akkor tárulnak fel kristályos világosságukban, ha magának módszerének titkára, meglepő különösségére rájövünk. Hogy további okoskodásaimat szemléltetővé tehessem, itt kell megvetnem lábamat, mert nézetem szerint e módszer ma még nincs kellő világításba állítva, sőt azoknak a nehézségeknek, amelyeket Concha minden olvasója érez s melyeket életrajzírói is stílusát illetőleg kiemelnek: a megfejtése éppen abban van, hogy nem hatolunk ennek a módszernek elég bátran a mélyére és némely külsőség által félrevezetve, a tudományos átvilágítás nem minden oldalról vitetett keresztül vele szemben. Hogy ezen általánosnak látszó szempontoknak kézzel fogható alakot adják, itt már fel kell állítanom azt a megfigyelési vonalat, melyből Concha nagy művének belsőjét nézem, mely talán túlságosan eltér azoktól a fel fogásoktól, amelyek vetítéséhez hozzászoktunk. Úgy gondolom azonban, hogy ezen, első pillanatra sajátságos jellemzés dacára, az az eljárás, amellyel éppen módszertanilag próbálom Concha megismerését megközelíteni, ki fogja

egészíteni azokat a kiváló emlékbeszédeket és ismertetéseket, amelyekben ő eddig a magyar tudomány munkásai által az irodalmi és politikai közvélemény elé állított. Minden mellékes részletet és bármi érdekes árnyalatot elhagyva, abból a meggyőződésből kellett Concha egész tudományos működésének összefoglalásánál kiindulnom, hogy erős túlzás, sőt határozott egyoldalúság van abban az immár évtizedek óta megszokott felfogásban, mely az ő gondolkodásának legmélyebb jellegét a nagy német gondolkozókra vezeti vissza. Igaz, hogy maga Concha midőn 1922-ben az Akadémia ügyrendjének megfelelően papírra vetette »némely életrajzi adatait«, így szól: Az 1868—69-i tanév első felére Bécsbe menve, Stein Lőrincsel szorosán összeköttetésbe léphettem és tanainak, módszerének hívévé lettem«. El kell ismerni azt is, hogy »főművének irányán meglátszik a Hegel-Stein Lőrinc-féle felfogásnak hatása«. Ez a megvilágítás azonban még nem jut el és nem is juthat el a fő probléma átvilágításához. Ha, mint már előbb is jeleztem, elkészülünk arra, hogy Concha főgondolattermékében hatalmas és rendszeres kristályképződéssel van dolgunk, amelynek megvannak saját benső törvényei: akkor — hogy ásványtani hasonlatomnál maradjak — ennek a ritka nagy kristálydarabnak átvilágítására még egy másik oldalon is meg kell gyűjtani a szövétneket. Ez a másik oldalról jövő bevilágítás francia, illetőleg latin eredetű. Mindjárt első bizonyítékul be kell mutatnom azt, hogy nem lehet véletlenség, mely szerint Concha első műve egy francia regény fordítása, *Feuillet* Octave »Sybill történetének«, ennek az irány-regénynek átültetése; utolsó nagy munkája pedig, melyet már a világháború alatt írt és mely két kiadást ért: »Báró Eötvös József és Montalembert barátságáról« szóló műve. *Feuillet* regénye nem közönséges szépirodalmi olvasmány: nemcsak a férfias Sybill romantikus regénye, sőt mondhatnám legendája, hanem harcos mű, a »szabad egyház szabad államban« motívumára van hangolva és hogy idézzem: »Mintegy érezte a kornak ereiben keringő materializmus lüktetését, mellyel a párisi világ, az egész francia társadalom megfertőzöttnek látszik«

és ezzel szemben és a fordító meggyőződése szerint »A gondolat teljes emancipációja, a kritikai, a kétkedő, a tagadó irány, az erkölcsi alapok általános ingadozása vádló jelei századunknak«. Concha valósággal elmélyül e francia lelki küzdelmekben. Ha aki 1915-ben befejezett utolsó nagy művét, »*Báró Eötvös József és Montalembert barátságát*« ebből a szempontból forgatja, azt nemcsak az lepi meg, hogy mennyire otthonos szerzőjük a tőlünk távolálló francia társadalmi és politikai mozgalmakban, hanem minden erőltetés nélkül észreveheti, hogy mily nagy mértékben vonzza őt, a magyar tudóst, a gall lélek megmozdulása a politika terén. Némi túlzással azt mondhatom, hogy az a nagy előszeretettel, mellyel Concha az összes magyar politikai gondolkozók közül éppen báró Eötvös Józsefet szemelte ki többrendbeli mélyreható tanulmányának tárgyául, nemcsak a nagy magyar kultúrpolitikusnak, hanem a »Karthauzi« regény francia vonatkozásainak és gróf Montalembert barátjának is szól.

Ez a francia nyom nem lehet véletlen. Már csak azért sem, mert Concha egész gondolatkialakulását kezdettől végig követi. Nem véletlen az sem, hogy az ő kedvenc olvasmányai között ott találjuk Antione *Albalat* két munkáját: *La formation du style par l'assimilation des auteurs* (1910.) és *Le travail du style enseigné par les corrections manuscrites des grands écrivains*, melyet a francia Akadémia jutalmazott. Ugyanezen megfigyelésünk kiegészítéséhez tartozik, hogy Concha mily súlyt helyezett mindig a francia pártélet vezetőinek megismerésére, amit különösen *Gerand-Bastet: Monsieur Combes et les siens* és *Adolphe Brisson: Les prophetes* könyveinek szorgos használatát bizonyítja. Ezekben a munkákban az a francia nyom, amelyet követünk, annyira kimélyül, hogy már-már alkalmassá válik arra, hogy Concha politikai elméletének kiindulása szemünkbe sugározzék. E tekintetben csak arra kell utalnom, hogy Gerand-Bastet munkája már azt a kérdést firtatja, »meg kell tudni, hogy nincs-e szükség felekezeti erkölcsre, hogy valaki azokat az erényeket gyakorolhassa, amelyek a jó családtyát és jó polgárt jellemzik«. Ez az

erkölcsi probléma Concha nagy politikai elméletének központja.

Mielőtt azonban magának ennek az elméletnek fővonaláiban való jellemzésére áttérnénk: zárjuk le azt a módszertani kísérletet, amelyre eddig vállalkoztunk. Szemben azzal a tudományos közvéleményünkben meggyökeresedett felfogással, mely Conchát mindig Hegel és Stein gondolatvilágának holdudvarába helyezte belé, a francia hatásoknak, általunk később még erősebben bemutatandó befolyása egyedül képesít arra, hogy az ő módszerét teljesen megértjük és lelki alkatának abba a legmélyebb és legérdekesebb rétegeibe hatoljunk belé, ahol rendszere megszületett. Amilyen egyoldalú az a tükörkép, melyet a német gondolkozóknak a magyar mesterre való egyoldalú vetítése ad: épp oly fonák lenne, ha teljesen francia, illetőleg latin gondolatstílust és elméletszerkezetet keresnénk kizárólag benne. Mindkét egyoldalúsággal szemben az ő kikristályosodott gondolatrendszerének kétoldalú, tehát germán és latin átvilágítása hozza meg nekünk az ő eszmévilágának és nagy lelki elmélyedéseinek teljes megértését. Mert ha mind a két, ekként felállított reflektorral nézzük a nagy magyar gondolkodó legbensőbb eszmei lényegét: arra, az első pillanatra meglepő, de később mind abszolútabb igazsággá váló megismerésre jutunk ezen az úton, hogy Conchában egy belső szerkezetében francia gondolatépítés vett magára germán megjelenési formát. Innét érthetők meg azok a nehézségek, amelyekkel főművének, a »Politikának« olvasói kell, hogy megküzdjenek, de ugyanabból a szemszögből pillantható meg az, ami Concha főgondolat művének nemcsak eredetiségét, hanem igazságépítő varázsát is alkotja. Ha szabad egy hasonlattal élnem: a nagy mester elméletrendszere és módszertani sajátossága nagy színes templomi üvegablakokhoz hasonlít, amelyeknek a vászonra vagy falra festett képekkel szemben érdekességük az, hogy a fényhatások az üvegablak alakjain mindegyre eltolódnak, aszerint, amint az áttetsző anyagon a mögöttük levő fényforrás sugára így vagy úgy tud áthatolni. Ez a néha félhomályos, néha változó vilá-

gítás éppen gondolkozásának abból a kettősségéből származik, amely a latin syntaksis alapján kiformált és átlátszóvá tett gondolatokat a germán rendszerek világosságába csillogtatja előttünk. Maga e kettőség mutatja már azt a rendkívül összefogó szellemi erőt, mely Conchára annyira jellemző. De ezenfelül mutat más is, azt, hogy amint külső megjelenése szerint Concha Győző ugyanazt a feledhetetlen benyomást tette mindenkire, mint régi spanyol arcképcsarnokok keretéből kilépett nemes ős: úgy ez a vérbeli spanyol-olasz természet ott van gondolkodása mélyén és lényegét eszmetársulásainak legkönnyebben így érthetjük meg. Conchán mindvégig meglátszik Spanyolországból származó s Olaszthonba átplántált eredete. Ezen a latin nyomon maradunk akkor is, midőn a módszertant elhagyva, az ő »Politikája« legmélyebb rétegeire és legmagasabb következtetéseire igyekszünk szerény figyelmünket fordítani.

Megmaradva annál a kijelölt eszmekörnél, melyet Ereky István tisztelt barátom emlékbeszéde akként jelzett, hogy e sorok írója, egyrészt az előbb idézett Eötvös és Montalembert könyvvel, másrészt a Politika alapvető első kötetével foglalkozik: meg kell állapítanom azt a szerves összefüggést, mely e két munka belső elgondolása között félreismerhetetlenül megvan s mely felismerés az előbbi előkészület után a legalkalmasabb arra, hogy magába a politikai elméletbe behatoljunk. Nevezetesen Concha előszót írt »Eötvös és Montalembert« című könyvéhez s látszólag az nem akart egyéb lenni, mint francia nyomon »Adalék a magyar katolikuskok autonómiájának kezdetéhez«, tényleg azonban oly bölcsészeti vallomás, mely önkénytelen elénk tárja azt a lelki forrást, ahonnet kibugygyantak a politika rendszerének alapeszméi. Hallgassuk csak ezeket a szavakat: »Termékeny új gondolatok, fölfedezések, a technika, a költészet, a művészet remekei bizonyára magukba véve nagy értékek; de még nagyobb az emberi szív, mely azokat önemésztő vergődésben teremtette és az elme nagy alkotásait a küzdelemnek, az odaadásnak jóságos, abszolút értékével megaranyozni, a lángész

fényéhez, a legnagyobb áldozatokra kész, emberi erőt, a jellem nagyságát kapcsolni bírja». »Az ember főleg, akiben az erkölcsi világ eszméi életre kelnek, akit tetteiben vezetnek, lelkesítenek, ezért több mint maguk a tőle elszakítva vett, holt eszmék, igazságok általa benne nyernek teljes létet, valóságot s élnek tovább a hatás által, melyet más lelkekben élete által is kelteni tudott.« (Idézett munka 5. o.) Ily vallomás után nem csodálkozhatunk, ha ugyanezen munka későbbi folyamán ez a hangulat megszüli az alapvető gondolatot, melyet maga Concha így fejezi ki: »Az igaznak, a szépnek, a jónak, a hasznosnak kilenc századon támadt magyaros képzelete a magyar génus, mely az elhanyagolt nyelvnek, költészet- és művészetnek, az idegen nyelvű tudománynak, az elmaradt mezei és ipari gazdálkodásnak nyomorúságát nemcsak érezte, de a nyomorúság nyilvánvalóságát részben fel is ismerte volt az a végső forrás, az a hajtó erő, az a sejtelemszerű cél, mely a társadalmi és alkotmányi reform törekvéseket keltette, azokat mint fölöttük uralkodó fensőbb hatalom egyesítette, s amely a magyarságnak önlénye fenntartását, erősítését, hatalmassá tételét sugallta«. (58. l.) Most már csak egy lépés kell s Concha azt is megteszi, mondván: »Minden hit az embernek az élet végső kérdéseire vonatkozó elveit és ezeknek megfelelő akarat irányát, cselekvőségét foglalja magába. Az állam pedig ugyancsak a végső kérdések nagyrészének, abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet próbájában fölmerülnek, azzal a különbséggel, hogy a megoldás az államban nem a hite által vezetett egyes ember, hanem a közéletet élő embereknek eggyé vált nagy összességénél fogva történik. Köztük tehát a kapcsolat nem esetleges, nemcsak kíváncsú, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges«. (Id. munka 188. ol.) És a filozófiai hangulat lírájából a bölcsészeti szemléleten át, az államprobléma innét való fölmerülése most már meg nem akadályozhatóan jut arra a politikai következtetésre, hogy: »Positiv szabadság, vagyis hatalom nélkül a szabadság magva, a jó nélkül a pusztí mentesség állapotában az egyén

tehetetlen marad, gonosszá, értéktelenné válik, hogy a pusztá egyéni szabadság mellett a politikai szabadság nélkül hiányzik a közéletnek lehetősége, az emberi életnek határozott, általános iránya, melynek körében érvényesülhet csak az egyén, s mely nélkül az emberiség az anarchia állapotába süllyed«. — »A való, a teljes szabadság, egyéni és politikai formájában sokkal több, mint mentesség: az igazságnak, a jónak, a szépnek pozitív hatalma emberi teremtő akarat által megvalósítva. A negatív szabadság csak a magában álló erős egyént elégítheti, a másokra szoruló, másokkal az állam, a társadalomban együtt működni akaró embereknek azonban pozitív szabadságra, vagyis az igaznak, a jónak, a szépnek határozott, közös alapirányára van szükségük.« (Id. m. 185—186. l.)

Az idézetekből, melyeket így egymásra raktunk, látnivaló, hogy Concha midőn a francia katolicizmus modern mozgalmairól elmélkedik, azok annyira vonzzák az ő legbensőbb lényegét, hogy nemcsak sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít nekik, mint bármely más magyar közíró vagy tudós, hanem egészen belemerülve a francia tárgyba, a majdnem lírai kezdettől kezdve saját politikai elméletének legmesszebbmenő következtetéseiig emelkedik, mintegy a benne működő belső szükség alapján. Valóban úgy érezzük magunkat e világítás fényénél, mintha valamely modern művészi körkép belső grádicsán fölhaladunk és egyszerre csak onnét felbukkanva, az egész alkotás központján érezzük magunkat. Concha »Politikájának« kellős közepébe jutottunk, még pedig nem elméleti gondolkodásának külső alkatán haladva, hanem saját lelkének belső lépcsőfokain járulva az ő szélesen elterülő lélekvilága eléréséhez. Mert az ő »Politikájának« alapvető »Alkotmánytana« semmikép sem az az úgynevezett »Országglástan«, amelyhez a tankönyvirodalom Concha Győző előtt a politikai nemzedéket hozzászoktatta. Egyetlen megfigyelés elég ennek meglátására: az Alkotmánytannak több mint 150 oldala az emberi életjelenségek boncolásával foglalkozik, ily címek alatt: I. Az ember világa. II. Az emberi élet arányai. III. Az emberiség élete. IV. Az egyén élete (Tár-

sadalomtan). A szokatlanságot növeli, hogy a szakkönyvben a felebaráti szeretetről, »Az érdek és felebaráti szeretet viszonyáról«, az egyesek becsületéről és állásáról van szó, oly fogalmakról, amelyeket nem szoktak a politika szakkifejezései közé számítani. De éppen a tárgykörnek ez a nagyszerű kiterjesztése és az állam alkata alatti rétegeknek feltárása az, ami tipikusan jellemzi Concha gondolkozását.

Ez a megfigyelés akkor lesz valósággá, ha arra vetjük tekintetünket, hogy csak ily fölfogás, hogy úgy mondjuk a nagy elméleti körképnek ilyen széles láthatáron való kifeszítése érteti meg velünk az ő egyik legfőbb tudományos és emberi jellemvonását: az egyetemességet.

Tudományos és emberi jellemvonást mondtam egyszerre. Mert kétségtelen, hogy csak az Alkotmánytannak ily rendkívül széles megalapozása bírta el A Politika »Közigazgatástanának« azt a messze ágazó gyökérhálózatát, mely úgyszólván példátlan példatára az állam elé kerülő összes társadalmi anyagnak s melyet méltán egészítenének ki »*Hatvan év tudományos mozgalmai között*« címmel kiadott Értekezései. De továbbmenően megfigyelhetjük, hogy az egyetemességnek ugyanez az elgondolása és lelki átérezése viszi Conchát minden művében arra a rendkívüli buzgalomra, mellyel ő magában a tudomány és különösen a politikai tudomány művelésében az állandó összefüggéseket rendíthetetlenül keresi a különféle írók és korszakok között. Ez az, ami benne az akadémiai gondolatot élővé, lelke egyik fő motorjává teszi s ezt nemcsak az bizonyítja, hogy több mint száz dolgozata közül a nagyobbbrészt ennek, a tudomány szétszórt jelenségeit összefonó, nemes munkának volt szentelve, hanem az is, hogy mindig szenvedéllyel ásta ki az elfeledésből gondolatainak megelőző hirdetőit és amily örömmel fedezte fel, mint Ereky István emlékbeszéde is említi »*Szabó Béla elfeledett közjogászunk*«-at, hogy emberileg megható módon midőn utoljára ült az Akadémia felolvasó asztalához és a Magyar Társadalomtudományi Társaságban előadta »*Van-e magyar társadalom?*« című tanulmányát, ebben a hattyúdalában mindnyá-

junkat megragadott azzal a lelkeséggel, mely úgyszólván átfűtötte, midőn *Hunfalvy Pál* közirodalmi munkásságát föltámasztotta. Nem hiszem, hogy megcáfoltatnám, ha azt állítom, hogy tudósaink közül alig volt valaki, ki ennyire átengedte magát az akadémiai együttműködés nagy eredményének s talán akkor sem járok távol az igazságtól, midőn ebben az állhatatos és rendszeres elgondolásában is a latin, illetőleg az azt megelőző klasszikus lelki állapot hajlandóságát érzem ki. Így ült az egyetemesség teljes emberi átérzésétől át- és áthatva Concha Győző az Igazság nagy szövőszékénél, hogy a messze és közéről, országokon és korokon át, az emberi gondolatok fonalszárait egységes kárpittá szője össze. Ennek az így kitermelt nagyszerű alkotásnak, ennek az egyszerre tudományos, művészi és emberi képnek ábrázolását jelenti Concha Politikája.

Nem tarthatom véletlennek, hanem valóságos jelképet kell látnom abban, hogy a *Politika* első alapvető kötetének egyetlen fejezetét jelentette meg Concha egy évvel nagy művének kiadása előtt (1895.), amennyiben a Budapesti Szemle 1894. évfolyamában közzétette »*Az emberi eszme mint szabadság*« című részletét, mely az I. kötet I. rész IX. szakaszát képezi. Ez kiinduló pontja elméletének és magva gondolkodásának; általa és rajta épül föl az egész lélekvilág, amely őt eltölti s amelyet ő a politikai elmélet alapjai gyanánt vetít ki az igazságok fölismerésében. Ha ama módszertani megvilágítás után, amellyel eddig haladtunk, innét folytatjuk szemlélődésünket, akkor nemcsak a legrövidebb módon kiemelhetjük eszmei alkotásának lényegét, hanem — ami talán nem kevésbé fontos — kísérletet tehetünk ama szellemi magasság megmérésére, ameddig elmélete fölemelkedett. Ha szabad e szót használnom, az a két megállapítás, amelyet ő »*Az emberi eszme mint szabadság*« címén alapvetőnek tart, egyszerre az ezer fonálból összeszőtt gondolatgobelinnek mind a két felét elibénk tárja. Ez a kettős-egy igazság nevezetesen a következő: »Egyén és köz az emberinek örök alakzatai, amelyeket nem lehet egymásból származ-

tatni. Köz valamely formában, mint törzs, mint társadalom, mint család, mint állam örökké ép úgy létezett, mint az egyén. Tények azok, egyidejűleg léteznek, épen úgy, mint a férfi és a nő, az ifjú és az öreg, mert az emberi eszmének válhatatlan szervei, s csak mint ilyenek magyarázhatók». Ebből az alaphól kétfelé kell következnie az igazság kialakulásának, sőt ebből kell visszamenni magának a politikának a fogalom meghatározására is. Concha így szól: »Az emberi szellemnek az a ténykedése, mely által az emberi élet különböző irányainak összhangja az emberi eszmének szempontjából külső erővel biztosított és előmozdított, az országlás, amely részint az emberi cselekvények külső szabályozásában, vagyis jogalkotás és jogszolgáltatás részint tartalmilag új állapotok életrehozásában áll. Az emberi életnek mindezen törekvési irányai egyaránt előfordulnak az egyénben. Az egyén nemcsak hívő, művész, tudós, gazdálkodó, fajfenntartó, erkölcsös, hanem még a rendezett közületi életben is van neki bizonyos fokú önigazságszolgáltatása, bizonyos fokú országló hatalma. A köz pedig nem egyedül az országlásra szorítkozik, hanem bizonyos gazdasági érdekek gondviselője, erkölcs, hit, tudás, költészet, művészet forrása és megőrzője, a fajfenntartás valósítója. Az emberi közület tehát legáltalánosabb fogalma szerint bizonyos időkben élő egyéneknek, mult, jelen és jövő nemzedékeknek és emberi élet összes irányainak kapcsolata».

Concha gondolatmenete, midőn e fogalmazással és elmélkedéssel elméletének első szintjét eléri, vagy hogy előbbi hasonlatunknál maradjunk: nagy kárpitjának mindkét oldalán kirajzolja a határmezőket: egyszerre mindazon politikai és társadalomtudományi elméletek fölé emelkedik, amelyek a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve, amidőn tudniillik az államjogi elméletek mellé megkezdődik a szerves közgazdaságtan fölvonulása: a jogi és másrészt a közgazdasági szempontok örök harcát és folytonos surlódását jelentették. Az a nagy és izgató problémásor, amelyet legvilágosabban Stammler Rudolf összegezett: »*Wirtschaft und Recht nach der Materialistischen*

Geschichtsauffassung» című művében (1896.): voltaképen más és más alakban nem egyéb, mint hol egyik, hol másik fél részéről annak vitatása, hogy vajjon először van-e gazdasági élet s azután keletkezik a jog, vagy megfordítva, kezdetben ki kell már jegecesedni az emberi közület jogrendjének valamely formában, hogy egymás mellett élő egyedek egymással gazdasági érintkezésbe juthassanak, tehát, hogy jogteremtés előzi meg a gazdasági törvények kiemelkedését a kezdetlegesség formátlanságából. Mihelyt Concha mélyebb igazságait és ennélfogva magasabbra törekvő elméleti következtetéseit elfogadjuk, ez a probléma megszűnt kérdés és így vitaanyag lenni, azért, mert az egyénnel egyszerre megjelenő közület előtt sem jog, sem gazdasági rend nem képzelhető, már csak azért sem, mert az emberegyed létezése előtt föltenni bármely társadalmi alakulatot, merő szójáték vagy értelmetlen metafizikai spekuláció.

Az igazságszövésnek e rendkívül érdekes műveletében, mely most előttünk lefolyik s mely egyszerre tudományos kutatás és művészi kialakítás, egy szakasszal feljebb jutunk, mikor megfigyeljük, hogy Concha, midőn a politikának két őserejét az egyénben és a közben megállapítja, hogyan határozza meg kettőjük egymáshoz való viszonyát. Ez a meghatározás a maga sajátos természetével egyszerre elválasztja és összeköti, szembeállítja és elválaszthatatlanná teszi a két alaperőt. »Az egyének — mondja — a különböző korok nemzedékei és az emberi élet különböző irányai egymás irányában mint külön erőforrások léptek föl s az általános közületnek külön közületekre való tagosulását eredményezik. Így keletkezik az általános közületen belül a fajfenntartás közülete, vagyis a törzs, majd később a monogam család, a gazdálkodás, a tudás, a hit, a művészet közülete, vagyis a társadalom, az országlás, irányzás közülete, vagyis az állam.« A köznek kozmikus kódéból tehát mint a csillagászati megfigyelések szerint kiválnak az egyes égitestek, úgy most itt egyes államokká koncentrálódik a politikának ez a felismert teremtő ereje. Az a mód, amellyel Concha ezt az eredményt eléri, azért

jelent megint lényeges haladást elméletének megszerkesztésében, mert benne van az államnak, másrészt a társadalomnak helykijelölése az ő egész széleskörű és mindvégig következetes elgondolása értelmében. Az a tétel, amelyet most ide iktattunk, akkor világosodik meg, ha szembeállítjuk két másik oly magyar gondolkozónak eredményével, kikkel Concha állandóan foglalkozott, azért, mert egyenrangúaknak tartja magával és gondolkodásukat párhuzamos igazság keresésével állandóan kíséri. Ezek egyike báró *Eötvös József*, a másik *Pulszky Ágost*. Eötvös nem ismer két államalkotó erőt mint Concha, hanem egyedül az egyén és az egyéni szabadság foglalkoztatja. Hogy Péterffy szép szavait idézzük: »Mivel *Eötvös* az egyént az istenség edényének tekinti, annak az eleven erőnek, mely az emberiség, a haladás céljait valósítja, Eötvös az egyénben az egész emberiséget öleli át. Azért tiszteli amaszt, mert az emberiségért lelkesedik«. Viszont a másik oldalon *Pulszky Ágost*, ez az annyiszor félreismert nagy magyar gondolkozó, azért van ellentétben Conchával, mert *Comte* Ágoston és *Herbert Spencer* talaján áll, tehát azt a természettudományi módszer fogadja el az államalkotó erők felkutatására, amely merőben idegen Concha egész tudományos lényétől. Ennek a következménye tükröződik vissza most megállapított sarktételében, amely kizárja Comtenak azt az alapfelfogását, mely végeredményben egyetlen személynek akarta feltüntetni az egész emberiséget, holott Concha mindenütt individuumokat lát az államokban s ehhez a megállapításához Politikájának gyakorlati következtetéseiben is hű marad. Nem szabad figyelmünk elől téveszteni azt sem, hogy ugyanebben a tantételben nemcsak az államegyedekről szóló tana, de a »Társadalomról« alkotott meggyőződése is teljes egészében benne van. Mindaz, amit a »Politika« alapvetésében »A Társadalom« szava alatt ezután olvassunk, oly páratlan kiterjesztése ennek a fogalomnak, mely a legszélesebb körben foglal össze minden olyan tümenyményt, mely bármely kis vagy nagy kezdetleges vagy kifejlődött, haladó vagy hanyatló közületben az állam mellett akár eszmei, akár anyagi tényező gyanánt valaha

előfordult vagy ezután elképzelhető. Midőn az állami erő önállóságának megkövetelése mellett Concha ily nagy jelentőséget tulajdonít a »Társadalom« fogalma alatt, általa megfigyelt erőknek: akkor ebben megint megnyilvánul lelkiségének hatalmas egyetemlegessége. De annak bizonyosságául, hogy ez a bölcséleti elgondolás nála nemcsak elmélet, hanem lelki szükség s ugyanakkor politikai hitvallomás, erre elegendő egyetlen, de döntő példát fölhoznunk, olyat, amelyre ismét, bizonyára nem véletlenül, a francia politika belső harcainak éles és mélyreható megfigyelése viszi őt. Az Eötvös és Montalembert tanairól szóló könyvének tudniillik legnevezetesebb eredménye, a magyar és francia aktuális mozgalmaknak teljes kikapcsolása is abban csúcsosodik ki, hogy az egyház és állam viszonya csak addig maradhat meg a kölcsönös függetlenség jogi követelménye alapján, ameddig »köztük az emberi élet legfőbb céljaira nézve fennáll az összhang«. »A kapcsolót köztük nem egyedül a közbéke, méltányosság, nyilvános erkölcsiség tekintetei alkotják, mint Montalembert hitte, hanem az emberi élet oszthatatlan egysége.« »A kapcsolat nem esetleges, nemcsak kívánatos, nemcsak gyakran, hanem állandóan szükséges.«

Midőn idáig jutottunk az igazságok rendszerének kiépítésében, csak akkor jelenik meg az államról, vagy régi szóval mondva az országlásról szóló tanítás, tehát akkor érjük el azt a szintet, ahol rendesen a politikai tankönyvek a tanítást kezdeni szokták. Bizonyosága ez annak, hogy mily mélyről kezdette azokat az előkészítéseket és földalatti föltárásokat, amelyeken fölemelkedve a mindennap látható s a történelem által bemutatott állami alkatokhoz elérkezett. Midőn az államról beszél, előbb bemutatja az egyén életéből a nemzetébe való átmenetelt, hogy így elérkezzék ahhoz a ponthoz, midőn az állam kiválik a társadalomból s az állami szabadság természete megállapítható. Sarktétele ennek az igazságnak az, hogy az »állam egyrészt a legfőbb külső hatalom« (Politika I. k. 194.) s ugyanakkor »az állam a nemzetnek erkölcsileg is irányzó tevékenysége« (Politika I. k. 196. l.). — Ennél a fölépítés-

nél nem szabad elfelednünk, hogy itt nemcsak sematikus megállapításokról van szó, hanem arról is, hogy az állam minden működésének, a legkisebbnek és a legnagyobbak beállítása Conchánál mindig összefüggésben marad az ő mély bölcsészeti alapgondolataival. Mindazt, amit a »Politika«, »Alkotmánytan«-ában, akár az államformákról, akár az államhatalmak megoszlásáról tanít, nem sorozatos egymás mellé állítása a megismeréseknek, hanem közvetlen folyománya az ő alaprendszerének. Akár az államformáról beszél s a demokratikus köztársaságot vagy a választott királyságot boncolja, akár az alkotmánybiztosítékokat keresi, akár az államalkotmány keretében a törvényhozó, a végrehajtó, a fejedelmi, vagyis államfői hatalom egymáshoz való viszonyát fejtegeti: mindig minden beosztása és fölépítése a nagy alapvetés világosságában tűnik föl. A részletek csak akkor válnak érthetőkké, összefüggésük akkor lesz meggyőzővé, ha nem kívülről és külön szemléljük őket, hanem egyetlenegy belső vallomás lehelletét érezzük rajta. Ez a vallomása így szól: »Az állam a végső kérdések nagyrészeinek abban az alakban való tényleges, valóságos megoldását jelenti, amelyben azok a hétköznapi élet prózájában fölmerülnek, a közéletet élő embereknek egygyé vált nagy összemélyisége által«.

Ily nézőpontból válik egyedül érthetővé az, hogy Concha annyira szétválaszthatatlanul összeforrottnak tekintse politikai rendszerének minden részletét, hogy sokszor a pedantizmus vádja érte kortársai részéről, holott ő azért nem engedhetett elméleti igazság szövésének részleteiből, mert azok mind egységes lelkeségének voltak részei. Róla illik az, amit *Locke* bölcsészetről mondott egyik ismertetője, megállapítván, hogy meggyőződései nem úgy lógtak mint ruhafogason ruhák egymás mellett, hanem egymásból nőttek ki, mint a virág szárából a rügy és a bimbó. Feledhetetlen ebből a szempontból, hogy az úgynevezett darabont-kormány alatt szándékosan magára vette a népszerűtlenséget, midőn a parlamenti kormányformát az akkori koalícióval szemben az ő saját elvei szerint magyarázta. Még meglepőbb feledhetetlen megnyilvánulás

volt ugyanennek a lelkiismereti következetességnek az, hogy ha Concha Győző szimboluma volt az elméleti gondolkodásban teljesen visszavonult tudósnek, egyetlen egyszerű jelent meg tüntetőleg oly népgyűlésen, ahol a politikusokat a népszerűtlenség sivár ordításai és tetteges fenyegetései fogadták. Ez akkor történt, mikor 1904. januárjában a pesti Vigadóban gróf Tisza István az új választások elé lépett híveivel, hogy a hárszabályok kérdésében elfoglalt álláspontját, melytől az igazi parlamentarizmus megmentését várta, a nemzetnek megmagyarázza. Concha megjelent az emelvényen, hogy a Tisza ellen tüntető tömeg előtt bizonyítsa nemcsak együttérzését ezzel a politikával, hanem hogy élő dokumentuma legyen elméleti nagy elvének: az állam öncélúságának.

Miután az elmélet nagymesteréről eddig elhangzott jellemzések és emlékbeszédek kiváló fejtegetései után ismétlésnek látszanék, ha felsorolnám mindazokat az elméleti és gyakorlati követelményeket, melyek Concha elmélete szerint fő elvéből sarajdzanak: megmaradok dolgozatom előírt abban a keretében, amely elem tüzetett, amelynek során immár méltatásának utolsó és befejező szintjéhez érünk. Ily módon le kell mondanom arról is, hogy oly aktuális kérdéseket, mint az állami szuverén akarat önkorlátozásait a szabadságjog szempontjából vagy a nemzeti szuverénitásnak a közigazgatás kiépítésében való követeléseit ismertessem.

Ilyen módszertani készség és ekkora elméleti előkészítés után juttat el minket Concha gondolatművének központjába, rendszerének legbelső magjához. Ez nemcsak betetőzi egész nagy rendszerét, hanem annyira áthatja annak minden kis és nagy részletét, hogy csak általa elevenednek meg azok, válnak rendszerré és igazsággá. Meddő minden oly kísérlet, mely a társadalmi tudományokban rendszereket oly célból hasonlít össze, hogy egyiket a másikkal mérje, vagy egyiket a másik fölé helyezze. Éppen Concha esetében azonban nincs is szükség sem szubjektív állásfoglalásra élet-művével szemben, sem bármely más rendszerrel való megmérésre vagy egybevetésre. Az em-

beriség egész társas életének kétségtelenül a legnagyobb és legdöntőbb eseménye volt az, amely rávilágított erre az elméletre és sok tekintetben döntött is igazságai és mértéke fölött. E nagy esemény alatt a Világháborút értem. Nincs fizikus, ki maga kísérletei közt, nincs biológus, ki növény- vagy állat-experimentumaiban, nincs vegyész, ki görebei között képes lett volna olyan óriási méretű és összes hatásaiban szinte emberfölötti kísérletet végbevinni, tervezni, vagy csak megálmodni is, mint amilyen volt nagyságában és megrendítő voltában a világháború a politikai tudományokra nézve. Ha igaz az, hogy az emberi megfigyelés és az abból levezetett tudás csak ott jelentkezhetik, ahol akár a fizikai, akár a lelki világban valamely változás történik, mert a Megváltozhatatlan az emberi lélekre nézve Herbert Spencer szavát idézve egyúttal Megismerhetetlen (Unknowable) is: akkor az a tény, hogy az egész művelt emberiséget megrázó és politikai mély vulkán-kitöréshez hasonló világháború volt az, amely a politikai elmélet magyar mesterének legbelső elgondolását kellő világosságba hozta és igazságokká avatta, — ez maga mutatja, hogy Concha mily mélységekben járt. Eddigi bemutatása után az ő gondolatrendszerének csupán rá kell mutatni arra, hogy az egyénnek az államhoz, vagy tágabb értelemben a közülethez való viszonyát a Világháború-átélt nemzedéknek Concha gondolatműve tárta föl és igénytelen nézetem szerint minden későbbi nemzedék számára megérthetővé tette. Ez az elmélet tudniillik áttörte a politikai tudomány évszázados körforgását és félretolta azt a dualizmust, amely a legfőbb politikai nézőpont tekintetében minden ország elméleti és gyakorlati politikusait állandó ellentétben és kibékíthetetlennek látszó súrlódásokban tartotta és örölte fel. Nem sok túlzás van abban, hogy Aristoteles örökbecsű és ma is meglepő »Politikájától« kezdve századokon és népeken, gondolkodókon és forradalmárokon keresztül egyetlen óriási harc dúl a politikai elgondolások és tettek mezején: ez az egyénnek és közületnek eredendő szembeállítása. A görög bölcse óta alig van régi vagy modern politikai gondolatrendszer, amelyet nem lehetne

visszavezetni vagy arra az ős alapra, hogy az emberi egyén kiindulási pontja és célja a társas életnek, tehát az állam és minden közület az ő erejéből és ő miatta van, — vagy megfordítva, abból indul ki végső fokon a gondolkozó vagy a politikus, hogy az állam a kezdet és a vég és az egyén tőle származtatja a jogait vagy jogtalanságait. Ne tévesszen meg bennünket az a körülmény, hogy mennél közelebb jövünk a mi korunkhoz, vagy pontosabban a világháborúhoz, annál inkább igyekeznek a politika szaktudósai e két ellentétes sarkot áthidalni, vagy (mi ritkán sikerül) gyakorlati alkalmazásukban való kompromisszumos magyarázatokkal, vagy (ami sohasem sikerül) azáltal, hogy az alapfogalmakat igyekeznek szóhüvelyezésekkel elhomályosítani. A nagy szakadék az egyéni eredetű és az állameredetű politikai felfogások között mindig ott marad és semmi »elvi kimagyarázás« által át nemidalható, azon egyszerű okból, mert maga a két ellentétes elgondolás a lelkekben vagy korszakokban lévő állapotokra támaszkodik. Úgyszólván a politikai elméletek egész hatalmas birkózása korokon és nemzeteken át az ős egyén és az ős állam hallatlan erejű birkózását jelenti; ezt nem kell bizonyítanom, mert az egész politikai tudomány nemzetközi irodalma nem ismer oly tökéletes és minden tekintetben kimerítő eszmebemutatást e tekintetben, mint azt Concha maga Alkotmánytanának kis betűkkel nyomtatott, de nagy gondolatokkal teljes irodalmi szemlájében bemutatta. Hogy a való politikai élet, melyet Történelemnek nevezünk, ugyanezt a dualisztikus válságot mutatja, azt a világháború előtt is, minden megfigyelő észrevette és a nagy és véres háborús katasztrófája irtózatossá tette. Megtörtént ez azért, mert mind a két véget lerázván a megalkuvás megszokott bilincseit, legvégső gyakorlati következményeit akarta egyszerre keresztül vinni s az emberiség mindkettő alatt összetört. Az öncélú ős állam a föltétlen katonai berendezkedésben érte el a tetőpontját, amely géppé változtatta az egyént és az egyéniség minden jogát megtagadni készült. A másik oldalról az egyén föltétlen szabadságából kiindult elgondolás

és lelkeség, amely már Rousseau tanaiban és a francia encyclopédistákban odáig jutott, hogy az egyénből kiinduló kötelékekből szötte meg a közületet és államot, a világháború végén és annak visszahatása gyanánt az államot romboló kommunizmusban tombolta ki magát, jellemzetesen annyira, hogy végül a minden közületi kialakulás ős sejtjét, a családot akarta széjjel bontani.

Concha volt az, ki áttörte ezt a szédületes kettős gondolatforgatagot azáltal, hogy úgy az egyént, mint a közületet, vagyis az államot két külön oldalának tekintí egy náluknál mélyebb és mindkettőben egyenlő erővel, de más alakban megükröződő ős-jelenségnek, amelyet ő emberi szóval »általános emberinek« nevez. Az ő-egyén és az ő-állam tehát nem egymást romboló tényezők, hanem mindketten egy mélyebb erőnek megnyilvánulásai, oly mélységből fakadó valóságnak az egymástól elvált tünetényei, mely már a Mindenség törvényszerűségébe van belekapcsolva. Ez a felfogás nem megalkuvások által és nem is azáltal akarja az egyén és közület alaptünetényét feloldani, hogy fogalmi áthidalást szerkeszt meg kettőjük között; hiszen a világháború éppen ezeket az általunk megszokott és annyira kényelmes elméleti és gyakorlati hidakat törte kérlelhetetlenül össze. Hanem megtörténik az egyéni gondolatsornak az állami gondolat-sorral való egymás mellé helyeztetése akként, hogy mind a kettő csak tüneténynek, jelenségnek van feltüntetve, még pedig úgy bölcsészeti, mint politikai értelemben. Mögöttük mindkettőnél mélyebben, de épen azért mind a kettőben ott van az »általános emberi«, amely most már nemcsak legbelső magja egy nagy gondolkodó elméleti rendszerének, hanem az ő legbelsőbb lelkeségének hű visszaadása, hogy úgy mondjam vallomása is.

Concha ezáltal emelkedik arra a magasságra, ahonnet a politika elméleti rendszere nem válik valamely befejezett és ennél fogva beszáradó sematizmuszá, amelyet az utána következő gondolkodók vagy történeti események mint elavultat félre tolhatnak: ő tudja, — hogy saját szavait idézzem, — hogy »az emberi élet nem jegecszerű szabályossággal,

hanem folyó állapottal inkább irányokat, mint bevégzett alakokat mutat». Ugyanerről a magas vártárol mondhatja el a saját korszerű politikai hitvallását is, amelyet tömören ebben foglal össze: »az állam teljesen sohasem nélkülözte a nemzeti jelleget, a közületi szabadságnak pedig a nemzeti eszménél nincs hatalmasb kapcsa, mely mint a szabadság tartalma is egyenlő értékű az általános emberivel«. Ez a gondolatmagasság teszi képessé őt, hogy tárgyilagos és bátor figyelője és bírálója legyen annak a másik nagy társadalomelméleti iskolának is, amellyel kezdetől kezdve szemben állott, de amelyet épen azért vizsgált állandóan, mert egyenlő erejűnek tartotta a maga elméletével, abban a tekintetben, hogy az is, — bár más adatgyűjtésből és elgondolásból fölépülve — oly magas szintjét érte el a politikai synthézisnek, amely Concha rendkívül emelkedett gondolatszintjéről is elismerendő volt, sőt talán csak innét volt az egész nagyságában áttekinthető. E másik gondolatrendszer alatt azt a synthétikus nagy próbálkozást értem, mely a modern természettudományok alapjaiból indulva ki, az evolúció tanát az atomok világától kezdve a biológián át, a társadalmi jelenségek törvényszerűségére akarta alkalmazni, az egész társadalmat, tehát annak politikai jelenségeit is a szerves világba bekapcsolt »super organizmusnak« fogván fel, az iskola legnagyobb gondolkozójának, *Herbert Spencernek* megállapítását használván.

Midőn most vázlatos elmefuttatásunk végéhez érve fölvetjük azt a kérdést a két nagy rendszer között, amelyet ily értelemben véve szembe kellett állítanunk: Concha általános emberi megoldása vagy az evolúciós iskola szociológiai rendszere közül melyik fogja megtalálni a szorosabb és így állandóbb kapcsolatot az emberi tudományok széttagolt rendszerével, e nagy kérdésre feleletet adni nem érzem erőim elégtelensége folytán magamat hivatottnak. Ne feledjük el, hogy Conchával már itt mily magasságokban járunk és föléje kellene emelkednünk, hogy e nagy kérdésre meg tudjunk felelni. Míg az ő kezén idáig értünk, a Politika századokon és országokon átnyúlva gyűj-

tötte össze nemcsak a tényeket, de a gondolatokat; ezután vállalkozhatott arra, hogy a tények tömegét addig hámozza le, míg azokban megtalálja az egyes politikai szervezetek tiszta alakzatait; e nagy synthézis után jut el odáig, hogy az így összehasonlított alakzatok belső erőit felfedje és mikor mindezeket összegezte és lényegüket rendszerbe szedte, akkor ér el oda, ahová most juttatott el bennünket hatalmas elméműve. Tudniillik elvitt oda, ahol a synthézis nemcsak eléri a legmagasabb fokát, hanem egyszerre keres kapcsolatot a gyakorlati politikai követelményekkel és másfelől az emberi szóval Végtelenségnek nevezett rendszerével az igazságoknak. A látvány annyira szokatlan és Concha fölépítése önmagában annyira teljes, hogy rendes szavainkkal nem fejezhető ki, inkább egy zenei hasonlat adhat róla méltó lelki benyomást. Ez a Concha-mű felrakása hasonlít Bach Sebestyén *»Kunst der Fuge«* című mesterművéhez, ahol tudvalevőleg egy egyszerű motívum oly változatokban van egymásra rakva, hogy nyolc fuga magasságát éri el, legmagasabb szintjén itt megállapodik s a további négy fugának már az a rendeltetése, hogy az elmélyült hallgatónak lehetőséget adjon arra, hogy megismerje mily magasra emelkedett a skálák birodalmában. Nem helytelen az a zenei meglátás, hogy csak aki idáig ért, tudja megmérni és magába mélyíteni a vele hasonló két óriási zene-csodának, Beethoven IX. Symphoniájának és Wagner Richárd Parsifaljának mélységeit. Teljesen ez a helyzet mindazok számára, akik Concha »általános emberi« politikai rendszerét a természettudományi iskola épületével kívánja összehasonlítani. Ezért a választás közöttük nem lehet feladatomban.

Mégis két feledhetetlen megfigyeléssel gazdaggunk. Az első oly természetű, mely világosan mutatja azt a páratlan etikai önállóságot és szilárdságot, mely Conchát jellemzi. Nevezetesen ő, ki mint kimutattuk, annyiszor és oly szívesen veszi át, lelkiségének alaptermészete szerint, a francia áramlatokat, midőn a Politika megírásának éveiben Franciaországban az a szélső individuálista áramlat tombol, mely a francia-orosz barátság címén *Bakunin*

és *Kropotkin* műveire támaszkodva *Mackay* regényében és *Reclus* *Elisé* elméletében az anarchiáig kénytelen eljutni: ezzel szemben ugyanakkor még erősebben domborítja ki az állami öncélúságra vonatkozó nézeteit, mintegy előregátat akarva építeni a kommunizmus áradatának.

Második és végső benyomásunk és megismerésünk arra vonatkozik, hogy *Concha* mint igyekszik lelki erőinek következetes megfeszítésével a politikai tudományt belé kapcsolni az egész emberi gondolat- és érzelmvilágot igazságrendszer teljességében. Ebből egyetlen pillanatra sem enged s ennél maradandóbb benyomásra nem is vágyhatik. Mert nagy művét áttekintve a maga összefüggésében nem a részletek maradnak meg az utókorra, — hiszen a politika tartalma mindig viszonylagos fog maradni, — hanem egy sokkal mélyebb és maradandóbb eszmélet. Az igazságok csillagrendszerében van egy pont, emberszemláthatatlan messzeségben, ahol találkoznak a természettudományok legmagasabb matematikai tételei a politikai statika és dinamika legelvontabb igazságaival. Ezt a pontot ma sűrű köd fedi. Nem fogjuk meglátni sem mi, sem ez a nemzedék. Nem mi, akiknek ha kutató kalapácsa szikrát üt ki, nem tudjuk, vajjon az Igazság fényének lobbanása-e, vagy csak réveteg lelkünk téveteg lidércfénye. Nem ez a nemzedék, mely az emberiség legnagyobb vérvesztése után, mint minden erőtlen szervezet, vissza van vetve a politikai gondolat előhaladásában. De jönni fog kor, mely újra megtelik erővel, s akkor az emberiség levegőjében újra megjelenik a szabadság lehellete, mely ma úgy hiányzik. És akkor jönni fog szerencsés nemzetnek szerencsés korban született fia, ki megtalálja a két tudományág összefüggését. Ez eljövendő boldog halandó neve ott fog ragyogni az emberi szellem örök csillagai: *Aristoteles*, *Kant*, *Newton* és *Darwin* nevei közt. Ez a nagy fogja először lelke mélyén átérezni a maga teljességében a szétszakított emberi töredékigazságok összefüggését. Ennek a boldognak és szerencsésnek lesz kötelessége az, hogy hirdesse azt, hogy volt egyszer nehéz időkben szegény országban egy gondolkozó, aki lelkének klastromi tisztaságában, fonta

gondolatainak és érzelmeinek gazdagságából azt a hágcsozt, melyben a politikai tudomány oly magasságra emelkedett.

Ezekkel a szerény szavakkal igyekeztem igénytelen, de mindig ragaszkodó tanítvány gyanánt bátortalan kézzel letenni a magyar politika és tudomány kettős babérágát nagy mesterünk, Concha Győző nemes emlékezetének oszlopára. Leteszem azzal a mély emberi megnyugvással, hogy Concha műve és neve nem mulik el, hanem fönymarad. Fönymarad, mint Arany, a halhatatlan, jövődölé:

... fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint Időben s Térben távozik,
Melyhez tekint fel az utód erénye,
Tür és remél, küzd és imádkozik.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 11. SZÁM.

BÉKEFI REMIG
R. TAG EMLÉKEZETE.

ÍRTA

DOMANOVSKY SÁNDOR

R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1935. ÉVI FEBRUÁR HÓ 25-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

Pápa, 1935. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

Békefi Remig r. tag emlékezete.

Irta : Domanovszky Sándor r. tag.

Tekintetes Akadémia!

Amidőn a Tekintetes Akadémia megbízásából föladatom itt Békefi Remig emlékét felújítani, teszem ezt bizonyos meghatottsággal. Emléket felújítani — úgy érzem — szinte azt jelenti: szellemet idézni. Azoknak az idősebb akadémikusoknak, akik valamikor vele együtt működtek, akik e terem falai közt sűrűn érintkeztek Békefi Remiggel és hallották szavait ennél a felolvasóasztalnál, még élénken emlékezetükben él nyulánk sudár alakja, amint fehér talárjában egyenes és méltóságos tartással járt közöttünk, nyílt tiszta szemeiből szeretetet árasztva, de egyben tiszteletet is parancsolva nemcsak a talár iránt, amelyet viselt, hanem elsősorban saját egyénisége iránt. A Tekintetes Akadémiát azonban nem a külsőségek, hanem az ember, a tudós lelke érdeklik: hogy lett azzá: ami volt és ki is volt tulajdonképen?

Veszprém megyébe, Hajmáskérre, egy egyszerű molnár fiához vezetnek adataink. Gyermekévei nem teltek rózsás körülmények közt. Kisfiú volt még, amikor apját elvesztette. Anyja utóbb gyermekeivel Veszprémbe költözött. Itt került gimnáziumba és itt vetődött fel az árva előtt a kérdés, mi legyen belőle? Akkor még nem volt jó tanuló és egy kereskedő rokonához akarták adni. Úgy látszik, ez a terv döntő hatással lehetett további fejlődésére. Tovább akart tanulni s a gimnáziumi évek hátralevő részében erős akarattal küzdötte fel magát a praeclarus érettségre.

Anyjának bizonyára nem volt könnyű öt kis gyerme-

kének fölnevelése, számításba kellett tehát vennie, ha tanulni akart, hogy vállairól neveltetése nehéz gondjait levegye. E kényszerítő körülménynél is erősebben hathatott rá azonban a genius loci, Zirc évszázados kulturális kisugárzó hatása az egész vidékre. A hatodik osztály elvégzése után 1874-ben Zircen felvételre jelentkezett. Ezzel el volt döntve jövője: a szerzetesi és tanári pálya. A tudományszak körül merültek csak fel kontroverziák. Békefi Remig matematikus szeretett volna lenni. Lehet, hogy ebben az irányban csak utolsó gimnáziumi évének, — amelyet Egerben töltött, — emlékei voltak rá hatással, ahol tanárának a meteorológiai intézet műszereinek kezelésében segédkezett, de nem lehetetlen az sem, hogy az exakt tudományok megkötöttsége közelebb állott lelkéhez, mint a történettudomány sok tényezőt kombinációba vevő, fantáziát igénylő módszere. Rendjének azonban akkor nem volt szűksége matematikusra s így kénytelen-kelletlen a történelem-földrajz szakot választotta.

Azok a tanítórendeink, amelyeknek tevékenységét nagyrészt Ferenc király terelte erre a térre, akkor még minden tudományos törekvés nélkül egészen az oktatás ügyének szentelték magukat. Célkitűzésükben a nevelési és didaktikai szempontok állottak előtérben s ezek mellett a tudományos képzés még nagyon el volt maradva. Jelöltjeik ugyan kötelezve voltak a tanárvizsgálat letételére, de erre teológiai tanulmányaik mellett mellékesen készültek s így nem tájékozódhattak tudományszakjuk módszerében és irodalmában. Mindegyikük saját belátása szerint, szakszerű utbaigazítások nélkül tanult, le kellett tehát küzdenie az autodidakta elé tornyosuló minden akadályt. A tudósképzésnek ez igen göröngyös és nem sok eredménnyel kecsegtető útja. Békefit ilyen körülmények közt eleinte nem is fűtötték tudományos ambíciók. Tanár akart lenni és teljes lélekkel ennek a hivatásnak akarta magát szentelni.

Tanári pályája azonban rossz auspiciumok közt indult. Tüdővérzése támadt, ami miatt kíméletre volt szüksége. Ismételten kísérletei, hogy a tanítás fonalát újra felvegye, többször kudarcra jutott. A kényszerű pihenő más foglal-

kozások felé terelte. Elhatározta tehát, hogy bölcsészeti-doktori szigorlatra jelentkezik. Minthogy tanári vizsgáját Kerékgyártó Árpádnál és Hunfalvy Jánosnál tette, hozzájuk fordult és Hunfalvy tanácsára a szentgotthárdi apátság birtokaihoz tartozó Kethely néprajzi viszonyait választotta doktori értekezésének témájául.

Életének ennél nagyobb jelentőségű fordulata volt, hogy 1884-ben egészségének kímélésére Zircre rendelték, ahol az apát mellett jegyzői teendőket végzett. Supka Jeromos apát akkor a közvetlen érintkezésben nagyon megszerette a fiatal tanárt: teljes odaadását, mellyel kitűzött munkakörébe vetette magát, szilárd meggyőződését és szigorú lelkiismeretességét. Az ő oldalán rendjének már fiatalon nagyon becsült, tekintélyes tagjává lett.

De nemcsak rendi pályafutása dőlt el ezen a ponton, hanem a tudományos is. Ha kíméletre szorult és időnként a tanítás alól hosszabb időre fel is kellett menteni, ez még nem jelentette azt, hogy tétlenségre lett volna kárhozthatva. És első tudományos kísérlete csakhamar megérlelte benne azt a gondolatot, hogy rendjének, illetve a magyarországi cisztercita apátságoknak történetét fogja földolgozni. Kifejezett matematikai hajlandóság, majd egy egészen leíró természetű tudományos kísérlet után így jutott a történeti kutatás révébe, minekutána kethelyi dolgozata bevezető részének írásakor először került a kezébe levéltári anyag. Apátjának, aki atyai jóindulattal viseltetett iránta, tetszett a fiatal rendtag terve és hathatósan támogatta vállalkozásában Békefit, aki a nyári szünidőben éveken át levéltárról levéltárra járva, vagy harminc hazai és néhány külföldi gyűjteményből hordta össze nagy lelkiismeretességgel és pontossággal a zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi apátságok történetére vonatkozó bőséges anyagot.

1891-ben Szent Bernát születésének nyolcszázados évfordulóján jelent meg Supka Jeromos apát költségén »A pilisi apátság története« első kötete, amely az 1184-től 1541-ig terjedő kort dolgozta fel. Már a következő esztendőben követte ezt a második kötet is, amely az apátságok egyesítésének időpontjáig, 1814-ig terjedt. Békefi tekin-

télyét ez a munka annyira emelte, hogy amikor Supka Jeromos halála után új apátot választottak, a szavazatok harmadrésze öreá esett.

Ámbár a közbeeső időben a pécsi cisztercita főgimnázium értesítőjében Békefinek már több pedagógiai tanulmánya jelent meg, tudományos téren mégis csak a »A pilisi apátság története« volt első komoly bemutatkozója. És ez a bemutatkozás nagyon kedvező volt. Pór Antal a Századokban azt írta, hogy Békefit »műve egyszerre előkelő történetíróink sorába emeli«.¹

Az a közel tíz esztendő, amely e munka anyagának összegyűjtésével és feldolgozásával telt el, Békefire kétségtelenül nagy feladatokat rótt. Vizsgáztató tanára, Kerékyártó Árpád maga is autodidakta volt. Egyetemi oktatásunkban az ifjúság módszeres bevezetése a történeti kutatásba még kezdeteit élte. Modern feldolgozást és történetfelfogást csak az újabb, akkor még fiatal historikusoktól lehetett tanulni. Békefit azonban a nehézségeken átgátlotta akarateréje, türelmes kitartása és nagy lelkiismeretessége. A ciszterciek történetét Magyarországon nem akarta teljes elszakíttóságában tárgyalni, bevezetésképpen legalább is a rend keletkezését, szervezetét és életrendjét akarta ismertetni. El kellett tehát mélyednie az erre vonatkozó külföldi irodalomba, különösen nagy szorgalommal forgatva azokat a forráskiadványokat, amelyek a rend kezdeteire és életviszonyaira nélkülözhetetlenek. Így ismerkedett meg külföldi tudományos szervezetek jól átgondolt és sokak fáradságos munkájával kialakított közlési elveivel s ez érlelte meg benne azt az elhatározást, hogy nemcsak feldolgozást, hanem függetlenül okmánytárat is ad munkájához. És különösen ennek az okmánytárnak a megszerkesztésében a legmodernebb igényeknek is eleget tett. De a feldolgozásnál is a kor színvonalán álló munkára törekedett. Nem tisztán kronológiai szempontok szerint rendezte tehát anyagát, hanem a rend keletkezésére és szervezetére vonatkozó bevezető rész után az apátság 1184. és 1541. közti történetében külön fejezetekben tárgyalta az apátok pápai és királyi megbízatásait, az apátsági birtokot és az

apátság belső életét. Nem is minden büszkeség nélkül mondotta: »a csoportosító rendszert, mely a bonyodalmas szálakat elkülöníti, s ép ezért szövi össze művészi egésszé, oly arányban juttattam érvényre, hogy hasonló irányú műveknél ily fokban még nem nyert életet«.²

Autodidaxisában a pilisi apátság történetének fáradtságos munkája alakította ki Békefi történetírói egyéniségét. Természetes tehát, hogy a történetkutató állott előtérben, a filozófus háttérben maradt; a történeti nagy átalakulások problémái nem vetődtek fel. Az író világnézetét mély valláserkölcsi felfogása determinálta, amelynek legjellegzetesebb vonásaként szerzetesi szerény alázatosságát kell kiemelnünk. Ebben látjuk annak a törekvésnek mélyenfekvő okát is, hogy egyéni nézeteit munkáiban valósággal elnyomta s azokkal csak olyankor állt elő nyíltan, ha valamely elterjedt ténybeli véleményt, amelyet hamisnak ismert meg, az igazság nevében kellett megcáfolnia.

Történetfilozófiai felfogására írásaiban kevés adatot találunk. Egyetlen egyszer nyílt alkalma ezekről nyilatkozni, amikor 1904-ben a Szent István Társulatban Pauler Gyuláról tartott emlékbeszédet, s ebben kitért Pauler viszonyára Auguste Comtehoz, a pozitivizmus megalapítójához. Pauler és Békefi lelkében voltak rokonszónások. Erős katolikus világnézetük és nagy középkorszeretetük természetszerűen fölkeltette rokonszenvüket Comte iránt. Pauler egészében elfogadta Comte pozitivizmusát és Békefi róla tartott megemlékezésében nagy megértéssel idézgette Pauler szavait a történetírás módszeréről. Kiemelve Pauler megállapítását, hogy a történelem még nagyon elmaradott, az ő gondolatmenetét követve, írta: »ennek oka a helytelen módszer, melyet a történetírásban eddig követtek. Az eseményeket spekulatív, a priori föllállított tételek farkas-guzsába tették a felekezeti és politikai szempontok különfélesége szerint«.³ E megállapítás után nem csodálkozhatunk rajta, ha követelményeit a történetíróval szemben így állapította meg: »A történelemnek jóideig az indukció terén kell maradnia.

Állapítsa meg a történetíró az eseményt biztosan és kétségbevonhatatlanul. Ilyenekből, vagyis tényekből induljon ki és derítse ki közöttük a benső összefüggést és fejlődést. A történetíró föladata nem bírói, hanem előadói; vagyis nem ítél az események fölött, hanem kapcsolatukban és fejlődésükben előadja őket.⁴

Ezt az eszményt Békefi szerint Pauler a Wesselényi összeesküvésről írt munkájában valósította meg, amelyet így jellemez: »Nincs a könyvben állítás, amit kútfői adat nem támogatna. S éppen ezen sarkallik Pauler művének megbízhatósága és maradandó becse. Filozófiai elvonásokat és dedukciókat hiába keresünk e munkában; szubjektív okoskodások nem lazítják a kútfőkből alapozott épületet». A pilisi apátság bevezetésében vallott elveivel szemben még Pauler Árpádkori történetének tisztán kronológiai elrendezését is helyesléssel fogadta, mert az egykorú viszonyokat és eseményeket kölcsönös hatásukban tárja szemünk elé. »Így akarta ő — írta Békefi — a fejlődés tiszta képét' megrajzolni, hogy ebből azután a fejlődés törvényeit is megállapíthassuk. Ezen föladatot azonban a történelem csak úgy oldhatja meg, ha descriptív, elbeszélő». Sőt Pauler erre vonatkozó kijelentését is idézte: »nem szabad, csak hogy teljesebb képet kapjunk, fantáziákat vegyítsünk a való közé, melyek lehetnek csillogók, elmések, talán igazak is, de tudományosan be nem bizonyíthatók és akadályul szolgálnak, hogy tudományunk, ha már nem is alapul közvetlen szemléleten s a kísérletnek hatalmas fegyverét nélkülözi, legalább módszerének szigorúsága által közeledjék az exakt tudományok tökéletességéhez».⁶

Nem hisszük, hogy Békefi a történetet az exakt tudományok vonalára akarta volna emelni, de a pozitivizmus — úgy ahogy megismerte, pauleri interpretációjában — mégis megragadta. Tudós egyénisége levéltári kutatások fonalán fejlődve, észrevétlenül összeforrott az adattal s a fantáziát, amely az elszórt adatokat egységes képpé olvasztja össze, a kombinatív tevékenységet, amely a synthesisben az adatbeli hiányokat áthidalja és a multat re-

konstruálja, zavaró és torzító tényezőnek tekintette. A pozitivistá tan azonban ezt a meggyőződést Békefiben, csak alátámasztotta, lelke mélyén ott élt az már azelőtt is, s ha érzében argumentumra volt szüksége, nem kellett épen Comtehoz és Paulerhez fordulnia. A Lánczy Gyula ravatalánál tartott búcsúztatóban Thukydidesre hivatkozott, aki a tényeket úgy viszi lelkén keresztül, hogy egyénisége a háttérben maradjon és Rankéra, aki énjét szeretné eloltani, csakhogy úgy láthassa a dolgokat, amint történtek.⁷

Nála ez az objektivitás kérdése volt, de harca a szubjektivizmus ellen annyira ment, hogy hatással kellett lennie munkáinak szerkezetére és az előadás formájára is. Egyéniségének háttérben tartása, a törekvés énjének eloltására mindvégig egyik legjellemzőbb vonása maradt, sőt idővel erősödött is.

A történetíró egyéni elmélete e szerint a felfogás szerint inkább csak a forrásanyag kritikájában érvényesülhetett. Paulerben »bámulatos forrástanulmányát« dícsérte, hogy »forrásait a kritikus lélek metsző élével analizálja, veti össze és mérlegeli«, hogy »lehatol forrásainak a fenekéig. Boncol, elemez, egybevet és bírál; mindig óvatosan, de nem makacsul; szigorúan, de nem igazságtalanul«. A kritikát tehát mintegy a történetíró előkészítő munkájának körébe utalta. De a forrás nála már nem pusztán írott följegyzés volt. Épen rendtörténeti vizsgálódásai elvezették őt a régi egyházak romjaihoz és töredékes emlékeihez is, amelyekből nem egyszer fontos következtetéseket vont le.

Eredeti elgondolása, a zirci-, pilisi-, pásztói- és szentgotthárdi apátságban egyesített régi apátságok történetének megírása már mindjárt a publikálás elején bizonyos eltolódást szenvedett. Pilis után Pásztó történetét tervezte, de eredeti tervétől eltérítette az a törekvés, hogy az egykori cikádori apátság helyét megállapítsa. A felfogás akkor az volt, hogy Cikádorhoz tartozott az a szentély, amely a tolnamegyei Cikó falu közelében fennmaradt. Békefi ezt a kérdést ásatásokkal és építészeti bizonyítékokkal Batta-szék javára döntötte el. Így jött létre és jelent meg már

1894-ben az eredetileg tervezett sorozaton kívül »A Cikádori apátság története«. »A pásztói apátság« három kötete csak jóval később, 1898-ban és 1902-ben követte a pilisi apátság köteteit.

Az elismerés, amely »A pilisi apátság« szerzőjének osztályrészül jutott és nem kevésbé az a rokonszenv, amelyet Békefi egyénisége maga iránt keltett, őt csakhamar más munkakörbe állították. 1893-ban a budapesti egyetem bölcsészeti kara a magyar művelődéstörténelem magántanárává habilitálta. Így rendje Budapestre küldte, ahol a tudományos élet forgatagába került s legszorgalmasabb látogatója lett nemcsak a könyvtáraknak és levéltáraknak, hanem a tudományos társulatok felolvasó üléseinek is. 1896-ban már Akadémiánk levelező tagjai közé választotta, 1898-ban pedig az egyetem nyilvános rendkívüli tanára lett.

Sorsa így egészen a tudományos kutatás terére sodorta. Az egyetemi előadások és a tudományos társulatok felolvasásai kiemelték a rendtörténeti kutatás szűk kereteiből. Már 1896-ban két általános érdekű tanulmánya jelent meg a Századokban és a Katholikus Szemlében. »Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése« és »Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpád-házi királyok alatt«. Az Akadémiában pedig ugyanabban az évben »A ciszterciek középkori iskolázása Párisban« című tanulmányával foglalt széket. Rendtörténeti kutatásait tehát a magyar iskoláztatás történetére vonatkozó tanulmányok váltották föl, amelyek most már sűrű egymásutánban követték egymást. Nem volt esztendő, hogy ebből a tárgykörből egy-két nagyobb dolgozata nem hagyta volna el a sajtót.

Békefi Remig életében így új korszak kezdődött. Nem annyira a milieu megváltozása — bár az is nagy hatással volt rá — hanem a hivatásában beállott fordulat sok tekintetben új föladatokat elé állította. Egyetemi pályafutása szokatlanul gyors emelkedésű volt. Alig öt évi magántanárság után már a nyilvános tanárok sorába jutott, s ha egyelőre még csak rendkívüli is, ez az átmeneti állapot megint szokatlanul rövid ideig, csak két évig tartott. 1900-

ban már nyilvános rendes tanár. Röviddel autodidaxisának nehéz küzdelmei után, amikor az útbaigazítás hiányának bajai még élénken éltek emlékezetében, egyszerre a tanár- és tudósképzés gyűjtőpontjába jutott. Azok a már tanárszáron ülő szűkebb kartársai, akik közé így került, java-részt külföldi iskolázás termékenyítő köréből módszeres képzés után kerültek katedrájukra. A szemináriumi munka alapvetését Salamon Ferenc kísérletei után ők honosították meg a budapesti egyetemen. Mély meggyőződéssel, hogy a tudósképzés a szemináriumban dől el, külföldi minták nyomain vezették be hallgatóikat a forráskritikába és a módszeres földolgozásba. Békefiben egykori magára-hagyatottsága nyomasztó érzésének hatása alatt talán még erősebben tört magának utat a meggyőződés, hogy az ifjú nemzedék bevezetése a kutatás módszereibe és technikájába legkiemelkedőbb feladatai közé fog tartozni.

Vérbeli tanár volt, amit nem mindegyik egyetemi kartársáról lehetett elmondani. Az egyetemi oktatás ugyan különösen a bölcsészeti karon, elsősorban a tudósképzést szolgálja, a gyakorlatban azonban ez a középiskolai tanárképzés szerve, az oktatásra tehát nemcsak közvetlen, hanem közvetett hatásában is a legnagyobb jelentőségű. Tanári hivatásának magasztossága Békefit minden egyébnél mélyebben hatotta át. Kerékgyártó Árpád felett tartott emlékbeszédében rajongó lendülettel ecsetelte az egyetemi tanár feladatait és munkáját. »Az egyetemi tanár — mondotta — tudós, tanár és író egyszemélyben. Ennél-fogva nem elégedhetik meg azzal, hogy szakszerű tanulmányt folytat, önálló kutatásokat végez és új eredményekhez jut. Még akkor sem meríti ki feladatát, ha mindezt a tudomány gyarapodására és előbbrevitelére irodalmi úton közzéteszi. Az egyetemi tanárnak mindezen kívül még két nagyszerű feladata van, — a tudomány közlése élő szóval és a tudományos nevelés.« Meg volt győződve, hogy annak a nagy és magasztos várakozásnak, amellyel az ifjúság az egyetemre tódul, teljesülése a professzor személyétől függ. »A tudásnak mekkora mértéke — kiáltott föl —, a lelkesedésnek minő foka, az odaadásnak

milyen készsége, a munkának hányszor hatványozott fáradalma, a jóakaratnak mekkora becsületessége és a szeretetnek milyen áldozata biztosítja itt a sikert!»¹¹

A két speciális tanári föladat: a tudomány közlése élő szóval és a tudományos nevelés közül Békefi kétségtelenül az utóbbit tartotta fontosabbnak. Ámbár előadásait mindenkor igen gondosan kidolgozta és nagy szeretettel figyelt arra, hogy közlésében a legteljesebb közvetlenséggel, hallgatóságával a lelki kontaktust állandóan fenntartsa, működésének igazi tere az egyetemi oktatás lényegének megfelelően mégis az az intím környezet volt, amelyben kiválogatott tanítványai szűkebb körében a tanár egyéniségének közvetlen nevelő és irányító hatása a legkevesebb akadályba ütközik, ahol az együttes munka és a tanárnak aprólékosságokra is kiterjedő figyelme, útbaigazítása és kritikája a legmélyebb nyomokat hagyja hátra tanítványai lelkében. Hogy ez a kapcsolata szűkebb tanítványi körével mentől fesztelenebbül fejlődhesék, alapította 1904-ben, a Történelmi Szemináriumból kiválva, a Magyar Művelődéstörténeti Gyűjteményt. Ez volt a budapesti egyetemen az első lépés a történeti stúdiumok differenciálódásában és Békefi a maga intézetének tagjaival, akiknek száma húsz körül mozgott, az egyetem falain túlterjedő szoros lelki kapcsolatokat létesített.

A célkitűzés és az irány itt némileg eltért a hasonló szemináriumi munka berendezésétől. A források olvastásánál és földolgozásában nem annyira az olvasott munka kritikájának szempontjai domborodtak ki, mint inkább az olvasott mű adatanyagának a művelődéstörténelem különböző ágai és témái szerinti kiaknázása. A kritikai szempontok helyett tehát az anyaggyűjtéséi léptek előtérbe. Míg a többi tanár inkább az irodalom ismeretébe vezette be tanítványait s a megszerzett irodalmi ismeretek segítségével vetett föl analitikus jellegű problémákat, Békefi gyakorlatai a kutató munka, az anyaggyűjtés megismerésén át vezették be hallgatóit jövőendő tudományos tevékenységükbe.

Hogy milyen lelkesedéssel gyűltek köréje tanítvá-

nyai, annak bizonyossága a Művelődéstörténeti Értekezések sorozata, amelyben az intézetével kapcsolatosan készült doktori értekezések jelentek meg. Ez a sorozat 1901-ben indult meg és 1911. végéig, amikor tanszékétől megvált, 60 számot ért el, amihez utólag még vagy tíz szám járult. Békefi, hogy a magyar művelődéstörténelem mielőbb széles alapokon földolgozható legyen, a gyűjtés nagy munkáját óhajtotta tanítványaival elvégeztetni. Ezért irányította figyelmüket különösen a XV.—XVI. századok kútfőire, néha csak egy-egy speciális szempontból dolgoztatva föl azokat, vagy a különböző városok céhéletének, avagy egyes iskolák történetének földolgozására. A hosszú sorozat füzetei így a magyar művelődéstörténet anyagának gazdag repertóriumává lettek, de az egyes adatsortok anyagát a szövevényes élet jelenségei közül annyira elkülönítették, hogy eltekintve a kiemelkedő tehetségű hallgatók dolgozataitól, a gyűjtött anyag értékeléséhez kevéssel járultak hozzá.

Az a szeretet, amely szűkebb tanítványai körével összefűzte, sokszor talán kedvezőbb színben tüntetett fel előtte egy-egy dolgot, mint amilyet az az érzelmi motívumok kikapcsolása esetén megérdemelt volna, mert ismerte a becsületes törekvést, amely létrehozta. Lelkisége, hogy tanítványaival mennyire összeforrottnak érezte magát, egyik tanítványához írt karácsonyi levele vet világot: »Ha a szülők a vérbeliség alapján egy egész élet kötelmeivel csüngnek gyermekeik jólétén, s ha a gyermek lelkében a hála érzelmei a korral karöltve erősödnek; vajjon a tanár nem egy egész életet szentel-e szíve legnemesebb érzelmeivel és lelke izzó törekvéseivel tanítványainak? S vajjon ezek is érezhetnek-e és tudhatnak-e szívükhöz, lelkükhöz közelebb álló teremtményt ezen a kerek világon, mint az ő szellemi világuk vezérét, az ő szellemi szülőjüket, tanárukat?«¹²

Aki ilyennek érezte a tanár és tanítvány kapcsolatát, az tanári hivatását igen magasra tartotta. Ne csodálkozzunk tehát rajta, ha feladatának nagy szeretettel üzőtt tudósképző részénél többre becsülte a nevelést, a tulaj-

donképeni tanári föladatot; hogy tanítványai előtt mindig azt magasztalta, nekik mindig azt hirdette, hogy a tanári pálya egész embert követel, hogy akinek nincs akkora munkabírása, hogy a kutatást a tanári munka kára nélkül végezhetné el, az mondjon le a kutatásról. Ebben az erősen kifejezett tanári beállítottságban keresendő annak oka, hogy intézetében nem annyira a szelekció, mint inkább az átlag követelményei irányították. Ennek a tanári beállítottságnak köszönhetette nagy népszerűségét is az ifjúság körében. Ez emelte őt utóbb az Országos Tanárképző Intézet elnöki, majd az Országos Közoktatási Tanács másodelnöki székébe.

Ezek után nem szorul talán magyarázatra, hogy Békefi Remig első tudományos terve mért nem nyert befejezést, hogy a zirci és a szentgotthárdi apátságok története min akadott meg. Az egyetemi tanárság, a művelődéstörténeti tanszék a kutatás terén az iskoláztatás történetének kérdéseit állította első sorba. Nem foglalkozhatunk itt részletesen ezirányú tanulmányainak hosszú sorával, de mégis szükségesnek tartjuk kiemelni a Nagy Lajos-alapította pécsi egyetemről írott kimerítő tanulmányát és a magyar oktatásügy fejlődésének azt az összefoglalását, amelyet az ezredéves országos kiállítás történeti anyagáról kiadott Czobor-Szalay-féle díszmunka második kötetében adott közre.

Kutatásait két nagy publikáció koronázta meg. Mindkettő Akadémiánk kiadásában jelent meg: »A népoktatás története Magyarországon 1540-ig« (1906.) és »A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig«. (1910.) Sehol annyira nem jut érvényre Békefi fáradhatatlan kutatása, mint ebben a két vaskos kötetben. Közülök a káptalani iskolák történetének megírása volt a könnyebb föladat, amelynek köréből Békefinek már megelőzőleg több tanulmánya jelent meg. Az adatok fölkutatására szép eredménnyel kecsegtettek a káptalanok levéltárai. A munka gerince ez a levéltári anyag, az iskolákról és a tanító személyzetről — a legtágabb értelemben — fönmaradt adatok helyek szerinti csoportosítása. Egy-egy canonicus

lectorról vagy cantorról Békefi felsorolta az összes okleveleket, amelyekben nevük előfordul, az őrzés, illetve a közlés helyének megnevezésével. Erdélyi László írta róla: »Békefi munkája erősen forrásmunka, mely adatokkal terhesen minden részében úgy van összeszöve, hogy a szakembereknek csoportosítva nyújtja a történelmi rekonstrukcióhoz szükséges megmentett anyagot; de maga igen óvatos a következtetéseiben s érdekesség kedvéért nem egykönnyen hagyja el az adatok biztos talaját«. ¹³

Jellemző, hogy a papnevelésre és a káptalanokra vonatkozó előismereteket Békefi »Bevezetés«-be utalta. A káptalanok szervezetéről s a papok szellemi műveltségéről szóló részeket pedig túlságosan széttagolta. Így a munka a legnagyobb elismerést érdemlő fáradhatatlan és lelkiismeretes adatgyűjtés után — mint Erdélyi kiemelte — a rekonstrukcióhoz csak az anyagot adta, magát a rekonstrukciót az utolsó fejezetben csak igen szűkszavúan kísérelte meg. Pedig benne volt ebben a munkában úgyszólván minden, amit két korábbi, akkor feltűnést keltett nagyobb tanulmányában: »Árpádkori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése« (Századok, 1896.) és »Székesegyház iskoláink szervezete az Anjoukorban« (Századok, 1897.) kifejtett, de korábbi kapcsolatukból kiragadva, közlésszerű felsorolásokkal megtűzdelve és szervezetükben szétfordelve sokkal személytelenebb alakban, mint másfél évtized előtti földolgozásukban. Azokkal szemben az új köteteket éppen ez a lelkiismeretesen összegyűjtött és közzétett forrásanyag tette nehézkessé, a szerzőnek erős háttérbevonulása fosztotta meg attól a közvetlenségtől, amellyel az említett értekezések olvasóikra hatottak.

Kevésbbé ütközött ki ez a forrásmunkajelleg a népoktatás történeténél, amely már tárgyánál fogva is határozatlanabb és szétfolyóbb, s amelyhez az anyag felkutatásában sincsenek olyan irányító támaszpontok, amelyek a kutatót az adatokra legalább a siker némi reményével rávezethetnék. Három esztendővel a kötet megjelenése után maga Békefi a káptalani iskolákról szóló kötete füg-

gelékeként már 60 lapra terjedő új adatanyaggal tudta korábbi gyűjtését kiegészíteni. A népoktatás története tehát emlékeiben is nehezebben volt megközelíthető, de még nehezebben abban a részében, hogy ez az oktatás hogyan és milyen irányban folyt. Minthogy ezeket a témákat Békefi külön értekezésekben megelőzőleg nem dolgozta még föl, más értekezéseiben is csak érintette, fejtegetései itt sokkal behatóbbak s a prédikáláson, a plebániái és a városi iskolákon át úgyszólván az egész közép-kori világi és nem kifejezetten a papképzést szolgáló oktatást felöleli.

Ha e két nagy munkához hozzávesszük a pécsi egyetemről szóló könyvét, bennük úgyszólván az egész közép-kori magyar oktatás története fel van dolgozva, Zsigmond és Mátyás egyetemi kísérleteitől eltekintve tehát ez a munka a két kötet megjelenésével le volt zárva.

Hangsúlyoztuk, hogy egyéniségének háttérben tartása, énjének eloltása ebben a két munkában még feltűnőbben jutott kifejezésre, mint a megelőzőkben. De fokozott mértékben jutott kifejezésre egy másik jellemvonása is: túlhajtott pontossága különösen forrásainak megjelölésében és — mondhatnám — határtalan lelkiismeretessége.

Békefi nem volt sokféle szálak összeszővődéséből alakult komplex lélek. Egynéhány erősen hangsúlyozott lelki rugó annál kizárólagosabban uralkodott rajta és adta meg egyszerű jellemének határozottságát és kiegyensúlyozottságát, meggyőződésének és hitének szilárdságát. Ezek között a tudósra, a tanárra és a szerzetesre egyaránt a legnagyobb jelentőségük közé tartozott lelkiismeretessége. Ez nemcsak munkáiból ütközik ki lépten-nyomon, hanem másokról alkotott véleményeiben is mindig megvizsgálta, hogy ezzel a tulajdonsággal milyen fokban rendelkeztek, illetve hogy ennek a követelménynek mennyiben feleltek meg? Könyvismertetéseiben mindig felvetette a kérdést: lelkiismeretesen dolgozott-e az író, megbízható-e az adatgyűjtés, vagy megbízhatók-e azok a források, amelyekre munkáját fölépíti, hogy tehát a munkát

bizalommal lehet-e olvasni? A tudós társairól tartott emlékbeszédekben is megítélésüknél mindig ott szerepel ez a szempont. Kerékgyártó Árpádról »lelkiismeretes tanári működését« emelte ki, Mátyás Flóriánál, hogy »a tudományt, az igazságot nagyrabecsüli és iránta szigorú kötelességet érez lelkében«,¹⁵ a Pauler Gyula fölött tartott emlékbeszédben pedig különböző vonatkozásokban ismételtén szerepel ez a pont: hogy az Árpádok történetét »mélyreható gondolkodással és szigorú lelkiismeretességgel írta«,¹⁶ hogy hivatali munkájának »kifogástalan pontossága és megingathatatlan becsülete«¹⁷ voltak jellemző alapjai, s hogy Pauler, az ember, általában »a kötelességteljesítésben lelkiismeretes«.¹⁸

Megemlékezésünk tehát nem volna hű, ha Békefinek ezt a jellemvonását, amelyet ő maga olyan nagyra tartott, nem emelnék ki. Ez a lelkiismeretesség hatotta át nemcsak Békefit a tudóst, hanem Békefit a tanárt is, aminek megindító tanúbizonyságát adta 1906-ban, amikor december elején régi tüdővérzése megújult, de az orvosok ajánlotta délvidéki üdülést csak a félévi kollokviumok elintézése után volt hajlandó megkezdeni s az új félév elejére ismét visszatért katedrájára.

De Békefi nemcsak tudós és tanár volt és bármilyen szeretettel ragaszkodott is egyetemi katedrájához, intézetéhez és mindennek felett tanítványaihoz, ennél még magasabbrendű kötelékek fűzték őt rendjéhez, amely fölnevelte, az élet útján elindította, amelynek fogadalommal kötötte le magát, s amelyen hitének melegével és meggyőződésével csüggött. 1911-ben bekövetkezett a kötelességek összeütközése. Vajda Ödön zirci apát halála után a rend tagjai 1911. szeptember 19-én Békefi Remiget választották meg utódául. Tizennyolc éve volt, hogy Zircről elköltözött, hogy az egyetemi tanszék, a művelődéstörténeti intézet és magyar oktatástörténeti tanulmányai az ősi apátságtól elvonták és egészen más életkörülmények közt más célok szolgálatába állították, amelyeket épen olyan hűséggel, épen olyan lelkiismeretesen szolgált, amelyeket hamarosan megszeretett s amelyekhez igaz von-

zalommal ragaszkodott. Nem csodálkozhatunk rajta, hogy ez a tizennyolc év mély nyomokat hagyott hátra lelkében, hogy a rendben megnyilvánuló kívánsággal szemben a katedra is magához láncolta és hogy rábeszéléssel és kérréssel iparkodott rendtársait szándékuktól eltéríteni és bizalmukat mások felé irányítani. Ez a törekvése azonban nem sikerült. A választás mégis ő reá esett és 1912. elejére búcsút kellett vennie tanszékétől, tanártársaitól, intézetétől és tanítványaitól, akikre utóbb is mindig a legnagyobb ragaszkodással és szeretettel gondolt, sűrűn idézgetve az egyetemi tanári pálya neki annyira kedves emlékeit. Bármennyire fájlalta is, hogy ezt a helyet el kellett hagynia, a kötelességeknek ebben az összeütközésében a rendi kötelességnek kellett győznie, a rendnek, melynek egész életére elkötelezte magát. Hite, hűsége és lelkiismerete ezt a kérdést nem dönthette el másképp. A tanári hivatásnak és vele együtt a kutató munkának vége szakadt. 1912-ben még egy rövidke 14 lapos dolgozata hagyta el a sajtót: »Orvosok, betegségek és gyógyítás Magyarországon az Árpádok korában«. Ez volt tudományos pályájának hattyúdala.

Békefi Remig, amikor zirci apáttá avatták, attól félt, hogy megrendült egészségével nem fog tudni megfelelni a reá háruló feladatoknak. Az 1906-iki tüdővérzés után egészsége éveken át bajokkal küzdött. A viharok azonban egészen más oldalról törtek reá. Két év múlva kitört a világháború. Gyakorlatozó katonaság, hadikórház, menekültek tömegei és hadifoglyok gondjai szakadtak az apátságára. És mindez a közelgő veszedelemnek csak az előszele volt. Ez a forradalommal következett el. A vörös terror megaláztatásait Zirc és Békefi Remig sem kerülhették el. Az idegen megszállás egyidőre elszakította Pécsét és Baját, a trianoni béke pedig 2000 kat. holddal apasztotta a rend birtokait. Békefire ez volt a legkeservebb megpróbáltatások időszaka. Akkor tűnt csak ki igazán, hogy ez a törekeny egészségű ember lélekben milyen erős és kitartó. Felelősségteljes méltóságában az általános összeomlás e szomorú korában természetesen

Békefinek minden erejét és idejét a rend kötötte le. Tudományos működésének megszakadása után ilyen körülmények közt nagyrészt megszakadt érintkezése is a tudományos körökkel. Gondjai nem engedték meg, hogy az Akadémia vagy a tudományos társulatok üléseit sűrűbben látogathassa. Lelkiismeretes kötelességtudása apát korábban sem engedte pihenni. 1924-ben ennek teljesítése közben betegen érkezett a rend egri gimnáziumába s ott kötelességének teljesítése közben érte a halál.

Megnyugvással, lelkében felmagasztosulva búcsúzott rendtársaitól, mint aki életében mindig, — bárhová állította is a sors, — alázatos engedelmességgel vetette magát alá Isten akaratának és szigorú lelkiismeretességgel teljesítette kiszabott feladatát.

Ha e szerény megemlékezés keretében munkásságát és jellemét igyekeztünk saját gondolkodásából és saját szavaival megvilágítani, tettük ezt azzal a törekvéssel, hogy a valót lehetőleg megközelítsük, s azt hisszük, ítéletünk nem csal, ha a felcseperedő gyermekkortól a sírig töretlen vonalban egyenes életpályát vélünk látni, amelynek jellemző sajátságai az élet előrehaladásával csak határozottabban rajzolódtak ki. Közöttük a hit, lelkiismeret és kötelességtudás volt minden egyébnek alapja. Nyugodt mérséklete, szelíd elhatározottsága, fáradhatatlan szorgalma és többi szép lelki vonása csak ennek kiegészítői, de mint a bolygók a naptól, tőle kapták fényüket. S a kötelességnek ez a kemény fából faragott embere első sorban egyházáé és rendjéé volt. A tudós, a tanár csak a szerzetesnek időleges alakja, ezekben a megjelenési formákban is ugyanazzal a mély kötelességtudással és lelkiismerettel, irántuk is azzal a mély meggyőződésű szeretettel, amellyel hite és rendje iránt viseltetett.

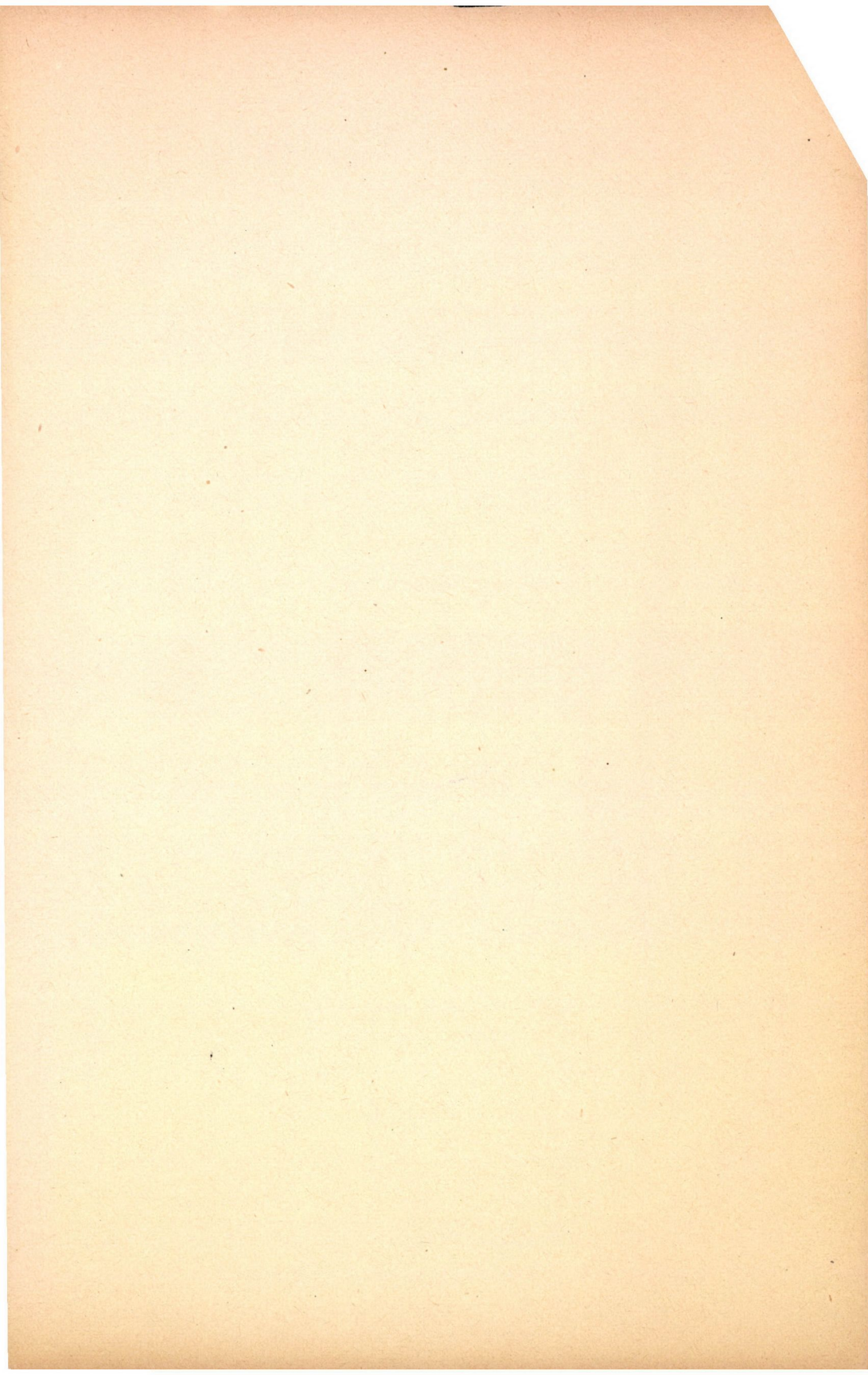

J e g y z e t e k .

- ¹ Századok 1892. 663. l.
  - ² Pilisi apátság I. IX. l.
  - ³ Pauler Gyula emlékezete 5. l.
  - ⁴ U. o. 6. l.
  - ⁵ U. o. 9. l.
  - ⁶ U. o. 17. l.
  - ⁷ Acta reg. scient. universitatis Hung. Budapestiensis a. 1911/12.
fasc. I. p. 32.
  - ⁸ Pauler Gyula emlékezete. 11. és 15. l.
  - ⁹ 1898. jan. 19.
  - ¹⁰ 1900 márc. 26.
  - ¹¹ Emlékbeszéd Kerékgyártó Alajos Árpád felett. 10. l.
  - ¹² V. ö. Bártfai Szabó László: Békefi Remig emlékezete 9. l.
  - ¹³ Századok 1910. 667. l.
  - ¹⁴ Emlékbeszéd Kerékgyártó Alajos Árpád felett 16. l.
  - ¹⁵ Emlékbeszéd Mátyás Flórián felett. 18. l.
  - ¹⁶ Emlékbeszéd Pauler Gyula felett 15. l.
  - ¹⁷ U. o. 10. l.
  - ¹⁸ U. o. 22. l.
  - ¹⁹ A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók veszprémi vándor-
gyűlésének. társadalmi szakcsoportját megnyitó előadás.
-

- 50

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FÖTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 12. SZÁM.

BUDAY LÁSZLÓ
EMLÉKEZETE.

ÍRTA
KOVÁCS ALAJOS
L. TAG.

(FELOLVÁSTA A M. T. AKADÉMIAÉNAK 1935. ÉVI ÁPRILIS HÓ 29-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

Buday László emlékezete.

Irta : Kovács Alajos I. tag.

Március hó 7-én mult tíz esztendeje, hogy Buday László, munkaerejének és soha ki nem elégülő alkotásvágyának teljében, egy alattomos baj által hirtelen megtámadva, tragikus módon befejezte földi pályafutását. Halálakor és halála után rövid idővel egész sereg cikk és tanulmány foglalkozott Buday László egyéniségével és munkásságával¹ minden oldalról megvilágítva azt az óriási veszteséget, amely a magyarságot és a magyar tudományt Buday László halálával érte. Most, hogy tíz évvel utóbb újra meggyújtjuk az emlékezés szövétnekét, erre nemcsak a Magyar Tudományos Akadémia kívánsága késztet, hanem szívünk sugallatát is követjük, amikor az emlékezés oltárára újból letesszük a hálának és a kegyeletnek koszorúit. Buday László olyan érték volt a magyarság közéletében, hogy az ő emlékének nem szabad a feledés homályába merülnie. Az ő egész élete, fáradhatatlan munkássága és alkotásai kell, hogy mindenkor példaképen álljanak előttünk és hasonló áldozatos munkásságra serkentsék a felnövekvő nemzedékeket is, mert ezek az alkotások soha el nem múló értékei maradnak nemzetünknek.

Végzetes tragikumuma nemzetünknek, hogy lángelméi, legnagyobb fiai közül sokan fiatalon, vagy életük delén pusztulnak el. Sírba viszik alkotásvágyukat, sírba viszik a nemzet szellemi vagyonának végtelen kárára azokat a nagy alkotásokat, amelyek csak életük későbbi szakában születtek volna meg. Buday László is azok közé tartozik, akiket a szellemi

---

¹ Legrészletesebb és legkimerítőbb ezek között Laky Dezsőé: „Buday László élete és munkássága“. Közgazdasági Szemle 1925. évf. 387—448. lap.

kincstermelés legszorgosabb munkaidején ért utól a halál. S bár munkáinak száma így is légió, halála után derült ki, hogy micsoda rengeteg terv és ki nem dolgozott témája volt még, amelyek mind gazdagították volna tudományunk kincsestárát, ha a korai halál meg nem akadályozza őt terveinek kivitelében.

Buday László a szépséges Mecsek alján, Pécs városában született 1873 októberében. Ősi, felvidéki nemesi családból származott, amely már régebben került a Dunántúlra, Baranya megyébe. Apja káptalani mérnök volt s ő szüleinek tíz között nyolcadik gyermeke. Édesapja maga is nagytudományú, klasszikus műveltségű, költői lelkű férfiú volt, édesanyja pedig mint családi hagyományt hozta magával otthonába az irodalom és a könyvek szeretetét.¹ A kis Buday Lászlóban már gyermekkorában mutatkoztak a nagyrahivatottság jelei. A pécsi ciszterciták gimnáziumában mindig nemcsak első, de feltűnően kiváló tanuló volt. Először a költői hajlam ébredezett benne; 15 éves korában már verseket ír vidéki lapokba és a gimnáziumban ő az elnöke az önképzőkörnek. A ciszterciták intézetében járva, eleinte maga is cisztercita szerzetes akart lenni, de szülei ellenzése eltérítette ettől a szándékától. Édesanyjának biztatására budapesti jogász lett azzal a szándékkal, hogy munkássága javát a szépirodalomnak fogja szentelni. Budapesten már jogászévei alatt jóformán teljesen maga tartotta fenn magát. Először a székesfőváros árvaszékénél díjnokoskodott, majd a pécsi származású Váradi Antalnak, az Ország-Világ szerkesztőjének védőszárnyai alá került, aki felismerve Buday költői és publicisztikai tehetségét, a fiatal jogászt maga mellé veszi segéd-szerkesztőnek. Közben a Fővárosi Lapoknak is belső munkatársa lett. Öt évet töltött így el részint tanulással, részint hirlapírói munkával. Sok verse, elbeszélése jelent meg ezalatt a lapokban, 1894-ben egy önálló verseskötete, sőt 1895-ben egy nagyobb szabású regénye: A reformátor. Ez a regény gazdag finom lélektani megfigyelésekben, költői szépségű

---

¹ Buday Béla : Emlékezés Buday Lászlóra. Nemzeti Ujság, 1925. III. 15.

leírásokban. „Versek“ című kötetének első verse: „Egy röpke dal“ oly szépen jellemzi az egész kötet hangulatát, hogy érdemes e rövid kétszakaszos verset mutatóban felidézni:

Egy röpke dal, az oly kevés!
Születve mindjárt ködbe vész;
Aki olvassa, meg nem érti,
Kiről is irtad, sohse kérdi...
Egy röpke dal az oly kevés!

Egy röpke dal, az sok nagyon!
Szülője tenger fájdalom;
Szivedből tépve egy darabka,
Helyét seb, forradás takarja...
Egy röpke dal, az sok nagyon!

Ez a kis dal egy angolnyelvű verses antológiában is megjelent, annyira megragadta mások figyelmét is.

Ezek az ifjúkori irodalmi próbálgatások egy fényes írói jövő ígérete voltak. A biztos megélhetés vágya azonban Buday Lászlót a Statisztikai Hivatal szolgálatába vezette, s ezzel életpályáját más irányba fordította. Örökre azért nem mondott búcsút a szépirodalomnak, mert hiszen még később is írt, talán inkább csak kedvtelésből verseket; költői hajlandósága, nagyszerű fantáziája azonban tudományos írásain is meglátszik, ez adta meg neki a tehetséget, hogy a legszárazabbnak látszó témát is élvezetes formában tudta az olvasó elé vinni.

1896-ban lépett az akkor még Országosnak nevezett Statisztikai Hivatal szolgálatába, amely éppen akkor nagy reform küszöbén állott. Az új statisztikai törvény hatalmasan megnövelte a Statisztikai Hivatal munkakörét és tekintélyét s ezekben az átmeneti időkben Buday Lászlónak, aki mindjárt az elnöki osztályba, az ügyek központi intézésébe került, igen nagy szerep jutott. Meg kell itt mindjárt említenünk, hogy Buday Lászlóban az írói készségen és az igazi tudós mély látásán kívül rendkívül nagy szervező erő és adminisztrációs képesség is összpontosult. Nagy tudományos munkássága mellett, amelyet már hivatali működése alatt kifejtett, mint tisztviselő és osztályvezető is kitűnt és mestere volt a hivatalos akták formailag és tartalmilag is tökéletes

elintézésének. Némelyik száraz tárgyról, vagy valamely hivatalos tervezetről szóló aktája valóságos irodalmi remekmű volt.

Statisztikai tudományos munkásságát korán megkezdte. Már 1897-ben látunk tőle kisebb cikkeket a Közgazdasági Szemlében, ahol először a nem sokkal előbb behozott polgári házasság hatásaival és a polgári anyakönyvvezetés által nyújtott újabb adatokkal foglalkozik. A nemzetiségi kérdés is korán megragadja figyelmét és cikket ír a magyarság szerepéről a házasságkötésekben. Foglalkozik még ebben az időben a felekezetenkívüliek statisztikájával s a magyar fürdők vendégforgalmával. Eleinte — úgy látszik — demografiai és társadalmi kérdések kötik le érdeklődését, majd elméleti kérdésekkel is foglalkozik, amikor a reprezentatív számlálásról ír a Közgazdasági Szemlében, mélyenjáró gondolkozásra valló alapos tanulmányban. Itt megnyilatkozik már gyakorlati érzéken kívül elméleti tudása is, amely később a tanári pályára predesztinálta. Társadalmi és gazdasági statisztikai feladatokkal való megbízatása későbbi hivatali pályáján inkább ezek felé a témák felé terelte figyelmét, a demografia azonban később is mindig kedves stúdiuma maradt, amelyre vissza-vissza tért. Általában polihisztor volt a statisztika terén, nincsen olyan ága a statisztikának, amelyet nagy kedvvel, hozzáértéssel és — tegyük hozzá — sikerrel ne művelt volna. Nagy szervezőkészségét mutatja az a memorandum, amelyet 1900-ban a hivatási balesetek statisztikájának egyöntetű szervezése tárgyában dolgozott ki és amely megindítója volt a legkülönbözőbb társadalmi problémákra vonatkozó statisztikai munkálatoknak. Budaynak hervadhatatlan érdemei vannak a társadalmi statisztika különböző ágazatainak kifejlesztése körül. Első nagyszabású munkája is ebből a körből való. 1901-ben megírta a betegsegélyző pénztárak 1898. évi állapotáról szóló munkáját, amely már a Statisztikai Hivatal kiadásában jelent meg. Ez a kötet jóval többet hoz, mint amit címe kifejez, mert részletesen ismertetve vannak benne a Statisztikai Hivatalnak az ipari és munkáséletre vonatkozó, nemcsak akkor folyó adatgyűjtései, hanem azok története és fejlődése is; a beteg-

segélyző pénztáraknak pedig akkor még meglehetősen szűkös statisztikai anyaga az ő világos és logikus előadásában olyan érdekesen van megvilágítva, hogy munkája mintául szolgálhatott a később önállósított munkáspénztári statisztikáknak.

A már említett memorandumon kívül már előzőleg is foglalkozott ipari és munkáskérdésekkel. A kereskedelmi miniszter 1897. évi jelentésében ő ismertette az ipartestületi statisztikát, a Közgazdasági Értesítőben pedig a magyar ipari és munkásstatisztikai felvételekről értekezik. Az ipartestületekkel egyébként is szívesen foglalkozott, a Közgazdasági Szemlében már 1901-ben találunk tőle egy erre vonatkozó tanulmányt és később is visszatért erre a tárgyra.

A betegpénztári kötet megjelenése után néhány hónapra már egészen más tárgykörben dolgozik: a magyar vasutak statisztikáját ismerteti az 1897—1899. évekről. E kötet szöveges része szűkszavú ugyan, de biztos szemmel látja meg a táblázatok sokaságában a megemlítésre érdemes adatokat. Az 1901. év, amelyben e két nagyobb munkája megjelent, különben is nagyon termékeny volt számára. A Közgazdasági Lexikonban jelentek meg különböző társadalmi kérdésekről szóló alapos cikkei (öngyilkosságok, törvénytelen szülöttek). A Magyar Köztisztviselők című lapban a tisztviselői kérdés különböző vonatkozásairól cikkezett, majd a Nemzetközi Statisztikai Intézetnek akkor Budapesten tartott ülését ismertette több helyen. A Közigazgatási Könyvtár egy kötete gyanánt kiadta „A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek magyarázata” című terjedelmes munkáját, amelyben beigazolta, hogy mennyire tisztában van a Statisztikai Hivatal egész szervezetével és működésével. Ez a munkája adta meg az ötletet később a hivatal 40 éves jubileuma alkalmából kiadott nagy ismertető munkának, amelyről majd később szólunk.

Ebben az időben indul meg a Statisztikai Hivatalnak egy új kiadványsorozata, amely az 1900. évi népszámlálás közszégi adatainak közlésével veszi kezdetét. Ennek a kötetnek a bevezető része is Buday tollából folyt s bár csak röviden ismerteti az országos eredményeket, az általa megállapított keret azóta is mintául szolgál a későbbi népszámlálások közszégi köteteinek. Ez a kötet 1902-ben jelent meg;

ebben az évben más munkájáról nem is tudunk. A következő évben is csupán a Közgazdasági Szemlében írt a munkahiányról, amely már akkor fenyegető volt s azonkívül kiadott egy könyvet „A község- és egyéb helynevekről szóló 1898. évi IV. t.-c. magyarázata” címen. A helynevek rendezésében Budaynak eleinte mint az Országos Törzskönyvbizottság előadójának, később tagjának, igen nagy szerepe volt. Nagyszerű magyar nyelvérzékét, lelkes magyarságát vitte bele ebbe a munkába. Sajnos, hogy ez a nagy munka a világháború kitöréséig is befejezetlen maradt, az idegen megszállók pedig halomra döntötték annak eredményeit.

Buday László nagy irodalmi termékenysége ebben az időben erősen megtorpant, különben is gyenge szervezetét a megfeszített munka nagyon megviselte. Később pedig egy majdnem végzetessé váló tüdőgyulladást kapott, amelyből csak önfeláldozó hitvese ápolása mentette meg az életnek, s hónapokba került, amíg testi és szellemi rugékonyságát visszanyerte. Két teljes évig egyáltalán nem találunk tőle cikket, vagy nagyobb tanulmányt, s ezután is még jó darabig csak mérsékelt erővel tudott dolgozni. 1906-ban a kereskedelmi miniszter az ipartörvény módosításának előkészítése érdekében egy 10 kötetnyi ankét-anyagot bocsátott közre, amelyben az ipartestületek és ipartársulatok statisztikájára vonatkozó részt Buday írta. Ebben a nagyszabású munkában teljes részletességgel ismerteti mindazokat az adatokat, amelyek az ipartörvény módosításánál szóbajöhetnek. Ugyanebben az évben a községnevek törzskönyvezéséről értekezik a Földrajzi Közleményekben. Betegsége újra akadályozza munkájában; a következő 1907. év is úgy telik el, hogy Buday nem tud semmit sem produkálni. Még 1908-ban is csak a helynevekről ír egy kisebb cikket. Ebben az időben azonban már dolgozik nagy munkáján, Magyarország községeinek háztartásán, amely neki mindvégig legkedvesebb munkája maradt. 1909-től kezdve folyóiratokban és lapokban sűrűn látunk tőle cikkeket, amelyek a készülő nagy munkával kapcsolatosak. Mielőtt azonban nyilvánosságra lép a községi háztartásokról írott nagyterjedelmű munkájával, a Statisztikai Hivatal másik két kiadványának munkájából is kiveszi a részét. Megírja

az 1900. évi népszámlálás zárókötetének a népszámlálás előkészítéséről és végrehajtásáról szóló fejezetét mintaszerű feldolgozásban, azután szerkeszti a Statisztikai Hivatal munkásságáról kiadott közleményt, amelyben megírja a hivatal vázlatos történetét és a közlemény több fejezetét. Ez a kötet 1911-ben jelent meg és nemcsak nálunk, hanem a külföldön is nagy tetszést aratott. Külföldi statisztikai hivatalok is sok adatgyűjtésüknél átvették a magyar Statisztikai Hivatal adatgyűjtéseinek a módszerét s a háború után újonnan keletkezett államok statisztikai hivatalai pedig jórészen mintául vették a mi hivatalunk szervezetét és adatgyűjtési módszereit, amelyet e kötetben készen találtak. Buday Lászlónak tehát nagy érdeme van abban is, hogy a Magyar Statisztikai Hivatal munkásságáról külföldön olyan jó véleménnyel vannak.

Budaynak a Statisztikai Hivatalnál legnagyobb munkája volt „Magyarország községeinek háztartása” című kiadvány, amely nemcsak terjedelmes voltával tűnik ki (maga a szöveges rész 172 kéthasábos oldalt tesz benne), hanem tartalmának is teljes újszerűségével, rendkívüli alaposágával és mélyen járó megfigyeléseivel. Bevilágít ez a kötet a községek háztartásának minden részletébe. Az óriási anyagból mégis csak azokat a jellemző adatokat ragadja ki, amelyeket a községi életnek csak olyan alapos ismerője válogathatott ki, mint amilyen Buday László volt. A községi közigazgatásnak valóságos bibliája ez a könyv, amely szinte nélkülözhetetlenné vált azoknak, akik a községek közigazgatásával foglalkoznak, vagy abba beleszólásuk van. Maga Buday is hivatali munkái közül ezt tartotta legnagyobbra s hogy annak tárgyát mennyire szerette, mutatja az, hogy a kötet megjelenése után jó ideig úgyszólván csak ezzel a témával foglalkozott s igen sok lapban és folyóiratban ismertette az ott felvetett kérdések részleteit.

Hasonló tárgyú, egy évvel később megjelent munkája „A vármegyék háztartása”, amely ugyanolyan alaposággal, a részletek beható ismeretével mutatja be a vármegyék önkormányzati háztartását és röviden a vármegyék történeti fejlődését és azok vagyonkezelésének a századok folyamán

való alakulását is ismerteti. A szorosan vett vármegyei háztartásra vonatkozó adatokon kívül ez a kötet a vármegyei gyámpénztárak adatait is magában foglalja.

Közben azért más kérdések is érdeklik. A Közgazdasági Szemlében a statisztika nemzetközi műveléséről ír, a Budapesti Szemlében pedig a svájci nemzetiségi kérdésről. Ez a tanulmánya annakidején meglehetősen nagy feltűnést keltett, mert kitűnt belőle, hogy a nemzetiségek békés együttélésének klasszikus hazájában, Svájcban is van bizonyos torzszalkodás és nyelvi küzdelem az egyes népfajok között. A kulturális kérdések sem kerülnek el figyelmét. 1913-ban a Magyar Kultúra című folyóiratban iskoláink statisztikájáról ír. Kulturális kérdéssel foglalkozik akadémiai székfoglaló értekezése is, amelyet „Népünk műveltsége” címen olvasott fel. A Magyar Tudományos Akadémia ugyanis már 1914-ben levelezőtagjává választotta. Az Akadémiában ritkán tartott felolvasást, ellenben annál többet dolgozott, mint a Nemzetgazdasági Bizottság előadója és mint különböző pályázati kérdések bírálója.

Amikor akadémikus lett 1914 májusában, már a Statisztikai Hivatal aligazgatója volt, s néhány hónap múlva, éppen a világháború kitörése idejében kapta meg igazgatói kinevezését. A nagy hivatal vezetésével járó nagy elfoglaltság irodalmi munkásságán is meglátszik. Ezentúl ritkábbak irodalmi megnyilatkozásai és pl. 1916-ról és 1917-ről csak egy-egy tanulmányát ismerjük, 1918-ról pedig egyet sem. Ezekben az időkben ő a hadbavonultak helyett is dolgozott s minden energiáját arra fordította, hogy a Statisztikai Hivatal megcsökkent létszám mellett is el tudja végezni a háború folyamán megsokasodott teendőit. A háború alatt a magyar kormány új meg új, a gazdasági élet körébe vágó, valamint a hadviselés érdekeibe kapcsolódó kérdések elé állította a Statisztikai Hivatalt, amelyekre gyors választ kellett adni olyan időben, amikor a hivatal személyzetének több mint fele fegyver alatt teljesített szolgálatot. Mint a Statisztikai Hivatal igazgatójának tragikuma volt Budaynak az, hogy nagyszerű munkatervekkel, lebírhatatlan munkavággyal lépett a hivatal élére s be kellett látnia azt, hogy a világháború

okozta viszonyok közepette terveit nem tudja megvalósítani, ígéreteit nem tudja beváltani, mert a háború miatt egészen más irányba kellett a Hivatal munkásságát terelni s azokra a szép tervekre, amelyek Buday agyában összegyülemlettek, nem volt sem ember, sem pénz. Mikor pedig az összeomlás bekövetkezett, ez a Statisztikai Hivatal munkáját még jobban megsokszorozta, mert minden statisztikai adatot, amely addig egész Magyarországra volt összeállítva, vissza kellett vezetni a megcsonkított területre, hogy a béketárgyalásnál ki tudjuk mutatni, miben mi a veszteségünk s hogy érvelni tudjunk igazaink mellett. Budaynak személyszerint is nagy érdeme van ezeknek a munkálatoknak a végzésében és a „Magyarország gazdasági egysége“ című, a béketárgyalásra készült remek tanulmánya sokat lendíthetett volna Magyarország sorsán, ha a béketárgyaláson bennünket egyáltalán meghallgattak volna.

A háború alatt főképp arra fordította energiáját, hogy a hivatal működése és produktivitása csorbát ne szenvedjen. A Statisztikai Hivatal éppen ezekben az időkben adja ki a legkülönbözőbb tárgyú munkákat a kivándorlásról, a gümőkórhalandóságról, a külkereskedelmi forgalom 30 évi történetéről, a kriminalitásról, a részletes népmozgalmi statisztikáról.

Ezek a nagy munkák mind az ő kezdeményezésének és ösztönzésének az eredményei. Az utóbbi kötet megjelenése adta neki az ötletet, hogy az Akadémiában népünk halandóságának viszonyairól értekezzen. Ebben az értekezésében egészen új szempontokból világítja meg az egyes halálokok fenyegető veszedelmét a különböző foglalkozási ágakban és élethivatásokban.

1916 telén gyenge fizikuma újra összeroppant és egy félévig tart, míg újra össze tudja magát szedni annyira, hogy a hivatal vezetését átveheti. Ezért is mutatkozik hézag ez időben való munkásságában. Amikor az összeomlás bekövetkezett, a hivatal egész munkaerejét beállítja abba a feladatba, hogy a béketárgyalásra minél jobban készüljünk fel. Ő maga is ír egy tanulmányt erre a célra, amelyet már előbb említettem és egész sereg más cikket írat, összeállításokat készítet, amelyek mind ezt a célt szolgálják. A kommunizmus ezt

a munkát is megakasztja egy időre, ennek elmultával a munkát még nagyobb erővel folytatja tovább. Gyöngye egészsége, amelyet ez a hajszolt munka még jobban megviselt, lassanként megérleli benne azt a gondolatot, hogy nyugalmasabb pozíciót keres magának. Elfogadta tehát a Műegyetem meghívását a statisztika tanszékére. 1920 őszén búcsút mondott a Statisztikai Hivatalnak, amelynek 24 évig a legkiválóbb tisztségviselője, majd külföldön is elismert vezetője volt. Előzőleg még egy remek előszót írt a Statisztikai Hivatal kiadásában megjelent „Bűnügyi statisztikánk fejlődése” című kötethez. Ez az előszó maga is gyönyörű statisztikai tanulmány, amelyben a háborús évek bűnözését is feldolgozza és rámutat arra a nagy különbségre, amely a férfiak és nők bűnözési arányában a háború alatt beállott. Mielőtt műegyetemi tanszékét elfoglalta volna, 1920. év májusában az Akadémiában tartott még egy előadást Magyarország háborús vérvesztéséről, amely már előhírnöke volt később megírandó nagy munkájának.

A tanári pálya azonban nem jelentett ránézve még viszonylagos nyugalmat sem, sőt, éppen ettől az időtől kezdődik az eddiginél is nagyobb, átfogóbb munkássága és produktivitása. Valami leküzdhetetlen munkavágytól hajtva újra nekifeküdt az irodalmi munkásságnak, pedig — amint maga bevallotta — eleinte az előadásokra való készülődés is igen sok idejébe és fáradságába került. Munkáinak csak egyszerű felsorolása mutatja, hogy életének utolsó négy és fél esztendejében többet írt és alkotott, mint előzőleg 25 év alatt és ki tudja, hogy szellemének óriási produktivitása micsoda művekkel gazdagította volna tudományos irodalmunkat, ha a halál váratlanul utól nem éri. A félig kidolgozott tanulmányoknak, a félbenmaradt, vagy meg sem kezdett terveknek egész garmadáját találtuk halála után.

Alig egy félévvel a Statisztikai Hivaltól való megválása után egy 300 oldalas könyvvel jelenik meg a nyilvánosság előtt: „A megcsonkított Magyarország”-gal. Ez a könyv, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia még megjelenése előtt a Lévy-díjjal tüntetett ki, a szenzáció erejével hatott a könyvpiacra és csakhamar rendkívüli kelendőségre

örvendett. Mindenki csodálta azt a sokoldalú tudást, azt a mély életbölcseiséget, az ország viszonyainak minden részletre kiterjedő ismeretét, amelyet ez a könyv magában foglal. Benne van ebben a könyvben a magyarság minden keserősége, az igazságnak bátor védelme, de emellett az élniakarás határozott kijelentése és a megingathatlan hit abban, hogy ezek a lehetetlen állapotok fenn nem maradhatnak. S mindez fordulatosan, költői szépségekkel és hasonlatokkal ékes nyelvezettel, amely még a legszárazabb statisztikai részeket is élvezetes olvasmánnyá teszi. Mindjárt a mű elején a következőkép jellemzi a mohó szomszédok falánkságát: „A karzat mámoros tapsa, a páholyok önfeledt rózsái a győztes toreádort illetik, aki a bikát halálra sebezte, de már a nemes vad testén falánk kis ragadozók osztoznak. Az utolsó elszánt küzdelemben az antant nagyhatalmai végső erőfeszítéssel kicsikarták a győzelmet. De nem azok diadalmaskodnak most elszakadt véreink fölött, akik legyőztek. Mi vagyunk csak, leterített nemes vad, kiszolgáltatva azoknak, akik soha le nem győztek volna és Gulliverként *megkötözve vagyunk kénytelenek nézni, hogy a törpék hogyan szaladgálnak rajtunk, s emelgetik kíváncsi szemérmertlenséggel könnyben úszó szempillánkat.*“ Vagy ahogy „A nép“ című fejezetet megkezdi: „Mint hosszú véres uszályt hordozzák fonákul szabott új köntösükön a szomszéd államok azt a negyedfélmillió megtépett, hontalanná tett magyart, akit mohó megfontolatlan-sággal magukhoz kapcsoltak“. Budaynak nagyszerű írás-művészete ebben a munkájában érte el tetőfokát. Gyönyörű gondolatok és hasonlatok vannak benne és valóságos program arra nézve, hogy a megcsonkított Magyarországnak hogyan kell gazdaságilag berendezkednie, ha az ország elszakított részeinek megszállása hosszabb ideig tartana. Nagyszerűen összhangba tudja hozni a különböző gazdasági érdekeket, de emellett nem feledkezik el a népesedés nagy kérdéseiről sem, sőt a néperőnek, mint a gazdasági erő alapjának megtartását főfeladattá teszi. Egy gyönyörű hasonlattal így fejezi ki ezt Buday: „*Egy milliárdos valutaművelet kevesebbet ér a nemzet maradandó értékei tekintetében, mintha*

a halálozás arányát egy számmal sikerül lezorítanunk“.¹ A földbirtokreform gyors végrehajtásától is nemcsak azért fél, hogy ez a termelés csökkenését fogja okozni, hanem azért is, mert meg van arról győződve, hogy ez a népszaporodás megakadásával is fog járni. Buday azt tartja, hogy a birtoktörvény végrehajtásánál különös gonddal kell kiválogatni a nagyobb propagáló erővel bíró vidékek népfőlségét s első-sorban ezt részesíteni földben. Szerinte a földbirtokreformot telepítések útján már előbb kellett volna megkezdeni; mint ő mondja: *„Fajunknak szerencsétlensége, hogy létének legnagyobb problémáit illetetlenül hagyja élni addig, amíg az érés nem is érési folyamat többé, hanem már üszkösödés.*“²

A legszárazabb gazdasági kérdések tárgyalásánál is meglep egy-egy frappáns hasonlata. Pl. a részvénytársaságok mohó alapítási vágyára a következő megjegyzése van: *„Ne nézzük ezt csupán a nyereségleső lázas mohóságának. Van benne valami örök ösztönszerűség, ugyanaz, amely a fecskét arra készíti, hogy a legnagyobb viharban, amely a fészket letépte, újabb szalmaszálért repüljön, s ha sikertelenül is, de igyekezzék a dühöngő széllel szembehelyezni a maga kis makacs fészekrakó energiáját.*“³ Vagy a külföldi tőke beözönléséről a következőket mondja: *„Csupán az aggasztó, ha a külföldi kistőke azért kívánczik ide, hogy az árú születése és fogyasztása közti rövid időben nyereséggel megrakodva azzal hazai kaptárába repüljön vissza.*“⁴ A kellően meg nem alapozott és elbukó új vállalkozásokat is tudja menteni a következő szavakkal: *„Ki jósolhatná meg, hogy gazdasági életünknek kiégett talajában, amelyet termékeny eső oly régen öntözött, melyik mag fog gyökeret eresztetni s melyik csira szárad el meddőn. Az olyan új vállalkozások, amelyek a termelő erőt akarják friss munkára serkenteni, talán igen sokszor kudarcot vallanak, de még bukásukban is valószínűleg használnak a gazdasági életnek, ha az utat a munka felé*

¹ Megcsonkított Magyarország 53. l.

² I. m. 120. l.

³ I. m. 227. l.

⁴ I. m. 229. l.

kissé egyengették. Olyan áldozatokká válnak, mint a szakadékba ugró Marcus Curtius; elvesznek, hogy mások boldogulhassanak.¹ A magyar munkásság nagy szeretetéről tanúskodnak a következő mondatai, amelyekben szintén található egy természetből vett gyönyörű kép: „Egyes munkásszervezeteknek attól a törekvésétől, hogy hatalmi tényezőként szerepeljenek más társadalmi rétegekkel szemben, teljesen független az a tisztánlátás, hogy tanult, jól foglalkoztatott, jól kereső és megelégedett munkásokra szükségünk van.

Az értelmiség és a munkásság, a közelmúltban legtöbb megpróbáltatásnak kitett ez a két társadalmi osztály, a közeljövő munkájában annyira érdekelve van, hogy ezek gondját apasztani kell, *s úgy védeni őket, hogyha jó még valaha napfény erre a szerencsétlen országra, ez a két réteg valahogy árnyékban ne maradjon*“.²

Ez az idézet is mutatja, hogy mennyire a szívéen fektüdt a munkásság sorsa és hogy egyáltalán mennyire igyekezett az érdekellentéteket összeegyeztetni, a nemzetben az egységet, az egy cél felé való törekvést megerősíteni. A város és a falu közötti látszólagos ellentétéről is a következőket mondja: „Még látszólag ellentétek hegyeződnek ki a város és a falu közt, a higgadt szemlélő a rokonvonások erősebb kidomborulását látja s minthogy az ellentétek csak hangulatképek, melyeket a hullámzó érzések ma elkeseredettebben, holnap szelídebben színezhettek ki, a rokonvonások pedig a tényleges helyzetnek és egymásra utaltságnak felelnek meg, *remélhető, hogy a haragos szemekbe visszaszáll a régi megértő tekintet*“.³

Bár az elszakított részek minden egyes lakosáért fáj a nemzetéért lángoló szíve, mégis kiérzik soraiból, hogy legfőként az elszakított magyarság sorsa érdekli. Azt a körülményt, hogy a trianoni béke nemcsak nemzetiségi, de tiszta magyar területeket is elszakított, mindenütt ki is élezi és ügyesen használja ki a bitorlók mohóságának jellemzésére. Kimutatja, hogy miért volt szükségük azoknak tiszta magyar

¹ I. m. 228. l.

² I. m. 266. l.

³ I. m. 275–276. l.

területre is, mert azok népsűrűségben, mezőgazdasági termékekben, vagyis általában vagyonban gazdagabbak, mint a nemzetiségi területek. Az elszakított magyarsággal való szellemi érintkezésnek úgyszólván lehetetlenné tételére vonatkozik ez a néhány jellemző szava: „Talán a legjobb eszköz arra, hogy újra találkozzunk, a mai szétszakításnak durvasága s a szellemi érintkezésnek ily merev eltiltása. Ha kevésbbé feszülne a húr, esetleg később pattanna szét.”¹

Leírva az új államok életképtelen viszonyait, következőkép jellemzi a magyarság szerepét ezekben az államokban: „Mindegyik hódító új szomszéd zsákmányát keserűvé teszi néhány olyan vonás, amelyet nem tudnak letörölni térképükről. Csehország ipari előnyei, Románia mezőgazdasági ereje nem lesznek képesek tartósan ellensúlyozni azt, hogy egy, a szellemi és gazdasági kultúrában előrehaladt faj a földrajzi helyzet segítségével is centrifugális törekvéseket fejthet csak ki új államukban.”² Továbbá: „Ha a Bánságban bővebb a kenyér, ha Trencsénben fürgébbek a vonatok és Déván hozzáférhetőbb a szén, mégis a mi helyzetünk a jobb, s azoké szánandóbb, akik kívül rekedtek szűk határainkon.”³

Szeretettel fordul azok felé a nemzetiségek felé, amelyeknek az elszakítás maguknak is csalódást okozott. „A magyar nacionalizmus oly feketére van ugyan festve előttük, hogy nem mondhatják ki hangosan, mennyire kedvezőbb volt rájuk a múlt magyar hegemoniája, mint az állítólagos testvér elnyomása, de elégedetlenségük az idők teltevel növekszik. *Ha még találkozunk, nem azt nézzük, hogy milyen érzéssel távoztak tőlünk, hanem azt, hogy milyen tapasztalatokkal térnek vissza.*”⁴

A nagyhatalmakra is, melyek tulajdonképen ezt a helyzetünket előidézték, van elég lesújtó és elítélő szava. Legjellemzőbb ez a mondata, amely az antantbizottságok horribilis költségeire vonatkozik s melyeket nekünk kellett megfizetnünk: „A szegény adósra a legbántóbb látvány, ha hitelezője irgalmatlanul követeli az uzsorakamattal megnövesztett adósságot, de azért — ott vendégeskedik az adós asztalánál.”⁵

¹ I. m. 175. l.² I. m. 292. l.³ I. m. 294. l.⁴ I. m. 203. l.⁵ I. m. 185. l.

Budaynak ez a munkája német, francia és angol nyelven is megjelent, mindenütt élénk feltűnést keltve. Azok, akiknek bármi részük volt abban, hogy Magyarország oda jutott, ahol van, bizonyára élénk lelkifurdalást éreztek ennek a könyvnek az átolvasásakor. A Magyarország iránt ellenséges, sorsa iránt pedig közönyösek közül bizonyára sokban fölébresztette a szánalmat és rokonszenvet ennek az igazságtalanul meghurcolt és tönkretett országnak sorsa iránt. Buday könyve egymaga fölé a propagandának és diplomáciának legalább 10 évi munkájával.

Az idegennyelvű kiadások nem fedik teljesen a magyar szöveget, Buday nagyon ügyesen tudta megállapítani azt, hogy mi való a magyar közönségnek s mi való a külföldnek. Az idegennyelvű kiadásokban Magyarország rövid történetét és Magyarország háborúban való felelősségének kérdését is ismerteti és kellő világításba helyezi.

Két évvel az első kiadás megjelenése után teljesen átdolgozva és az újabb adatokkal kibővítve „Magyarország küzdelmes évei“ cím alatt újra kiadja ezt a munkáját. Amint ennek a második kiadásnak előszavában mondja: A „Megcsonkított Magyarország“ két év elteltével újra bekopogtat az olvasónál. *„Nem a fájdalomnak azzal az ijedt bűgásával, mint először. A szavak gyászpompáját le kell már vetni. Hétköznapi napokat élünk, amíg az a harmadnap eljő, amit az írás ígér, a megváltás boldog harmadnapja. — Hétköznapi napokat kell élnünk, dolgosakat, nem fáradóakat, hogy mire a harmadnap közelít, a követ el tudjuk hengeríteni a sír széléről.“* Ez a Buday stílusa, amely még akkor is olyan magas nivójú, amikor maga mondja, hogy a szavak gyászpompáját le akarja vetni.

Említettük, hogy attól az időtől kezdve, amikor Buday elfoglalta tanári székét a Műegyetemen, irodalmi munkássága folyton fokozódott. 1921-ben kiadja a Megcsonkított Magyarországot s miközben e mű külföld részére való átdolgozásán munkálkodik, egy sereg kisebb cikket is ír különböző folyóiratokba s ideje marad arra is, hogy egy közel 300 oldalas „Agrárpolitiká“-t írjon. Még ugyanabban az évben megjelenteti „A statisztika elmélete és története“ című mun-

káját, amely szintén több, mint 200 lap terjedelmű. Mind a kettő tankönyvnek készült, de sokkal több van benne, mint amit egy tankönyvtől várunk. Az „Agrárpolitika”-ban nagy elméleti és gyakorlati tudáson alapuló program van kifejtve. Utal arra, hogy a földtulajdon és a földért dolgozó munkás-kéz viszonyának alakulásában nincs nyugvópont. Az emberi elme megpróbálja kiegyenlíteni az ellentéteket a földtulajdon jogrendje és a földnélküli munkások egyre erősödő kívánságai között, de a szabályozások sohasem járhatnak megelégedéssel. A nagybirtokrendszer és a kisüzemek problémájában Buday László a nagy- és kisbirtokrendszer egészséges egyensúlyát tartaná a legszerencsésebbnek, de a nagybirtok előnyeit annyira kiemeli, hogy akaratlanul is megvédi a túlzó támadások ellen. Nagy barátja a szövetkezeti gondolatnak és sokat vár annak kifejlesztésétől. Összefoglalja az agrárpolitikának háborús tanulságait, a jövő teendőit s az agrárstatisztika követelményeit.¹ Mint egyik bírálója írja: „Ez a könyv túlnő a tankönyv-kereteken, mert nemcsak ismereteket meríthet belőle az olvasó, hanem sokkal többet: életbevágó kérdéseink e kusza területén egységes és magyar szemléletet.”²

„A statisztika elmélete és története” című munkája szintén nemcsak mint tankönyv kiváló, hanem rendkívül alkalmas arra, hogy a nagyközönséggel is megszerettesse a statisztikát, olyan közvetlen és vonzó olvasmány. A statisztika egész mivoltát, problémakörét, módszerét és fejlődését olyan világosan ismerteti, hogy a művelt nagyközönség is eljuthat általa a statisztika helyes értékeléséhez.

Amíg ezeken a nagyobb munkáin dolgozott, más irányban sem szünetelt fáradságot nem ismerő munkássága. A legkülönbözőbb folyóiratokban és gyűjteményekben látunk tőle cikkeket, amelyek rendesen készülő nagyobb munkái eszmekörében mozognak. Így az „Agrárpolitika” megjelenési idejében a mezőgazdasági kérdések különböző vonatkozásairól jelennek meg tőle cikkek. „A Megcsonkított Magyarország” egyes fejezeteit kibővítve szintén kiadja különböző folyóira-

¹ L. részletesen Laky Dezső: Buday László élete és munkássága.

² Társadalomtudomány, 1924. 47. 1.

tokban. De foglalkozik közben egészen másirányú kérdésekkel is; így ír kulturális kérdésekről, a választójogról, a tuberkulózis statisztikáról, azonkívül a statisztika elméleti és szervezési kérdéseiről is. Ez utóbbiak már előhírnökei voltak annak a nagy munkának, amelynek Buday terve szerint tulajdonképpen csak első kötete volt „A statisztika elmélete és története“ című munkája.

1923-ban kiadja „Magyarország küzdelmes évei“ címmel „A Megcsonkított Magyarország“ újabb kiadását, amelyről már szóltunk. Közben egy olyan akciót indít meg, amely munkásságát örökké maradandó emlékezzettel vési be a magyar statisztika történetébe. Régi terve volt egy olyan tudományos társaságnak a megalapítása, amely a statisztika művelését tűzi ki céljául. 1922. év elején széleskörű agitációt kezdett ebben az irányban. Cikkeinek, személyes megbeszéléseinek meg is lett a hatása, a Magyar Statisztikai Társaság megalakult s Buday Lászlót választotta meg első elnökül. Megalapította a társaság francianyelvű folyóiratát, amely azóta tartalomban és értékben megnövekedve eredményesen műveli a statisztikai tudományt és a külföld felvilágosítása terén szinte úttörő munkát végzett. Abban, hogy a Magyar Statisztikai Társaság rövid idő alatt úgy a bel-, mint a külföldön elismert tekintélyre tett szert, Budaynak, akit a Társaság ma is alapítójának tisztel, rendkívül nagy érdemei vannak.

Amellett, hogy a társaság a megalapítása és vezetése ismét elrabolt egy részt munkaidejéből, az említett nagyobb munkákon kívül még mindig ontja a legkülönbözőbb cikkeket és tanulmányokat. Csak az 1923. évről több mint 20 cikkéről tudunk. Gazdaságstatisztikai kérdéseken kívül, amelyeket napilapokban tárgyalt, főképp kulturális kérdések ragadták meg figyelmét. A Budapesti Szemlében pl. a magyar szellemi élet válságáról értekezik, előzőleg pedig közgyűjteményeink jövőjéről. 1923-ban résztvett a Nemzetközi Statisztikai Intézet brüsszeli kongresszusán. A Nemzetközi Statisztikai Intézet már jóval előbb tagjává választotta. Tagja volt egyébként a német és a svájci statisztikai társaságnak. A brüsszeli ülésről a Magyar Statisztikai Szemlében számol be.

1923-tól kezdve a Közgazdasági Szemlét is szerkesztette, a Statisztikai Társaság ügyeit vezette, sok egyéb más gazdasági és társadalmi funkciót is vállalt és még mindig maradt ideje arra, hogy a legkülönbözőbb kérdésekhez mindig hozzáértéssel és alaposan hozzászóljon. A Statisztikai Társaság francia-nyelvű folyóiratában a kisebbségi kérdésben polemizál az utódállamokkal. Majd az egyke-kérdéshez szól hozzá a Társadalomtudomány körkérdésére adott válaszként. Nagyon helyesen jegyzi meg ebben a cikkében, hogy az egykének első-sorban erkölcsi okai vannak. Az egykét ő népbetegségnek tekinti, amely csak mint ilyen orvosolható. Könyvismertetéseket is ír gazdaságstatisztikai könyvekről, majd a Pesti Hirlapban cikksorozatot vezet be a világon szétszórt magyarságról. Foglalkozik újra régi kedvenc témájával, az ipartestületi intézménnyel. A kisiparosság mindig közel állt a szívéhez, a kisiparosság támogatását mindenkor a magyar iparpolitika sarkalatos elvének vallotta. Az iparosság érdekében kifejtett munkássága az ő személyére terelte a figyelmet akkor, amikor az Iparosok Országos Központi Szövetsége megalakult. Ez a szövetség alelnökének hívta meg, de még korábban egyik vezetőembere lett a Gaeának, a Magyar Mezőgazdasági Szövetkezetek Központjának, és ennek a munkájából is erősen kivette részét, mint minden munkából, amelyet magára vállalt. Nemcsak a tudomány és a társadalom, hanem a gyakorlati közgazdasági élet is sokat köszönhet Budaynak. Közben a külügyminisztérium megbízásából ismét Magyarországot ismertető nagyobb munkán dolgozott, amely egyszerre négy idegen nyelven külön-külön kiadásban jelent meg. Buday ezeket a munkáit, amelyek „Reise um Ungarn“ és hasonló címekkel jelentek meg, már nem láthatta. Mire azok a nyomdából kikerültek, ő már halott volt. Ez a többnyelvű munkája inkább idegenforgalmi szempontból bírt jelentőséggel, azonban a sorok között ebbe is belevitte izzó hazaszeretetét és Magyarország igazának a hangoztatását anélkül, hogy a munka propagandának látszott volna.

Ezen a posthumus munkáján kívül hagyatékában, amint már említettem, számos, egészen kész cikk, tanulmány és igen sok feljegyzés van. A Magyar Statisztikai Társaság gyűjtötte

össze és halálának tizedik évfordulója alkalmából egy külön kötetben kiadta ezeket, amelyek már majdnem, vagy egészen nyomdakész állapotban voltak. Tervezett nagy munkájának egy-egy fejezete, elkészült és anyagi, vagy más okokból meg nem jelenhetett cikkek ezek, a legkülönbözőbb tartalommal. Lehet, hogy némelyik talán meg is jelent, de már nem tudjuk megállapítani, hogy hol. Csak a címüket soroljuk fel ezeknek a hátramaradt írásoknak: a termelés statisztikája; a forgalom statisztikája; a halálokok statisztikájának egységesítése, (mely úgy látszik hozzászólás volt a Nemzetközi Statisztikai Intézet ülésén); néhány feljegyzés Magyarország közgazdasági állapotának kóros elváltozásairól; Magyarország kereskedelmi forgalma az Amerikai Egyesült Államokkal; Magyarország szociálpolitikája és szociális viszonyai; földbirtokreform Magyarországon; a községek háztartásának új rendje; a katolicizmus és kereszténység; azonkívül különböző alkalmakból mondott beszédei. Lehet, hogy ezeken változtatott volna még Buday László tolla, de így nyersen és félig befejezetlenül is kiváló írások, egy bölcs és mélygondolkodású elme felvillanásai.

Szinte lehetetlen felsorolni azt a rengeteg elméleti és gyakorlati témát, amelyekkel Buday a statisztika valamennyi ágának és a gazdasági és társadalmi élet úgyszólván minden jelenségének köréből foglalkozott. És akármilyen kérdést vett tolla alá, mindegyikről tanulságos, élvezetes, alapos tanulmányra és mély bölcseségre valló nézeteket tudott kifejteni, akár az egykéről, akár a választójogról, akár az agrárpolitikáról, kereskedelmi kérdésekről, iparügyekről, akár kultúrális, vagy más társadalmi kérdésekről volt szó. A statisztika szerepét senki sem tudta olyan ügyesen megvilágítani, mint Buday ebben a frappáns hasonlatában: „*A statisztika számai a legnagyobb ellenségei a nagyképűségnek, a frazeológiának; a hangzatos szép szólamoknak többnyire ijedten kell össze-rezzenniök, ha a láthatáron a statisztika számsorokkal sujtásózott táblázatos egyenruhája megjelenik*“.

Nem szabad megelégedoznünk azokról a kisebb cikkeiről sem, amelyek többnyire névtelenül különböző naptárakban jelentek meg. Ezek a cikkek is különböző történeti, gazda-

sági s társadalmi kérdésekkel foglalkoznak. Többnyire népies modorban vannak írva, Budaynak rendkívül vonzó és élvezetes előadásában. Mert Buday mestere volt a stílusnak akkor is, ha nem pompába kellett öltöztetni a szavakat, hanem ha a nép által könnyen érthető hétköznapi nyelven kellett is írnia. Tervei és befejezetlen munkái között meg kell még említenünk azt, hogy volt Budaynak egy tudományos akadémiai megbízása is „A magyar középosztály hanyatlásának okai” címen, amelynek szintén elkészítette tervezetét s egy fejezetét ki is dolgozta. Megbízást kapott azonkívül az Akadémiától az Akadémia 100 éves évfordulója alkalmából kiadandó munka egy fejezetének megírására is. Sajnos, erre már nem kerülhetett sor. Széchenyi „Hitel”-ének új kiadásához, amelyet szintén Buday rendezett sajtó alá, ugyancsak készített jegyzeteket.

Szinte fárasztóvá lesz ez a végtelennek látszó felsorolás, pedig nem is meríti ki azt a sok művet, amelyet alkotott. A Magyar Statisztikai Szemle 1927. évi folyama felsorolja munkáinak lehető teljes jegyzékét.¹ Tudjuk azonban, hogy egy ilyen jegyzéknek az összeállítása sohasem lehet tökéletes. Névtelenül is sok cikke jelent meg, amelyekről ma már nem lehet megállapítani határozottsággal, hogy ő írta. De még névvel ellátott cikkei közül is kimaradhattak egyesek. Ha csak nagyjából próbáljuk összeszámlálni munkáinak terjedelmét, kb. 4300 lapra lehet tenni azt s ennek is a jóval nagyobb felét az utolsó négy évben írta. Vannak más íróink is, akik szinte ontják a könyveket és a cikkeket és vannak, akiknek egész életük munkássága mennyiségre még nagyobb, mint Budayé. Őnála azonban a mennyiségi produkció tartalmilag is óriási értéket jelentett. Emellett gondolatainak mély bölcsesége, nyelvezetének tiszta magyarsága és sok helyen költői szárnyalása, műveinek minden sorát élvezetes olvasmánnyá tette. Buday mint tudós és mint tanár egyaránt kiváló volt. Egyénileg is végtelenül szeretetreméltó, szelíd lelkületénél és lebilincselő modoránál fogva. Azok, akik előadását hallgatták, dicsérik annak logikus és folyamatos voltát és ha szaktanács-

---

¹ Összeállította Thirring Lajos.

kozásokon, vagy tudományos és társadalmi egyesületek ülésin felszólalt, mindig nagy súlya volt az ő logikus, szellemes és fordulatossá hozzászólásainak. Bátyja, Buday Béla írja róla: „Művésze volt annak, hogy két egymással ellentétben álló véleményről, amelyik mindenik a maga igazát egyedüli igazságnak hirdette, lehámozza azokat a fölösleges sallangokat, amelyek a két igazság összeegyeztetését akadályozni látszottak. És mert meg volt győződve arról, hogy a valódi igazságok egymással mindig összeegyeztethetők, mindig kereste, legtöbbször meg is találta az ellentétek kiegyenlítésének és harmonikus összeegyeztetésének útját. Ezek a fényes tehetségei és egyéniségének férfias kedvessége még a legádázabb ellenfelek fiszteletét is meg tudták szerezni számára, úgy, hogy azon kevesek közé tartozott, akiknek az életben ellenségei nem voltak, csak tisztelői és barátai.“

Tudományos működésén kívül különösen a kommunizmus után jelentős társadalmi munkát is fejtett ki és tartozom annak a megemlékezésével is, hogy Buday László, bár ezt a fórumon nem is hangoztatta, szívének belső érzésében s ott, ahol módja volt rá, ténykedéseiben is intranzigens harcosa volt a keresztény nemzeti irányzatnak.

Óriási elfoglaltsága és tudományos munkássága mellett is igazán példás és benső családi életet élt s arra is tudott időt szakítani, hogy a gyermekei által szerkesztett, kézzel írott kis újsággal szemben egy ellenlapot szerkesszen, amelyben gyermekeinek munkáit s az aktuális családi eseményeket végtelen sok poézissal és humorral énekelte és kritizálta meg. Ilyen szépirodalmi pihenőket életében úgyszólván utolsó percéig szokott tartani s élete legutolsó napjaiban is írt még „A szőke csuda“ címmel egy bájos, de sajnos töredékben maradt novellát.¹

Bár hivatali munkásságáért és tudományos működéséért úgy a hivatalos, mint a tudományos világ részéről megkapta a méltó elismerést s a „Megcsonkított Magyarország“ révén mondhatni népszerűséget szerzett, mégis három nagy tragikus vonást lehet észrevenni az ő egyébként harmonikus életében és

¹ Buday Béla közlése. Nemzeti Ujság 1925. március 15.

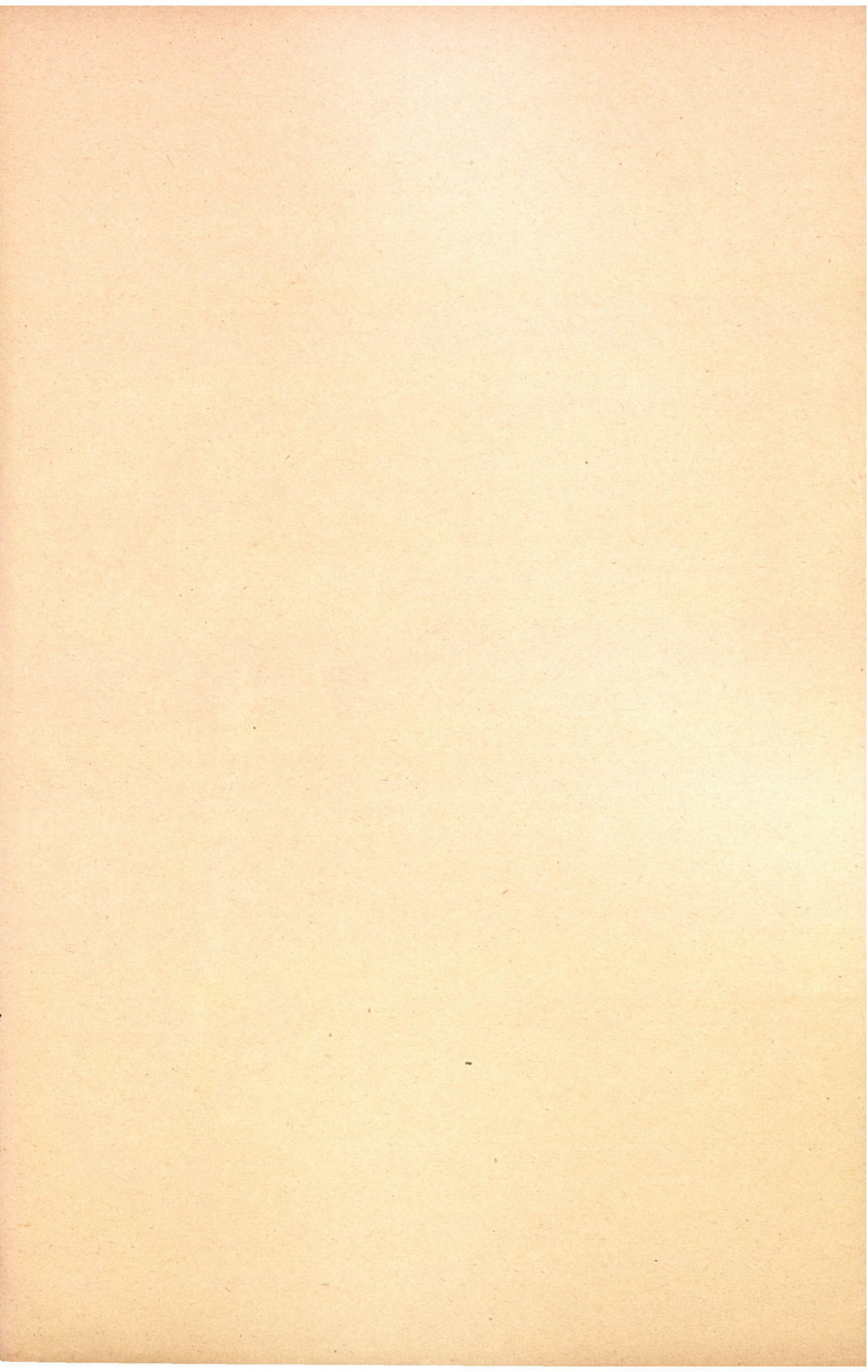
korai halálában. Az egyik gyenge fizikuma, úgyszólván állandó betegeskedése volt. Valóban óriási akaraterjének és lebírhatatlan alkotásvágyának kellett lenni, hogy ilyen gyenge fizikummal, ilyen tudományos irodalmi produkcióra és közéleti tevékenységre képes volt. Betegsége még így is néha hetekig ágyhoz szegezte őt és hónapokig tétlenségre kárhoztatta.

Másik tragikuma volt, hogy röviddel azután, amikor rendkívüli ambícióval és tettvágygal annak az országos hivatálnak az élére került, amelynek sorsát annyira szíven viselte, kitört a világháború s így szó sem lehetett arról, hogy Buday azokat a szép terveket, melyeket statisztikai hivatali igazgatóságához fűzött, megvalósíthassa. Ez mindig fájó sebe maradt neki.

Végül legnagyobb tragikuma az volt, hogy ő, aki annyira szerette nemzetét s aki annyit dolgozott a magyarság jövőjéért és nagyságáért, ő lett szinte regisztrálója és leltározója annak a maradék Magyarországnak, amelyet minél dicsőbbnek, minél nagyobbnak óhajtott látni. Legnagyobb öröme az lett volna, ha megérte volna azt az időt, hogy könyve, amely életének legszebb alkotása s amellyel népszerűségét szerezte, Magyarország egységének helyreállta folytán elveszítse aktualitását és csak egy szenvedésteli korszak fájdalmas emléke maradjon. Sajnos, ezt nem érhetette meg, de könyve addig is ápolni fogja azt a hitet és reményt, amelyet mindnyájan bizakodó lélekkel vallunk, hogy „eljö a harmadnap, a megváltás boldog harmadnapja“.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 13. SZÁM.

**SCHAFARZIK FERENC R. TAG
EMLÉKEZETE.**

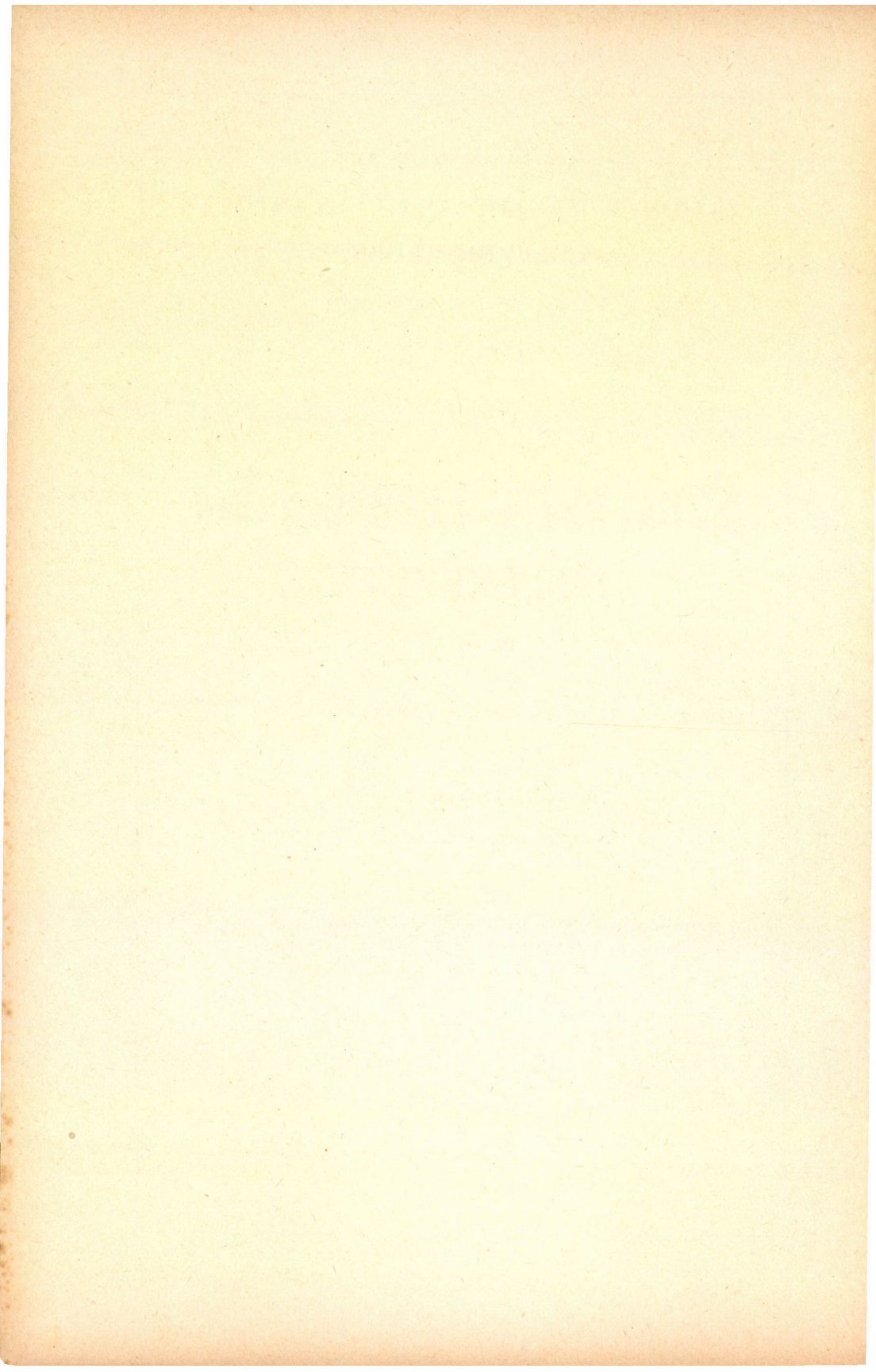
(ARCKÉPPEL.)

ÍRTA
ROZLOZSNIK PÁL
L. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1935. ÉVI ÁPRILIS HÓ 29-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1935.

SCHAFARZIK FERENC

1854—1927.

Schafarzik Ferenc emlékezete.

Irta : Rozlozsnik Pál.

Tekintetes Akadémia !

Immár közel nyolc éve, 1927. szeptember 5-én távozott körünkől a magyar földtan egyik vezető egyénisége: *Schafarzik* Ferenc. Életkörülményeit, értékes munkásságát s nemes egyéniségét azóta több helyen méltatták. *Vendl* Aladár r. tagunk és *Telegdí Roth* Károly l. tagunk a tanítványok hálás szeretetével, *Pálfy* Móric elhunyt l. tagunk pedig a kartársak meleg csodálatával áldoztak az elhunyt emlékének.* *Schafarzik* Ferenc több mint 50 éven keresztül először mint egyetemi tanársegéd, majd mint a m. kir. Földtani Intézet geológusa, később mint műegyetemi tanár s végül még mint nyugdíjas is pihenést nem ismerő művelője és terjesztője volt a magyar földtannak.

Amidőn a tek. Akadémia megtisztelő megbízásából e díszes helyen felidézem az elhunyt nemes emlékét, szeretném, ha átfogó képet nyújthatnék a fáradhatatlan tudós és tanár munkás életének mindazon alkotásairól, amelyekkel nevét a magyar földtan lapjaira ércnél is maradandóbban beleírta. Ez a kép természetesen csak igen vázlatos lehet, mivel az elhunyt a földtani tudomány több ágát művelte s földtani irodalmunkat másfélszáz szakdolgozattal ajándékozta meg.

Schafarzik Ferenc 1854. március 20-án született Deb-

---

* *Schafarzik* Ferenc életét és működését méltató emlékbeszédek :

Telegdí Roth Károly dr. : *Schafarzik* Ferenc emlékezete. Földtani Közlöny, 1928. (LVIII.) p. 3.

Pálfy Móric dr. : *Dr. Schafarzik* Ferenc emlékezete. Hidrológiai Közlöny VII—VIII. (1927—28) p. 3.

Vendl Aladár dr. : *Dr. Schafarzik* Ferenc emlékezete. A m. kir. József-Műegyetem 1930. évi május hó 18-án tartott emlékünnepeén elhangzott beszédek. Budapest, 1931.

recenben. Az idegen országból idekerült katonatiszti család fia gyermekkorában e magyar város délibábos levegőjével szította magába azt az izzó magyar érzést, amely egész életét jellemzi. Édesatyját nemsokára Nagyszébenbe helyezték át. Schafarzik középiskolai tanulmányait már itt végezte s itt sajátította el tökéletesen a német nyelvet is. Egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán végezte, 1873—74-ben pedig önkéntesi évét szolgálta. 1876-ban örökméltú Szabó József-ünk a fiatal tudóst ásványföldtani tanszékére tanársegédül hívta meg. A tanítómesterének intézetében folyó lüktető tudományos kutatás bűvös légköre a természet csodás alkotásaiért lelkesedő elméjét annyira megigézte, hogy fényes tehetségét teljesen rajongásig szeretett tudományának szentelte. 1878. év nyarán, mint tartalékos hadnagy dicsőséggel résztvett a boszniai megszállásban. A Dolnja-Tuzla és Doboj körül vívott ütközetekben tanúsított vitéz magatartásáért ugyanis a tartalékos hadnagynak csak kivételes esetekben járó magas kitüntetést, a hadidíszítményű katonai tiszti érdemkeresztet nyerte el.

Később, miután az 1. számú budapesti gyalogezredben elsőosztályú századosná lépett elő, parancsnoksága felszólította, hogy a törzstiszti tanfolyamon vegyen részt s a honvédség tényleges kötelékébe lépjen át. *Schafarzik* azonban a fényes jövővel kecsegtető ajánlatot szerényen visszautasította.

Még 1877-ben középiskolai tanár-, 1881-ben pedig bölcsészdoktori oklevelet szerzett.

1882-ig volt a tudományegyetemen tanársegéd, amikor is a m. kir. Földtani Intézet igazgatóságának meghívására, mint geológus az intézet kötelékébe lépett át. Férfikorának legtermékenyebb éveit, 22 esztendő-t töltött itt. Bár a Földtani Intézet sokoldalú, a tudományt és a gyakorlatot egyaránt szolgáló feladatai tehetségének kibontakozására igen alkalmas teret nyújtottak, egyik fővágát: tudományának és tapasztalatainak tanítás útján való terjesztését még sem elégíthette ki. Idővel azonban ez az óhaja is teljesedésbe ment. Még 1891-ben a m. kir. József-Műegyetemen a „technikai geológia” tárgyköréből magántanári képesítést nyert, 1904-ben pedig a műegyetem ásvány- és földtani tanszékének nyilvános rendes

tanárává nevezték ki. 22 évi tanári munkásság után 1926-ban nyugalomba vonult, amely alkalommal kormányzói legfelsőbb elismerésben részesült.

A nyugalombavonulás nem jelentett nála pihenést. A délkeleti Kárpátok földtani viszonyait tárgyaló monografiáját óhajtotta befejezni. Hogy a nagyszabásúnak tervezett munkáját minél szélesebb alapokra fektesse, a Krassó-Szörényi hegységre vonatkozó nagyobb magánszakértői meghívásokat is vállalt. Még a halálát közvetlenül megelőző nyáron is ilyen megbízásban járt el. A 73 éves tudós azonban szervezetének frissességét túlbecsülte. Egy héttel halála előtt, utolsó földtani kirándulásán pillanatnyi szívgyengeségi roham lépte meg. Tanulmányútját idő előtt megszakítva visszasietett családjá körébe, ahol néhány napi gyengélkedés után csendesen, szenvedés nélkül elhunyt. Halálát közel 40 éven át hűsleges, nemeslelkű hitvestársa: Szabó Valéria, fogadott leánya: Vendl Aladárné Tavasz-Schafarzik Valéria és veje: Vendl Aladár r. tagunk gyászolta, s mélységes fájdalomukban osztozott az egész magyar tudományos és mérnöki társadalom is.

* * *

Schafarzik Ferenc gazdag tudományos örökségén végigtekintve, azt találjuk, hogy a legmaradandóbb értékeket a tudományos és gyakorlati közzétan, a földrengéstan, a szűkebb értelemben vett földtan és a hidrológia terén alkotta.

Tudományos közzetani kutatások.

Tanítómesterétől nyert kiképzése alapján elsősorban közzetani kérdések vonzották s első munkái ezen a mesgyén mozogtak.

1875-ben, tanárjelölt korában leírta a Telegdi Roth Lajos által felfedezett sárszentmiklósi harmadkori vulkáni kőzetet s azt riolitnak határozta meg. Ezt 1879-ben a boszniai hadjárat alatt a doboji Várhegyről emlékül hozott diabáznak-, 1882-ben pedig az id. Lóczy Lajos által a Ruszkahavasban és környékén gyűjtött erupciós kőzetnek leírása követte.

Ugyanezen év folyamán a Földtani Társulat ülésein bemutatta a ledincei és péterváradai nefelines fonolitot tár-

gyaló és „Gömör- és Nógrád bazaltvidéke“ című dolgozatait; az utóbbit a Természettudományi Társulat a Bugát-díjjal tüntette ki.

A felsorolt munkákkal párhuzamosan a Cserhát vulkanikus képződményeinek helyszíni vizsgálatát is megkezdte. A Cserhát földtani felépítésében fontos szerepet játszó harmadkori vulkáni kőzeteket Stache Guido bécsi geológus az ötvenes években bazaltoknak írta le. *Schafarzik* a hegység déli nyúlványait az 1877, 1878. és 1880. években végzett földtani kirándulásain ismerte meg s már az egyik — 1880. évben a Földtani Társulatban tartott — előadásában kimutatta, hogy a csörögi Várhegy kőzete nem bazalt, hanem augitos andezit, mely csak járulékosan tartalmaz olivint is. A vizsgálatai alapján felvetődött kérdésnek az egész Cserhát területére vonatkozó tisztázása céljából 1881-ben a m. kir. Természettudományi Társulathoz tervezetet nyújtott be s ennek elfogadása után a hegységet az 1881, 1882, 1883 és 1885. években részletesen bejárta. Tanulmányainak eredményei a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvének IX. kötetében 1892-ben jelentek meg.

Vizsgálatai alapján kitént, hogy a Cserhát vulkanikus kőzetei túlnyomórészt típusos piroxénos andezitek, s hogy az olivint is tartalmazó változata a hegységben csak szórványosan fordul elő. *Schafarzik* ezen munkája azonban már nem tisztán leíró közzétani irányú, hanem megkísérli a Cserhát földtani, vulkanológiai és morfológiai fejlődéstörténetének teljes filmjét lepergetni.

Kimutatja, hogy a vulkáni tevékenység a Cserhátban az alsó- és felső mediterrán határán, mindenütt egy időben és gyorsan játszódott le. Elképzelése szerint a váci Dunától É-ra levő vidék az alsómediterrán emelet végén szárazfölddé vált, vagy úgy, hogy kiemelkedett, vagy pedig azért, hogy e vidéktől DK-re nagyszabású mélyedés képződött. Az ily módon született szárazföldnek parti földkéregrészei az előbb jelzett mozgások következtében erősen összeropedeztek s ezen a mély repedéseken láva nyomulhatott fel. A tűzhányói tevékenység részben réteges vulkánokat, részben tömszöket eredményezett. További gyakori s a hegységre különösen

jellemző megjelenési alakja a 4—10 m. vastag s némelykor mérföldekre követhető közzettelér. A vulkáni termékek a régi repedéseknek megfelelően két, egymást harántul keresztező irányban rendezkedtek el. A hosszanti repedések lefutása a Mátra által elfoglalt területre érintőleges irányú, minélfogva a Mátra helyén sejtí azt a mélyedést, amely a Cserhátra idomító befolyást gyakorolt. A Mátrára és a tőle délre eső síkságra, mint süllyedési területre utal különben a haránt-repedések konvergenciája is.

Ha *Schafarzik* monografiája bevezető soraiban felvétele egyik célját abban jelölte meg, hogy a „Cserhát hivatva van bonyolódottabb trachithegységeink vulkanológiai tanulmányozásához is az előiskolát képezni“, ma már megállapíthatjuk, hogy kitűzött célját teljes egészében el is érte. Monografiája iskolapéldája marad a vulkáni vidékek mindenirányú földtani vonatkozásait tisztázó részletes feldolgozásnak. A piroxén-andezit kitörési korát pontosan rögzítő megfigyelései pedig bonyolultabb vulkáni hegységeink kitörési sorrendjének megállapításához szolgáltak kiindulási és összehasonlító alapul.

A Cserhátot tárgyaló monografiájának megjelenése előtt kisebb tanulmányban az andezitjeinkben igen ritka kordierit- és gneisszárványokról is értekezett.

Egy évtizeddel később a magyar tudományos világot új fontos közzettani megfigyeléssel lepte meg. 1902-ben ugyanis a m. kir. Pénzügyminisztérium megbízásából arany-előfordulás szempontjából Rozsnyó és Csucsom vidékét tanulmányozta. Bejárásai során már az első napokban felismerte, hogy a bécsi földtani fölvétel alkalmával Stur Dénes kiváló osztrák geológus által „kárpáti gneisz“-nek elnevezett kőzetet ez a név nem illeti meg, hanem, hogy nyomásra elváltozott kvarcos porfirral, vagyis porfiroiddal van dolgunk. A Szepes-Gömöri-Érc-hegység különböző pontjain végzett tájékoztató kirándulásai pedig arról győzték meg, hogy a porfiroid ennek az érctermő helyeiről híres hegységnek összetételében számottevő szerepet játszik.

Schafarzik eme megállapításának időszerűségét a következő körülmény adta meg. Ausztria akkoriban az 1903-

ban Bécsben tervezett IX. nemzetközi földtani kongresszusra készült.

Az osztrák geológusok a kongresszus résztvevőinek a „Bau und Bild Österreichs“ című nagyszabású munkával kedveskedtek, amelyben az osztrák és magyar Kárpátok földtani viszonyait Uhlig Viktor bécsi egyetemi tanár dolgozta fel. Uhlig felvidéki tanulmányai révén a bécsiek is kezdtek eme közet iránt érdeklődni. *Schafarzik* e tárgyú s a Földtani Közlönyben közreadott előzetes jelentésével nemcsak a magyar elsőbbséget mentette meg, úgyannyira hogy Uhlig gyűjtött közetanyagát Schafarziknak feldolgozásra átengedte, hanem ezzel a felismeréssel az osztrák alpesi geológusokat is megelőzte. Az osztrák geológusok ugyanis az Alpesek megfelelő földtani egységében, az u. n. grauvakkeömben, hasonló típusú közeteket, valódi természetüket ugyancsak félreismerve, *blaseneckgneiszen* neveztek el. Ezeknek porfiroid-jellegét először Ohnesorge T. bécsi geológus a tiroli Kitzbühel környékén csak 1905-ben mutatta ki.

A Felvidéken végzett kutatásainak eredményeiről részletesebben az „Adatok a Szepes-Gömöri Érchegység pontosabb ismeretéhez“ című 1904-ben tartott értékes akadémiai székfoglaló értekezésében számolt be s ebben a Szepes-Gömöri Érchegység fejlődéstörténetét következőképpen adja elő.

A kezdetben lerakódott s agyagokból, fehér homokkövekből, grafitos kvarcitokból és mészkövekből álló üledékes sorozatnak nyugodt települését később tektonikai folyamatok zavarták meg. Nagyszabású hasadékokon feltört a kvarcosporfir lávája s tufaanyaga. A nagymérvű lávaömlést tetemes süppedések követték, amelyek karöltve más geodinamikai tényezőkkel ennek a földkéregrésznek összegyűrődését eredményezték. A porfiroidok réteges szerkezetének kialakulását részben a nagyvastagságú kvarcos porfirlávatömegekben előállott irányított feszültségekre, részben pedig gyűrődések befolyására vezeti vissza. A gyűrődésekkel járó időszak utolsó fázisában a már hullámos lefutású réteglapok mentén csúszások következtek be. Ezáltal lencsealakú üregek keletkeztek, amelyek a kvarcos porfir kitörését követő termális működés alatt ércekkel, elsősorban vaspáttal töltődtek ki. A kvarcos porfir ki-

törési korát annak feltételezésével, hogy a fillites agyagpalák egyidősek a dobsinai karbonnal, a perm-korszakba helyezi. Ezekkel a megállapításokkal *Schafarzik* ennek a közgazdaságilag oly fontos hegységnek földtani kutatásait egészen új vágányokra terelte.

Déchy Mórnak 1907-ben Berlinben megjelent „Kaukasus“ című művében Schafarzik leírta az 1886-ban, Déchy Mór társaságában végzett kaukazusi tanulmányútja alkalmával gyűjtött közetanyagot. Leírása magában foglalja a Déchy Mór későbbi kutató útjai alatt begyűjtött idősebb és fiatalabb tömeges közetek és kristályos palák feldolgozását is. Részletes mikroszkópos vizsgálatainak eredményét a Doby Géza dr. által készített teljes közetelemzéssel és Maros Imre által végzett számos kovasavmeghatározással igazolta s közreműködésével ennek a díszes munkának tudományos értékét jelentékenyen öregbítette.

Schafarzik utolsó tisztán közettani-irányú munkája 1909-ben id. Lóczy Lajos a „Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei“ című nagy művének közettani függeléke gyanánt jelent meg s ebben a Balatonfelvidéknek pliocénnél idősebb tömeges közeteit és az érdekesebb üledékes közeteket dolgozta fel.

Gyakorlati közettani kutatások.

Schafarzik tudományos búvárkodásával gyakorlati közettani munkássága szoros összefüggésben áll. Alapos közettani ismeretei és gyakorlati érzéke a közetek ipari felhasználhatóságának tanulmányozására igen alkalmassá tették. A német malomiparosok lapjának felszólítására a lap 1884-ik évfolyamában ismertette az 1873. évi bécsi kiállításon nagy sikert aratott magyarországi malomkövek közetminőségét és előfordulási helyeit. Gesell Sándor m. kir. főgeológussal együtt pedig 1885-ben megírta a mű- és építőipari tekintetben felhasználható közetek katalógusát.

Néhány évvel később a m. kir. Földtani Intézet igazgatósága *Schafarzik* gyakorlati készségét felismerve, őt a külföldi kőbányaipar tanulmányozásával és összehasonlító gyűj-

temények beszerzésével bízta meg. Ennek alapján 1891-ben Svédország és Norvégia, 1892-ben Felsőolaszország és Isztria, 1893-ban pedig Görögország kőbányaiparát tanulmányozta s tapasztalatairól értékes jelentésekben számolt be.

1898-ban Nyitra megye iparilag értékesíthető építőköveiről s üveggyártásra felhasználható kvarcanyagairól értekezett. Éber figyelemmel kísérte a kiállításokat is s azoknak az iparilag felhasználható kőzetekre vonatkozó tanulságait több dolgozatban ismertette.

Az Anyagvizsgálók Magyar Egyesületének 1902. évi közgyűlésén „Magyarország kőiparáról különös tekintettel a dísz- és építőkövekre“ című előadásában a mérnököközség figyelmét felhívta mindazokra az ásványi nyersanyagokra, amelyekkel behozatalunkat csökkenteni lehetne.

Gyakorlati közettani kutatásainak gazdag eredményeit 1904-ben megjelent a „Magyar Korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése“ című nagyobb munkájában adta közre. Művének első része a magyar kőbányákban előforduló kőzetek rövid közettani s technikai jellemzését tartalmazza. Második részében pedig betűsorrendben 2515 magyar kőbányát tárgyal, közli azok helyszíni viszonyait, termelési adatait s a bennük fejtett anyag rövid közettani jellemzését. Schafarzik hézagpótló munkája a történelmi Magyarország kőiparának örök forrásmunkája marad.

Ebbe a tárgykörbe vágó utolsó munkájában 1917-ben a királyhidai „császárkő“-lajtamészke megszűnőfélben levő kőbányáját írta le.

Földrengéstani tanulmányok.

Schafarzik korán kezdett foglalkozni a magyarországi földrengésekkel is. 1879-ben a Bánságot, Erdély délnyugati részeit s a vele határos szerbiai és oláh-alföldi részeket erős földrengés ingatta meg. Schafarzik ennek a földrengésnek adatait részletesen összegyűjtötte és feldolgozta s már ebben a munkájában is kikutatta azt a kapcsolatot, amely a földrengés által sújtott területek és a földkéreg hegyszerkezete között fennáll. Ebben az esetben a földrengés okát a Krassó-

Szörényi hegység kiemelkedése és az Alföld egyidejű süllyedése által előidézett s az Alföldhöz részben érintőleges, részben sugaras irányú törésekben látja. A következő évben foglalkozott az 1880. évi erdélyi földrengéssel s a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából a helyszínen tanulmányozhatta a rendkívüli heveességű zágrábi földrengést. A magyar földnek nagyheveességű megmozdulásai Schafarzikban azt a meggyőződést érlelték meg, hogy a magyar földrengéseknek rendszeres tanulmányozása a magyar természettudósok legfőbb kötelességei közé tartozik. Kezdeményező fáradozásait csakhamar siker is koronázta. 1881 őszén alakult meg a Földtani Társulat földrengési bizottsága, amelynek első elnöke Szabó József, előadója pedig Schafarzik Ferenc volt. A bizottság működését a Magyar Tudományos Akadémia anyagilag is támogatta s a munkába 1885-ben a horvátországi földrengésügyi bizottság is bekapcsolódott. A Földtani Közlönyben ezentúl 20 éven át a magyar földrengések feldolgozása rendszeresen napvilágot látott s ez a munka, mint azt Pethő Gyula 1901-ben megállapította, csaknem kizárólag Schafarzik munkabíró vállára és pihenést nem ismerő szorgalmára nehezedett.

Két évtizeden át tartó fáradságos munkájával kimagasló elismerést vívott ki az 1901-ben Strassburgban megtartott első nemzetközi földrengéstani értekezleten, ahol — immár mint a magyar földrengési bizottság elnöke — a magyar földrengési bizottság munkálkodásáról beszámolva a magyarországi földrengésekre vonatkozó makroszeizmikus megfigyeléseknek két évtizedre visszanyúló gondos feldolgozását mutatta be. Amint azt az értekezlet összehívója és elnöke, Gerland strassburgi tanár összefoglaló előadásában külön kiemelte, Magyarország volt egyike azoknak a nemzeteknek, ahol a földrengésügyi szolgálatot először szervezték meg. Ez a Magyarországnak szóló elismerés elsősorban *Schafarzik* személyét illette.

A strassburgi értekezlet kívánságainak folyományaként Schafarzik Semsey Andor nemes adományából a Földtani Intézetben egy strassburgi ingapárt szereltetett fel s megszervezte a mikroszeizmikus megfigyelési szolgálatot is. Minthogy

azonban az Országos Meteorológiai Intézet 1903-ban az ország területén több hasonló állomást rendezett be, a földrengésügyi megfigyelési szolgálat Schafarzik kezéből kisiklott. A strassburgi kongresszus tanulságait a „Földrengéstan mai állása” című értekezésében foglalta össze. Ebben kifejti, hogy Magyarországon 21 év alatt 136 gyenge és 28 közepes és erősebb földrengést figyeltek meg s egyetlenegy év sem múlt el földrengés nélkül. Megállapítja tehát, hogy a földrengések Magyarországon a rendesen megismétlődő jelenségek közé tartoznak.

Utolsó földrengési tárgyú cikkében az 1908. évi meszszinai földrengésről és annak valószínű okairól értekezett.

Földtani kutatások.

Földtani kutatásait *Schafarzik* az 1883-ik évben a Földtani Intézetben kezdte meg, amikor is a Pilis hegység környékét térképezte. Már első felvételi jelentésével kimutatta, hogy nemcsak kitűnő petrografus, de kiváló geológus is. Gazdag eredményei közül csak a Velka Skala alsóliász faunájának felfedezését és a Strázsahegy középsőeocénkori fornai faciesének részletes leírását emelem ki.

A következő évben Schafarzikot a Földtani Intézet nagyobb feladattal, a délkeleti Román-Magyar Határhegység tanulmányozásával bízta meg. Az évek hosszú során át bejárt terület az aldunai Kazánszorostól a Retyezát égbenyúló bércéig terjedt. Térképezte ezenkívül a Ruszkahavast is.

Bár az említett területen már a bécsi földtani intézet kiváló geológusai is végeztek részletesebb felvételeket, a hegység végleges sztratigráfiáját mégis Schafarzik gondos megfigyelései tisztázták.

Ez alkalommal kimutatta, hogy a Herkules-fürdő környékén előforduló mészkő, amelyet Koch A. és Zsigmondy V. Foetterle bécsi geológus szóbeli közlése alapján triász-korinak hittek, a valóságban malmkorú és hogy a triász a déli Kárpátok területén teljesen hiányzik.

Az 1884. évben a Foetterle által dioritnak tartott és Koch A. által az aldunai szerpentinekkel összefüggésbe hozott

közetsorozatot diabázporfiritnek, diabázmandulakőnek és diabáztufának ismerte fel. Később, 1917-ben azután megállapította, hogy a diabázok kitörése az alsó- és középső dogger határán következett be.

Az 1887. évi megfigyeléseiből kitűnt, hogy az aldunai gránitok feltörése a kristályos palák legfelsőbb rétegeinél is fiatalabb, 1892-ben pedig az újbányai széntelepes karbon teknőszerű települését tisztázta.

1893-ban a Krassó-Szörényi hegység keleti részében még ismeretlen középső doggert mutatta ki, 1904-ben pedig a Fekete-hegységben a mélyebb tengeri karbon jelenlétét pompásan megtartott kövületek gyűjtésével igazolta.

E helyen kénytelen vagyok megelégedni azzal, hogy Schafarzik krassó-szörényi kutatásainak első időszakából csak a legfontosabb eredményeket soroljam fel. Meg kell azonban említenem, hogy tartalmas jelentései a részletes közettani leírásoknak, gondos morfológiai és hegyszerkezeti részletmegfigyeléseknek és a bejárt vidékek ásványkincseire való utalásoknak gazdag tárházai.

Felvételi munkásságának első időszaka a már említett 1903. évi bécsi nemzetközi földtani kongresszussal záródik le. A magyar geológus körök ugyanis szerettek volna ebbe a kongresszusba valamilyen módon bekapcsolódni. A bécsiekkel folytatott tárgyalások tényleg azzal a reménységgel kecsegtettek, hogy a kongresszust bevezető kirándulások egyikét a Magyar Földtani Társulat rendezi. A kirándulást Európa legnagyobb eróziós völgyébe, az Aldunára tervezték, s ennek rendezésével és a kirándulási vezető megírásával Schafarzik Ferencet bízták meg. Schafarzik a megtisztelő és reprezentatív megbízásnak nagyobb átnézetes munka megírásával felelt meg, mely a Földtani Közlöny 1903-as kötetében „Az aldunai Vaskapu-hegység geológiai viszonyainak rövid vázlata” címen jelent meg. Ebben a munkájában részletesen leírja az aldunai szoros és Herkulesfürdő környékének földtani viszonyait, bevezetésében azonban az egész Krassó-Szörényi hegység hegyszerkezeti-földtani fejlődését is vázolja. Magyar részről elsőnek törli a Böckh János által felállított három kristályos palacsoport közül a legalsó vagy I. kristályos palacsoportot,

s kimutatja, hogy a Böckh János által az Orsovai hegységben legelső kristályos palának kiválasztott közetsorozat nem kristályos pala, hanem a granitszéli változatai s kontakt-metamorf termékei. A kristályos palák keletkezését genetikai alapon, az alsókarbonban benyomult gránitok piezokontakt-metamorfizmusával magyarázza.

A hegyszerkezet vázolásánál még arra a képre támaszkodik, amelyet Suess E. „Antlitz der Erde“ világhírű munkájában kifejtett. E szerint nyolc, részben kristályos palából, részben mezozoóskorú üledéksorozatból álló vonulatot különböztet meg s azok lefutását részletesen leírja és ábrázolja is.

Az aldunai szoros kialakulásának főbb eseményeit az alábbiakban ecseteli.

Az Erdélyi Kárpátokat a Balkánnal merész ívben összekötő hegységünk számos hosszanti törés kíséretében a középső krétában kiemelkedett és a felsőkréta s óharmadkor időszakában szárazulat volt. Egységes hatalmas íve a neogéntenger térfoglalása közben feldarabolódott, miközben a mehádiai öbölbe a tenger sós vize is behatolt. Tenger foglalta el a mai Duna vonala mentén az orsovai öblöt és a Szvinyica és Juc közti öblöt is. A középső miocénben tehát a hegység nyugati, alföldfelőli partját nyaldosó tenger és a havasalföldi tenger között közvetlen összeköttetés állott fenn, mely azonban már a felsőmiocénben megszakadt. A mindinkább elzáródó magyar alföldi medencében csak a jégkorszak hűvösebb klímája alatt emelkedett ismét az immár édesvízi tó tükre a Berzászka és Juc közötti vízválasztó magasságáig. Ennek a negyedkori tó vizének lefolyása vájta ki azután az Alduna szorosát s e mellett lefolyásának útját az említett felsőmiocén süllyedések szabták meg.

Térjünk még egyszer vissza a Krassó-Szörényi hegység hegyszerkezetéhez. Végig tekintve Schafarziknak kazánszorosi és herkulesfürdői szelvényeire, azokban jelentékeny hegyszerkezeti komplikációk képére akadunk. Schafarzik leírása szerint a már előbb jelzett üledékes vonulat mindegyikét bonyolult redős törések kísérik, minek folytán ezek az üledékes vonulatok legtöbbször árokszerű süllyedésekben foglalnak helyet.

Időközben új hegyképződési elmélet, a takaróelmélet kezdett mindinkább tért hódítani. Az elmélet a pompásan feltárt svájci Alpésekben született meg s azt 1901-ben Lugeon építette ki teljesen. Lugeon a bécsi kongresszus kárpáti kirándulásán megkísérelte, hogy elméletének a Magas-Tátrában is érvényt szerezzen, Termier és Haug pedig a bécsi földtani kongresszuson tartott előadásaikban az elméletet nagy zsenialitással a keleti Alpésekre is alkalmazták.

Az új elméletnek kezdetben, mint az már így szokott lenni, heves ellenzéke támadt, s azzal szemben a magyar geológusok is tartózkodó álláspontot foglaltak el. Ennek főoka abban rejlett, hogy a m. kir. Földtani Intézet felvételei a Dunántúlról, tehát a fenti hegyképző-folyamat által nem érintett területről indultak ki. A Kárpátok hegyláncáról legnagyobbbrészt csak a régi bécsi felvételek álltak rendelkezésünkre, s a takarók külső homloki tája, ahol az áttolódási jelenségek legbeszédesebben jelentkeznek, már Galicia és Románia területén fekszik.

Ezzel magyarázhatjuk meg, hogy a magyar-román határ-hegység takarószerkezetének első vázlatát, a hegység oláhországi homloki tájának tanulmányozása alapján először 1905-ben a román Murgoci adta, miközben persze a Schafarzik jelentéseiben pontosan lefektetett hegyszerkezeti megállapításokra is támaszkodott.

A Krassó-Szörényi hegység többi magyar-felvevője ezidőtájt már kiöregedett. Ennélfogva id. Lóczy Lajos, a magyar Földtani Intézet igazgatója, *Schafarzik* Ferencet kérte meg, hogy ebben a kérdésben magyar részről véleményt mondjon. A román geológusokkal együtt a hegységnek magyar és oláh részein 1909-ben végzett bejárások az új elmélet javára dűltek el s ennek alapján már abban a helyzetben voltak, hogy az áttolódási-folyamat főbb fázisait papírra vethették.

Schafarzik tanulmányait még az 1910., 1913. és 1917. években is folytatta s ezeknek során kitűnt, hogy az 1909-ben alkotott kép nem egy tekintetben szorul még helyesbítésre. Hatalmas kiterjedésű s az alsó kristályos palacsoportból álló takarónak DK-re a mezozoikummal elfedett felső kristályos palacsoport fölé történt áttüremlése volt a kiindu-

lási alap. Kezdetben úgy látszott, hogy a kristályos palák elterjedése összeesik a két hegyszerkezeti egységgel. Schafarzik vizsgálatai azonban kimutatták, hogy az Almás és Szemenik által jelzett középső övben a két kristályos palacsoport eredeti településben nyugszik egymás felett és a karbon alapkonglomerát mind a két kristályos palacsoport kavicsait magában foglalja. Tanítványával, Schréter Zoltánnal egyetértően továbbá megállapította, hogy a hegyképző erők a Krassó-Szörényi hegységben nem egyformán működtek. Nyugaton csak pikkelyképződést okoztak, míg keleten a takaróképződés paroxysmusáig erősödtek. A két területet elhatároló áttolódási vonalat a Szemenik és az Almás csillámpala övének keleti szélén találta meg. Az áttüremlett hegység ezután később még további gyűrődésekben is részt vett.

Ezeknek az általános kérdéseknek nyomozása mellett időt szakított még magának arra is, hogy Berzászka határában a produktív felső karbon új előfordulásainak felfedezésével a karbonszén-kutatásoknak is új irányt szabjon.

Schafarzik Ferenc-nek a Ruszkahegyekben végzett felvételei közben elért eredményei közül csak azokat említem meg, amelyekkel az ennek a hegységnek különös érdekességét nyújtó vulkanizmusnak korát tisztázta. Kimutatta, hogy ez a tűzhányói működés a krétavégi dán emeletben történt, s termékei részben szárazföldre, részben pedig e területet időnként elárasztó édesvízi tavakba hullottak le. A tufás homokkövekből és tufákból 1906-ban, Ruszkahegy környékén érdekes pálmalenyomatokat gyűjtött, amelyek közül az egyikben Tuzson János l. tagunk a pálmáknak új nemét és fajtát állapította meg és azt *Jurania hemiflabellata* néven vezette be az irodalomba. Schafarzik 1909-ben ennek a pálmának egy nagyobb, csaknem teljes levelére is akadt s ez a levél ma is a m. kir. Földtani Intézet paleontológiai gyűjteményének egyik legszebb díszé.

Részletesen foglalkozott *Schafarzik* Budapest környékének földtani viszonyaival is. Budapest környékével szorosabb kapcsolatba akkor került, amikor a Földtani Intézet az elfogyott 1:144.000 méretű régebbi földtani térkép pótlására a Budapest-Szentendre jelű 1:75.000 méretű katonai térképen ala-

puló új földtani térkép elkészítésével bízta meg. Schafarzik az ezzel a feladattal járó kiegészítő bejárásokat rendes felvételi munkája mellett 1894—96-ban végezte el. A térképlap tartalmas térképmagyarázóval együtt 1902-ben jelent meg. Budapest környékének vonzó földtani kérdései azonban élete végéig foglalkoztatták. Résztvett 1919—1921-ben székesfővárosunk újabb 1 : 5000 méretű földtani térképezésében, amely alkalommal a budai oldal déli részét tanulmányozta. Az e felvétellel kapcsolatos „Budapest Székesfőváros legújabb térképezéséről” című dolgozatát 1922-ben e helyen rendes tagsági székfoglaló-értekezésésül olvasta fel. További eredményeit pedig a „Szent Gellért-hegy geológiája, multja és jelene” népszerűbb értekezésében közölte. Ezekben a munkáiban az Ördögórom környékén kimutatta a triasz karni-emeletét s a felsőeocén-tenger fokozatos térfoglalását szemleltetően ecsegette. A mélyebb oligocén vastagságában a budai és a pesti oldal között jelentkező eltéréseket azzal magyarázta, hogy az oligocén tenger tulajdonképeni medencéje a hegység keleti törésvonala mentén lépcsőzetesen mélyebbre süllyedt s ennél fogva nagyobb mennyiségű iszap befogadására vált alkalmassá. A Budai-hegység felépítésének jellemző típusául az általa diapir-szerű antiklinálisnak jelölt rög-boltozatos hegyszerkezetet ismerte fel. Ennek a szerkezeti formának magját a földolomit foglalja el s ehhez támaszkodnak a harmadkori lerakódások, eleinte meredek, azután pedig fokozatosan enyhülő dőléssel.

Nopcsa Ferenc báró felszólítására nagy kedvvel fogott hozzá Budapest környéke földtani kalauzának megírásához. A mű keretét azokat a kirándulási naplókat szánta, amelyeket hallgatói számára litografált jegyzetekben gondosan összeállított. Ezt a munkáját azonban már csak hivatali utóda, Vendl Aladár rendes tagunk fejezte be és az „Geológiai kirándulások Budapest környékén” címmel 1929-ben jelent meg.

Schafarzik számos kisebb földtani, őslénytani és ásványtani dolgozatával e helyen nem foglalkozhatom. Megemlíthetem azonban még, hogy egyik hivatalos kiküldetése alkalmával Bázna és Magyarsáros földgázos vidékét megvizsgálva a báznai völgyben már 1904-ben ajánlott egy 800—1000 mé-

teres fúrást.* Javaslatát, sajnos, nem fogadták el s id. Lóczy Lajos erőteljesebb agitációja kellett ahhoz, hogy az erdély-részi mélyfúrások meginduljanak. Népszerű dolgozatai közül megemlítem a „Hadi geológia jelentősége és munkaköre“ című cikkét, amelyben a világháború alatt követelte, hogy a katonai műszaki kiképzésnél a földtani oktatásra is fordítsunk gondot. Ezen óhajta Ludovika Akadémiánk új tanrendjében már meg is valósult.

Hidrológiai kutatások.

Hidrológiai munkásságát Schafarzik a Földtani Intézetben kezdte el. Számos ásványvízforrásunk védőterületi javaslatát ő készítette el s ezek közül néhány nyomtatásban is megjelent. Legnagyobb hatást gyakorolt a rácfürdői gyógyforrások védőterületének megállapítása ügyében írt szakértői javaslata, amely külön tanulmánynak is beillik. Ebben a szakértői javaslatában a budapesti hőforrásoknak adományozott számos külön védőterület helyett az összes budapesti hévvizet védő közös külső védőterületet ajánlott, amelyen belül az egyes források érdekeit külön belső védőterülettel lehetne megóvni. Ez az egészséges terv, sajnos, mindeddig nem valósult meg.

1908-ban részletesen ismertette a szovátai sós Medvetó hidrológiai viszonyait s szakszerű tanácsokat adott arra, hogy ez a balneológiai szempontból páratlan természeti kincs miként volna megőrizhető.

A hajduszoboszlói kincstári mélyfúrás eredményeiről és tanulságairól beszámoló s a „hajduszoboszlói jódtartalmú hév-vízzel“ című dolgozatát a Tisza István-Tudományos Társaság 1926. évi február 23-án tartott ülésén székfoglaló értekezés gyanánt olvasta fel.

Legszívesebben azonban a budapesti Duna és a budai hévvizek hidrológiájával foglalkozott s erre vonatkozó ismereteinket számos tanulmányával gazdagította.

„A budapesti Duna paleohidrografiája“ című értekezésé-

---

* Böckh János: A petroleumra való kutatások állása a magyar sz. korona országaiban. A m. kir. Földtani Intézet Évkönyve XVI. p. 376.

ben a Duna kialakulásának következő képét nyújtja. Bizonyos elkovásodott mummulinás kőzeteket, opálokat és jaszpisokat tartalmazó kavicsok, amelyeket Pusztaszentmihálytól a nógrád-vármegyei Óvári-hegyig nyomozott, igazolta id. Lóczy Lajos ama véleményét, amely szerint bizonyos felvidéki vizek a harmadkor vége felé közvetlenül Budapest környékén torkoltak. A Duna a visegrádi szorosától ÉNY-ra felduzzasztott tómaradvány túlfolyásaként a pliocén levantei emeletének elején kezd kialakulni. Az említett tómaradvány a visegrádi szoros bevágódásával lecsapolódott s ezzel egyidejűleg a budapesti árkos süllyedés területén hatalmas delta, a Dunának u. n. rákosi-deltája épült fel. A pleisztocén első felében a delta feltöltése tovább folyt s még a levanteiéénél is magasabb járású Duna jött létre. Ezután a Duna medre mindinkább mélyebbre süllyedt. A fiatalabb pleisztocén alatt a Duna régebbi deltájában nagymérvű kotrást végzett. Az óholocénben hozta létre városi teraszát és ragadta magához a balparti patakokat is. Az óholocén végén a Duna balparti része a termális vonalon mélyebbre süllyedt. Ezáltal ez a törés az egész térszín legmélyebb vonalává lett s a Duna ezentúl a Budai hegység tövéhez láncolódott.

A budai hévvizek fejlődéstörténetére vonatkozó nézeteit különösen „Visszapillantás a budai hévforrások fejlődéstörténetére” és „Budapest Székesfőváros ásványvíz-forrásainak geológiai jellemzése és grafikai feltüntetése” című értekezéseiben fejtette ki. Megállapította, hogy a mediterrán emelettől a pannon végéig tartó régi gejzirműködés, amelyet riolitok feltörésével hoz kapcsolatba, még a DNY—ÉK irányú budaörsi-budai törésekkel esett össze. Amidőn a levantei tó tükre a földkéreg általános emelkedése közben mélyebbre süllyedt, a Budai-hegységet keletről határoló törés jobban kialakult s a hévforrásokműködés a levantei emelettől kezdve erre a termális vonalra tolódott át. A Dunának az előbbieken vázolt mélyebbre való süllyedésével a forrásműködés a mai fel-fakadási helyekre siklott le.

A mai hévvíz eredetét illetőleg a Zsigmondy Vilmos által felkarolt karsztvízelméletet tovább kiépítette. Bakonyi analógiájára támaszkodva a Budai-hegységben kibukkanó felső-

triasz dolomiton kívül a föld mélyében a kagylós mészkőben és a permi homokkővekben további, vizet át nem bocsátó kőzetek által egymástól elválasztott két vízeleget sejt, amelyekben a víz hőmérséklete lefelé ugrásszerűen szökik fel. A legmélyebb vízelegetben a víz juvenilis alkotórészeket is vesz fel. Hévvizeink különböző hőmérsékletét a különböző hőmérsékletű vízeletekből felszálló vizeknek változó arányú keveredésére vezeti vissza. Végül figyelmeztet két hévvíz-csoportunknak a Szent Gellért-hegy és József-hegy ismert anti-klinalisához való kötöttségére is.

Lelkes előharcosa volt a „Budapest fürdőváros“ jelígéjű mozgalomnak is. A brüsszeli „Városok állandó kiállítása“ nevű nemzetközi múzeumban a Budapest számára felajánlott négy négyzetméter nagyságú falrészre a budapesti ivó- és fürdőhőforrások földtani-hidrológiai viszonyait feltűntető ízléses térképeket és grafikonokat *Schafarzik* szakértő keze állították össze.

„A budapesti termális ásványkincs gazdaságosabb kihasználásáról“ című értekezésében pedig merész kézzel jelöli ki azokat az utakat, amelyeken haladva hévvizeink mennyiségét megnövelhetjük és minőségét megjavíthatjuk. A forrásvédelem régebbi, túlszigorú értelmezésével szemben azt a fel fogást, hangoztatja, hogy óvatosan bár, de hozzá kell nyúlunk hőforrásainkhoz, hogy azokat célszerűbb foglalással a netaláni veszteségektől megóvjuk és a hűvösebb felső karsztvizektől elzárjuk. Jogosnak tartja azt a törekvést is, hogy a Duna pesti oldalán a városligeti artézi-kúton kívül még néhány hévvíztermelő artézi-kút létesüljön. *Schafarzik* célkitűzései megvalósításának csak kezdetén állunk s ez a feladat még sok ideig fogja geológusainkat és hidrológusainkat foglalkoztatni.

Tanári működés.

Schafarzik műegyetemi elődjét, Schmidt Sándort elsősorban kristálytan-ásványtani kérdések érdekelték. Amint *Schafarzik* elfoglalta tanszékét, elsősorban annak teljes kiépítéséhez fogott. A földtani-ásványtani oktatást új alapokra fektette

s azt a mérnöki gyakorlat követelményeivel szorosabb kapcsolatba hozta. Tanszékét pedig teljes közettani, teleptani és őslénytani gyűjteményekkel szerelte fel. Tervei megvalósítását nagyban elősegítette az a körülmény, hogy a Műegyetem lágymányosi palotáját tanársága első éveiben építették. Így abban a kedvező helyzetben volt, hogy intézete tervezésébe is befolyhatott, gyűjteményei részére megfelelő helyiségeket biztosíthatott s intézetét vegyi laboratóriummal is felszerelhetette. Ha elgondolásait teljesen nem is tudta megvalósítani, mégis elérte azt, hogy fővárosunkban új tudományos gócpontot létesített s utódának európai színvonalú, teljesen felszerelt intézetet adhatott át.

A műegyetemi földtani oktatás szűk keretei nem engedték meg, hogy mérnökhallgatóiból geológusokat is nevelhessen. Előadásaira azonban egyetemi hallgatók is beiratkoztak, akik gondosan előkészített kirándulásain is résztvettek. Hallgatói közül a legtehetségesebbeket biztos érzékkel választotta ki és asszisztenseivé tette. Ezek aztán elméleti- és gyakorlati kiképzésük végső simításait is tőle nyerték. Asszisztensei sorából kerültek ki Schréter Zoltán, Maros Imre és Vigh Gyula, a m. kir. Földtani Intézet tagjai, Telegdi Roth Károly debreceni tanár és hivatali utóda, Vendl Aladár műegyetemi tanár is.

Hivatalos és tudományos elfoglaltsága mellett a tudományos társulatok életében is tevékeny szerepet játszott.

A Földtani Társulatban 1904-től 1910-ig az alelnöki, 1910-től 1916-ig az elnöki tisztséget viselte, 1918-ban pedig a társulat tiszteleti tagjává választották. Az újonnan alakult hidrológiai szakosztálynak 1920-tól élete végéig elnöke volt.

Akadémiánk 1902-ben levelező-, 1916-ban pedig rendes taggá választotta. A Szent István Akadémiának tiszteleti tagja és IV-ik osztályának elnöke volt s tagjává választotta a debreceni Tisza István-Tudományos Társaság is. Választmányi tagja volt a Természettudományi Társulatnak és az Országos Bányászati és Kohászati Egyesületnek.

* * *

Schafarzik Ferenc egyéniségét a katonás önfegyelem és kötelességérzet jellemezte. Bár zárkózott és önérzetes természet

volt, szerény és kedves modorával, csendes és derűs kedélyével mindenkivel megkedveltette magát. Kartársaival szemben figyelmes és előzékeny volt s azoknak kéréseit a lehetőség szerint teljesítette. Előadásait és írásait a szakszerűség és világos előadás jellemzi és azokban a személyeskedő élt gondosan elkerülte. Ezáltal elérte, hogy gazdag irodalmi működése ellenére — bár olykor igen kényes kérdésekben foglalt állást, — tudományos vitába nem is igen keveredett.

Sokoldalú tudása, rendszeretete és közlékenysége a tanári pályára predesztinálták. Már a Földtani Intézetben eltöltött évei alatt is a rendszeres, lelkiismeretes földtani felvétel helyszíni módszereinek elsajátítása céljából a fiatal geológusokat sűrűn osztották be hozzá. Tanár korában e célból felvételeire magával vitte asszisztenseit, úgy-hogy a ma működő geológusok jelentékeny része a „Schafarzik“-féle felvételi módszerrel dolgozik.

Tanítványainak tudományos és jogos egyéni törekvéseit mindig melegen felkarolta. Kartársainak érdemeit minden irigységtől menten elismerte s ha a földtan körébe vágó valamilyen érdemesebb munka megjelent, nem sajnálta a fáradságot, hogy legfiatalabb kartársainak elismerését személyesen is kifejezze s ezzel a további búvárkodásra buzdítsa.

Így vált Schafarzik élete alkonyán a magyar geológusok általánosan tisztelt és szeretett nesztorává s a mai geológus-nemzedék között alig akad valaki, akit tanításával, tudományos törekvéseinek pártfogásával, vagy legalább elismerő buzdításával hálára ne kötelezett volna.

A trianoni tragédia Schafarzik tudományos munkásságát is érzékenyen sújtotta. Gondosan felvett s kiadásra előkészített térképlapjai nyomtatásban már nem jelenhettek meg. A megszállást követő időben felmerült ugyan az a terv, hogy felvételeit a román földtani intézet adja ki, aminthogy az osztrák déltiroli felvételek is az olaszok kiadásában kerültek forgalomba. Ez a terv azonban nem valósult meg. Schafarzik így dolgos élete legbeszédesebb okiratainak közlésétől esett el. Amit lehetett, a m. kir. Földtani Intézet igyekezett az 1:500.000 méretű erdélyrészi földtani térkép kiadásával a magyar tudomány számára megmenteni. Azonban nyomtatás-

ban megjelent munkáival még így is fejedelmi örökséget hagyott reánk. Úgy az elméleti, mint a gyakorlati földtan terén alapvető munkásságot végzett. Úttörő kutatásai örök kiindulási alapul szolgálnak a geológusoknak s a mérnököknek, akik szép fővárosunk földtani, vagy hidrológiai, akár tudományos avagy gyakorlati vonatkozású kérdéseivel foglalkoznak. Nevét megőrzi a Cserhát, a Szepes-Gömöri Érchegység, a Ruszkahavas, a D-i Kárpátok és a Kaukasus földtani kutatásának története.

És ha útunk az Aldunára visz s a Kazán-szoros felé haladva elénk tárul Európa egyik legfenségebb tájképe, amelyben Traján-útja és a Széchenyi-út fennen hirdetik két évezredes multnak két legnevezetesebb kultúridőszakát, szenteljük a megemlékezés néhány meghitt pillanatát szerény tudósunk emlékének, aki e vidék évtizedekig tartó fáradságos tanulmányozásával e helyen is elismerést és dicsőséget vívott ki a magyar tudománynak.

Schafarzik Ferenc irodalmi munkássága.

(Rövidítések: Földtani Közlöny = F. K.; Földtani Értesítő = F. É.; Hidrológiai Közlöny = H. K.; Természettudományi Köz-
löny = T. K.; Földrajzi Közlemények = Fr. K.; Bányá-
szati és Kohászati Lapok = B. K. L.; a m. kir. Föld-
tani Intézet évi jelentése = É. J.; a m. kir. Földtani In-
tézet Évkönyve = F. I. É.; a m. kir. Földtani Intézet
Kiadványai = F. I. K.; Matematikai és Természettudo-
mányi Értesítő = M. T. É.; Emlékbeszédek a M. Tud.
Akadémia tagjai fölött = M. T. A. E.)

-
1. A sárszentmiklósi kvarztrachytok. F. K. V. 1875. p. 269.
  2. Trachyttufa Kovácsi vidékéről. F. K. VII. 1877. p. 22. (Jegyző-
könyvi kivonatok.)
  3. Diabas Dobojról Boszniában. F. K. IX. 1879. p. 395. U. o.
németül, p. 439.
  4. Szilárd és folyékony zárványok ásványokban és kőzetekben.
F. K. IX. 1879. p. 401. U. o. németül, p. 469.
  5. A földrengések Délmagyarországon és a szomszédos terüle-
teken. F. K. X. 1881. p. 53. U. o. németül, p. 91.
  6. A „Cserhát“ DNyi végének eruptív kőzetei. F. K. X. 1881.
p. 295. U. o. németül, p. 377.
  7. A budai Várhegyben talált pisolith-telepről. F. É. III. 1882.
p. 99. U. o. németül, p. 289.
  8. Földcsuszamlás Buda határában. F. É. III. 1882. p. 123.
  9. A ledincei és péterváradi Nephelin Phonolit. F. É. III. 1882.
p. 79. németül F. K. XII. 1882. p. 180.
  10. A Pojana-Ruszka környéke néhány eruptív kőzetének petro-
grafiai tanulmányozása. F. K. XII. 1882. p. 24. U. o. né-
metül, p. 138.
  11. *et Szontagh T.*: Az aquitan emelet előfordulása Szob vidé-
kén. F. K. XII. 1882. p. 114.
  12. A Magyarhoni Földtani Társulat földrengési bizottságának
eddigyi működéséről. F. K. XIII. 1883. p. 178. U. o. néme-
tül, p. 178.

13. A felső-esztergályi lerakódások jellemzéséhez. F. K. XIII. 1883. p. 395. U. o. németül, p. 265.
14. A magyarországi földrengésekről 1883-ban. F. K. XIV. 1884. p. 48. U. o. németül, p. 151. és 568.
15. A mócsi meteoritekről. F. K. XIV. 1884. p. 63.
16. Termés-higany, cinnabarit és chrom-ércek Szerbiából. F. K. XIV. 1884. p. 296. U. o. németül, p. 578.
17. A bogdáni Csódi-hegy zeolithjai. F. K. XIV. 1884. p. 299. U. o. németül, p. 579.
18. Rhinoceros- és mammuth-csont leletek. F. K. XIV. 1884. p. 302. U. o. németül, p. 580.
19. Die Mühlsteinbrüche Ungarns. Die Mühle. 1884. XXI. p. 295.
20. Jelentés az 1883. év nyarán a Pilis-hegységben eszközölt földtani részletes felvételtől. É. J. 1883-ról. 1884. p. 91. U. o. németül, p. 105.
21. A m. kir. Földtani Intézet minta kőzet-gyűjteménye magyarországi kőzetekből középiskolák részére. F. I. K. 1885.
22. A magyarországi földrengésekről 1884-ben. F. K. XV. 1885. p. 121. U. o. németül, p. 202.
23. A lőrinci Mulatóhegy geológiai viszonyai. F. K. XV. 1885. p. 357. U. o. németül, p. 374.
24. *et Gesell S.*: Mű- és építőipari tekintetben fontosabb magyarországi kőzetek részletes katalógusa. F. I. K. 1885.
25. Mehádia és Herkulesfürdő környéke Krassó-Szörény-megyében. É. J. 1884-ről. 1885. p. 324. U. o. németül, p. 120.
26. Agadicsi serpentin. F. K. XVI. 1886. p. 114. U. o. németül, p. 145.
27. Levele a Kaukázus vidékéről. F. K. XVI. 1886. p. 209. U. o. németül, p. 257.
28. A propilit-kérdésről, egyszersmind viszonzólasz dr. Szokol Pál úr válaszára. F. K. XVI. 1886. p. 322. U. o. németül, p. 358.
29. A Sverdin-patak környékének, valamint a Pojana Casepulni-Fraseu hegygerincnek geológiai viszonyai. É. J. 1885-ről. 1886. p. 150. U. o. németül, 1887. p. 174.
30. Utazási jegyzetek a Kaukázusból. É. J. 1886-ról. 1887. p. 173. U. o. németül, 1888. p. 201.
31. Carya gyümölcse az esztergomi Nummulites Tschihatscheffi mészkőben. F. K. XVIII. 1888. p. 482. U. o. németül, p. 520.
32. A Jardastica- és Szekastica-patakok környékének geológiai viszonyai. É. J. 1887-ről. 1888. p. 137. U. o. németül, 1889. p. 162.

33. Az 1885. és 1886. évi magyarországi földrengésekről. F. K. XIX. p. 29. U. o. németül, p. 101.
34. Kősókristályok Vizaknáról. F. K. XIX. 1889. p. 265. U. o. németül, p. 303.
35. Trachytjaink néhány ritkább zárványáról. F. K. XIX. 1889. p. 406. U. o. németül, p. 447.
36. Geológiai jegyzetek a Krassó-Szörényi hegység mehádiai vonulatából. É. J. 1888-ról, 1889. p. 104. U. o. németül, 1890. p. 122.
37. Adatok a Bakony geológiájához. F. K. XX. 1890. p. 1. U. o. németül, p. 57.
38. A magyarországi Kárpát-egyesület budapesti osztálya által 1890. május havában rendezett műkedvelői fotografiai kiállításról. F. K. XX. 1890. p. 415. U. o. németül, p. 446.
39. Adatok a Csernavölgy geológiájához. É. J. 1889-ről. 1890. p. 120. U. o. németül, 1891. p. 142.
40. Kőiparunk az 1891. évi budapesti agyag-cement és kőipar-kiállításon. F. K. XXI. 1891. p. 241. U. o. németül, p. 275.
41. Orsova, Jesselnica és Ógradina környékének geológiai viszonyairól. É. J. 1890-ről. 1891. p. 122. U. o. németül, 1892. p. 141.
42. Szabó József és a magyar geológia. F. K. XXII. 1892. p. 139. U. o. németül, p. 188.
43. Az 1887. és 1888. évi magyarországi földrengésekről. F. K. 1892. p. 301. U. o. németül, p. 331.
44. A Cserhát prioxenandezitjei. F. I. É. IX. 1892. p. 175. U. o. németül, 1895. p. 187.
45. Az Alduna Kazán-szorosának geológiai viszonyairól. É. J. 1891-ről. 1892. p. 95. U. o. németül, 1893. p. 112.
46. Svédország és Norvégia kőbányaiparáról. É. J. 1891-ről. 1892. p. 170. U. o. németül, 1893. p. 194.
47. *et Böckh J., Telegdi Róth L.*: Javaslat a Krassó-Szörényi hegység déli részének elnevezése és felosztása tárgyában. F. K. XXIII. 1893. p. 258., 371. U. o. németül, p. 299., 396.
48. Eibental-Ujbánya, Tiszovica és Szvinyica környékének geológiai viszonyairól. É. J. 1892-ről. 1893. p. 124. U. o. németül, 1894. p. 140.
49. Isztria és Felsőolaszország nevezetesebb kőbányáiról. É. J. 1892-ről. 1893. p. 223. U. o. németül, 1894. p. 243.
50. Az április 8-iki földrengésről. T. K. XXV. 1893. p. 257.
51. Magyar építőkövek kiállításáról és megvizsgálásáról Bécsben. F. K. XXIV. 1894. p. 186.

52. Bogoltin környékének, valamint a felső Cserna jobb partjának geológiai viszonyairól. É. J. 1893-ról. 1894. p. 111. U. o. németül, 1895. p. 126.
53. Geológiai jegyzetek Görögországból. É. J. 1893-ról. 1894. p. 159. U. o. németül, 1895. p. 177.
54. Geológiai adatok a dunai trachytesoport balparti részére vonatkozólag. Szemelvény dr. Szabó József hátrahagyott jegyzeteiből. F. K. XXV. 1895. p. 303.
55. A Korinthusi-csatornáról. T. K. XXVII. 1895. p. 281.
56. Kornyaréva környékének geológiai viszonyairól. É. J. 1894-ről. 1895. p. 83. U. o. németül, 1897. p. 94.
57. A bécsi cs. kir. földtani intézettől kiadandó geológiai térkép-atlasz színesnyomatú próbalapjairól. F. K. XXVI. 1896. p. 28. U. o. németül, p. 98.
58. Teregoва É-i és K-i környékének geológiai viszonyai. É. J. 1895-ről. 1896. p. 69. U. o. németül, 1898. p. 77.
59. A milleniumi év végén. IV. A kőipar. F. K. XXVII. 1897. p. 177. U. o. németül, p. 245.
60. Az 1896. szeptember hó 25—26-áig Budapesten tartott ezredévi bányászati, kohászati és geológiai kongresszus. F. K. XXVII. 1897. p. 210. U. o. németül p. 386.
61. Zusammenstellung der Nachrichten über das Erdbeben von Leibach in Ungarn nach Tagesblätter und den an die ungarische Erdbeben-Commission eingelangten Berichten. Jahrbuch der k. k. Geol. Reichsanstalt. XLVI. (1896.) Wien, 1897. p. 892.
62. Örményes-Vercserova környékének geológiai viszonyairól. É. J. 1896-ról. 1897. p. 96. U. o. németül, 1898. p. 108.
63. Szakértői javaslat a rácfürdői gyógyforrások védőterületének megállapítása ügyében. 1898.
64. A Kis-Vaskapu kőzetei. F. K. XXVIII. 1898. p. 36. U. o. németül, p. 110.
65. Calcit a Minis völgyéből Krassó-Szörény megyében. F. K. XXVIII. 1898. p. 37. U. o. németül, p. 111.
66. Calcit Békásmegyerről Pest megyében. F. K. XXVIII. 1898. p. 38. U. o. németül, p. 113.
67. Borlova és Pojona-Mörul környékének geológiai viszonyai. É. J. 1897-ről. 1898. p. 107. U. o. németül, 1899. p. 20.
68. Adatok az ajnácskői csontos árkok geológiai ismeretéhez. F. K. XXIX. 1899. p. 335. U. o. németül, p. 363.

69. A Magyarhoni Földtani Társulat 1899. évi társaskirándulása az Erdélyi Érchegeységbe július 2-től július 7-ig. F. K. XXX. 1900. p. 1. U. o. németül, p. 97.
70. A vingai földrengésről. F. K. XXX. 1900. p. 91. U. o. németül, p. 134.
71. Klopotiva és Malomvíz DNy-i környékének geológiai viszonyai. É. J. 1898-ról. 1900. p. 109. U. o. németül, 1901. p. 124.
72. Nyitra megyének ipari szempontból fontosabb közeteiről. Ipari célokra használható kvarc és kvarchomok-előfordulások Magyarországon. É. J. 1898-ról. 1900. p. 127. U. o. németül, 1901. p. 257.
73. A szápárfalvi diluviális-koru babércecs agyagról. (Emszt Kálmán és Timkó Imre közreműködésével.) F. K. XXXI. 1901. p. 28. U. o. németül, p. 121.
74. Jelentés a Strassburgban tartott I. nemzetközi földrengéstani értekezletről. F. K. XXXI. 1901. p. 137. U. o. németül, p. 171.
75. Az 1901. március 11-i porhullásról. F. K. XXXI. 1901. p. 147. U. o. németül, p. 174.
76. Az 1901. év február 16-i északbakonyi földrengésről. F. K. XXXI. 1901. p. 156. U. o. németül, p. 184.
77. Die Erdbebenkommision in Ungarn. Ber. d. I. internat. seismol. Konferenz. p. 147.
78. Bukova és Várhely D-i környékének geológiai viszonyai. É. J. 1899-ról. 1901. p. 78. U. o. németül, 1901. p. 86.
79. Budapest és Szentendre vidéke. Magyarázatok a m. kor. országainak részletes földtani térképéhez. 1902. U. o. németül, 1904.
80. Magyarország kőiparáról különös tekintettel a dísz- és építőkövekre. Magyar Mérnök- és Építészegylet Heti Értesítője. 1902. p. 147. és 153.
81. Újabb csontfelleletek Erdélyben. F. K. XXXII. 1902. p. 47. U. o. németül, p. 153.
82. Előzetes jelentés a Gömör és Szepes megyékben előforduló kvarcporfirokról. F. K. XXXII. 1902. p. 306. U. o. németül, p. 326.
83. *et Böckh Hugó dr.*: A Windgälle quarccporphyrijának koráról. F. K. XXXII. 1902. p. 331. U. o. németül, p. 387.
84. A Mh. Földtani Társulat társaskirándulása a szepesi szirtekhez, valamint a Magas-Tátrába. 1902. szeptember 6—13-ig. F. K. XXXII. 1902. p. 354. U. o. németül, p. 412.

85. A Pojána-Ruszká Ny-i végének geológiai viszonyai. É. J. 1900-ról. 1902. p. 89. U. o. németül 1902. p. 101.
86. Az 1900. évi párizsi világkiállítás köiparáról. É. J. 1900-ról. 1902. p. 161. U. o. németül, p. 184.
87. A földrengés tan mai állásáról. Fr. K. XXXI. 1903. p. 41.
88. Emlékbeszéd Pethő Gyula dr. vál. tag. felett. F. K. XXXIII. 1903. p. 1. U. o. németül, p. 119.
89. Furdia és Németgladna környékének, valamint Nadrág Ny-i vidékének geológiai viszonyairól. É. J. 1901-ről. 1903. p. 96. U. o. németül, p. 110.
90. Romángladna környékének geológiai viszonyai. É. J. 1902-ről. 1903. p. 90. U. o. németül, 1904. p. 101.
91. Budapest harmadik főgyűjtő-csatornájának földtani szelvénye. F. K. XXXIII. 1903. p. 45. U. o. németül, p. 165.
92. Az aldunai Vaskapu-hegység geológiai viszonyainak és történetének rövid vázlata. F. K. XXXIII. 1903. p. 327. U. o. németül, p. 402.
93. Szakértői javaslatok a Saxlehner András tulajdonát képező keserűvíz-források védőterületei ügyében. 1903.
94. Lunkány és Pojen községek környékének, valamint a nadrági Kornetvölgy geológiai viszonyai Krassó-Szörény megyében. É. J. 1903-ról. 1904. p. 112. U. o. németül, 1905. p. 125.
95. Mastodon-lelet Temerest határában, Krassó-Szörény megyében. F. K. XXXIV. 1904. p. 64. U. o. németül, p. 185.
96. A magyar korona országai területén létező kőbányák részletes ismertetése. F. I. K. 1904. U. o. németül, 1909.
97. Adatok a Szepes-Gömöri Érchegység pontosabb geológiai ismeretéhez. M. T. É. XXII. 1904. p. 441. U. o. németül, * 1906. p. 225.
98. Forasest és Tomesd könyékének geológiai viszonyairól Krassó-Szörény megyében. É. J. 1904-ről. 1905. p. 121. U. o. németül, 1906. p. 141.
99. Szakértői javaslat a Loser János cég tulajdonát képező „Pálma” keserűvíz-telepének védőterülete ügyében. 1905.
100. A krassó-szörényi Pojána-Ruszká hegység DNy-i részének geológiai viszonyai. É. J. 1905-ről. 1906. p. 84. U. o. németül, 1907. p. 98.
101. Szakértői javaslat a József cs. és kir. Főherceg Ő Fenségének tulajdonát képező Szt. Margit-szigeti artézi-gyógyforrás védőterületének megállapítása ügyében. 1906.

102. A courrièresi bányaszerencsétlenségről. T. K. XXXVIII. 1906. p. 340.
103. Petrographische Ergebnisse der gesammelten zusammengesetzten kristallinen Gesteine. Déchy Mór : Kaukasus, Reisen und Forschungen im kaukasischen Hochgebirge. Berlin, 1907. p. 175.
104. Ruszkaánya környékének geológiai viszonyai. É. J. 1906-ról. 1907. p. 97. U. o. németül, 1909. p. 111.
105. Nyíresfalva és Vaspatak környékének geológiai viszonyai Hunyad vármegyében. É. J. 1907-ről. 1907. p. 69. U. o. németül, p. 77.
106. Emlékbeszéd Schmidt Sándor I. tag felett. M. T. A. E. XIII. 11. szám. 1908.
107. A bukaresti petróleumkongresszusról és a romániai petróleum geológiai viszonyairól. F. K. XXXVIII. 1908. p. 37. U. o. németül, p. 137.
108. A naptól felmelegedő szovátai konyhasós tavaknak, főleg a forró Medvetónak geológiai, hidrográfiai és egy némely fizikai viszonyairól. F. K. XXXVIII. 1908. p. 307. U. o. németül, p. 437.
109. Ásványtani Közlemények. F. K. XXXVIII. 1908. p. 590. U. o. németül, p. 657.
110. Az 1908. december 28-iki messinai földrengésről és valószínű okáról. T. K. 1909. p. 97.
111. A Balaton-felvidéken és a déli Bakonyban található régibb erupciós kőzetek és néhány szedimentum közettani vizsgálata. A Bal. Tud. Tan. Eredményei. I. 1. rész. Petrográfiai függelék. 1909. U. o. németül.
112. Gyalár környékének földtani viszonyai. É. J. 1908-ról. 1910. p. 58. U. o. németül, 1911. p. 63.
113. Reambuláció a Déli Kárpátokban és a Krassó-Szörényi Középhegységben. É. J. 1909-ről. 1911. p. 63. U. o. németül, 1912. p. 69.
114. A fúrómérnökök és fúrótechnikusok nemzetközi egyesületének XXV. vándorgyűlésén Budapesten, a megnyitás napján 1911. október 16-án tartott előadás.
115. Magyarország fontosabb, ásványi anyagokat és vízkincseket tartalmazó geológiai szintjeiről. B. K. L. XLIV. (53. k.) 1911. p. 683.
116. Hazánk vasérckészletéről és a földgázról, valamint Bosznia szénkincseiről. F. K. XLI. 1911. p. 229. U. o. németül, p. 311.

117. Berszászka környékén eszközölt geológiai tanulmányok. É. J. 1910-ről. 1912. p. 117. U. o. németül, p. 124.
118. Reambuláció 1911 nyarán Berszászka környékén és az Almás-ban. É. J. 1911-ről. 1912. p. 135. U. o. németül, 1913. p. 150.
119. Elnöki megnyitóbeszéd és megemlékezés Uhlig Viktorról. F. K. XLII. 1912. p. 221. U. o. németül, p. 245.
120. A magyar nemesopárról. T. K. 1913. p. 576.
121. Üdvözlőbeszéd a Magyar Földrajzi Társaságnak Debrecen-ben (1912. szept. 22.) tartott vándorgyűlésén. Fr. K. 1913. XLI. p. 17.
122. A Magyarhoni Földtani Társulat 1913. évi közgyűlésének megnyitó előadása. F. K. XLIII. 1913. p. 1. U. o. németül, p. 109.
123. A tömeges kőzetek Rosenbusch-féle rendszerének táblázatos összefoglalása. B. K. L. XLVI. (56). 1913. p. 275.
124. Lóczy Lajos dr.: A Balaton környékének geológiája (ismer-tetés). F. K. XLIII. (1913.) p. 445.
125. Emlékbeszéd dr. Suess Ede sírjánál. F. K. XLIV. 1914. p. 103. U. o. németül, p. 224.
126. A Magyarhoni Földtani Társulat 64-ik közgyűlésének elnöki megnyitó-előadása. F. K. XLIV. 1914. p. 233. U. o. né-metül, p. 331.
127. Krassó-Szörény megye alaphegysége kristályos paláinak revi-ziója petrográfiai és tektonikai szempontból. É. J. 1913-ról. 1914. p. 177. U. o. németül, p. 195.
128. Böckh János l. t. emlékezete. M. T. A. E. XVI. 1914.
129. A Magyarhoni Földtani Társulat LXV-ik közgyűlésének elnöki megnyitó-előadása. F. K. XLV. 1915. p. 121. U. o. né-metül, p. 158.
130. A Magyarhoni Földtani Társulat 1916. február 9-én tartott közgyűlésének elnöki megnyitó előadása. F. K. XLVI. 1916. p. 1. U. o. németül, p. 43.
131. A „hadigeológia” jelentősége és munkaköre. T. K. XLVIII. 1916. p. 404.
132. A gyémánt ismerete és forgalma az ókori népeknél. T. K. Pótfüzetek. CXXI—CXXII. 1916. p. 70.
133. A mosonmegyei Királyhida „Császárkő” előfordulásáról. Anyagvizsgálók Közlönye. 1917. p. 2.
134. A hevesmegyei Egercsehi barnaszénttelepének geológiai korá-ról. F. K. XLVII. 1917. p. 387. U. o. németül, p. 453.

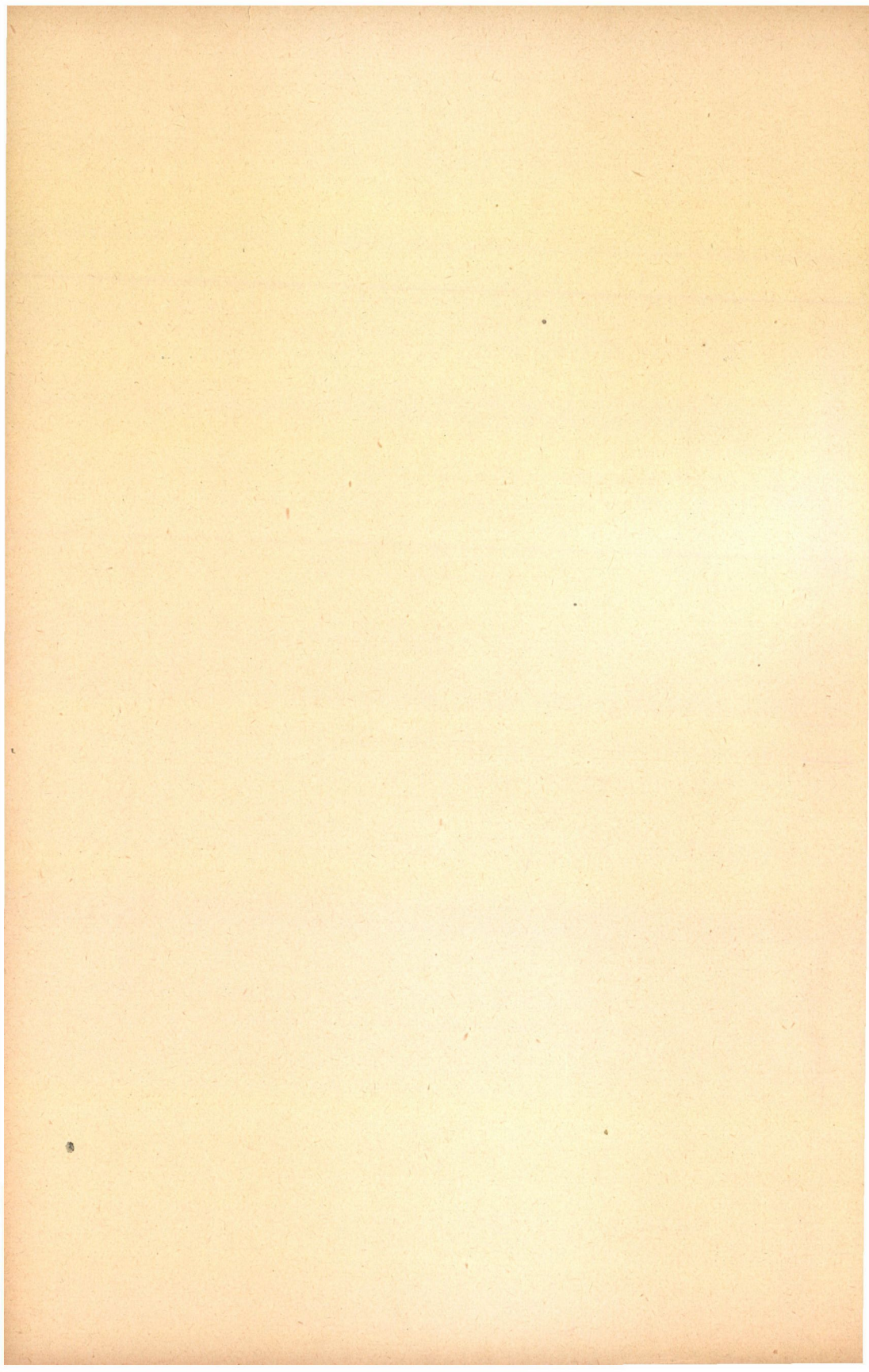

135. Bosnische Kohle für Südungarn. Pester Lloyd. 1918. január 17-i szám.
136. A budapesti Duna paleohidrografiája. F. K. XLVIII. 1918. p. 184.
137. Adatok a mátrántúli barnaszénterület geológiai alkotásához. A Szt. István Akadémia mennyiségtan-, természett. osztályának felolvasásai. I. 1920. 4. sz.
138. A mélyfúrás fejlődése és jövőendő feladatai. T. K. LII. 1920. p. 16.
139. A Szt. Gellért-hegy geológiai viszonyairól. F. K. L. 1921. p. 1. U. o. németül, p. 126.
140. Szökevény hévforrások a Gellért-hegy tövében. F. K. L. 1921. p. 79. U. o. németül, p. 142.
141. A budapesti termális vízhálózatnak egy eddigelé geológiai-lag nem méltatott forrásáról. F. K. L. 1921. p. 83. U. o. németül, p. 142.
142. Budapest Székesfőváros legújabb geológiai térképezéséről. M. T. É. XXXIX. 1922. p. 181.
143. Déchy Mór 1. tag emlékezete. M. T. A. E. XVIII. 5. szám. 1922.
144. A Hypsopatangus Hantkeni Pav. sp. fajnak Budapesten a budai márgában való újabb tömeges előfordulása. F. K. LI—LII. 1923. p. 7. U. o. németül, p. 85.
145. Stache Guido emlékezete. F. K. LIV. 1925. p. 13. U. o. németül p. 136.
146. Adatok a Csernavölgy és Mehádia geológiájához. É. J. 1920—23-ról. 1925. p. 151. U. o. németül, 1934. p. 183.
147. A hajduszoboszlói mélyfúrások. T. K. 1926. p. 49.
148. A Szent Gellért-hegy geológiája, multja és jelene. T. K. 1926. p. 460.
149. A hajduszoboszlói jódtartalmú hévívről. A debreceni Tisza István Társaság II. osztályának munkái. II. 1926. p. 3.
150. Völgyképződés a Budai-hegység déli részében. F. K. LVI. 1927. p. 7. U. o. németül p. 147.
151. Megemlékezés Kovács-Sebestyén Aladárról, a hidrológiai szakosztály első elnökéről. H. K. I. 1928. p. 4. U. o. németül, p. 56.
152. Visszapillantás a budai hévforrások fejlődés-történetére. H. K. I. 1928. p. 9. U. o. németül, p. 57.
153. Vác város fiatalabb pleisztocén (diluviális) terasza. H. K. I. 1928. p. 40. U. o. németül, p. 68.

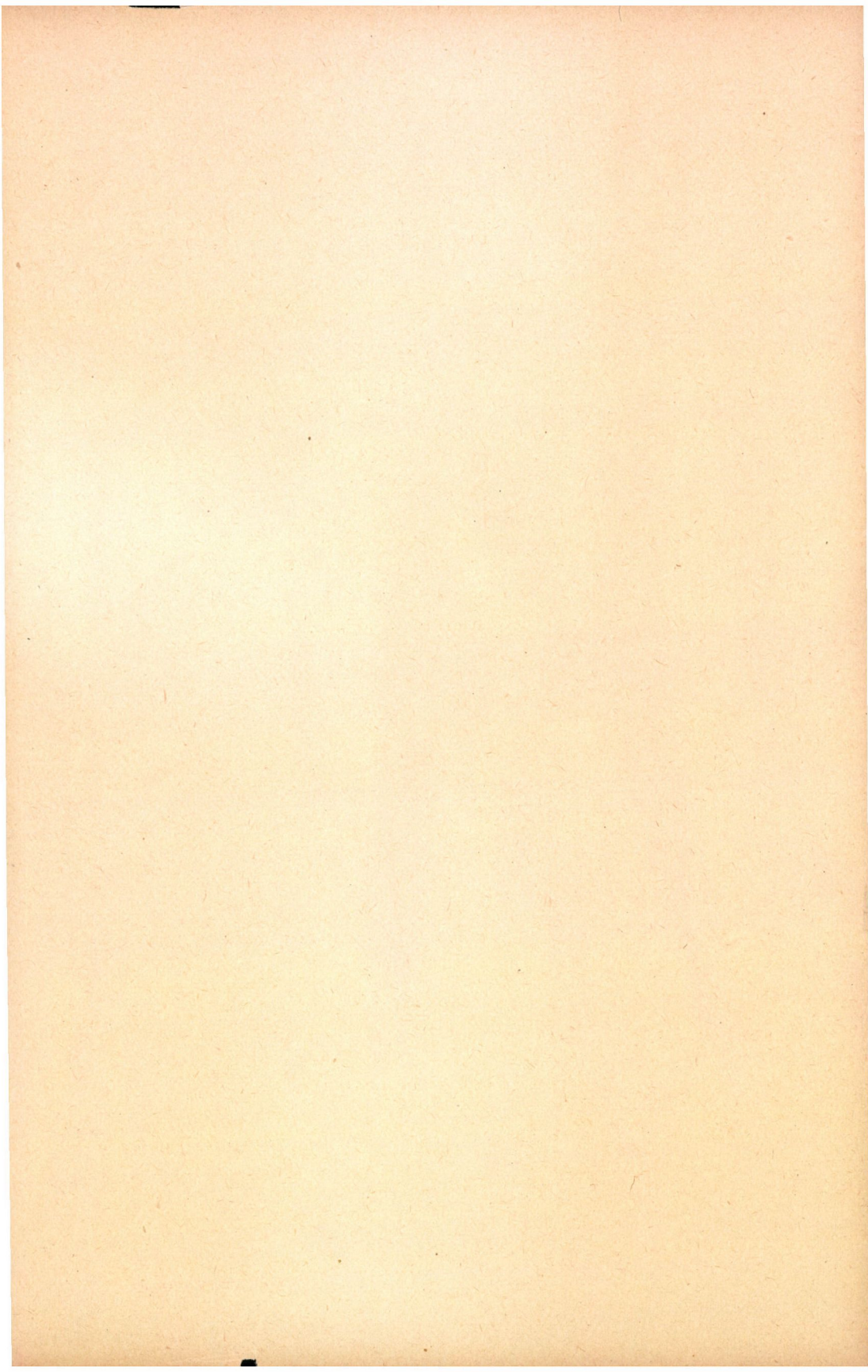

154. Adat Budapest (Pest) talajvizeének ismeretéhez. H. K. III. 1928. p. 46. U. o. németül, p. 85.
  155. Budapest Székesfőváros ásványvízforrásainak geológiai jellemzése és grafikus feltűntetése. H. K. IV—VI. 1928, p. 14. U. o. németül, p. 104.
  156. A hajduszoboszlói III. sz. állami mélyfúrásról. H. K. IV—VI. 1928. p. 61. U. o. németül, p. 137.
  157. *Elephas primigenius* Bl.-nak egy régi lelete Medgyesen. F. K. LVII. 1928. p. 72. U. o. németül, p. 153.
  158. A budapesti ásványkincs gazdaságosabb kihasználásáról. H. K. VII—VIII. 1929. p. 13.
  159. *et Vendl A.*: Geológiai kirándulások Budapest környékén. F. J. K. 1929.
  160. *et Vendl A.*: A kemenceszéki medence szerkezete. M. T. É. L. 1933. p. 559.
-

Pápa, 1935. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
**ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.**

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 14. SZÁM.

**KLEIN GYULA R. TAG
EMLÉKEZETE.**

ÍRTA

MÁGÓCSY-DIETZ SÁNDOR

R. TAG.

(FÉLÖLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1936. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1936.

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

1936. évi költségvetés

Pápa, 1936. Főiskolai könyvnyomda. (Felelős vezető Nánik Pál.)

Klein Gyula r. t. emlékezete.

Már régebben részesített Akadémiánk III. osztálya abban a megtiszteltetésben, hogy elhunyt érdemes tagtársunkról, Klein Gyuláról megemlékezzem. Sok mindenféle körülmény arra kényszerített, hogy megbízatásomnak csak bizonyos idő múltával tegyek eleget. Most már korom arra készítet, hogy Klein Gyuláról megemlékezzem. Az elhalálózása óta elmúlt nagy idő nem halványította el életének megbecsülését, sőt inkább bizonyoság élete munkájának értékelésére az, hogy a hosszú idő eltelte után is élénken él emlékezetében mindazoknak, akik élete munkásságát, értékét és eredményeit ismerve hálásan emlékeznek meg róla még a mai napig is. A magyar növényteni tudomány bizonyára később is elismeréssel adózik jelentékeny munkásságáért.

Hogy ezt kellően értékelhessük és egyéniségét megértéssel méltathassuk, szükségesnek látom elsősorban élete folyását vázolni.

Klein Gyula ifjúkora példája a szepesi német, de magyar nemzeti érzéssel telített ifjú fejlődésének és tanulságos bizonyítéka az iskola helyes tanító- és nevelő hatásának is, amint a sanyarú anyagi viszonyok közt is fel fogja a ráható tényezőket és azok hatása alatt indul fejlődésnek. Ennek igazolásául mutatok rá röviden ifjúkori fejlődésére, mert hiszen ennek alapján szerzi meg élete munkásságának tárgyát és annak szeretetét.

Klein Gyula, a műegyetem növényteni tanszékének negyven éven át volt tanára, Eperjesen született 1844. május 5-én, ahol édesapja az evangélikus ősi kollégium tanára volt. Édesapja 1847-ben bekövetkezett korai halála után édesanyjával együtt Lőcsére került édesanyja szüleinek házába. Itt még fennállott az evangélikus gimnázium, itt végezte

iskoláit és tette le az érettségi vizsgát kitűnő eredménnyel, amely után 1864. július 9-én ő mondott vale dictumot, búcsúzva tanáraitól, tanulótársaitól és a lőcsei társadalomtól. Az iskolában ébredt fel benne a növények iránt való érdeklődés és pedig elég korán, mert már a gimnázium második osztályában mutatkozik a növénytan iránt való hajlandósága, amikor Hauszer Tivadar a növénytant élő növények bemutatásával és latin nevük ismertetésével tanította. Az ő ajánlaatára került azután dr. Hlavacsek Ágost városi orvoshoz, aki akkoriban (1858.) a bécsi meteorológiai intézet részére meteorológiai és fenológiai megfigyeléseket végzett, és akinek ezentúl a tavasz első virágait és rovarait gyűjtötte és így alkalmá nyílt a gimnázium bevégeztéig a növények gyűjtésével és meghatározásával foglalkozni. Még inkább vált ez lehetségessé, amikor 1861. évben a lőcsei algimnázium főgimnáziummá lett és a tanári testületbe több jeles külföldi tanár hívatott meg, így többek közt a hesseni Bothe Károly, a természettudományok tanára, aki behatóan foglalkozott a természettudományokkal és aki maga is gyűjtött növényeket és végzett meteorológiai megfigyeléseket, amihez jobb tanítványai segítségét vette igénybe. Tanítványaival téli estéken jeles természettudományi írók munkáit olvastatta és azokhoz magyarázatokat fűzött. Mindez Klein Gyulának a természettudományok, de különösen a növénytan iránti hajlamát növelte és ismereteit gyarapította. Érdeklődő munkálkodásáért 1861-ben tíz forint szorgalmi jutalmat nyert, amit első tátrai kirándulására használt fel, megjárva a Krivánt, a lengyel nyerget. Az érdekes havasi növények megismerése egészen lázba hozta és később új kirándulásokra ösztönözte, így a Királyhegyre és a szepesbélai havasokra. Kirándulásain szorgalmasan gyűjtötte a növényeket, úgy hogy midőn a gimnáziumot elvégezte, a Szepesség növényzetének nagy része gyűjteményében már együtt volt.

Az 1864. év októberében szegény édesanyja áldozatkészségéből a bécsi egyetemre ment; itt Fenzelen kívül kivált Unger tanár növénybonctani és élettani előadásai nagy hatással voltak rá. Az 1865/66-iki telet azonban az anyagiak

hiánya miatt kénytelen volt, tanulmányait megszakítva, ott-hon tölteni és szomorúan bár, de reménnyel várni a kedvező alkalmat, hogy tanulmányait újból folytathassa. Ami szerencséjére be is következett, amennyiben a protestáns tanárjelöltek akkoriban érvényben levő külföldi évi 600 forintnyi ösztöndíját élvező Scholtz Ágoston, később a budapesti Tud. Egyetemen a matematika tanára, iglói gimnáziumi tanárrá lett és az így felszabadult ösztöndíjat volt gimnáziumi tanárai támogatásával Klein Gyula elnyerhette, mivel lehetővé vált számára az 1865/66-ik tanév második félévét és az 1866/67-iki tanévet Bécsben töltenie. Ezután az említett ösztöndíjat az 1867/8. és az 1868/69-ik évekre is elnyerve, egyik évet a zürichi műegyetemen, a másikat Münchenben töltötte.

Zürichben új világ tárult fel előtte, amennyiben a műegyetem minden előnyében részesülhetett. A tanárok, kivált Kramer C. és Heer O. szívesen fogadták és a velők való gyakori érintkezés nagyon buzdítólag hatott törekvő és tudománysozmas lelkületére. Hozzájárult, hogy gyermekkorától hozzá lévén szokva az egyszerű és takarékos élethez, az ösztöndíjából megtakarított 140 frankon egy mikroszkópot szerezhetett, amellyel azután kénye-kedve szerint végezhetette mikroszkópi vizsgálatait és pedig elég szép sikerrel, aminek bizonyítéka a Vampyrelláról szóló dolgozata. Heer botanikus és Escher van der Linth geológus tanárokkal való kirándulásai pedig Svájc növényzeti és földtani viszonyait ismertették meg vele.

A következő 1868/69. tanévet a müncheni egyetemen töltötte, ahol Eichler, Lorenz, Liebig tanárokon kívül különösen Nägelit hallgatta és ez utóbbi egyetemi tanár mellett kivált önálló mikroszkópi vizsgálatokkal foglalkozott, aminek eredménye a Pilobolus-ra vonatkozó tanulmánya. Nägeli felszólítására az akkor Münchenben megalakult növénytani társaságban több előadást tartott.

Előadásai a következők voltak: Die Pflanzenzelle. Die Pflanzenzelle in Haushalte der Natur. Die Speziesfrage. Das Variieren der Pflanzen. Über die systematische Behandlung der Pflanzen. Ezek azonban nyomtatásban nem jelentek meg.

Nägeli kitűnő bizonyítványával került azután 1869. év júliusában Pestre, ahol mindennek előtt felkereste Jurányi Lajost, a növénytan tudományegyetemi tanárát, remélve, hogy nála mint tanársegéd talál majd alkalmazást, de ez a vágya nem teljesülhetett, mert akkor a növénytani tan-szék mellett tanársegédi állás még egyáltalán nem volt. Rövid várakozás után a budai reáliskolában helyettes pót-tanárnak neveztetett ki 1869. év október havában, ahol az első és második osztályban a természetrajzot, fizikát, földrajzot és német nyelvet tanította. Ez alkalmazását azonban kezdettől fogva csak átmenetinek és ideiglenesnek tekintette és azért lépéseket tett, hogy ismereteinek megfelelő állás-hoz jusson. Beadványt nyújtott be a műegyetem tanár-testületéhez, amelyben a műegyetemen mezőgazdasági osztálynak felállítását javasolta. E beadványa a Pester Lloyd akkor megindult »Wochenblatt für Land- und Forst-wirtschaft« című mellékletének 1870. 2. számában jelent meg. Ugyanez a lap 15. számában pedig az akkoriban napi-renden levő gazdasági kísérleti állomások felállításáról írt. Erre Szily Kálmán felkereste és felszólította őt, hogy a Természettudományi Közlöny számára írjon hasonló tárgyú cikket, amelyet meg is írt és amely meg is jelent 1870-ben *A növényélettan szerepe a gazdasági kísérleti állomásokon* címen, mint Klein Gyula első magyar cikke.

Mindezek alapján 1870. év októberében a műegyetemre került, mint Kriesch János tanársegéde, de már az 1871. február 13-án tartott *A gombák szaporodása és pleomorphiája* című próbaelőadása után 1871. március 10-én a növénytan magántanári képesítését nyerte el, 1872. év elején annak helyettes tanára és 1873. szeptember 24-én neveztetett ki a műegyetemre a növénytan nyilvános rendes tanárává. Így azután célhoz érve nőül veszi özvegy Nyáregyházi Nyáry Bálintné született Alsókáldi Káldy Amáliát, aki húsz évi boldog házasság után hosszú betegeskedés után 1893. évben elhalt. Halála súlyos csapás volt rá, amely munkakedvét hosszú időre csökkentette. Ez után a néhány évi szünetelés után ismét a régi munkakedvvel és szeretettel élt hivatásának.

Klein Gyula értékelésének megítélésében élete java-részenek munkájáról kell megemlékeznem. Elsősorban tanári működését óhajtom jellemezni, azután tudományos munkás-ságát és végül társadalmi szereplését.

Az 1872. évben kezdte meg a műegyetemen önálló nö-vénytani tanári működését, amelyet 1914. évben, elérve 70. évét, nyugalomba vonulásával fejezett be. Negyvenkét év alatt végzett odaadó, buzgó tanári munkájával — meg-kezdve a kezdetben fennálló nehézségekkel is — gondosan tanítva és nevelve, szép eredményeket ért el. Az ő tanári kinevezésekor került a műegyetem Budáról Pestre, a mostani Lónyay- (akkor Nyúl-utca) és a Gönczy Pál-utca (akkor Csillag-utca) sarkán álló épületbe, ahol a növénytani tanszéknek két kis szoba jutott minden felszerelés és átalány nélkül, szóval az eredményes tanítás minden segédeszköze nélkül. De azért jó kedvvel kezdte meg előadásait, amelye-ken eleinte csak 1—2 hallgató vett részt és folytatta vizsgá-latait a Zürichben szerzett mikroszkópjával. Később javult a tanszék állapota, különösen amidőn a műegyetem a Múzeum-körúti új épületbe került és a növénytani tanszék az Esterházy-utca 3. számú új épület II. emeletén helyi-séget nyert és méginkább fejlődött, amikor a budai Duna-partra jutott a műegyetem, ahol már külön előadóterem, két gyűjteménytári és tanári szoba állott rendelkezésére, sőt a folyosó egyik ablakában még kis üvegfalal körülvett növénytenyésztő helyet is nyert. Ezt a fejlődést csak küz-delmes munkával, erős kitartással és értékes eredményei-vel sikerült elérnie. Természetesen ezzel kapcsolatban si-került intézetét a legszükségesebb tanítási és gyakorlati eszközökkel és tárgyakkal ellátnia.

A másik, egészen nyugalomba vonulásáig fennálló ne-hézsége volt tanszékének, hogy előadásaiban gondot kellett fordítania arra, hogy egyrészt a kezdetben a műegyetemre beosztott reáliskolai tanári pályára készülöket lássa el, más-részt pedig a műszaki (technikai) hallgatóknak adja meg a kiképzésükhöz szükséges tudnivalókat.

Ezért mindig tekintettel kellett lennie a kétféle hallga-tóságra, ami rá nézve óra- és munkatöbbletet jelentett.

Így tanulmányainak megfelelően előadási anyagát elsősorban az általános növénytan, a növény bonc- és élettan tette, azután még külön-külön a virágok és a kryptogam-növények rendszere. E mellett pedig szerepelnek előadásaiban az ipari növénytan és a technikai mikroszkópia.

Ezekon az előadásokon és gyakorlatokon már az új helyiségekben a hallgatók száma 50—60-ra szaporodik, különösen amidőn 1876-ban a tanárvizsgáló és 1911-ben a tanítóképző-intézeti tanárvizsgáló bizottság tagjává nevezett ki, amikor is mind a reál-, mind a gimnáziumi, tehát a középiskolai pályára készülők is hallgatták a technikusokon kívül. Előadásait mindig teljes készletséggel tartotta meg, hallgatósága figyelmét mindig ébren tartva. A hallgatósága iránt való hajlandósága még jobban érvényesült a mikroszkópi gyakorlatokon, amelyeket eleinte teljesen egyedül, később pedig tanársegédével együtt vezetett, közvetlenül érintkezve minden egyes hallgatójával. Előadásain mindig megértően a lényegre fektette a súlyt, a gyakorlatokon pedig a látottak helyes felismerésére és felfogására. Ezt a módszert pedig mindig a hallgató egyéniségéhez, illetőleg természetéhez megfelelő alakban alkalmazta, úgy, hogy a szó szoros értelmében igyekezett mindig tanítva nevelni. Ez által elérte hallgatósága elismerését, ragaszkodását és háláját, amelyet még hosszú évek multán is érezve, kifejezésre juttatnak.

A helyes tanári munkáról való felfogása tükröződik vissza az oldala mellett munkálkodó tanársegédek fejlődésében, akiket kedvet és lelkesedést ébresztve támogatott intézeti munkájuk mellett tudományos kutatásaikban is. Aminek tanúbizonyságai az illetők által elért értékes eredmények. Ilyeneket értek el Francé Rezső, a növénybiológiai író, ifj. dr. Entz Géza, dr. Tuzson János egyetemi tanárok és a nemrég elhunyt dr. Hollendonner Ferenc egyetemi m. tanár.

A műegyetemi tanszéke iránt való szeretetének bizonyossága, hogy nyugalomba vonulásakor 1914. szeptember 1-én 700 különnyomatot és munkát 1000 K értékben és 2000 fajra tehető növénygyűjteményét a műegyetemnek ajándékozta.

Tanári működése különben tanártársai részéről már életében is elismerést nyert, az által, hogy a műegyetem 1894/95-ös, 1897/98. tanéven át és az 1904/5-től 1905/6-ig terjedő időre a vegyészmérnöki szakosztály, illetőleg az egyetemes szakosztály dékánjává választotta. 1910. évben a kolozsvári egyetem tiszteleti doktori címmel tüntette ki.

Tanári működése alatt folytatta az egyetemi tanulmányai közben megkezdett tudományos vizsgálatait és munkálkodását, amelynek értékes eredményéről számolok be most, és folytatta azt lankadatlanul élete végéig.

A vizsgálataival elért eredményeket a Magyar Tudományos Akadémián mutatta be, amely azokat kiadványaiban meg is jelentette. Később azonban ezeket a legtöbbször német nyelven, sőt francia nyelven is közzétette. Munkáinak nagy száma három tárgykört ölel fel: az első az alsóbbrendű telepes növényekkel foglalkozik, a második a növényi sejt krystalloidjával és a magasabbrendű növények szöveti viszonyaival, a harmadik csoportba tartoznak a növényi rendellenességekkel foglalkozó vizsgálatainak eredményei.

Az első csoportbeliek sorába tartozik a még egyetemi tanulmányai során előlegesen megkezdett *Pilobolus*-ról szóló három közleménye (1870—1872), amelyekben a *Pilobolus* fejlődésével, alakbeli sajátágaival és szaporodási módjával foglalkozik és végül rokon fajainak az ismertetésével. A *Pilobolus*-ról szóló dolgozatának mellékleteképpen egy közleményében a *Botrytis cinerea* Pers és az *Ascobolus elegans* n. sp. fajok részletes leírását közli.

Ezután a *Vampyrella*-ról való tanulmányáról számol be értékes és tanulságos vizsgálatait alapján (1881—1882). A munka a Magyar Tudományos Akadémia Értekezéseinek során (XII. k. 5. sz.) jelent meg. Ebben a munkában elsősorban a *Vampyrella* fejlődését és rendszertani állását tárgyalja, a *V. variabilis* Klein, a *V. pendula* Cnk, a *V. inermis* Klein és a *V. pedata* Klein fajok fejlődése, alakí viszonyai, sejtbeli sajátágai alapján és megállapítja, hogy a *Vampyrella*-fajok és közeli rokonai az állat és a *Myxomyce*-

ták és a Rhizopodák útján a növényvilággal való kapcsolatot alkotják és mint ilyenek a Hydromyxaceae-családban volnának összefoglalandók. Ebbeli felfogását igazolta Zopf is, aki a Vampyrellákat a fejlettebb Rhizopodákkal hozta kapcsolatba, jöllehet Klein egy későbbi dolgozatában rámutatott arra, hogy a Vampyrella szervezeténél fogva jogosabban növénynek tekintendő.

Ez a jelentős szép munkája németül a Botanisches Centralblatt-ban (1882. XIX. k. III. évfolyam) is megjelent. De megjelent még francia nyelven is a Revue des Sciences Naturelles-ben is (1882.) és ezzel elnyerte az Academie des Sciences de Paris elismerését egy »encouragement« alakjában 500 frank értékkel a Desmazière alapjából. Különben e vizsgálatok jelentőségét összefoglalva a *Flora* növényteni folyóiratban is ismertette már (1877.), később azonban népszerű alakban ismertette azt a Természettudományi Közlönyben (1882. 151. füzet) *Az állat- és növényország határterületeiről* cím alatt.

A német irodalom közlései alapján megindított sejtteni tanulmányai folyamán megfigyeléseket végzett néhány Floridea tengeri moszaton (1871), amelyeknek sejtjeiben színtelen krystalloidokat talált. Ezeket növényélettani szempontból vizsgálva úgy véli, hogy a krystalloidok tartalékanyagok és a sejtek bőséges fehérje-anyagából alakulnak meg, miért is nem találhatók meg minden esetben a sejtekben. Minthogy vizsgálatait szárított és nem élő egyedek sejtjein végezte, kíváncsúnak tartotta ebből a szempontból az élő egyedek sejtjeinek a vizsgálatát.

Ez a kívánsága teljesült is, amennyiben az Akadémia támogatásával sikerült Fiume-ba és Trieszt-be eljutnia és ott a szomszédos tengerpart moszatait tanulmányozni, különösen Titius Pius gyűjtése segítségével, akiről hálával emlékezik meg 1879-ben megjelent értekezésében, amelyben a krystalloidokra vonatkozó újabb vizsgálatait ismerteti. Összesen 14 faj zöld és piros moszatfaj sejtjeit vizsgálta meg. Ezek alapján megerősítette a krystalloidok fehérje mivoltát és mint újabb eredményt megállapítja, hogy ezek a krystalloidok mint tartalék táplálék-anyagok az illető növények

sporaképzésekor eltűnnek és így a krystalloidok valószínűleg a sporaképzésre használatnak fel.

Megemlítendőnek tartom, hogy a krystalloidok kutatása során elsőnek találta meg a Florideák testében a rosta-csőveket és így megállapította, hogy ezek nem kizárólag az edénynyalábok jellemző elemei.

Darwin-nak a rowarevő növényekről szóló 1875-ben megjelent munkája arra készítette, hogy 1877-ben Neuhausban, Karinthia egyik fürdőjében töltött nyáron az ott bőven található *Pinguicula alpina* rowarevő növényt tanulmányozza. Az erről közölt értekezésében részletesen leírja a növény külső és belső morfológiai viszonyait és mint jellegzetes sajátságot mutatja ki a felbőr sejteinek magjában található krystalloidokat.

Ezzel kapcsolatban 1880-ban Tátrafüreden a *Pinguicula* alpinán kívül tanulmányát a *Pinguicula vulgaris*ra is kiterjesztette, kibővítve az *Utricularia vulgaris*on végzett vizsgálatokkal, amelyek szerint ezek felbőr sejtmagjaiban ugyancsak megtalálhatók a krystalloidok, amelyekkel részletesen foglalkozik. Egyéb sajátosságok mellett leköti figyelmét a leveleken található szörképletek kialakulása. Az ő feltevése szerint ezek a *Pinguicula* levelein nyeletlenek voltak és csak a levelekre szállott rovarok ingerlésére fejlődtek nyelesekké és álltak a rowarevés szolgálatába. A sejtmagok krystalloidjai különben is a *Pinguicula* és *Utricularia* rokonsági kapcsolatainak is közös sajátságai.

Megemlítendőnek tartom még Klein Gyula növénybonctani vizsgálatait közül a Coniferák fiatal gyökerein végzett vizsgálatait (1872.), melyekkel kimutatta Reinke vizsgálataival szemben, hogy a fiatal Coniferák gyökereiben a pericambium épúgy megtalálható, mint a moszat és dicotyledonok fiatal gyökereiben. Ebből a szempontból megvizsgálta a *Picea*, a *Larix*, az *Araucaria*, a *Cupressus*, a *Thuja*, a *Juniperus*, a *Taxodium*, a *Pinus*, a *Callitris* gyökereit.

Ugyancsak említésre méltók a lógesztenye (bokrétafa, vadgesztenye, *Aesculus*) gyökerein végzett vizsgálatának eredményei. Ugyanis megfigyelése szerint a lógesztenye gyökerein bizonyos időben rendszeren rövid kinövések fej-

lődnék, amelyek többnyire határolt növekedéssel bírnak és rövid életűek, továbbá a gyökérsüveg teljes hiánya által tűnnek fel. Valószínűnek tartja, hogy ezek megegyeznek a Resa-féle »gyökérkéekkel«. Ezek részint járulékos fejlődésűek, részint a gyökerek utolsó rendes ágai és bizonyos körülmények közt nemcsak tovább nőnek, hanem képesek gyökérsüveggel ellátott gyökerekké átváltozni.

Munkálkodásának harmadik csoportjában foglalom össze a növényi test rendellenességeivel (feratológiájával) foglalkozó vizsgálatait, illetőleg irodalmi közléseit.

Már 1880-ban ismertette az ákác virágainak a rendestől eltérő színeződését és alaki eltéréseit, továbbá a leveleken mutakozó rendellenességeket. Majd 1891-ben 24 faj leveleinek a rendestől eltérő alakját és elhelyezését ismerteti. Ezeknek alapján azután 1892-ben jelenik meg az említett rendellenességekről szóló részletes tanulmánya, amelynek eredményeként megállapítja, hogy »vannak levelek, amelyek egy nyélen egy többé-kevésbbé két részből álló lemezt — két külön főérrel — viselnek és amelyekbe kétszerannyi vagy legalább több nyaláb lép be, mint a rendes levelekbe; ezek tehát valódi kettős levelek, két levélnek egyesüléséből keletkezve. E mellett vannak azután ezekhez külsőleg hasonló levelek, amelyek néha egészen a nyélig két külön részre válva lehetnek és amelyekbe mindamellett az edénnyaláboknak csak a rendes leveleknek megfelelő száma lép be, amiért is csak osztott (esetleg két, három hegyű) leveleknek tekinthetők«.

Az 1894. évben jelenik meg közlése *A keresztes virág alkatáról bonctani alapon*, amelyben úgy, mint a levelek rendellenességeinek megállapításában, a bonctani vizsgálatokat alkalmazva oldja meg a kérdést.

Tanulmányát a *Mathiola* és a *Cheiranthus* virágain végezte, különösen tanulmányozva a virágba lépő edénnyalábok számát és azok elágazását. Végül pedig arra az eredményre jut, hogy a »keresztes virág alaprajza a következő alakot nyer: két külső transversal és két belső medián csészelevél után négy diagonal állású szírom; erre két rövidebb porzó transversal állásban az androcoelum külső

körét képezve; ezután diagonál állásban a négy hosszabb porzó és végre két transversál teljesen kifejlődött és két medián fejlődésében visszamaradt a rekeszfalat képező terniolevél. A külső porzókör kivételével tehát csupa négytagú kört nyerünk s azon körülmény, hogy a két rövidebb porzó táján a mézmirigyek fejlődnek, némi magyarázatul szolgál arra nézve, hogy itt tér és anyaghiány miatt nem képződhetett több, mint két porzó». Magyarázatának támogatására rámutat arra, hogy a *Nasturtium* és a *Draba*-fajokon négy termőlevél fejlődik állandóan.

Végül 1901-ben jelent meg dolgozata *Újabb adatok a keresztes virág alkatáról*, amelyben a *Dentaria bulbifera* virágain már régebben végzett megfigyeléseit és az azokról alkotott magyarázatát közli. Nevezetesen a *Dentaria bulbifera* virágjában sokszor a termő alján két oldalt transversalis elhelyezésben apró szálnemű képletek fordulnak elő, amelyeket álporzóknak neveznek és amelyek nem minden virágban találhatók. Helyzetüknek megfelelőleg ezek a képletek hol a porzóra, hol a termőre emlékeztetnek, sőt egyes esetekben mind a két szervnek némely bélyegét magukon viselik. A képletek különösen az árnyékban élő *Dentariákon* fejlődnek, de a termések nem alakulnak meg, azonban részükre a növényben meggyűlt anyag a *Dentaria bulbifera* — levél hónaljában fejlődni szokott kelő rüggyek (bulbilli) módjára — a virágrészek hónaljában ugyancsak kelő rüggyé fejlődik, aminek bizonyítéka, hogy az árnyékos helyeken élő *Dentaria bulbifera* kocsányainak hónaljában igen sok esetben bulbillusokat találni.

Végül meg kell még emlékeznem Klein Gyulának a Magyar Tudományos Akadémián bemutatott két dolgozatáról.

Az egyik *Emlékbeszéd Heer Oswald Akadémiánk külső tagjáról*, egykor nagyrabecsült és szeretett tanáráról 1890. évben jelent meg, amelyben Heer életét, munkálkodását, munkáit és jelentőségét meleg érzéssel és nagyrabecsüléssel méltatja.

A másik dolgozat *A modern növénytan törekvései*, amellyel 1889. május 20-án foglalta el levelező tagsági

helyét. Ebben a munkájában vázolja a növénytan tudományának fejlődését és akkori állapotát és törekvéseit. Befejezésül megállapítja, hogy »a növénytan most már egészen modern természettudomány. S ha nem annyira azt vesszük tekintetbe, amit jelenleg nyújt, mint inkább azt, amire törekszik, úgy az exakt természettudományokkal teljesen egyenértékű«. »A növénytan most már nem elégszik meg a körébe tartozó jelenségek pusztá leírásával, hanem az exakt természettudományok módszereit és segédeszközeit felhasználva arra törekszik, hogy a növényvilág tüneményeiben rejlő okszerűséget és törvényszerűséget mutassa ki«.

Tanári lelkes és eredményes munkája és az azzal kapcsolatos tudományos munkássága általános elismerést aratott, amely kifejezésre jutott a Természettudományi Társulat botanikai szakosztályának 1912. szeptember 25-én tartott ülésén, amidőn 40 éves tanárságát ünnepelték.

Nem volna teljes Klein Gyula irodalmi munkásságának vázolása, ha nem emlékeznénk meg a növénytan érdekében közölt népszerű iratairól, amelyekkel a növények iránt lelke mélyében gyökerező szeretetének iparkodott megnyerni a Természettudományi Társulat híveit és azok által a magyar társadalom nagy rétegét. Ez iratai a Természettudományi Közönyben jelentek meg, részben pedig a Társulat külön kiadványaiként. Népszerű irataiban iparkodott olvasóival megismertetni a növények életét és a növényvilág bámulatos szépségű érdekességeit.

Ilyen érdekesebb közlései többek közt a következők: A gabonarozsda (1876.); Az alsórendű gombákról (1877.); A növények érzékszervei (1903.); A növények fényérzéke (1907.); A mocsári ciprus (1912.); A fügefa (1912.).

A Népszerű Természettudományi *Gyűjteményben* külön füzetként jelent meg *A rovarévó növényekről* (1876.) és *A virágok színéről* (1880.) szóló, a népszerű estélyeken tartott két előadása, amely osztatlan tetszést és örömet keltett hallgatóiban.

Külön említést érdemel az a lelkiismeretes és pontos munkája, amellyel Emery Henry *La vie végétale* című, a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatában ma-

gyar nyelven megjelent művét, »A növények élete« fordítását az eredetivel összehasonlította és jegyzetekkel kíséerte (1883.).

Munkálkodásával mindenütt szívesen közreműködött ott, ahol a növények ismeretéről szó volt. Ez készítette arra, hogy az Athenaeum kiadásában megjelent *Az élők világa* nagy munkában *A növénytan történetét* (1907.) megírja. Ebben az írásában tömören és röviden, jóformán vázlatosan, de világosan és a fontos tényeket kiemelve írta meg a növénytan történetét és ezzel kapcsolatban külön a növénytan magyar történetét. A munka lelkes és lelkiismeretes, de jól megfontolt és mérlegelt sorai hűséges képét adják a növénytan történetének és nemcsak a szakembereknek, hanem a növénytan iránt érdeklődőknek is felvilágosító, tanulságos élvezetet nyújt.

Klein Gyula életének és a növények iránt való szeretetének méltatása nem volna teljes, ha meg nem emlékezném életének, munkájának harmadik területéről. Ez ugyanis a társadalmi életben való részvétele volt, amelyben tevékeny munkát fejtett ki és pedig két helyen.

Ezek egyike a Magyar Tudományos Akadémia, amely, mint előbb említettem, tudományos munkálkodása szép eredményeit jelenttette meg. A Magyar Tudományos Akadémia 1883-ban választotta meg levelező tagjának Jurányi Lajos egyetemi tanár, rendes tag ajánlatára, közölve, hogy »önálló kutatásaiból eredt dolgozatai számos és becses munkákkal gyarapították irodalmunkat« és amelyek »a külföld elsőrangú szaktudósai előtt is méltánylásra találtak«. Az 1898. évben pedig Entz Géza r. t. ajánlotta őt rendes tagul való megválasztásra. Ajánlatában kiemeli, hogy Klein Gyula »25 évi tanári és irodalmi működésével, mint a növénytan szakavatott művelője ismert úgy nálunk, mint a külföldön és hogy eddigi tudományos működése őt teljesen érdemessé teszi a rendes tagságra«. Az Akadémia tagválasztó gyűlése rendes tagul meg is választotta. Mint akadémiai tag hűséges és szorgalmas látogatója volt az üléseknek és több ízben tanulmányai eredményeit mint előadó ismertette.

Társadalmi munkájának másik területe volt a K. M. Természettudományi Társulat, amelynek már Pestre jövetele után mindjárt tagja lett, úgy hogy 1873-ban már választmányi taggá választották meg. A Társulat munkájában élénk részt vett, aminek bizonyosságai a Társulat kiadásában megjelent, már előbb említett közleményei, népszerű előadásai és a választmányban végzett munkája.

Még jelentősebb munkát végzett a Társulat kebelében 1891-ben alakult növényteni szakosztályban, amelynek megalakulásakor alelnöke, majd Jurányi Lajos elnök halála után 1898-ban elnöke lett. Ebben a minőségében lelkes és odaadó munkásságot fejtett ki nemcsak a növénytan szeretetének kifejezésekképpen, de kivált abból a célból, hogy a növénytanak minél nagyobb számú érdeklődő híveket szerezzen, munkásainak számát gyarapítsa és hazai viszonyaink érdekében jelentőségét kifejezésre juttassa. Ebbeli munkásságának tanúbizonyosságai a szakosztály közgyűlésein tartott elnöki megnyitóbeszédei. Ettől a munkától csak nyugalomba vonulása előtt, egészségi állapotának gyengülése miatt vált meg; 1913. január 8-án 21 évi alelnöki és elnöki működés után lemondott. A szakosztály hálája és elismerése kifejezéseként tiszteleti elnökének választotta meg. Ebben a minőségében is érdeklődéssel és figyelemmel kísérte a szakosztály működését és amikor szükség volt rá, értékes tapasztalataival támogatta is életének utolsó órájáig, — 1915. november 21-én 72 éves korában bekövetkezett haláláig, amely őszinte fájdalommal váltott ki hűséges volt tanítványai és a társulat érdeklődő tagjai lelkében.

A növénytan érdekei készítették arra, hogy az 1905-ben és az 1910-ben tartott botanikai kongresszusokon Akadémiánk és a Természettudományi Társulat képviselőjében tevékeny részt vegyen.

Ezekben vázolván Klein Gyula életfolyását és munkáját, hálás megemlékezéssel mutathatók rá, hogy élete nem volt értéktelen, hanem igen is a haza, a tudomány érdekeit szolgálva, mindenkor hűen tett eleget kötelességeinek, miért is hálás elismeréssel emlékezünk meg áldott életéről.

Klein Gyula

irodalmi dolgozatainak jegyzéke.

1. *Über eine landwirtschaftliche Hochschule als Abteilung des Polytechnikums.* Wochenblatt f. Land u. Forstwissenschaft. Beilage zum Pester Lloyd, 1869. Nr. 2.
2. *Zur Bewaldung Niederrungarns.* Ugyanott, 1870, Nr. 4.
3. *Ein Wort über landwirtschaftliche Versuchstationen.* Ugyanott, 1870. Nr. 9.
4. *Zur Errichtung landwirtschaftlicher Versuchstationen in Ungarn.* Ugyanott, 1870. Nr. 15.
5. *A növényélettan szerepe a gazdasági kísérleti állomásokon.* Természettudományi Közlöny II. k., 1870.
6. *Mykologische Mittheilungen.* Két táblával. Verhandlungen d. zoolog-bot. Gesellschaft in Wien, XX. k., 1870.
7. *A Pilobolus gombának fejlődése és alakjai.* Két táblával. Akadémiai Ért. a term. tud. kör. II. k. 8. sz. 1871.
8. *Zur Kenntniss des Pilobolus.* Nyolc táblával. Pringsheim Jahrbücher f. wiss. Botanik, VIII. sz. 1871.
9. *Néhány Floridea krystalloidjairól.* Egy táblával. Akadémiai Ért. a term. tud. kör. II. k. 11. sz. 1871.
10. *Über die Krystalloide einiger Florideen.* Flora, 1871.
11. *A legkisebb lények életéből.* Term. tud. Közlöny, IV. k., 1872.
12. *A baktériumokról.* Ugyanott, IV. k., 1872.
13. *Zur Anatomie junger Coniferen Wurzeln.* Flora, Nr. 6—7. 1872.
14. *A Coniferák gyökereinek bonctana.* Akad. Értesítő, 1872.
15. *Weitere Beiträge zur Anatomie junger Coniferen Wurzeln.* Flora, 25. sz., 1872.
16. *A gabonarozsda.* Természettud. Közlöny, V. k., 1873.
17. *A rovarrevő növényekről.* Népszerű előadás. A Term. tud. Társulat kiadványa. 2. füzet, 1876.
18. *A Magyarországon előforduló rovarrevő növényekről.* Természettud. Közlöny, IX. k., 1877.
19. *Előleges jelentés a tengeri moszatokra vonatkozó kutatásainak eddigi eredményeiről.* Akad. Értesítő, 1877.
20. *Algologische Mittheilungen.* Flora, 1877.
21. *Az alsórendű gombákról.* Természettud. Közlöny, X. k., 1877.

22. Az alsórendű gombák, különös tekintettel a ragályos betegségekre és a közegészségügyre. Ugyanott, X. k., 1877.
23. Mire volna máris alkalmas a városligeti artézi kút vize. Természettud. Közlöny, X. k., 1877.
24. Zur Aufklärung. Beilage zu Flora, 1877.
25. A házi gomba kiirtása. Természettud. Közl., X., 1877.
26. A tejfa nedvének alkatrészei. U. o. X. k., 1878.
27. A *Pinguicula alpina* mint rovarrevő növény. Két táblával. Akad. Ért. a term. tud. kör. IX. k., 10. sz. 1879.
28. Ugyanaz németül. Cohn Beiträge zur Biologie d. Pflanzen. III. k., 1880. és Bot. Cblatt I., 1880.
29. Újabb adatok a tengeri moszatok krystalloidjairól. Egy tábla. Akad. Ért. a term. tud. kör. IX. k., 19. sz. 1879.
30. A virágok színéről. Népszerű előadása. Term. tud. Társulat kiadványa, III. k., 1883.
31. Adatok az akácja ismeretéhez. Akad. Értesítő, XI. k., 1880.
32. Zur Kenntniss d. *Robinia Pseudoacacia*. Botan. Centralblatt, I. k., 539 l. 1880.
33. A vadgesztenye gyökerének ismeretéhez. Szabó Ferencel együtt. Akad. Ért. a term. tud. köréből, X. k., 1880.
34. Zur Kenntniss der Wurzeln von *Aesculus Hyppocastanum*. L. Bot. Centralblatt, I. k., 23 l. 1880.
35. Ugyanaz. Flora, XXXVIII. évf., 1880.
36. A *Pinguicula* és *Utricularia* sejtmagjaiban előforduló krystalloidokról. Egy táblával. Akad. Ért. a term. tud. kör. XI. k., 3. sz. 1881.
37. Ugyanaz németül. Bot. Cblatt, I. k., 1880.
38. Kikircs egészen elzöldült virággal. Term. tud. Közlöny, XII. k., 1880.
39. Neuere Daten über die Krystalloiden der Meeresalgen. Egy táblával. Flora, XXXVIII. évf., 1880.
40. Über Sprossung an den Inflorescens-Stielen von *Marchantia polymorpha*. Bot. Cblatt V. k., 1881.
41. Hazánk orgonafájának (*Syringa Josikaea*) új termőhelye. Természettud. Közl., XIII. k., 1881.
42. Ugyanaz németül. Bot. Cblatt VII. k., 1881.
43. Állat-e a *Vampyrella*, vagy növény? Akad. Értesítő, 5. sz. 1881.
44. A *Vampyrella* fejlődése és rendszertani állása. Két tábla. Akad. Ért. a term. tud. kör. XII. k., 5. sz. 1882.
45. Über *Vampyrella*. Bot. Zeitung, 1882.
46. Az állat- és növényország határterületéről. Természettud. Közl., XIV. k. 1882.
47. Ugyanez németül. Bot. Cblatt, VII. k., 1882.

48. *Die Krystalloiden der Meeresalgen.* Pringsheim Jahrbücher f. wiss. Botanik, XIII. k., 1882.
49. *Vampyrella, ihre Entwicklung und systematische Stellung.* Színes táblával. Bot. Clblatt, XI. k., 1882.
50. *Les Vampyrella, leur developpment et leur place dans la classification.* Két táblával. Revue de Sciences Naturelles. 8 ser. II. k., 1882.
51. Emery »A növények élete« című 50 nyomtatott ívre terjedő a Term. tud. Társulat könyvkiadó vállalatában megjelent munkáját fordította, valamint jegyzeteket, műszótárt és előszót írt hozzá. XXII. k., 1883.
52. *A modern növénytan törekvései.* Székfoglaló. Ért. a term. tud. kör. XIX. k., 4. sz. 1889.
53. *Emlékbeszéd Heer Oswald külső tagról.* Akad. Emlékbeszédek. VI. k., 8. sz. 1890.
54. *A növénylevelek némely rendellenességeiről.* Math. és Term. tud. Értesítő, IX. k., 1891.
55. Ugyanaz németül. Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte aus Ungarn. IX. k., 1891. és Bot. Clblatt, IX. k., 35. sz. 1891.
56. *A növények szénjórása.* A Term. tud. Társulat félszázados jubileumára kiadott Emlékkönyvben. Természet. tud. könyvkiadó vállalat, XLVII. k., 1892.
57. *Vizsgálatok a növénylevelek rendellenességéről.* Akad. Ért. a term. tud. kör. Négy kettős táblával. XXII. k., 8. sz. 1892.
58. Ugyanaz németül. Pringsheim. Jahrb. f. wissenschaftliche Botanik, XXIV. k., 1892.
59. *A keresztes virág alkatáról bonctani alapon.* Math. és Term. tud. Értesítő, XII. k., 1894.
60. Ugyanaz németül. Berichte d. deutschen botan. Gesellschaft. Berlin, XII. k., 1894.
61. *A keresztes virág szerkezetéről anatómiai alapon.* Természettud. Közl. 295. füzet. 1894.
62. *Der Bau der Cruciferenblüthe auf Grund anatomischer Untersuchungen.* Bot. Clblatt, LVIII. k., 1894.
63. *Újabb adatok a keresztes virág alkatáról. (Dentaria bulbifera álporzóiról).* Math. és Természet. tud. Értesítő, XIX. k., 1901.
64. Ugyanaz németül. Berichte d. deutschen bot. Gesellschaft. Berlin, XIX. k., 1901. és a Math. Naturwiss. Berichte, XIX. k., 1904.
65. *Richter Aladár: Physiologische Untersuchungen über Luftwurzeln mit besonderer Berücksichtigung der Wurzelhaube* című munka ismertetése. Növénytani Közl. I. k., 72—73. l. 1902.

66. *Beköszöntő a Növénytani Közlemények megindításakor*, I. k., 1902.
67. *A Növénytani Közlemények első füzetének bemutatása*. Növényt. Közl. I. k., 80 l. 1902.
68. *A növények érzékszervei*. Természet. tud. Közl. XXXV. k., 1—31. l., 1903.
69. *Jelentés a selmecbányai kirándulásról*. Növényt. Közl., II. k., 1903.
70. *Fekete József üdvözlése*. U. o. II. k., 93 l. 1903.
71. *Elnöki megnyitó a Természet tud. Társulat növénytani szakosztályának 100. ülése alkalmával*. Növényt. Közl. III. k., 1904.
72. Klein Julius u. Bernátsky J. *Programm des Beiblatt zu den »Növénytani Közlemények«*. Növényt. Közl., III. k., 1904.
73. *Emlékezés Lengyel Istvánról*. Növt. Közl., III. k., 1903.
74. *Gyászbeszéd Staub Móric ravatalánál*. Akad. Értesítő, XV. k., 1904.
75. *Schleiden emlékezete*. Növt. Közl., III. k., 1904.
76. *Staub Móric emlékezete*. Növt. Közl., III. k., 1904.
77. *Beszéd Staub Móric koporsójánál*. Növt. Közl., III. k., 1904.
78. *Elnöki megnyitó a növénytani szakosztály 106. ülésén*. Növt. Közl., V. k., 1 l., 1906.
79. *Alföldi Flatt Károly »Bauhini Tinax redivivus sive Clavis ad Tinacem Theatri Botanici« kéziratáról*. Növt. Közl., V. k., 97 l., 1906.
80. *Kontur Béla emlékezete*. Növt. Közl., IV. k., 118 l., 1905.
81. *Alföldi Flatt Károly emlékezete*. Növt. Közl., V. k., 104 l., 1906.
82. *Fekete József emlékezete*. U. o. V. k., 30 l., 1906.
83. *Elnöki megnyitó a Term. tud. Társulat növénytani szakosztálya által 1907. március 22-én rendezett Diószegi ünnepélyen*. Növt. Közl., VI. k., 76 l., 1907.
84. *Feichtinger Sándor emlékezete*. Növt. Közl., VI. k., 34 l., 1907.
85. *Fanta Adolf halála*. Növt. Közl., VI. k., 1907.
86. *A növények jényérzéke*. Természet. tud. Közl., XXXIX. k., 289—316 l., 1907.
87. *A növénytan története*. A Műveltség Könyvtárának V. kötete »Az élők világa«, 63—84. l. 1907.
88. *A tűlevelű és lombos fák jája közötti különbség*. Természet. tud. Közl., XXXIX. k., 1907.
89. *A tracheida — libriform — bélsugársejtek és az edények közötti különbség*. Természet. tud. Közl., XXXIX. k., 1907.

90. *A korai hajtás újabb módja.* Természet. tud. Közl., XL. k., 22 l., 1908.
  91. *Fábry János emlékezete.* Növt. Közl., VI. k., 1908.
  92. *Simonkai Lajos emlékezete.* Bot. Közl., IX. k., 1910.
  93. *Kodolányi Antal emlékezete.* Bot. Közl., IX. k., 1910.
  94. *Köszönő beszéd az üdvözlésekre.* Bot. Közl., XI. k., 1912.
  95. *Növényhajtás rádiummal.* Természet tud. Közl., XLIV. k., 527—28 l., 1912.
  96. *A mocsári ciprusz.* Természet. tud. Közl., XLIV. k., 519—27 l., 1912.
  97. *A jügeja.* Természet. tud. Közl., XLIV. k., 429—32 l., 1912..
  98. *Leköszönő levél a botanikai szakosztályhoz.* Bot. Közl., XII. k., 1913.
  99. *A löcsei hársja kora.* Szepesi Hirnök, LII. évf., 2. sz., 1914.
  100. *A szomorú jenyők kérdéséhez.* Szepesi Hirnök, LII. évf., 1. sz., 1914.
  101. Klein Gyula és Schilberszky Károly: *A Növényteni Közleményekre való előfizetési felhívás.* Természet tud. Közl., XXXIV. k., 1907.
  102. *Linné mind botanikus.* A Természettudományi Társulat és növényteni szakosztálya rendezte Linné-ünnepélyen tartott előadás 1907. május 23-án. Növt. Közl., VI. k., 1907. Kézirat.
  103. Mint a Természettudományi Társulat növényteni szakosztályának szakelnöke közreműködött a Növényteni Közlemények szerkesztésében. 1902—1913.
- A Természettudományi Közlönyben közölt cikkeinek és apró közleményeinek címei a Társulat folyóiratához kiadott Névjegyzék és Tárgymutató 1841—1904. és az 1905—1929. évről szóló köteteiben találhatók.
- Az 1901—1915. években közölt írásainak címeit közli Gom-bocz Endre munkája: *A magyar tudományos irodalom bibliographiája.* I. k., Növénytan. Budapest, 1936.
-

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XXII. KÖTET. — 15. SZÁM.

FRÖHLICH IZIDOR
IG. ÉS R. T.
EMLÉKEZETE.

ÍRTA
RYBÁR ISTVÁN
R. TAG.

(FELOLVASTA A M. T. AKADÉMIÁNAK 1936. ÉVI MÁJUS HÓ 25-ÉN
TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN.)

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1936.

A MAGYAR FOLKÉNEK
TUDOMÁNYI KÖNYVTÁRA
FOLKÉNEK
KÖNYVTÁRA

1936. évi kiadás

ERŐHÍJCI KÖNYV

1936. évi kiadás

ERŐHÍJCI KÖNYV

1936

ERŐHÍJCI KÖNYV

1936

A MAGYAR FOLKÉNEK
TUDOMÁNYI KÖNYVTÁRA

BUDAPEST

Pápa, 1936. Főiskolai könyvnyomda. (Főelöltségvezető: Nánik. Pál).

1936

Fröhlich Izidor ig. és r. t., osztálytitkár emlékezete.

A Tekintetes Akadémia III. osztálya engem bízott meg azzal, hogy Fröhlich Izidorról megemlékezzem és tudományos munkáját méltassam. E megtisztelő megbízatás különösen kedves nekem, mert Fröhlich Izidorban nemcsak a kiváló tudóst, hanem tanáromat is tisztetem, akihez őszinte tanítványi hála és szeretet kapcsolt. Fröhlich egyike volt azoknak a kiváló tudósoknak, akik a múlt század második felében a rendszeres természettudományi kutatást megindították hazánkban és akik nagyértékű munkásságának köszönhetjük, hogy a magyar természettudomány méltó helyet foglalt el a nemzetközi tudományos életben.

Fröhlich a munka embere volt a szó tulajdonképeni értelmében. Több mint félszázadon át tudásának és erejének csaknem minden részét tudományának és tanítványainak szentelte a tudomány művelése és a tanítás szolgálatában. Igazi tudós volt, aki a fizikai vizsgálataival, különösen gondos fénytani megfigyeléseivel értékes eredményekkel gazdagította a fizikát. E mellett igazi jó tanár, aki működésével a kötelességtudásnak, lelkiismeretességnek, alaposságnak és igazságosságnak a legszebb példáját állította elénk.

Fröhlich Izidor¹ 1853. január hó 23-án született Budapesten. Atyja, Vilmos, a budapesti német református egyház tiszttviselője volt, aki kötelességének pontos teljesítésével és vallásos életével megbecsülést szerzett magának. Nem kímélt sem időt, sem fáradságot, hogy nagyszámú családját, bár szerény viszonyok között, de gondosan nevelje, taníttassa. Anyja gyöngéd, finomlelkű, szelíd nő

---

¹ Ifjúkori életrajzi adatait özvegye sziveskedett rendelkezésemre bocsátani.

volt. Egész életét családjáért való áldozatos munkában töltötte. A házasságból 10 gyermek született, akik közül a negyedik volt Izidor. A szülők féltő szeretettel gondozták gyermekeiket, akik viszont meleg szeretettel vették körül szüleiket és egymást. Együtt tanultak, érdeklődtek egymás munkái iránt. Istenfélő, vallásos szellem uralkodott a családban. Naponként olvasták a Bibliát. A tiszta családi légkör s a Biblia tanításai, amelyeket a gyermekek magukba szívtak, volt az a talaj, melyből egyenes, puritán jellemük kifejlődött.

Izidor igen élénk, ügyeskező fiú volt. Már fiatal gyermekkorában óriási játékhajót készített, amelynek minden alkatrészét fából faragta ki. Később Svájcra és a Magastátráról papiros rétegekből pontos dombormű térképet készített. E gyermekkori alkotásokban már megcsillantak Fröhlich képességei, amelyek későbbi tudományos dolgozatait jellemzik: az alkotási vágy, az alaposság, a gondosság és a legkisebb részletre kiterjedő figyelem.

A középiskola alsó osztályait az ág. hitv. ev. gimnáziumban, a felsőket a református gimnáziumban végezte. Kitűnő tanuló volt, s hogy szülei helyzetén könnyítsen, már gimnázista korában magánórákat adott. 1870-ben a budapesti egyetemre iratkozott be, ahol öt féléven át matematikai, fizikai és csillagászati előadásokat hallgatott. Közben, 1871-ben egyéves önkéntes katonai szolgálatot teljesített. Egyetemi tanulmányai közben megismerkedett a fizika világhírű művelőinek, Helmholtz és Kirchhoff alkotásaival s a tudományszomjas ifjában vágy támadt, hogy e nagy mestereket megismerhesse, előadásaikat hallgathassa s vezetésük alatt dolgozhasson. 1874-ben óhaja teljesült: ösztöndíjjal Berlinbe utazott, ahol két évig Helmholtz és Kirchhoff mellett dolgozott. Berlinből hazatérve, 1876-ban a budapesti egyetemen az elméleti természet-tanból magántanári képesítést nyert és báró Eötvös Lóránd mellett dolgozott. 1878-ban Bosznia megszállásában részt vett, ahonnan mint tartalékos tüzérfőhadnagy tért vissza. 1878-tól mint ny. rendkívüli, 1885-től pedig mint ny. r. tanár 1928-ban történt nyugalomba vonulásáig, megsza-

kítás nélkül több mint félszázadon át tanította az elméleti fizikát a budapesti tudományegyetemen. Hosszú tanári működése alatt tanítványainak ezrei hagyták el az egyetemet s a ma élő fizikus tanárok nagyobb része az ő tanítványai voltak, kik főleg tőle nyerték az első irányítást a fizikai tudomány elsajátításából, s kik őszinte szeretettel és hálával emlékeznek rá.

Fröhlich teljesen tanári hivatásának élt. Tanári működését a legnagyobb lelkiismeretesség és alaposág jellemezte. Az első volt, aki a félév elején előadásait megkezdte és utolsó, aki befejezte. Előadásaiban hatást és felbuzdulást nem keresett, szerényen csak a célt tartotta szem előtt, hogy a leggyengébb tanítványa is megértse és könnyen követhesse gondolatmenetét. E cél magyarázata annak, hogy előadásaiban nem ölelt fel nagy anyagot, úgyszintén nem igen tért ki a modern fizika fejlődésben levő elméleteinek ismertetésére, hanem a már teljesen kialakult elméleti eredményeket ismertette, de azokat annál nagyobb alaposággal. Mint a bölcsészettudományi kar tagja, élénken részt vett a kari és az egyetemi ügyek intézésében. Az egyetemi szabályzatokat kitűnően ismerte. Ezek birtokában megfontolt felszólalásával sokszor gyakorolt döntő befolyást a kari üléseken a Kar állásfoglalására. Nagy tisztelgetést és megbecsülést szerzett magának, aminek alapján a Kar három ízben is dékánnak választotta, 1912-ben pedig az egyetem bizalma a legmagasabb méltóságba a rektori székbe emelte. Amikor pedig elérte az egyetemi tanárookra érvényes törvényes szolgálati korhatárt, a 70-ik életévét, a bölcsészettudományi kar titkos szavazással egyhangúan kérte a vallás- és közoktatásügyi minisztert, hogy őt a tanítás és tudomány érdekében szolgálatában tartsa vissza, amit a minisztertanács teljesített is. Személye iránti tiszteletnek és elismerésnek meghatározó szép megnyilvánulása volt a bölcsészettudományi karnak az az ünnepi ülése is, amelyet doktorrá avatásának ötvenedik évfordulója alkalmából a kar tartott és amelyen a kar dékánja a kari tagok és a hallgatóság lelkes ünneplése mellett átnyújtotta a jubilánsnak az arany doktori diplomát.

De nemcsak az egyetem fejezte ki elismerését, hanem más részről is nyert kitüntetések. Ezek közül elsősorban kell megemlítenem I. Ferenc József magyar király legmagasabb elismerését, aki a m. kir. udvari tanácsosi címmel tüntette ki.

Külföldi kitüntetésben is volt része: a glasgowi egyetem a Lord Kelvin tiszteletére rendezett ünnepély alkalmával díszdoktorrá avatta.

A Magyar Tudományos Akadémia 1880-ban, alig 27 éves korában levelező tagjának választotta meg. E fiatal korban nyert kitüntetést nem tekintette saját érdemének, hanem buzdításnak és bizalomnak a jövőre, amit pontos munkával iparkodott minél jobban kiérdemelni. Még sokaknak közülünk élénk emlékezetében él, mily gyakran jelent meg az Akadémia előadói asztala mellett, hogy az Akadémia előtt beszámoljon tudományos vizsgálatairól. Ide vonzotta őt szíve, lelke, ide hozta szellemi munkásságának csaknem minden eredményét. Az Akadémia elismerése nem maradt el, 1891-ben rendes tagnak választotta, 1913-ban a III. osztály titkárának és 1920-ban igazgatósági tagnak. Tudományos munkái közül az elektrodinamométerről szóló dolgozatát Bésán-díjjal jutalmazta és 1909-ben fénytani vizsgálatait a nagyjutalommal tüntette ki. Az Akadémiától nyert kitüntetések élete legértékesebb kincseinek tekintette, nemcsak azért, mert ezekben munkásságának a legmagasabb elismerését látta, hanem azért is, mert a megbecsülés attól a tudományos testülettől eredt, melyhez ő annyi szeretettel ragaszkodott.

A tanítás és a tudomány művelése mellett nagy munkát fejtett ki a tudomány terjesztésében és annak népszerűsítése körül. A Matematikai és Fizikai Társulat alapításában részt vett és annak kezdettől fogva választmányi tagja, aztán alelnöke, majd Eötvös Lóránd halála után annak elnöke volt. Mint a kir. Természettudományi Társulat választmányi tagja, e társulat ügyeinek intézésében s a fizika népszerűsítésében élénk tevékenységet fejtett ki.

E sok kitüntetés, tekintélyt adó állás és méltóság nemcsak a tudósnek, hanem egyéniségének is szólt. Soha

szélsőségek felé nem hajló, indulatoktól mentes természete, mindenkor higgadt és megfontolt felszólalása, igazságos cselekedetei tiszteletet és megbecsülést szereztek számára.

1885-ben megnősült, Krolupper Irmát vette feleségül. Feleségével és négy gyermekével harmonikus, ideálisan boldog családi életet élt. Mindíg hálával emlékezett meg élettársáról, aki nyugodt, békés otthont teremtett számára és ezzel lehetővé tette, hogy minden energiáját hivatásának szentelhesse. A nyarat apósának svábhegyi villájában töltötte, azonban innen is naponként lejárt intézetébe, hogy fénytani vizsgálatait végezhesse.

1928-ban nyugalomba vonult és megvált a tanítástól. Ez időtől kizáróan családjának és az Akadémiának élt, amelynek osztálytitkári teendőit folytatólagosan tovább végezte. A nyarat Lovranában és élete utolsó évében Schluderbachban töltötte, remélve, hogy a levegőváltás javít egészségi állapotán. Hazatérve, még boldogan ujságolta, mily örömmel és boldog visszaemlékezéssel járta feleségével a schluderbachi utakat, ahol több évtized előtt, mint egészen fiatal házaspár megfordultak, de — mint mondotta — másnak látta most a vidéket, mint annakidején. Bár lelke még ekkor is reményekkel telve tekintett a jövőbe, azonban valamikor szívós szervezetén az aggkori gyengeség már mély nyomokat hagyott.

Az utazás nem hozott gyógyulást, ereje mindjobban hanyatlott és 1931. január 23-án, születésnapjának 78. évfordulóján elköltözött az élők sorából.

Fröhlich tudományos dolgozatai kisebb számban elektromos, jóval nagyobb számban fényjelenségekkel foglalkoznak és tárgyak beleilleszkedik azon problémákba, amelyekkel a nemzetközi fizikus tudomány Fröhlich vizsgálatainak kezdetén foglalkozott.

A múlt század nyolcvanas éveiben már meg voltak állapítva és szabatosan definiálva az elektromos alapfogalmak, ismeretesebbek voltak az elektromos alapjelenségek és azok törvényszerűségei, úgyszintén az elektromos áram nagyban előállításának módszerei. Az elektromosság ek-

kor már kilépett a laboratóriumból a gyakorlati életbe s már látni lehetett az elektrotechnika óriási fejlődésének lehetőségeit, ha mindjárt még korántsem azt a tüneményesen gazdag fejlődést, amelynek gyümölcseit ma, ötven év után élvezzük.

Úgy a tudománynak, mint a rohamos fejlődésnek indult elektrotechnikának ekkor már égető szüksége volt szabatosan definiált elektromos egységekre, továbbá oly mérőmódszerekre és műszerekre, amelyekkel az erősen előretörő elektromos problémák megoldásához szükséges mérések pontosan elvégezhetők. A szükséglet általános érdeklődést keltett. Kiváló kutatók nemzetközi elektromos kongresszusokon és laboratóriumokban foglalkoztak e problémákkal. Ez intenzív munka a mérőtechnikát oly nagy mértékben fejlesztette és oly tökélyre emelte, hogy még ma is ebből az időből származó mérőmódszereket és konstrukciós elveket használunk sok méréseinkhez és sok műszerünkhöz. Ezért ezt az időt a fizikai tudományban joggal nevezzük a mérőtechnika korának.

A tudománynak ez iránya felkeltette a fiatal Fröhlich érdeklődését e problémák iránt. Számos oly vizsgálatot végzett, melyek méltó módon csatlakoznak a külföldi tudósok hasonló tárgyú, nevezetes kutatásaihoz.

Egyik ilyen vizsgálata az elektrodinamométer működésére vonatkozott. E mérőműszer ebben az időben már ismeretes volt, úgyszintén az elektrodinamométer azon elmélete, amely sztatikai, stacionárius viszonyokra vonatkozik. Azonban teljesen ismeretlen volt oly elmélet, mely az eszköz mozgásállapotára vonatkozik, tehát az eszköz tulajdonképeni mechanikája. Fröhlich az indukció általános differenciál egyenleteit alkalmazva és azokat megoldva kifejtette az elektrodinamométer általános elméletét. A nagy munkát, amely magyar és német nyelven jelent meg, a Magyar Tudományos Akadémia, mint fentebb említettük, 1887-ben a Bésán-díjjal koszorúzta.

De nemcsak elméletileg foglalkozott e kérdéssel, hanem ennek technikai részével is, amennyiben szerkesztett is ily műszert, az ú. n. gömbalakú elektrodinamométert.

Az elektrodinamométerek redukciós tényezője általánosságban elméleti úton nehezen határozható meg, minek folytán e műszerek relatív készülékek s rendesen empirikus skálával vannak ellátva. Fröhlich oly elektrodinamométert óhajtott megszerkeszteni, amelynek redukciós faktora lehetőleg egyszerű és az eszköz méreteiből könnyen kiszámítható. A szerkesztéshez Maxwell ama elméleti meghatározását használta fel, hogy egy gömbfelületet befedő végtelen nagyszámú, egyenlő távolságban levő, egyenlő erősségű és irányú áram a gömb belsejében homogén mágneses erőteret létesít. Az elektrodinamométer álló tekercsét eme feltételeknek megfelelően gömbfelületekre csévelte, miáltal elérte azt, hogy e tekercs belsejében lógó második tekercsre homogén mágneses erőteret forgatónyomatéka működött. A készülék redukciós tényezőjét levette és az eszköz méreteinek explicit függvényeként fejezte ki. Az általa szerkesztett gömbalakú elektrodinamométert a Pázmány Péter-Tudományegyetem kísérleti fizikai intézete őrzi. Fröhlich elektrodinamométere nem terjedt el a gyakorlatban, mert tekercselése bonyolult és csak kézi munkával végezhető.

E gömbalakú dinamométernek inkább elméleti jelentősége van, különösen azért, mert vele az áramerősség abszolút értékben meghatározható.

Ehhez a tárgykörhöz tartoznak Fröhlichnek az ellenállás abszolút meghatározására vonatkozó vizsgálatai is. Éles elméleti megfontolásokkal kimutatta, hogy az ellenállás abszolút meghatározására felhasználhatók az indukáló és az indukált áramok között fellépő dinamometrikus hatások, ha azokat alkalmas módon kombináljuk. Erre a célra az elektrodinamométer használható fel legjobban, még pedig Fröhlich szerint a következő módon. Az elektrodinamométer mozgó tekercsét rövidre zárjuk, az álló tekercset pedig egy állandó elektromotoros erejű áramforráshoz kapcsoljuk. Az áramzáraskor előálló indukció a mozgó tekercset alapállásából kilöki, minek folytán a tekercs lengésbe jön. Mikor e lengő tekercs visszatérve, alapállásán átha-

lad, az álló tekercshez kapcsolt áramforrást söntöléssel ki-kapcsoljuk. A megszakításkor keletkező indukció növeli a lengő tekercs sebességét. E lökést követő első kiütés, mint azt Fröhlich kimutatta, egyszerű vonatkozásban van a mozgó tekercs ellenállásával, úgy hogy ez az ellenállás az eszköz adatainak és az említett kiütésnek ismeretével abszolút értékben meghatározható.

Ebben a módszerben Fröhlich az elektrodinamométer két tekercsében az áram zárásakor és megszakításakor fellépő indukció dinamometrikus hatását használta fel az abszolút ellenállás meghatározására.

Fröhlichnek e módszere méltó módon csatlakozik azokhoz a módszerekhez, amelyeket nagynevű tudósok, Kirchhoff, Rowland, Weber és Lorenz más elgondolások szerint alkalmaztak az abszolút ellenállás megállapítására.

Ehhez a tárgykörhöz tartoznak Fröhlichnek ama vizsgálatai is, amelyek vezetőknek mágneses erőterben való lengéseire vonatkoznak.

Mágneses erőterben lengő vezetőben tudvalevően indukált áram keletkezik, mely a Lenz-szabály szerint visszahat a lengésekre. A vezető lengésideje más a mágneses erőterben, mint akkor, ha mágneses erőter nincs jelen.

Fröhlich megvizsgálta a lengésidő változását és ahhoz az eredményhez jutott, hogy a vezető lengés adataiból, mint a lengésidőből, a csillapodási tényezőből a homogén mágneses erőter erőssége, ha pedig a mágneses erőter intenzitása adott, akkor a vezető abszolút ellenállása megállapítható.

Ez elméleti dolgozat ugyancsak új módszert ad az abszolút ellenállás mérésére.

Ugyancsak nagyjelentőségűek Fröhlichnek ama vizsgálatai is, amelyek tekercsek indukciós együtthatóinak kiszámítására vonatkoznak. De itt sem állapodott meg az elméleti eredményeknél, hanem gondosan megszerkesztett gyűrűalakú indukciós mértékeket készített, amelyeknek indukciós együtthatóit az általa levezetett formulákkal a tekercsek méréteiből kiszámította. Ez etalonok, amelyeket ugyancsak az egyetemi kísérleti fizikai intézet őriz, induk-

ciós együtthatók relatív meghatározására jól felhasználhatók.

Fröhlichnek itt ismertetett dolgozatai szorosan beilleszkednek abba a kutatási körbe, amely annak idején az érdeklődés előterében állott. Több új módszert nyújtott az abszolút elektromos adatok meghatározására és ezzel nagyban hozzájárult a mérőmódszerek kiépítéséhez.

Bár Fröhlich a felsorolt elektromos problémákkal behatóan foglalkozott, mégsem ezek, hanem a fényjelenségek, különösen az elhajlított fény polárizációs viszonyainak megvizsgálása volt az a munkakör, amely egész tudományos működése alatt legjobban volt a szívéhez növe. Alig 23 éves volt, amikor e kérdéssel foglalkozó első dolgozata megjelent és kevéssel halála előtt, 75 éves korában közzétett utolsó munkájában is még mindig e tárgykörrel foglalkozott. Több mint félszázados tudományos működése alatt, ha időnként más probléma kötötte is le érdeklődését, az csak átmeneti volt, mert rövidesen ismét kedvenc vizsgálataihoz tért vissza.

A fényelhajlás egyike azoknak a fizikai jelenségeknek, amelyeknek a fizika modern elméleti kialakulása leg többet köszönhet. Amikor Bunsen és Kirchhoff a spektrálanalízis felfedezésével megállapították azt, hogy a fényforrás színeképe jellemző a fényforrásban izzó gőzök anyagi minőségére, intenzív vizsgálatok indultak meg a színeképvonalak és azok törvényszerűségeinek megállapítása céljából, mert sejthető volt, hogy a színeképvonalak az anyag szerkezetére vonatkozólag is felvilágosítást nyújthatnak. Ez irányú kísérleti vizsgálatokban a fényelhajlásnak igen fontos szerepe jutott. A fényelhajláson alapuló spektroszkópok, mint az optikai rácsok lehetővé tették a színeképvonalak hullámhosszának bámulatos pontos meghatározását és ezzel a színeképvonalak törvényszerűségeinek felismerését és a vonalak finom szerkezetének megállapítását. Ugyancsak az elhajlás jelensége nyert alkalmazást a mágneses és elektromos erőternek a fényemisszióra való befolyásának felismerésében, a Röntgen-sugárzás természetének és a kristályok szerkezetének megállapításában, újab-

ban pedig az anyaghullámok létezéseinek kimutatásában is; számos oly fizikai tény felismerésében, amelyek a modern elméletek kialakulására vezettek.

A fényelhajlási jelenségek kötötték le Fröhlich érdeklődését is. Vizsgálataiban azonban nem a fent vázolt irányt követte, hanem azt kutatta, milyen az elhajlított fény polározási állapota?

Ha optikai rácstra (keresztrácsra), vagy ultramikroszkopikus kicsiny részecskékkel, pl. finom koromréteggel bevont üveglap felületére fény esik, akkor, mint ismeretes, a fény elhajlást szenved: úgy a beeső fény közegében, mint a megtört fény közegében az üvegfelületen elhajlított (szétszórt) fény terjed tovább. Fröhlich azt vizsgálta meg, milyenek az e térben elhajlított, illetve szétszórt fény polározási viszonyai?

E kérdéssel már Fröhlich előtt is többen foglalkoztak, de e vizsgálatok csakis bizonyos speciális esetekben állapítottak meg tájékoztató eredményeket. Csakis Fröhlichnek több évtizeden át végzett rendszeres és fáradságos észlelései adtak teljes képet az elhajlított fény polározási állapotáról.

Fröhlich a merőleges beeséstől a súrlódó beesésig különböző beesési szög alatt és mindenik esetben különböző azimuthban poláros beeső fény esetében vizsgálta meg a térbelileg elhajlított fény polározási állapotát. Ha meggondoljuk azt, hogy Fröhlichnek minden egyes esetben a legkülönbözőbb irányban elhajlított fény polározási állapotát kellett megvizsgálnia, hogy a térbelileg elhajlított sugarak polározási viszonyait megállapítsa, fogalmat alkothatunk arról a nagy munkáról, amelyet neki végeznie kellett. E vizsgálatai során több fajta polározási rendszert állapított meg, amelyek más beesési szöghöz és másként poláros beeső fény esetére érvényesek. Meghatározta azt is, hogy a beesési szög és a beeső fény polározási azimuthjának változtatásával a polározási rendszer miképp változik meg és hogyan megy át az egyik rendszer a másikba. A Fröhlich-féle észlelések birtokában azonnal megtudjuk mondani, hogy adott szög alatt beeső és adott azimuthban poláros

beeső fényhez minő polározási rendszer tartozik. Nem lehet célom az, hogy e rendszereket részletesen ismertesse, csupán a legegyszerűbb polározási rendszert óhajtom bemutatni.

Ez akkor áll elő, ha a fény a polározási szög alatt esik az elhajlító felületre és a beesés síkjára merőlegesen polározott. Ez esetben, mint ismeretes, közönségesen visszavert fény nincs, azaz a visszaverődés irányában a fény erőssége zérus, amit Fröhlich úgy fejezett ki, hogy a közönségesen visszavert fény sötét. A visszaverődve *elhajlított* sugarak intenzitása azonban nem zérus. Fröhlich megállapította, hogy az elhajlított sugarak polározási irányai a közönségesen visszavert, előbb említett sötét sugár körül rajzolt kör érintői. E polározási elrendezést Fröhlich cirkumpoláris polározásnak nevezte el.

Ha a beesés szögét változatlanul tartva a beeső fény polározási síkját a beesés síkjára merőleges állásából elforgatjuk, akkor az előbb említett sötét sugár a beesés síkjából kilép és oldalt tolódik el még pedig a beesés síkjától annál nagyobb szöggel, minél jobban forgatjuk el a beeső fény polározási síkját. A visszaverődve elhajlított sugarak az új sötét sugár körül továbbra is cirkumpoláris rendszert alkotnak, azonban aszimmetrikusat. A beeső fény polározási síkjának további elforgatásával a cirkumpoláris elrendeződés mind jobban és jobban aszimmetrikusabbá válik, eleinte ugyan még teljes marad, de később parciálissá lesz, azaz a polározási irányok a sötét sugár körül már nem alkotnak teljes kört.

Az itt részletezett polározási rendszerek arra az esetre vonatkoznak, ha a fény a polározás szöge előtt esik az elhajlító felületre.

Fröhlich hasonló módon megvizsgálta a polározási viszonyokat különböző beesés-szög és különböző polározási azimuth esetén, még pedig úgy a visszaverődve, mint a megtörve elhajlított fényre nézve. A polározási rendszerek ez esetekben jelentékenyen bonyolultabbak az előzőeknél. E polározási rendszerek ismertetésébe nem bocsátkozom, elégségesnek tartom, ha ezekre hivatkozva megemlítem, hogy:

rendszeres vizsgálatával teljesen megoldotta az elhajlított fény polározási állapotának kísérleti kérdéseit.

Fröhlichnek az elhajlított fény polározási állapotára vonatkozó vizsgálatai vezették őt a teljes fényvisszaverődés alkalmával az optikailag ritkább közegbe behatoló fény polározási állapotának meghatározására is.

Ismeretes, hogy a teljes visszaverődés alkalmával szabályosan megtört fény nem keletkezik. De a fényvisszaverődés és törés elméletéből következik, hogy ez esetben is fény hatol az optikailag ritkább közegbe, de a fény amplitudója, s ezzel erőssége a határsíktól távolodva exponenciálisan rohamosan csökken úgy, hogy a határsíktól már néhány fényhullámnyi távolságban a fény intenzitása elenyésző csekély. Az optikailag ritkább közegbe behatoló és a határsíkkal párhuzamosan tovaterjedő eme inhomogén amplitudóju fény jelenlétét többen óhajtották kimutatni kísérletileg (Quincke, Voigt). Fröhlichnek sikerült nemcsak megfigyelnie e fény jelenlétét, hanem egyszersmind meghatározni a fény polározási állapotát is.

Eljárása abban állott, hogy a teljes fényvisszaverődés alkalmával az optikailag ritkább közegbe behatolt fénnel finom koromrészecskéket gerjesztett és e koromrészecskéken elhajlított fény polározási állapotából a gerjesztő fény rezgésére következtetett.

E célból egy üvegfélgömb sík határfelületét koromréteggel vont be és az üvegből a beesés síkjára merőleges síkban polározott fényt ejtett a síkhataf felületre úgy, hogy a fény a felületről teljesen verődjék vissza. Ezzel elérte, hogy a teljes visszaverődéskor a levegőbe behatoló fény a határsíkon lévő koromrészecskéket gerjesztette, miáltal azok mint másodrendű gerjesztő centrumok a levegőbe minden irányban fényt bocsátottak ki. Fröhlich a szétszórt fény polározási állapotát meghatározva azt találta, hogy a különböző irányokba tovaterjedő fény ellipszisben poláros, még pedig e polározási állapotot előtűntető ellipszisek oly rendszert alkotnak, melynek ellipszisei a koromrészecskék helyén végbemenő oly ellipsziszszerű rezgésnek vetületei, mely a beesés síkjában megy

végbe. Az így megállapított ellipszis a másodrendű gerjesztő centrumok fényrezgése, amelyből a szétszórt fény keletkezett. Mivel pedig a gerjesztést a levegőbe behatoló fény hozza létre, világos, hogy a beesés síkjára merőlegesen polározott beeső fény esetében a teljes visszaverődés alkalmával a levegőbe behatoló és a határsíkkal párhuzamosan tovaterjedő inhomogén amplitudóju fényhullám oly ellipszisben poláros, melynek tengelyei a beesés síkjában fekszenek. Ezzel Fröhlich kimutatta, hogy a teljes visszaverődés alkalmával az optikailag ritkább közegbe fény hatol, továbbá, hogy e fénynek a fény tovaterjedési irányába eső, azaz longitudinális összetevője is van. Egerszersmind az előbb említett szétszórt fény polározási rendszeréből a behatoló fény polározási állapotát is pontosan megállapította.

Fröhlichnek a felsorolt vizsgálatai túlnyomó részben kísérletiek. Dolgozataiban főleg megfigyeléseit és empirikus következtetéseit közli. Különösen részletesen ismerteti az elhajlított fény polározási állapotának szisztematikáját és azokat a polározási rendszereket, amelyeket észlelései alapján sikerült megállapítania.

De elméletileg is foglalkozott e kérdésekkel. E vizsgálatai azonban csak részlegesek és csakis speciális elhajlási esetekre vonatkoznak. Elméleti fejtegetéseiben konzervatív, nem használja fel a fizika újabb elméleti eredményeit. Pedig, ha azt a nagy és értékes munkát, amellyel az elhajlított fény polározásának kísérleti tényeit megállapította, az újabb fényelméletek eredményeinek figyelembevételével egy általános elmélettel betetőzte volna, vizsgálatai szélesebb körben terjedtek volna el, és kétségtelenül fontos alkalmazást nyerhettek volna az újabb vizsgálatokban, így a fluoreszcencia modern problémáinak megoldásában is.

Fröhlich nemcsak önálló kutatásokkal foglalkozott, hanem ismeretterjesztő munkákat is írt. Ezek közül különösen ki kell emelnem Kinematikáját, Dynamikáját és a hozzájuk tartozó Matematikai Repertoriumot. Ezek lettek volna *Az elméleti fizika kézikönyve* címmel tervezett könyv-

sorozatának három első kötete. Bár e tervbe vett nagy munka csonka maradt és annak — sajnos — csakis három első kötete jelent meg, mégis Fröhlich nagy szolgálatot tett a hazai felső oktatásnak, mert Kinematikája és Dynamikája hosszú ideig az egyedüli magyar könyvek voltak, amelyekből a hallgatók a mechanika törvényeit, a mechanika alapelveit, általában az anyagi pont mechanikáját tanulhatták.

Fröhlich Izidor több mint félszázadon át volt a hazai fizikai tudomány egyik vezető egyénisége. Munkássága, vagy legalább is annak nagyobb része csonkítatlan hazánk dicső korszakára, a nagy szellemi és gazdasági fejlődés idejére esett. Ebben a haladásban ő is tevékenyen kivette részét. Mindannyian hálás kegyelettel gondolunk eredményes munkásságára, amellyel nagy szolgálatot tett hazánknak. Mi, akadémikusok pedig különösen hálával emlékszünk reá, mert nemcsak Akadémiánk tudományos életében vett tevékenyen részt, hanem mint osztálytitkár és igazgatósági tag, az Akadémia ügyeinek vezetésében is.

Az emlékezés lelki életünk egy becses tulajdonsága, mely annál tevékenyebb, minél jobban távolodunk el a multtól. A visszaemlékezés a szép és boldog multra, nemes egyéniségekre és cselekedeteikre tesz értékké és derűssé életéveink múltó, egyhangú napjait.

Legyen Fröhlich Izidor áldott emléke nekünk, idősebbeknek ily boldog visszaemlékezés a multra, kötelességtudó munkás élete a fiatalabb nemzedék részére pedig példaadás és jövőre való buzdítás.

Irodalmi munkássága.

- A polarizatio-szög és törésmutató viszonyai magnetikus és diamagnetikus átlátszó közegeknél.* Doktori értekezés, 1875.
- Észrevételek Maxwell elektromagnetikus fényelméletéhez.* Műegy. Lapok, 1876. 8. füzet.
- Bemerkungen zu »Maxwell's« elektromagnetischer Lichttheorie.* Ann. d. Physik u. Chem. Bd. 160. 1876.
- Az elhajlított fény polarizációja.* Műegy. Lapok, 1876. 10. füz.
- Die Polarisation des gebeugten Lichtes.* Ann. d. Phys. u. Chem. Neue Folge Bd. 1. 1877.
- A Gramme-féle dynamo-electrikus gép elméletéhez.* Műegy. Lapok, 12. és 16. füz. 1877.
- Különnemű fényrezgések összetétele.* Műegy. Lapok, 1877. 15. füz.
- Az erély megmaradása elvének bevezetése a diffractio elméletébe.* Műegy. Lapok, 18. füz. 1877.
- Einführung des Princips der Erhaltung der Energie in die Theorie der Diffraction.* Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. III. 3. és Bd. IV. 6. 1877.
- Néhány határozott egészletről a diffractio elméletében.* Műegy. Lapok, 1877. 20. füz.
- Az elhajlított fény intenzitásának kísérleti megvizsgálása.* Műegy. Lapok, 1878. 22. füz.
- Experimentaluntersuchungen über die Intensität des gebeugten Lichtes.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. III, 4. 1878.
- Egy új tétel a diffractio elméletében és annak alkalmazása.* Műegy. Lapok, 1878. 27. füz.
- Ein neuer Satz in der Theorie der Diffraction und dessen Anwendung.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. III. 9. 1878.
- A new Proposition in the Theory of Diffraction and its Application.* Philosoph. Magaz. and Journ. of Science. 1879.
- Die Bedeutung des Princips der Erhaltung der Energie in der Diffractionstheorie.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 6, 1879.

- Berichtigung zu der Abhandlung: Über die Bedeutung des Principis von der Erhaltung der Energie in der Diffractionstheorie.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 8. 1879.
- Das kugelförmige Electrodynamometer.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 8. 1879.
- Das kugelförmige Electrodynamometer. Ph. Carl's Repertorium f. Experimental-Physik für Physikalische Technik, Mathem. u. Astronomische Istrumentenkunde.* Bd. 15. 1879.
- Az állandó elektromos áramlások elméletéhez.* Akadémiai székfoglaló. Ért. a math. tudományok köréből. 7. köt. 20. sz. 1880.
- Bemerkungen zu den elektrodynamischen Grundgesetzen von Clausius, Riemann u. Weber.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 9. 1880.
- Clausius' Gesetz und die Bewegung der Erde im Raume.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 12. 1881.
- A fény új módosulása szűkítő fémrácsokról való visszaverődése által.* M. Tud. Akad. Értesítője. 1881.
- Neue Modification des Lichtes durch Reflexion an engen Metallgittern.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 13. 1881.
- Az elhajlított fény intenzitásának vizsgálata.* Ért. a math. tud. köréből. 9. köt. 12. sz. 1882.
- Experimentaluntersuchungen über die Intensität des gebeugten Lichtes II.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. N. F. Bd. 15. 1882.
- Indítvány Magyarországon teendő elektromos mérések érdekében.* Term. Tud. Közlöny, 15. 1883.
- A magyar korona területén megfigyelt elektromos földáramokról.* Math. és Term. Tud. Értesítő II. kötet. 1883.
- Einjährige Terminbeobachtungen der Erdströme im ung. Telegraphennetze.* 1883.
- Über die Bestimmung des Ohms auf dynamometrischem Wege.* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. Bd. 19. 1883.
- Az elektromos absolut ellenállás egységének dynamometrikus úton való meghatározásáról.* Math. és Termtud. Ért. I. 1883.
- Über die Bestimmung des Ohms auf dynamometrischem Wege. Notiz zur Berechnung des Potentials von Rollen..* Wied. Ann. d. Phys. u. Chem. Bd. 22. 1884.
- Kritisches zur Theorie der Polarisation des gebeugten Lichtes.* Ann. d. Phys. u. Chem. Bd. 22. 1884.
- Kritikai megjegyzések az elhajlított fény polározása elméletéhez.* Math. és Termtud. Ért. II.

- Zur Integration der Differentialgleichungen der electrodynamischen Induction.* Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. 1889.
- Zárt elektromos vezetők lengése homogén mágnesi térben.* Math. Termtud. Értesítő 7. köt.
- Schwingungen geschlossener Leiter im homogenen magnetischen Raume.* Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. Bd. 7. 1889.
- Wechselseitige Anziehungen u. Abstossungen gleichzeitig schwingender Elementarmagnete.* Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. Bd. 9. 1891.
- Együttessen lengő elemi mágnesek kölcsönös vonzásai és tasztításai.* Math. és Termtud. Ért. 11. köt. 1891.
- Az energia mozgása az elektromágnesi térben.* Math. Phys. Lapok. 1892.
- A Laplace egyenlet egyik tulajdonságáról.* Math. Phys. Lap. I. 1892.
- Poincaré: Théorie mathématique de la lumière.* Ismertetés. Math. és Phys. Lapok. I. köt. 1892.
- Czogler: Fizikai Egységek.* Ismertetés. Math. és Phys. Lapok. I. 1892.
- Helmholtz: Ueber die Erhaltung der Kraft.* Ismertetés. Math. és Phys. Lapok. 1892.
- Gauss: Allgemeine Lehrsätze in Beziehung auf die im verkehrten Verhältnisse des Quadrates der Entfernung wirkenden Anziehungs- und Abstossungskräfte.* Ismertetés. Math. és Phys. Lapok. 1892.
- Kirchhoff sűrűlódási egyenleteinek physikai értelmezése.* Math. és Phys. Lapok, II. 1893.
- Miért esik mindig talpára a macska?* Előad. Math. és Phys. Lapok. IV. 1895.
- Az 1896. évi június hó 15., 16., 17. napján Glasgowban Lord Kelvin (Sir William Thomson) tiszteletére rendezett ünnepélyről.* Math. és Phys. Lapok. VI. 1896.
- Az elméleti physika kézikönyve. Bevezető rész. Mathematikai repertorium physikusok számára.* 208 old. Magy. Tud. Akad. kiadása. 1890.
- Az elméleti physika kézikönyve. Első kötet: Kinematika vagy a mozgás tana.* 645 old. Magy. Tud. Akad. kiadása. 1892.
- Az elméleti physika kézikönyve. Második kötet. Dynamika első része: Alapfogalmak és az anyagi pont dynamikája.* 613 old. Magy. Tud. Akad. kiadása. 1896.
- Notiz über den Wärmeausdehnungcoefficienten des weissen Marmors aus Carrara.* Ann. der Phys. u. Chem. N. F. Bd. 61. 1897.

- Ringförmiges Inductionsnormale.* Ann. der Phys. u. Chem. N. F. Bd. 63. 1897.
- Gyűrűalakú indukció mérték.* Math. és Termtud. Ért. 1897. 15. kötet.
- Beszéd az 1899—1900. egyetemi tanévnek ünnepélyes megnyitásakor.* (Dékáni beszéd az egyetemi ifjúsághoz.) 1899.
- Heller Ágost emlékezete.* A M. Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd 12. kötete. 2. sz.
- Üvegrácsokról visszaverődve elhajlított fény polározás viszonyai.* Math. és Termtud. Ért. 22. köt. 4. füz. 1904.
- Az elhajlított fény polározásának új törvényszerűségei.* Math. Termtud. Ért. 24. kötet. 1906.
- Allgemeine Geltung des Gesetzes der Zirkumaxialen Polarisation in optisch gleichmässigen Mitteln.* Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. Bd. 25. 1907.
- Polarisation des von Glasgittern gebeugten Lichtes.* 438 oldalas könyv. Teubner kiadása. 1907.
- A cirkumaxiális polározás törvényének általános érvényessége egyenletes fénytörési közegek belsejében.* Math. és Termtud. Ért. 27. köt. 1909.
- Emlékbeszéd Sir William Thomson, Lord Kelvin k. tag fölött.* A M. Tud. Akad. elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszéd 14. köt. 2.
- Thomson William (Lord Kelvin).* Term. Tud. Közlöny 482. füzet.
- Az elhajlított fény polárossági állapotának újabb nevezetes törvényszerűségei.* Math. és Termtud. Ért. 30. köt. 1912.
- Székhjogtuló rektori beszéd a budapesti kir. magy. Tudományegyetem 1911—12. tanéve ünnepies megnyitásakor.* 1911.
- Rectori beszéd a budapesti kir. magy. Tudományegyetem újjáalakításának CXXXII. évfordulója alkalmából.* 1912.
- Rectori beszámoló beszéd.* 1912. évi szeptember 17-én.
- Jelentés a londoni Royal Society alapításának 250-ik évfordulójáról.* Akadémiai Értesítő, 1912.
- Különböző törésű, átlátszó két közeg válaszfelülete közelségében levő fénylő pontok elméletéhez.* Math. és Termtud. Ért. 34. kötet. 1916.
- A teljes fényvisszaverődésnél megtört sugár polározása állapotának vizsgálata.* 35. köt. 1917.
- Poláros, párhuzamos fényű sugár nyalábnak optikai lencsével való átalakítása köralapú sugárkúppá.* Math. és Termtud. Ért. 38. kötet. 1921.
- Umwandlung eines parallelen, linearpolarisierten Strahlenbündels mittels optischer Linse in einen kreisförmigen Strahlenkegel.* Math. és Termtud. Ért. 38. kötetében megjelent dolgozatnak német kivonata.

A physikai optika egy viszonyossági tételéről. Math. és Term.-tud. Ért. 36. kötet. 1918.

Ein Reziprozitätssatz in der physikalischen Optik. A Math. és Termtud. Ért. 36. kötetében megjelent dolgozat német kivonata.

Vizsgálatok igen vékony rétegben porlasztva kormozott üvegfelületekről szétterülő fény sugarak polározásáról. Magy. Tud. Akad. kiadása. 1928.

Untersuchungen über dem Polarisationszustand zerstreuter Lichtstrahlen die von einer in sehr dünner Schicht zerstäubt berussten Glasebene dispergieren. Math. u. Naturwiss. Berichte aus Ungarn. 1928.

REIGN OF KING CHARLES THE FIRST

BY JOHN BURNET

IN TWO VOLUMES

LONDON

Printed by J. Sturges, at the

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXII. KÖTET. — 16. SZÁM

TAKÁTS SÁNDOR

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

NAGY MIKLÓS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1936. ÉVI FEBRUÁR HÓ 24-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937

TAKÁTS SÁNDOR

R. TAG

EMLÉKEZETE

ÍRTA

NAGY MIKLÓS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1936. ÉVI FEBRUÁR HÓ 24-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1937

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TAKÁTS SÁNDOR.

Mint minden élő szervezetnek, a nemzeteknek is megvan a maguk belső élettörvénye, melyet nagyjából készen hoznak magukkal akkor, mikor a történelem színpadára lépnek. Ezer év alig módosít rajta valamit s egy nemzet fennmaradásának, boldogulásának vagy süllyedésének, fölemelkedésének vagy elbukásának éppen az a titka, hogy mennyire tudja a folyton változó külső körülmények között is követni élettörvényének parancsszavát.

A nemzet élettörvénye határozza meg a nemzet egyéniségét, lelkét, amely viszont az illető nemzet politikai szervezőképességeiben, állami, katonai, társadalmi és gazdasági berendezkedésében, továbbá vallási és erkölcsi felfogásában, szellemi és művészi alkotásaiban, irodalmában, jogrendszerében, szokásaiban és mindennapi életében jut kifejezésre az átöröklött tulajdonságoknak és tehetségeknek tudatos, de még inkább a tudat alatt ható erejével.

A nemzeti léleknek e sokoldalú nyilatkozásaival a szaktudományok egész sora foglalkozik. Valamennyit együtt összefoglalni a történetírás van hivatva, amely épp e hivatásánál fogva válik egy nemzet szellemi és erkölcsi kincstárává, maguk az Isten kegyelméből való történetírók pedig nemzetük oktatóivá, nevelőivé, kik nemcsak összegyűjtik a leltűnt korokra vonatkozó anyagot, hanem a nemzet fejlődése, virágzása vagy hanyatlása okainak, egyszóval élettörvényének kutatásával és megállapításával önkéntelenül feleletet adnak a nemzeti lét legfontosabb problémáira is, mintegy a multon keresztül világítják meg a jelenben a jövőt.

1. Gyermekkora. Középiskolai és egyetemi tanulmányai. Belépése a kegyes tanítórendbe.

Ilyen, Isten kegyelméből való történetírónk Takáts Sándor.

1860. december 7-én született Komáromban, abban a nagymultú városban, melynek minden köve magyar szenvedésről és dicsőségről beszél¹ és amelyben több magyar író² bölcsője ringott, mint az összehasonlíthatatlanul nagyobb Budapesten. Édesatyja fakeskedő volt. Jómódú, tősgyökeres komáromi ember, aki gondos nevelésben részesítette fiát. Még hatéves korában beíratta a helybeli katolikus elemi iskolába, melyben hat osztályt járt. Szülővárosában végezte a bencésrendi algimnáziumban a középiskola alsó négy osztályát.³ Ez időben még közepes tanuló volt. Évtizedekkel utóbb nem egyszer emlegette nagybátyjának hozzá intézett szavait: «Fiam, semmi se lesz belőled!» — Csendes, otthonülő gyermek volt, aki legjobban galambjai között érezte magát.

1876 őszén az V-ik osztályba, a pozsonyi kir. kat. főgimnáziumba iratkozott be, ahol 1880 júniusában letette az érettségi vizsgát is. Itt, a szülői háztól távol, élte igazi diákéveit, kivéven részét társainak csínytevéseiből is. Rendkívül ügyesen bánt a lombfűrésszel. Mint pozsonyi diák, munkájáért jutalmakat nyert, sőt az 1879-ben altábornagyként Pozsonyba helyezett János Szalvátor főherceg — a későbbi Orth János — 10 aranyat fizetett egy pompásan faragott állványáért. Tanárai közül legszívesebben Kolmár Józsefről beszélt, a melegszívű tanárról és jótollú íróról, egykor a pápai főiskolán Petőfi és Jókai iskolatársáról. Ugyancsak itt nyilatkozott először a szabad természet iránt való rajongása. Különösen a környékbeli szép kirándulóhelyek és a Duna partja vonzották.⁴ Szeretett fürdeni is s kitűnő úszó

¹ Gyönyörű szavakkal ír róla Takáts: *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* című művében. 9. és köv. l.

² L. felsorolásukat i. m. 12. l., 5. jzt.

³ Az iskola külsejét leírja Takáts i. m. 13. l.

⁴ Még ötven évvel utóbb is így emlékszik meg e helyről: «A régi Magyarországnak egyik legszebb parkja volt ez a pozsonyi liget.

lévén, egy alkalommal egy kis diákot ki is mentett a Dunából. Ez időben már kezdett kibontakozni tehetsége. Kedvelt tárgya a természetrajz, főleg a növénytan volt. A természet és a virágok szeretete megmaradt ugyan egész életén át, de a kristályok tana elvette kedvét ettől a szaktól és így iratkozott be 1880 őszén a budapesti egyetemen a magyar-, latin- és történelem-szakokra.

Megihlette őt szülővárosa¹ s követésre méltó példakul láttá maga előtt annak nagy fiait: Simai Kristófot (1742—1833), a lelkes piarista szótár- és színműíró, Benyák Bernátot (1745—1829), az izzó magyarlelkű piarista tanárt, Kultsár Istvánt (1760—1828), az első nagyobb magyar újság szerkesztőjét, a magyar nyelv és színészet egyik érdemes munkását, ifj. Péczely Józsefet (1789—1849), a jeles tanárt (kinek édesatyja, a gömöri születésű id. Péczeli József, Komáromnak híres tudós papja s a *Mindenes Gyűjtemény* című első tudományos folyóiratunk szerkesztője volt), Tóth Lőrincet (1825—1901), a kitűnő jogtudományi és szépíró, Jókai Mórt (1825—1904), a halhatatlan regényíró, id. Szinnyei Józsefet (1830—1913), a hangyaszorgalmú bibliográfust és Beöthy Zsoltot (1848—1922), a magyar irodalomtörténet-írás és az esztétika mesterét, kiknek munkássága, emléke és részben barátsága szárnyakat adott az ő dús szellemi kincsekkel megáldott lelkének is.

Tanárai közül Gyulai Pál és Salamon Ferenc voltak rá legnagyobb hatással, akik tehetségét fölismerve, még egyetemi hallgató korában pártfogásuk alá vették s szerető gond-

---

mely a Duna jobbpartján terül el. Úgy félszázaddal ezelőtt, mint gimnáziumi tanulók sok vidám órát töltöttünk a pozsonyi pompás ligetben. Itt, a Dunántúl e legszebb parkjában ismerkedtünk meg a ritka virágok és fák nevével. Itt, a Duna partján, csodáltuk azokat az óriási nyárfákat, melyeknek törzsét nyolcan is alig bírtuk átfogni.» *Magyar küzdelmek*, 451. l.

¹ Benyák Bernátról írja: «Már gyermekkorában szemlélhette a rómaiak régi sáncait és rombadőlt erődítményeit, szemei előtt állottak a város összelövdözött házai... S vajjon volt-e Komáromban apa, ki térdein ülő gyermekeinek nem regélte el Szinán basa véres harcait a város utcáin, vagy a Rákóczi-fölkelés feledhetlen mozzanatait.» stb. i. m. 11. l.

dal egyengették tudományos munkássága számára az utat. Salamon 1885-ben első kis tanulmányából (*Komárom IV. Béla alatt*) meglátja benne a hivatott történetírót s e szavakkal fordul hozzá: «Öcsém, szép dolog a történetírás, de kánok stallum nélkül fabatkát sem ér!» Gyulai pedig egy évvel utóbb az Akadémia előtt is megdicsérte egyik dolgozatát. Most említett kis füzete elején írja a történetíró feladatáról e sorokat, melyekhez mint vezérelvhez élete végéig hű maradt: «Általánosan elismert követelménye a históriának, hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál és semmit se állítson, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat».

Közben, 1881 augusztus 27-én belépett a kegyes tanítórendbe s három éven keresztül Nyitrán szerzetesi és hittudományi tanulmányokat folytatván, 1884-ben visszatért az egyetemre, melynek további két esztendőn át volt hallgatója. Egyetemi évei alatt egy ideig a Kerepesi-úton (a mai Rákóczi-út) lakott két kedves földijével: Gál Gyulával (utóbb ügyvéd, takarékpénztári igazgató, egyik komáromi lap szerkesztője s az ottani református egyház főgondnoka) és Térffy Gyulával (kúriai tanácselnök, az igazságügyminisztérium törvényelőkészítő osztályának vezetője, kiváló jogi szakíró), akikkel sűríg tartó barátság fűzte össze.

A szerzetesi élet iránt ugyan nem érzett magában soha különösebb hajlandóságot, de mikor már tanári és doktori oklevéllel a zsebében megtudta, hogy több mint 300 tanárjelölt keres állást, egy barátjának tanácsára 1886 július 13-án letette a fogadalmat és mint fölszentelt pap ugyanazon év szeptember havában a nyitrai piarista gimnáziumban megkezdte tanári pályáját.

2. Tanári évei Nyitrán és Budapesten. Irodalom- és közoktatás-történeti munkássága.

Még egyetemi hallgató korában írta meg szülővárosa történetének egy fejezetét, mely 1885-ben a már említett *Komárom IV. Béla alatt* címmel Budapesten látott napvilágot. Ezt, a pályadíjat nyert első kis munkáját 1886-ban kö-

vette az előbb a *Komáromi Lapokban* folytatásokban közölt *Lapok egy kis város multjából* című műve (Komárom, Ziegler K. ny., 176. l.), melynek alapján megbízást kapott a várostól Komárom egész történetének megírására. Rengeteg adatot gyűjtött is hozzá, de összefoglaló feldolgozásukkal adós maradt. Nyitrai tanár korában adta ki szép életrajzzal (id.) Péczeli Józsefnek, Komárom kiváló református papjának (1750—1792), a magyar nyelv és művelődés tiszteletreméltó úttörőjének *Meséit* (Nemzeti Könyvtár XXXIX. sz. Budapest, 1887., VIII + 303 l.), mely még előfizetésben elfogyott s amelyért őt, a piarista tanárt, amint azt maga gyakran emlegette, a sárospataki ref. főiskola meghívta tanárának. Ott írta meg továbbá *A pedagógiai büntetések philosophiája* című hatalmas tanulmányát (Nyitra, Schempek Ede és Huszár István kny., 1888—1889., 225 l.), mely magyar nyelven ma is egyedülálló ilyenmű munka.

Nyitráról, ahol a jámbor házfőnök különben sem szerette túlságosan a világias felfogású, társaságot és tréfát kedvelő fiatal rendtársat, 1889-ben a budapesti főgimnáziumhoz helyezték át, melyben kilenc éven át tanított. Növendékei általában kedvelték őt,¹ ki kollégái közül választékos polgári öltözködéséről is könnyen megismerhető volt, egyszerű, közvetlen modoráért; bár tudott kemény szigorúsággal is fellépni. Egy gazdag, büszke, grófi család sarját, aki, mint a VIII. osztály rendes tanulója, egyik hittanóra alatt az emberi egyenlőségről szóló magyarázatát a katedrának félig hátat fordítva hallgatta, azzal az intelemmel kényszerítette a helyes viselkedésre, hogy ha nem ül rendesen, ki fogja dobni az osztályból.

Budapesti tanársága idején újabb nagyértékű művekkel és tanulmányokkal gazdagította főleg irodalom- és oktatástörténetünket, úgy is, mint *A Pallas nagy lexikona* egyik munkatársa. Egyik munkájában *Péteri Takáts Józsefnek*, Győr megye költő és író főjegyzőjének (1767—1821) emlékét újította fel (Budapest, 1890., 165 l.). Három következőben

¹ Temple Rezső ny. államtitkár, orsz. képviselő úr szíves közlése.

három tudós piaristának: a komáromi születésű Benyák Bernátnak (1745—1829), Lutter Nándornak (1820—1891) és Pállya Istvánnak (1740—1802, Budapest, 1894., 79 l.) életét és működését rajzolta meg. A *Benyák Bernát és a magyar oktatásügy* (Budapest, 1891., 242 l.) című munkája a legterjedelmesebb közölök. Nem csupán életrajz, hanem a XVIII. századbeli magyar közoktatásügynek széles alapon felépített története. Az I. fejezetben ódai lendületű szavakkal ír Komárom ezeréves szenvedéseivel és tragikus küzdelmekkel telt multjáról és Benyák gyermekeveiről, iskoláztatásáról. Itt olvasható ez a mondanása is: «Aki gyermekének nevelést adott, az mindent adott. A gazdagság, a pénz egy pillanat alatt megsemmisülhet . . ., de amit szívünkbe, elménkbe véstek, csak a halál ragadhatja el tőlünk» (12. l.). A II. fejezetben gyönyörűen méltatja azt a szép, hazafias munkásságot, melyet a XVIII. században a kegyes tanítórind iskolái végeztek. A többi fejezet Benyák tanári és irodalmi tevékenységének bőséges ismertetését foglalja magában.¹ (Az itt említett négy műve az intézet értesítőjében látott napvilágot, de a Lutter-életrajza kivételével önállóan is megjelent.) Már ez első műveiben nagy erővel nyilatkozik tudós felkészültsége és írói egyénisége. Jóformán minden betűjét levéltári kutatásai alapján veti papírosra. Az elfakult akták mintha megelevenednének előtte s szinte bámulatos, mennyi újrateremtő tehetséggel képes visszavarázsolni a régmúlt idők szellemét. Nem törekszik nagy összefoglalásokra, hanem részleteket ad, melyek új világosságot vetnek egyénekre és korokra. A történeti igazságot keresi s ezt bátran megírja még akkor is, ha másoknak nem tetszik. Tüzes magyar, kinek minden sorát emelkedett hazafias érzés hatja át. Ezért nincs benne felekezetiesség, sőt örömmel jegyzi fel az oly eseteket, melyek a katolikus és protestáns magyarság megértéséről, egymás iránt való szeretetéről szólnak (l. *Benyák* 42. l.). Nyelve színes, zamatos, tősgyökeres magyar. Könnyen, gyorsan, az olvasó érdeklődését állandóan

¹ Nyelvújító munkásságáról l. *Egy elfeledett nyelvújító* című cikket a *Magyar Nyelvőr* 1901. évfolyamában (421. és 471. l.).

lekötő modorban ír. Csupa oly vonás, mely a legszebb pályafutást ígéri a fiatal tudósnek.

A kegyes tanítórend főntebb megnevezett három kitűnő tagja életrajzához hangyaszigalommal folytatott forráskutatásai során tömérdek olyan anyagot talált és gyűjtött össze a rend budapesti levéltárából, az Országos Levéltárból, a Nemzeti Múzeum és a M. Tud. Akadémia kéziratrárból, a Szeged városi levéltárból, de különösen a Károlyi grófok családi levéltárából, amely más témakörökre is felhívta figyelmét. Így írta meg több, a nyelvújítás korával foglalkozó tanulmány mellett (*Részletek a nyelvújítási harc történetéből, A Mondolat és a Felelet hatása*,¹ *Irodalmi harcok* — megjelentek a *Katholikus Szemle* 1890., 1891. és 1892. évfolyamaiban, *A zörgős lantú pap: Kőszegi Fabchich József* — megjelent a *Magyar Szemle* 1892. évfolyamában) 1892-ben *Kelemen Didák és Károlyi Sándor* című 89 lapra terjedő dolgozatát, mely nagyrészt a Károlyi Sándor és neje: Barkóczy Krisztina, Klára lányuk és a Kelemen Didák levelezése alapján egészen új megvilágításba helyezi a szatmári békét megkötő volt kuruc generálist, mint melegszívű, lelkes magyar főurat s a bujdosó kurucok pártfogóját és kiássa a feledés pora alól Kelemen Didákot, a székely származású, szentéletű minorita rendfőnököt, korának egyik legjelesebb egyházi szónokát. (Megjelent u. o. 1892. évf.) Ugyancsak a Károlyi Sándor vallási buzgóságának emlékeként írja meg a *Magyar Klarissza-apácák volt pesti klastromának történetét* (megjelent u. o. 1894. évf. E két utóbbi dolgozatát kiadta még egyszer a *Régi magyar asszonyok* című kötetében is 1914-ben. 208—341. l.).

Az említett három életrajz készítése közben számos adat került keze ügyébe a budapesti piarista kollégiumról is. Eze-

¹ E tanulmányaival kapcsolatban, melyekben ismételtelen kemény kritikát írt Kazinczy irodalmi diktátori törekvéseiről, elfogultságáról, hiúságáról (*Kath. Szemle* 1890. évf., 534., 549. l., 1891. évf., 282. l.), szívesen elmondogatta, hogy ez időben találkozott egyszer Gyulai Pállal az utcán, aki már messziről fölemelte felé tréfásan a botját és rászólt imígyen: «Megálljon csak, ha még egyszer bántani merészeli Kazinczyt, majd adok én magának!»

ket összegyűjtve és további új kutatások anyagával — közte két nagy bécsi levéltár adataival — kiegészítve, csodálatos gyorsasággal — mint többször is elmondta — négy hét alatt megírta *A főváros alapította budapesti piarista kollégium története* című 443 lapra terjedő szép munkáját, mely az alapítás előzményeitől, 1717-től 1895-ig adja a főváros e méltán híres iskolájának külső és belső történetét (Budapest, 1895). E művéhez végzett kutatásai alkalmával ismerkedett meg a bécsi házi, udvari és állami levéltár akkori aligazgatójával, Károlyi Árpáddal, történetírásunknak ma is élő büszkeségével, aki páratlan tudásával és előzékenységgel vezette őt be a császárvárosnak magyar vonatkozású anyag tekintetében utólrétegtelenül gazdag levéltárába s akivel egész életére szóló, meleg barátságot kötött.

3. Kiküldetése Bécsbe. Gazdaságtörténeti munkássága. Tárcái. Nyelvészeti tanulmányai.

Károlyi szerény, tudós egyénisége, Bécs csodás gyűjteményei, a gondtalan világváros pezsgő élete és benne az ott élő vagy csak napokra odautazott magyar kiválóságoknak (miniszterek, politikusok, tudósok, művészek stb.) a nagy felkészültségéről és nyers tréfáiról szinte legendás híré, vendégszerető Thallóczy Lajos¹ körül kialakult baráti köre új világot tártak fel előtte, melyet nem tudott többé feledni. Valahányszor csak alkalma nyílt rá, a nyári szünidők alatt, de olykor évközben is, Bécsbe ment, ahol abbahagyva főleg a XVIII. századra vonatkozó irodalom- és oktatástörténeti munkásságát, egyre jobban elmélyedt levéltári kutatásai során a XVI. századbeli emlékekben. Ezúttal első helyen gazdaságtörténeti kérdések kötötték le figyelmét, de rendszeres és igen alapos búvárlásai közben kijegyezgetett mindent, amit érdekesnek talált.

Így gyűjtött és egyre növekvő anyagának feldolgozása sorrendjében megint szülőföldjének genius loci-ja vezette.

¹ Thallóczytól kapta a «Tyatya» becenevet is. Tyató török nyelven = íródeák.

Valamint első kis műve Komárom multjáról szólt, majd a piaristákról közreadott köteteiben is a komáromi születésű Benyák Bernátról írt először, úgy kezdi most gazdaságtörténeti tanulmányait *A komáromi vizahalászat a XVI. században* című dolgozatával (megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1897. évfolyamában), melyben jórészt a Thallóczy igazgatása alatt állott cs. és kir. közös pénzügyminisztérium (a volt udvari kamarai levéltár) levéltári anyaga és ebben is főleg I. Ferdinánd 1562-ben kiadott két rendelete, nemkülönben a komáromi vágrófok 1552—1584. évi jelentései alapján, de egyúttal a még élő komáromi halászok közt ősidők óta fennmaradt szokások és eszközök, úgyszintén a különböző dunai halfajták teljes ismeretével pompás képet ad az egykor látványosságul is szolgált vizahalászatokról s a halászok céhe mellett a nagyhírű szekeresek céhéről, fuvarjairól is.

Fölmerül itt az a kérdés, vajjon minő körülmények befolyása alatt szakadt el korábbi tanulmányaitól, melyek 10 év alatt széles körökben ismertté tették nevét. Erre nézve magaekeként nyilatkozik: «Thallóczy Lajos és színmagyar társaságának mindnyájunktól tisztelt és szeretett széniora: dr. Károlyi Árpád évek hosszú során át a hazai és a külföldi irodalom minden valamirevaló termékét megvitatták egymás közt... Láttam az ő ideális céljukat, átéreztem hivatásukat s követőjük lettem, mert a munkában ilyen férfiakat követni dicsőség! És reákeltem én is a dologra... Károlyi Árpád minden törekvő és munkás embert támogatván, engem is szeretettel fölkarolt... Európa egyik legkiválóbb levéltára az ő vezetése alatt állván, minden kitelhető módon megkönnyítette ott a munkámat. Szóval, mint a többi történetírónak, úgy nekem is gyámolom, tanácsadóm és buzdítóm volt» stb. (*Rajzok a török világból*, I. köt. Az Előszó VI—VII. l.)

Károlyi volt tehát első sorban az, kinek hatása alatt a XVI—XVII. század feltáratlan levéltári anyaga felé fordult figyelmével és akinek, mint a híres bécsi *Institut für Österreichische Geschichtsforschung* egykori kitűnő növendékének, a XVI. századbéli magyar történet nehéz, homályos részleteit remekbe készült munkákban feltáró tudósnek, akkor

már a M. Tud. Akadémia rendes tagjának és a legnagyobb bécsi levéltár aligazgatójának készséges kalauzolása mellett foghatott a kutatásokhoz. Az ő hatását láthatjuk abban is, hogy eltérőleg a levéltárakban bűvárkodó kortársaktól, nem pusztá adatokat, aktamásolatokat közöl, hanem kutatásainak eredményeit színes feldolgozásokban foglalja össze.

Pesten töltött tanári éveinek ez utolsó szakaszára esik életének egy, csak kevesektől ismert mozzanata, mikor kilépni készült a rendből, de hosszú tusakodás után, édesanyja kérésére, végre is bennmaradt.

1898-ban három újabb, értékes gazdaságtörténeti tanulmányt ad közre a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében*. Az elsőben a szakirodalom s a bécsi, valamint a magyar levéltárak adatai alapján a magyarországi dohányzás és dohánytermelés történetét írja meg a XVI. századtól a XVIII. század végéig. Erdélyben a törökök honosítják meg már igen korán, Magyarországon jóval később Németországból terjed el. Nagy pipás volt valamikor Apafi fejedelem és maga II. Rákóczi Ferenc fejedelem is. Károlyi Sándor már észrevette a dohánytermelés fontosságát; nagy memorandumban sürgette föllendítését, sőt Szatmár megyében dohánygyárat is szeretett volna létesíttetni. A dohánymonopólium bevezetésére I. Lipót adott először felhatalmazást. (Ez a munkája különnyomatban is megjelent, Budapest, 1898., 53 l.)

Második tanulmányában *Komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században* címmel kereskedelemtörténetünkhöz szolgálatat gazdag adatokat főleg a közös pénzügyi levéltár anyaga alapján. A harmadikban pedig Károlyi Antal grófnak, a Mária Terézia által Szatmár és Szabolcs megyékbe kinevezett királyi biztosnak a malomgátaktól és a halászhók zsallóitól folyásában lépten-nyomon akadályozott Szamos medrét megtisztító és szabályozó munkásságát ismerteti. Egyidejűleg *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen* című sorozat számára (XV. kötet: *Felsőmagyarország*, I. rész) a szülőföld szeretetétől áthatott történeti, föld- és néprajzi összefoglalást írt *Komárom és vidékéről*.

Ez az év (1898) nagy változást hozott életében. A magyar és osztrák kormány közt a bécsi volt udvari kamarai levéltár

anyagának szétválasztására létrejött megegyezés alapján a magyar rész kiválogatására megfelelő magyar szakférfiú kiküldése vált szükségessé. Az Országos Levéltár akkori vezetője, Pauler Gyula főlevéltárnok, a kitűnő Tagányi Károly levéltárnoknak, a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* egyik szerkesztőjének javaslatára báró Bánffy Dezső miniszterelnöknek Takáts Sándort ajánlotta, aki budapesti tanárságának kilenc éve alatt nagyarányú levéltári kutatásaival és tudományos munkásságával erre a bizalomra mindenkép rá is szolgált. Így került Takáts a magyar kormány megbízásából, a rend hozzájárulásával Bécsbe, ahol öt éven át dolgozott a magyar anyag kiválogatásán, ami azt jelentette, hogy nemcsak jegyzékbe foglalta a kiválogatott iratokat, hanem hihetetlen munkabírással rengeteg kivonatot, jegyzetet is készített a maga részére.

Ezek alapján még éveken át (1899—1905) folytatta túlnyomólag gazdaságtörténeti vonatkozású munkásságát. Úgyiszlóván százával közölt a volt udvari kamarai levéltár Hungarica-iból olykor csak néhány odavetett sorban, máskor meg ritka magyar zamatú, színes, eleven feldolgozásban igen becses gazdaság- és kisebb részben művészettörténeti adatokat a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1899—1905. és az *Archaeológiai Értesítő* 1900., 1902. és 1903. évfolyamaiban, úgyszintén elvéte a *Vasárnapi Ujságban*, de főleg a művelt középosztálynak akkor legolvasottabb napilapjában, a *Budapesti Hírlapban*, mely mellett megszakításokkal haláláig kitarított. Élénk tollal írt tárcáinak, melyek közül több *Az Ujság*, *Magyarság*, *Pesti Hírlap* hasábjain látott napvilágot, összegyűjtése és kiadása ma is hálás, fáradságot és költséget bőven jutalmazó feladat volna. Szinte bámulatos az a széles érdeklődési kör, melyre figyelme e rövidebb közleményei és tárcái szerint kiterjed. Alig van a gazdasági életnek olyan részlete, melyről ne volna följegyzése, mondanivalója, de legszívesebben mégis a magyar külkereskedelem, közlekedés, ipar és bányászat multjával foglalkozik. Legkorábbi adata 1528-ból, legújabb 1808-ból való.

Nagyobb tanulmányai közül az egyikben az Ecsedi-tó Leccapoló Társaság megbízásából az ecsedi láp XVIII. szá-

zadbeli lecsapolási kísérleteiről ad számot, hosszabb helyszíni tartózkodása alatt végzett megfigyelései alapján nagyszerű képet festve a lápok csodás növény- és állatvilágáról, a Kraszna folyó vizétől táplált láp növekedésének okairól, a derék Mezey Cirill mérnök és két Károlyi gróf: apa és fiú, Ferenc és Antal lelkes, buzgó, bár végül is kárbavesztett munkásságáról. A másikban a magyar kamaránál és harmincadosoknál a kereskedőkkel történt összejátszásból származott nagyarányú csalásokat ismerteti s ez ügyben a bécsi udvari kamara által 1560-ban kiküldött biztosok vizsgálatának eredményeit és javaslatait, melyek alapján rövidesen új utasítás készült a magyar kamara és a harmincadosok számára. Különösen értékes *A külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt* című terjedelmes dolgozata. A folytonos háborúk és az udvari kamara vezető tisztviselőinek sikkasztásai és hozzá nem értése miatt állandó volt a pénzhiány. A közgazdasági életnek a felszabadult területeken való megindítása és támogatása helyett az adónemek szaporításával s az adótételek fokozásával, monopóliumok bevezetésével igyekeztek a pénzügyi helyzeten segíteni. Ily viszonyok közt egyes vállalkozó szellemű örmény, olasz, hollandus kereskedők különböző ötleteket vetnek föl a külkereskedelem felvirágoztatása érdekében, a kor merkantilista irányát követve, azzal az elgondolással, hogy mennél több árut szállítsanak külföldre és mennél kisebb legyen a behozatal. Piacokat akartak volna teremteni a magyar gabonának, marhának, halnak, dohánynak, viasznak, méznek és kivált a bornak, melyből ezidőben érkeztek az első szállítmányok Hollandiába (1671) és Angliába (1700). Fájdalom, a tervek legnagyobb része közgazdasági életünk mérhetetlen kárára papíroson maradt. (E három tanulmány megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1899. évfolyamában.)

Közel másfélszáz lapra rugó műben írja meg teljesen levéltári adatok alapján a dunai hajózás XVI. és XVII. századbeli történetét. Bevezetésül ismerteti a Duna régi folyását, szeszélyes és olykor nagy károkat okozott mederváltoztatásait s az ezek ellen létesített szabályozási munkálatokat. A hajózás központja Bécs volt. Eleinte a magyaróvári Duna-

ágot használták főútvonalul, majd az 1668—70. évi szabályozás után az érsekújvári ágot. Csak a XIX. század első évtizedében foglalta el ezt a helyet a középső Nagyduna-ág. A kezdetleges hajókat Gmundenben készítették s a legügyesebb és legmerészebb hajósok a komáromiak voltak. A Dunának a hadviselésben is fontos szerep jutott. Rajta szállították a csapatokat, az élelmet és hadiszert. A kereskedelem és közlekedés főútvonala is a Duna volt, különösen az 1615-ben a törökkel kötött első állandó kereskedelmi szerződés óta. 1665-ben teszik szabaddá a dunai hajózást. Az erről szóló szerződés alapján létesült az ú. n. keleti kompánia, amely a magyar kinestár súlyos megkárosításával monopolizálta a keleti kereskedelmet. Amennyire lehetett, a bécsi kormány a magyar földön állomásozó katonaságot is a Dunán szállított osztrák gabonából őrölt liszttel és osztrák főtt sóval látta el, sőt gyakran megtiltotta a magyar nyerstermények kivitelét is. Az utak és lovak hiánya, valamint a rossz közbiztonsági viszonyok miatt a személyforgalom is jórészt a víziutakon bonyolódott le, noha főként víz ellenében a hajózás drága és igen lassú volt. (Megjelent a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1900. évfolyamában.) Megemlítendő még, hogy valamennyi eddig írott gazdaságtörténeti tanulmánya közül ebben mutatja legélesebben kifejezésre elítélő véleményét Bécs magyarellenes gazdasági politikájáról, sőt néha túlságosan is szigorú az ítélete, mint pl. a gmundeni főtt só magyarországi terjesztésének kérdésében, mert a magyar kősót az erdélyi fejedelemség területén levő bányák szállították és így a királyi Magyarország sóellátását nem lehetett a változó politikai viszonyoktól függővé tenni.

Három éven át volt Takáts úgyszólván főmunkatársa a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlének*. 1898-ban és 1899-ben az ő tollából került ki a nevezett folyóirat egész terjedelmének egynegyede, sőt 1900-ban egyharmada. Joggal remélte tehát, hogy mikor 1901 március 1-vel Tagányi Károly lemondott a szerkesztői tisztról, ő kap erre megbízást. De a dolog nem így történt. Thallóczy Lajos javaslatára ugyanis, kinek véleménye szerint e teendőket nem lehetne Bécsből ellátni, a megbízást a Szemlének egy másik, szintén érdemes

munkatársa, Kováts Ferenc, a pozsonyi kir. jogakadémián a gazdaságtörténet előadója nyerte el, aki azonban onnan még kevésbé tudta a régi munkatársakat és előfizetőket összetartani, mint ahogy az talán Bécsből, a magyar történeti adatoknak utólérhetlenül gazdag kincsesbányájából sikerült volna, minek következtében az értékes s a M. Tud. Akadémia, a földművelésügyi minisztérium és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület támogatását élvező folyóirat az 1905-ös évfolyammal megszűnt. Takátsnak annyira rosszul esett ez a mellőzés, hogy a *Szemle* 1901-es évfolyamában mindössze egy kisebb cikket adott közre az első ausztriai lutriról, azt is még a Tagányi szerkesztése idejében. (Egy másik kis cikke Dobó István egri ágyúmesteréről: Herman Mártonról a *Századok*-ban jelent meg.) De Thallóczynek ez alkalommal tanúsított magatartását sem feledte el soha, éppúgy, mint azt a lépését sem, mellyel meghíúsította utóbb azt, hogy a Theresianum magyar tanszékére kineveztessék.

Pedig kapóra jött volna akár a szerkesztői tiszteletdíj, akár a tanári fizetés. Bármily igénytelen volt ugyanis magára, Thallóczy Ungar-, majd Traungasse-i otthonában lévén lakása, a pénzzel mindig gavallérosan bánt, támogatta szegény rokonait és sokat költött a komáromi Erzsébet-szigeten lévő híres kertjére is; így anyagi gondjai között akként segített magán, hogy a saját maga és az Éble Gábor által gyűjtött anyag alapján 1901—1902-ben megírta *A cserneki és tarkeői Dessewffy-család* című genealógiai tanulmányának nevezett, 318 lapra terjedő művet (Budapest, 1903. X + 318 l. + 8 leszármazási tábla) 600 koronáért, amelyért azonban a címlapon szerzőként szereplő Éble (akit mint a gróf Károlyi család főpénztárnokát és levéltárnokát 1890 óta jól ismert e család levéltárában végzett kutatásai alkalmából) a család-tól utólagosan 30,000 korona honoráriumban részesült.¹ Éblének 1923-ban bekövetkezett halála után gyakran emlékezett meg erről a munkájáról, hozzátevéen, hogy Éble más

¹ A mű megjelenése idején hosszabb cikket írt *A Dessewffyek* címen a *Budapesti Hírlap*ba, melyről különnyomatot is készíttetett. Budapest, B. H., 1903. 15 l.

esetekben is igénybe vette az ő tollát. Lehet, hogy egyesek talán fönnakadnak ezen, de ami hiba van benne, az is két túlzásba vitt erényének: jó szívének és önértetének volt következménye.

Alig fejezte be az Éblének oly szép elismerést¹ és még szebb írói tiszteletdíjat hozó művet, visszatért ismét korábbi munkásságához, melynek 1902. évi eredménye két hosszabb tanulmány és több kisebb közlemény. Az előbbieik közül az első a bécsi halkereskedők magyarországi kiváltságait tárgyalja az 1328-tól 1714-ig terjedő időkből. Bevezetésül szinte rendszerbe foglalva adja a bécsi udvar magyarelles gazdasági politikáját, melynek főleg a gabona-, marha- és sószállításnál nyilvánult módjaira részletesen rámutatott a dunai hajózás történetéről szóló, főntebb ismertetett tanulmányában. Majd a régi magyar halászatról nyújtott kitűnő kép után a királyaink részéről Károly Róberttől kezdve I. Józsefíg a bécsi halkereskedőknek adott kiváltságokat, a magyar kamarának ezek ellen folytatott küzdelmeit és halkivitelünk jelentőségét vázolja. Ez a dolgozata egyébként az első, melyben országgyűléseinkről is megemlékszik, elmondván, hogy ezekre az udvar tagjai nagyszámú német katonaság kíséretében szoktak megjelenni, úgyszintén a gazdag főurak és a nemesség, amely alkalomra a bécsi udvari kereskedők is felvonultak vám- és harmincadmentes áruikkal a magyarországi kereskedők súlyos kárára.

Második értekezése az 1702. évi első magyar dohánymonopólium ellen támadt országos elkeseredésről, a monopólium bérlőinek a Rákóczi fölkelése idején bekövetkezett anyagi romlásáról, az 1721-ben bevezetett taksarendszeréről, a XVIII. századbéli hazai dohánytermelés magas színvonaláról s az Ausztriába irányult nagyméretű dohánycsempészetéről szól. (Megjelentek a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1902. évfolyamában.)

Mellőzve a nagy általánosságban főntebb ismertetett, egyidejűleg közreadott kisebb gazdaságtörténeti közleményeit

¹ L. Karácsonyi János bírálatát a *Századokban*, 1903. évf., 755. l.

és tárcáit, csak két cikkéről teszünk említést. Az egyik nem egészen meggyőző válasz Szederkényi Nándornak a Dobó István egri ágyúmesteréről írt kritikai megjegyzéseire (*Századok* 1901. és 1902. évf.). A másik az augsburgi és nürnbergi városi levéltárakban azévből folytatott kutatásainak néhány érdekes dokumentumát dolgozza fel abból az időből, amikor Nürnberg város tanácsa és nemzetünk közt élénk kereskedelmi és meleg baráti összeköttetés állott fenn. (U. o. 1902. évf. Még egyszer közreadta a *Régi idők, régi emberek* című kötetében is II. kiadás, 343. s köv. l.).

A *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1903. évfolyamában több apró cikkén kívül három újabb gazdaságtörténeti tanulmányt tesz közzé. Csupa úttörő, a közös pénzügyi levéltár anyagára támaszkodó dolgozat, méltó folytatása az előzőknek. Az elsőben a magyar kamara 1627/28. évi siralmas állapotát mutatja be. «Magyarország gazdasági és kereskedelmi életén — mondja bevezető soraiban — a bécsi udvari kamara politikája vörös fonálként húzódik végig. Három századon át ezer és ezer sebet ütött az ország testén ; balga intézkedéseivel és önző kereskedelmi politikájával tönkretette kereskedelmünket, megrontotta pénzügyünket.» Ezt a tételét nagyszámú, súlyos adattal is igazolja az említett két évről, mikor a már tíz év óta tartó háború miatt oly általánossá vált a nyomor, hogy a magyar kamara képtelen volt a rárótt kiadások előteremtéséről gondoskodni. Ennek ellenére II. Ferdinánd újabb terheket hárított rá, amelyek kielégítésére még kevésbé jutott fedezet. Az udvari kamara által folytatott vizsgálat igazolta ugyan a magyar kamara tanácsosait az ellenük emelt vádakkal szemben, de az uralkodó — bár mellőzte bécsi tanácsosainak javaslatát — mégis rendeletében megtiltotta, hogy a magyar kamara jövőben királyi végzés nélkül tíz forintot meghaladó összeget utalványozzon. Tette pedig ezt az intézkedést akkor, amikor nemzetünk Bethlen Gábor zászlója alatt harcban állott Béccsel politikai jogaiért.

A másodikban — *A rézpénz mint országos csapás 1703-ban* — a XVIII. század első éveinek pénzügyi összeomlásáról, mint az élesebb ítéletű kortársaktól már akkor várt politikai forradalom egyik okáról mond el fölöttébb jellemző

adatokat. 1703-ra az ezüstpénz eltűnt teljesen. Helyébe utalványokat és rézből vert, könnyen hamisítható, hitvány pénzt bocsátottak, addig el sem képzelt mértékben, forgalomba. Ezzel fizették a szegény népet, viszont sem adóba, sem más tartozás kiegyenlítésére el nem fogadták sem az utalványt, sem a rézpénzt. Így a megyékre utalt katonák ezüstpénz hiányában a tehetetlen parasztságot kezdték sanyargatni. Hiába sürgette a magyar kancellária a bajok orvoslását. Az udvari kamara intézkedései addig késtek, míg nem helyettük megjöttek Rákóczi hadai.

Sorrendben a harmadik: *Két világkereskedelmi cikkünk a XVIII. században.* Ebben, szembeállítva a külföldi és egyes hazai történetíróknak azzal az állításával, hogy az örökös tartományok a harmincéves háború alatt is nagy összegekkel járultak végváraink hadinépének fizetéséhez, kimutatja, hogy nemcsak ezidőben nem jött egyetlen fillér sem a jelzett célra az örökös tartományokban behajtott török-segélyből, hanem már előbb is, gyakran 5—6 éven át fizetés nélkül tengődtek végházaink vitézei. De ennél is súlyosabb sérelem volt, hogy a mohácsi vész óta, kezdve Mária özvegy királynéval, az ország minden jelentősebb jövedelmét az uralkodók maguknak foglalták le (a budai és visegrádi paloták kincsei, a kincstári birtokok és harmincadok jövedelme, a rebellis magyarok ingóságai stb.). Ezért nemzeti fölkeléseinknek okai is jórészt gazdasági természetűek voltak. III. Károly védővámjaival kezdődik az a kor, midőn hazánk valóságos gyarmata lett Ausztriának, úgyhogy bányáink jövedelmét is császári magántulajdonként kezelték. Két világpiaci cikk került ki ezekből a XVIII. században: a réz és a higany. A továbbiakban ezek termelési és értékesítési viszonyairól rajzol részletes képet.

Külön kell megemlékeznünk az egyidejűleg a *Századok*-ban megjelent két kisebb közleményéről is. Az egyikben a magyar kamara régi számadásai művelődéstörténeti jelentőségének kiemelése után, a 20 éves korában elhunyt II. Lajos király állítólagos törvénytelen fiának I. Ferdinánd és Miksa jóvoltából évenként juttatott segélyekről ír. A másikban az Esztergom 1595. évi visszafoglalása alkalmával, a felszabadított vallon és német katonaság által elpusztított vidéknek óbuda-

környéki magyarokkal és hódoltsági rácokkal való újranépesítéséről közöl adatokat.

Finom nyelvérzéke, majdnem szépírói könnyedséggel kezelt tolla, de kivált az évekkel előbb a nyelvújítás korával, a Benyák és Fabchich nyelvújító kísérleteivel foglalkozó irodalomtörténeti munkássága mellett természetesnek tarthatjuk, hogy a nyelvészeti, nyelvtörténeti kérdések iránt való érdeklődése végigkísérte egész életén. Ennek az érdeklődésnek köszönhetjük a *Magyar Nyelvőr* 1903. február, március és október havi számaiban s az 1905-ben Szily Kálmán szerkesztésében megindult *Magyar Nyelv* 1905—1916. évfolyamaiban eleinte névvel, 1909 júniusában Tabakos Ábel, majd 1910-től Ődöngő Ábel álnévvel közölt igen becses cikkeit és nagyszámú szómagyarozatát, melyekből a forrásokra való utalásai nyomán megállapítható az is, hogy mely-levéltárakból gyűjtögette össze anyagát. Mint hírlapi tárcáinak, itt említett cikkeinek is jelentékeny részét (pl. a Régi pásztori élet, Magyar hadinyelv, Jargálás és jargaló, Sztronga stb.) újabb anyaggal kiegészítve és átdolgozva, kiadta gyűjteményes köteteiben is, melyekről alább fogunk szólni.

4. A képviselőház levéltárában. Gazdaságtörténeti munkásságának folytatása. Mint kritikus.

A most tárgyalt esztendő (1903) március havának 1-ével új szakasza kezdődik életének: tanárkodásának 12 és bécsi megbízatásának 5 éve után a harmadik és utolsó. E napon lépett havi 400 korona tiszteletdíjjal a képviselőház szolgálatába mint annak első és utolsó levéltárosa (illetőleg főlevéltárosa). Szívesen vállalta volna egyidejűleg tanári kötelességének ellátását is. Előterjesztésére azonban, melyben reggel 8-tól 10-ig heti 12 órát kért, ezt a rövid választ kapta Magyar Gábor rendfőnöktől: «Nincs szükségünk féltanárokra». Ajánlkozásának ez a nem várt elutasítása annyira bántotta, hogy a rendházból is kiköltözött és a budai Dunaparton épült Fiume-szállóban bérelt két szobát (a II. emelet déli, utcai sarkán), ahonnan csak 1918-ban tért vissza már az új rendi épületbe. Szerződtetésével a képviselőháznak 10 esztendő

határozata ment teljesezésbe. Még 1893 január 21-én nyújtotta be ugyanis Ugron Gábor azt a határozati javaslatát, melyben a könyvtári bizottság útján kérte a «régi magyar törvényhozások forrásmunkáinak eredetiben vagy másolatban a képviselőház részére» való beszerzését. A Ház által elfogadott indítvány alapján a könyvtári bizottság ugyanazon év december 9-én kelt, gondosan indokolt előterjesztésében, hivatkozással arra, hogy az angol parlament multjának és munkásságának emlékeit már kiadta 1066-tól, a francia pedig 1789-től kezdve, továbbá utalással arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által a mohácsi vész esztendejével megkezdett *Magyar Országgyűlési Emlékek* sorozata belátható időn belül nem juthat el a magyar alkotmány történetében annyira fontos 1847/48. évi országgyűlés anyagának összegyűjtéséhez és kiadásához, felhatalmazást kért a Háztól az 1848 előtti országgyűlésekre vonatkozó anyag rendszeres összegyűjtésére. Hat nappal utóbb tartott ülésében a Ház a bizottság javaslatát azzal a változtatással fogadta el, hogy az 1861 előtti országgyűlések anyaga gyűjtessék össze a könyvtári bizottság ellenőrzésével. A munka meg is indult s éveken át folyt is, de igazi eredmény nélkül.

Ez előzmények után fogott Takáts megbízatásához képest az 1790-től 1861-ig tartott országgyűlésekre vonatkozó levéltári anyag összegyűjtéséhez a maga ismert buzgóságával és kutatás-szomjával. Sorra kereste fel Nagymagyarország minden nagyobb köz- és magánlevéltárát, sőt ismételten megfordult a brünni, gráci, laibachi, augsburgi, müncheni, nürnbergi és passauai stb. levéltárakban is. Bécsben találta a leggazdagabb anyagot, melynek kiválogatása és az országgyűlési levéltár számára való lemásoltatása miatt 1918-ig az év jelentékeny részét a császárvárosban töltötte.

Kutatásainak eredményéről minden esztendőben részletesen beszámolt a képviselőház könyvtári bizottsága előtt, melynek elnökei — egyszersmind a képviselőház elnökei is — és tagjai nagy élvezettel és okulással hallgatták ezeket a pompás, a kort és a szereplőket kitűnően jellemző jelentéseket, sőt az egyiket, a régi obstrukciókról, Beöthy Pál elnök 1914. újévi beszédében fel is használta. Nem rajta múlt,

hogy hozzávetőleg 45,000 lapra terjedő, az 1790—1848. évek országgyűléseire vonatkozó nagyértékű anyag sajtó alá rendezésére és közreadására nem került sor. A főok az volt, hogy a bécsi Polizeihofstelle kémjelentései — melyeknek beküldői a bécsi rendőrminisztérium fizetett besúgóí részint magyargyűlöletből, részint megbízóik kegyét akarván ezzel is kiérdemelni, közéleti férfiainkról, sőt magánéletükről is összeírtak sok mindent, amit kellő kritikával használhat a történetíró — nem egy esetben fontos források, de a nagyközönség elé egész terjedelmükben nem valók.¹

A könyvtári bizottságnak ez az óvatos állásfoglalása megadta a lehetőséget arra, hogy az országgyűlésekre vonatkozó levéltári anyag rendszeres gyűjtésével egyidejűleg írói tevékenységét is folytathassa a korábban megkezdett tárgykörökben. Igaz, hogy így megbízatásának csak részben tehetett eleget és ennek folytán a reformkor országgyűléseinek összefoglaló történetét nem írhatta meg, de viszont kiegészíthette és utóbb betetőzhette a török hódoltság korára vonatkozó munkásságát.

E munkásságának egyik maradandó becsű fejezete 1904-ből a *Hajóépítők telepítése Magyarországra a XVI., XVII. és XVIII. században* című teljes egészében levéltári adatokon nyugvó tanulmánya, melyben az egykorú hivatalos jelentések

¹ Képviselőházi elnök korában gróf Tisza István is állandóan érdeklődött Takáts gyűjtése iránt, de az őt jellemző éles kritikai érzékkel ő is a legmesszebbmenő óvatosságot tartotta szükségesnek az osztrák titkosrendőrség adatainak felhasználásánál. «Újabb — úgymond — a német történetírók mohón kapdosnak ezen eddig figyelmen kívül hagyott levéltári anyag után. Jól teszük. De tudniok kellene, hogy az írott emlékek között a titkosrendőri jelentések a legkevésbé megbízhatók. Aztán a hazánkra vonatkozó anyagot mind olyanok írták, akik érdemeket akartak szerezni azzal, hogy minél sötétebb színben mutassanak be mindent, ami magyar. Csak a leglelkiismeretesebb kritika mellett volna szabad azokat felhasználni, mert tömérdek pletykát s valótlanyságot tartalmaznak. Hiszen íróik csak másod-, harmadkézből kapták a tudósításokat s még így is célzatos formában találják fel azokat. Először tehát arról kell meggyőződnünk, vajjon megtörtént-e a jelzett esemény s ki szolgált a titkosrendőrségnek híradással.» (Takáts S. közlése a *Szózat* 1919 november 1. számában.)

hosszú sorára való hivatkozással mutatja ki, mily nagy pusztítást vittek véghez a török hódoltság s az örökös háborúk a mi régi iparosaink és mesterembereink között, úgyhogy a XVI. és XVII. században «iparosokat s mesterembereket még a jelentéktelenebb munkákra is külföldről hozatnak.» Így volt ez a hajóépítésnél is azóta, hogy a Száva vonalával az ott virágzó hajóépítés is török kézre került. De az örökös tartományokba is e három században Olaszországból hozatták a szerszámokat és a mestereket. A hazánkba küldött mesterek jórészt Gmundenből jutottak ide, ott rendezte be ugyanis a fabőség és a vízi sószállítás könnyű lehetősége miatt I. Ferdinánd a naszádépitő-telepeket. E megállapításai alapján kemény kritikát mond azokról a történetíróinkról, akik a XIX. századbéli tényekből a multa visszakövetkeztetve, írtak XVI. századbéli magyar hajóépítőkről. (*Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1904. évf.)

Még két kisebb gazdaságtörténeti tanulmányáról kell megemlékeznünk. Az elsőben *Az auspitzi (pusztapécsi) magyar marhavásárok régi kiváltságlevelei* címen azt a harcot ismerteti, melyet a magyar marhakereskedelem egyik legfontosabb külföldi állomásának, a magyar határhoz közeleső morvaországi Auspitz városnak 300 éven át többször megújított kiváltságlevelei ellenére, a hatalmas Sinzendorf grófokkal kellett III. Károly korában folytatnia és azt a Neffzer Jakab által kidolgozott új harmincad-szabályzatot, mely Auspitz régi jogainak szándékos mellőzésével Mária Terézia uralkodásának első évtizedében koldusbotra juttatta az egykori gazdag város lakóit, kik közül számosan hazánkba vándoroltak ki.

A másodikban a bennszülött magyarországi kereskedők kétségbeesett s végül is eredménytelen küzdelmét írja meg a karlovici és a passzarovici békeszerződésekben a török alattvalóknak biztosított azon kedvezményei ellen, amelyek alapján a 3%-os határvám lerovása után minden további harmincad vagy adó fizetése nélkül úzhettek kereskedést Török-, sőt Németországból is hozott áruikkal. (Mindkettő u. o. 1905. évf.)

E két dolgozattal végződik is gazdaságtörténeti mun-

kássága, amellyel új alapokra fektette XVI—XVIII. századbeli kereskedelem-, ipar- és közlekedéstörténetünket és amellyel rámutatott azokra az addig feltáratlan forrásokra, melyek rendszeres átkutatása nélkül az összefoglaló magyar gazdaságtörténetet megírni nem lehet. Időben ezzel összeesik a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* megszűnése is, amely folyóiratban főntebb említett elkedvetlenedése folytán az utolsó években egyébként is csak a már feldolgozásra kész vagy előkészített anyagát tette közzé.

Ez időszakban indul meg négy esztendőn át (1903—1906) folytatott könyvismertető és bíráló munkássága a *Századok* hasábjain. Elsőrangú kritikus. Tökéletesen uralkodik a bírálatra kiválasztott mű tárgya fölött. Kritikája olykor egész tanulmánnyá szélesedik ki azzal a céllal, hogy a fölvetett kérdést teljes és helyes megvilágításba helyezze. Ahol legalább némi nyomát látja az író részéről a lelkiismeretességre és alaposságra való törekvésnek, ott jóakarató elismeréssel a maga adataival is kiegészíti a szerző eredményeit. Ahol azonban felületességet vesz észre, ott szigorú bíró, sőt néha túlzottan is szigorú.

Az alapos, tárgyilagos kritikának mintaképe az a bírálat, melyben Perepatits Istvánnak *A magyar művelődés I. Ferdinánd korában, a Magyar Országgyűlési Emlékek alapján* című művével foglalkozik. Végző következtetése az, hogy pusztán a főleg politikai vonatkozású országgyűlési emlékek figyelembevételével művelődéstörténetünkről teljes és igaz képet adni nem lehet. Ezért tehát kulturális életünkről az adatokat inkább az egykorú magánlevelezésekben, periratokban, tanúvallomásokban, végrendeletekben, a magyar kamara számadásaiban, a harmincadok s a bányakamarák kimutatásaiban, végházaink kapitányainak jelentéseiben kell keresnünk. Tanulmánynak is beillő bírálatot ír Kerekes Györgynek *Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti, köz- és családi élete* című munkájáról, behatóan ismertetvén a XVI—XVII. századbeli magyar nagykereskedőket, köztük kivált a marhatőzséreket. Ugyancsak talpraesett két rövid kritikája Varju Jánosnak két kisebb művelődéstörténeti könyvéről. (*Századok*, 1903. évf.)

Hasonlóképpen kitűnő és tárgyilagossága mellett is jóindulatú bírálatokban számol be többek közt Mandelló Gyulának: *Adalék a középkori munkabérek történetéhez* és Zoltai Lajos: *Debrecen a török uralom végén* című munkájáról. Ellenben csípősebb a bírálata Erdújhelyi Menyhért: *A kolostorok és káptalanok befolyása Magyarország mezőgazdasági fejlődésére a mohácsi vész előtt* című füzetéről.¹ A szigorú, bár megérdemelt kritikáknak egyik legjellemzőbbike az, amelyben Milhoffer Sándornak *Magyarország közgazdasága* című akadémiai jutalmat nyert, háromkötetes munkájáról mond lesújtó ítéletet, megállapítván, hogy történeti része a «plágiumok, az ollózások szakadatlan sora» és «megjegyzései legjobban esetben együgyűségek, de többnyire válogatott badarságok». (Valamennyi a *Századok* 1904. és 1905. évf.-ban.) A *Magyar Oklevél-Szótár*ról írt bírálata hosszadalmas, utóbb személyeskedéssé fajult polémiába sodorta annak szerkesztőjével, Zolnai Gyulával. (U. o. 1906. évf.)

5. Hadtörténeti művei és néhány művelődéstörténeti tanulmánya.

Amint esztendőök előtt zökkenés nélkül tért az oktatás és irodalomtörténetről a gazdaságtörténetre, éppoly könnyedséggel ment át 1904-től a gazdaságtörténetről a had- és művelődéstörténetre. E tárgyú tanulmányait is a *Századok*-ban adta közre, amelynek 1899-től 1909-ig szerkesztőjével, Nagy Gyulával szíves baráti viszonyban volt, sőt akinek egy időben a beküldött kéziratok elbírálásában is segített, amint ezt többször is emlegette.

Fáradhatatlanul végzett levéltári munkája és kutatásai során tömérdek adat akadt kezébe a végházak magyar katonáinak önfeláldozó, hősi harcairól és nyomorúságos életéről. Magyar lelkére mély benyomást tettek e följegyzések s a végek védelmezőinek siralmas helyzetéről szólt néha gazdaság-

¹ Erdújhelyinek igen éles válaszát l. *Szerzeteseink mezőgazdasági tevékenysége* címen a Szent István-Társulat tudományos és irodalmi osztályának felolvasó üléseiből c. sorozatban, 59. sz. a. Budapest, 1906, főleg a 18. és 19. lapon.

történeti fejtegetéseiben is. Amiről azonban előbb csak itt-ott, futólag emlékezett meg, azt egységes képbe foglalva, viszi az olvasó elé első nagyobb, *Kísérletek a magyar haderő feloszlására* című hadtörténeti tanulmányában, mely azonfelül, hogy a magyar katonaság 1671—1702 közt átélt sorsának részletes feltárásával az addig ismertnél is élesebb megvilágításba helyezi a jelzett három évtizedben nemzetünkkel szemben követett bécsi politikát, egyszersmind apoteózisa a rosszul vagy sehogysem fizetett s a török további előrenyomulását testükkel feltartó végbeli vitézeinknek. Övék volt a harcok véres dicsősége, a folytonos küzdelem, szenvedés, az állandó mellőztetés, nem ritkán az éhenhalás, végül pedig mikor úgy látszott, hogy nincs rájuk szükség: a szélnek eresztés, viszont a német katonáké a bőséges zsold és az udvar minden kegye. A magyar haderő feloszlásának az volt a célja, hogy ezt az erősen nemzeti érzésű, kemény csatákban megedzett és jelentékeny részben protestáns hadinépet, minden magyar mozgalom, fölkelés természetes támaszát, a végházakba és várakba hozott, kitűnően fölszerelt német csapatok s az országba nagy tömegekben betelepített rácok felhasználásával egyszersmindenkorra megsemmisítsék és ezzel a magyar kézből a fegyvert kivegyék. Két ízben tettek erre kísérletet. 1671-ben és 1699-ben, de első alkalommal a Thököly fölkelésének az elbocsátott katonák csatlakozása folytán bekövetkezett gyors kezdő sikere, második esetben pedig a spanyol örökösödési háború miatt a kísérletet nem hajthatták végre.

A rendkívül becses, a Történeti Társulattól a Szilágyi Sándor-féle díjjal jutalmazott dolgozatnak, mely csak nyert volna értékben, ha figyelembe veszi az irodalmat, különösen Montecuccoli császári hadvezérnek egyik-másik magyar-ellenes honvédelempolitikai fejtegetését is, még csupán azokat a sorait idézzük, amelyekben önkéntelenül kifejezésre jut Takátsnak a török hódoltság korára vonatkozó történelemszemlélete: «A XVII-ik század utolsó évtizedeiben a magyar hadinép politikai tekintetben is teljesen megváltozott helyzettel állott szemben. A végbeli élet egykori virágkorában a magyar vitézeket az a ki nem alvó remény lelkesítette, hogy

a törökön sikerül erőt venniök s Magyarország csillaga még felragyog Buda fölött. Tehát minden erejüket, lelkük egész gyűlölségét a török ellen irányították. Az egykori remény s vele együtt a lelkesedés is kialvófélben volt ; a gyűlölet is elszállt. Nemzetiségi szempontból most a német sokkal veszedelmesebbnek látszott a töröknél». (*Századok*, 1904. évf., 2. l. Közreadta *Magyar küzdelmek* című kötetében is 185. s köv. l.)

Még egy rövid hadtörténeti közleménye jelent meg ez évben (u. o. 698. l.) az 1704-ben kuruc kézre került Érsekújvár árulóirol, helyesebben a vár parancsnokainak meggyezésére Bécsből irányított megvesztegetési kísérletekről.

Művelődéstörténetünknek néhány teljesen feledésbe merült mozzanatát is föleleveníti ez években. Így ír *Előmunkálatok a Tripartitum új kiadására 1603-ban* címmel az udvari kamara által a Verbőczy *Tripartitum*ának és a *Decreta, Constitutiones et Articuli Regum Inclyti Regni Ungariae*nak, vagyis a magyar törvénytárnak újabb kiadására tett, de abbamaradt előkészítő munkálatokról, majd további cikkben egy budai könyvnyomda felállításának 1689-ben Heyll Quirinus német-birodalmi könyvnyomtató által fölvetett tervéről, aki nagy és teljesen berendezett nyomdájával Budára akart költözni, de a maga 3—4000 tallérnyi évi kiadásának némi csökkentésére évi 200 tallér segílyt kért. Sajnos, az I. Lipót 1690. évi válasza szerint ez az összeg nem állott rendelkezésre. (Mindkét közleményt l. a *Magyar Könyvszemle* 1905. évfolyamában.)

Kitűnő műveltség- és kortörténeti rajz a Zrínyi Miklós ellen 1565-ben folytatott vizsgálatról írott dolgozata. A török terjeszkedésével együttjáró szüntelen önvédelmi harcaink alatt bizonytalanná válnak politikai és gazdasági viszonyaink és annyira elvadulnak az erkölcsök, hogy általános szokássá lesz az erőszakoskodás, fosztogatás s a bűnökben főuraink és a katonák járnak elől rossz példával, köztük maga a szigeti hős is. (*Századok*, 1905. évf.) Ugyancsak jeles tanulmányban foglalja össze a magyar és az erdélyi udvari kancelláriák bécsi palotáira vonatkozó hazai és bécsi levéltári adatokat. (U. o. 1906. évf. Közreadta *Magyar küzdelmek* című kötetében is 321. s köv. l.)

A most említett év március 20-án kezdődött nagyheté-

ben Károlyi Árpádnak lényegben a tudós tárgyilagos értékítéletével, formában a nemeslelkű jó barát melegségével írt ajánlására a M. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta — az ajánlás szavaival élve — «az eleven tollú s alapos tudós»-t, ki «a magyar gazdaságtörténet töretlen földjén» megjelent tanulmányaiban, «melyek mindegyike egy-egy fontos hazai közgazdasági ág multját világítja meg egyszerre előttünk», «addig teljesen ismeretlen és fölhasználatlan, pedig legelsőrangú levéltári kútfolk nemes ércét dolgozta föl», aki a »házánk XVI—XVIII. századbéli főpénzforrására, a marhakereskedésre» vonatkozó «óriási gyűjtemény»-ének feldolgozásával «a Mohácsot követő századok hazai művelődéstörténetéről teljesen új képet fog nyújtani» s akitől a «Mohácsot követő időkbeli magyar honvédelem fejlődésének s szervezetének történetét is joggal várjuk». Több, mint húszévi, értékben és terjedelemben egyaránt jelentős munkássága után igazán nem volt korai megválasztatása, viszont azonban az a kitüntetés érte, hogy első felolvasását, mely egyúttal székfoglalója is volt, az Akadémia 1908 május 3-i ünnepi közülésén tarthatta meg *Hajdú, haramia és martalóc* címen. (Tanulmányát, mely még ez év őszén egész terjedelmében megjelent az Akadémia kiadásában *A magyar gyalogság megalakulása* című kötetében, szemelvényesen közölte a *Budapesti Hírlap* 1908. május 5-i számának tárcája.)

Amit Károlyi ajánlásának bevezető soraiban mondott, hogy «Takáts . . . a magyar történeti irodalom legbuzgóbb, legérdeamesebb és legalaposabb munkásainak egyike», arról csakhamar tanúságot tett 195 lapra terjedő *Műveltségtörténeti közlemények* című sorozatával (*Századok*, 1907. és 1908. évf.), melyben a rengeteg fáradsággal felkutatott XVI—XVIII. századbéli hivatalos iratok és misszilis levelek óriási anyagának felhasználásával az egykorú politikai, társadalom-, gazdaság-, had-, szokás-, viselet-, nyelvtörténet stb., röviden az egykorú mindennapi élet adatainak ezernyi finom szálából sző színes mozaikokat multunk rég elfelejtett részleteiről. Egymás után vonulnak fel az olvasó előtt a magyar molnár, a magyar malom különbnél különb fajtaival, berendezésével, a magyar patika, akkori értelmében főleg fűszerkereskedés ;

a magyar rabok, a viszonylag emberségesebb török rabtartással, kiváltásukkal, kótyavetyéikkel, a bilincsek különböző nemeivel, a magyar üveg és üvegesek, a magyar vár, a tüzes és lövészerszámok stb. Minden fejezet pompás mívű, finom miniatűr, melyeket szerzőjüknek a kor hétköznapijait újra átélni és szellemét visszasugározni képes lelke és szilárd meggyőződésen alapuló, bár éppen nem hibátlan történelemszemlélete (melyre még alább visszatérünk) foglal valamennyi hasonló tárgyú művével együtt élesen elhatárolt egységbe.

Kevésbbé sikerült a már említett *A magyar gyalogság megalakulása* című kötete (1908, XI + 318 l.), amely egyszerűs mind a legterjedelmesebb hadtörténeti munkája. Mindenekelőtt hiányzik a műből annak az európai és a törökre különös tekintettel levő magyar fejlődésmenetnek ismertetése, mely fokozatosan ott és nálunk is az állandó hadseregek felállításához vezetett. Amit bevezetésül az I. fejezetben a hajtókról vagy botos legényekről előad, az szarvasmarha-kereskedelmünk történetének és derék tőzséreink egykori szerepének megismerése szempontjából igen becses, de éppen úgy nem tekinthető előzményül a gyalogság megalakulásának szükségességéhez, mint a kenyér nélkül maradt hajtók-nak a Dózsa-féle lázadásban való részvétele, már csak azért sem, mert hasonló pór lázadások végigdúlták Nyugat-Európa több országát is. Annál kíváncsiabb lett volna a fejlődés vázolója, mert noha már Hunyadi János főleg zsoldos csapatokkal küzd a török ellen, országgyűléseink még a mohácsi vész után is a bandériális hadszervezet alapján állanak (1537. évi XX. és 1538 : III. t.-cikkek). Azt sem helyeselhetjük, hogy a törvényeket alig méltatja figyelmére, sőt műve előszavában kifogásolja, hogy Meynert főforrása a magyar hadtörténetről írott munkájához a magyar törvénytár volt, ellenben «a levéltárakban heverő óriási anyagot egyáltalán nem ismerte», noha a törvénynek, mint forrásnak, melyben egy ország adott időpontban politikailag, gazdaságilag vezető tényezőinek akarata, elhatározása jut kifejezésre, jelentősége az illető korra nézve vitán fölüli áll. Nem tudunk egyetérteni azzal a túlzott kritikájával sem, melyet különösen a naszádosokról vagy vízi hajdúkról szóló VIII. fejezetben Szent-

kláray Jenőnek *A dunai hajóhadak története* című munkájáról gyakorol, melyet már előszavában (IV. l.) «mesekönyv»-nek nevez, majd «botrányos» (165. l.), «kimondhatatlanul felületes és lelkiismeretlen munka» (166. l.) gyanánt bélyegez meg azért, mert — mint mondja — teljes tájékoztatlanságból a magyar naszádossgot teljesen ráccá tette». (U. o.) Kétségtelenül bőven akad hiba e műben, de abban aligha téved, hogy eredetileg a XV. században az Alduna és Száva mentén lakó rácokból kerültek ki az első naszádosok, — lévén maga a «naszád» is az orosz nyelvben is feltalálható szláv szó — kiket a török elleni harcok során a délszláv menekültek vad, harcias elemeiből összeverődött hajdúkhoz, huszárokhoz, pandúrokhoz hasonlóan vesznek a mieink igénybe. (L. Friedrich Adelung: *Siegmund Freiherr von Herberstein*, St. Petersburg, 1818. című művének *Gesandtschaft an den türkischen Kaiser, 1541* című fejezetében a 7. sz. jegyzetet, 259. l.) De a legsajnálatosabb az, hogy roppant fáradtsággal összegyűjtött gazdag levéltári anyagát nem dolgozta fel eléggé. Innen van az, hogy a török előnyomulása folytán ősi foglalkozásában megzavart és hazánk földjére feltolt, felhúzódottnak vad, félnomád balkáni pásztor-népségből, rablókból, zsványokból összeverődött s a török hódoltság következtében földönfutóvá lett magyar parasztokkal, hajtókkal keveredett hajdúkról, haramiákról, martalócokról, uszkókokról stb. külön-külön fejezeteket ír, holott abból, amit róluk sűrű ismétlésekkel elmond, kétségtelen, hogy egy és ugyanazon népelemről van szó, csak az elnevezésük más. A jórészt még magyar jobbágyok soraiból való darabontok (a magyar gyalogosok első neve) után jönnek a szilaj, részben délszláv eredetű hajtókból kikerült hajdúk, akikről a XVI. század második felétől kezdve a magyar gyalogságot általában nevezték. A hajdúkba olvadnak be utóbb a rác származású haramiák, martalócok, uszkókok, akik mind a XVI. század első 3—4. évtizedében tűnnek fel először. Szereplésük, sorsuk is azonos. Egy részük zsoldos és mint ilyen, kitűnő katona, réme a töröknek, más részük: a szabad hajdúk, szabad haramiák, szabad martalócok és kóborló uszkókok, akiknek nem volt gazdájuk és így rablásból éltek, réme a népnek, az országnak. Ez a magyarázata a szabad

hajdúk ellen hozott kegyetlen törvényeinknek, akiknek nagyobb tömegeit Bocskay s I. és II. Rákóczi György fejedelmek telepítették le.

De e fogymozgásai mellett is nagyértékű a mű, mely — az előszó szerint — «töretlen csapásokon» elsőnek vezet «a XVI. és a XVII. századi magyar hadtörténet rejtett berkeibe», megállapítván, hogy a balkáni népektől átvett huszár, hajdú, haramia, martalóc, pandúr szavakon nálunk eredetileg rablókat értettek s ezekből lettek később, mint az Nyugat-Európában is történt, a zsoldos katonák, és amelyben a szerző «ami nagyot és szépet a magyar génusz, a magyar lélek csak teremthetett, nemzeti haderőnk küzdelmes multjában seregével» állítja olvasója elé (V. l.). Azonfelül nemcsak a török hódoltság korának magyar hadtörténeti viszonyairól, első sorban a gyalogságnak, közte a naszádosoknak emberanyagáról, szervezetéről, fegyverzetéről, harcairól, szenvedéseiről, fizetéséről, elosztásáról és egyéb körülményeiről ad teljesen új, részletes felvilágosítást, hanem új fényt derít politikai és művelődéstörténeti állapotainkra, nemkülönben a bécsi körök abszolutisztikus és németesítő törekvéseire is, a Gabelmann, egykorú élesszemű és tárgyilagos ítéletű német író által is észrevett «contemptus Germanorum erga Hungaros»-ra: a magyar haderő állandó koplaltatására, szándékos szétzüllesztésére és többszörös felosztatási kísérleteire, utoljára akkor, amikor a török kiűzése után annyi német, rác, oláh stb. kapott hazánk földjén nyugodt megélhetést biztosító otthont. Bármi legyen is azonban a vélemény a munkáról, szerzőjéé marad mindenkor a 10 évi szorgalmas kutatás forrásanyaga összehordásának s alapvető, úttörő feldolgozásának érdeme. Csak sajnálni lehet tehát, hogy egy fiatal történetírónk tollából a *Századokban* (1909. évf.) megjelent s a művet a sárga földig lerántó bírálatnak, melyet szenvedélyes hangú válasz és viszonzválaszok követtek (u. o.), hatása alatt — legalább is az Előszóban ígért terjedelemben — nem írta meg soha a kilátásba helyezett «II. és nagyobbik részt, vagyis a magyar huszárság megalakulását és fejlődését 1713-ig».

Annál inkább bántotta a túlságosan éles kritika, mert a *Századok* hasábjain látott napvilágot, melynek 1901-től

1908-ig maga is egyik szorgalmas, kiváló munkatársa volt, sőt, mikor a most említett év végével Nagy Gyula megvált a szerkesztői tisztől, a Magyar Történeti Társulat választmányában az a gondolat is fölmerült, hogy Takáts — a választmányának szintén tagja — vegye át a szerkesztést. A tervből azonban nem lett semmi, mert Takáts csak oly feltétel mellett vállalta volna, ha a *Századok* negyedéves folyóirattá alakul át, amiről akkor szó sem lehetett. Egyidejűleg — ámbár ugyancsak kemény, nem ritkán kíméletlen hangú kritikus volt maga is — otthagya a *Századokat*, sőt a Történeti Társulattól is kilépett.

Következő értekezését *A komáromi daliák a XVI. században* címmel 1909 nyarán a *Budapesti Szemlében* adja közre. (Megjelent különnyomatban is. Budapest, 1909. 48 l.) Bevezető soraiban büszkén írja, hogy a kis Komárom városának csak fiai voltak nagyok, csak a multja nagy. A sok szenvedés edzette meg lakóinak lelkét. Talán ennek köszönhető, hogy a Gondviselés Komáromnak annyi nagy fiat adott. «Nincs és nem is volt — folytatja — ez országban olyan nemzeti, politikai és irodalmi mozgalom, amelyből a város fiai a maguk részét ki nem vették. Ezeréves multunk nagy küzdelmeiben Komárom népe mindig előljárt s nem ritkán vezetőszerepet játszott. Innét van, hogy aki Komárom multját végiglapozza, ez országnak minden küzdelmét, szenvedését és dicsőségét megismerheti.» E bevezetés után, melyet nagyon kevés városunkról lehetne még elmondani, magyar lelke, szülővárosa iránt érzett áhítatos szeretete és színekben gazdag nyelve soha el nem hervadó borostyánt fonnak a méh szorgalmával összeszedett levéltári adatokból Komárom rég elfelejtett, egykor nagy hírű, törökverő vitézeinek homlokára, akik 1543 és 1593 közt — bár egyébként hivatalosan béke volt — a bajvívások, lesvetések, portyázások szakadatlan sorában mutatták meg a magyar virtust.

Ez időtől (1909) kezdve — nem szólva a föntebb már nagyjából ismertetett és jellemzett, kivált a *Budapesti Hírlap*-ban megjelent tárcáiról és főleg a *Magyar Nyelvben* közölt nyelvészeti cikkeiről, mely utóbbi tárgyú munkásságát 1916-ban hagyta abba — tanulmányainak túlnyomó részét a Buda-

*pesti Szemlé*ben adta ki (1910, 1912—1918, 1925, 1926, 1928—1933. évfolyamok, olyikban kettőt-hármát is). Két tanulmányát a *Történeti Szemle* hozta (1912. és 1915. évf.) és egyet-egyét a *Katholikus Szemle* (1923. évf.), a *Magyar Szemle* (1928. évf., július) és — már más szerkesztő alatt — a *Századok* (1913. évf.).

E tanulmányainak külön ismertetése és méltatása mellőzhető azért, mert utóbb majdnem valamennyit, részben átdolgozva és jelentékenyen meg bővítve, kötetekbe gyűjtve is kiadta. Ezekről alább, a maguk helyén fogunk szólni.

6. Társadalomtörténeti munkái.

(A magyar nagyasszonyok.)

Legközelebbi kötetében a huszárság megalakulása és fejlődésének megírása helyett *Szalai Barkóczy Krisztinának* (Budapest, 1910, 280 l.) állít irodalmunkban szinte egyedülálló emléket. A mű bevezetésében panaszosan állapítja meg, hogy «a magyar művelődéstörténet — különösen a szorosan vett népe — igazán mostoha sorsban részesült. Alig van kor, melynek belső életét igazán ismernők. A legtöbb történetíró a magyar nép életének ismertetését kimeríti azzal, hogy jogi, politikai és hadi kötelességeit megvilágítja. A szorosan vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel már alig foglalkozik» (6. l.). Ehhez képest művelődéstörténet-írásunk feladatát a következőkben látja: «Ha a magyar nép igazi multját ismerni akarjuk, akkor könyveinket politikával és háborúk leírásával ne tömjük meg. Ne csak a pusztításnak, de az építésnek is adjunk helyet! Aki — folytatja — a magyar asszonyok, különösen a kiváló nagyasszonyok életének a földérintésével foglalkozik, igazában a magyar műveltség-történet érdekeit szolgálja. Az ő életük ugyanis tükör, mely híven mutatja az egykori családi életet, a nemzeti erkölcsöt és a hazai szokásokat. Asszonyaink otthon éltek, családjuknak és a magyar földnek. Ők vezették a háztartást, rendesen ők kezelték a gazdaságot is távollevő férjeik helyett . . . Ismerték a nép baját, érezték a szenvedését s így az emberszeretet jobban fészket vert a szívükben, tehát a szegénység dolgával

többet foglalkoztak . . . Nemzetük magyarságában akartak maradni. A magyar viseletet, az ősök nemzeti szokásait tehát ők híven őrizgették. Mivel a magyaron kívül más nyelvet nem igen beszéltek, a beszédük és írásuk magyarosabb, eredetibb és az idegenszerűségtől mentesebb, mint az iskolázott férjeké» (6—7. l.).

Ezért ír azon nagyasszonyaink egyikéről, «akik a szemük elől soha el nem vetették a szárnyuk alatt éldegélő népet, hanem lelki és testi nyomorúságában jó lélekkel segítették . . . Mivel az ő egyéniségük képviselte a tisztultabb magyar közszellemet, belőlük táplálkozott a nép, az ő érzelmi világuk adta a tápot az erkölcsi finomodásra és a nemzeti művelődésre» (4—5. l.). Az ő emléküik felújításától és példájuk követésétől várja hanyatló nemzeti szellemünk új életre kelését, de lehet, hogy «valami újabb rázkódás» «teremt ismét nemzeti visszahatást nálunk» (9. l.).

Hősnője : Barkóczy Krisztina (1671—1724), B. György báró és neje, sz. Koháry Judit lánya, aki 16 éves korában ment férjhez a nála két esztendővel idősebb Károlyi Sándor báróhoz. (A grófi rangot a szatmári békekötés után kapta.) Rövidre terjedt életének nagyobbik fele a magyarüldözés és a kuruc-labanc háborúk szakára esett. Mély hit, odaadó hitvesi hűség, gyermekei iránt példás anyai szeretet, igaz emberies érzés a magyar néphez, ragaszkodás a magyar szokásokhoz, erkölcsökhöz, finom ízlés, a magyar nyelv és irodalom megbecsülése, nemes egyszerűség, az idegen szellem és szokások megvetése (a férjétől betelepített svábokat se kedvelte), a politikában erős hazafiság, a gazdasági kérdésekben bámulatos józanság és páratlan munkakészség jellemezték ezt a nagyszerű asszonyt. «A munka volt legkedvesebb szórakozása s a munka gyümölcse a legnagyobb öröme» (232. l.). Maga süt-főz, gyógyfűveivel gyógyítja jobbágyait. Leveleiben férjét *kegyelmednek* hívja és magázza, utóbbi viszont tegezi őt. «Barkóczy Krisztina — mondja Takáts — nem volt borostyán, mely a magasba csak úgy érhet, hogy a tölgyre kapaszkodik. Az ő lelke magától is a magasba tört» (95. l.).

Mintegy 800 darab ránk maradt levele és férjének válaszai

szolgáltatták a műhöz az anyagot. E bizalmas levelek olykor fontos politikai események okaira is világosságot vetnek. Így például Károlyi Sándort felesége vitte a kurucok táborába, a fölkelőkön Dolhánál aratott győzelme után és szíves bécsi fogadtatása ellenére. Vagy pl. 1710-ben a pestis pusztít, a lakosság szétszalad, abbahagy minden munkát és már két éve olyan nagy a nyomorúság, hogy a híres labancverő, kemény tiszaháti magyar nép «az ördögön is megcserélné most a kuruc birodalmat, ha könnyebbséget ígért volna» (158. l.). Tisztázza az emberszív-gyűjtés meséjének titkát, mely szerint a magyarok a megölt ellenség szívét kivágták és orvossággént megették volna, amely badarság Thaly Kálmán rettentő tévedése folytán Pauler Gyulának *A magyar nemzet története Szent Istvánig* című művébe is becsúszt (50. és 164. l.) és minden kétségen felül helyezi, hogy a szívfüről (leonurus cordiaca) van szó (201. és köv. l.).

Két gyöngéje van a munkának : az egyik a szerkezetéből folyik, amely a szerzőnek különben sem erős oldala, mégpedig az, hogy a Barkóczy Krisztina általános jellemzését magában foglaló hosszabb fejezet (I.) után részben ugyanazokról az eseményekről, levelekről stb. megemlékszik még egyszer a következő (II.—IV.) fejezetekben is. A másik gyöngéje, hogy a Barkóczy Krisztina iránt érzett meleg rokonszenvét kritika nélkül átvitte férjére is. Károlyi Sándor pedig kitűnő diplomata és nagy államférfi volt, kinek sikerült oly békét kötnie, melynél kedvezőbbet győzelem esetén sem lehetett volna elérni, de a hűség és önzetlenség szobrát mégsem lehetne mintázni éppen őrá, aki, miután 1711. március 8-án hűséget ígért Rákóczinak, hat nap múlva letette a hűség esküt Pálffy kezébe, további két hét múltán pedig ismét Rákóczinak (l. Lukinich Imre : *A szatmári béke története és okirattára*, 209. l.). Viszont nagy érdeme, hogy alig ismert magánlevelezésnek aprólékos gonddal összegyűjtött és kiválogatott adataiból magyar lelkével és a művészetté finomult történetírás egyszerű, de nemes eszközeivel újra teremtette a gyorsan felejtő utókor számára Károlyi Sándor feleségének alakját.

E mű édes-bús hangja, mintegy dédanyáink imakönyvei-

ből kiáramló kedves levendulaillata, a forrásanyag hasonlósága, a Barabás Miklós képeire emlékeztető finom kidolgozása és ismétlései jellemzik három további rokontárgyú kötetét: *Régi magyar asszonyok* (Budapest, 1914., 341 l.), *Zrínyi Miklós nevelőanyja* (u. o. 1917., 141 l.) és *Magyar nagyasszonyok* (u. o. 1925., 538 l.) című munkáit is, melyekben a XVI—XVIII. század 24 magyar asszonyának emlékét eleveníti fel (néhányikét kétszer is). Egyénekről szól ugyan, de inkább típusokat rajzol, ami jórészt természetes következménye a kor amúgyis erős — a kezdetleges társadalmi, gazdasági, műveltségi, nevelési stb. viszonyaiból, bensőséges vallási életéből, szüntelen harcaiból s a politikai helyzet bizonytalanságából folyó — egyformásító hatásának. De a kor bélyege mellett az ő mesterjegye is rajta van valamennyin, a gonosz, vad Tegzes Borbálán éppúgy, mint a kardos «török asszony»-on, Fánchy Borbálán, vagy a maga és fia jussát férfias lélekkel védő Homonnayné Dóczy Fruzinán és a többin: csupa nagyasszonyon, akiket századokkal elmúlásuk után visz be Takáts a nemzeti kegyelet Pantheonjába. Mindnyájan önfeláldozó, csak a családjuknak és a nemzetnek élő, mélyen vallásos, erkölcsös, szorgalmas, erőslelkű nők, akiket hidegen hagy a bécsi udvar fénye és idegen szelleme.

Méltán mondja forrásairól, e nagyasszonyaink leveleiről a következő szép sorokat: «Aki magyar lelkét akarja fölvidítani s fölmelegíteni, olvasgassa régi nagyasszonyaink megsárgult leveleit... Őszinték és bizalmasok e levelek, tehát az igazság meggyőző erejével hatnak. Hangjuknak közvetlensége és egyszerűsége csak fokozza hatásukat. Az eszményi gondolkodás, az érzések tisztasága, ami belőlük hozzánk szól, mint a magyar női lélek örökszép vonása, mindenkit megragad, aki a jóért lángolni, a nemes után vágyódni meg nem szűnt» (*Magyar nagyasszonyok*, 10. l.).

Ebből a nagyértékű, addig jóformán ismeretlen forrásanyagból rajzolja meg a régi magyar családi életet imént említett három kötetében. A férfiak a törökkel folytatott harcok idején vagy az országgyűlések alatt hónapokig távol vannak otthonuktól. Ilyenkor a nők vállára háramlík minden gond, minden munka. Már 15—16 éves korukban férjhez mennek

s nem ritkán 20 éves korukban már özvegyek három-négy apró gyermekkel. A nagyobb udvarházakban, a főúri udvarokban ők gondoskodnak az oda sereglő fiúk és lányok (a familiárisok) neveltetéséről, ezeknek, a cselédeknek és jobbágyoknak ellátásáról. Vezetik a háztartást, a gazdaságot s résztvesznek a vadászatokban is. Kora tavasztól szorgoskodnak a kertjükben és szinte versenyeznek abban, kinek van legszebb, legízesebb és legkorábban asztalra kerülő zölde, gyümölcse, melyek aszalásában, befőzésében, a különböző gyümölcsfajok eltevésében mesterek. Virágokból illatos vizeket párolnak, gyógyfüveket szednek, szárítanak, mert ők egyszersmind a házi orvosok is. Télen végeztetik a fonást, szövést, varrást, amihez szívesen használnak fel török anyagot és mintákat, sőt török rabnőket is. Szóval, minden háztartás maga állítja elő mindazt, amire szüksége van és e munkának oroszlánrésze a nők terhe.

Nagy szerepet játszanak a társadalmi életben is. A rokonsággal ők tartják fenn a családi kapcsolatot. De befolyásuk kihat a politikára is, sőt hazafias lelkükkel gyakran ők döntenek el férjük politikai magatartását. Lelkes támogatói és olvasói a mohácsi vész után a protestantizmus hatása alatt felvirágzó magyar irodalomnak. Maga a reformáció is az ő fogékony lelküket hódítja meg először. Örömmel áldoznak templomokra, iskolákra, nyomdákra, ispotályokra, melyek nyomában terjed a műveltség és az emberszeretet. «Az új hitről (a reformációról) — úgymond — únos-úntig eleget írtak . . . S mégis . . . mintha az ingerült elemek a tüzes vitatkozásban a legtanulságosabb dolgokról teljesen megfejtkeztek volna. Fölszedett szemöldökkel, tűztől gyulladt tekintettel hirdettek minden oly dolgot, aminek a nyomában csak gyűlölet kelhet, kígyókövet fújtak egymásra s nem vették észre, hogy ezer és ezer ember lelkének a csendességét felzavarják. Pedig az új hit napjainak fiatal zöldjében nálunk nem gyűlölet, hanem szeretet nyíladozott; nem az indulatosság, nem a harag, hanem az emberszeretet és a jótékonyság hódított. A vallási gyűlölet idegen növény volt; nem Magyarországon termett, hanem Bécsből ültették át hozzánk». Majd tovább: «Abban a korban . . . főúri családjaink körében a vallási gyűlölködés

még nem vett gyökeret. A család egyik tagja az új hitet követi, a másik meg a régi hiten van. És egyiknek sem jut eszébe a másikat szemrehányással illetni» (*Régi magyar nagyasszonyok*, 111. és köv. l.). Röviden ez annyit jelent, hogy a Bécsből megindított ellenreformáció dobta a magyar nemzet sorai közé a vallási harcok üszkét. Takáts gyönyörű, márvány-táblára méltó szavait illenék megszívlelnie minden igaz magyarnak!

Legmelegebb színekkel a költő Zrínyi Miklós nevelő-anyjáról, Batthyány Ferencné, Lobkowitz Poppel Éváról, «dunántúli nagy családainknak egyik ünnepelt csillagáról» ír (*Zrínyi M. nevelőanyja* 4. l.), ki «a szeretetben hív, a hitben erős, a szelídségben és a nyájasságban kifogyhatatlan» volt (141. l.) s akinek nemes lelke «kulcs Zrínyi Miklósunk jellemének, gondolkodásának és eszmevilágának megértéséhez» (33. l.).

Kár, hogy e köteteiben is, melyeknek egyik-másik fejezete (pl. a *Magyar nagyasszonyok* I. tanulmánya *Nagyasszonyainkról* azzal a megállapításával, hogy ezeréves fennállásunk egyik főoka nagyasszonyaink fenkölt szelleme) megérdemelné, hogy leányközépiskoláinkban kötelező olvasmánnyá tétessék, gyakori a pongyolaság (szétfolyó szerkezet, sűrű ismétlések).

7. Rajzok a török világból.

A régi magyar családi életről írt megkapó fejezetei mellett a hasonlóan nagybecsű tanulmányok egész sorában tárja fel addig ismeretlen vagy legalább is felhasználatlan adatok alapján a XVI—XVIII. századnak és ebben is főleg a török hódoltság korának politikai, katonai, társadalmi, gazdasági életviszonyait, műveltségét, szokásait, ruházatát, furcsaságait, jókedvét, szenvedéseit stb. Főntebb (177. l.) szóltunk már 1907-ben megjelent első ilytárgyú közleményeiről s megjegyeztük, hogy a roppant levéltári anyagra támaszkodó változatos, finom részletrajzokat szerzőjüknek nem éppen hibátlan korszemlélete foglalja nagyobb egységbe. Hasonlóképpen jellemezhetjük általánosságban most ismertetendő munkás-

ságát is, mely őt a török időkkel foglalkozó legnagyobb történetírónkká avatta. Nincs senki, aki e korszak életébe, szellemébe oly mélyen hatolt volna, mint ő, aki egészen új megvilágításba helyezi multunknak ezt a szomorú másfél századát. Az adatok egész tömegével bizonyítja, hogy a XVI. század egyik legmagyarabb, leglelkesebb századunk, hogy a török lovagias ellenség volt, aki «üdvös dolgokat is teremtett» nálunk, akivel a végeken vívott harcok a magyar hősiességnek legragyogóbb példái között lesznek mindenkor, akinek keze alatt a behódolt nép általában tűrhető gazdasági és vallási viszonyok között élt és akinek pusztításai meg sem közelítették a felszabadító császári hadak dúlásait, melyek után ember életben és kő kövön nem maradt, hogy tehát Bécs zsoldosai beolvasztó és telepítési politikája veszedelmesebbek voltak hazánkra, mint a törökök, kiknél akkor és utóbb is minden magyar politikai menekült védelmet talált.

Kétségtől e felfogásban sok az igazság. De másfelől mindjárt a kiinduló pontba hiba csúszott, mert az első csapást a török mérte nemzetünkre Mohácsnál s minden többi csapás ennek az elsőnek volt következménye. Lehetséges ugyan, az erdélyi fejedelemség és még inkább a balkáni országok példájára gondolva, — amely utóbbiaknak a török uralom alatt felszaporodott és a mult században ezt az ígát viszonylag könnyű szerrel lerázó népeit beszélgetés közben nem egyszer emlegette, hivatkozással néhai gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán, majd magyar miniszterelnök hasonló nézetére is — hogy, ha nemzetünk a török fennhatóságot elfogadja és a hódítót nem állítja meg szüntelen csatáiban, akkor hazánk földje nem válik állandó harctérre és hogy ez esetben valahol német területen folyt volna le a döntő összecsapás a nyugati keresztyénség és a mohamedanizmus között, így tehát nemzetünk nem vérzett volna mint eleven gát, mely mögött felvirágzottak a nyugati államok. Mindez lehetséges, de a történetírás a megtörtént eseményekkel foglalkozik és nem az elmulasztott lehetőségekkel. Ezen az alapon pedig meg kell állapítanunk, hogy Takáts korszemlélete és ítélete a törökről nem ment az elfogultságtól.

Egyidejűleg azonban ki kell emelnünk azt a nagy érde-

mét, hogy komoly, le nem tagadható bizonyítékaival, egyes törökbarát túlzásai ellenére is, lehetővé tette törökgyűlölet-től vezetett korábbi történetírásunknak a köztudatba is átment állásfoglalásával szemben a kornak — a török és a német szereplésének — az érzelmi elemeket kizáró és csak tárgyi érveken nyugvó megítélését. Adatai és megállapításai egyben utólag is igazolják legnagyobb erdélyi fejedelmeink «kismagyar» politikáját s érthetővé teszik, hogy miért várta Zrínyi, a költő is Erdély felől a magyar nap fölkelését.

Főntebb (175. l.) idéztük mélyértelmű észrevételét a hódoltság korabeli magyarság lelkében végbement nagy változásról, mely szerint míg a XVI. században még az a remény lelkesítette vitézeinket, hogy sikerül kiverniök a törököket és így minden erejüket és gyűlölségüket ellenük fordították, addig a XVII. század utolsó évtizedeiben ez a remény s vele a lelkesedés és gyűlölet is elszállt, mert most már nemzeti szempontból a faji, nyelvi, vallási kérdésekben közömbös töröknél sokkal veszedelmesebbnek tűnt fel a német. Talán nem tévedünk, ha a Takáts török rokonszenvét a most említett lelki folyamatot előidézett okok: Bécs magyarelleness kormányzati elvei és intézkedései, a contemptus Germanorum erga Hungaros stb. aktaszerű bizonyítékainak megismerésére vezetjük elsősorban vissza.

A török hódoltság korával foglalkozó művei közt időrendben, de egyszersmind formában és tartalomban is első *A török-magyar bajviadalok* című kis kötete (előbb a *Buda-pesti Szemlében*, 1913, 117. l.), melyben XVI. századbeli történetünknek ily aprólékos részleteiben addig úgyszólván ismeretlen szakaszát, a végek vitézi életét állítja elénk, a régi történeti felfogással ellentétben a törökkel folytatott harcok alatt a végházakba húzódtott főurak, nemesek, jobbágyok szívében kifejlődött egységes hazafias szellemnek tulajdonítván a nemzeti érzés tudatossá válását, a magyar irodalom föllendülését, a lovagkor visszatérését. A magyarok és törökök közt a kölcsönös tisztelet és közeledés jegyében kialakult végbeli szokástörvények szerint történt bajrahívások és a legtöbbször a mieink győzelmével végződött vitézi bajvívásoknak hosszú sora nagyszerű történeti kommentár

Balassa Bálint halhatatlan vitézi énekeihez, melyek szó-kincsét, fordulatait is művészien tudja felhasználni.

Ezt a művét követte a *Rajzok a török világból* című négy vaskos kötete (I—III. köt. a M. Tud. Akadémia kiadása, 1915. és 1917. — IV. köt.¹ Génus, 1927. — VIII + 438 ; 463 ; 457 ; 570 l.). Ha többet nem írt volna, ez az egy, részben további tanulmányainak felhasználásával készült munkája elég volna ahhoz, hogy minden időkre megőrizze nevét, noha magát csak «egyszerű történeti kutató»-nak (I. köt. 2. l.) mondja. Íveket töltene meg csak kevésbé is beható ismertetés a négy kötet 57 fejezetéről, melyekben — bár ez éppen nem ártott volna — minden csoportosítás nélkül, az ő egyik hasonlatával élve, mint valami színpompás csokorban, el nem hervadó virágokat nyújt a hódoltság-korabeli politikai, diplomáciai, had- és gazdaságtörténet s a szellemi műveltség története köréből, a török-magyar békés érintkezésekről, a törökségnek a magyarság szokásaira, életére gyakorolt hatásáról. Az olvasó szinte zavarban van, hogy mit csodáljon inkább: vajjon adatainak gazdagságát, vagy érdeklődésének, munkaterületének széles körét, avagy tekintete élességét, mellyel meglátta a kor mindennapi életének annyi jellemző vonását, avagy pedig nyelvének utánozhatatlan báját.

Az olvasmányként is ritka élvezetet szolgáltató mű számos, merőben új adata immár integráns része történettudományunknak. Forrás, amelyből a török és a magyar íródeákokról (a tyatókról²), a török-magyar énekesekről és muzsi-

¹ E kötetének nagy részét is 1917-ben írta meg. Ekkor azonban valami nézeteltérése támadt az Akadémia könyvkiadó-bizottságával, mely miatt élete fogytáig az ülésekre is csak kivételesen ment el.

² A budai basákról, a szolgálatukban állott magyar íródeákokról, ezeknek uraik nevében végzett levelezéséről és e levelek politikai, irodalom- és nyelvtörténeti jelentőségéről írott fejezeteinek gazdag adattára az Eckhart Ferenc és Szekfű Gyula közreműködésével készített forrásgyűjteménye, melyet Bécsben 1912. március 5-én kelt előterjesztése s a Nyelvtudományi Bizottság hozzájárulása alapján a M. Tud. Akadémia adott ki e címmel: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. köt., 1553—1589. Budapest, 1915, VI + 546. l. Fajdalom, a már akkor szintén tervbevett II. köt. eddig nem jelenhetett meg.

kusokról, a végeken folyt szüntelen harcokról, ezek módjairól, a hadi szervezetről, a kémekről, kalauzokról, pribékekről, az erősségekről, a török követjárásról, a rabok sorsáról, az embervásárról, a végbeli törökök végnapjairól, a régi pásztorkodásról stb. jóformán minden eddigi ismeretünket merítjük.

Vannak azonban oly tanításai is, melyeket nem tehetünk magunkévá. Nem mintha adatainak hitelességéhez kétség férhetne. De másként áll a dolog azok elbírálásánál és a belőlük vont egyes következtetéseinél, melyekben — mint általánosságban már megjegyeztük — erős török-rokonszenv vezeti tollát.

Bizonyításul a következő részletekre hivatkozunk:

«A budai basák — írja — majdnem kivétel nélkül ravasz, körmönfont, keleti szabású emberek voltak, akiknek a szavát készpénzül vennünk nem igen szabad . . . A szép szóval és az ígérettel sohasem fukarkodtak . . . de az ilyen szép szó az ő szájukban csak mézes madzag volt, amin az avatatlánokat vezetgették» (I. köt. 122., 123. l. és másutt is). És mégis, mikor a kegyetlenkedésekről van szó, a basák minden panaszát jogosnak tartja s arra az általánosító következtetésre jut, — bár egyébként megrója régebbi íróink általánosításait (I. köt., 106. l.) — hogy a mieink kegyetlenebbek voltak a törököknél (I. köt., 157., 161., 245. l.), illetőleg az utóbbiak embertelenségeiért az őket szolgáló tatárokat, rácokat, oláhokat okolja (I. köt., 295., 377., 378. l.).

Készséggel elismerjük az igazi, de főleg a végeken élt törökök emberiesebb érzületét, azonban akadt köztük is éppen elég kegyetlenkedő. Pl. az 1396. szeptember 28-i nikápolyi csata után a győztes Bajazid szultán ezrével verette furkósbottokkal agyon 20 évesnél idősebb foglyait, hasonlóképpen a mohácsi ütközet után a negyedik napon a nagy Szolimán szultán valami 4000 foglyát mészároltatta le (Szalay-Baróti: *A magyar nemzet története* II. köt., 118., 389. l.). De maradjunk pusztán az ő adatainál. Itt van mindjárt a törököknél egyidőben divatba jött orrszedés. Bizony, ezt jámbor cselekedetnek nem mondhatjuk, bár szerinte «az orr levágása nem is annyira kegyetlenség, mint inkább a vitézeknek meg-

csúfítása volt» (I. köt., 380. l.). Ilyen eset volt, mikor a váci bég egy egri rabot oszlophoz köttetett és oroszlánt uszítottatott rá (I. köt., 289. l.), vagy pl. mikor egy szigetvári magyar rabnak kezét, nyelvét, orrát levágták, több, mint húsz embert fülüknél fához szegeztek s reggeltől estig úgy tartottak (I. köt., 379. l.), vagy amikor a megkínóztatásától féltő magyar rab, nem tudván váltságdíját kifizetni, megmérgezte magát (I. köt., 235. l.), avagy amikor Vejsz budai basa azért kínóztatja magyar rabjait, hogy nagyobb sarcot csikarhasson ki belőlük (IV. köt., 145. l.). Ezek az esetek azt tanúsítják, hogy a kegyetlenkedésekből mindkét fél kivette a részét, amint az ember-séges magatartásra is bőségesen találunk példát itt is, ott is.

Annak a meggyőződésének is nem egyszer ad kifejezést, hogy «mesebeszéd» az, mintha «a törökök főleg nagyobb háborúk alkalmával tíezrével hurcolták magyar földről a rabokat Törökországba» (I. köt., 168. l.). Állításának igazolására hivatkozik konstantinápolyi követeink hivatalos jelentéseire, amelyekben rendszeren csupán 10—20—30, csatákban fog-ságba esett magyar rabnak a török fővárosba kíséréséről van szó (I. köt., 169. l.), tehát — állapítja meg — a török nem irtotta a magyart. Viszont azonban elmondja azt is, hogy «a gyermeklopást a török a XVI. és XVII. században rendszeresen űzte» (I. köt., 325. l.), továbbá, hogy a magyarországi basák szép lányokat és fiúkat küldtek a szultánoknak (III. köt., 54. l. ; IV. köt., 170. l.) és végül megemlíti azt is, hogy «a tatárok a magyarokat seregesen hurcolták el» (I. köt., 295. l.). Az eredmény szempontjából valóban mindegy, hogy népünket a törökök vagy tatár segédsapataik hajtották tömegestül idegen földre, pusztulásba.

Azt a tételt sem fogadhatjuk el, hogy «a törököt ellenünk nem a gyűlölet, hanem a hódítási és a terjeszkedési vágy vezette . . . , a Jézus hitén levők ellenben gyűlölték a törököt mint pogányt, mint a keresztyénség legnagyobb ellenségét s mint betolakodott hódítót» (I. köt., 160., 161. l.). Elvégre itt a vallási különbségen túl ellentétes világnézetek, kultúrák, életformák, melyekben a mohamedanizmus nem bizonyult felsőbbrendűnek, is ütköztek össze és öntudatos nemzet nem dobhatja oda magát ellenállás nélkül egy hódító nép lába elé,

még ha az utóbbit csak a vallási fanatizmus hevíti is. A gyűlölet ez ellen jogos, sőt szent érzés. Hiszen az albánok és szerbek is védekeztek egy darabig a törökök ellen, hogy aztán legyőzetésük után annál készségesebb eszközeivé váljanak a szultánoknak. Csak természetes tehát, hogy nemzetünk, mely Mátyás alatt még nagyhatalom volt s amely büszkén viselte a VI. Sándor pápától 1502-ben kapott antemurale et clipeus Christianitatis jelzőt,¹ szintén szembeszállott a hódítókkal. És vajjon csoda-e, hogy a mieink ellenséget láttak bennük, mikor maga írja, hogy «a betódult török-tatár seregek a hódoltságon éltek s a maguk módja szerint elpusztítottak mindent» (I. köt., 153. l.), az urakat és nemeseket birtokaikról elűzték s ha a jobbágyokat, iparosokat és kereskedőket védték is (III. köt., 348., IV. köt., 345. l.), ezt saját érdekükben tették, de így is megtörtént, hogy a hódoltsági nép túlnagy adója elől ezrével volt kénytelen menekülni (IV. köt., 141. l.).

Lehetséges ugyan, hogy «a legtöbb budai basában megvolt a békességre való hajlam és igyekezet . . . Azonban . . . hasztalan fáradtak a kölcsönös megértés dolgában ; hiába ajánlgatták a mieinknek barátságukat, ezek siket füllel hallgatták a szép ígéreteket» (I. köt., 115. l.). De másfelől — hogy újból csak az ő példájánál maradjunk — ott volt az építkezéseiről híres Musztafa budai basa és nagybátyja, Szokoli Mehemet nagyvezér is, akik Bécsben egyformán sürgették a végekről a magyarok kipusztítását és helyükbe németek alkalmazását (IV. köt., 107. l. s. köv.). Azt se szabad elfelejtenünk, hogy miközben hirdették a basák a békét és a végek magyar hadinépét vádolták a béke megszegésével, lépésről-lépésre terjeszkedtek tovább és tovább s hódoltsági területté változtatták az ország nagy részét, az elűzött vagy elpusztult magyar lakosság helyébe délszláv és oláh népelemeket hozván, melyek a félhold lehanyatlása után beözönlött fajtestvéreikkel együtt egyszerűen Bécs szolgálatába mentek át.

Az előadottak alapos megfontolásával, bármennyire is

¹ *Magyar Tört. Tár*, IX. köt., 79. l.

igaz, hogy a XVI. század közepétől a törökök Béccsel való érintkezéseikben diplomáciai nyelvvé a magyart tették (I. köt., 46., 79., 82., 93., stb. l.), hogy hasznos iparágakat, állatokat és növényeket honosítottak meg nálunk (I. köt., 120. l.), hogy védelmezték a kereskedelmet (I. köt., 119. l.), hogy «az osztrák elnyomás ellen való küzdelmünkben a törökön kívül más segítőnk nem akadt» (III. köt., 322. l.), hogy a «különféle népek söpredékéből» kikerült rabló császári zsoldosok (II. köt., 86. l.) szemében a magyar majdnem olyan ellenség volt, mint a török» (I. köt., 387. l.), nem tudunk osztozni abban a meggyőződésben, hogy ránk végzetes volt a magyarországi törökök kipusztítása. «Balítélet alá senki se vegye, — úgymond — de mi jól meggondolván ügyünknek mind elejét, mind utolját, csapásnak tartjuk a végbeli törökség kiirtását» (III. köt., 322. l.).

Nem szólva arról, hogy a magyar-barátságot a már gyengülő török játszotta ki ügyes politikával először és hogy a támogatásával trónra került erdélyi fejedelmeket a maga eszközeiül tekintette, azt pedig, aki a saját feje után indult, a II. Rákóczi György sorsára juttatta, ha sajnáljuk is embe-riességi szempontból a török vitézeknek — akiket az Árpádok éppúgy letelepítettek volna, mint egykor a bessenyőket, a kúnokat is — gályarabokul történt eladását, amit egyébként ők is megtettek magyar foglyaikkal, vagy a bécsi kormányshékek is magyar protestáns papokkal és tanítókkal, azért ennél sokkal nagyobb csapásnak tartjuk az állami és nemzeti fejlődésünkre egyként katasztrofális és a felszabadító háborúk, meg a kuruc-labanc harcok pusztításával betetőzött török uralmat, mely nélkül sohasem szakadt volna ránk Trianon.

Ha azonban török-barátsága túlzó általánosításokra és következtetésekre is ragadja, — mellőzve apróbb tévedéseinek felsorolását — a török időkről írt munkái dúsan terített asztalként állanak minden hivatott történetíró rendelkezésére, aki e kornak, viszonyainak és szereplőinek igazságos megítéléséhez adatokat, szellemi táplálékot keres.¹

¹ L. Szekfű Gyula szép méltatását és igazságra törekvő bírálatát a *Magyar történet* IV. és V. kötetének Kútfők és irodalom rovatában.

8. A török időkről szóló további munkássága.

I.

1916 végén, IV. Károly megkoronázása alkalmából Szász Károly, a képviselőház akkori ügyvezető alelnöke, megbízta a magyar királyok koronázásai történetének megírásával. Ehhez képest 1917-ben és 1918-ban gazdag levéltári anyagot és értékes egykorú képeket gyűjtött össze főleg Bécsben és Pozsonyban s lelkiismeretesen áttanulmányozta az idevágó irodalmat is. Mikorra azonban feladatával elkészült, ránc szakadt az 1918. őszi összeomlás és így — fájdalom — a díszes képmellékletekkel közreadni szándékolt mű megjelenése is elmaradt, sőt mi több, a kéziratnak és gazdag illusztrációs anyagának is nyoma veszett. Mindössze két fejezet látott belőle napvilágot. Az egyik *A mi szent koronánk* címmel a *Régi idők, régi emberek*, a másik *Régi koronázási hangversenyek* címmel *A magyar mult tarlójáról* című kötetben.

1917 elején Angyal Dávid ajánlására a Kisfaludy-Társaság rendes tagjává választotta. Az említett év február 11-én tartott közgyűlésen Vargha Gyula, a kitűnő tudós és a haza sorsán borongó lelkű költő, titkári jelentésében az újonnan megválasztott tagok közt róla szólván, elmondja, hogy a XVI. és XVII. század kiváló történetírója, «ki hazánk történetének e viszontagságos századaiból nemcsak az ismeretlen adatok egész tömegét hozta napfényre, hanem művészi tollával életre keltette azt az egész kort, művelődéstörténetünknek fényes, új, lapjait rajzolva meg».¹

1918 nyarán volt utoljára Bécsben. Az éhező császárvárosban a szerencsétlen, rossz emberismerő, fiatal uralkodó kapkodó intézkedéseiről, a Ferenc Ferdinánd magyargyűlölő bizalmasai közül összeszedett környezetéről, a hadvezetés növekvő gondjairól stb. szállongó hírek hatása alatt érkezett haza, melyekről itthon híven beszámolt. Akkor még nem gondolta, hogy ez volt utolsó bécsi útja. Másfél évtizede

¹ *A Kisfaludy-Társaság Évkönyve*. Új folyam, 50. köt., 1916—1917. 17. l.

gyűjtögette már ott a Házi, udvari és állami, továbbá a Közös pénzügyi levéltárból, valamint az egykor fennállott Polzeihofstelle aktáiból, az 1791 és 1861 közt tartott magyar országgyűlésekre vonatkozó iratok másolatait a képviselőház levéltára számára. E gyűjtésének első darabja 1790 március 29-én kelt, az utolsó pedig 1848 április 1-én. Még egy pár esztendő kutatással kiválogathatta és lemásoltathatta volna az 1848 március végi és április havi, úgyszintén az 1848/49. és az 1861. évi országgyűlésekre vonatkozó bécsi iratokat is. 1925 és 1927 között többször szorgalmazta is bécsi kiküldetését, de sikertelenül, mert a nemzetgyűlés akkori, egyébként nagyműveltségű elnöki főtanácsosa maga utazott fel ismételtén is, hogy anyagot gyűjtsön a Jókai politikai beszédeihez írandó bevezetéshez. Feladatával azonban nem boldogult, munkájával nem készült el soha, de a nem neki való vállalkozásával megakadályozta Takátsot gyűjtésének befejezésében, ami annál sajnálatosabb, mert a hajdani bécsi rendőr- (illetőleg belügy)-minisztériumnak a Justizpalast-ban őrzött levéltára az 1927. évi július 15-i kommunista-zendülés alkalmával a lángok martaléka lett és így e, magyar szempontból is becses, levéltárnak ma már csak azok a darabjai maradtak fenn, amelyeket Takáts másolatokban megszerzett az országgyűlési levéltár részére.

1918. október 31-én mélységes megdöbbenéssel értesült gróf Tisza István meggyilkoltatásáról, kinek régi, rendületlen politikai híve volt s legnagyobb megvetéssel beszélt a «farkastorkú gróf»-ról, a hitvány és tehetségtelen figuráról: Károlyi Mihályról s a nemzetnek sírt ásó, gyalázatos társairól. A kommunizmus alatt a képviselőházi könyvtár tisztviselőivel együtt előzetes szemle nélkül besorozták őt is a XV. munkásezred 3. zászlóaljába, sőt az 1919. július 31-re virradó éjjelre egyik könyvtári kezelővel együtt, fegyveres őrszolgálatra is berendelték a központi városházára. Természetesen nem ment el, hiába várt rá a következményektől aggódó jámbor társa. Baja azonban nem lett belőle, mint-hogy ugyanakkor megbukott a Kún Béla rémuralma, «mert nem vigyáztam rá eléggé», — szokta hozzátenni, ha nagyritkán megemlékezett erről az epizódról.

A sors még súlyosabb megpróbáltatást is tartogatott számára. A trianoni békeparancs cseh uralom alá juttatta szülővárosát is, melynek Erzsébet-szigetén híres-szép rózsás- és gyümölcsös kertje volt. Semmi költséget nem kímélt tőle. Itt érezte magát igazán otthon. Maga oltogatta, metszette, ápolta kedves fáit. Oltógallyakat cserélt Darányi Ignáccal, gróf Khuen-Héderváry Károllyal és másokkal. Természetrájonásával és kertészkedő szenvedélyével új rózsafajokat állított elő, melyeknek legszebb nyílásait, valamint válogatott törpefáin termett fölséges ízű, óriási körtéit, almáit, szilváit is kedves ismerőseinek küldözgette szét. Egyszer kétszer megkísérelte. Hazament azzal a kemény elhatározással, hogy otthon tölti szabadságát. De a Habsburgok germanizátoraiból és lakájaiból lett hódítók terpeszkedését nem bírta ki sokáig. Néhány nap múlva fájó szívvel, borongó lélekkel tért vissza, otthagyván imádott szülővárosát, szülőházát, gyönyörű kertjét és azoknak a szép időknek emlékét, melyeket a szigeten éveken át Beöthy Zsolt társaságában töltött.

E csapásért csak gyöngé vigasz volt számára, hogy a VI. fizetési osztályba történt kineveztetése után nyolc évvel, 1920-ban főlevéltárnoki címmel az V. rangosztályba lépett elő. Újult erővel mélyedt el a munkában s margitszigeti sétái és meghitt baráti köre hoztak lelkének enyhülést, felüdülést.

Újra írni kezd, egyelőre tárcákat, melyeket átdolgozva, újabb fejezetekkel együtt utóbb külön kötetekben is közread. Ennek az anyagának túlnyomó része még a hódoltság korával foglalkozik, de egyre nagyobb teret juttat a török kiűzését követő időknek, sőt a XIX. századnak is. Nyolc kötetét fogjuk az alábbiakban ismertetni, a török időktől a lehetőség szerint elkülönítve a XVIII., illetőleg a XIX. századdal foglalkozó tanulmányait. Az első ezek között *A régi Magyarország jókedve* című kötete (Budapest, 1921., 327 l. — A két fejezettel bővített második kiadása u. o. 1929., 400 l.).

Egyik bírálója, Zsinka Ferenc, novelláknak nevezte különben meleg dicséret hangján írt ismertetésében a kötet 30 fejezetét, melyeket «könnyű volna besorozni a szépirodalom körébe, de a könyv alsó szegélye jegyzetekkel terhes»

(*Századok*, 1921—1922. évf., 400. l.). Valóban, a nyelv és a feldolgozás módja inkább a szépíróé, de a mag, a tárgy levél-tárakból idézett hiteles történeti adat, följegyzés.

A cím maga nem fedi egészen a tartalmat, mert őseink jókedve nyilatkozásának, olykor vaskos tréfáinak az egykorú magánlevelezésben ránk maradt s a született humorista rátermettségével írt, néhány jóízű esetén s a magyar lélek és vígság jellemzésén kívül tarka változatosságban a legkülönbözőbb — köztük komor — jeleneteket, rajzokat tárja az olvasó elé a XVI—XVIII. századból. Többször kiemelt és méltatott széles érdeklődési köréből folyólag bőséges mondani-valója van minden társadalmi rétegről a legfelsőbbtől a legalsóig. Az udvari körökről két tanulmánya is szól. Ezek: az *Udvari emberek*, kik az udvart szolgálták ugyan, de lelkük mélyén megmaradtak jó hazafiaknak s így igazságos megítélésük csak bizalmas levelezésük alapján lehetséges, és az *Udvari költők* az I. Lipót és III. Károly léhűtő olasz udvari költőiről és huszadrangú történetíróikról. Főuraink életéből valók a *Menyegzői meghívások és lakodalmi szokások* s a főúri ifjak neveltetését ismertető *A régi diákéletből* című fejezet. A nemesség és a vele összenőtt vármegye nagyszerű alakja a kedélyes, melegszívű Bejczy Gergely vasmegyei alispán. A vitézek, pontosabban huszárajaink egyik csínytevését örökíti meg a *Mikor a huszár kereskedőt lop* című dolgozatban, melynek hőse Szőcs Gergely egri huszár, aki a hatalmas Musztafa basa védelme alól elloppja Mojzest, a leggazdagabb budai zsidót és 9000 frt sarcot hajt be rajta. Pompás típus Petheő János kamarás, főkapitány, főispán stb., aki «valóságos kiskirály» volt «a borivók táborában» s akinek esete Robles spanyol lovaggal kész novella. Az idegen katonák gyávaságának egyik példája, mikor a német csapatok megszöknék 1529-ben Komárom várából s az általuk vasra verve hátrahagyott bírót 20,000 török ostromolta meg — persze sikerrel. Egyik további cikkben a huszárok pünkösdi királyairól, az ú. n. huszárkirályokról, udvarukról és törvényeikről tájékoztat egy 1727-ből fennmaradt följegyzés alapján. Kortörténeti szempontból is nagyértékű a *Lélekjárás* című dolgozata, két prédikátornak a sátán által 1587-ben történt megkísértéséről, próbára tételéről.

Hasonlóképpen igen becses tanulmányokban ismerteti magyar városaink bírának a Mózes és próféták törvényeire hivatkozó ítéleteiben kifejezésre jutott szigorú erkölcsi elfogását (*Bírák uraimék, Törvénybeli orvosság, A komáromi péntökösök*) s az árdrágítókkal szemben követett eljárását (*Ergo limitáljunk*). Nem felejtkezik meg a jobbágyságról sem, megállapítván, hogy ha akadtak is szívtelen földesurak, akik a jobbágyot nem vették emberszámba, de a többség embereséges volt irántuk, sőt az is megtörtént, hogy a felszabadított körmendi jobbágyok arra kérték földesurukat, Batthyány grófot, hogy helyezze őket vissza a jobbágyi állapotba (231. és köv. l.). Tanulságos cikkeken szól a magyar ló-szeretetről és a közlekedési eszközökről (*Ló, kocsi és hőkös*), a hírek terjedésének egykori módjairól (*Régi újsághírek*), a névnap-i köszöntésekről (*A megszerencsésítés*) s általában a nagyokat ivó, evő, mulató, táncoló, káromkodó ősökről, egyes közmondásaink, szólás-mondásaink eredetéről (*A régi magyar parasztpélda, Csáky szalmája* és több más dolgozat).

E változatos tárgyú és pompás nyelvűművészettel írt fejezetek után következő kötetében: *Régi magyar kapitányok és generálisok* (Budapest, 1922., 456 l., II. bőv. kiadás u. o. 1928., 641 l.), 16 (illetőleg a II. kiadásban 17) rég elfelejtett magyar kapitánynak állít a levéltári adatok rengetegéből magyar lelkével, tudományával és tolla varázsos újjáteremtő erejével örök emléket.

Alakjai közül többen jó ismerőseink már korábbi műveiből vitézi tetteikkel együtt, melyek miatt kortársaik példaként emlegették, versekben magasztalták nevüket, sőt a megszokott ismétléseken kívül akadnak epizódok, melyek ugyanazon szavakkal megírva, itt negyedik ízben is olvashatók. Nagyjából e vitézi arcképekre is alkalmazhatjuk azt a jellemzést, melyet főntebb, a régi magyar nagyasszonyokról szóló tanulmányairól adtunk, vagyis hőseiben itt is kevésbé egyéneket, mint inkább típusokat rajzol, ami jórészt természetes következménye a kor amúgy is erős — a kezdetleges társadalmi, gazdasági, műveltségi viszonyaiból, szüntelen harcaiból s a politikai helyzet bizonytalanságából folyó — egyformásító hatásának, de másfelől következménye az ő

történetírói egyéniségének is. Maga mondja alakjairól ezt a találó megállapítást: «Régi jeles huszárezredeseink porladozó leveleit olvasgatva, arra jövünk, hogy őikigyelemüket úgyszólván egyformára ütötték . . . Azaz hogy lényegre egyformák, külsőben hasonlóak. S minél többet ismerünk meg közülök, annál elevebben állanak előttünk az igazi huszártípusok» (417. l.). Mindegyikük, akár a török, akár a francia, akár magyar testvérei ellen küzd, — mert volt ilyen is — egyaránt kitűnő lovas, ütközetekben első, félelmet nem ismerő bajvívó, kinék harc a kenyere, harc a gyönyörűsége (232. l.).

Időben két csoportra oszthatók: a török világ és a XVIII. század hőseire. Az előbbieknél senki sem ismerheti jobban a török hadviselési módját. Ifjú éveiktől a nyílt csaták, az ostromok, a lesvetések és portyázások hosszú sorában mutatják meg vakmerő bátorságukat, vezéri rátermettségüket. És mégis, bár az idegen hadvezérek kudarcot kudarokra szenvednek és több kárt tesznek a magyar népben, mint az ellenségben, a bécsi körök bizalmatlansága miatt (121. l.) vezéri bot nem jut nekik, maradnak főtiszteknek, de e korlátozott hatáskörükben sem kapják meg felülről a kellő támogatást s csak arra jók, hogy a maguk és katonáik életét portyázásokból, és a török rabok sarcából tengetve, védjék a düledező palánkokat és kastélyokat (121. l.) és helyt álljanak ott, ahol «dandárral járt a halál».

Sorsuk tehát nem csupán egy balszerencsétől üldözött magyar katona élete, hanem főkapitányaink közös sorsa, melyben egész nemzetünk tragédiája szemlélhető. Érdekes ennek néhány felvonására és jelenetére is rámutatnunk a kötet adataiból, melyek korábbi műveinél is világosabban beszélnek. A török uralom sorvasztó hatásának egyik példája, mikor legnagyobb vitézeink egyikének: Thury Györgynek eleste után 32 falunál több hódolt meg Kanizsa körül a töröknek, noha utóbbiak támadása békeség idején történt (112. l.), vagy pl. a nem kevésbé jeles vitéz Zolthay Istvánnak hasonló nevet viselő férfirokonságából a XVI. század közepén kilencen szenvednek hősi halált (125. s köv.), vagy pl. egyedül a kisebb jelentőségű füleki csatában 400 rabot és 1—200 halottat veszítenek a mieink (145. l.).

A magyarság életfáját őrlő, törökkel vívott harcok mellett második malomkő gyanánt kezd működni Rudolf óta a hazánk beolvasztását célzó császári politika, mely elsősorban a nemzet hivatott vezetői: a főtisztok és főurak ellen irányul. A főkapitányainknak juttatott királyi adománybirtokokból az udvari kamara csakhamar kiforgatja a legkülönbözőbb ürügyek alatt az özvegyet és árvákat. Erre a sorsra került Eger egykori hős védője, Dobó István Ferenc fiának, a szintén kiváló kerületi generálisnak, a jobbágysághoz embereséges földesúrnak, kitűnő gazdának és a sárospataki főiskola egyik legnagyobb jótevőjének hatalmas vagyona, melyből a részére biztosított szabad végrendelkezési jog (326. l.) ellenére, még eltemettetése előtt, Rudolf egymást kergető rendeleteivel és német katonaság felvonultatásával Prágába, az udvar számára hurcoltatta el Dobó remek családi műkincseit és egyéb értékes ingóságait (329. és köv. l.). A rettentő zálogösszegek kifizetésére kényszerített végrendeleti örökös, Perényi Zsófia, csak a kifosztott uradalmakat kapta meg (341. l.). Az udvar ellenben az 1603. és 1604. évi egyezmények szerint a Dobó-örökségből többet harácsolt össze, «mint amennyi jövedelme az évben az egész Magyarországból volt. És ez a rengeteg magyar pénz, magyar munka és takarékoság gyümölcse Erdély hóhérének: Bástának és Radul oláh vajdának a kezébe jutott az idegen katonaság fizetésére» (342. l.).

Ennél is megrázóbb a dicső multú Zrínyi-család sorsa. 1683-ban I. Lipót koholt vádak alapján elfogatja Zrínyi Jánost, Ilona fivérét, bár előbb a kurucok ellen harcolt. Ítélet nélkül húsz éven át szenvedett börtönében, ahol megőrült (366. l.). Az 1691. évi szalánkeméni ütközetben fiatalon elesett Zrínyi Ádámnak, Miklós fiának özvegyétől pedig a kamara a hazai törvények ellenére elkobozza s idegen kézbe juttatja a család vagyonát (367. l.), az utolsó három Zrínyi-lány megzárásban fejezi be életét (373. l.).

A Rudolftól megindított beolvasztó politika idézi fel a magyarság lelki kettészakadását, melynek következményeként a XVII. században már egymást irtja a császárhoz ragaszkodó és a törökpárti magyar. Ez nemzeti tragédiánk

harmadik felvonása. (Első volt a török, második a német hadak magyarpusztítása.) E fajta vitézeink közül való Kiss Balázs, ki a törökök és a kurucok ellen vívott harcokban emelkedett huszárezredessé. A hála nem is maradt el. Közel 40 évi hű szolgálata után, 1699-ben csak annyit kapott, hogy «öreg napjaira koldulnia ne kelljen» (401. l.).

A kötet megérdemelné, hogy katonai nevelőintézeteinkben legalább *A nagy Thúry György* című fejezet részletesen tárgyalassék.

II.

Néhány hónappal most ismertetett művének megjelelése után bocsátja közre *Régi idők, régi emberek* című kötetét (I. kiadás, Budapest, 1922., 396 l. — II. kiadás, *A régi magyar asszonyok* című kötetéből átvett két fejezettel bővítve, u. o. 1929., 471 l.). Mindenek előtt kiemeljük belőle a *Nádasdy Ferenc ifjúsága* című tanulmányát főrangú ifjaink udvari neveltetéséről, amikor még I. Ferdinánd és Miksa alatt nemzeti királyaink udvartartásának régi intézményei és hagyományai a bécsi udvarnál is éltek, ahol udvari atyafiak (aulae regiae familiares) néven együtt nevelkedtek az uralkodócsalád gyermekeivel, előbb mint apródok, majd három év múlva mint királyi ifjak (magyar lovasifjak), akik a királyt és az udvar tagjait lóháton kísérték, utóbb pedig magas méltóságok viselői lettek. Ezt a patriarkális szokást Rudolf szüntette meg, mikor székhelyét Prágába helyezte át. Ezután a magyar udvartartás emlékei is eltűnnek.¹

Irodalomtörténetünk szempontjából is igen becsesek Balassa Bálintról szóló dolgozatai (*Balassa Bálint, A költő és a bányászgazda, Balassa Bálint fia*). A vitézi énekek halhatatlan költője a Balassa-családnak és egyúttal korának gyermeke, mindkettőnek minden jó és rossz tulajdonságával. Érzékeny, indulatos, erőszakos, könnyelmű, kalandvágyó

¹ Az aulae regiae familiares elnevezéssel találkozunk még az 1848 előtt kiadott *Hof- und Staats-Schematismus*okban is, de már magyar királyi udvarnokok, étkefogók (Kön. ung. Truchsessen) értelembe. 1807-ben még 44-en voltak, 1847-re számuk 16-ra apadt.

ember, bátor, de meggondolatlan katona. A Batthyány Boldizsár udvarában történt neveltetéséről, az egri vitézi éveiről, hatalmaskodásairól, házasságáról, lengyelországi útjáról és céljairól közölt, eddig ismeretlen levéltári adatok a korábbi tévedéseket helyreigazító, egészen új megvilágításba helyezik Balassa Bálint viharos pályafutását.

Gyönyörű, ódai lendületű az emlékezése Zrínyi Miklósról, a korától meg nem értett, az udvartól gyanúba vett lángeszű, eszményi hazafiról, hadvezérről és költőről. (A XVII. század nagy magyarja születésnapjának háromszázéves fordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság által 1918 február 11-én rendezett ünnepi közgyűlésre készült ez a kitűnő tanulmány.)

A mai, fejlett közegészségügyi rendszabályok idején még a világháború tömegmészárlásaitól elfásult ember sem olvashatja elképedés nélkül a török világban szokásos *Katonatemetést*, amidőn a kor életfelfogásához híven, elrettentésül az erősségek kapuinál karókra tűzött ellenséges fejek s a védőárkok körül oszlásnak indult holttestek hirdették a védők éberségét és hősiességét, az ütközetek helyein pedig, ahol az elesettek százai heverték, beérték azzal, hogy sövényt fontak a vadállatok ellen a halomba rakott tetemek köré. Így lett hazánknak a folytonos háborúskodás miatt amúgy is elvadult földje a betegségek és járványok állandó otthonává.

Az udvar kapzsiságának s a magyar műkincsek sorsának néhány jellemző esetét mondja el a már többször közreadott *Vándorló műkincsek* és *Az esztergomi érsekség kincsei Bécsben* című fejezetekben. E szomorú képeket méltóan egészíti ki a magyarság politikai üldözését, vagyonának elrablását és idegenek kezébe juttatását ismertető újabb tanulmányaival (*A megvetett és gyűlölt magyarság, Nádasdy Tamás házassága, Lipót császár üzletei, A magyar ember sorsa, Zrínyi Ilona Bécsben*).

Négy év multán lát napvilágot *A magyar mult tarlójáról* című kötete (Budapest, 1926., 412 l.) a lehető legváltozatosabb tartalmú 28 fejezettel.

Az udvar magyarországi politikájának újabb példái *Rákóczi Zsigmond esete* és *Az utolsó Széchy*. A cél hazánk be-

olvasztása az örökös tartományok sorába és az állandó pénz-zavarok enyhítése. A mód pedig egy-egy főúr vagyonának vagy hagyatékának elkobzása, azzal az elgondolással, amire már régebben is több dolgozatában rámutatott, hogy a vezetőitől megfosztott és az anyagilag tönkretett nemzet ellenállóképessége előbb-utóbb meg fog törni. Ez a politikai üldözés vitte át Rákóczi Zsigmondot, a kitűnő egri főkapitányt Rudolf hívei közül Bocskay táborába és juttatta közvetve Erdély fejedelmi székébe. Viszont a Széchy Péter ősi vagyonát királyilag megerősített végrendelete ellenére I. Lipót vonatta el az udvari és a magyar kamara útján az örökösöktől és tétette törvényeink sárbatiprásával az udvari politika céljaira pénzre.

Könnyen megérthető, miért sírták vissza már I. Ferdinánd korában nemcsak a parasztok, hanem az urak is Mátyás királyt és hogy miért írta meg Zrínyi a Mátyás életéről való elmékedéseit, példaképen állítva a nagy uralkodót a nemzet és az udvar elé. (*A holt királyról.*)

Köztörténeti szempontból is jelentős események részleteit tisztázza *Buda két árulója* és *Kassa elfoglalása 1682-ben* című értekezéseiben. Buda első árulója Palczan Péter dúsgazdag budai kereskedő és kisbíró volt, aki 1540-ben majdnem német kézre juttatta a várat. A másik meg Gabriel Schebin (Kara Hisar), egy törökországi örmény, aki 1686 július 22-én, a nagy ostrom alatt egy megvesztegetett török segítségével felrobbantotta a lőporraktárt 12,000 mázsa lőporral. Ez a katasztrófa 1500 török katonát is elpusztított s így végzetessé vált a védőkre. E tettéért 200 frt évi penziót és 2000 frt külön jutalmat és kártérítést kapott I. Lipót hozzájárulásával a haditanácstól. A másik cikkben Thavonat Lajos eddig ismeretlen jelentése alapján megírja, hogyan foglalta el Thököly az említett évben Kassát.

Három fejezete szól honvédelmünk fontos részletkérdéseiről. *A régi magyar hadbíróság* című tanulmányából megtudjuk, hogy a XVI—XVII. századbéli hadbíróságainknál a teljes nyilvánossággal együttjárt a védekezés szabadsága. Katonai esküdszékeink tagjainak jobbára a fele a polgárság törvénytudó elemeiből került ki s az egész eljárás magyar

nyelven folyt. Érthető, hogy ez a mai szemmel nézve is modern és demokratikus, ámbár a kor szellemének megfelelően kegyetlenül szigorú hadibíráskodás nem tetszett az idekerült császári tiszteknek. Az önálló magyar katonai bíráskodás a végbeli magyar vitézi étellel együtt 1699-ben szűnt meg.

Történetünknek érdekes, sajátos alakjai *A püspök-kapitányok* a török időkből, kik közül harckészségben és vitézségben akárhány a hivatásos főtiszteteket is felülmúlta s akik nemcsak a török ellen kötöttek kardot az oldalukra, hanem, ha kellett, a császári csapatoktól is megvédték jobbagyaikat. E csapatok közt a rác hajdúk mellett leggonoszabbak a vallonok (népiesen *a bolonok*) voltak, kiknek pusztításaitól jobban féltek a szüntelen háborúk nyomorúságához hozzáadett eleink, mint a töröktől, tatártól. Hiába mentek ellenük a panaszok Bécsbe és hasztalanul bizonyult be gyávaságuk a törökkel szemben, jóformán mit sem tettek megfélemezésükre, pedig négyszer-ötször annyit kapott egy vallon lovas, mint egy magyar huszár. Az ellenük támadt országos elkeseredés Rudolf alatt érte el tetőfokát.

Nagyrészt a körmendi hercegi levéltár magánlevelezési anyaga alapján, amelynek kincseiből senkisémm merített annyit, mint ő, tisztázza a gyűlölködéstől sugallt régebbi írások tévedéseit *Thurzó Ferenc*, a protestánsná lett nyitrai püspök házasságának körülményeiről, melyből született a derék Thurzó György nádor is. Ugyancsak a körmendi levéltárban talált ismeretlen leveleik közlése kapcsán teszi néhány szép vonással még vonzóbbá és nagyobbá *Esterházy Miklós nádor* nemes alakját, nemkülönben a *Zrínyi úrfiakat*: Miklóst és Pétert, kiknek gráci és bécsi iskoláztatásuk idején nevelőanyjukhoz, az áldott emlékü Batthyányné Poppel Évához intézett leveleiben is nyilatkozik már Miklósnak koraérett-sége, szinte bánatos komolysága és Péternek gondtalan víg kedélye.

Jeles magyar embert mutat be *Somogyi Ferenc* személyében, ki mint a magyar udvari kancellária egyik főtitkárviselője, Bécsben is csak hazáját és nemzetét szolgálta.

A vármegye mindenhatóságának egy jellemző esetéről szól *A feldúlt fészek*. Bekecs István, a nagybányai harmincad-

hivatal vezetője, kötelessége szerint lefoglalja 1688-ban a Károlyi László szatmármegyei főispán oláh jobbágysai által a harmincadhivatal megkerülésével elhajtott hét tehenet, amivel magára vonta a vármegye urainak haragját. Hiába állott szegény Bekecs háta mögött a szepesi kamara, az országbíró, sőt maga a király is, a főispán a megyei széken pörbe fogatta, amely elítélte s minden ingó és ingatlan vagyonyát dobra ütötte s a «marhaszöktető» oláhoknak adatta. A kamara hadat akart e miatt küldeni a megye ellen s a kancellária is elégtételt óhajtott szerezni a meghurcolt és tönkretett Bekecsnek. A megyei deputációnak ugyan, mely ez ügyben Bécsben járt, szégyenkezve kellett visszatérnie, de viszont a megye nem hajtotta végre a kancellária rendelkezéseit s így Bekecs és családja hiába várták az igazság érvényesülését.

Városaink hódoltság-korabeli viszonyaival is több újabb dolgozatában foglalkozik. A *városi hadnagyok, a parasztkapitányok és a zapsz-tisztek* című fejezetben a városi közigazgatásról, a XVII. században megszüntetett «parasztvármegye» — a falvak közös gyűlése — kezdetleges önkormányzati életéről s a nemesség hasonló természetű gyűléseiről: a «zapszok»-ról nyújt máig is magában álló tájékoztatást. A *Városainkról a török háborúkban* című fejezetben elmondja, hogyan menekült a törököktől a nagyobb rémületkeltés céljából jó előre beharangozott háborúk hírére a városok népe ezer és ezer szekéren bátorságosabb helyekre.

A XVI. században Debrecen polgárainak messze külföldre elágazó kereskedelme révén hazánk egyik legnépesebb és leggazdagabb városa volt, melyet azonban fekvésénél fogva és védetlensége miatt sűrűn fosztogattak ki a császári, az erdélyi és a török hadak. Ezek a válságos idők megtanították a város bíráit a diplomácia ravasz fogásaira, hogyan lehet magukat három ellenség között fenntartaniok. A jelzett század közepén egyik legkiválóbb emberük *Duskás Ferenc főbíró* volt, egy személyben ügyes kereskedő, jeles diplomata és melegszívű magyar. Méltó társa volt néhány évtizeddel utóbb Komárom kemény, bátor bírása, *Szapata Ferenc uram*,

ki városa jogaiért a vár német parancsnokaitól börtönbüntetést is kénytelen volt 1601-ben elszenvedni.

Két közgazdasági tárgyú cikke közül az egyikben a bor általános, de főleg a városok háztartásában betöltött jelentőségéről közöl adatokat (*A látópohár és a borbírák*). A másikban színes képet fest a hódoltság idejében, az embermagasságú fűben nyáron és télen a szabadban legelésző nagyszámú szarvasmarha-csordáról (*A nyaraló és a telelő*), mikor még az Alföld vízben és vízi madarakban oly gazdag volt, hogy pl. Kecskemét, Kőrös, Cegléd stb. török-adóban még daru- és gémtollal fizetett.

Bárha minden fejezete élesen megrajzolt kortörténeti háttérből emelkedik ki, mégis a társadalmi élet, a lelki műveltség, az általános művelődési és az egészségügyi állapotok részletesebb ismertetésével *Küzdelem a tánc és a muzsika ellen*, *a Régi magyar fürdősök* és a *Magyar rabok olasz gályákon* című tanulmányaiban találkozunk. Sajátságos, noha könnyen megmagyarázható, hogy történetünk egyik legszomorúbb időszakában, a XVI. században kezd a tánc nálunk is terjedni s bár távolról sem éri el az olaszok és a franciák táncdühét, fokról-fokra őseink is oly szenvedéllyel járják, hogy városi és megyei statutumaink és a papság is kénytelenek ellene föllépni. A régi fürdősök a borbélyokkal együtt, de külön céhekben egyesülve, gyógyítottak, mellékesen pedig hajnyírással, foghúzással, köpölyözéssel, sőt tűzoltással is foglalkoztak. A művelt nyugati országokból terjedt el nálunk is a kínzóeszközök és eljárások alkalmazása, köztük a gályarabság, mint egyik legborzasztóbb büntetés. Az erre ítélteteket a Bécsben székelő velencei követek közvetítésével olasz gályákra adták el. «Valószínű, — teszi hozzá — hogy ennek a bevett szokásnak a szomorú következése volt a Wesselényi-féle összeesküvés után elítélt protestáns lelkészeknek gályarabságra küldése is.»

Kedvesen megírt utolsóelőtti fejezetében (*Ilkay, Jolkay, Jókay*) Jókai őseit igyekszik megállapítani. A Jókay-család már a középkorban mint nemesi család szerepelt. Nevét Ilka, Jolka vagy Jóka községről, eredetileg a Csallóköznek egyik, Istentől gazdagon megáldott kis szigetéről vette, melyen

lakott egykor a csallóközi néphit szerint az Európa majd minden népének meseköltészetéből jól ismert Tündér Ilona. Ezt a bájos regét szépen fűzi Takáts össze a Jókai halhatatlan nevével.

III.

1927 tavaszán jelenik meg *Szegény magyarok* c. kötete (Bpest, 499 l.) meleg ajánlással Vargha Gyulának. 18 fejezetéből a leghosszabb és legértékesebb *A magyar tőzsérek és kereskedők pusztulása* címet viseli. Ez a 120 lapra terjedő, kitűnő gazdaságtörténeti tanulmány eredetileg még 1907-ben nyílt pályázat volt az Akadémia által a Lukács Krisztina-alapítványból hirdetett: *A magyar szarvasmarha-kereskedés története a XV. század végétől a XVIII. század közepéig* c. tételre, mint a munka egyik mutatóba kidolgozott fejezete (A másik Nürnberg marhakereskedéséről szólt; közreadta a *Régi idők, régi emberek* c. kötetében). Az Akadémia történeti bizottsága a legmelegebb dícséret hangján javasolta is, hogy a tervrajz szerint két kötetben és 148 fejezetben megírni szándékolt pályamű elkészítése Takátsra bízassék. «Nemcsak az e korbéli magyar kereskedelem legfontosabb ágát, hatalmas, eddig nem is sejtett arányokban, összes érdekes részleteivel együtt, van hivatva e munka bemutatni, — mondja a jelentés — hanem apróra meg fogjuk belőle ismerni azt a sohasem szűnő, elkeseredett küzdelmet, melyet az osztrák önkénnyel szemben gazdasági létünkért vívni kényszerültünk.»¹ Fájdalom, hiába adott az Akadémia 1907 május 1-én nagygyűlési határozattal megbízást Takátsnak a mű megírására, az említett két részlet kivételével, melyekhez utóbb még két kisebb fejezet járult, adós maradt ezzel az önként vállalt munkával, melynek egész anyaga az ő kutatási területére esett és amely koronája lett volna gazdaságtörténeti munkásságának.

A töredék mű szerint Mátyás királyunk ismeri fel a marhakereskedelem jelentőségét. Bécs és Morvaország elfoglalása után szabályozza a bécsi és auspitzi nagy marha-

¹ *Akadémiai Értesítő*, 1907., 383. l.

vásárokat s ezzel utat nyit a magyar marhának Nyugat-Európába, úgyhogy a XVI. században a magyar marhakereskedelem egész Közép-Európára kiterjedt. Voltak idők, mikor — megállapításai szerint — évenként 200,000 marhát is hajtottak tőzséreink külföldre. Így válik a magyar ökör fogalomná Németországban és így válik a marhakereskedés hazánk fő bevételi forrásává. Egyházakat, iskolákat alapítanak az Alföldön a dúsjövedelmű tőzsérek, akik mint vérbeli magyarok a hajdúk vagy hajtók s a pásztorok ezreit magyarosítják el. Kedvükért a bécsi mézszárosok is megtanulják a magyar szót, sőt derék tőzséreink magyarul leveleznek a királyokkal is. A marhatenyésztéssel és kereskedéssel járó gazdagság magyarázza meg, hogy főúri családaink sem vetették meg ezt a foglalkozást. Dobó István, az egri hős, Nádasdy, a nádor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek, az utóbbinak áldottlelkű hitvese: Lőrántffy Zsuzsanna, Zrinyi Miklós, a költő és öccse Péter, Lippay György esztergomi érsek — hogy éppen csak a legismertebb neveket említsük fel — szintén nagyban űzték a marhakereskedést.

Mi sem természetesebb, mint az, hogy nagy vagyonukat és a révükön az országba jutó dús jövedelmeket megírgylik Bécsben. I. Ferdinánd és utódai lépésről-lépésre elvonni igyekeznek hazánktól az állattenyésztés és kereskedelem minden hasznát. Előbb a főbb magyar harmincadokat helyezték az alsóausztriai kamara alá s a tőzséreket kényszerítették arra, hogy minden marhát osztrák földön át hajtsanak ki, mígnem végül idegen: olasz és német bankárok kezére játsszák át a monopóliummá tett marhakereskedelmet, melynek jövedelméből pedig fizetni lehetett volna a sok éhező magyar katonát. Ez esetben ugyan kevesebb jutott volna az uralkodó család tagjainak ellátására és szórakozására, de viszont az országban maradó pénz és a rendesebben fizetett magyar katonaság mellett, még ha túlzásnak is vesszük azt az állítást, hogy hazánk egymagában képes lett volna honvédelmünk összes költségeit fedezni, nemzetünk nagyobb erővel állhatta volna útját a török terjeszkedésének és kevesebb idegen segítséggel készíthette volna elő felszabadulását. Így

azonban, bár a monopólium a kincstárra is súlyos veszteséget jelentett, nem is szólva a magyar tőzsérek és a bécsi mészárosok káráról, az udvar politikája a XVI. században még színmagyar pozsonyi, nagyszombati, magyaróvári, győri stb. marhakereskedőket teljesen kiirtja, úgyhogy 1721-ben már egyetlen magyar tőzsér sincs. A magyarországi kereskedelmet pedig a török alattvaló örmények, görögök, rácok stb. veszik kezükbe.

E fejezetnek mintegy első folytatása *A városok hús-ellátása régente* c. tanulmánya, mely részben Bécs és a német birodalmi városok magyarországi marhavásárlásairól s a marhakereskedelem monopolizálása folytán húsellátásukban beállott nehézségekről, részben a nálunk és külföldön az árdrágító mészárosokkal szemben alkalmazott eljárásokról tájékoztat. Második folytatásul tekinthető *A szöktetésről* szóló cikk. A bécsi kormány által fölemelt harmincadok rendkívül jövedelmezővé tették a marhacsempészt, melyben nem ritkán maguk a harmincadosok is résztvettek. A XVI. században a csempészt legnagyobb arányban a Fuggerek űzték. De ott találjuk a csempészek közt a XVII. században a császári tiszteket is, akik még hozzá a marhákat a békés lakosságtól rabolták össze.

A bécsi udvar magyarirtó gazdasági politikájához hasonló honvédelmi politikájának egyik újabb fejezete *Az igazi szegény legények*. A harmincadok és a bányák jövedelmeiből fizetik «az udvar szállítóit, szakácsait, a bécsi apácazárdákat, az udvari muzikusokat» stb. s a főhercegeknek «csupán Mikulásra évenként 4000 körmöci aranyat utalt ki az uralkodó». E közben a magyar katonáknak 50—60 hónapon, sőt 10 éven át nem fizetik amúgyis szűkösen megszabott zsoldját. Így lesznek szegény legények a híres vitézek. Rabolni és koldulni kénytelenek, sőt tömegestül pusztulnak éhen. Szörnyű helyzetük megvilágítására a tömérdek adat közül csak kettőt idézünk. Egyik a palotai őrség átka 1575-ből. «Tudjuk és hisszük, — írták — ha mi nyomorúságot Ófelsége rajtunk cselekedni kész, az Úristen Ófelségének ezt el nem engedi, hanem az mirajtunk teendő nyomorúságért Ófelségét úgy megveri mind testében, mind lelkében és minden dol-

gaiban szerencsétlenné teszi, hogy minden fejedelmek között Őfelsége például léssen». A másik Batthyány Kristóf jelentése 1662-ből. «A legjobb vitézek, — írja — hogy családjukat táplálhassák, kénytelenek a falukra menni s a másét elvenni. S ha megfogják őket, a hazának e hű és vitéz katonáit, mint rablókat kerékbe törik vagy felakasztják. Végső romlás és pusztulás lesz ennek a következménye». (15., 20. l.)

A bécsi udvar végzetes magyargyűlöletének áldozatául esett Zrínyi-család, mely a vele rokon főúri családainkkal együtt legbuzgóbban támogatta I. Ferdinándot a magyar trón elnyerésében, tragédiájának újabb részleteit tárja az olvasó elé *A Zrínyiek és a Muraköz* c. értekezésében. További fontos, szintén a körmendi levéltárból felkutatott, 23 darab levelet közöl a Zrínyi Miklós és néhányat a II. Rákóczi György erdélyi fejedelem tollából, melyek új megvilágításba helyezik kettőjük egymáshoz való viszonyát és bepillantást engednek a kor legnagyobb magyarjának Erdély katasztrófájától lesújtott lelkébe. (*Zrínyi Miklós ismeretlen levelei.*) Lángoló szavai közül csak a következőket idézzük: «Bécsben voltam. Láttam az új királyt, láttam az új udvart, az új minisztereket — de semmi új nem volt ebben. Csak az emberek és a nevek mások, de a szokás ugyanaz. A bectelen békesség után való vágy is ugyanaz. A tespedésnek bálványozása is a régi. Bárcsak oroszlánszívű miniszterei volnának királyunknak, akkor tán nem keseregnénk, hogy elvesztettük az ország karját, Pannonia jobbját, a keresztyén országok védő bástyáját: Erdélyországot!» (293. l.)

A bécsi kormánykörök és a császári csapatok nemcsak főuraink ellen fordultak, hanem a többi társadalmi rétegre is elviselhetetlen nyomást gyakoroltak. A török kiűzése után a nyomorult népre a fölemelt adókkal és a katonák beszállásolásával oly terheket rónak, melyek elől az kénytelen erdőkbe, hegyek közé menekülni. A hegyaljai birtokosokat egyszerűen rebelliseknek nyilvánítják, hogy vagyonukat elkobozhassák. Ez a vérlázító politika idézte elő az 1697. évi *hegyaljai zendülést*, a Rákóczi-féle fölkelésnek mintegy előhírnökét. Az igazi vezér nélküli, néhány ezer főből álló, zendülő csapatot a sorkatonaság könnyű szerrel szétszórta. A tanulmány

behatóan ismerteti a lázadás okait, kitörését és elfojtását, az egykorú hivatalos jelentések és levelek alapján állítván helyre Thaly Kálmán téves adatait.

A császári katonaság ellenséges magatartásának egyik példája *Szörényi Gábor esete* is, mikor a derék abaúji nótárius irtóztatós erővel pofonüti a garázda Schönkirchen báró főstrázsamestert, aki ezért nemtelen bosszút áll. A bécsi hadvezetőség szellemének egy másik példája a *Magyar hajdúk olasz földön*. Egyfelől őket küldték a legveszedelmesebb helyekre, másfelől vitézségük ellenére is gonoszul bántak velük. Nem csoda, hogy Rákóczi fölkelésének hírére seregestül igyekeztek a messze idegenből hazaszökní. A Rákóczi fölkelésének utórezgéseiről és főleg a lengyel földön bujdosó kurucok egy részének visszatéréséről szól a *Sieniawski hercegné és Visky Sámuel* c. érdekes tanulmány.

Egy hős kapitány halála cím alatt nemcsak Eörsy Péter esztergomi főkapitány rég feledésbe merült emlékét újítja fel, hanem rámutat a magyar nemességadományozásban mindenkor megnyilvánult ama liberális szellemre is, amely lehetővé tette, hogy a folytonos harcokban pusztuló nemesség mindig újabb és újabb elemekkel egészüljön ki az érdemes jobbágyok, iparosok, kereskedők soraiból. Ekként nemcsak a nemesség frissült fel állandóan, hanem a nemes és nem-nemes közötti különbség sem válhatott gyűlölködő ellentétté. Az emberséges érzésnek: a földesuraink részéről a jobbágyokkal és a szegényekkel szemben tanúsított meleg jóindulatnak szép példáit találjuk *Az oltármesterség és az ispotálymesterség* c. fejezetben. Az előbbi valamely egyház oltárának javára szóló alapítás volt istentisztelet tartásának s a nép tanításának kötelezettségével, az utóbbi meg főleg a protestantizmus elterjedése után a szegények testi és lelki gondozását volt hivatva szolgálni.

A kitűnő gyümölcskertész meleg szeretetével és szakismeretével két tanulmányban is foglalkozik a régi magyar gyümölcstermeléssel (*Egy kertgazdánk a XVI. században és Kertjeink a XVII. század első felében*). Gazdaságtörténetünknek erre a legelhangoltabb területére vonatkozó szép, bőszeges anyagát részben a magánlevelekből, részben a kon-

skripciókból gyűjtötte össze. A közelmultra is találó az a 300 évvel ezelőtti időkre mondott megjegyzése, hogy «csak mikor a külföldi és a városi élet fényűzését és mulatságait megismerték uraink, mikor már nem maguk kezelték birtokukat, akkor kerülnek dobra az ősi jószágok» és teszi hozzá: «akkor fordul a jobbágy sorsa is rosszabbra» (265. l.). A kitűnő kertgazdák, akiket bemutat a XVI. század második feléből, Kávásy Imre és Kávásy Jób zalai birtokosok. Remek korán-érő és téli gyümölcsaik és dinnyéik messzeföldön híresek voltak s főuraink ezekből kedveskedtek az uralkodó családnak is. A másik igen becses dolgozatban kimutatja, hogy a német művelődéstörténetírók által gyakran emlegetett Neugebäude-ba, a Habsburgoknak a XVI. században olasz módra létesített nagyhirú kertjébe Miksa, a prágai kertekbe pedig Rudolf magyar kertekből vitették a csemetéket s hogy Miksa levelei szerint a hazai gyümölcsfajok nevei külföldön is ismeretkévé váltak. Majd óriási szorgalommal összehordott adatai alapján végigkalauzolja az olvasót az erdélyi és felvidéki kertek hosszú során, köztük főleg a Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hatalmas gyümölcsösein, továbbá különösen a Lippay érsek csodás pozsonyi kertjén, melyek nagy része a felszabadító háborúk alatt pusztult el.

Két, szorosabb értelemben vett művelődéstörténeti értekezése közül az egyikben az egyházak és a világi hatóságok által *A részegeskedés ellen* folytatott küzdelmet ismerteti, a másikban pedig (*A magyar felimeg*) a régi magyar inggel együtt a török hódoltság korabeli magyar alsóruhákról s eleinknek e ruhadarabok készítésében is tanúsított pompakedveléséről és ízléséről nyújt kitűnő tájékoztatást.

Ugyancsak két közleményt szentel szülővárosának (*A komáromiak a diplomácia szolgálatában* és *A komáromi Erzsébet-sziget multja*). Az első a Bécs és Konstantinápoly közt kifejldött diplomáciai érintkezés állandó közegeiről és szereplésükről adott összefoglalás után, melynek legfontosabb részlete, hogy a török a császári követséget a magyar király képviseletének tekintette, amiért a császári követeknek, bár olykor a töröknél is jobban gyűlöltek a magyart, magyar nemzeti viseletben kellett a portán megjelenniök, felsorolja

azokat a komáromiakat, akik nagy nyelvismerettel, kiváló tapintattal és ügyességgel jártak el a rájuk bízott diplomáciai feladatok elvégzésében. A második a híres Erzsébet-sziget régi és közelmúltjáról szól a XVI-ik századtól kezdve. A sziget leírása prózában írt szárnyaló költemény, melyen végigrezeg a szülővárosától és a szigeten levő gyönyörű kertjétől elszakított szerzőnek szívfájdalma, mélabúja. A közelmúltjáról szóló rész pedig szerető visszaemlékezés Beöthy Zsoltra, az egyik szigeti kert tulajdonosára, kinek szept. 4-én tartott születésnapjára összesereglett 50—60 neves író és tudós révén, kiknek egy részét név szerint is felsorolja, irodalmi nevezetességüvé vált a ma ellenséges elnyomás alatt sínylődő Komáromnak ez a gyönyörű darabja.

IV.

Miután főntebb megemlékeztünk már a *Rajzok a török világból* c. sorozatának szintén 1927-ben megjelent IV. kötetéről, áttérhetünk az *Emlékezzünk eleinkről* (Bpest, 594 l.) címmel 1928 végén közreadott kötetének ismertetésére. A 23 értekezés közül 11 foglalkozik a hódoltság korával, míg kettő a hódoltságot követő időkből, 9 pedig a XIX. század első évtizedeinek országgyűlési anyagából meríti tárgyát. Utóbbiakról tehát a következő fejezetben fogunk szólni.

A kötet legértékesebb tanulmánya *A huszár, a száguldó és a jargaló* cím alatt a levéltári adatok óriási tömegére támaszkodó derék, úttörő munka lovasságunk XV—XVIII. századbeli fejlődéséről. Megállapításai szerint a huszár szó a középkori latin cursarius szóból ered és délszláv közvetítéssel kerül a magyar nyelvbe lovas rabló értelemben. A lovas katona neve akkor még száguldó = praecursor volt. Magával a huszár szóval Szlavóniában és Horvátországban találkozunk először, később Somogyban, Zalában is. Kezdetben mint gonosztevőket irtják nálunk a rác vagy horvát huszárokat, de a török könnyű lovasokkal vívott harcok csakhamar kényszerítik a mieinket is hasonló fegyvernem alkalmazására. Így fogad fel Mátyás királyunk huszárokat, akiket

1480-ban praecursores levis armaturae névvel jelöl meg. Az ő 5000 főnyi praecursora, száguldója rác volt. Visszaéléseik megakadályozására és megfékezésükre hozza az országgyűlés az 1486. évi dekrétum 31-ik cikkelyét, amiként ellenük alkotják a bezliák rablásainak elfojtását célzó 1514. évi dekrétum 46. cikkelyét is. A XVI. században a magyar lovasok is elhagyják a páncélt és a nehéz fegyvereket, de a rossz hírű délszláv huszároktól megkülönböztetésül katona, lovas, lovag vagy jargaló névvel illették őket. A jargalás salariumot, egész évi zsoldot jelentett. A jargaló vitézek a törököktől birtokaikból kiűzött s főurainkhoz szegődött nemesek voltak, kik kenyéradóik familiárisai = atyafi-szolgái lettek. I. Ferdinándnak is voltak még familiárisai, magyar nevükön udvari atyafiai. A jargalás intézményét a fizetetlenség, a nyomorúság szünteti meg, mikor a nemes vitézek kényszerűségből inkább hópénzes lovasnak szerződnek el. A huszár elnevezést, melyet pedig a bécsi kormányshékek kezdettől fogva alkalmaznak a magyar lovasságra is, a mieink se hivatalosan, se magánlevelezésben még véletlenül se használják — erre nézve a XVI. és XVII. századból, valamint a II. Rákóczi Ferenc fölkelése korából az egykorú adatok nagy tömegét idézi — egészen a XVIII. század közepéig, amikor Mária Terézia alatt az osztrák örökösödési és a hetéves háborúban világhírre emelkednek lovasezredeink s ezzel itthon is népszerűvé válik a huszár elnevezés, amelyet átvesz és a magyar mintára szervezett lovasságára alkalmaz Nyugat-Európa majd minden állama is.

A tömérdek levéltári adatból írt tanulmány magában is kerekded egész, noha csak töredéke a főntebb tárgyalt *A magyar gyalogság megalakulása* című, 318 lapra terjedő művének előszavában a magyar huszárság megalakulásáról és 1713-ig tartó fejlődéséről még nagyobb terjedelemben kiállításba helyezett munkának. Gyöngéje azonban, hogy az irodalmat, még a nyomtatásban megjelent okmánytárakat is általában figyelmen kívül hagyja. Ezért, bár alaptételének igazságához, hogy t. i. a huszárok első ősei délszláv rabló-lovasok voltak, nem fér kétség, egyik-másik állítása helyesbítésre szorul, amire már rámutatott Tóth Zoltán *A huszárok*

eredetéről komoly felkészültséggel írott dolgozatában.¹ Az ő lelkiismeretes kritikai észrevételei után magunk itt csupán törvényeink iránt tanúsított mostoha elbánását tesszük szóvá. A lovasságunkról intézkedő XV—XVIII. századbeli törvényeink közül, mint előbb láttuk, mindössze kettőre (1486 : 31. és 1514 : 46.) hivatkozik, ezekre is azért, hogy igazolja a huszárok rossz hírét és megrendszabályozásának szükségességét. Sőt az első helyen említett törvényt úgy adja vissza, hogy «a katonaság közül a huszároknak nevezett könnyű lovasság okozza a lakosoknak a legtöbb kárt és gyötrelmet» stb. (94 l.). A törvény pontos szövege szerint «némely csapatok, főleg pedig a könnyű fegyverzetűek vagy huszárok szokták ezt cselekedni (nonnullae gentes, potissimum vero levis armaturae sive husarones hoc facere consueverunt). De vannak más törvényeink is, melyek huszárokról szólnak, köztük olyanok, melyek kötelezően előírják huszárok alkalmazását. Így az 1492. évi dekrétum 20. cikkelye elrendeli, hogy minden bandériumban 400 katona legyen, kiknek egyik fele nehéz, másik fele könnyű fegyverzetűekből, köznyelven huszárokból (vulgo husarones nuncupati) álljon. Az 1498. évi dekrétum 16. cikkelye pedig kimondja, hogy bizonyos délvidéki megyék minden 24 kapu után egy huszárt (unum husaronem) tartoznak adni. Végül az 1542. évi (besztercebányai) dekrétum 50. cikkelye rendelkezik az oly huszár hópénzéről, zsoldjáról (husaronis stipendium), kinek nincs évi fizetése. Ebben az időben pedig már, mikor a töröktől földönfutóvá tett nemesség is a könnyű lovasságnál szolgált, bizonyos, hogy a törvény nem rác, hanem magyar lovasokról intézkedett. A «huszár» szó tehát elvesztette korábbi, a tisztességes magyar vitézekre sértő jelentését, vagyis a huszár elnevezés előfordul már a XVI. században is, amire példa — mint erre Tóth Zoltán is rámutat — a XVI. század második felének egyik kitűnő kapitánya, a dunántúli Berendhidai Huszár Péter, kinek életrajza a fentebb ismertetett *Régi magyar kapitányok és generálisok* c. kötetének egyik szép fejezete.

¹ *Hadtört. Közl.*, 1934. évf., 129—196. l.

Ez a megjegyzésünk azonban éppen nem érinti a tiszttára levéltári adatokon felépített tanulmány értékét, mely töretlen utakon jutott eredményeihez. Ezért csak sajnálnunk lehet, hogy lovasságunk számáról, szervezetéről, öltözetéről, hadi szabályzatairól, harcászati egységeiről, fizetési viszonyairól, emberanyagáról, a mindezekben beállott változásokról stb., stb. nem ad összefoglaló képet, bár sűrűn elszórt adataiból következtetve, anyaga és minden képessége megvolt hozzá.

Ezt mutatja a kötet további két fejezete is XVI. századbeli huszárainkról és nagysikerű külföldi szereplésükről a schmalkaldi háborúban — melyről 1877-ben kitűnő tanulmányt írt Károlyi Árpád — és Stájerország védelmében (*Bedeghi Nyáry Ferenc, Stájerország magyar huszárai*). Utóbbi cikke kivált a gráci levéltár bőséges magyar anyaga nyomán név szerint is felsorolja Stájerország jól fizetett magyar védőit, köztük Zrínyi Miklóst, a szigeti hőst is, ki 1556-tól haláláig 100 huszárra kapott zsoldot; szól továbbá arról a szíves szomszédi viszonyról, mely különösen a dunántúli magyar urak és a stájer rendek között fennállott s amelyet fenntartott a Bocskayval kötött békekesség is, mikor kijelentik a stájer rendek, hogy Stájerország semmi olyat nem teend, ami a jó szomszédságot megbonthatná. Erre a barátságra utal Bethlen Gábor is 1620 okt. 11-én Sopronból Stájerország rendeihez intézett felhívásában, melyet Bethlen Gábor több pápenslevelével Batthyány Ferencnek kellett volna továbbítania. Ő azonban felbontatlanul visszatartotta e leveleket, melyeket így 300 évvel utóbb Takáts nyitott fel és olvasott el először a körmen-di levéltárban.

Rendkívül figyelemreméltó, sőt további kutatásra is érdemesnek látszó az a Thurzó-levéltárból származó adata, melyben Gázi vezir Haszán budai basa 1612. nov. 7-én kelt s Thurzó nádorhoz küldött levelének e megjegyzéséből: «Fehéregyház Vál és Feketeegyház közt vagyon», — amit egyébként megerősítenek a budai kerületről a XVII. század kilencvenes éveiben készült, hatalmas urbáriumok is — arra a következtetésre jut, hogy Fehéregyháza és így Árpád sírja nem Óbudán keresendő, hanem az Árpád hasonló nevű uno-

kájáról elnevezett Vál község közelében (*Gázi vezír Haszán basa*).

Igen becses két gazdaságtörténeti tanulmánya közül egyikben a XVI—XVIII. századbeli gyalmos és réti, azaz hálóval, illetőleg a gázolható vizekben rekeszekkel dolgozó halászokkal, régi halászatokkal és szerszámaikkal, egykor használt, de már elfelejtett halnevekkel ismertet meg (*A gyalmos és a réti halászközl*), a másikban pedig Augsburg levéltárának teljesen felhasználatlan magyar anyaga alapján Augsburg magyarországi marhavásárlásaival. Érdemes kiemelni azt a fölfedezését, hogy ez a szépen berendezett levéltár őrizte meg többek közt a mohácsi vész előtti időkből a debreceni nagyvásárok, valamint a magyar szállás leírását (*Augsburg és Magyarország*). Harmadik kisebb gazdaságtörténeti cikkében *Nádasdy Tamás nádor sárvári kertjét* mutatja be.

Külön helyet foglal el a kötetben a *Zrínyi-család temetkező helye* c. fejezet, a pálosok Szent Ilonáról elnevezett csáktornyai kolostoráról s a család és a pálosok viszonyáról. Ugyanez a könyv közöl néhányat régebben megjelent tanulmányai közül is, részben kibővítve és átdolgozva (*Régi sóvágóinkról, Vizsgálat Zrínyi Miklós ellen, A magyar léhen és holden*).

Még több, régebben megjelent tanulmányát adja közre, szintén a török időkből, következő két kötetében: *Magyar küzdelmek* (Bpest, 1929. 578 l., kétféle kiadásban, az egyiken a címlapon Első kötet és a 319. lapon Második kötet jelzéssel, a másik kiadásnál a két kötetre osztás hiányzik) és *Hangok a multból* (Bpest, 1930. 413 l.). Ez utóbbit Károlyi Árpádnak, «mint feledhetetlen jó mesterének hálás szeretettel» ajánlja.

Ilyen, föntebb (21. és 23. l.) már méltatott hosszabb, a Történeti Társulattól a Szilágyi Sándor-díjjal kitüntetett értekezése a *Magyar küzdelmek* c. kötetében a *Kísérletek a magyar haderő fejlesztésére, 1671—1702.* és ugyanott a gr. Khuen-Héderváry Károly, király személye körüli miniszter megbízásából *A Magyar Ház Bécsben* című szintén igen becses tanulmánya.

Ezeknek tehát itt csupán a címét említjük meg. Ellenben ismertetnünk kell a kötet hét első dolgozatát. A *Daliás idők* megható, lelkes magasztalása a végek hősi, önfeláldozó magyar szellemének, melynek varázssos hatása alá kerül az idegen is, úgyhogy mikor a folytonos harcokban ezrével pusztul a magyarság, az idehozott külföldiek: németek, olaszok, rácok, horvátok tömegestül válnak önként szívben, lélekben és nyelvükben is magyarokká, sőt igen sokan közülök magyar nevet is vesznek föl.

Két névtelen ember emlékét örökíti meg *Zadorla János* és *Mészáros Ambrus* alakjában. Amaz ismeretlen, tót származású vitéz, Szapolyai János király jeles tisztje, a felvidéki tót gyalogság szervezője, Czeczey Lénárd kapitány alatt a kassai gyalogosok parancsnoka, több kiváló haditett hőse. Emez derék marhakereskedőink egyike, ki tőzsértársai kegyetlen tréfájának lett áldozata. (*A tőzsér halála*).

A 15 éves háború egyik gyászos epizódja *Kanizsa elfoglalása*. Rudolf magyarírtó politikájának megfelelően a török elleni harcokban kipróbált magyarok helyébe a legfontosabb katonai állomásokra idegen főtiszteket tesz, akik csapataikkal együtt sorra árulják el a rájuk bízott erősségeket. Így juttatta török kézre Szigetvár eleste után a Dunántúl leghatalmasabb várát, Kanizsát 1620. okt. 20-án Paradeiser György német tábornok, amiért fejvesztéssel lakolt.

Három fejezetben szól az annyira szívéhez nőtt Zrínyiek-ről, kikről oly sok szép tanulmányt írt régebbi köteteiben is. Az első dolgozatában a *Zrínyiek magyarságának* döntő bizonyítékait sorakoztatja fel, melyek minden érvnél hangosabban hirdetik e horvát eredetű családunk magyar lelkét. A másodikban (*Zrínyi Miklós és Péter gyámjai*), szemben Fraknói Vilmostal, aki Pázmány Pétert teszi meg a Zrínyi-árvák gyámjának, kimutatja az eredeti hivatalos adatokból, hogy az első és főgyám Sennyey István győri püspök volt, nevelő-anyjuk pedig, kiről — mint láttuk — külön gyönyörű művet írt, a nemeslelkű Batthyányné sz. Lobkowitz Poppel Éva.

A harmadikban a *Szegény magyarok* c. kötetében közölt ismeretlen Zrínyi-levelek után újabb kiadatlan leveleket

tesz közzé a két Zrínyi testvér tollából az 1629 és 1654 közé eső évekből ezúttal is a körmendi levéltárból. Bevezetésül a következő megkapó szavakkal jellemzi Zrínyi Miklós leveleit: «Míg sok kiváló ember erkölcsi értékét bizalmas levelei alább szállítják... addig Zrínyi Miklóst e nemű ismeretlen levelei még magasabb polcra emelik... Leveleinek olvasása fölemeli az embert; mély szeretetre gerjeszti a magyar szívet s eltölti csodálattal azon lelki és szellemi nagyság iránt, aki a sötétségben nemzetének világossága, a pártoskodásban és a viszálykodásban békítő szelleme, az erkölcsi süllyedésben és a bűnök közepette az eszményi magyar virtus képviselője volt» (106 l.).

Legelső leveleiket a Zrínyi-fiúk nevelőanyjukhoz intézik. A Miklós többi levele Batthyány Ádámnak szólt. Ez ismeretlen levelek nyomán Takáts Széchy Károlynak, Zrínyi legterjedelmesebb életrajza írójának számos kisebb-nagyobb tévedését igazítja helyre. Igen figyelemre méltó a Zrínyi és Batthyány levelezéséből levont azon megállapítása, hogy a Dunántúlnak ez a két hatalmas főura levelezett II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, továbbá, hogy levelezésüket maga Pálffy Pál nádor közvetítette, aki egyébként szintén bizalmas levelezést folytatott Rákóczival (168., 177., 199. l.). Éppily említésre érdemes az az észrevétele, hogy Zrínyi egyik levelében «török barátaim»-ról ír, az a Zrínyi, aki egyébként állandó harcban állott a törökkel (163. l.).

Végül mellékesen megemlíjtük egy jegyzetét, mely szerint «Zrínyi Miklós gyakran elmulasztja levelein a kelet kiírását» s idézi azt a levelét, melyen csupán «Csáktornya, márc. 4.» szavak olvashatók (114. l. 10. sz. jzt.). Megemlíjtük pedig azért, mert sajtóságon ő maga legtöbbször szintén pontos keltezés nélkül írta leveleit.

Áttérve *Hangok a múltból* című kötetének a hódoltság korából való anyagára, első helyen szólunk eredetileg az *Archaeológiai Értesítő* 1900., 1902. és 1903. évfolyamaiban közölt, fontosabb már futólag említett, itt nagyrészből változatlanul újra kiadott cikkeiről: *Abstemius Bornemissza Pál, Műkincsek, Augsburgi ötvösök munkái törökök és magyarok részére, Az aacheni magyar templom égéséről 1656-ban, Magyar*

műkincsek pusztulása a Wesselényi-féle összeesküvés idejében és már a XVIII. századból való cikkéről: *Donner szobrászról és a süttői márványról*. Tárgyuk: műkincseink sorsa a török időkben. Behozonyítja, hogy «a mohácsi veszedelem idején Magyarország kultúra dolgában nem állott alacsonyabb színvonalon, mint Ausztria. Hiszen a császári gyűjteményeket aligha szaporíthatták volna magyar műkincsekkel, ha a kulturánk oly igen alacsony színvonalon állott volna» (8. lap).

Műkincseinket I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf kezdték kihurcolni hazánkból. Utóbbinak fosztogatásairól — úgy mond — köteteket lehetne írni. Azonfelül a protestantizmus elterjedése alatt is sok, kivált egyházi műkincs ment veszendőbe; részint az áttértek semmisítették meg ezeket, részint az elszegényedett katolikus papok és zárdák maguk törték össze és adták el arany- és ezüst-kegytárgyaikat. E régi, nagy értékekről főként főuraink és főpapjaink végrendeletei nyujtanak tájékoztatást. A legkiválóbb műkincs-gyűjtőink egyike volt Abstemius Bornemissza Pál nyitrai püspök, akinek hosszú életen át különösen Erdélyből szerzett gyűjteményét: kincseit, könyveit, okiratait ma már szintén csak 1577-ben készült végrendeletéből ismerjük. A Wesselényi-féle összeesküvés alkalmából is a börtönbe és verpadra hurcolt Nádasdy, Zrínyi, Frangepán s a Thökölyek és Rákócziak stb. műkincseinek óriási tömege pusztult el. «Ezer és ezer remekbe készült mű, mesteri szobrok, magyarfelírású díszedények, arany- és ezüst-émlékérmek, ritka zsidó, görög, római és magyar ezüstpénzek, melyekről gyakran ma már mit sem tudunk, kerültek hozzá nem értő kezekbe, vagy a bécsi és körmöci pénzverőbe.» (92. l.) Azonfelül pompás ékszerek, drága ruhaneműek, szőnyegek, gobelinek, könyvek, melyekről a közös pénzügyi levéltárban őrzött leltárak közölnek részletes tudósítást, de számos értéket sikkasztottak el az elkobzással megbízott tisztek és előkelő kamarai tisztviselők is.

Takáts megállapításaiból tudjuk azt is, hogy a Habsburgok által a XVI—XVII. században a szultánnak és a török főembereknek ajándékol küldött arany- és ezüst-dísz tárgyak csaknem kizárólag Augsburgban készültek. Ez idő-

ben kedvelték meg főuraink is annyira az augsburgi ötvösmunkát, hogy hazánkból vám- és harmincadmentesen kivitték a nemesfémeket és ugyanily mentességgel hozták vissza a kész arany- és ezüstneműt.

Igen szép megvilágításba helyezi azt a kegyeletet, melylyel a magyar zarándokok a Nagy Lajos királyunk által épített és műkincsekkel dúsan ellátott aacheni kápolnát körülvették s amely oly anyagi előnyöket jelentett a városra, hogy tanácsa a kápolna 1656. évi leégésekor adóhátralékának elengedését, a kápolna helyreállítására pedig segélyt és két pap eltartására elegendő új alapítványt kért I. Lipóttól (*Az aacheni magyar templom égéséről 1656-ban*).

Nem tartozván a török korszakba, csak az anyag teljessége kedvéért teszünk itt említést a *Donner szobrászról és a süttöi márványról* szóló cikkéről, melyben elmondja, hogy ez a nagynevű osztrák szobrász (1692—1741) fedezte föl a süttöi márványt, mikor gróf Esterházy Imre primástól megbízást kapott az «alamizsnás szent János» tiszteletére Esztergomban emelendő kápolna építésére. A primás és a szobrász közt 1734-ben létrejött szerződés szerint maga a nagy mester volt a márványbánya első bérlője.

Műkincseink sorsáról szóló tanulmányain kívül három dolgozatával kell még foglalkoznunk. Az elsőben a rituális vérvádnak tudtunkkal hazánkban az első esetét írja meg 1529-ből, mikor egy gyermekgyilkosság alkalmából Bazinban két Bazini Szentgyörgyi gróf kezdeményezésére valami ötven ártatlan zsidó szenvedett tűzhalált.

Másik tanulmánya *A régi zászlóinkról és lobogóinkról* egyúttal hadtörténelmünknek is egyik becses fejezete. A lobogó alatt egykor a lovasok és gyalogosok kopjáján levő kis zászlókat értették, melyek akkor tűntek el, mikor a kopját puskával cserélték fel. A zászlónak nagy szerepe volt a régi hadi életben. A zászló emelése a hadfogadás jele volt, a zászló alá állás a katonává szegődést, a zászlók kibontása a harcba indulást, letételük a vitézi élet abbahagyását jelentette. Minden magyar főkapitány kinevezésekor főzászlót, alantasa közzászlót kapott. A főzászlók színe eredetileg vörös volt, a lobogóké és a kopják nyelée pedig még a XVI. században is piros-

fehér. 1611-ben osztatott szét a király a magyar katonaság közt hatvan darab piros-fehér-zöld selyemzászlót. A főkapitány vagy kapitány halálakor zászlóját is vele temették. A zászló elvesztése a harcban a legnagyobb szégyen volt. Ezért kellett a zászlótartónak a legsúlyosabb esküt letennie.

Szülővárosáról szól utolsóelőtti törökkori tanulmánya. A régi királyainktól Komáromnak adott sok kiváltság és szabadság nyomán virágzó város szomorú sorsra jutott a Habsburgok alatt a vár német őrségének garázdasága folytán. Valamennyi közt leggonoszabb várparancsnok az 1614-ben kinevezett *Reiffenberg Dietrich János főkapitány* volt, aki rabszolgákként bánt a város lakosságával, míg a törökkel igyekezett a jó viszonyt fenntartani, sőt Bethlen első fölkelése idején a budai basával akarta a várost elpusztíttatni elfogott leveleinek bizonyossága szerint. Utóbb maga gyűjtatta fel a várost, a nélkül, hogy hatalmaskodásaitól az országgyűlések meg tudták volna a lakókat védeni.

A kertek termésének feldolgozása a XVI. és a XVII. században címen, 1931-ben írt dolgozatával vesz búcsút a török időktől. Korábbi tanulmányaihoz képest új adatokat nem közöl már, sőt itt-ott mondatszerkesztésében is észrevehető a hanyatlás. De azért így is tartalmas és részletes összefoglalást nyújt régi füves (virágos és veteményes együtt) kertjeink műveléséről, a gyógyfüvek gyűjtéséről, használatáról, a virágokból párolt illatos vizekről, a gyümölcsök és konyhakerti vetemények aszalásáról, télire eltevéséről s a kender termesztéséről. Ez az élete alkonyán szerető részletezéssel írt dolgozata is bizonyítja, mennyire szívéhez nőtt a XVI. század s ennek gazdasági és műveltségi állapota (*Budapesti Szemle*, 1932. január).

9. Tanulmányai a XVIII. századból.

Előre kell bocsátanunk, hogy amint a török időkre eső munkásságának vázolásánál sem ragaszkodhattunk mindenkor a hódoltság korát nagyjából lezáró 1686. évhez, Buda visszafoglalásának esztendejéhez, éppúgy jelen fejezetünk címe is csak azt kívánja jelenteni, hogy ismertetendő tanul-

mányainak legnagyobb része a XVIII. századra vonatkozik. Takáts ugyanis elsősorban a török idők anyagának volt legszorgalmasabb bűvára, de természetesen a hódoltság közvetlen és távolabbi következményei is érdekelték, úgy hogy idevágó dolgozatainak egy részét valószínűleg akkor is megírta volna, ha 1918-ban nem kellett volna végleg abbahagynia bécsi levéltári kutatásait. Vannak azonban oly cikkei is, melyek annak köszönhetik megíratásukat, hogy törökkori anyaga lassanként kimerült.

A hódoltság korához legszorosabban munkásságának az a része csatlakozik, melynek tárgya a bécsi kormánynak a török kiűzése után, városaink újra benépesítésénél és igazgatásánál követett eljárása és elvei, valamint a betelepített lakosság erkölcsi és műveltségi színvonala, berendezkedése és a magyarsággal szemben tanúsított magatartása.

A telepítésből a bécsi politika kifejezetten kizárta a magyarságot s a német tartományokból idehozott jövevényeket a kamarai adminisztrációs szervek alá helyezte, felfolyamodási hatóságul pedig részükre a bécsi udvari kamarát rendelte. Maguk a budai, pesti, székesfehérvári, esztergomi stb. városi tanácsok német törvények és császári rendeletek szerint ítélkeztek.

A németek mellett nagyszámú rác lakost is telepítettek városainkba. A budai rácokat ugyan a bécsi udvari kamara Pestre akarta átköltöztetni, de Wolf jezsuita páternek, gyónatatójának tanácsára I. Lipót nem fogadta el ezt az előterjesztést. Ugyanakkor a magyarok közül csak a legmagasabb világi és egyházi méltóságok viselői (nádor, országbíró, tárnokmester, a prímás stb.) kaptak letelepülési engedélyt. A behozott németek ellenben még a magyar többségű városokban (Komárom, Szeged) is magukhoz akarták ragadni a vezetést. Sőt oly erős volt a magyargyűlölet köztük, hogy a pesti polgárok oly németet sem akartak bíróvá választani, aki barátságot tartott fenn a magyarokkal.

A német jövevényekről nem sok jót tud mondani. «Egyiket-másikat — írja — a könnyű megélhetés reménye csalogatta ide; a legtöbbje azonban afféle ember volt, akinek távoznia kellett régi otthonából. Egyik a büntetés elől szökött

ide, a másik adóssága miatt oldott kereket. Ez a feleségétől akart szabadulni, amaz a máséval indult útnak... Akadt is Pesten és Budán annyi gonosztevő és csavargó, hogy helyet sem találtak nékiek! A városi magisztrátus írni-olvasni nem tudó mesteremberekből állott... Az egyik bíró gyilkosság miatt több évig ült a börtönben... S ezek az emberek az ősei azoknak a nagy családoknak, akiket későbbben *pesti patriciusoknak* szoktak hívni» (*A régi Magyarország jókedve* 343. l.). Természetes, hogy ez a népség egymás közt, de azonfelül a katonasággal is állandó civódásban élt. 1693-ban pl. Buda város tanácsa kénytelen jelenteni, hogy a gyilkosság és rablás napirenden van.

A XVIII. század németes szellemének, atyáskodó abszolutizmusának és fináncpolitikájának két jellemző részletét mutatja be *A régi Magyarország jókedve* című kötet: *Császári bálók és színielőadások Pozsonyban*, továbbá *A régi bánati bálók* című tanulmányaiban. Az udvari kamara kebelében külön bálkommisszáriusok működtek, akik a Habsburgok minden országában a nyilvános bálók igazgatását látták el. Ily bálókat pedig csak a császári kiváltságos bálbérlok rendezhettek az előírt rendtartás szerint. Ily kiváltságos bálbérlok volt pl. Temesvárt az olasz származású Drághi Döme. 1773-ban új báli rendet vezettek be, amely szerint a bálokon csak álarcban volt szabad megjelenni, de ezt csupán a bálteremben lehetett viselni. Mária Terézia alatt a városainkban rendezett bálokon minden idegen, főleg német volt. Csak 1790 után, a nagy nemzeti visszahatás következményeként foglalta el helyét itt is a magyar szellem még Pozsonyban is, ahol egyébként kivált az országgyűlések idején idegennyelvű színházak is virágzottak, mert a bécsi légkörben nevelt s magyarul nem tudó főuraink is ezeket támogatták.

Gazdaságtörténetünk rovatában emlékezhetünk meg a *Hazafias halászhók* című fejezetről. A XVIII. század elejéről csodás dolgokat írtak a Tisza halbőségéről. 1715-ben báró Dillher, Szolnok városának főkapitánya, azért kéri a királytól a Duna—Tisza-csatorna megépítését Pest és Szolnok között, hogy könnyebben lehessen a rengeteg tiszai halat Pestre szállítani. Ez a nagy halgazdagság keltette életre Bécs-

ben azt a gondolatot, hogy a tiszai halat holland módra, szárítva vagy sózva konzerválják. Arról természetesen nem tudtak, hogy idehaza a Tisza mentén ősi mesterség volt a hal-szárítás, a szivolt vagy szivatolt hal készítése. Ezért Bécsből Hollandiához fordultak, hogy onnan hívjanak halászmestereket a tiszai hal szárítására és Zengg városában a hering-halászat bevezetésére. Hiábavaló volt azonban 1759-ben a Hollandiában székelő osztrák követ minden fáradozása, mert a legszegényebb holland halászok közt sem akadt senki, aki a fényes ígéretek ellenére is hajlandó lett volna hazáját ott-hagyni (*Emlékezzünk eleinkről*).

Művelődéstörténetünknek körébe vág *A főúri utazás régente* című jóízű cikke, melyben a joviális páter Antonius, Hueber Antal budai sváb szerzetes kétkötetes kéziratos naplója alapján megírja, hogyan utazott 1758-ban a Harruckern-család kocsinként 8—10 lóval, számtalan poggyász-szekérrel és csatlóssal Bécsből Gyuláig, onnan Nagykárolyba és vissza, összesen 3004 ló felhasználásával. A kor szelleméhez tartozik, hogy a jámbor barátnak a legvaskosabb tréfákat kellett eltűnnie s a legfurcsább szolgáltatokat teljesítenie (*A régi Magyarország jókedve*).

Műveltségtörténetünknek egy ismeretlen alakját mutatja be az ugocsamegyei származású Zékány Jánosban, *II. Péter cár nevelőjében*, kit, mint több nyelvet beszélő tudós ifjút, Bécsben a jezsuiták ajánlottak az ott megfordult Nagy Péter cárnak. Együtt utaztak Oroszországba, ahol Zékány előbb a cár egyik rokonának gyermekeit nevelte, majd a cár unokáját, a trónörökös is, sőt utóbb a cári javak igazgatója is lett. Harmincéves működése után 1727-ben udvari intrika miatt menekülnie kellett. Nagy vagyonának hátrahagyásával hazajött, itthon azonban a bécsi kormány megfigyelés alá helyezte, sőt mikor maga II. Péter cár visszahívta, a bécsi haditanács nem engedte ki az országból s így vagyona — úgy látszik — odaveszett. Vele csaknem egyidejűleg, 1716-ban, Turboly Sámuel is kiment Abaújból, Szikszóról Oroszországba, ahol Asztrahánban egy öreg magyar rabbal találkozott, aki már negyven évet töltött tatár fogságban s akit saját költségén küldött haza. Turboly oroszországi útjának

az volt a célja, hogy felkutassa a Volga mellett a régi magyarok lakhelyét. De bizony nyomukat sem találta már. Utazása és hátrahagyott érdekes följegyzései a tatárokról és más oroszországi népekről érdemessé tették emlékének felújítását (*A magyar mult tarlójáról* című kötetben).

Munkássága e szakaszának ismertetését szülővárosáról szóló írásával zárjuk le. *A céhmester*: Kakuk Demeter komáromi csizmadia, aki mint szenvedélyes pipás sűrűn beleütközött a dohányzók ellen kiadott tilalmakba, de egyébként «a XVIII. században a csizmadiák egyik kiváló céhmestere s a céhnek legtüesebb harcosa, védője és szószólója» (*A régi Magyarország jókedve*).

10. Tanulmányai a XIX. századból.]

Negyvenéves, eredményekben gazdag munkássága után érte az a kitüntetés, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, melynek 1906 óta levelezőtagja volt, 1925 május 7-én Károlyi Árpád, Csánki Dezső, Angyal Dávid, Hodinka Antal és Hóman Bálint ajánlására megválasztotta rendes tagjává. E minőségében azonban székét nem foglalta el soha, noha egy időben az általa igen nagyrabecsült Balogh Jenő főtitkár sürgetésére nem egyszer akként nyilatkozott, hogy *Széchenyi István gróf reuniója és az Akadémia alapítása* című tanulmányát (megjelent a *Budapesti Szemle* 1930. évfolyamában és a *Kémvilág Magyarországon* című kötetében) fogja felolvasztatni székfoglalóul.

1926 tavaszán az országgyűlés tisztviselő-kara — bár egy évvel megkésve — írói munkásságának negyvenedik évfordulója alkalmából aranytollal lepte meg tisztelete és szeretete jeléül. Ennek a szép, bensőséges ünneplésnek folytatásaként Zsitvay Tibor, a képviselőház elnöke, 1927 február 8-án, Palmer Kálmán elnöki főtanácsos által fogalmazott meleg fölterjesztésben kérte Horthy Miklós kormányzótól Takáts kitüntetését, mint akinek «40 évre terjedő közszolgálatáról bizvást megállapítható, hogy magasan kiemelkedik az egyszerű hivatali kötelességteljesítés kereteiből». A fölterjesztésre a kormányzó ugyanazon év március 10-én kelt

legfelsőbb elhatározásával a II. osztályú érdemkeresztet adományozta Takátsnak, akinek a kitüntetést április 9-én lelkes szavak kíséretében nyújtotta át az országgyűlés tiszviselőinek jelenlétében Zsitvay elnök. Takáts a maga ismert szerénységével többek közt ilyenformán háritotta el magától az ünneplést: «Nem érdem az én munkám, mert a magam gyönyörűségére végeztem; éppoly kevésbé érdem ez, mint ha valaki rózsafát ültet azért, mert szereti a szép virágot». A hivatalos kitüntetésekéről nem volt túlságosan kedvező a véleménye, s így a magát sem értékelte sokra. Ellenben a lelke mélyéig meghatotta utóbb szülővárosának, helyesebben a a csonkaországi Komáromnak díszpolgári oklevele, melyet élete és munkássága egyik legszebb elismerésének tekintett mindenkor.

Alább ismertetendő munkássága — néhány idősebb kortársáról és közös baráti körükről írt s a XX. század első évtizedébe is áttérjedő, kedves visszaemlékezésen kívül — a XIX. század első fele országgyűléseinek történetével, illetőleg kiválóbb férfiai szereplésének, a kor első mozgóerői egymással folytatott küzdelmeinek bizalmas részleteivel és általában e félszázad politikai, társadalmi, kulturális, gazdasági életviszonyainak azokkal az apróbb mozzanataival foglalkozik, melyek ismerete nélkül alig lehet megérteni az 1848-at megelőzőtt évtizedekben a nyílt színen lefolyt eseményeket és szellemi áramlatokat. Mint a török időknél, itt is eredeti, főleg magyar kutatóktól alig használt levéltári anyagból merített. Főforrása e dolgozataihoz az az értékes, de — magyargyűlölettől fűtött és fizetett kémek, besugók jelentéseiről és nem okiratokról lévén szó — csak kellő óvatossággal használható gyűjtemény, melyet az Országgyűlési Levéltár részére az 1792-től 1865-ig fennállott osztrák titkos rendőrségnek (teljes címe: K. k. oberste Polizei- und Censurs-Hofstelle) az 1927 július 15-i bécsi kommunista zendülés alkalmával elégetett irataiból jelentékeny részben Eckhart Ferenczel és Szekfű Gyulával másoltatott le.

Viszonylag elég későn nyúlt e gyűjteményhez. Még akkor is, mikor már kezdett kiapadni a XVI—XVIII. századra vonatkozó forrásanyaga, egyideig úgy segített magán,

hogy új köteteiben közreadta részben az 1910 előtt folyóiratokban már közölt tanulmányait is. Ha módjában állott volna régi kutatásainak folytatása, talán el se szakadt volna kedvelt századaitól, melyekre még halála évében is visszatért főntebb tárgyalt *A kertek termésének feldolgozása a XVI. és XVII. században* című dolgozatával.

Első tárcaszerű cikkét a XIX. századból *A magyar mult tarlójáról* (1926) című kötetének utolsó lapjain adja közre a *Kalandorok városáról*, Pestről. Ezt követik 1928-tól sűrű egymásutánban az előző fejezetben már ismertetett *Emlékezünk eleinkről* (1928) 14—23., *Magyar küzdelmek* (1929) 10—18., *Hangok a multból* (1930) 11—21. és 23—26. fejezetei, a *Jókai Mór politikai beszédei* két kötetéhez (Budapest, 1930) a képviselőház elnökének, Almásy Lászlónak felkérésére *Jókai politikai pályafutása* címmel írt előszava (XIX—CXXXIII. lap), a *Kémvilág Magyarországon* (Budapest, 1931., I—II. köt., 168 + 185 l.) című kötete teljes egészében, *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825—1848. évi országgyűléseken* című tanulmánya (*Budapesti Szemle* 1932. április—május) és végül két posthumus dolgozata: *Emlékezés Palóczy Lászlóra* (*Budapesti Szemle*, 1933. január) és *Egy budai bíróról* (*Bécsi Magyar Tört. Intézet évkönyve*, II. évfolyam, Budapest, 1932., helyesebben 1933 elején).

Általában ez értekezéseinek is ugyanazok az erős és a gyöngye oldalai, mint korábbi alkotásainak. Így gyöngéje a laza szerkezet a gyakori ismétlésekkel s a kor gazdag irodalmának figyelmen kívül hagyása; de néha nem ártott volna anyaga csekély jelentőségű részleteinek alaposabb megrostálása sem.

Viszont nagy érdeme, hogy mint vérbeli levéltári ember, itt is eredeti forrásokból merít, és ami a legfontosabb, hogy, noha országgyűléseink történetéről szólván, elsősorban politikai történetet ír, nem éri be a politikai szempontok megállapításával, hanem igyekszik megvilágítani a nemzet szellemi, művelődési, gazdasági, egyszóval társadalmi életének és törekvéseinek mélyebben fekvő erőtenyezőit is.

Részletes ismertetésünk során első helyen említjük azo-

kat a dolgozatait, melyekben az országgyűlési titkos rendőrség szervezetét, tagjait, munkakörüket mutatja be és kémjelentéseikről mint történetünk forrásairól mond kritikát.¹ A titkos rendőrséget I. Ferenc vezette be és építette ki az egész hazánkat és Ausztriát behálózó kémszervezetté, melynek élén 1815-től mint alelnök, 1817-től 1848-ig mint elnök, miniszteri rangban gróf Sedlnitzky József állott. Az országgyűlési rendőrséget az országgyűlések tartamára szervezték, a Polizei-Hofstelle egy-egy magasabbrangú tisztviselőjének vezetésével, akinek a rendes irodai alkalmazottakon kívül segítségére voltak a legtöbbször a német származású városi követek közül kiválogatott kémek. Ezek az uralkodótól és a rendőrségtől kapott utasítások szerint megfigyelték az országgyűlések, az országgyűlési bizottságok, értekezletek, bizalmas összejövetelek lefolyását, résztvevőit, a kiválóbb országgyűlési tagok magánéletét, az országgyűlési ifjúság baráti értekezleteit, szándékait, megmozdulásait és minden észleletükről legtöbbször az uralkodó szája íze szerint készült jelentésekben értesítették megbízójukat. Természetesen a posta is a kémrendszer szolgálatában állott. Magukat a kémeket és titkos munkájukat jórészt már a kortársak ismerték s a legnagyobb megvetéssel nyilatkoztak róluk, de kiletük és tevékenységük fölfedését s ezzel együtt I. Ferenc rendőrállama, valamint nemzetünk akkori életéből számos apró, bizalmas részlet megismerését Takáts kutatásainak és dolgozatainak köszönhetjük.

Tanulmányainak következő csoportjában minden addig megjelent alkotmány- és politikai történeti munkánál behatódóbb képet nyújt egyrészt az abszolutizmusra törekvő

¹ «A titkosrendőri jelentéseket kellő kritikával nagyon is használhatjuk. Temérdek oly dologról adnak ezek felvilágosítást, miket sehol másutt meg nem találunk. A magyar történetíráásra tehát nagy veszteség, hogy a volt rendőrminisztérium levéltára az utóbbi bécsi forradalomban elégett». *Magyar küzdelmek*, 401. l. És: «Ezekből (t. i. a titkosrendőri jelentésekből) látjuk, mennyi lélekemelő eszme, mennyi nemes gondolat szólalt meg a nyilvános tereken s mennyi hazafias terv került szóba. Örök kár lett volna, ha mindez feledésbe megy» stb. U. o. 427. l.

uralkodó és kormánya, másrészt rendi országgyűléseink egymáshoz való viszonyáról és magatartásukról. A király és a nemzet e korszakban is (mint 1526 óta rendszeren) szemben állanak egymással. Mást akarnak a dinasztikus és az összbirodalmi érdekeket szolgáló királyi előterjesztések s mást kíván a magyarságnak néha bizony nem éppen helyesen felfogott érdekeit képviselő alsó tábla. A hatalommal tartanak kevés kivétellel a felső tábla magyarul alig tudó és érzelmeikben is legtöbbször idegen főúri és főpap-tagjai, az alsó tábláról pedig a káptalanok, a többségükben németektől lakott sz. kir. városok és a távollevők követei, úgyszintén elnöke és egész tisztikara. A vármegyei nemességnek utasításokkal ellátott követei — jelentékeny részük a közéletben jártas, a Corpus Juris-t kitűnően ismerő, gyakorlati észjárású, bár nem ritkán maradi gondolkodású alispán — tehát egymagukban állanak szemben a kormánnyal. Ellenük van még Pozsony város német polgársága is, melynek lakásait az országgyűlések tartamára — néha évekre — ingyen vették igénybe a két tábla tagjai. Viszont az ellenzéki követeknek kitűnő segédcsapatai voltak az irodai munkát, a tárgyalások során előterjesztett javaslatoknak, elfogadott határozatoknak, a jelentéseknek, üzeneteknek, válaszüzemeknek, feliratoknak stb. másolását, sokszorosítását végző országgyűlési ifjak, kiknek fékentartására, de egyszersmind a kormány akarata érvényesülésének biztosítására, annyi idegen (német, cseh, stb.) katonát, köztük tüzérséget is hoztak, hogy Pozsony az országgyűlések idején egy megszállott város képét mutatta.

Eredetileg — írja a kémjelentések nyomán — a két dunai és a két tiszai kerület külön-külön tanácskozott politikai klubokként, 1790-től azonban egyetlen kerületi ülésben egyesültek, mely ez évtől, illetőleg 1808-tól rendes kiegészítő-résztévé válik az országgyűléseknek. A titkos rendőri jelentések nem is győznek eleget panaszkodni a kizárólag magyar nyelven tanácskozó kerületi ülésekre, melyeken, bár szavazati jog nélkül részt vehetnek a káptalanok, a szab. kir. városok és a távollevők követei is, de amelyekre a kormánynak semmi befolyása sincs és így ezeken akadálytalanul érvényesülhet az ellenzéki szellem. Még több a panasz a követek

bizalmas értekezleteire, melyek fontos határozatokat hoztak, amelyeket utóbb elfogadtak a kerületi, majd az országos üléseken is. Ez utóbbiak így sokat veszítettek jelentőségükből. Az egyes követek lakásán tartott bizalmas összejövetelek rendszere csak védekezés volt a megyei követek részéről, mert ez értekezleteikről az udvari politikát követő káptalani és városi követek (a távollevők követeiről nem is szólva) ki voltak zárva. A kormány kémei ugyan e titkos konventikulumokról is bőséges tudósításokat állítottak össze, amelyek fontosak azért, mert megőrizték az utókor számára a reformkorszakot mozgató eszméket, terveket, melyeket részben az 1847/48. évi országgyűlés meg is valósított. Idevonatkozó dolgozatai közül különösen becses a *Politikai konventikulumok és titkos konferenciák az országgyűlésen* (Kémvilág stb. című kötetben) és *A városi követek küzdelme a személyes szavazati jogért az 1825—1848. évi országgyűléseken* (Budapesti Szemle, 1932. évf., április—május).

Nagy kár azonban, hogy nemcsak az irodalmat, hanem a már kiadott forrásokat sem vette figyelembe. Valóságban ugyanis a bizalmas értekezleteket már Esterházy Miklós nádor 1637. évi híres emlékirata, illetőleg reformjavaslata kifogásolja, «veszedelmes baj»-nak mondván, «hogy némelyek magános értekezletekben széthúzó szavazatokra esküsznek össze».¹ E magánösszejövetelek a XVII. században még felekezetek szerint tanácskoztak s ezekből alakult ki a katolikus státus és az evangélikus státus. A valláskülönbség éleségének enyhülésével a két dunai és a két tiszai kerület szerint való szervezkedés indul meg, úgy hogy a XVIII. században a megyei követek magánértekezletei e négy kerület szerint ültek össze.

Dolgozatainak harmadik csoportjaként szólunk a XIX. század első felének országgyűlései alatt szokásos társadalmi életet ismertető cikkeiről. Az országgyűlések idején Pozsonyban igen mozgalmas élet folyt. Az 1840-es évekig, mikor a pártok élesebben kerültek szembe egymással, együtt szóra-

¹ Salamon Ferenc: *Rendi országgyűléseink jellemzéséhez* (Kisebb tört. dolgozatai, 422. l.).

koztak a követek. Általában nagy volt a fényűzés s felkapott a kártyajáték, mely számos családot tett tönkre. Őszi ülések idején jótékony célra kedélyes szüreti mulatságot rendeztek, farsangok alatt pedig táncmulatságokat. Még 1848 első hónapjaiban is minden csütörtökön bál volt, melyeken a követek feleségei és lányai, valamint az országgyűlési ifjúság vettek részt. Gyakoriak voltak a lakomák, amelyeken elmondott pohárköszöntők — a kémjelentések ezekről is megemlékeznek — hű kifejezői voltak a közhangulatnak. (*Társasélet a pozsonyi országgyűléseken az Emlékezzünk eleinkről* című kötetben és *Régi országgyűlési szüretetek a Kémvilág* című kötetben.)

Széchenyi volt a hazafias kaszinók megalapítója. Két évvel a Nemzeti Kaszinó életrehívása előtt, 1825-ben teremti meg gróf Károlyi Györggyel együtt Pozsonyban a patrióta-klubot. Ugyancsak az ő kezdeményezésére nyílnak a vidéken is meg a kaszinók, mint a nemzeti közszellem, érzés és nyelv fejlesztésének intézményei. Az 1843/44. évi országgyűlés idején már hét kaszinó volt Pozsonyban. Külön említést érdemel a Széchenyi 1825-ben alapított reuniója (társaskör), melyben a titkos rendőri jelentések szerint többször tanácskoztak az Akadémia felállításáról is. E reuniónak két vezető tagja volt gróf Dessewffy József és Felsőbüki Nagy Pál, kiknek felszólalásai után ajánlotta fel tudvalevőleg Széchenyi az 1825. november 3-i kerületi ülésen egyévi jövedelmét az Akadémia megalapításának céljaira. Aznap este lelkes hangulat töltötte el a reuniót, ahol négy nap múlva indítványt tettek a magyar írók jutalmazására és a nagy magyar szótár kiadására is. (*Első kaszinóink és Metternich a Hangok a multból és Széchenyi István gróf reuniója és az Akadémia alapítása a Kémvilág* című kötetben.)

1825-től jöttek divatba a politikai párbajok. A legcsekélyebb ok elég volt a kihíváshoz. Nem egy párbajnak volt halálos a kimenetele. A titkos rendőrség jelentései szerint egyik legfélelmetesebb párbajozó és vívó gr. Teleki László, a tragikus sorsú, kitűnő hazafi volt. Más oldalról egy-egy követ elhúnyt a részvét fölemelő nyilvánítására nyújtott alkalmat. Ilyenkor a végtisztességre az országbíró és a személynök

vezetése alatt fekete díszmagyarban, kardosan vonult ki az alsótábla minden tagja. (*Országgyűlési párbajok az Emlékezzünk eleinkről és Csicseri Orosz Elek halála a Magyar küzdelmek* c. kötetben.)

Számos új adattal gazdagítják a reformkor kiválóságaira vonatkozó ismereteinket azok a cikkei, melyeket a kémjelentések alapján a felső- és alsótábla egyes kimagasló tagjairól írt. A legtöbbször egyoldalú és magyargyűlölő titkos rendőri följegyzések megvilágításánál még nagyobbaknak látjuk a tudásban, jellemben, áldozatkészségben és hazaszeretetben oly nagy férfiainkat, akik legtöbbet tettek az új Magyarorszáért.

Gróf Illésházy Istvánnal, a nagymultú család utolsó férfisarjával kezdjük, ki 1790-től 1830-ig egyik vezető szellemenye volt országgyűléseinknek, kitől többször kért tanácsot József nádor is, s akinek oly nagy volt a népszerűsége, hogy a titkos rendőri jelentések szerint 1825-ben nádorválasztás esetén őt választották volna meg. Bátor meggyőződéséből sohasem csinált titkot, sőt 1825-től nyíltan az ellenzékhez csatlakozott, noha mint dúsvagyonú főurat a bécsi kormány elhalmozta kitüntetéseivel, csak hogy a maga pártjára vonja. Mint Trencsén megye főispánja a megyei közgyűléseken magyarul beszélt és 1826 július 17-én az ő javaslatára mondta ki a megye, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvet jövőre csak magyar nyelven vezeti. Ezt a példát követte egy év múlva Liptó megye is, melynek szintén ő volt a főispánja. Egyik legnagyobb érdeme, hogy ő részesítette politikai nevelésben az ifjú gróf Széchenyi Istvánt, kit a kémjelentés Illésházy ünnepelt tanítványának nevez. (*Magyar küzdelmek*.)

A titkos rendőri iratok megállapítása szerint az erdélyi arisztokratákat a magyarországiaktól nagyobb hazafiságuk, szerénységük s külföldi egyetemeken és utazásokon szerzett magasabb műveltségük különböztette meg. Mindezt jól tudta a közvélemény is, az okokkal együtt: kisebb vagyonuk, a nagyobb távolság Bécs vonzókörétől és a ritkább összeházasodás külföldi családokkal. Ennek a lelkes magyar erdélyi főúri társaságnak három kiváló tagjáról is ír Takáts, azzal a melegséggel, mely minden sorát áthatja, mikor igaz haza-

fiaink emlékét újíttja fel. Az első közülök gr. Kendeffy Ádám, akit a titkos jelentések Erdély Széchenyi Istvánjának neveznek. Ritka szép külsejű, nagyszerű vívó, céllövő, lovas, úszó, mintagazda, jeles szónok, bátorszívű ellenzéki, iskoláink iránt áldozatkész főúr, akinek 1834. februárban, 39 éves korában bekövetkezett váratlan halála mély gyászba döntötte Erdély magyarságát. (*Magyar küzdelmek.*)

Nemzeti újjászületésünknek egy másik, szintén rég elfelejtett hőse a kortársak előtt «vándor hazafi» néven ismert báró Bánffy László. Az 1834. május 26-ra összehívott erdélyi országgyűlésen tűnik fel először, melynek kilenc hónap múlva történt feloszlata után az anyaországhoz csatolt Részek egyik megyéjének (Kraszna) követeként jött át az 1839/40. évi országgyűlésre Pozsonyba, hol mint az erdélyi unió egyik lelkes harcosa csakhamar az ellenzéknek egyik legnagyszerűbb tagja lett. Hirtelen, korai elhúnytá (1840. jan.) nagy vesztesége volt a magyar ügynek. (*Emlékezzünk eleinkről.*)

Szép emléket állít a lelkiismereti szabadság s a protestánsok teljes egyenjogúsága legtüzesebb harcosának, Beöthy Ödönnek, a katonából lett politikusnak. 1830-ban választotta először Bihar megye első követéül, ki mellett az 1832/36. évi országgyűlésen Tisza Lajos volt a megye másik követe. Kezdetben meleg barátságuk rövidesen nyílt ellentétté változott, melynek során Lajcsák püspök, a szigorú katolikus álláspont egyik legerősebb képviselője a katolikus Beöthy ellen a kemény református Tisza Lajossal, akkor már Bihar megye adminisztrátorával fogott össze. A kor vallási küzdelmeit jellemzi a titkos rendőrségnek az az 1843. június 9-ről kelt adata, hogy ha az országgyűléshez a vallás ügyében kedvezőtlen döntés érkezik, egész sereg kat. követ tér protestáns hitre Beöthyvel együtt. (*Beöthy Ödön, Lajcsák püspök és Tisza Lajos harcai a Hangok a multból* c. kötetben.)

A leghosszabb fejezetet Wesselényi Miklós bárónak szenteli, kit 1825-ben vesz a titkos rendőrség megfigyelés alá. A kormányra és kémjeire jellemző, hogy Wesselényiről törhetetlen magyarsága és szokimondó ellenzéki magatartása miatt mint a leggonoszabb emberről írnak. Az is jellemző a kormányra, hogy egyik kémjéül Wesselényinek anyai ágról

való rokonát, Cserey őrnagyot szerezte meg, aki azonban Wesselényivel is fenntartotta a barátságot, amiért a haditanács megfosztotta tiszti rangjától. Másik kém volt körülötte Istvánffy Antal, előzőleg szintén katonatiszt, aki egyik jelentésében nem ártallja pénzhamisítással vádolni a nagy hazafit. Harmadik besugóul Wesselényi egyik volt kancellistáját szerződtették, bár nem sok hasznot húztak belőle. Ferstl Lipótnak, aki 1825-től 1848. márc 17-ig, mikor Pozsonyból menekülnie kellett s aki 1824-ben még csak rendőrfőigazgatósági titkár volt, utóbb cs. kir. valóságos udvari tanácsosi rangban az országgyűlési titkos rendőrség élén állott, jelentéseiből megállapíthatólag még Zsibón, Wesselényi állandó lakóhelyén is voltak titkos megbízottak, köztük lovaském is. Ez a Ferstl már 1834. szept. 19-én sürgeti az erdélyi országgyűlés felosztatását s ez időben írja, hogy Wesselényinek vagy az örültek házába vagy őrizet alá kell kerülnie. A titkos rendőri följegyzések alapján Takáts 1844. márc. 11-ig kíséri a megvakulás előtt álló lelkében is megtört Wesselényi életét, ki lemondóan írja e napon Zsibóról: «Nemsokára a zöldelő fákat már alig láthatom». Annak, aki meg fogja írni Wesselényi igazi életrajzát, egyik értékes forrása lesz ez a tanulmány (*Kémvilág*).

Hasonlóan becses adatokat hord össze a kémjelentésekből Kölcsey országgyűlési szerepléséről is. Mélyen bevilágít a kormány lelkébe, hogy besugói az ideális, szelídlelkű magyar hazafiról mint hírhedt demagógról írnak, miként Széchenyiről is mint kétszínű felforgatóról tesznek említést. Tudvalevőleg Wesselényi védelme Kölcsey munkájaként ismeretes irodalmunkban. A titkos jelentésekből megállapítja Takáts, hogy a védelem első sorban a Deák műve volt. (*Magyar küzdelmek.*)

Két cikkben is foglalkozik Deák Ferencsel, akit Metternichnek az uralkodó jóváhagyásával kiadott parancsára Sedlnitzky titkos megbízottaival szintén állandóan figyelemmel kísértetett. Ez a megfigyelés havi 10—20 frt-jába, mai értékben tekintélyes összegbe került az államnak. Egyébként már e jelentésekből is kibontakozik a fiatal Deák nagysága, mély belátása. Barátságos a kezdő követekhez, sűrűn érintkezik az írókkal s följegyzik azt a kijelentését is, hogy hibát

követ el a kormány, mikor minden demokratikus gondolatból megijed, mert ha engedne kissé a félelme és nagyobb lesz a szabadság, azonnal megszűnik nálunk a demokratikus irányzat, nem lévén a világon arisztokratikusabb nemzet a magyar-nál. További pontos följegyzések vannak Deáknak az 1839. februárban Bécsbe, a három évre elítélt Wesselényi érdekében tett útjáról, az 1843. évi választáson Deák ellen Zalában és Székesfehérvárt nagy pénzáldozattal rendezett zavargások-ról, melyekkel gr. Zichy Domokos veszprémi püspök Deákkal együtt az adókérdést is meg akarta buktatni. Ez időből közli a titkos rendőrség Deáknak egy hosszabb levelét, melyben kifejti a bocskoros nemesség demoralizáltságát, a közép-nemesség megvesztegethetőségét, a főnemesség jellemhiányát és a papság intrikáit. A korteskedő pártelnök ellen a független bíróságot ajánlja s a bíraskodás elválasztását a politikától.

A második cikk szerint 1839-ben a titkos rendőrség minden jelentése Deákot még az uralkodó előtt is az ellenzék igazi vezéréként emlegeti, kivel szemben a követek és a jurátusok minden alkalmat megragadnak hálájuk és szeretetük kimutatására. Így Deáknak az 1839. okt. 2-án, a kerületi ülésen a szólásszabadság védelmére mondott hatalmas beszéde után, a következő napon tiszteletére az ifjúság fáklyás-zenét rendezett, 4-én pedig, a kerületi ülésen Palóczy László üdvözölte nevenapján a követek nevében. (Mindkét cikk az *Emlékezzünk eleinkről* c. kötetben.)

Rendkívül meleg emlékezést ír Palóczy Lászlóról, melynek során a kémjelentések alapján régebbi történetíróinknak, köztük Horváth Mihálynak több téves adatát igazítja helyre. Az 1836. jan. 30-i kerületi ülésen ő indítványozta először, hogy Pesten országház és nemzeti színház építsenek. Ez utóbbi indítványát el is fogadták. Mint kerületi jegyző ő szerkesztette elsőnek magyarul a jegyzőkönyveket. 1839. október 25-én pedig kijelentette, hogy nem fordít többé latinra semmi előterjesztést. Köztudomású, hogy az 1827-től 1861-ig tartott országgyűléseknek egyik legnépszerűbb tagja volt, az 1848/49. és az 1861. évi országgyűlések képviselőházának pedig korelnöke. (*Budapesti Szemle*, 1933. jan.)

Id. Andrassy Gyula grófról, ki az utolsó rendi ország-

gyűlésen jutott először politikai szerepléshez, mint Zemplén vármegye egyik követe, azt az epizódot írja meg, mikor 1847. december 16-án séta közben észrevette 12 katonától közrefogott jurátusát, kinek szájából az élelmezési hivatal előtt álló őr kiütötte a szivart, mire a jurátus, a nagyerejű Gőcze János, az őrt pofonvágtat és behajította a faköponyegbe. Andrassy sétatálcával a kezében az őrséget vezető tizedes felé indult, aki kicsibe múlt, hogy át nem dőfte őt szuronyával. Az alsótábla hiába követelt ezért elégtételt, mert Mailáth György országbíró a katonának adott igazat, amin még István főherceg nádor is meglepődött. Ferstl egyoldalú jelentése alapján Sedlnitzky a királynak is megírta az esetet. *(Hangok a múltból.)*

Számtalan új vagy alig ismert adatot közöl Takáts az országgyűlési ifjúságról (jurátusok, patvaristák, kancellisták). Szinte azt mondhatnók, többet írt róluk egymaga, mint valamennyi történetírónk együtt, és mindenkor azzal a megértéssel és szeretettel, melyet a fiatalság iránt már tanár korában tanúsított. Mivel a megyék, a követek és a vagyonosabb urak mennél több ifjat igyekeztek Pozsonyba vinni, számuk több százra rugott, sőt néha az ezret is meghaladta. Fejenként 1 frt-ot kaptak napjára. Ennek ellenében az ő kötelességük volt a javaslatoknak, jelentéseknek, üzeneteknek, válaszüzeneteknek, feliratoknak stb. sokszorosítása, miért is, ha olykor bárminő-okból megtagadták vagy késedelmesen végezték másoló munkájukat a diktatúrán (másoló hivatal), másnap nem lehetett az ülést megtartani. Tüzes magyar lélek fűtötte mindnyájukat, s így érthető, hogy nem elégedtek meg a passzív szerepléssel, hanem hangulatuk néha annyira elragadta őket, hogy az ülésteremben is zajos tetszéssel vagy a nem tetszés különféle nyilvánulásaival kísérték a felszólalásokat. Azonfelül alkalmilag hatalmas utcai tüntetéseket is rendeztek, melyeken a hazafiaknak fáklyásmenettel egybekötött szerenádot adtak, a kormánypárt fejeinek pedig macskazenét. A színházi tüntetéseken viszont a német színészek magyarsértő tréfáit torolták meg. Megrendszabályozásuk sok gondot okozott. Volt rá eset, hogy maga Ferenc sürgetett a nádornál ellenük megfelelő intézkedéseket. Sőt

az is megtörtént, hogy mikor 1844 nyarán hat jurátus száznál több pozsonyi német polgárt megkergetett, a város vezetősége fölfegyverzett mészáros- és hajóslegényeket bérelt föl ellenük. A kir. tábla ugyan a hat jurátust ítélte el, de az ifjakat nem sikerült még a börtönbüntetéssel sem megfélemlítenie.

A reformkorszak nagy politikai küzdelmei és eredményei el sem volnának képzelhetők az országgyűlési fiatalság közreműködése nélkül. Egyetlen nemzeti mozgalom sem indulhatott meg nélkülök. Az országgyűléseken fölmerült új eszméket ők vitték haza a megyékbe, az ő soraikból kerültek ki az emisszáriusok, akik egy-egy főúr költségén végezték szerte a hazában ezt a lelkes felvilágosító munkát, sőt sokan lettek közülök utóbb maguk is követek, kiváló szónokok és még miniszterek is. Kohlmayer pesti születésű kém 1807. nov. 26. kelt jelentése még modern nevelésű és püspök-, főispán- stb. principálisaiknál helyesebb ítéletű egyénekként jellemzi őket, de később általában mint csőcselékről szólnak róluk. Az 1833. jan. 1-én kelt jelentés szerint az országgyűlési ifjúság sohasem volt oly gonosz és exaltált, mint akkor. Ez országgyűlés alatt alakult meg részint a francia, német és olasz ifjak hasonló egyesületeinek, részint az egyre szaporodó kaszinóinknak példájára a jurátusok Társalkodási egyesülete, melynek alapszabályait maga Deák készítette. Az egyesületből, mely a leendő követek és a leendő írók iskolája is volt, szigorúan kitiltották az alkoholfogyasztást és a szerencsejátékot. A kormány azonban, mely rémülten látta a szabadság és a hasonló külföldi ifjúsági egyletek szellemének terjedését, az alapszabályokat nem vette tudomásul s az ügyvédi vizsgától való eltiltással igyekezett elvonni a tagokat az egyesulettől, melynek a kormány zsoldjában álló két tagja (Fabianovics és Lapsánszky), hogy magának érdemeket szerezzen, az egyesületet titkos jelentéseiben lázítással, felségsértéssel vádolta. Erre Metternich és Sedlnitzky gyors cselekvésre határozták el magukat. Eljárásuk s az ifjak vezéreinek elfogatása és elítélésének körülményei eléggé ismeretesek, sőt Wertheimer Ede a rájuk vonatkozó titkos rendőri jelentéseket is feldolgozta.¹

¹ *Budapesti Szemle* 1908. évf., jan., febr. számok.

Mellőzve ez ismert részleteket, érdemes megemlíteni, hogy — mint a kémek fölterjesztéseiből megállapítja Takáts — az ifjúság már a következő, 1839/40. évi országgyűlés alatt, még hozzá engedély nélkül, újra megalakította olvasókörét. Ezúttal azonban Metternich az ország hangulata miatt nem látta tanácsosnak fellépni ellene. Éppígy, felsőbb engedély nélkül működött az 1843/44. és az 1847/48. évi országgyűlések alatt is a jurátusok olvasóköre.

Takáts jóformán az első történetírónk, — a szakírók értékes munkáiról itt nem szólván — aki az országgyűlésekkel kapcsolatban, ugyancsak a titkos rendőri jelentések alapján, az első magyar országgyűlési gyorsírókról is megemlékszik. A reformkorszak nagy küzdelmei a kormány és a nemzet közt az ország önrendelkezési jogáért s az alkotmányt biztosító közszabadságokért folytak. Tudvalevőleg 1790 előtt egyáltalában nem adták közre az országgyűlési tárgyalások anyagát, csupán a már szentesített törvényeket s még évtizedek multával is az alsó tábla naplója és az 1840. febr. 25-től kezdve kiadott főrendi napló csak jóval az illető országgyűlések bezárása után jelent meg, mikor már alig keltett érdeklődést. Természetes tehát, hogy a rendek ugyanakkor, amidőn a szólásszabadságért harcoltak, egyszersmind az országgyűlési tárgyalások nyilvánossága mellett is fölemelték szavukat, már pedig a beszédek megörökítése a közbeszólók neveivel együtt gyorsírók följegyzései nélkül még ma, a hangos filmek korában sem lehetséges. A szólásszabadság és a nyilvánosság szoros kapcsolata hozta magával, hogy Takáts már a titkos rendőri iratok kiválogatásánál figyelemmel kísérte a gyorsírókra vonatkozó jelentéseket is, melyek másolatainak hosszú sorát őrzi főleg 1833-tól 1848-ig az országgyűlési levéltár, mert a titkos rendőrség a nevesebb politikusokkal együtt megfigyelés alatt tartotta a gyorsírókat is, mint veszedelmes, sőt az egyik kémjelentésben még elzárásra is méltónak mondott egyéneket. Ebből a művelődéstörténetünkre és kivált gyorsírásunk történetére nézve is egyaránt becses anyagból elszórtan több adatot közöl is.

Az első és egyszersmind gyorsírásunk történetében kétségkívül egyik legkorábbi az 1807. évi országgyűlés egyik

udvari kémjének: Kohlmayernek már idézett, 1807. nov. 26-án kelt jelentése, mely szerint «a jurátusok titkárai (attachés) a püspököknek, prelátusoknak, főispánoknak stb. Mindenre pontosan figyelnek s gyorsírók is és modern nevelésüknél fogva helyesebben ítélnék, mint főnökeik.»¹

Az 1833. jan. 24-én kelt jelentésében a titkos rendőrség tudomására hozza Sedlnitzkynek, hogy a legjelentősebb titkos konventikulumok Széchenyi István grófnál, Wesselényi Miklós bárónál stb., stb. szoktak megcsinálni. Wesselényi szállásán Széchenyi az ellenzékhez tartozó fiatal mágnásokkal és a túlzó ellenzéki követekkel szokott megjelenni s e tanácskozásokon Hajnik, Bertha (a műben sajtóhibával Bartha olvasható) és Munkátsy gyorsírókat is alkalmazták.²

1835-ből és 1839-ből több jelentés emlékszik meg Stuller Ferencről,³ Wesselényi hűséges gyorsírójáról, aki az utóbbi év febr. 9-én elkísérte Wesselényit a budai kaszárnyában kijelölt börtönébe is.

További becses adalékot tartalmaz Istvánffy 1834. márc. 23-iki kémjelentése a nagyenyedi polgári kaszinó létesítéséről, megnyitásáról és több más erdélyi esemény híreről, többek közt arról, hogy «Nagyenyeden református részről gyorsírókat tanítanak be, hogy az országgyűlésen a beszédek följegyezhessek.»⁴

Az említett adatokon kívül még számos oly darab van az országgyűlési levéltár másolatai között, melyek szorosan hozzátartoznak gyorsírázatunk történetéhez, melyeket azonban már nem dolgozhatott föl Takáts, de pusztán összegyűjtésükkel is nagy hálára kötelezte a gyorsírástörténet minden barátját.⁵

A XIX. század első felével foglalkozó munkásságának utolsó csoportjaként tárgyaljuk azokat a dolgozatait, amelyek a nemzeti szellem ébredéséről, ennek eszközeiről, külső meg-

¹ *Hangok a múltból* 145. l.

² *Kémvilág* II. köt. 77. l.

³ *Kémvilág* I. köt. 37, 60. l. II. köt. 84. l.

⁴ *Hangok a múltból* 184. l.

⁵ L. részletesen a *Politika és gyorsírás* c. tanulmányban (Egységes magyar gyorsírás könyvtára 114. sz.)

nyilvánulásának módjairól szólnak s ismertetésünket lezárjuk az előző csoportokba nem illeszthető cikkeivel.

A magyar nyelv érvényesüléséért folyt küzdelem megvilágításához három kémjelentés közlésével szolgáltat újabb adalékokat. Az elsőben a már említett Kohlmayer írja 1807. december 8-i kelettel a következőket: «A magyar nyelv segítségével próbálják az ősi magyar jellemet ismét életre kelteni. De ez egyenesen komikus. Mi a feledhetetlen II. József császár kora óta a német kultúrában annyira előhaladtunk, hogy a társaságokban a magyar nyelvet alig használjuk, s ha néha mégis megesisik ez, akkor is világosan látszik, hogy a fej németül gondolkodik s csak a száj beszél magyarul. Szeretném azt látni, aki a dolgoknak ezt az állapotát meg tudná változtatni». (*Hangok a multból* 149. l.)

Ez a kémjelentés azonban aligha fedte a valóságot, mert különben a titkos rendőrség 1811. dec. 15-ről nem írhatta volna, hogy a követek közt nagy a feszültség a magyar nyelv ügye miatt. «A düh, — mondja tovább a jelentés — mellyel a már imponáló kálvinista felekezet a magyar nyelv általános bevezetését és elterjesztését követelte, minden határt felülmúl. Ezek az emberek vak elfogultságukban azt kívánják, hogy mind az iskoláknak, mind a bíróságoknak ez legyen a nyelve. E hallatlan követelést a főpapok és a mágánások szerencsére visszautasították». (*Magyar küzdelmek* 434. l.)

Ekkor azonban már a katolikus püspökök közt is voltak többen, akik a magyar nyelv terjesztésén fáradoztak. Ilyen volt a derék, komáromi születésű Király József pécsi püspök, aki egy 1811-ben kelt titkos rendőri jelentés szerint «még a német községekben is magyarul prédikáltatott. E mellett kijelentette, hogy ha a reformátusok nem lettek volna, nyelvünk egészen feledésbe merült volna, egyedül nekik köszönhetjük ennek újraéledését». (*Kémvilág* II. köt. 63. l.)

További újabb részletekkel világítja meg nemzeti újjászületésünkben az irodalom szerepét, és az irodalmi és politikai törekvések karöltve haladását, melynek egyik következményeként Pozsony 1825-től az országgyűlések idején a magyar írók centruma lett, ahol tömérdek cikk, vers, röpirat, pasquillus, karikatúra stb. jelent meg, melyek nagyrésze el-

veszett, néhányat azonban megőrzött közülök a titkos rendőrség levéltára.

Az irodalom mellett a nemzeti nyelv, szellem és a haladás eszméje ápolásának kitűnő társadalmi eszközei voltak a Széchenyi szereplésével kapcsolatban főtebb már említett kaszinók. Itt csak a Vörösmarty *Nemzeti Köréről* szólunk, melynek tagjai közt találjuk Deákot, Teleki László és Batthyány Lajos grófokat, Wesselényi Miklós és Eötvös József bárókat, Kossuthot, Petőfit, Fáy Andrást stb. Felolvasó estői irodalmi esemény számba mentek. E Kör hatásának ellensúlyozására alapították a kormány emberei a Gyűlést. Sok tagja — főként papok, tisztviselők — ellenére sem tudott befolyásra szert tenni.

A nemzeti öntudat ébredését nagyban előmozdították a hazafias színjelőadások is. Színészetünknek e hőskorában a budai magyar színtársulat, de a pesti Nemzeti Színház is állandó deficittel küzdött, mert a nagyrészt német polgárság a német színházat látogatta. A színház vezetősége, látván, hogy a drámai előadásokkal nem boldogul, hetenként 1—2 zenés darabot is bemutatott. Ezekben lép fel először 1837. november 4-én Schodelné Klein Róza, kinek minden fellépése telt színházat jelentett. Bár az ő nevéhez fűződik a magyar operaelőadások bevezetése, sok irigye volt, köztük Dérnyé, ki számos valótlaniságot ír róla naplójában. Az opera ellen kifogást emeltek nyilván nemzeti szempontból Bajza és Vörösmarty is. Egyébként még 1855-ben is drámai előadások alatt üres volt a Nemzeti Színház, holott operákra megtelt. Csak Pest megmagyarosodása után indulhatott a magyar színművészet virágzásnak. Az adatokban gazdag tanulmány színészetünk történetének néhány ismeretlen részletén kívül Schodelné életrajzát is adja. (*Harc az operaelőadások ellen, a Hangok a multból* c. kötetben.)

A nemzeti szellem és nyelv diadaláért megindított küzdelem nagy hatással volt asszonyainkra is. Már az 1811/12. évi országgyűlésen is több főúri nő akadt, aki magyarság dolgában túltett férjén is. Az 1825. évi országgyűlés megnyitására és a királyné koronázására talpig magyar ruhában jelentek meg a főnemesi hölgyek is, kik közül legszebb példá-

val ez évtizedekben is az erdélyiek jártak elől, az anyaországiak közül pedig gr. Batthyány Lajos neje és sógornője, a két Zichy-nővér. A főúri családok visszamagyarosodásával egyidejűleg indult meg, részben annak következményeként a német városi polgárság elmagyarosodása. Ugyancsak 1825 körül kezdenek elterjedni a kuruc nóták. A titkos rendőrségnek e veszélyes dalok eredete ügyében Sedlnitzky parancsára végzett nyomozása szerint Nógrád megyében jöttek először divatba. A magyar ruhához való visszatérést szintén 1825-ben gr. Csáky aradmegyei főispán indítványozta. A magyar nadrágból és az Attiláról elnevezett dolmányból álló viselet az ő főispáni beiktatásán, Aradon tűnt fel először. Csakhamar Temes és Bihar megye is átvette a főispán-beiktatásra s még ez év őszén a pozsonyi országgyűlésre is bevonult a nemzeti öltözet, sőt az udvar is magyar ruhában jelent meg, miként 1840. jan. 23-án báró Bánffy László követ temetésén az épp Pozsonyban tartózkodó és nagy lelkesedéssel fogadott Liszt Ferenc vagy az 1847/48. évi országgyűlés megnyitásán Metternich és Kolowrat is. Jellemző a nemzeti közszellem hódítására, hogy a közvélemény súlyosan elítélte I. Ferenc abszolutisztikus kormányzatát, önkényes adókivetését, újonc-szedését s az országnak értéktelen papírpénzzel való elárasztását. Mikor pedig Ferenc kívánságára Rudnay prímás kihirdette, hogy 1827. nov. 4-én meg kell ülni a Habsburgok háromszázéves magyar királyságát, az ünnep ugyancsak kényszeredett volt.

A haladásra való törekvés nyilvánult meg a reformkor szak tagjainak azokban a terveiben, melyek célja hazánk gazdasági és szellemi emelése volt. A 30-as és 40-es évek országgyűlései egymás után állanak elő vasútvonalak és csatornák építésének terveivel, melyeket azonban az osztrák kormány megghiúsítani igyekezett, úgyhogy pl. József nádor útján megtiltotta a Dunabalsparti vasúttársaság felhívásának hírlapi közlését is. E tervek több külföldi pénzbembert csábítottak hazánkba, így köztük Sina Simon és Rothschild Salamon bárókat, de a külföldi tőke elhelyezkedését magyar földön a bécsi politika lehetetlenné tette. 1844 őszén a nagyhírű List Frigyes is meglátogatta több követ meghívására országunkat s a pozsonyi ellenzéki kaszinóban előadást is tar-

tott arról, hogyan lehetne a gyáripárt meghonosítani magyar földön, német telepésekkel.

Annak a bécsi kormányzati bölcseségnek, mely a legelső alkalmas pillanattól kezdve a szláv népekkel és az oláhokkal való szövetkezésben és nemzeti törekvéseik támogatásában látta a magyarság minden politikai és társadalmi megmozdulásának ellenszerét s amely szükségképpen vezetett a monarchia pusztulásához, egyik példája az illírismus nagyra növesztése, melynek élén többnyire a zágrábi püspökök állottak, kik jórészt magyarországi papok voltak előbb, mint Alagovich Sándor, korábban rozsnyói püspök. Ez az egyházi férfiú, ki utóbb jutalmul az esztergomi primási méltóságot kérte az uralkodótól, 1834-ben horvát nemzeti ünnepet akart rendezni annak örömeire, hogy a magyar országgyűlés nem tudta keresztülvinni Horvátországban a protestánsok egyenjogúsítását, hogy t. i. utóbbiak is vásárolhassanak ott birtokot. Másik példája a drávántúli régi magyar vármegyék sorsa, melyek lakossága a gróf Andrássy Gyula miniszterelnök megbízásából a helyszínre utazott Türr István tábornok és Mogyoródy Adolf ezredes jelentése szerint népszavazás esetén az anyaország mellett foglalt volna állást, de azért a megyék mégis, lakóik megkérdezése nélkül, Horvátországhoz csatoltattak. (*Hangok a multból* c. kötetben : a *Horvát nemzeti ünnep* és *Megemlékezés Türr tábornokról* c. fejezetek.)

Történetünknek egy merőben elhanyagolt részletét írja meg a *Régi polgári őrhadainkról* szóló kiváló tanulmányában. Mária Terézia alatt kezdődik nálunk a rendszeres polgári őrseregek kora. Mivel a hétéves háborúban várőrségeinket is a harcterekre vitték, a királynő elrendelte a polgári őrhadak szervezését, melyek átvették a várak őrzését. Pl. Komáromban a főlesküdt polgári őrség öt századból állott, egyik szenátor, mint kapitány, és előkelőbb polgárokból választott tisztek vezetése alatt. Városaink lakossága nagyrészt német lévén, a polgári őrhadak vezényleti nyelve német, formaruhájuk és zászlójuk színe az osztrák csapatoké volt. A napoleoni háborúk során ezeket is fölfegyverezték, míg a nemesi fölkelőket elhanyagolták, mert mint magyarokban nem bíztak. Valóságban e polgárőrségek inkább parádéztak, az ör-

szolgálat elől ellenben megszöktek. A magyar szellem és nyelv terjedésével, mikor 1844-ben és 1845-ben újjászervezték a polgári őrhadakat, több városunkban magyarrá lettek e csapatok. Fényes zászlószentelési ünnepeket tartottak 1837-ben Kassán, 1844-ben Pesten, a Rákos mezején. Itt a zenekar Kölcsey Himnuszát játszotta és 40,000 ember éneke kísérte. Az erősödő magyar szellem szemet szűrt a titkos rendőrségnek is. 1848-ban a polgárőrségek nagy része belépett az 1848: XXII. t.-cikkkel szervezett nemzetőrségbe. (*Kémvilág.*)

Hátralevő dolgozataiban néhány, a korra és egyes szereplőkre jellemző apróságot mond el. A napoleoni háborúk idejéből írott két cikke közül az elsőben a Napoleon nemzetünkhöz intézett kiáltványa teljes kudarcának arra az eddig legtöbbször hallgatással mellőzött okára mutat rá, hogy a franciák dunántúli pusztításai és kegyetlenkedései a legnagyobb gyűlöletet keltették ellenük mindenütt. A másodikban a kötéllel fogott katonák szomorú sorsát vázolja. A rossz bánásmód miatt sokan szöktek meg a zászlók alól s részint idegen államok szolgálatába léptek, részint az erdőkben húzódtak meg, mire I. Ferenc 1810. ápr. havában elrendelte kiirtásukat. Azonban sem a megyék, sem a katonaság nem boldogultak velük, mert a nép a szegény bujdosókat támogatta. (*Emlékezzünk eleinkről* c. kötetből *A győri csata után* és a *Kémvilág* c. kötetből az *Embervadászat Napoleon korában nálunk* c. fejezetek).

Érdekes képet rajzol az 1830-as évek Pestjéről, melyet a titkos rendőrség és az egykorú lipcsei újságok *Kalandorok városának* neveznek. Egész sereg menekült (lengyel) és még több kalandor, szélhámos, pénzügynök élt a magyar urak vendégszeretetéből, melyről az országban megfordult idegenek a legnagyobb magasztalás hangján emlékeznek meg. (*A magyar mult tarlójáról* c. kötetben).

I. Ferencre és a magyarság iránt tanúsított bizalmatlanságra jellemző adalék Tisza Lajosnak, Bihar megye főjegyzőjének s egyszersmind legnagyobb birtokosának esete, aki felesége kedvéért, hogy Bécsben lakhassanak, 1831-ben a magyar kir. udv. kancelláriánál tiszteletbeli titkári állásért folyamodott. Bár a legtöbb jelentés a legnagyobb dicsérrettel

szólt róla, sőt Reviczky kancellár is melegen ajánlotta, mégsem kapta meg a kért díjtalan állást s folyamodványát «ad acta» tették (*Kémvilág*).

A különben igen népszerű József nádor megítélésében beállott változásról szól *Két nevezetes beiktatás 1836-ban* c. dolgozata. Ez a hangulatváltozás akkor következett be, mikor a nádor az országgyűlési ifjak, Wesselényi, Balogh, Kossuth ellen indított pörökben a bécsi kormány eszközéül engedte fölhasználtatni magát. Épp ez időben ülte nádorságának negyvenedik évfordulóját, amely alkalomból a királytól adományként az alcúti és a kisjenői uradalmat kapta, illetőleg az utóbbinak nagy részét már előbb megvásárolta. Az alcúti uradalomba való beiktatás szépen folyt le, de a kisjenői beiktatásnál 1836. szept. 20-án váratlanul megjelent mintegy százfőnyi fiatalember, akik Magyarországot és Erdélyt, Wesselényit és a magyar alkotmányt éltetve, minden lehetőt összezúztak.

Utolsó ebből a korból *Földváry Gábor és Pálffy Fidél* c. cikke. Az előbbi Pest megye kitűnő második alispánja, kinek nevéhez fűződik a Nemzeti Színház fölépítése s aki hazafisága miatt összeütközésbe került a nádorral is, miért is a király szigorú rendőri felügyelet alá helyezte. Utóbbi az udvari kancellár, a nemzetellenes politika készséges eszköze, aki az elítélt országgyűlési ifjak ügyében Földváry vezetése alatt Bécsbe ment pestmegyei küldöttséggel igen nyersen bánt, de Földváry sem maradt adós a talpraesett, magyaros válaszzal (*Kémvilág*).

Munkásságának ismertetését néhány idősebb kortársáról írt dolgozatával fejezzük be. Három szól közülök Jókairól, kit a legnagyobb magyar regényírónak tartott, kinek számos művét többször is elolvasta, akihez áhítatos tisztelet fűzte s akinek lelkével rokon volt az ő lelke is. *Az elátkozott családban* hiteles történeti adatok alapján vázolja az 1763. évi komáromi nagy földrengés lefolyását s az egykorú protestáns-üldözés kirívóbb eseteit. Majd a regény néhány főszereplője kilétének, igazi nevének tisztázása után megállapítja, hogy Jókainak ez a regénye is, mint legtöbb történeti regénye, a valóságon épül fel, miként a *Janicsárok végnapjai*

is, mely utóbbi művét egy francia mérnök följegyzései nyomán írta, ki hét évig állott Tepelenti Ali janinai basa szolgálatában. Többi történeti regényéhez is a naplók, ismeretlen levelek, emlékiratok egész seregét használta fel. Egy beszélgetésük alkalmával Jókai annyi érdekes dolgot mondott el Komárom multjából, hogy ő (t. i. Takáts), a város monográfusa is álmélkodva hallgatta. Viszont mikor Jókai utolsó bécsi tartózkodása idején fölkereste Takátsot a közös pénzügyi levéltárban, a már 76 éves költő 2 órán át hallgatta feszült figyelemmel Takáts előadását a Komárom város jegyzőkönyveiből merített vidám és szomorú epizódokról és sajnálkozva jelentette ki: «Öcsém uram, mért nem mondta előbb ezeket, mily szép dolgokat írhattam volna belőlük!»

Jókai a természetet és főleg a növényvilágot is kitűnően ismerte s természetrajzi és kertészeti ismereteit remekül értékesítette műveiben. «Jókai, a nagy ideálista, aki csodálatos fantáziáját ezernyi színben ragyogtatja, aki a költői leírásoknak utólérhetetlen művésze, a kertészet dolgában, a természetrajz terén a legnagyobb realista», akinek «e tekintetben alig van párja a világirodalomban». Jókai maga is kertészkedett s a Svábhegyen, egy felhagyott kőbánya területén gyönyörű kertet teremtett, amely bőséges vigaszt nyújtott neki az élet töviseiért. (*Jókai, a jó kertész*. Mindkét tanulmány a *Hangok a multból* c. kötetében.)

Harmadik tanulmánya a *Jókai politikai pályafutása* címmel először Jókainak a képviselőház által 1930-ban kiadott politikai beszédeihez. A 114 lapra terjedő dolgozat a bécsi Staatsarchivból és az Országos Levéltárból beszerzett levéltári anyag felhasználásával 1848-tól haláláig ismerteti Jókai politikai szereplését a sajtóban és a képviselőházban, számos téves irodalomtörténeti adat helyreigazításával, de egyézersmind főleg a Gyulai Pál epés kritikáival szemben szárnyaló dicsérettel a «nagy kornak nagy szülöttjé»-ről, ki «hat évtizeden át megbecsülhetetlen kincsekkel árasztotta el nemzetét». «Oly irodalmi kincsek ezek, — folytatja — melyek mai napig mit sem vesztek értékükből. Sőt megcsonkított országunk magyarsága ma talán még több tanulsággal, még nagyobb szeretettel lapozgathatja e műveket, mint kelet-

kezésük idején. Hiszen régi, virágzó hazánkat szemlélheti bennük, a maga teljességében . . . Az ő korában is volt idő, mikor úgy tetszett, hogy a magyarság alkotmányával együtt mindenét elvesztette. S Jókai volt az, aki a vérző sebekre írt csepegtetett; Jókai hirdette a hitet és reményt a nemzet fel-támadásában s amit ő prófétai lélekkel hirdetett, az be is teljesedett.» (XIX. l.) Jókai «még az elnyomatás korában is oly magasra» emelte a nemzeti önérzetet, hogy ez valósággal történelmi esemény számba ment» (XX. l.).

Jókai maga sem tartotta magát államférfinak, de mint politikus mindig megállotta a helyét. Kitűnő szónok volt, aki még rögtönzött beszédeivel is sikert aratott. A képviselő-házban Deák után neki volt legtöbb hallgatója, ki mindig a kölcsönös megértést hirdette. Egyébként pedig «igénytelen, szerény, igazságos, őszinte és előzékeny ember volt» (CV. l.).

Egy-egy kedves visszaemlékezése van Türr István tábornokról (erről már fentebb is szóltunk) és Mogyoródy Adolf ezredestől, a XIX. század egykor sokat emlegetett, európai híré két férfiának utolsó élet éveiről és meghitt közös kávéházi társaságukról (*Hangok a múltból*).

Igen meleg barátság fűzte az 1904-ben Horánszky Lajos közvetítésével megismert Mikszáth Kálmánhoz is. Számos, szép szombat estét töltöttek együtt hármasan a régi tiszti kaszinó vendéglőjének egyik páholyában, ahol Mikszáth «több elbeszélésének s regényének eszméje is született meg». Ilyenkor nemcsak Mikszáth ontotta magából a sok ötletet, adomát, hanem Takáts is részletesen ismertette a Habsburgok korát, természetesen nem úgy, ahogy az a könyvekben olvasható, hanem «olyan tárgyakról» szólván, «melyek a magyar regényíró lelkébe hatnak». Nagyon kedvelte Mikszáth a Takáts tárcáit, melyekről az volt a véleménye, hogy azok «új műfajt jelentenek, mely a szépirodalom és a történetírás közt középhelyet foglal el.» (*Hangok a múltból*).

Végül maradt még egy megkezdett műve Ráby Mátyásról. Éveken át gyűjtögette az anyagot a budapesti és a bécsi levéltárakból s ezek nyomán hiteles életrajzot készült írni a XVIII. század utolsó évtizedeinek e nem közönséges képességű kalandoráról, kinek nevét Szentendrén utca őrzi s aki-

nek valótlán állításoktól és hamisított aktáktól hemzsegő hirhedt emlékiratai (Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich oder actenmässige Geschichte des wegen Toleranz und Menschlichkeit in unsern Tagen schrecklich verfolgten ungrischen Edlen Matthias Raby von Raba und Mura. Strassburg I—III. köt. 1797.) alapjául szolgáltak a jóhiszemű Jókai *Rab Ráby* c. regényének. Ráby szélhámoskodásairól megemlékszik Szinnyi József is (*Magyar írók* XI. köt. 297. hasáb). Takáts a hiteles iratok világánál szerette volna bemutatni a hazudozó egyéniségét, aki — mint azt többször elmondta — sohasem volt magyar nemes, hanem valami Raab (vagy Raaber) nevű győri születésű német, akinek jellemével a pártfogójaként feltüntetett II. József is tisztában volt.

Több további dolgotnak tervét is forgatta agyában, melyekről beszélgetés közben szívesen tett említést. Az országgyűlési iratok gyűjtését is rendesen folytatta, bár 1918 után természetesen be kellett érnie az Orsz. Levéltár acta diaetalia-inak másoltatásával. Egészsége és csodálatos munkabírása még töretlennek látszott, melyet nem érintettek sem a letelt évek, sem 1928. május 5-iki muló rosszulléte, mikor hivatali helyiségében az érzelmeszesedés előrehaladásának első figyelmeztetőjeként elszédült s majd egy órába telt, míg erejét összeszedte annyira, hogy a felajánlott kísérő erélyes visszautasítása után egyedül hazamehetett. Sőt azt is rossz néven vette, hogy hűséges munkatársa, a levéltárban 1921 óta szolgálatot teljesítő Laky Margit könyvtártiszt, háta mögött megfelelő életrend előírását kérte Takáts régi jó barátjától, Lénárd Zoltán orvosprofesszortól. Mindazonáltal önként nagyon lecsökkentette szenvedélyes dohányos létére napi szivarjainak számát, majd utóbb jóformán teljesen lemondott kedvelt regalia media-iról. Étkezésében is lefokozta amúgy is kicsiny igényét. A rendház bőséges ebédjeiből és vacsoráiból csak a szárnyashoz nyult, minden más ételt és napi borjárandóságát is elajándékozta. Ezek helyébe éveken át élt a szeszforralón magafőzte, vajjal leöntött karfiolon meg gyümölcsön.

1932. dec. 1-én volt benn utolszor hivatalában. Gép-

kocsin ment haza, melyet az utóbbi időkben egyre sűrűbben vett igénybe. A kapuban kiszálláskor összeesett s többé nem is állott talpra. A betegség ugyan kezdetben nem látszott aggodalomkeltőnek, de mikor egy hét múlva egyre súlyosabban jelentkeztek az uremia tünetei, a rend orvosa és Lénárd Zoltán csakhamar megállapították, hogy gyógyulás nincs számára. Utóbbi szerette volna klinikára vinni, de Takáts erről hallani sem akart. Érvágással és sóoldat befecskendezésével igyekezett tehát a vesezsugorodás-okozta fájdalmain enyhíteni és kitolni a katasztrófa időpontját, amely azonban már rohamosan közeledett. Ennek ellenére, amíg csak bírta, ágyon kívül, karosszékekben ülve, fogadta a kora déli óráktól estig barátait, rokonait, tisztelőit. Dec. 17-én nem tudott fölkelni. Ettől kezdve már csak az injekciók tartották benne a lelket, melyet négy nap múlva adott vissza a Teremtőnek. Halála pillanatában Friedreich Endre kegyesrendi tanár, Ágner László országgyűlési elnöki és Traeger Ernő miniszterelnökségi miniszteri tanácsos, Laky Margit és keresztfia: Térffy Béla voltak jelen, majd percek múlva újra megjelentek Sebes Ferenc rendfőnök, valamint unokatestvérei: Takáts Ernő, a Szt. István-Társulat igazgatója és Takáts Margit, sz.-fővárosi tanítónő, kik az éjszakai virrasztásban kimerülve, kevéssel előbb távoztak. Temetése 23-án ment végbe. Négyesy László búcsúztatta a Kisfaludy-Társaság, Eckhardt Ferenc az Akadémia és e sorok írója az országgyűlés kinevezett tisztviselői nevében. A rend budapesti sírboltjában (Kerepesi-úti temető) helyezték örök nyugalomra.

11. Munkásságának összefoglaló jellemzése.

Végigtekintve Takáts munkásságán, mindenekelőtt termékenysége és sokoldalúsága ötlík szembe. Valamennyi műve, tanulmánya és cikke — beleértve a csak folyóiratokban és napilapokban megjelent dolgozatait és tárcáit — együtt közel negyven kötetre valót tesz ki s a szoros értelemben vett állami élet kivételével a magyar művelődéstörténet majd minden ága foglalkoztatta. Úttörő, alapvető tanulmányaival a magyar kultúrtörténetnek ő volt eleddig legnagyobb művelője.

Írói egyéniségét termékenysége és sokoldalúsága mellett még a következő vonások határozzák meg: kutató- és anyaggyűjtő szorgalma, tárgyának megválasztása, feldolgozásmódja, nyelve és minden sorát előntő izzó magyar lelke. Ezek a vonások és sajátosságok biztosítanak számára egészen különálló helyet történetírásunkban.

Mint kutató a levéltáraknak oly óriási anyagát búvárolta át, hogy kortársai közül e tekintetben csak Károlyi Árpád és Fraknói Vilmos járhatnak előtte. Ez a kutatás-szomja vitte levéltárból levéltárba, lehetőleg még föltáratlan vagy kevésbé ismert akták rengetegébe. De sokoldalúságánál és ritka széles érdeklődési körénél fogva mélyreható tekintettel a politikai történetíróktól többszörösen áttanulmányozott iratokban is talált addig senkitől észre nem vett, lényeges körülményeket, melyek fontos események okaira és okozataira vetnek új világosságot.

Tárgya megválasztásában is egészen eredeti. A szoros értelemben vett politika kivételével vonzotta nemzeti életünk minden mozzanata és jelensége. Feldolgozási módszerében sem követett senkit, nem irányította semmiféle iskola és hidegen hagyta minden történetbölcséleti felfogás. Mint arra már fentebb is rámutattunk, 25 éves korában írott kis művében a történetírás elismert követelményének jelentette ki, «hogy a történetíró eredeti kútfőket használjon a kutatásoknál és ne állítson semmit, amit hitelt érdemlő kútfők alapján nem igazolhat.» Idéztük továbbá másik történetírói programpontját is (37. l.), melyben kifejti, hogy a történetírónak nem szabad csupán a jogi, politikai és hadi vonatkozások megírásával beérnie, hanem, hogy a kor belső életét is megismerhessük, foglalkoznia kell «a szorosan vett társadalmi fejlődéssel, a köznapi élet jelenségeivel».

Maga állapította meg e programját, melyhez mindig hű maradt. Még Károlyi Árpád is, kit mesterének tekintett, csak abban hatott rá, hogy az ő nyomait követve, fordult figyelmével a XVI. század felé és hogy az ő példája szerint adta az akkoriban még divatos kútfőgyűjtemények, okmánytárak helyett mindjárt a levéltári anyag feldolgozását

is. Egyébként tárgyának megválasztása, feldolgozása és történelemszemlélete ellentétes a Károlyiéval.

Míg a jogot is végzett Károlyit első sorban oly történeti problémák vonzzák, amelyek a néma iratkötegek alapján alkalmat nyújtanak neki arra, hogy az állami élet irányításának legfontosabb szerveiben folyt tevékenység mélyreható ismeretével és az illető esetben, eseményben szerepet játszott egyének utólérhetetlenül tökéletes jellemzése s az összes számbavehető körülmények tisztázása után, közjogi szempontból is nagyjelentőségű ügyekben — mondhatnók — végső fokon nyilvánítson többé meg nem változtatható ítéletet, — e képességei emelték Károlyit történetírásunk csúcsára — addig Takáts legszívesebben oly tárgyakhoz nyúlt, melyekben, bár gyakran csekély fontosságú dolgokban, megérezte a kor lelkét, a magyar élet árájának lüktetését. Károlyi történetünk kimagasló alakjaival, nagy, korszakos eseményeivel szeret foglalkozni s így elsősorban politikai történetet ír, melyben a társadalmi erők működésébe és egymáshoz való viszonyába legfőlebb a szereplők összeütközéséből nyerünk bepillantást. Takáts viszont kifejezetten a társadalmi erők, főként a gazdasági és közművelődési viszonyok fejlődésére veti a súlyt. Károlyit individualisztikus történetszemléletéhez képest kivált a történelmet «csináló» kiválóságok, Takátsot kollektivistikus történetszemléleténél fogva a hétköznapiak nem ritkán névtelen hősei érdeklik. Károlyi az érvek logikájával és a lélekelemzés finomságával, Takáts pedig korfestése színeinek üdeségével és gazdagságával, előadásának varázsával fogja meg az olvasót. Károlynál a jellemzésekben több van az egyéniségből, Takátsnál több van a korból. Károlynál több a drámaiság, Takátsnál a regényesség. Károlyi a szereplőkön át ismerteti a kort, Takáts a koron át a szereplőket, akik így Károlynál élesen jellemzett egyének, Takátsnál inkább típusok.

Károlyi tervszerűen átgondolt, zárt szerkezeti egységben, nagyvonalú felépítésben viszi előre fejtegetéseit, Takáts ellenben, az egykor csipkeszerű lombfűrész-faragványokat készítő diák, a hangulatos, finom, azonos motívumokban bővelkedő részletrajzoknak mestere, aki nem törekszik szer-

kezeti egységre, hanem beéri a pompás miniatűröknek mozaiklapok módjára való egymás mellé illesztésével. Ezért sikerültebbek szerkezetileg kisebb tanulmányai nagyobb műveinél és ez is egyik oka annak, hogy Komárom városának vagy a magyar szarvasmarha-kereskedésnek nagy, összefoglaló történetét, melyek megírására önként vállalkozott, illetőleg pályázata alapján az Akadémiától kapott megbízást, nem írta meg soha, ámbár számos kitűnő fejezetet készített el e két tárgykörből, melyet senki sem ismert oly behatóan, mint ő. Károlyi munkáit jellemzi továbbá a nagy műgond mellett a levéltári adatoknak és a vonatkozó irodalom minden termékének pontos feldolgozása, míg Takáts sokszor megelégszik a ki nem adott levéltári anyaggal. Végül Károlyi előadása szigorúan tudományos, Takáts csal megesik, hogy cikkeiben a történetíróra csak a levéltári adatokra való hivatkozás emlékeztet.

Az előbb mondottakból, főként programjából önként folyik szoros ragaszkodása az induktív módszerhez és — enyhén szólva — bizalmatlansága a szellemtörténeti módszer iránt. Nincs egyetlen oly állítása, amelyet nem támogatna levéltári adatokkal. Más oldalról azonban nem méltatja figyelmére a nagy történeti összefüggéseket. A magyar nemzet és a Habsburg-politika mellett csak a török játszik szerepet nála; az európai történet más tényezőit ellenben teljesen elhanyagolja. Éppígy hiányzik belőle a szintézisre való törekvés. Mindent sub specie temporis tekint: a török időket vagy a XIX. század első felét. Ez okból, de azért is, mert jóformán csak levéltári forrásaiból merített, tudja oly mértékben újra átélni és újrateremteni e két kort, mint előtte senki.

Ha azonban nem foglalkozott is történelembölcseleti problémákkal, vannak elszórt megjegyzései, melyek magukban is tanúskodnak arról, mily mélyen belelátott a történelmet formáló erők kohójába. Örök igazságokat fejeznek ki pl. e mondásai: «Nagy dolgok közösek a nagy bajokkal» (*Rajzok a török világból* III. köt. 320. l.), vagy «Minden szabad annak, akitől minden kitelik» (u. o. 332. l.), avagy «A férfiakat, kiknek működését áldás követi, csak keskeny mezsgye szokta

azoktól elválasztani, akiknek tetteit átok kíséri». (*Régi magyar kapitányok* I. kiad. 323. l.).

Ám ha nem is akart politikai történetíró lenni, az ő munkásságának köszönhetjük történettudományunk oszlopcsarnokának nem egy oly pillérét, melyen a 400 éves Habsburg-korszakról való ismereteink boltozata nyugszik. Nagyértékűek megállapításai — török-barátsága ellenére is — azért, mert programjához híven nem annyira a politikai eseményeket vizsgálja, mint inkább felkutatja a kor belső életének megismerhetése végett a vallási, erkölcsi, szellemi vonatkozásokat, az oktatás és nevelés, a honvédelem s a vele kapcsolatos ügyek, az igazságszolgáltatás, a közigazgatás, a gazdaság, a családi élet, a szokások és általában a hétköznapi viszonyok mindama részleteit, amelyekben a korra, vagy a magyarság sorsára, helyzetére jellemző adalékot lát. Minthogy pedig a nemzet jogérzéke, kulturális, gazdasági stb. képessége szorosan kapcsolatos politikai képességével, államalkotó és fenntartó tehetségével, — lévén mindezek egy és ugyanazon nemzeti lélek nyilatkozásai — tanulmányai, melyekben bemutatja a gazdasági, műveltségi stb. állapotokat, teljes világosságot derítenek a magyar sors fontos kérdéseire, sőt részben Trianon távolabbi előzményeire is.

Összefoglalva fontosabb eredményeit, az ő munkáiból ismerjük legrészletesebben a török idők katonai, társadalmi, gazdasági stb. életét, a reformáció elterjedésének igazi körülményeit. Tőle, a XVI. század legmélyebbre hatolt bűvárától tudjuk legaprólékosabban, hogyan törték meg nemzetünk egységes és egészséges fejlődésmenetét és szaporodását a folytonos török háborúk; hogyan fogyott le a Mátyás alatt még nagyhatalom szerepét játszani képes magyarság a törökkel vívott harcokban és még inkább a töröknél is gonoszabb felszabadító hadak pusztításai következtében a Habsburgok birodalmának egyik «néptörzs»-évé s változott hazánk nemzetiségi állammá és a valóságban osztrák tartománnyá. Ugyancsak tőle tudjuk, hogyan irtották ki a pár évvel azelőtt még népes, virágzó Dunántúlt lakatlan sivataggá változtató s a régi székesfehérvári királysírokat is kirabló császári csapatok a töröktől meghagyott magyarságot, kultúrájának

emlékeivel együtt és hogyan kerültek a Felvidék és Erdély magyar műkincsei a bécsi gyűjteményekbe. De más oldalról azt is látjuk tanulmányaiból, hogyan morzsolódott fel a magyarsággal a végeken vívott szüntelen csatákban a török, amely ellen még a tizenöt éves háborúban egységesen küzd az egész nemzet Erdéllyel együtt és hogyan változott Rudolf magyarírtó kormányzása folytán a törökgyűlölet németgyűlöletté és lett a királyhűségéről híres magyarság rebel-lissé, sőt a török szövetségesévé, más szóval hogyan ment végbe Rudolf alatt a magyarság lelki kettészakadása. Ezzel kapcsolatban az erdélyi fejedelemségnek a kortársak szemében való szerepéhez és jelentőségéhez is szolgáltat újabb adatokat, melyekből kétségtelen, hogy már 1579-ben Báthory István lengyel király felé fordul legjobbjaink figyelme, akik «a németek gögjét és jogtalanságait tovább nem voltak képesek túrni» (*Rajzok* IV. köt. 150. l.). Nála olvassuk azt is, hogy Zrinyi, a költő és maga Pálffy Pál nádor rendes levelezésben állottak II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel, kinek elbukása akadályozta meg egyfelől — Zrinyi megrázó szavainak bizonyossága szerint — a keleti magyar politika tartós győzelmét a Dunántúlon és tette lehetővé másfelől a Bécs-hez szító irány győzelmét, a nélkül azonban, hogy a nemzet lelki kettészakadását megszüntethette volna. Nála találjuk a legbősegebb adatokat arra, minő eszközöket használt a császári politika a magyarság ellen I. Lipót korában és miért hozta az ország újraneépítése során a nemzetiségek, köztük a rácok nagy tömegeit magyar földre. Végül az ő dolgozataiból ismerjük meg egész mivoltában az I. Ferenc rendőrállamát, kémrendszerének működését s a reformkorszak eszméinek, mozgalmainak legrészletesebb képét.

Ez eredményei ma már történettudományunk mara-dandó értékei, melyek jelentékeny részét Szekfű Gyula is beiktatta már *Magyar történetébe* s amelyekre nem vethet-nek árnyékot sem azok a tanításai, melyek már megjelené-sük időpontjában vagy újabb kutatások során téveseknek bizonyultak, esetleg fognak bizonyulni úttörő munkásságá-ból, sem a gyakran szépíróéra emlékeztető stílusa.

Főntebb idéztük Mikszáth megjegyzését, mely szerint

Takáts tárcái új műfaj, «mely a szépirodalom és a történetírás közt középhelyet foglal el». Mikszáthnak e megállapítását némileg alkalmazhatjuk Takáts egész írói tevékenységének jellemzésére, még pedig tárgya megválasztása, feldolgozási szempontjai és írásmódja, helyesebben írásművészete alapján, természetesen a nélkül, hogy ezzel az észrevétellel a legkisebb mértékben is kicsinyelni akarnók óriási munkásságának belső értékét.

Ilyetén írói készsége és gazdag korfestése hozta magával, hogy regényíróink oly szívesen merítették műveiből anyagot, hangulatot, korhű rajzokat és régies zamatú kifejezéseket. Így írta Mikszáth Takáts dolgozatai alapján a *Fekete város* c. regényét, a *Csász. kir. bor* és az *Aranyos csikó* c. kedves novelláit, mely utóbbiakban az egész környezetrajz Takáts értekezéseiből való. Így merített Herczeg Ferenc is tárgyat, korszellemet és részletképeket Takáts *Rajzaiból* a *Fogyó hold* c. regényéhez, melynek egyik hőse is a Balázsdeák István kapitány neve mintájára Takácsdeák Sándor nevet viseli. És épp így fordultak hozzá tárgyért, adatokért Komáromi János, P. Gulácsy Irén és mások is. De a nagyközönség körében is rendkívüli népszerűsége tett szert változatos tartalmú, színes, eleven tollal írt köteteivel. Az 1910-es és 1920-as években nem volt nála olvasottabb magyar történetíró. Egyes kötetei két-három kiadásban is elfogytak, nem csekély örömeire kiadóinak, akiktől írói tiszteletdíj címén mindössze 100—100 példányt kért, melyeket — néha remek bőrkötésben — barátai, ismerősei között osztott szét.

Előadásmódjával szorosan kapcsolatos nyelvművészete, mellyel egész gondolat- és érzelemvilágát maradéktalanul vissza tudja adni. Festői leírásaiban benne van a magyar nyelv minden színe, bája. Mestere a humornak is. Vannak részletei, melyeken mintha a Jókai jókedvének csillogó derűje ömlenék végig.

Munkásságának utolsó jellemző vonása izzó magyarsága. Mindent: kort, irányt, felekezetet, osztályt és mindenkit: uralkodót, államférfit, hadvezért, papot, tudóst, írókat abból a szempontból ítél meg, hogy mennyiben szolgált a nemzetünk javát, politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális fejlődését.

Ez a szolgálat az ő egyetlen értékmérője. Minthogy pedig a török nem törődött a hódoltságbeli magyar köznép nyelvével, vallásával, sőt kettős adózásával sem, holott a Habsburgok Rudolf óta úgyszólván az 1867. évi kiegyezésig tudatosan törekedtek állami önállóságunk, alkotmányos szabadságaink megszüntetésére, a nem katolikus vallások kiirtására és nemzetünk beolvasztására, ez a körülmény magyarázza egyoldalú törökbarát és Habsburg-ellenes felfogását, noha kétségtelenül a törökök hozták ránk az első veszedelmet s tették ezzel hazánkat a Habsburgok, a szultánok és a velük szövetséges francia királyok politikájának játéklabdájává.

Emelkedett magyar érzése szólalt meg a vallási kérdésekben is. A felekezeti türelmetlenség fölött ez örökszép sorokban tör pálcát: «Zrínyi Miklós . . . a vallási villongásnak . . . antagonistája volt. Az igazi nemzeti lélek nem melengethet magában olyan érzést, mely a nemzeti élet és a nemzeti egység megrontására vezet» (*Magyar küzdelmek*, 146. l.).

12. Egyénisége.

Szólnunk kell végtére Takáts Sándorról, az emberről, külsejéről, életrendjéről, szokásairól és egyéb jellemző vonásairól, melyekből együtt az utókor is megismerheti egyéniségét, lelki világát és hét évtizednél hosszabbra nyúlt élete óriási munkásságának külső körülményeit.

Középtermete, szikár, de nem sovány alakja volt, mely az íróasztal mellett töltött évek súlya alatt kissé előregörnyedt. Mint ismertető jegyek, kék szem, hajlott, magyaros orr, rajta csiptetővel, magas, rendkívüli értelmet sugárzó homlok, keskeny ajak, a szája szélétől lefelé húzódó mély barázdával, mely utóbb valami keserű jelleget adott tekintetének, határozták meg arcát.¹

Nem számítva pesti tanári éveit, mikor választékos, éppen nem szerzetesi ruházata különböztette meg rendtársaitól, télen-nyáron fekete császárkabátban járt, hozzá

¹ Legjobb arcképe Túry Gyula festőművész ecsetje alól került ki, de igen élethű az ifj. Walkó Lászlótól mintázott bronzplakettje is, országházi dolgozószobájának falába illesztve.

csikos nadrággal, fekete keménykalappal. Csak a forró nyári napokon, legtöbbször szabadságideje alatt, viselt néha világoszürke zsakettet.

Rendkívül egyszerű volt két szobájának berendezése is, akár Bécsben a Thallóczy Traun-gasse 1. sz. II. emeleti lakásán, akár Budapesten a Fiume-szállóban, vagy a rend jelenlegi épületében (II. emelet, 8. ajtószám). Csupán a rengeteg könyv és írás mutatta gazdájának tudós és író voltát s szép szőnyegek ízlését.

Rossz alvó volt. Reggel korán kelt. Bécsi tartózkodása alatt, rendes munkahelyén, a közös pénzügyi levéltárban első vendég volt a hivatal kinyitásakor és utolsó a távozásban. Déli 2 órakor egyik közeli vendéglőben fogyasztotta el szerény ebédjét. Legtöbb délutánját szintén a munkának szentelte. Ilyenkor írta tanulmányait, melyekhez az anyagot a délelőtti kutatások során gyűjtögette össze. Mint a természet nagy rajongója, szívesen járogatott ki Bécs híres kiránduló helyeire, de gyakran ment ki a Práterbe is Károlyi Árpád vagy Thallóczy Lajos társaságában, akikkel együtt töltötte legtöbb szabad idejét.

Nyári szabadságára az 1918. évi összeomlásig, mikor szülővárosa is cseh megszállás alá került, hazautazott Komáromba. Ott érezte legjobban magát az Erzsébet-szigeten levő híres szép kertjében, hol naponként találkozott Beöthy Zsolttal, kinek szeptember 4-én a pesti tudós- és írói világ számos kitűnő képviselőjének jelenlétében megtartani szokott születésnapja volt esztendőnként a sziget legnagyobb eseménye. Kertjében szinte újjászületett a lelke. Minden más gondját elvetve, csak csodás, maga-oltotta rózsa- és gyümölcsfáinak élt. Mint fentebb említettük, a megszállás után is hazament néhányszor, de egy-két napnál tovább nem bírta ki a kemény magyar lelkére börtönt jelentő cseh uralmat.

Ettől fogva tavasztól késő őszig a még pesti tanár korában megkedvelt Margit-szigetre járogatott ki, ahol két-három képviselőházi tisztviseelő társaságában az alsó vendéglőben uzsonnázott, majd séta közben elgyönyörködött a pompás rózsakertészetben. A hideg idő beálltával a budai Dunaparton tett délutánoként hosszabb sétákat. Ha társa is volt, minden

20—30 lépés után megállott néhány pillanatra, hogy befejezze megkezdett mondatát.

Nagyon szerette a társaságot. Valamikor sűrűn járt fel a Nemzeti Társaskörbe és tagja volt Türr tábornok meghitt kávéházi asztaltársaságának. Hosszú éveken át rendes hetivendége volt vacsorára Horánszky Lajosnak és Térffy Gyulának, délutáni tarokkjátszmára pedig Lénárt Zoltánnak.

De nemcsak maga volt szívesen látott vendég, hanem ő is örült látogatóinak. Különösen országházi hivatali helyiségében, a nagy könyvtárteremből nyíló felső déli toronyszobában — ahol 1933. május 1. óta Almásy László akkori képviselőházi elnök megértő hozzájárulásával, íróasztala fölött márványtáblába illesztett, arcvonásait híven megörökítő, művészi bronzplakett is őrzi emlékezetét — keresték fel sokan, néha képviselők, de méginkább idegenek, adatokért személyesen és levélben is hozzáforduló tanárok, újságírók, valamint képviselőházi tisztviselők.

Legtöbbször kész örömmel állott hatalmas emlékezőtehetségével az érdeklődők rendelkezésére, sőt készséggel írta ki roppant anyagot felölelő jegyzeteiből is a kért adatokat. Megesett azonban nem is egyszer, hogy egyik-másik ilyen kliense a tőle kapott levéltári adatokat a saját kutatásai eredményeként adta közre. Ilyenkor magyaros szókimondással bélyegezte meg az irodalmi szarkákat s ha valaki épp ekkor kereste föl tanácsért, adatokért, azt sietve lerázta a nyakáról.

Bizalmasai körében kedvelte a tréfát s ha jó hangulatban volt, félórakon át eladomázgatott olykor komáromi, esetleg palócos vagy tótos tájszólásban diákéveiről, régi rendtársairól, köztük Brecska «bácsi»-ról, Kricska-Budaváryról, Erdősy Imréről, a hatalmas termetű, nagyszerű branyiskói hősről, Thallóczyról és bécsi köréről, a Thallóczy vezetése alatt Pasteiner Gyula, Rákosi Viktor, Révész Imre, Réthy László és mások társaságában megtett boszniai útról, londoni élményeiről stb. Anekdótái, melyekben saját magát és barátait sem kímélte, jókora füzetek is megtöltenének.

Szerette a katonazenét. Kedvelt regényírói voltak Jókai és Mikszáth, de néha, közvetlenül a lefekvés előtt, hogy minden szellemi elfoglaltságából kikapcsolódjék, a detektív-

regényeket se vetette meg. Nyugat felé London volt a legmesszebb fekvő város, ahová egy nyáron, egyetlen szó angol nyelvtudás nélkül elutazott, kelet felé pedig Szatmár megye, pontosabban az akkor még le nem csapolt Ecsedi-láp vidéke. A Balatont azonban nem látta soha.

Életének utolsó évtizedében már ki sem mozdult Budapestről. Még nyári szabadságát se vette igénybe. Vasárnaponként is rendszeresen bejárt hivatalába és dolgozott 9-től 1 óráig. Közben a galambokról sem felejtkezett meg. A szobájában tartott egy ládát, melybe kis zsákokkal hordatta kéthetenként a kukoricát. Ebből minden délelőtt legalább három literre valót szórt ki a könyvtári folyosó egyik széles ablakpárkányára kedves galambjainak.

Született magyar úr volt, aki a legkisebb szívességet vagy szolgálatot fényesen viszonzta, a vacsorára szóló meghívásokért virággal vagy cukorkával kedveskedett. Ez a melegszívű és derűs világnézetű ember azonban könnyen jött indulatba, mely néha annyira elragadta, hogy egyenesen kíméletlenné vált. Ilyenkor, hirtelen haragjában nem gondolta meg, mit mond vagy tesz. Előkelő uraknak felbontatlanul küldte vissza a hozzáintézett levelet. Régi barátságokat szakított meg, hogy aztán hetek vagy olykor hónapok múltával maga tegye az első lépést a barátság helyreállítására. Ingerlékeny természete folytán nemcsak könnyen sértett, hanem még könnyebben megsértődött, néha igazán jelentéktelen ok miatt. Véleményét soha senkivel szemben el nem hallgatta, azonban amily keményen őszinte volt a vele egyenrangúakkal és főbbvalóival, — ezt sokan nem is tudták megbocsáttani neki — éppoly jószívű volt alárendeltjei iránt.

Kedves barátai voltak két földije és egykori osztálytársa : Gál Gyul és Térfy Gyula, továbbá Beöthy Zsolt, Horánszky Lajos, Károlyi Árpád, Lénárt Zoltán, Túry Gyul, Vargha Gyula. Végül jó viszonyban volt Thallóczy Lajossal is. Valamennyi közt leginkább szívéhez nőtt Károlyi, akit egyaránt szeretett és tisztelt.

Barátainak, ismerőseinek rengeteg levelet írt, legtöbbit Károlynak, kivel gyakran hetenként három levelet is váltott, olykor latin nyelven is. Minden sorát sajátkezűleg írta,

egyforma, könnyen olvasható betűivel. Hihetetlenül gyorsan dolgozott s amit egyszer papirosra vetett, azon a legritkább esetben változtatott. A *Rajzok* IV. kötetének legnagyobb részét (570 l.) hat hónap alatt írta, 1917. január—július hónapjaiban. Míg szívós szervezete bírta, — komoly beteg nem volt soha — közel félszázadon át csaknem évenként került ki egy-egy kötetre való a tolla alól.

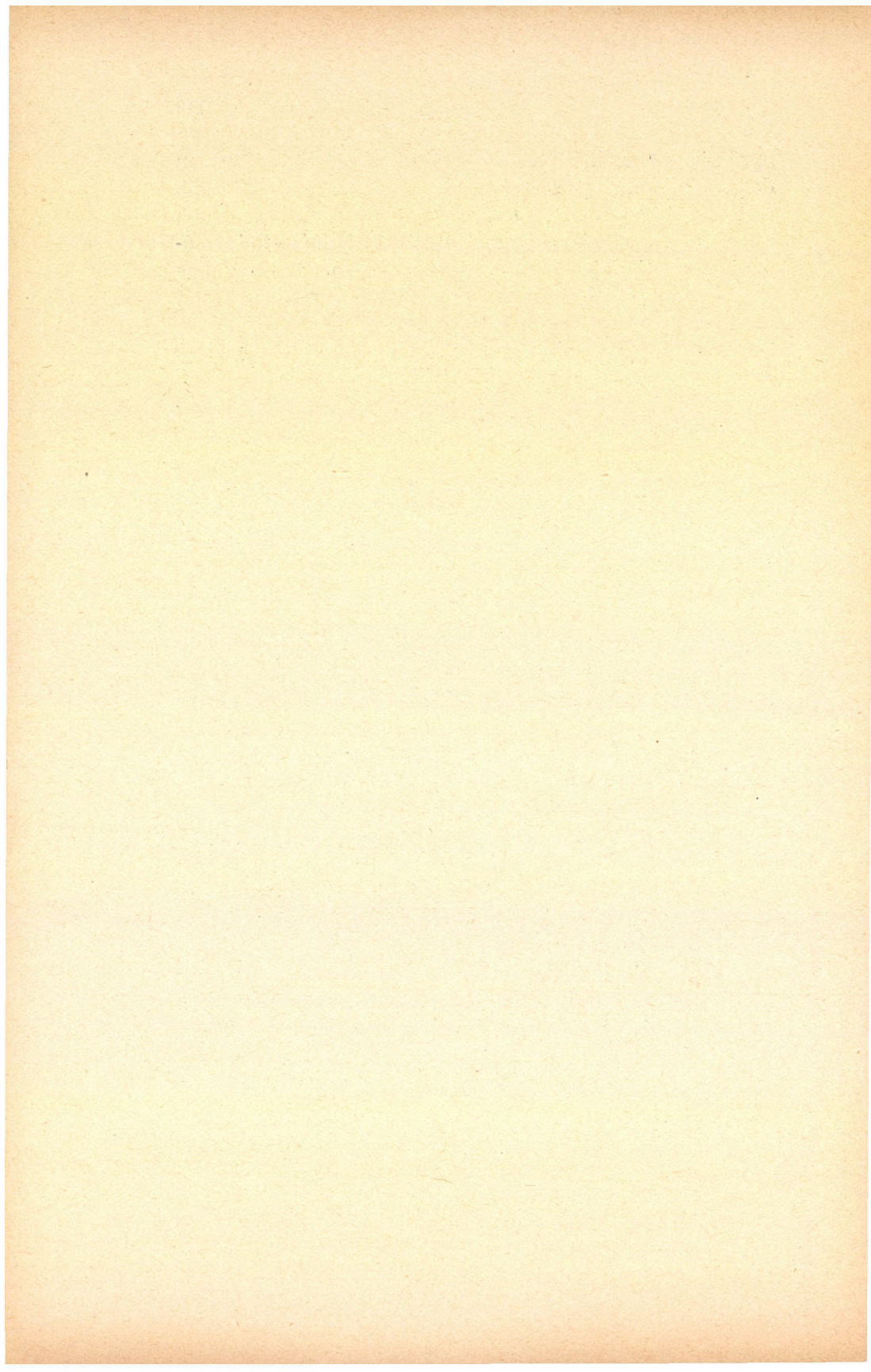
Amily örömmel írta önként vállalt munkáit, egyszerre nyűg lett számára, mihelyt megbízást kapott rá. A már említett okon kívül (hogy t. i. a nagyobb összefoglalás nem tartozott erősségei közé), ez is egyik oka volt annak, hogy a szülővárosától még az 1880-as évek végén a város történetének, az Akadémiától 1907-ben saját pályázata alapján a magyar szarvasmarhakereskedés multjának megírására kapott megbízatásával éppúgy nem készült el soha, amint adós maradt az Akadémiától 1919-ben nyert másik megbízatásának teljesítésével is, amikor a Bük László-féle alapítványból *A török uralkodás története hazánkban* című művet kellett volna 1924. december 31-ig megírnia.¹ Aligha volt nála lelkesebb híve és olvasója Jókainak, és mégis, mikor a képviselőház gazdasági bizottsága, illetőleg Almásy László akkori képviselőházi elnök 1929 őszén felkérte őt a Jókai politikai beszédeihez az előszó megírására, ólomsúlyként nehezedett rá a feladat s elkészítése után, 1930 nyara végén és össze elején oly kimerültnek érezte magát, mint máskor soha és hettekbe telt, míg újból kezébe vette a tollat.

Egyébként ő róla is elmondhatjuk azokat a szép szavakat, amelyekkel Szalai Barkóczy Krisztinát jellemezte, hogy «a munka volt a legkedvesebb szórakozása s a munka gyümölcse a legnagyobb öröme.»

Aki ennyit dolgozott imádott nemzetének önzetlen szolgálatában, megérdemli, hogy a hála és kegyelet örökéletű virágaival hódoljunk emléke előtt.

¹ *Akad. Értl.* 1920. évf. 4 l.

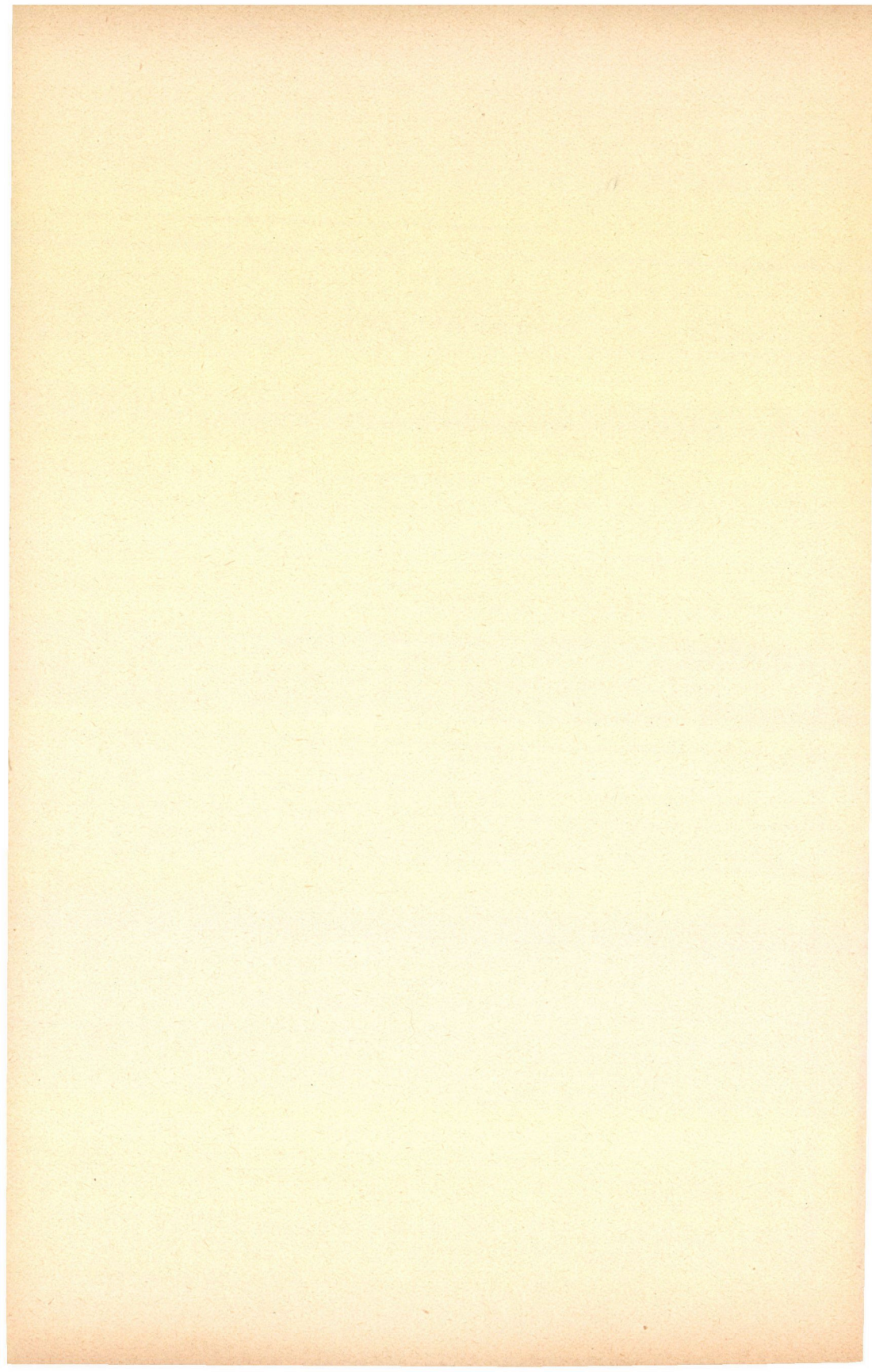

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	3
1. Gyermekkora. Középiskolai és egyetemi tanulmányai. Belépése a Kegyes Tanítótrendbe	4
2. Tanári évei Nyitrán és Budapesten. Irodalom- és közoktatástörténeti munkássága	6
3. Kiküldetése Bécsbe. Gazdaságtörténeti munkássága. Tárcái. Nyelvészeti tanulmányai	10
4. A képviselőház levéltárában. Gazdaságtörténeti munkásságának folytatása. Mint kritikus	20
5. Hadtörténeti művei és néhány művelődéstörténeti tanulmánya	25
6. Társadalomtörténeti munkái	33
7. Rajzok a török világból	38
8. A török időkről szóló további munkássága	46
9. Tanulmányai a XVIII. századból	74
10. Tanulmányai a XIX. századból	78
11. Munkásságának összefoglaló jellemzése	102
12. Egyénisége	109

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.